

Rond 1900 heerste een ongeken­de literaire hoogcon­junctuur in zowel Nederlandstalig als Franstalig België. Auteurs als Maurice Maeterlinck, Emile Verhaeren, Karel van de Woestijne en Cyriel Buysse vonden ook in Nederland grote weerklank. Het was de tijd van ongeken­de mogelijkheden op economisch en cultureel vlak, maar ook de tijd van emancipatiebewegingen en sociale strijd. Dit uitte zich onder meer in een bloeiend verenigingsleven. ‘De Belg richt verenigingen op zoals een bever burchten’, liet de politicus-schrijver Henry Carton de Wiart zich ontvallen. Ook schrijvers organiseerden zich in een wirwar van auteursverenigingen, literaire genootschappen en tijdschriften.

Schrijverschap in de Belgische belle époque is een relaas van gebroken vriendschappen, schrijvers die zich van elkaar trachtten te onderscheiden en schrijvers die een professionele invulling aan hun schrijverschap wensten te geven en tegelijkertijd te kampen hadden met de groeipijnen van de moderniteit. De achtergrond waartegen het moderne schrijverschap zich ontwikkelde is die van de Dreyfusaffaire, de massademocratie die tot volle wasdom kwam en het opstaan van geëngageerde intellectuelen. Veel Belgische auteurs waren de mening toegedaan dat het schrijverschap meer impliceerde dan ‘literatuurke spelen’.

Christophe Verbruggen (1976) is als doctor-assistent verbonden aan de onderzoekseenheid Sociale Geschiedenis na 1750 (vakgroep Nieuwste Geschiedenis, Universiteit Gent). Hij specialiseert zich in de sociale en culturele geschiedenis van auteurs en intellectuelen en in de analyse van sociale netwerken. Hij publiceerde eerder ‘De stank bederft onze eetwaren’. De reacties op industriële milieuhinder in het 19de-eeuwse Gent (2002) en verschillende bijdragen in tijdschriften en boeken. Momenteel doet hij onderzoek naar de transnationale groeps­vorming van intellectuelen tussen 1900 en 1930.

9 789038 213804

CHRISTOPHE VERBRUGGEN

SCHRIJVERSCHAP IN DE BELGISCHE BELLE ÉPOQUE

VANTILT

CHRISTOPHE VERBRUGGEN

Schrijverschap in de Belgische belle époque

Een sociaal-culturele geschiedenis

UITGEVERIJ VANTILT • ACADEMIA PRESS

SCHRIJVERSCHAP IN DE BELGISCHE BELLE ÉPOQUE

Christophe Verbruggen

SCHRIJVERSCHAP
IN DE
BELGISCHE BELLE ÉPOQUE

Een sociaal-culturele geschiedenis

Uitgeverij Vantilt • Academia Press

Dit boek kwam tot stand met steun van de Universitaire Stichting en de Provincie Oost-Vlaanderen

ISBN NL 9789460040399

ISBN B 9789038213804

D/2009/4804/96

NUR 621

U 1286

© 2009 Christophe Verbruggen, Gent; Academia Press, Gent en Uitgeverij Vantilt, Nijmegen

Boekverzorging: Martien Frijns

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

WOORD VOORAF

Dit boek is een gedeeltelijk herwerkte en ingekorte versie van mijn doctoraatsproefschrift “een sociale geschiedenis van het schrijverschap tijdens de Belgische belle époque” (2006). Het evenwicht tussen schrijven en schrappen bleek moeilijker te vinden dan ik had gehoopt. Afstand doen van de aanzet tot een collectieve biografie van een aantal geëngageerde intellectuelen was niet evident. Gelukkig schuilt er in elk boek nieuw onderzoek. Het transnationale sociale netwerk en intellectuele parcours van personen als George Sarton, Raymond Limbosch en Céline Dangotte hoop ik in de toekomst verder te kunnen exploreren, met twee collega’s waarvan ik hoop dat ik nog vaak met hen zal mogen samenwerken, met name Lewis Pyenson en Julie Carlier.

Ik ben er mijn toenmalige promotor Jan Art nog steeds erkentelijk voor dat zijn deur altijd openstond voor een opbeurend gesprek. Zijn rust en kalmte hebben me vaak de goede richting uitgestuurd. Een ander waardevol klankbord is en blijft Hans Vandevoorde. Zelden vind je iemand waarmee je zoveel interesses deelt. De juryleden uit mijn doctoraatscommissie Paul Dirckx, Sophie Levie en Gita Deneckere, dank ik voor hun waardevolle suggesties en de boeiende discussies. Ook de referenten die dit boek voor de Universitaire Stichting en Gingko beoordeeld hebben, leverden een geapprecieerde bijdrage. Samen met uitgeefster Geert Van den Bossche hebben ze van mijn proefschrift een boek gemaakt. Ten slotte dank ik ook Petra Gunst voor het nalezen van het manuscript.

Een strikte scheiding tussen werk en persoonlijk leven heb ik al lang opgegeven. Een aantal collega’s zijn ook vrienden geworden, ik denk hier vooral aan Hendrik en Stephan, maar ze zijn zeker niet alleen. Andere vrienden, mijn ouders en broers staan minder dicht bij de historische praktijk maar zorgen er wel voor dat ik kan zijn wie ik ben. Ook Christian, Helena en Alexander hebben als ‘zingevers’ meer dan ze beseffen bijgedragen tot dit boek. Mijn onderzoek heeft ervoor gezorgd dat ik wel eens afwezig was. Mijn lieve partner Inge heeft die afwezigheid altijd gecompenseerd. Inge, aan jou en onze kinderen draag ik dit boek op.

Inhoud

Woord vooraf

Inleiding	II
1 Een sociaal-culturele geschiedenis	12
2 De sociale geschiedschrijving van de literatuur in België	16
3 Een zwakke institutionalisering?	19
4 Auteurssociabiliteit en sociale netwerken	22
HOOFDSTUK I Materiële en morele belangen: de auteursverenigingen	27
1 De constructie van een identiteit: het auteursrecht	27
2 De Franse Société des Gens de Lettres als internationale roerganger	30
3 Een groeiende tweespalt tussen professionelen en dilettanten	33
3.1 De Société des Gens de Lettres (Belges)	33
3.2 Naar meer autonomie: de Union Littéraire Belge	38
4 De doorslaggevende rol van de internationale congressen over auteursrecht	44
4.1 De congressen van de Association Littéraire Internationale en de Berner Conventie	41
4.2 De Belgische auteurswet van 1886	47
5 De ‘stoffelijke belangen’ van de Nederlandstalige auteurs	49
5.1 De Vereniging van Nederlandsche Letterkundigen (1884)	49
5.2 Het Taalverbond: meer dan een tegen-academie	51
6 Toneelschrijvers: een klasse apart	54
6.1 Het monopolie van de Franse auteursverenigingen	54
6.2 Vlaamse toneelauteurs zetten de toon	58
Auteursrechten en premies. De Tooneelschrijversbond	58
De Bond der Vlaamsche Tooneelschrijvers	62
7 De Association des Ecrivains Belges (de la langue française)	65
7.1 Rapport sur la situation des écrivains en Belgique	65
7.2 De actiepunten van de Association des Ecrivains Belges	68
“La grève des poètes”	68
“Le Vœu des Ecrivains”: een academie van ‘pure’ schrijvers	70

7.3	De Caisse Centrale des Artistes Belges en andere corporatieve verenigingen	73
7.4	Corporatistische uitwassen op de Brusselse Bühne	78
8	Vlaamse en Nederlandse zusterverenigingen	81
8.1	Vlamingen in de Nederlandse Vereeniging van Letterkundigen	81
8.2	De Bond van Noord- en Zuid-Nederlandsche Letterkundigen	84
8.3	Egalitarisme in de schaduw van Van Nu en Straks	88
8.4	Franstaligen en Nederlandstaligen: één strijd?	91
8.5	Belgen in de Franse auteursverenigingen	95
	“La Belgique à la Société des Gens de Lettres de France”	95
	Het monopolie van de Franse verenigingen van toneelauteurs	102
9	Besluit: tussen meerdere vuren	108

HOOFDSTUK II De schrijver-intellectueel **II3**

1	Artistiek-literaire beroepen: een kwantitatieve benadering	114
1.1	“La division du travail”	114
1.2	De ledensamenstelling van de beroepsverenigingen	121
2	Pers en literatuur: een aparte relatie	131
2.1	De literaire kritiek en feuilletons	131
2.2	Hoofd- of bijberoep?	135
3	De professionalisering van de journalistiek	137
3.1	Een bestending van de differentiatie binnen het perslandschap	137
	<i>De oprichting van de beroepsvereniging van journalisten</i>	137
	<i>Verdere differentiatie en specialisatie</i>	141
3.2	De eerste problemen: ideologie en particularisme	143
3.3	Journalisten aller landen, verenigt u!	147
4	Schrijvers en journalisten in de rol van publieke intellectueel	152
4.1	De Belgische intellectuelen ‘à la française’	153
4.2	Een mini-Dreyfusaffaire	157
	<i>De Belgische Ligue des Droits de l’Homme</i>	158
	<i>Op de barricaden voor Edward Joris: “meer dan litteratuurke spelen”</i>	161
5	Engagement en schrijverschap: de derde weg van Raymond Limbosch	167
5.1	De socialisatie als intellectueel	168
5.2	Sociale kunst en geëngageerde kunstenaars	174
5.3	Limbosch: “le poète des travailleurs”?	178
6	Conclusie: een gemeenschappelijk standsbesef	186

HOOFDSTUK III	Het tijdschriftenveld	189
1	Tijdschriften als paddenstoelen: 1892-1893	192
1.1	Les revues belges de langue française, 1892-1893	192
	De genese van een netwerk. Een kwalitatieve benadering	192
	Op zoek naar clusters	197
	De opgang van <i>La Jeune Droite</i>	203
	De genese van een netwerk: Le Réveil	208
1.2	De Frans-Belgische interactie. Een gedeeltelijke reconstructie	217
	Op zoek naar clusters	217
	Belgen in de Franse tijdschriften: een consecratie?	223
	België, de Provence en Parijs. Het tijdschrift <i>Chimère</i>	226
2	‘Le mouvement des intellectuels’: 1907-1908	231
2.1	De nieuwe spelers: een introductie	232
2.2	Progressief en conservatief?	239
2.3	Nog steeds: de Franse dominantie en de Occitaanse connectie	243
3	Het Nederlandstalige tijdschriftenveld: 1907-1908	246
3.1	Een illusie: de autonomie van het Nederlandstalige literaire veld	247
	De culturele Groot-Nederlandse ruimte	247
	De gatekeepers in drie netwerkconfiguraties	252
3.2	De parallellen tussen het Nederlandstalige en Franstalige veld	254
	In de schaduw van Van Nu en Straks	254
	Clusters rond Vlaanderen	259
3.3	Het ontstaan van een netwerk bis. <i>Iris</i> en <i>Nieuw Leven</i>	263
	Bankieren in symbolisch kapitaal	264
	Op zoek naar ‘goede medewerking’	272
	De impact van patronage op de structuur van het tijdschriftenveld	275
4	Slotsom: patronen bestonden	280
	Algemeen besluit	285
1	De professionalisering van het schrijverschap: een corporatistisch distinctieproces	286
2	Meer dan “litteratuurke spelen”. De relatieve autonomie ten opzichte van het intellectuele veld	292
3	Geen twee autonome velden maar meerdere overlappende netwerk- configuraties	296

Noten	299
Bibliografie	363
Register	403
Personen	403
Verenigingen en organisaties	409
Kranten en tijdschriften	411
Lijst van afkortingen	413

INLEIDING

Dit boek brengt een sociaal-culturele geschiedenis van het schrijverschap tijdens de Belgische belle époque. De belle époque ontstond na de Eerste Wereldoorlog toen met weemoed werd teruggekeken naar de goede oude tijd van economische voorspoed, ontdekkingen en Parijs als cultureel wereldcentrum. Met deze van oorsprong Franse term wordt verwezen naar de periode 1890-1914 of 1900-1914.¹ Sommigen laten de belle époque starten met de opgaande economische conjunctuur (na 1890), anderen vertrekken meer vanuit het perspectief van de intellectuelen die de belle époque kleur hebben gegeven en beschouwen de Dreyfusaffaire als terminus a quo. De term ‘belle époque’ houdt dus een waardeoordeel in en is lang getesteed geweest. Toch wordt het begrip niet alleen gebruikt in cultureel of intellectueel historisch onderzoek, waarin over het algemeen meer aandacht gaat naar de burgerlijke cultuur. Ook in politiek, sociaal en in mindere mate economisch onderzoek duikt hij op.²

De belangrijkste reden om de term ‘belle époque’ te gebruiken (en niet ‘fin de siècle’ of kortweg 1890-1914) is dat hij beter dan welke andere benaming een aantal paradoxen en spanningen uitdrukt die volgens veel onderzoekers de periode karakteriseren. Aan de oppervlakte kenmerkt de belle époque zich als een tijd van nooit geziene voorspoed met een burgerij die gestaag in omvang toenam. Cultureel leek alles mogelijk. Onder de oppervlakte speelden evenwel de angsten voor de modernisering en werd een crisis als onafwendbaar ervaren. De uitdijende massacultuur, de verdere groei van de steden en de ontwrichting van de rurale maatschappij lieten zich in grote delen van Europa gevoelen.³ Deze onderhuidse moderniseringsangst manifesteerde zich vooral in de zich ontwikkelende metropolen, maar ook op het platteland dat zich langzaam moderniseerde of daartoe gedwongen werd (zoals op een briljante manier beschreven door Eugen Weber).⁴ In België moet daar het stapsgewijze ontstaan van de massademocratie aan toegevoegd worden. Bovendien doken in het laatste kwart van de negentiende eeuw

de drie spanningsvelden of breuklijnen uit de Belgische geschiedenis op. Ze kwamen tot volle wasdom in de aanloop naar de Eerste Wereldoorlog: de sociaaleconomische (arbeid/kapitaal), de levensbeschouwelijke (katholiek/vrijzinnig) en ten slotte de communautaire breuklijn tussen Nederlands- en Franstaligen.⁵ Vanaf 1890 brak een nieuwe en belangrijke fase aan in de Belgische politieke geschiedenis. Onder druk van de in 1885 opgerichte Belgische Werkliedenpartij (BWP) en de progressieve liberalen werd beslist een grondwetsherziening door te voeren en het stemrecht uit te breiden. De eerste verkiezingen met algemeen meervoudig stemrecht resulteerden in een doorbraak van het socialisme, vooral in Wallonië. In Vlaanderen bleven de katholieken dankzij de middenklassen, die door het stembestelsysteem werden bevoordeeld, aan de macht. Onder druk van een voortschrijdende secularisatie en het groeiende belang van de sociaaldemocratie zagen zij de organisatie van een alomvattend systeem van sociale, economische en culturele voorzieningen, als onontkoombaar. Alleen zo konden ze hun politieke macht bestendigen. Rond de eeuwwisseling kende de verzuiling van de samenleving haar beslag.⁶ De steeds invloedrijkere christendemocratische fractie ‘ontdekte’ de massa. Tegen het einde van de negentiende eeuw won het besef aan belang dat de Vlaamse beweging meer dan een taalstrijd was.⁷ Het ging niet langer om de beweging van een aantal zonderlinge romantische taalminnaren of orangisten die met heimwee terugkeken naar die goede Hollandse tijd. Meer en meer werd de taalstrijd in verband gebracht met de sociale ontvoogding van Vlaanderen. Deze ontwikkeling tot volksbeweging heeft ook te maken met de stakingen en betogingen die een rol hadden gespeeld bij de democratisering en de uitbreiding van het stemrecht. Het laatste kwart van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw was een periode waarin ‘de straat’ nogal wat invloed op de besluitvorming wist uit te oefenen.⁸ De evolutie die de Vlaamse beweging rond 1900 onderging, moet in dezelfde context van collectieve emancipatie en van strijd tussen gedomineerde en dominerende groepen van de bevolking gelezen worden.

1 Een sociaal-culturele geschiedenis

“Cultural history is dead, long live the hydra”, stelde John Hall enigszins provocerend in een handboek over historische sociologie.⁹ Vermoedelijk heeft hij gelijk wanneer hij schrijft dat veel culturele fenomenen in ‘sociale termen’ worden uitgelegd. Maar dood is de discipline zeker niet. Wel is het zo dat het steeds moeilijker is de cultuurgeschiedenis af te bakenen van andere historische disciplines.

Sterk beïnvloed door de Franse Annales-historici pleitte de vandaag erg invloedrijke cultuurhistoricus Peter Burke in 1980 voor de opheffing van de barrières tussen de sociologie en de historiografie, twee disciplines die volgens hem fundamenteel niet van elkaar verschillen. Hij stelde dat elke historicus moet kunnen bijdragen tot sociologische debatten en theorievorming.¹⁰ De rode draad in de evolutie van de cultuurgeschiedenis is de stelselmatige uitbreiding van het cultuurbegrip. Cultuurgeschiedenis is lange tijd erg restrictief en normatief gebleven. Door een bredere invulling van het begrip ‘cultuur’ en door invloeden vanuit de sociologie en de antropologie is hiermee komaf gemaakt. De *linguistic turn* en de antropologische infusie hebben geleid tot een grote variëteit aan cultuurhistorisch onderzoek.¹¹ De stelselmatige uitbreiding van het cultuurbegrip had als gevolg dat de cultuurgeschiedenis in het vaarwater van de sociale geschiedenis terechtkwam. Omgekeerd kreeg de sociale geschiedenis een steeds grotere culturele en talige dimensie. Het is tekenend dat zowel sociale als culturele historici E.P. Thompson beschouwen als richtinggevend voor de ontwikkeling van ‘hun’ onderzoeksdiscipline. In een themanummer van de *Journal of Social History* lieten enkele historici hun licht schijnen op de toekomst van de sociale geschiedenis. Paula Fass, een “cultureel én sociaal historicus” schreef het volgende: “[...] we suffer today from the reverse as cultural history threatens us with fuzziness, inexactness, and analytic solipsism of grand conclusions positioned on erratic data”.¹² Deze kritiek op de *revival of the narrative* is wel vaker te horen. De literair-verhalende geschiedschrijving zou zich kenmerken door methodologische onnauwkeurigheid en intuïtieve interpretaties. Anderen merkten op dat de laatste decennia de sociale en culturele geschiedenis weliswaar geleidelijk in elkaar zijn overgegaan, maar nog steeds methodologische verschillen vertonen. Volgens Marc M. Smith zijn sociale historici over het algemeen minder geneigd cultuur te de-contextualiseren en los te koppelen van bredere structuren.¹³ Centraal staan nog steeds het gedrag en de samenstelling van sociale groepen, een omschrijving van sociale geschiedenis waarvoor hij zich liet inspireren door Hobsbawm.

Ook in Frankrijk worden sociale en culturele geschiedenis tegenover elkaar gewikt en gewogen. De laatste jaren bestaat meestal een consensus over het feit dat beide disciplines niet van elkaar losgekoppeld kunnen worden. In 2004 maakten Pascal Ory en Philippe Poirrier een balans op van de recente proliferatie van de cultuurgeschiedenis.¹⁴ Beiden gingen op zoek naar de plaats van de cultuurgeschiedenis in het bredere veld van de historiografie. Voor Ory staat cultuurgeschiedenis voor een sociale geschiedenis van representaties.¹⁵ Hoewel Poirrier geen duidelijke omschrijving geeft, schetst hij wel een omstandige genealogie van

de cultuurgeschiedenis, met de verhouding tussen de sociale en culturele geschiedenis als leidmotief.¹⁶ De titel van de laatste fase in zijn genealogie is veelzeggend: “sociale et culturelle, indissociablement”, niet te scheiden dus. Christophe Charle komt vanuit het perspectief van de sociale geschiedenis tot vergelijkbare conclusies.¹⁷ Binnen de Franse sociale geschiedschrijving van de laatste decennia wordt volgens hem steeds meer gebruikgemaakt van de microanalytische methoden uit de cultuurgeschiedschrijving. Het abstracte macroperspectief werd ingeruild voor de microscopische blik op concrete voorvallen. Een goed voorbeeld is de collectieve biografie van sociale groepen, die bij uitstek microanalytisch want diepgavend is. Deze microanalytische benadering is vooral succesvol bij de beschrijving van meer geprivilegieerde sociale groepen, wat niet zozeer te maken heeft met onderzoeksinteresses, maar wel met de beschikbaarheid van bronnenmateriaal, in het bijzonder egodocumenten. Charle eindigt zijn betoog met de vraag of sociale geschiedenis verder moet evolueren naar “a cultural history of society”. Door de vraag te stellen beantwoordt hij ze: hij verkiest de term sociaal-culturele geschiedenis boven sociale geschiedenis. Net zoals Ory en Poirrier verwijst hij naar een artikel van Roger Chartier als keerpunt in de recente Franse historiografie.¹⁸ Chartier poneerde dat de “sociale geschiedenis van cultuur” diende te evolueren naar een culturele geschiedenis van de maatschappij. In Nederland werd op het einde van de jaren 1990 een congres georganiseerd met als doel “to discuss ‘the cultural thing’ in economic and social history”. In essentie werd dezelfde vaststelling gedaan: sociale en culturele geschiedenis zijn naar elkaar toegegroeid, maar inzake methodologie en theorie zijn er nog steeds grote verschillen.¹⁹ Uit de bijdragen bleek dat vooral de methoden van de sociaaleconomische historici nog steeds vrij veel weerstand ondervonden van postmoderne cultuurhistorici. De cultuurhistoricus Willem Frijhoff probeerde het antagonisme te doorbreken. Hij wees vooral op de oppositie tussen individu en structuren enerzijds en macro- en microhistorie anderzijds. Hij zette de sociaaleconomische historici aan om de ‘basic interest’ van de cultuurhistoricus voor het relatief autonome individu niet als een ‘reduced model in macrohistory’ te interpreteren. Tegelijkertijd vroeg hij de cultuurhistorici om te aanvaarden dat de individuele identiteit mede bepaald wordt door de sociale instituties en de culturele infrastructuur.²⁰

Kortom: het is weinig zinvol om de schotten tussen de sociale en de culturele geschiedschrijving in stand te houden en dit boek kan gelezen worden als een poging tot een sociaal-culturele geschiedschrijving. Taal en tekst zullen bestudeerd worden met oog voor de verankering van vertogen in de sociale werkelijkheid. Met mijn onderzoek naar relatief kleine sociale groepen – schrijvers – en hun organi-

satievormen wil ik een brug slaan tussen de sociale en culturele geschiedenis. Daarbij hanteer ik zowel een macro- als een microperspectief en put ik methodologisch en inhoudelijk inspiratie uit de sociale en de culturele geschiedenis. Heuristisch uit zich dat in het gebruik van bronnen die meestal aan ‘de’ cultuurhistorici worden toegekend (egodocumenten, literaire teksten, tijdschriften) en bronnen die veeleer tot het domein van ‘de’ sociaaleconomische historici behoren (overheidsbescheiden, arbeidsstatistieken).²¹ Ik sluit mij hiermee aan bij een door Franse historici gedomineerde onderzoeksdiscipline die zich op het kruispunt van de sociale en de culturele geschiedenis bevindt, en die sterk beïnvloed is door ontwikkelingen in de sociologie.²² Het onderzoek naar schrijvers en andere intellectuelen kan in deze ‘traditie’ niet losgekoppeld worden van het onderzoek naar sociabiliteit.²³ Maurice Agulhon omschreef sociabiliteit als een “aptitude générale d’une population à vivre intensément les relations publiques”.²⁴ Sociabiliteit duidt op alle mogelijke situaties en locaties van menselijk contact: gaande van het flaneren op de boulevard, over geleerdengenootschappen tot theaterbezoeken. Agulhon onderscheidde twee vormen van sociabiliteit: de informele en de formele. De eerste categorie gaat meestal vooraf aan de tweede. Aan de hand van het concept en uitgaande van een klassenconflict schetste Agulhon de verdwijning van de aristocratische salon ten voordele van de burgerlijke ‘cercles’.

Vooraf in het onderzoek naar elitegroepen heeft het sociabiliteitsconcept intussen zijn deugdelijkheid bewezen.²⁵ Voorbeelden van onderzoek naar organisatievormen van andere bevolkingsgroepen zijn schaarser.²⁶ In België bestaat zelfs weinig sociaal-historisch en cultureel-historisch onderzoek naar elites, laat staan naar organisatievormen van auteurs en intellectuelen. De studie van Belgische intellectuelen was “lange tijd een magere oogst”.²⁷ Het ontbreken van archetypes en grote evenementen als de Dreyfusaffaire zijn de belangrijkste redenen waarom historici meestal de rol of het bestaan van intellectuelen in België minimaliseren.²⁸ Ook wordt verwezen naar de verticale, verzuilde maatschappelijke structuren die kritische intellectuelen het leven onmogelijk zouden hebben gemaakt. De sociologie en de geschiedenis van de intellectueel houden niet alleen verband met de studie van individuele personen of markante persoonlijkheden, maar ook met het onderzoek naar een groep, net zoals de studie van een ideologie gepaard moet gaan met onderzoek naar de vorming en socialisatie, de sociabiliteit en de organisatievormen.²⁹

2 De sociale geschiedschrijving van de literatuur in België

Dit boek is dus een geschiedenis van schrijvers en sociabiliteit, een bij uitstek sociale benadering van literatuur. Tegen het einde van de jaren 1980 stond de “sociale geschiedschrijving van de literatuur” hoog op de onderzoeksagenda.³⁰ Hieronder verstonen wetenschappers een integrale, contextuele benadering. De sociale historiografie van literatuur bestudeert de maatschappelijke condities en de maatschappelijke context van de productie, distributie en receptie van teksten, bijvoorbeeld de leescultuur.³¹ Deze benadering heeft meerdere vaders en moeders. Een van hen, Pierre Bourdieu, bracht veel literatuurwetenschappers en historici het inzicht bij dat het literaire veld intern gereguleerd werd door intermediairen. Intermediairen zijn “specifieke instituties die nodig zijn voor het functioneren van de economie van de culturele goederen: expositieruimten (galleries, musea), wijdingsinstanties (académies, salons), instanties voor de reproductie van producenten (kunstacademies), en gespecialiseerde actoren (handelaren, critici, kunsthistorici). De gespecialiseerde actoren zijn voorzien van de in het veld objectief vereiste disposities en van specifieke categorieën [...]”.³² Het zijn precies deze instituties die centraal staan in de sociale of institutionele benadering van literatuur.

Meer dan welke andere sociale wetenschapper heeft Bourdieu de onderzoeksagenda van de sociale benadering van literatuur bepaald. Hij was zeker niet de enige pionier op het terrein van de institutionele analyse, maar heeft wel bijgedragen tot het groeiende belang ervan, ook in het kunsthistorische onderzoek.³³ Aan het einde van de jaren 1980 kwam de sociale benadering van literatuur vrijwel overal onder postmoderne druk te staan.³⁴ Toen in 1990, naar aanleiding van 25 jaar *Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur*, een feestnummer verscheen, was de stemming allesbehalve jubelend. Toch bestaat het tijdschrift nog steeds. De koers werd echter radicaal gewijzigd. Er wordt niet meer gezocht naar de ultieme handelingstheorie. De keuze is niet meer die tussen context of tekst, maar voor een theoretisch frame dat breed genoeg is om verschillende onderzoekswegen open te laten en eng genoeg om als onderzoeksprogramma te fungeren.

In de literaire historiografie van de Nederlandstalige Belgische literatuur is sinds de tweede helft van de jaren 1970 eveneens een sociale invalshoek en institutionele aanpak waarneembaar, bijvoorbeeld in het onderzoek van Helmut Gaus.³⁵ Joris Vlasselaars schreef het nog steeds belangrijke *Literair bewustzijn in Vlaanderen 1840-1943*.³⁶ Bepalend waren de Hoofdstukken uit *de geschiedenis van de Vlaamse letterkunde in de 19de eeuw* (1999-2003), een project dat al in de jaren 1980 werd opgezet en waarin historica Els Witte een hoofdstuk schreef dat kan beschouwd worden als een soci-

ale geschiedenis van de Nederlandstalige literatuur in Vlaanderen.³⁷ Het pionierswerk van Ludo Simons (boekgeschiedenis) en Raymond Vervliet (institutionele analyse met veel aandacht voor tijdschriften) kreeg aanvankelijk weinig navolging, dit in tegenstelling tot Nederland.³⁸ Het recente onderzoek naar het tijdschrift *Van Nu en Straks* en naar de aanwezigheid van vrouwelijke auteurs in literaire tijdschriften gaat in tegen deze tendens.³⁹ Ook de geschiedenis van het boek in de negentiende eeuw kan opnieuw op belangstelling rekenen.⁴⁰ In Franstalig België bleef de sociale benadering van literatuur de literaire geschiedschrijving domineren. *Les écrivains belges et le socialisme (1880-1913)* van Paul Aron zette ongetwijfeld een trend.⁴¹ Het hoeft geen betoeg dat de invloed van Bourdieu hier erg groot was en is.

Hoewel er bibliotheken vol reflecties over en samenvattingen van het werk van Bourdieu bestaan, is het goed even stil te staan bij de essentie ervan.⁴² *La Distinction* wordt algemeen erkend als zijn belangrijkste studie.⁴³ In dit boek ontwikkelde hij het inzicht dat cultuur(goederen) de inzet is (zijn) van machtsmechanismen. Macht verwerven en bestendigen via reproductie is de ultieme drijfveer van het menselijk handelen. Gedomineerden en dominerenden vechten op dat gebied een continue strijd uit. Een ander uitgangspunt was klassiek marxistisch: individuen maken hun eigen geschiedenis, maar onder omstandigheden die ze niet zelf gekozen hebben. Voor mijn boek zijn twee begrippen uit de kunstsociologie van Bourdieu essentieel: het veld- en het kapitaalbegrip. Met het veldbegrip wilde Bourdieu zich afzetten tegen het macrosociologische dualisme. De maatschappij was voor hem een meerdimensionale ruimte (cf. Max Weber), die de tweedeling bezitters en niet-bezitters oversteeg. Hij onderscheidde meerdere vormen van kapitaal. De belangrijkste zijn het economische (productiemiddelen en economische goederen), het culturele (het geheel van intellectuele kwalificaties gereproduceerd door de familie en het schoolstelsel) en ten slotte het sociale kapitaal (het totaal van de sociale relaties waarover een individu beschikt). Binnen een bepaald veld zijn de accumulatie en de inwisseling van deze drie vormen van kapitaal bedoeld om de laatste vorm van kapitaal, met name het symbolische kapitaal (status of prestige), te bemachtigen. Er zijn dus altijd winnaars en verliezers. Wat het literaire veld betreft, moeten de activiteiten van auteurs dus geplaatst worden in het literaire of artistieke veld waarin ze opereren en met elkaar concurreren. Naast het literaire veld kan bijvoorbeeld ook gesproken worden van een economisch, journalistiek of religieus veld. Elk veld kent spanningen tussen actoren die domineren en zij die gedomineerd worden, tussen het verkrijgen of behouden van macht en kapitaal. De term is dus minder vrijblijvend dan 'sfeer' of 'scene'. Het literaire veld maakt deel uit van het veld van de macht. Tegelijkertijd behoort het ook tot het bredere intellectuele veld, net zoals het academische, jour-

nalistieke en artistieke veld. Het is net de verzelfstandiging ten opzichte van al deze andere velden en in het bijzonder ten opzichte van het veld van de macht waarnaar verwezen wordt bij de autonomie van het literaire veld.⁴⁴

Velden worden, nog steeds volgens Bourdieu, overkoepeld door een (nationale) sociale ruimte.⁴⁵ Dat een sociale ruimte per definitie nationaal zou zijn is voor discussie vatbaar en inmiddels gaan de meeste ‘Bourdieuianen’ ervan uit dat ook internationale factoren de werking van een literair veld bepalen.⁴⁶ Toch valt het op hoe weinig veldanalyses een poging doen om de nationale grenzen te overstijgen. In de recente bundel *De productie van literatuur*, een analyse van het Nederlandse literaire veld, wordt het Vlaamse veld buiten beschouwing gelaten omdat “het een eigen status heeft, een eigen geschiedenis, eigen instituties en spelers en bovendien met eigen maatschappelijke systemen” verbonden is.⁴⁷ Dat klopt, maar de vraag is of veldinterne ‘prises de positions’ en groeppvorming van auteurs niet mee bepaald worden door (sociale) factoren die de natiegrenzen overstijgen of doorbreken. Dit kan enkel duidelijk worden door van een open visie te vertrekken, wat in dit boek nadrukkelijk de bedoeling is. Mijn onderzoek wil verder gaan dan het internationaal contextualiseren van auteurssociabiliteit.

Naast de aandacht voor de interne heteronomie is het onderzoek over de Franstalige letteren in België altijd sterk geaxeerd op de Frans-Belgische verhoudingen. Hierover is de laatste decennia aardig wat inkt gevloeid. Paul Dirkx brengt de theorieën samen onder de koepel “sociologie des littératures dominées”: literair-historische studies waarin de polysysteemtheorie van Even-Zohar (met het centrum-periferie model) of de institutionele analyse van Bourdieu als inspiratiebron werden gebruikt.⁴⁸ Jacques Dubois sprak in dit verband van een “littérature minoritaire”, een literatuur die uitgesloten wordt van de legitieme productie, maar tegelijkertijd ook noodzakelijk is om ‘goede’ van andere literatuur te onderscheiden.⁴⁹ Dirkx vat twee literaire strategieën samen die ook in ander onderzoek beschreven worden. Voor elke schrijver die de eigenheid van de Belgische literatuur onderstreepte, stond er één op die zich volledig schaarde achter het idee van een universele Franstalige literatuur. Michel Biron spreekt dan weer van een dubbele strategie.⁵⁰ Auteurs benadrukten hun ‘Belgische’ eigenheid, maar richtten zich tegelijkertijd op Parijs. Ook Bourdieu had het hierover in zijn artikel over de Belgische literatuur en eenzelfde visie is terug te vinden in een recente sociale geschiedenis van 175 jaar Belgische Franstalige literatuur.⁵¹ Daarin besteedden Jean-Marie Klinkenberg en Benoît Denis veel aandacht aan de Frans-Belgische verhoudingen.⁵² De vraag over de verhouding tussen dominerende en gedomineerde keert eveneens weer in een aantal recente studies over de Vlaams-Nederlandse verhou-

dingen, maar vooralsnog zonder veel aandacht voor instituties.⁵³ Opvallend is dat de meeste uitspraken over het bestaan van een Franstalig (sub)veld in België gedaan worden zonder de Nederlandstalige literatuur bij het onderzoek te betrekken. Het bestaan van een Belgische sociale ruimte, waarin zowel Nederlandstaligen als Frans-taligen posities innamen, kan nochtans niet ontkend worden. Meer zelfs, voor de periode tot 1914 kunnen ze niet onafhankelijk van elkaar bestudeerd worden.⁵⁴ Bij de studie van de Frans-Belgische verhoudingen beperken onderzoekers zich meestal tot een analyse vanuit het Belgische systeem of tot de extrapolatie van singuliere casestudies. Er is nog een ander hiaat in de recente historiografie van de Franstalige literatuur: auteursverenigingen van Franstalige schrijvers en literaire sociabiliteit kregen tot op heden weinig of geen aandacht.⁵⁵

3 Een zwakke institutionalisering?

Het is zo goed als onmogelijk om alle instituties of alle vormen van literaire sociabiliteit in één onderzoek grondig te bestuderen. Bij een institutionele analyse wordt meestal een onderscheid gemaakt tussen drie groepen: instituties die verband houden met de materiële productie, de distributie of de symbolische productie.⁵⁶ Mijn onderzoek richt zich op de materiële productie. De distributie en symbolische productie (kritiek, canonvorming via schoolboeken en dergelijke meer) worden niet systematisch geanalyseerd, al is het natuurlijk onmogelijk de materiële productie als een geïsoleerd gegeven te beschouwen. Anders geformuleerd: ik bestudeerde de feitelijke groepen en groepsvorming van auteurs en niet het discours of de beelden die daarop betrekking hebben.⁵⁷ De primaire analyse-eenheid in dit onderzoek blijft de auteur en zijn organisatievormen. Het is onmogelijk alle vormen van literaire sociabiliteit aan bod te laten komen zonder in algemeenheden te vervallen. Het is bekend dat zich in de negentiende eeuw een rijkgeschakeerd landschap aftekende van literaire (taalminnende) genootschappen, rederijerskamers (die een tweede adem vonden), literaire salons enzovoort.⁵⁸ Deze organisatievormen zullen enkel ter sprake komen in hun relatie tot het eigenlijke onderwerp van dit onderzoek, met name de auteurssociabiliteit. Met auteurssociabiliteit bedoel ik een vorm van sociabiliteit waarmee schrijvers of personen die zich wars van het dilettantisme als ‘échte schrijver’ wilden tonen, hun publieke relaties beleefden. Zo komen we automatisch terecht bij auteursverenigingen en tijdschriften: de meest zichtbare van alle vormen van auteurssociabiliteit.

Een vaak gegeven verklaring voor de heteronomie of het gebrek aan autonomie

van het (Franstalige) literaire veld is de “institution faible” waarmee de Belgische literatuur van oudsher zou hebben af te rekenen. In een status quaestionis van het onderzoek leggen Aron en Denis de oorzaak bij een gebrek aan professionalisering en bij de verticale structuur van politieke en ideologische ‘families’.⁵⁹ Veel (literatuur)-historici menen nochtans dat in de negentiende eeuw het literaire schrijverschap voor sommigen een beroep werd. Meestal worden twee belangrijke oorzaken voor deze evolutie gegeven: de genese van een wetgeving die het auteursrecht regelde en de verdere expansie van de boekenmarkt.⁶⁰ Vooral de studie van Alain Viala is van belang geweest bij de erkenning van het auteursrecht als doorslaggevend element bij de genese van een moderne invulling van het ‘schrijverschap’. Vastgesteld wordt dat overal in West-Europa vrijwel simultaan verenigingen ontstonden die twee belangrijke actiepunten naar voren schoven: enerzijds de regularisatie en stimulering van de markt en anderzijds de vrijwaring van het auteursrecht. Deze corporaties werkten niet alleen de beroepsvorming in de hand, maar waren zelf ook een logisch uitvloeisel van de beroepsvorming.⁶¹ Wie een aspect van professionalisering bestudeert, kan dit niet zonder de rol van beroepsverenigingen in rekening te brengen.⁶² Een van de centrale vragen die in dit boek beantwoord zullen worden, is hoe de notie van de professionele auteur in België gecreëerd, vervolgens toegeëigend en beschermd werd. Wanneer deze evolutie zich voordoet in groep kan gesproken worden van corporatisme. Let wel, professionalisering is geen synoniem voor autonomisering, al maakt het er wel deel van uit.

Zonder te willen vervallen in een semantische discussie, is het noodzakelijk stil te staan bij een aantal begrippen: beroep, professie, professionalisering en corporatisme. Voor professionalisering (van de kunstproductie) bestaan twee gangbare definities. De eerste invulling heeft betrekking op het proces waarbij een groep professionals zich begint te onderscheiden van de dilettanten en amateurs.⁶³ De tweede definitie wordt aangereikt door beroeps- en arbeidssociologen. De Nederlandse socioloog A.L. Mok heeft het over de “wording tot professie” of verdeskundiging.⁶⁴ Het woord professie is geen synoniem van beroep. Het wordt gebruikt om een kennisberoep of kunde als geneesheer of advocaat aan te duiden.⁶⁵ Kan het schrijverschap worden beschouwd als een volwaardige professie in de beroeps-sociologische betekenis van het woord? Is er in die betekenis sprake van een professionalisering van het schrijverschap? Het antwoord op de eerste vraag is negatief. Het ideaaltype van een professie als arts of advocaat kan hoogstens benaderd worden, al is het maar omwille van het ontbreken van een vereiste scholing. Om schrijver te ‘worden’ is er immers geen diploma of wetenschappelijke vooropleiding vereist, wat bijvoorbeeld wel gezegd kan worden van de negentiende-eeuwse schilders,

die in de academies veelal een maatschappelijk allocatieproces ondergingen.⁶⁶ Ook Gisèle Sapiro onderstreepte in een artikel over corporatisme bij schrijvers tijdens het interbellum de onmogelijkheid om het schrijverschap vanuit de gangbare sociologische omschrijvingen als een professie te definiëren.⁶⁷

Het professionaliseringsdebat is bij uitstek een materie waar sociologie en historisch onderzoek complementair zijn. Behalve de sociologische afbakening bestaat er nog de optie om ‘professionalisering’ te omschrijven als een historische constructie die evolueert en verschilt van land tot land.⁶⁸ De Duitse sociaal-economische historicus Jürgen Kocka verzamelde in 1983 een reeks bijdragen over professionaliseringsprocessen waaruit dit verschil duidelijk naar voren komt.⁶⁹ De verhouding tussen de staat en ‘professional associations’ en de historische rol van professies vormen de centrale invalshoeken voor veel historisch-sociologische theorievorming rond professionalisering.⁷⁰ Het historische discours over professionalisering en het stellen van de machtsvraag zijn gemeengoed geworden in arbeidssociologische en historische studies en zijn nauw verbonden met Bourdieus noties van cultureel kapitaal en status.⁷¹ Door zichzelf als professionals te omschrijven en zich een eigen identiteit aan te meten konden auteurs zich distantiëren van anderen. In het geval van de auteurs werd de strijd om symbolisch kapitaal zo op de spits gedreven dat een professionele integratie in een ‘corps’, naar analogie met advocaten en artsen, onmogelijk werd.⁷² De term ‘professionalisering’ zal in mijn onderzoek vooral gebruikt worden als een historisch distinctieproces omdat het kan slaan op een streven naar de invulling van het schrijverschap als professie of op een streven naar een professionele status. Professionalisering is dus meer dan beroepsvorming of “de ontwikkeling van activiteiten tot een volledige dagtaak om te voorzien in het eigen levensonderhoud”.⁷³

Een andere vraag waarop een antwoord geboden moet worden, is of schrijvers zich al dan niet corporatistisch opstelden. Corporatisme wordt vaak omschreven als een stelsel waarin belangengroeperingen of corporaties met elkaar en met de overheid samenwerken bij het voeren van het beleid en het nastreven van de eigen belangen.⁷⁴ Voor mijn onderzoek is de praktijk binnen het corporatisme om materiële en andere voordelen van leden te verwerven en te beschermen van belang. Wanneer ik over corporatisme spreek dan bedoel ik dus niet één of andere variant van een antidemocratische politieke leer. Het politieke corporatisme werd tijdens het interbellum naar voren geschoven om een oplossing te bieden voor de crisis in het kapitalistische systeem.⁷⁵

In een corporatie is de definiëring van ‘de professie’ essentieel. Wat zijn schrijvers? Wat is literatuur?⁷⁶ De invulling daarvan verschilt van onderzoek tot onder-

zoek. Onder meer Jean-Paul Sartre boog zich over deze vraag.⁷⁷ Hij schreef dat een ‘goed’ schrijver geëngageerd is en binnen het tijds kader waarin hij leeft zijn verantwoordelijkheid opneemt, zonder toegevingen te doen aan dé literatuur. Hij kwam tot deze vaststelling op grond van een historisch overzicht, maar in zijn besluit komt hij aardig in de buurt van zijn eigen ideaalbeeld van de totale intellectueel. Met zijn antwoord bevestigde Sartre de these dat er geen sluitende definitie van literatuur mogelijk is en dat er altijd sprake is van een vorm van ‘autodefiniëring’. Er kan dus onderzocht worden wat in een bepaalde periode als goede of echte ‘literatuur’ werd beschouwd en wat niet. Deze vraagstelling vormt bewust of onbewust de centrale problematiek in de algemene literatuurwetenschap, of onderzoekers nu vanuit de tekst vertrekken of niet. Prima uitgangspunten voor mijn onderzoek zijn de studies van Alain Viala en Paul Bénichou.⁷⁸ Geïnspireerd door Bourdieu bestudeerde Viala de loopbanen van een groot aantal zeventiende-eeuwse auteurs. Hij stelde vast dat de ontwikkeling van de notie ‘schrijverschap’ samenviel met de ontwikkeling van een aantal instituties (zoals academies), het ontstaan van het auteursrecht maar ook de ontwikkeling van nieuwe genres. In deze periode ziet hij het ontstaan van het moderne schrijverschap. Bénichou situeert die geboorte iets later. De basis van het profane en seculiere schrijverschap werd volgens hem in het ancien régime gelegd, maar kwam tot volle wasdom na de Franse Revolutie. Niet toevallig bedient hij zich van ‘religieuze’ termen bij de beschrijving van de romantische schrijver die zichzelf consacreert als een “sacerdoce laïque”, een meester van de waarheid die de literatuur als een levensstijl beschouwt, en niet zomaar als iemand die bij gelegenheid een pen ter hand neemt. Schrijvers werden de helden van de negentiende eeuw.

4 Auteurssociabiliteit en sociale netwerken

De allesomvattende handelingstheorieën lijken op het eerste gezicht hun beste tijd gehad te hebben. Het ‘sociaalconstructivisme’ is nochtans aan een opmars bezig, ook in de Vlaamse historiografie.⁷⁹ Het verschil met wat ik als de ‘pre-post-moderne’ periode zou willen aanduiden, is dat er veelal niet voor één exclusieve benadering wordt gekozen, maar wel voor een veelheid aan theorieën, die fungeren als een soort ‘gereedschapskist’ waarmee de empirisch gerichte onderzoeker het onderzoeksobject benadert.⁸⁰ Het sociale constructivisme biedt naar mijn aanvoelen nog steeds de beste mogelijkheden om de reële complexiteit van maatschappelijke evoluties te bestuderen. Bourdieu, Anthony Giddens en niet het minst

Norbert Elias hebben allen pogingen ondernomen om steriele opposities als collectief versus individueel te overstijgen. Sommigen plaatsen hen als een afzonderlijke groep binnen het sociaalconstructivisme: zij zouden structureel constructivist zijn.⁸¹ Zowel Giddens als Bourdieu gaat ervan uit dat de structuur vorm krijgt door het handelen (de praxis) en omgekeerd.⁸² Elias' figuratietheorie vertrekt vanuit een gelijksoortig perspectief. Voor Elias is de mens fundamenteel sociaal.⁸³ Door de onderlinge afhankelijkheid van personen en hun handelingen ontstaan complexe configuraties of sociale netwerken die relatief autonoom zijn. De notie van de interdependentie slaat zowel op maatschappijen als op het interpersoonlijke en organisatorische niveau. Ook de veldtheorie van Bourdieu is een relationele sociologie. Figuraties of interdependentiestructuren kunnen hertaald worden als netwerkstructuren. Ook een veld kan als een netwerk of configuratie van objectieve relaties tussen posities gedefinieerd worden.⁸⁴ Deze posities en potentiële posities van personen of instituties worden bepaald door hun macht of bezit van kapitaal. Personen of instituties kunnen een vergelijkbare positie innemen (homoloog zijn), dominant zijn ten opzichte van andere personen of instituties, ondergeschikt zijn enzovoort. Een veld is dus een structuur van objectieve relaties en kan zowel op micro- als op macroniveau bestudeerd worden. Het komt er dus op aan de relaties tussen individuen, tussen individuen en instituties en de relaties tussen instituties, in casu auteurssociabiliteit, in kaart te brengen en oog te hebben voor dynamiek en positie innamen.⁸⁵

De analyse van netwerken of het gebruik van de netwerkmetafoer is vandaag in veel historisch onderzoek prominent aanwezig. Ook in ons taalgebruik worden het substantief en het werkwoord 'netwerken' overvloedig gehanteerd. Het gebruik van de netwerkbenadering heeft veel voordelen, onder meer het doorbreken van een *nation-centered history*.⁸⁶ Er zijn verschillende methoden om sociale netwerken te analyseren. Een eerste wordt ons aangereikt door Bruno Latour die voorstelt om een 'blackbox' van configuraties te openen en zo sociale constructies kwalitatief te reconstrueren en te omschrijven. Daarnaast zijn er nog een aantal andere opties. Ik weeg twee methoden tegen elkaar af: sociale-netwerkanalyse (verder: SNA) en prosopografie.⁸⁷

Sinds het laatste kwart van de twintigste eeuw is het gebruik van SNA sterk toegenomen. De verspreiding van gebruiksvriendelijke computerprogramma's is onbetwistbaar de sleutel tot dit succes.⁸⁸ Er zijn verschillende onderzoeksgebieden binnen de historiografie waarin SNA al werd toegepast. Toch blijven de meeste historici koele minnaars. In een bijzonder interessante bijdrage over SNA en historisch onderzoek geeft Charles Wetherell hiervoor drie redenen aan.⁸⁹ De eerste

twee zijn nauw met elkaar verwant. De postmoderne *linguistic turn* versterkte enkel een bestaande schroom en scepsis ten aanzien van kwantitatieve methoden. Vooral cultuurhistorici hebben zich eigenlijk altijd oncomfortabel gevoeld bij het gebruik ervan. De derde reden is de belangrijkste. SNA vereist erg betrouwbare en volledige bronnenreeksen. Voor Bonnie Ericson vormen de heuristische moeilijkheden eveneens het belangrijkste probleem. Ontbrekende data resulteren al gauw in een hoge foutenmarge.⁹⁰ Ik voeg nog een bijkomende reden toe: historici zijn over het algemeen geïnteresseerd in een longitudinale analyse, terwijl SNA vooral gericht is op structuren van een specifiek moment. In het eindeloze ‘structure/agency’-debat moet SNA ondergebracht worden in het structuralistische kamp. Slechts weinig netwerkanalytici hebben geprobeerd het antagonisme micro/macro te overstijgen. Het individu wordt weliswaar in verband gebracht met structuren, maar een netwerkanalyticus *pur sang* en in het bijzonder degene die de sociocentrische benadering voorstaat, onderbouwt zijn verklaringen op grond van relatiepatronen en verwerpt sociaal gedrag als het resultaat of de optelsom van een bezit van sociale attributen. SNA is de studie van sociale relaties van actoren en niet de studie van de attributen die deze actoren bezitten.⁹¹ Ik kan deze visie niet onderschrijven. SNA biedt geen verklaring (een *explanans*) maar wel een ‘interim explanandum’ of een ‘explicandum’.⁹² Het individu blijft in mijn optiek de verklarende factor van sociaal gedrag. Zo is er één cruciale vraag die in dit onderzoek geregeld zal terugkeren: hoe ontstaan sociale netwerken? Vaak is hiervoor microanalytisch en op casussen gebaseerd onderzoek noodzakelijk.

Bourdieu en na hem Charle, Remy Ponton en Sapiro gebruikten de prosopografische methode om posities in een bepaald veld te visualiseren.⁹³ Bourdieu heeft dat niet altijd gedaan maar zijn *Homo academicus*, waarin dezelfde data voor tientallen personen onderzocht werden, was wél een prosopografie.⁹⁴ Een collectieve biografie is niet hetzelfde als een prosopografie. Deze misvatting keert herhaaldelijk terug. In een prosopografie worden de sociale attributen van een goed afgebakende groep op een systematische manier onderzocht, wat niet het geval is in een collectieve biografie.⁹⁵ Ook SNA leent zich uitstekend tot een veldanalyse. Affiliaties van auteurs met instituties als de academiën, uitgeverijen en tijdschriften kunnen als parameters gebruikt worden om literaire loopbanen en veranderende veldposities te omschrijven.⁹⁶ Anheier en Gerhards baseerden zich dan weer op de interpersoonlijke relaties in een corpus van een driehonderdtal auteurs om homologe veldposities in kaart te brengen.⁹⁷ Bourdieu zelf verwierp SNA als analysemethode. Hijzelf en de meeste onderzoekers die zijn onderzoekstraditie voortzetten, gebruikten correspondentieanalyse om de data te verwerken en op die

manier homologe groepen en posities te onderscheiden.⁹⁸ Wouter de Nooy heeft echter aangetoond dat SNA en correspondentieanalyse geen contradictie impliceren.⁹⁹ Meer zelfs, correspondentieanalyse is een van de belangrijkste technieken in SNA.¹⁰⁰ Waar mogelijk heb ik in mijn onderzoek een beroep gedaan op methoden uit SNA, maar dan wel zonder de theoretische implicaties. Net zoals de beschrijvende statistiek wordt SNA aangewend als een methode.¹⁰¹

Het grootste verschil tussen SNA en prosopografie is het type data dat verzameld wordt. Sociale-netwerkanalytici onderzoeken voornamelijk binaire relaties tussen actoren, bijvoorbeeld vriendschap, afkeer, affiniteiten enzovoort. In een prosopografie worden meestal individuele ('monadic') attributen verzameld. Eén bepaald type data is gemeenschappelijk. Sociale-netwerkanalytici maken het onderscheid tussen 'one mode'-data en 'two mode'-data. Deze laatste soort heeft betrekking op relaties tussen twee groepen actoren, bijvoorbeeld personen en verenigingen. Lidmaatschappen worden ook regelmatig gebruikt in prosopografisch onderzoek en lenen zich dus ook tot SNA. Prosopografie en SNA mogen zeker niet als tegengestelde methoden beschouwd worden.¹⁰² In hun analyse van de negentiende-eeuwse elitestructuren en -dynamiek in Nederland gebruikten de Nederlandse historicus Maarten Duyvendak en de socioloog A.J.A. Felling een combinatie.¹⁰³ Ze hebben gedeeltelijk gelijk wanneer ze stellen dat SNA een aantal problemen zoals de afbakening van een groep, kan oplossen die zich bij een prosopografie voordoen.¹⁰⁴ SNA brengt ook de actoren beter in 'contact' met de institutionele context waarin ze functioneren en kan een hiërarchie aantonen op basis van relaties tussen personen.¹⁰⁵ Toch is SNA in beide gevallen niet zaligmakend. We zullen merken dat de afbakening van een groep waarop vervolgens SNA wordt 'losgelaten' niet evident is.

Voor de analyse en de totstandkoming van auteurssociabiliteit en de rol van auteurs bij de constructie van het schrijverschap tijdens de Belgische belle époque hanteerde ik dus herhaaldelijk inzichten uit SNA en delen van het begrippenapparaat dat door Bourdieu werd aangereikt. Het is helemaal niet de bedoeling een van deze theorieën als een raster op het bronnenmateriaal te leggen. De auteursverenigingen en in het bijzonder de beroepsverenigingen van auteurs staan centraal in het *eerste hoofdstuk*, waarin het ontstaan van een intellectueel corporatisme wordt onderzocht. Vooraleer in te gaan op het ontstaan van auteursverenigingen is het noodzakelijk stil te staan bij de ontwikkeling en de handhaving van de auteursrechtwetgeving en de genese van de professionele auteur. Een cruciale rol in dat proces was weggelegd voor de auteursverenigingen.

Het *tweede hoofdstuk* begint met een bespreking en kwantitatief overzicht van de

intellectuele en literair-artistieke beroepen in België en een prosopografie van de leden van de Belgische auteursverenigingen. Vervolgens worden de parallellen tussen het literaire en journalistieke veld geduid en worden beide velden geplaatst in het bredere intellectuele veld. Tegen het einde van de negentiende eeuw werd Frankrijk opgeschud door de Dreyfusaffaire die algemeen wordt erkend als de katalysator van een brede beweging van geëngageerde intellectuelen. Er zal stilgestaan worden bij de impact van de affaire in België in het algemeen en het schrijverschap in het bijzonder. Ten slotte zal ik aan de hand van een casus aantonen dat er zich een derde weg ontwikkelde tussen de kunst om de kunst en de sociale kunst.

In het *derde hoofdstuk* worden de literaire tijdschriften besproken. Rond de eeuwwisseling vormden zij de belangrijkste institutie, vandaar mijn grote aandacht ervoor. In dat laatste onderdeel zal ook een beroep gedaan worden op een aantal technieken uit SNA, in combinatie met prosopografische steekproeven. In tegenstelling tot ledenlijsten van verenigingen zijn tijdschriften uit deze periode wel goed bewaard, wat het mogelijk maakt clusters en groepen van tijdschriften met behulp van technieken uit de sociale netwerkanalyse te onderscheiden. Ook de microstoria en een nauwgezette analyse van egodocumenten zoals correspondentie en autobiografische geschriften zullen er een plaats krijgen. Op methodologisch-theoretisch gebied wordt stevast geprobeerd het individuele en singuliere van het schrijverschap en de literatuur te verzoenen met de institutionele en collectieve benadering van de sociale realiteit. Dit betekent dat geen methodologische hiërarchie zal te bespeuren zijn waarin een microanalyse enkel zou dienen om een macroanalyse te toetsen of omgekeerd. Beide benaderingen wisselen elkaar in dit onderzoek constant af, net zoals het individu en de structuren elkaar voortdurend vormgeven in de sociale realiteit.

I MATERIËLE EN MORELE BELANGEN: DE AUTEURSVERENIGINGEN

“Ce serait vraiment... trop ‘belge’, ne trouvez-vous pas? Si dans notre pays de Bétotiens, où il y a tant à faire pour défendre l’activité littéraire désintéressée, les écrivains allaient encore se diviser!”

August Vermeylen, 1912¹

I De constructie van een identiteit: het auteursrecht

Alvorens de aandacht te richten op een aantal vroege vormen van auteurssociabiliteit in België, is het noodzakelijk stil te staan bij de ontwikkeling en de handhaving van de auteursrechtwetgeving. Enkele noties van het auteursrecht zijn niet alleen van belang om de werking van de auteursverenigingen te vatten. Het auteursrecht is ook onlosmakelijk verbonden met het genieconcept en het ontstaan van de moderne, professionele auteur. De geschiedenis van het auteursrecht in de Nederlanden werd recent samengebracht in een lijvig boek, maar afgezien van de epiloog bestrijkt deze publicatie enkel de periode van het ontstaan van de boekdrukkunst tot en met de eerste helft van de negentiende eeuw. Voor onderzoeksresultaten over het auteursrecht tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw moeten we ons in de eerste plaats wenden tot buitenlandse literatuur.² In verschillende studies staat de wording van het auteursrecht als een vanzelfsprekend (‘natuurlijk’) mensenrecht centraal: het ‘droit d’auteur’. Tegenover het natuurlijke recht staat het kopijrecht of ‘copyright’ als een vorm van eigendomsrecht met een meer economische invulling. Het antagonisme tussen beide rechtsvormen kruide jarenlang de debatten en komt in grote lijnen overeen met het verschil tussen het Angelsaksische ‘copyright’ en het Franse (en Duitse) ‘droit d’auteur’.³ Afspraken over kopijrecht onder de vorm van privileges dateren van de periode onmiddellijk na de uitvinding van de boekdrukkunst.⁴ Deze rechten behoorden eigenlijk aan de

auteur toe, maar aangezien die meestal geen drukpers bezat en niet bij een gilde was aangesloten, werd hem het privilege ontzegd. De gilden reguleerden intern het boekbedrijf. Het verlenen van privileges door de overheden betekent echter niet dat er automatisch sprake was van censuur. Het privilege om iets als enige te mogen produceren werd meestal niet gegeven op basis van inhoudelijke criteria.⁵ Van de auteur als categorie was nog geen sprake.

De Act of Queen Anne (1710) wordt algemeen beschouwd als de eerste wet waarin sprake is van de auteur als rechthebbende. Een auteur kon eigenaar blijven van het kopijrecht of het verkopen aan een drukker. Frankrijk vaardigde in 1723 een vergelijkbaar edict uit. Andere landen volgden,⁶ zo ook de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden. In historische studies over het auteursrecht wordt vaak de stelling verdedigd dat de ‘auteur’ als esthetische categorie predominant werd in de romantische periode en dat de nieuwe Franse en Duitse invulling van het auteursrecht hiervan een logisch uitvloeisel was.⁷ In deze nieuwe negentiende-eeuwse invulling werd het economische recht uitgebreid tot een recht ter bescherming van de unieke persoonlijke expressie van de auteur. In Frankrijk wordt dit meestal aangeduid als een ‘droit moral’.⁸ In de praktijk betekent het behoud van de morele rechten op een werk onder meer dat de auteur zich kan verzetten tegen wijzigingen die zijn reputatie kunnen aantasten, zelfs nadat de materiële auteursrechten overgedragen of verstreken zijn. Het intellectuele vaderschap van het onaantastbare morele recht van een auteur of van het ideaal van het individuele genie wordt vaak toegekend aan Immanuel Kant.⁹ Tegenover het geniebegrip van Kant staat de meer materiële invulling van John Locke die rond 1700 vooral bekommerd was om de monopoliepositie van de gilden. Voor Locke was het auteursrecht, en in het bijzonder de eigendom, een vanzelfsprekend (‘natuurlijk’) recht, maar dan zonder een morele connotatie. Hij zag geen verschil met andere vormen van arbeid. De invloed van Locke was aanzienlijk toen in 1791 en 1793 twee bijzonder belangrijke Franse decreten werden afgekondigd in de Assemblée Nationale.¹⁰ “La plus sacrée, la plus légitime, la plus inattaquable et la plus personnelle de toutes les propriétés, est l’ouvrage, fruit de la pensée d’un écrivain”, luidde het in 1791.¹¹ Deze Franse decreten zijn het begin van de integratie van het geniebegrip en de notie ‘intellectuele eigendom’.¹² Anders geformuleerd waren de decreten een synthese van een (prille) traditie waarin de auteur centraal stond. Toch bleven de morele rechten erg vaag omschreven waardoor ze in de loop van de negentiende eeuw niet zelden voor de rechtbank en geval per geval moesten worden afgebakend.¹³

Nog vóór de Franse revolutie groeide bij toneelauteurs en librettisten een groot ongenoegen over de vergoeding die ze kregen van de gezelschappen. De Parijse

gezelschappen met een theaterprivilege waren oppermachtig. In de zomer van 1777 nodigde de succesrijke librettist en toneelauteur Beaumarchais (auteur van de *Barbier van Sevilla*, 1732-1792) een twintigtal toneelauteurs uit om bij hem thuis te dineren. Zij richtten het Bureau de Législation Dramatique op, de voorloper van de later ook in België invloedrijke Société des Auteurs et Compositeurs Dramatiques (SACD).¹⁴ De aangesloten auteurs verbonden er zich toe als collectief te onderhandelen met de theatergezelschappen. De patrimoniale, materiële erkenning mocht dan wel de eerste zorg zijn, in tweede instantie eisten de leden controle over de manier waarop hun werk geafficheerd werd en vorderden ze opvoeringen van hun werk in de originele versie. Uiteindelijk kwam hun invulling van het ‘droit d’auteur’ zelfs los te staan van de vergoedingen of van een materiële eigendom en werd ze veeleer gedefinieerd als een recht om de controle over het werk te behouden.¹⁵ De groep rond Beaumarchais ontpopte zich als een drukkingsgroep waar de politieke afgevaardigden bij de totstandkoming van de decreten van 1791 en 1793 niet omheen konden. Aangezien dramatisch werk bij de best verkopende boeken behoorde, beperkten ze hun actie niet tot de uitvoeringsrechten.¹⁶ Ook in België kwamen de negentiende-eeuwse wijzigingen aan het auteurs- en kopijrecht pas op de politieke agenda nadat auteurs en andere belanghebbenden zich als groep en niet als individuele schrijver met een mening organiseerden. Ongeveer simultaan met het eerste decreet van 1791 nam een succesvolle schrijver en componist, Nicolas Etienne Framery (1745-1810), het initiatief om een agentschap op te richten dat zou belast worden met de inning van de auteursrechten van de aangesloten leden. Het agentschap liet zich ook buiten Parijs vertegenwoordigen door agenten. Voor het eerst ontstond een collectieve inning van auteursrechten.¹⁷

In de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden werd – de Franse overheersing buiten beschouwing gelaten – de eerste wet die “het regt van kopij of van kopiëren door den druk” aan de auteur toekende, ingevoerd in 1817. Aangezien er geen sprake was van morele rechten vraagt Schriks zich dan ook terecht af of het wel om een auteurswet ging.¹⁸ Boeken van algemeen nut, net zoals anoniem of onder pseudoniem uitgegeven werken, vielen bovendien niet onder deze wet op het kopijrecht en de bescherming duurde slechts tot twintig jaar na het overlijden van de vertaler of de auteur. Voorbeelden van boeken die toen van algemeen nut werden geacht zijn bijbels, schoolboeken en ‘klassieken’. De auteur diende drie exemplaren te deponeren bij de lokale overheid om aanspraak te kunnen maken op het kopijrecht.¹⁹ Behoudens enkele kleine wijzigingen bleef deze wet in België en in Nederland in voege, respectievelijk tot 1886 en 1881.²⁰

Twee vragen beheersten het debat over de aanpassing van de wetgeving: Was

het auteursrecht een natuurlijk recht *sui generis*? Was de artistieke en letterkundige eigendom eeuwig of beperkt in de tijd? Daarnaast ontstond ook discussie over de wenselijkheid van een universele wet op het auteursrecht. Door de industrialisering van de boeknijverheid werden de zakelijke belangen groter. Het is tegen deze achtergrond dat de negentiende-eeuwse debatten over het auteursrecht en het ontstaan van professionele auteursverenigingen plaatsvonden.

2 De Franse Société des Gens de Lettres als internationale roerganger

De Belgische en alle andere Europese auteursverenigingen kunnen niet onafhankelijk van de Franse Société des Gens de Lettres (SGDL) besproken worden. Ondanks het internationale belang van de SGDL, is de geschiedenis van de vereniging grotendeels onontgonnen terrein. Ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan werd een meer dan honderd jaar oude geschiedenis opnieuw uitgegeven. “Cette histoire devait dire ce qu’ a fait notre association pour la dignité matérielle et morale des écrivains”, lezen we in het woord vooraf van de uitgave in 1899.²¹ Hiermee vatte de auteur de twee belangrijkste doelstellingen van de vereniging samen. Om deze doelen te verwezenlijken concentreerde de vereniging zich op de vrijwaring en verbetering van de auteursrechten. M.P. Le Hirr stelde vast dat niet zozeer een conflict tussen auteurs en uitgevers ten grondslag lag aan de oprichting, maar wel een conflict tussen journalisten en periodieken.²² Volgens hem was de oprichting van de Société in 1837 een rechtstreeks gevolg van de industrialisering van de pers. Het is verleidelijk om de parallel te trekken tussen de vroeg-socialistische arbeidersassociaties en de SGDL. Phillippe Bouchez (1796-1895), een van de stichtende leden van de SGDL, was trouwens een invloedrijke humanitair (christelijk) socialist en groot voorstander van de arbeidersassociaties.²³ De tijdgeest van de Julimonarchie (1830-1848) en de invloed van een aantal leden met vroeg-socialistische affiniteiten zullen ongetwijfeld hebben bijgedragen tot de oprichting en organisatiestructuur van de SGDL. Naast de economische zelfhulpgedachte werkte ook het voorbeeld dat de toneelauteurs gesteld hadden inspirerend.²⁴

Het initiatief tot de oprichting van de SGDL kwam van Louis Desnoyers (1802-1868), de hoofdredacteur van de krant *Le Siècle*. In december 1837 verzamelde hij een vijftigtal auteurs.²⁵ Van bij het begin waren ook een aantal vrouwen lid. Zonder uitzondering ging het om gescheiden of ongehuwde vrouwen. Voor elk van hen bood de SGDL kansen op een beter inkomen en erkenning. De bekendste, George Sand (1804-1876), werd later verschillende keren als bestuurslid verko-

zen.²⁶ Journalisten, schrijvers, mannen, vrouwen, ze verzamelden zich allemaal onder de koepel van de SGDL. Enkele maanden na de oprichting was de eensgezindheid al verdwenen en vroeg een dertigtal schrijvers om een statutenwijziging. Onder invloed van Balzac (1839-1840), die niet door het leven wilde gaan als een “feuilletoniste”, kwam de aandacht minder nadrukkelijk op de materiële belangenbehartiging te liggen. Tijdens zijn voorzitterschap, dat slechts vijf maanden duurde, introduceerde hij in de Société het genieconcept en liet hij strenge voorwaarden stellen aan kandidaat-leden.²⁷ “Qui ne reconnaît là Balzac, ce théoricien de la force? Mais il ajoute bien vite, Dieu merci, des arguments moraux à des arguments matériels”, schreef Jules Claretie (1840-1913) in 1886.²⁸ Onder Balzac kwam de strijd voor de morele rechten van de schrijver op de agenda van de SGDL te staan. Zijn *code littéraire* (1840) was jarenlang het handvest van literair Frankrijk.²⁹

De SGDL sloot contracten af met tijdschriften en kranten.³⁰ Plannen om zelf werk uit te geven werden grondig besproken, maar door een gebrek aan startkapitaal nooit uitgevoerd. Ook financieel hingen er donderwolken boven de SGDL. Er kwam pas ademruimte nadat de Société in 1846 werd erkend door de Franse centrale overheid, subsidies kreeg en steun ondervond van een aantal mecenasen.³¹ In 1846 werd een “service médical pour les hommes de lettres” opgericht en na jarenlange discussies kwam in 1861 een pensioenkas voor de ‘sociétaires’ van de grond. De ultieme erkenning door de overheid kwam er in 1891 toen de SGDL per decreet een vereniging van publiek nut werd.³² Ten slotte groeiden de activiteiten van de Société uit tot een van de belangrijkste trefpunten van literair Parijs. De maandelijkse diners waren een begrip en niet alleen omwille van de gezelligheid of de copieuze maaltijden. De leden konden er bijvoorbeeld directeurs van periodieken ontmoeten.³³ De SGDL bezat veel eigenschappen van een corporatistische beroepsvereniging. De leden waren vanaf 1840 gebonden aan een interne literaire code en de overheid erkende de autonome Société als gesprekspartner. Aan vertegenwoordigers van de staat werden erelidmaatschappen toegekend ter bevordering van de verstandhouding en de dialoog. Het onderscheid tussen ‘membres adhérents’ (ook wel omschreven als ‘membres stagiaires’) en ‘membres sociétaires’ doet bovendien denken aan de organisatie van gilden en ambachten in het ancien régime. Binnen de SACD bestond een vergelijkbare hiërarchie. Het lidmaatschap was enkel mogelijk na voordracht door minstens twee leden.³⁴ De ontvangst van een pensioen of de opname van een bestuursfunctie vereiste het statuut van ‘membre sociétaire’ en de publicatie van “quatre volumes en librairie ou deux volumes et la valeur de deux autres volumes dans les périodiques”.³⁵

Rond 1840 werden in Duitsland, Oostenrijk en Engeland eveneens pogingen ondernomen om een beroepsvereniging van schrijvers op te richten. In 1843 stichtte Dickens (1812-1870) de Society of Authors. In tegenstelling tot eerdere initiatieven behoorde het definiëren en beschermen van de belangen van de beroepsauteur voor het eerst tot de kernactiviteiten. Door interne tweespalt over de organisatievorm en de precieze interpretatie van de in 1842 uitgevaardigde Copyright Act verdween deze eerste Society of Authors na enkele maanden van het toneel.³⁶ Een tweede poging in 1884 was succesvoller. Naar het expliciete voorbeeld van de Franse SGDL richtte Walter Besant (1836-1901) een beroepsvereniging van schrijvers op met als eerste objectief de bescherming van de literaire eigendom. Naar het Franse voorbeeld werden drie soorten lidmaatschap ingevoerd.³⁷ Een aantal schrijvers en perscommentatoren meende dat de Society of Authors de commercialisering van kunst in de hand werkte en bestond uit “novelists and would-be writers”.³⁸ Ten einde de zweem van commercie te ontlopen en het prestige op te krikken stelde de voortvarende Besant dan maar voor om de Society meer inhoud te geven en er een Engelse tegenhanger van de vermaarde Académie Française van te maken.³⁹ De inhoudelijke verbreding kwam uiteindelijk tot stand via het tijdschrift *The Author*.

In Duitsland was de situatie veel complexer. Pas in 1878 werd in Leipzig het Allgemeine Deutsche Schriftsteller-Verband opgericht. Het is geen toeval dat deze vereniging in 1878 werd gesticht. In dat jaar organiseerde de SGDL in Parijs een internationaal literair congres dat het startschot betekende van een internationale campagne voor het auteursrecht. Voordien waren er in Duitsland een aantal kortlopende stedelijke initiatieven geweest die de economisch-juridische belangen van de schrijvers centraal stelden. In 1887 fuseerde de Allgemeine Deutsche Schriftsteller-Verband met de pas opgerichte Deutsche Schriftsteller-Verband en werd een hulpkas opgericht. Het is bijna onbegonnen werk om alle andere Duitse initiatieven op te sommen die als belangrijkste doelstelling de bevordering van de sociale, juridische en economische belangen hadden. Tussen 1890 en 1914 werden minstens tien efemere en minder efemere verenigingen gesticht die kunnen worden beschouwd als beroepsverenigingen.⁴⁰ Belangrijk is dat voor 1914 geen enkel initiatief in staat bleek om de grondige meningsverschillen tussen de Duitse schrijvers te overbruggen. Christophe Charle vergeleek de Duitse, Franse en Engelse beroepsverenigingen. Volgens hem was de noodzaak om zich te verenigen groter in liberale landen als Engeland en Frankrijk dan in Duitsland.⁴¹ Paradoxaal is wel dat de Franse auteursvereniging succesvoller was dan de Engelse terwijl Engeland toch liberaler georganiseerd was dan Frankrijk. Charle leidde daaruit af dat

de verdediging van materiële belangen minder belangrijk was dan de wil om de bestaande oude elite te imiteren via bijvoorbeeld lidmaatschappen van clubs.⁴² Dit wordt evenwel tegengesproken door het grote succes van de beroepsvereniging van journalisten: The Institute of Journalists. Deze vereniging vervulde in Europa dezelfde voortrekkersrol als de SGDL.

Uit wat volgt zal blijken dat ook in Nederland en België de oprichting van literaire beroepsverenigingen een bijzonder moeizaam proces was dat niet onafhankelijk van de Franse auteursverenigingen besproken kan worden. De vraag stelt zich waarom juist in Frankrijk de eerste beroepsvereniging tot ontwikkeling kwam en waarom die in tegenstelling tot alle andere beroepsverenigingen onmiddellijk een schot in de roos was. Ten eerste is er de link met het vroege Franse socialisme, dat zonder meer als de ideologische voedingsbodem van de SGDL kan worden beschouwd. Een tweede factor die het succes van de SGDL kan verklaren, is de centralistische organisatie van de Franse staat en van het Franse literaire leven. Parijs domineerde in alle opzichten. De SGDL werd als legitieme gesprekspartner van de staat beschouwd, wat ook voor de rest van Frankrijk voor de noodzakelijke autoriteit en aantrekkingskracht zorgde. Pas tijdens het interbellum kreeg de SGDL enige concurrentie, maar de opgebouwde machtspositie was dusdanig groot dat er niet meer aan te tornen viel. Een laatste factor van belang is dat de SGDL van bij de oprichting de steun kreeg van auteurs die boven de verdenking stonden enkel geïnteresseerd te zijn in materieel gewin. In de lijst van de voorzitters staan de namen van onder meer Honoré de Balzac, Victor Hugo (1802-1885) en Emile Zola. Niet alleen de SGDL maakte van die voorsprong gebruik om internationaal een stempel te drukken op het debat over het 'droit d'auteur'. Ook de eerder opgerichte SACD wendde de stevige interne organisatie aan om in Europa een machts- en monopoliepositie op te bouwen die vooral de Fransen ten goede kwam. Ongeveerd waren de excessen die daaruit voortvloeiden het ultieme duwtje in de rug om in België en Nederland vergelijkbare beroepsverenigingen op te richten en de collectieve inning van auteursrechten zelf in handen te nemen.

3 Een groeiende tweespalt tussen professionelen en dilettanten

3.1 De *Société des Gens de Lettres* (Belges)

Een eerste Belgische 'evenknie' van de Franse roerganger werd opgericht in 1847. Het doel van de efemere *Société des Gens de Lettres Belges* was driedelig:

“(1) défendre et faire respecter les droits de la littérature nationale [...], (2) rechercher et de faire prévaloir les moyens de faciliter et activer le développement de cette littérature [...], (3) resserrer entre les écrivains belges les liens de fraternité.”⁴³ Het initiatief ging uit van baron Louis de Geelhand (1820-1894), die onder het pseudoniem Louis Schoonen verschillende succesvolle vaudevilles publiceerde. Een andere baron, Auguste de Peellaert (1793-1876), werd voorzitter. De vereniging wilde zowel Frans- als Nederlandsschrijvende Belgische auteurs verzamelen. Het is interessant te wijzen op de parallellen en verschillen tussen de Société des Gens de Lettres Belges en een aantal andere verenigingen die rond de jaren 1850 boven de doopvont werden gehouden. De vergelijking dringt zich ook op omdat vaak dezelfde personen betrokken waren. De katholieke baron Jules de Saint-Genois (1813-1867) bijvoorbeeld, was niet alleen lid van de Société des Gens de Lettres Belges maar ook stichtend lid van het Willemsfonds. Net zoals de Société des Gens de Lettres Belges wilde het Willemsfonds meer zijn dan een lokale kring, maar in de beginjaren bleef de vereniging hoofdzakelijk een Gentse aangelegenheid. Voordien waren er al een aantal andere pogingen geweest om sociëteiten ter bevordering van een nationale letterkunde op te richten die meer waren dan lokale dilettantenclubs.⁴⁴ Het innoverende van de Société des Gens de Lettres Belges was dat de statuten bepaalden dat het lidmaatschap verbonden was aan de Belgische nationaliteit en aan de publicatie van “quelque ouvrage littéraire”. Debuterende auteurs konden effectief lid worden na voorlegging van een publicatierijp manuscript. De statuten stipuleerden eveneens dat de verhouding tussen de Nederlandstalige en Franstalige werken evenredig moest zijn met de verhouding tussen de ‘taalrollen’ waartoe de leden behoorden.⁴⁵ Onder de leden waren alle generaties en de belangrijkste steden goed vertegenwoordigd.⁴⁶ Toch bestonden er grote verschillen met de Franse SGDL. Terwijl de Franse vereniging zich concentreerde op de bescherming van de auteursrechten op feuilletons, had de Belgische evenknie vooral de creatie van een tot dan onbestaande of sluimerende nationale literatuur op het oog.

Uiteindelijk zou de Belgische Société des Gens de Lettres slechts een vijftal jaar bestaan. Reeds bij de oprichting droeg de vereniging de kiemen van de ondergang in zich. Dat is duidelijk af te leiden uit een ophefmakend boekje van Lucien Jottrand (1804-1877). Jottrand was een progressieve democraat die sterk ijverde voor de gelijke behandeling van Franstaligen en Nederlandstaligen.⁴⁷ Hij juichtte toe dat de Société “vraiment belge” was, zonder een “odeur d’importation ou d’imitation de l’étranger” en bovendien niet onder officieel (lees: overheids-) protectoraat was geplaatst.⁴⁸ De verwijzing naar het buitenland slaat ongetwijfeld op de Franse SGDL. Toch zag Jottrand ook een aantal problemen. Hij vond het eigenaardig dat hij, een

advocaat, gevraagd werd om lid te worden, aangezien hij zich geen “homme de lettres dans le sens ordinaire du mot” voelde. De Société mocht dan wel de eerste vereniging zijn die zich exclusief tot schrijvers richtte, de definitie van wat een schrijver precies was, kon toch niet enkel steunen op één boekpublicatie? Bovendien zag Jottrand grote verschillen tussen de nobele doelstellingen van de Société en de praxis. Concreet reageerde hij tegen het erelidmaatschap van de liberale minister van Binnenlandse Zaken, Charles Rogier: “la Société était tombée en académie; et, de plus, elle avait son Richelieu.”⁴⁹ Jottrand meende dat staatsinmenging nefast was en geen voorwaarde vormde voor de creatie van een nationale literatuur. Een relatieve autonomie van de Belgische literatuur betekende voor hem een middel om onder meer het ideaal van sociale gelijkheid te verwezenlijken.⁵⁰

Dat de Belgische SGDL al in 1852 ophield te bestaan, heeft ook te maken met een eerste belangrijk succes in een campagne die letterkundig België tijdelijk bij elkaar bracht: de strijd tegen de Franse ‘contrefaçon’. De clandestiene nadruk van boeken zonder respect voor de auteursrechten bestond al langer, maar kwam in de Zuidelijke Nederlanden pas goed op gang na een reeks maatregelen van Willem I en bereikte een hoogtepunt in de jaren 1840.⁵¹ Hoewel België de naam had hét centrum van de Franse nadruk te zijn, lieten ook andere landen zich niet onbetuigd.⁵² Toch werd vanuit Frankrijk vooral België geïsoleerd. Het tijdschrift *Revue des Deux Mondes* nam het voortouw in een campagne tegen de Belgische nadruk.⁵³ Ook vanuit België ontstond meer en meer protest. Adolphe Quetelet (1796-1874) coördineerde de acties.⁵⁴ Niet alleen beschouwde hij de nadruk als immoreel, het fenomeen had volgens hem ook een nefaste invloed op de creatie van een Belgische, nationale literatuur. Andere actoren hadden dan weer vooral problemen met de immoraliteit van de nagedrukte werken zelf. In 1852 maakte een verdrag tussen Frankrijk en België (“la dernière citadelle de la contrefaçon”) een einde aan de nadrukken.⁵⁵ Achteraf blijkt dat de schade voor de Belgische boeknijverheid meeviel. Door de lage arbeidskost en investeringen in de nieuwste technologie bleef de Belgische boeknijverheid erg competitief.⁵⁶

Waar de Belgische Société des Gens de Lettres zich veel minder om bekommerde was de Belgische nadruk van Nederlandse boeken. De omvang van deze nadruk was misschien van een andere orde dan deze van Franse werken, maar daarom niet minder problematisch. De kwestie kwam in 1849 ter sprake op het eerste Nederlands Taal- en Letterkundig Congres. De pro en contra's van een regeling zouden tot het begin van de twintigste eeuw het discours over het auteursrecht domineren. Het eerste en voornaamste argument was dat een tekst eenmaal gepubliceerd tot het publieke domein en bezit behoorde. Dit eeuwenoude stand-

punt had in alle Europese landen lange tijd een wettelijke regeling van het auteursrecht geblokkeerd. Anderen merkten dan weer op dat Nederlandse boeken te duur waren om een breed publiek te kunnen bereiken. Dit was gedeeltelijk het gevolg van de hoge tolrechten.⁵⁷ De discussies werden opengetrokken en het duurde niet lang of de gebrekkige infrastructuur van het Nederlandstalige literaire leven in België werd het punt van discussie. De oprichting van een belangenvereniging van boeknijveraars en het faciliteren van leesbibliotheken en -gezelschappen verdienen absolute prioriteit.⁵⁸ Niet lang na de oproep van de Belgische Société des Gens de Lettres kregen de leden van de Senaat en de Kamer een brief toegestuurd. De ondertekenaars wezen op de “grote ondersteuning” die de Belgische en Nederlandse letterkunde zou ondervinden indien het auteursrecht werd geregeld en de tolheffing tussen beide landen afgeschaft. In een “beschaafd” Europees land dat zonder twijfel bekommerd was om “de zedelijke en stoffelijke belangen des volks”, was dat niet meer of niet minder dan een evidentie.⁵⁹ In 1858, zes jaar na het akkoord met de Fransen, werd ook een bilateraal akkoord gesloten tussen Nederland en België. Hiermee verdween de discussie van de congresagenda's.⁶⁰

De Nederlandse Taal- en Letterkundige Congressen wonnen aan belang en werden een jaarlijks terugkerend moment van literaire sociabiliteit en toenadering tussen Nederland en Vlaanderen. In het verlengde van de discussie over het auteursrecht werd ook de materiële situatie van de schrijver besproken. Anachronistisch zouden de congressen als een jaarlijks terugkerend interprofessioneel overleg kunnen worden beschreven, maar dan wel een overleg waar lange tijd slechts één ‘sociale partner’ georganiseerd was: de Nederlandse boekhandelaars en later ook de uitgevers. De Nederlandse en Vlaamse schrijvers kwamen in verspreide slagorde aan het woord. De strijd voor de rechten van de auteur had in België en in Nederland dus niet of slechts tijdelijk geresulteerd in de oprichting van wat als het begin van een auteursvereniging zou kunnen worden beschouwd. De discussie werd levendig gehouden door enkele multidisciplinaire kunstkringen en tijdelijke comités die congressen organiseerden waar de kwestie van ‘la propriété littéraire et artistique’ op de agenda stond.

De argumentatie en het woordgebruik binnen de Belgische SGDL geven wel aan dat het schrijverschap meer en meer als een (mogelijke) professie of beroep werd ervaren. Een “père de famille” moest in staat zijn tegen zijn kind te zeggen “fais-toi littérateur”, zoals hij “fais-toi avocat ou médecin” pleegde te zeggen. Men kon niet alleen schrijver zijn, men kon ook een schrijver worden. “Prestige” alleen was niet voldoende: “Or, pour que la carrière littéraire devienne lucrative et, par conséquent honorée, le plus efficace [...] c’est de faire reconnaître et de garantir enfin la pro-

priété intellectuelle.” Subsidies en prijzen volstonden niet “pour doter notre pays une littérature forte et honorée”.⁶¹ Dit moet worden gelezen als een pleidooi voor de creatie van een intern-Belgische literaire markt en de introductie van een aantal elementaire marktprincipes. De Société des Gens de Lettres Belges en de auteurs die ervan lid waren, dichtten zichzelf een rol toe in de morele en intellectuele verheffing van de nieuwe staat en natie. De actiepunten zijn een indicatie van een streven naar meer literaire autonomie en wel in twee opzichten. Ten eerste een autonomie ten opzichte van de overheid, al is er bij de Société nog geen sprake van een wens naar totale onafhankelijkheid. Ten tweede kan de betrugeling van de contrefaçon gelezen worden als een poging om zich te onttrekken aan de invloed van Frankrijk.

Het duurde twintig jaar vooraleer een nieuwe poging gedaan werd om in België, naar Frans voorbeeld, een auteursvereniging op te richten. Toch werden een aantal belangrijke initiatieven genomen voor de regeling van het auteursrecht. In zijn studie over de genese van de Conventie van Bern (1886) wijst Jean Cavalli op het belang van diverse internationale literaire en artistieke congressen die plaatsvonden in België, met name een congres in Brussel (1858) en een in Antwerpen (1861). Deze bijeenkomsten plaatsten de kwestie van het auteursrecht op een internationaal en multilateraal platform en creëerden een draagvlak voor een internationaal verdrag met universele aspiraties.⁶² België, het paradijs van de contrefaçon, nam het initiatief in een internationale strijd voor een betere invulling van het auteursrecht. De eer van de jonge staat stond op het spel. Verschillende multidisciplinaire kunstkringen en de Koninklijke Academie toonden zich ijverige organisatoren van congressen gewijd aan het auteursrecht.⁶³ Mogelijke deelnemers, verenigingen en de belangrijkste tijdschriften in Europa en zelfs Noord-Amerika kregen vooraf een lijst met discussiepunten toegestuurd.⁶⁴ Vooral de Fransen die talrijk aanwezig waren, hadden zich maanden op voorhand beraden over de in te nemen standpunten. Zowel de belangenvereniging van de boekhandelaars als de Franse auteursvereniging SGDL greep het Belgische initiatief aan om ook in Frankrijk de discussie aan te zwengelen.⁶⁵ De praktische organisatie in Antwerpen kwam in handen van de afdeling Schone Kunsten van de Cercle Artistique et Littéraire d’Anvers. Aan het congres namen “les représentants de plusieurs puissances et les délégués d’un grand nombre de corps savants et de sociétés artistiques de l’Europe” deel, in totaal meer dan 330 personen.⁶⁶

3.2 Naar meer autonomie: de Union Littéraire Belge

In 1877 organiseerde de literaire sectie van de Cercle Artistique et Littéraire van Antwerpen opnieuw een congres, deze keer vooral bijgewoond door Belgen. Michaux beschouwt dit congres als het eerste in België dat “purement littéraire” was, maar daarmee laat ze de Nederlandse Taal- en Letterkundige Congressen buiten beschouwing. In de debatten tijdens het congres van 1877 kwamen deze Vlaams-Nederlandse bijeenkomsten trouwens een aantal keer ter sprake als een te benijden voorbeeld van literaire sociabiliteit.⁶⁷ De belangrijkste vraag waarover de deelnemers in 1877 debatteerden had betrekking op de organisatievorm die het letterkundige leven in België moest aannemen om de ‘nationale literatuur’ te stimuleren.⁶⁸ De oprichting van nieuwe structuren en instituties was geen twistpunt en in die zin was het congres een keerpunt. Voor iedereen stond vast dat er iets moest gebeuren. Eugène van Bommel (1824-1880) benadrukte dat zowel de Nederlandstalige als de Franstalige literatuur een plaats moest krijgen, ook al zou het volgens sommigen moeilijk worden om de verschillen te overstijgen.⁶⁹ Merkwaardig is dat bij verschillende interventies niet alleen een sluimerend minderwaardigheidscomplex ten opzichte van de Franse maar ook ten opzichte van de Nederlandstalige Vlaamse literatuur doorschemerde. “Au point de vue de la langue elle-même [...] nous ne sommes, en rien, dans une position inférieure à la littérature flamande”, liet een van de deelnemers zich ontvallen.⁷⁰

Over de interne organisatie van de op te richten vereniging was veel onenigheid. Er bleven uiteindelijk twee scenario's over: de oprichting van een Société des Gens de Lettres naar Frans voorbeeld of van een federatie van Belgische letterkundige kringen. De meerderheid van de congresgangers was finaal tegen de eerste optie. De SGDL was volgens de liberale journalist en publicist Charles Potvin (1818-1902) te veel een “société de secours mutuels”. De materiële situatie van de schrijvers mocht niet centraal staan: “il me semble que nous ne recherchons pas précisément ces avantages matériels, mais bien le développement et l'amélioration de la littérature belge.”⁷¹ Toch ontkende Potvin tijdens dezelfde tussenkomenst niet het belang van een beter georganiseerde markt, aangezien vooral het bereiken van een groter publiek de kunst “sa puissance civilisatrice” kon te geven. “Ne croyez pas que la France soit un Eldorado pour les littérateurs. [...] dans cet Eldorado il y a beaucoup d'appelés et peu d'élus”, voegde hij er aan toe.⁷² In het slotwoord van de discussie herhaalde Van Bommel dat in Frankrijk het schrijven van romans “un travail en vue de vente” was. In België ging het volgens hem in de eerste plaats om een “travail de civilisation”. Voor Van Bommel was de gedecentrali-

seerde organisatie van de Belgische literatuur een belangrijke reden om het Franse model niet over te nemen. Een federatie van Belgische artistieke en literaire kringen was de enige optie.⁷³ Een commissie ging zich bezighouden met het schrijven van de statuten. De jonge snaak Georges Eekhoud (1854-1927) werd als secretaris aangesteld.⁷⁴ Het eerste artikel van de statuten legde de doelstellingen van de Union Littéraire vast: “La Société a pour but d’établir l’union entre les littérateurs belges en leur donnant l’occasion de se voir et de se connaître.” Op de maandelijkse bijeenkomsten kon alles over “la littérature nationale” worden besproken. Behalve het betalen van een contributie werden geen verdere eisen gesteld.

De tegenstanders van een beroepsvereniging naar Frans voorbeeld trokken dus aan het langste eind. Het kan niet genoeg worden beklemtoond dat de overgrote meerderheid van de congresgangers niet de ambitie had om van het schrijven een ‘métier’ te maken. Dat gold niet voor Camille Lemonnier (1844-1913).⁷⁵ Vlak na de oprichting van de Union Littéraire verscheen in *L’Artiste* van medio december 1877 een opmerkelijke bijdrage waarin hij een pleidooi hield voor een materiële belangenbehartiging van de schrijvers.⁷⁶ Enkele weken daarvoor was hij overigens als volwaardig lid opgenomen in de Franse SGDL.⁷⁷ In *L’Artiste* omschreef Lemonnier het schrijverschap als een beroep:

“Une plume est un outil dans la main de l’écrivain, et cet outil doit lui rapporter le pain et le vin, tout comme la navette aux mains du tisserand, la pelle aux mains du terrassier, le rabot aux mains du menuisier.”⁷⁸

Het ideaal om alle Belgische schrijvers met elkaar kennis te laten maken en die contacten in stand te houden leek hem utopisch, tenzij daar voordelen voor de schrijvers tegenover zouden staan die niets te maken hadden met gemeenschappelijke artistieke en literaire visies. De Union Littéraire moest het monopolie van de SGDL op de publicatie van feuilletons in Belgische kranten doorbreken, haar leden helpen bij hun zoektocht naar een uitgever en de literaire kritiek stimuleren. Lemonnier pleitte ook voor de oprichting van een hulpkas voor onfortuinlijke schrijvers. Hij eindigde zijn betoog met een pleidooi om de wet op het kopijrecht te wijzigen in het belang van de schrijver én van de erfgenamen.

De reactie op het artikel van Lemonnier liet niet lang op zich wachten. Eugène Dognée publiceerde een omstandig antwoord. Volgens deze Luikse historicus en jurist waren de doelstellingen van de Union Littéraire wel degelijk dezelfde als die van de SGDL, maar er waren hogere belangen in het geding dan de persoonlijk baten van de individuele leden: “l’intérêt général du pays, l’amour du progrès”.⁷⁹

Dognée gebruikte in zijn betoog ook consequent de omschrijving “notre fédération” voor de Union Littéraire. Dat deze aanzet tot een polemiek gepubliceerd werd in *L'Artiste* is niet verwonderlijk. Het tijdschrift zou opgevolgd worden door *L'Art Moderne* en was een van de eerste Belgische tijdschriften dat als modernistisch kan worden omschreven. Enkele twintigers, met Théodore Hannon (1851-1916), Georges Rodenbach (1855-1898) en Georges Eekhoud (1854-1927) op kop, zou zich samen met ‘Maréchal’ Lemonnier aansluiten bij de Union Littéraire en de maandelijksse bijeenkomsten in Brussel bijwonen.⁸⁰ Een aantal desiderata van Lemonnier werd in de praktijk omgezet. Zo werd een contract afgesloten met een drukker-uitgever (Weissenbruch) en ontpopte de Union zich meer en meer als een drukkingsgroep die opkwam voor de materiële belangen van de Belgische literatuur.⁸¹ Toch bleven de leden trouw aan de teneur van het congres van 1877. Niet zozeer de belangen van de individuele auteur maar wel deze van de nationale literatuur en de emancipatorische kracht van literatuur bleven primordiaal. Dit bleek ook duidelijk uit de debatten op een nieuw letterkundig congres in 1880, georganiseerd op verzoek van de overheid ter gelegenheid van het vijftigjarige bestaan van België. Alle voorstellen die Lemonnier eind 1877 deed, waren in het congresprogramma verwerkt.⁸² Het verslag werd bij gebrek aan geld niet uitgegeven, maar afgaande op de echo's in de pers konden de sessies over de auteursrechten en de materiële toestand van schrijvers op weinig weerklank rekenen. Alles wijst erop dat aan de dominante positie van de liberale dilettanten en academieleden niet te tornen viel. Georges Eekhoud werd in 1879 als secretaris vervangen door Emile Greyson (1823-1898) die op zijn beurt in 1881 werd opgevolgd door de Gentse professor (contemporaine) geschiedenis en literatuurgeschiedenis Ernest Discailles (1837-1914). Eugène van Bommel bleef tot aan zijn dood in 1880 voorzitter en werd niet vervangen. Roerganger Van Bommel mocht samen met zijn progressief-liberale kompaan Potvin het taalflamingantisme dan wel een warm hart toedragen, Domien Sleenckx (1818-1901) bleef voor zover geweten de enige Nederlandstalige schrijver die regelmatig deelnam aan de activiteiten van de Union.

De relatie met de jonge generatie Franstalige schrijvers die via *La Jeune Belgique* en *L'Art Moderne* aan de weg van de modernisering timmerden, was dus problematisch. Uit de weinige beschikbare informatie blijkt dat *La Jeune Belgique* erg sceptisch stond ten overstaan van de Union.⁸³ Toch geloofde een deel van de jongere generatie tijdelijk in het project. In 1882 werden Hannon en Rodenbach zelfs verkozen tot bestuurslid. Enkele jaren later werd in de Union een ander beproefd middel uitgetest om de literatuur aan te moedigen. De Union schreef een wedstrijd uit voor niet gepubliceerd werk. Van twee prijskampen zijn de juryverslagen

Figuur 1 Gezelligheid in de Union Littéraire. Uitnodiging voor een gekostumeerd banket in 1883, tekening Theo Hannon (Bron: UGent, Fonds VB, I B 180).

bewaard: één uit 1885 en één uit 1891. In 1885 won Rodenbach.⁸⁴ Hij kreeg de prijs voor de eerste versie van *La Jeunesse blanche*, dat een jaar later in definitieve vorm zou worden uitgegeven in Parijs. Het was zijn eerste werk dat door mystiek doordrongen was. In 1885 was de keuze voor een vroegsymbolistisch werk als *La Jeunesse blanche* niet evident. Edmond Picard (1836-1924), verslaggever van de jury, wilde hiermee een belangrijk signaal geven. In 1891 werden opnieuw weinig conventionele boeken gelauwerd.⁸⁵ De prijs werd toegekend aan de 24-jarige vrijzinnige lerares Marguerite Coppin (1867-1931) en aan de 23-jarige Georges Garnir (1868-1939). Samen met Gustave Rahlenbeck had Garnir enige bekendheid verworven in het symbolistische tijdschrift *La Wallonie*, maar hij had tot dan toe geen boek gepubliceerd. In het juryrapport werd nog eens herhaald dat de prijs geen “consécration mais un encouragement seulement” was.⁸⁶

De jurist, politicus en auteur Edmond Picard was in de sociaaleconomische crisisjaren 1885-1886 alomtegenwoordig. De pennentwist met *La Jeune Belgique* over

de maatschappelijke rol van kunst bereikte een hoogtepunt. De Belgische Werkliedenpartij (BWP) was net opgericht en Picard deed meer moeite dan ooit om jonge schrijvers rond zich te verzamelen. Ook de Union Littéraire ontsnapte niet aan zijn invloed. Dat dé spilfiguur van het modernistisch literair België van de jaren 1880 ook in de Union Littéraire een rol van betekenis speelde is niet alleen op te maken uit het voorzitterschap van de jury die Rodenbach bekroonde. Binnen de Union werd in 1886 een nieuwe sectie opgericht: een Comité Syndical, belast met de bescherming van de auteursrechten en met de juridische bescherming van auteurs. Voor de leden waren advies en consultaties gratis.⁸⁷ Volgens de auteur van een van de weinige monografieën over Edmond Picard is de kans reëel dat Picard zelf het initiatief tot de oprichting van het comité nam.⁸⁸ Het is onduidelijk of de mosterd opnieuw kwam van de Franse SGDL, die al decennia lang over een comité van juridische consulenten beschikte. Over de werking van het Comité Syndical is verder weinig geweten. Ook de Union Littéraire kende een sluimerend bestaan. Heel zelden haalden de maandelijkse bijeenkomsten de pers. Het aanvankelijk grote succes – 600 leden in 1879 – bevatte de kiemen van het falen.⁸⁹ De overgrote meerderheid van de leden waren immers dilettanten die na verloop van tijd afhaakten.

In de bestaande literatuur wordt de autonomisering van het literaire veld al te vaak in termen van een onafhankelijkheidsstreven ten opzichte van de politieke structuren beschreven. Telkens wordt verwezen naar het vermaarde banket dat *La Jeune Belgique* ter ere van Camille Lemonnier in 1883 organiseerde.⁹⁰ Er zijn echter evenveel redenen om het discours op dit banket – waarop een respectabel aantal politici aanwezig was – anders te interpreteren, namelijk als een uiting van een tweespalt tussen dilettanten en professionele auteurs.⁹¹ Auteurs die elke vorm van ondersteuning door de staat afwezen, vormden een heel kleine minderheid. Het merendeel van de jonge garde, met Edmond Picard als roerganger, keurde staatssteun niet af maar stond wel op de autonome aanwending van de middelen.⁹² De aanleiding van het banket in 1883 was de niet-toekenning van de vijfjaarlijkse literatuurprijs omdat de jury het niet eens raakte over de verdienste van Lemonnier. Niet de prijs zélf werd ter discussie gesteld maar wel de manier waarop hij werd toegekend en vooral door wie. De jury moest volgens de groep rond *La Jeune Belgique* samengesteld zijn uit “vrais écrivains” die open stonden voor een vernieuwende visie op literatuur, en niet door de leden van de Académie Royale die een totaal andere literatuurbeleving hadden.⁹³ Binnen de Union Littéraire waren de professionele schrijvers (de ‘echte schrijvers’) in de minderheid. Spoedig zou blijken dat de vereniging zich nauwelijks onderscheidde van bijvoorbeeld de Cercle Artistique et Littéraire van Brussel. Dit wordt bevestigd door de herinnering die Georges Eek-

houd bij het overlijden van Théo Hannon in 1920 ophaalde. Hij omschreef de Union Littéraire als een:

“... bonne société d’amateurs de littérature, qui représenta en quelque sorte le premier groupement des écrivains de tout le pays, aussi bien de ceux de langue flamande que de ceux de langue française. A vrai dire, les simples lettrés, les ‘taquins de la muse’, les professeurs, les érudits ou bibliomanes, composaient la grande majorité des membres de cette fédération. [...] Mais l’Union comptait aussi quelques professionnels, entre autres Domien Sleenckx, un très bon romancier de langue flamande, et le baron Eugène Van Bemmel.”⁹⁴

De oprichting van de Union Littéraire viel ook samen met een nieuwe en deze keer succesvolle internationale actie om het *droit d’auteur* uit te breiden. Het is moeilijk te bepalen in welke mate dit strategisch gecoördineerd werd, maar om meer economische en artistieke autonomie te verwerven (wat gelegitimeerd werd door het auteursrecht) had men geen andere keuze dan samen te werken met de wetgevende en uitvoerende macht. Trouwens, de aanwezigheid van politici op literaire congressen luidde niet noodzakelijk de zwanenzang in van de pogingen om meer autonomie te verwerven.⁹⁵ De ambitie van Lemonnier en anderen ten spijt werd de Union Littéraire geen beroepsorganisatie en kende de vereniging een sluimerend bestaan. Lemonnier had al in 1877 de belangrijkste redenen opgegeven die een vereniging van alle Belgische schrijvers onmogelijk maakte. De jaren 1880 werden volgens hem bepaald door diverse schoolvormingen, cenakels rond tijdschriften, politiek-ideologische barrières enzovoort. Om dergelijke verschillen te overstijgen en de – dixit Lemonnier – van nature egoïstische auteurs te verenigen, had men overkoepelende en gemeenschappelijke doelstellingen nodig. De creatie van ‘een nationale literatuur’ was niet genoeg als bindmiddel, vooral omdat het aantal Belgische schrijvers dat enkel voor en van de literatuur leefde heel gering was.

Pas na 1900 zou een nieuwe poging om een Belgische SGDL op te richten relatief succesvol zijn. Dit had alles te maken met een groeiend korps van professionele auteurs of van auteurs die zich professioneel met literatuur bezighielden en artistieke en ideologische verschillen wilden overstijgen om dit doel te bereiken. Binnen de Union Littéraire stonden gezelligheid en verbroedering centraal en daarin schuilt ook het belang van deze vereniging in de verdere ontwikkeling van de beroepsverenigingen van auteurs. In een studie over Franse notarisverenigingen stelde Jean-Paul Barrière vast dat formele en informele sociabiliteit van nota-

rissen de oprichting van professionele structuren voorafging.⁹⁶ Dit is een cruciaal gegeven in de totstandkoming van beroepsverenigingen, ook in België. De poging bestaande Franse structuren te importeren is niet noodzakelijk in tegenspraak met de poging om meer autonomie te verwerven ten aanzien van Frankrijk. Het Franse model veronderstelt immers een zeker protectionisme.⁹⁷ De SGDL was trouwens het enige bestaande referentiepunt. Het lijkt erop dat organisaties als de SGDL en het ideaalbeeld dat Lemonnier had van de Union Littéraire en de SGDL logische consequenties waren van de professionalisering van het schrijverschap.

4 De doorslaggevende rol van de internationale congressen over auteursrecht

4.1 De congressen van de Association Littéraire Internationale en de Berner Conventie

Enkele maanden na de oprichting van de Union Littéraire kreeg de vereniging de kans zich op het internationale forum te laten opmerken. De Franse SGDL nam het initiatief tot de organisatie van een internationale literaire bijeenkomst, de eerste sinds het belangrijke congres van Brussel in 1858. Hoewel de vereniging vreesde in de aanloop van het congres het stigma te krijgen enkel bekommerd te zijn om geld en niets anders dan geld, zette ze door.⁹⁸ Het congres vond plaats in 1878 in de lokalen van het Grootoosten van Frankrijk te Parijs.⁹⁹ Voorzitter Victor Hugo domineerde de gesprekken, samen met Jules Simon, de onvermoeibare voorvechter van het eeuwig auteursrecht ‘sui generis’. België werd enkel vertegenwoordigd door Emile de Laveleye (1822-1892) en Eugène Dognée. Het is onduidelijk of zij als vertegenwoordigers van de Union Littéraire het congres bijwoonden.¹⁰⁰ Beiden lieten zich niet onbetuigd. De Laveleye begon zijn toespraak met een mooie captatio benevolentiae en wees erop dat België geboren was “grâce à la protection d’épée de la France en 1830”. De ‘contrefaçon’ waar België voor berucht was, had volgens hem ook geleid tot positieve gevolgen die in de discussie over het auteursrecht en de literaire eigendom niet uit het oog mochten worden verloren. België had “le livre à bon marché” in de wereld geïntroduceerd en dat moest zo blijven.¹⁰¹

Ten opzichte van het congres van 1858 was er weinig veranderd. De discussie in de eerste sectie ging nog altijd over de vraag of de letterkundige eigendom een eeuwig recht ‘sui generis’ was of een recht gelimiteerd in de tijd. Hugo deed een opmerkelijk voorstel dat de violen gelijk moest stemmen. Hij introduceerde het concept “domaine public payant”.¹⁰² Alle werken waar geen directe erfgenamen

aanspraak op konden maken, zouden in dit domein vallen. De opbrengsten zouden in een fonds terechtkomen, beheerd door de SGDL “qui représente le grand mouvement intellectuel de l’Europe”. Het geld was bedoeld om jonge schrijvers bestaanszekerheid te geven.¹⁰³ In het publiek domein konden evenwel geen morele rechten gelden. Concreet betekende dit dat, volgens het voorstel van Hugo, de werken van Horatius zonder problemen konden worden bewerkt, op voorwaarde dat de uitgever een bedrag overmaakte waarmee vervolgens jonge schrijvers materieel zouden worden ondersteund.¹⁰⁴

Toen Dognée gevraagd werd naar de materiële condities waarin de Belgische schrijvers werkten en naar de organisatie van het literaire leven, hing hij een vrij positief beeld op. Hij antwoordde dat schrijvers erg gewaardeerd waren en auteurs van “œuvres sérieuses” een eerlijke vergoeding kregen voor hun arbeid. Zelfs voor de publicatie van een dichtbundel konden dichters volgens hem zonder problemen een uitgever vinden. Enkel “le roman national” en de publicatie van de nationale roman in feuilletonversie waren problematisch. De volksbibliotheken hadden zich ontwikkeld tot echte “institutions” en het lezende publiek nam zienderogen toe. “Enfin, une association spéciale des travailleurs de la plume, plusieurs fois essayée, vient de se reconstituer.” De andere uitspraken van Dognée verbloemden ongetwijfeld de werkelijkheid. Ook de vertegenwoordigers van de andere landen beweerden dat de “état matériel” van de schrijvers erop was vooruitgegaan sinds het einde van de achttiende eeuw en de invoering van de eerste wetten ter bescherming van de letterkundige eigendom.¹⁰⁵ Enkel de Nederlandse vertegenwoordiger, Conrad Busken Huet, durfde tegen de stroom in te gaan en poneerde dat er hoogstens één auteur met veel moeite in staat was te leven van haar literatuurproductie, namelijk Anna Bosboom-Toussaint. Zijn status quaestionis van het verenigingsleven van de auteurs was allerminst accuraat, maar zijn vaststelling dat Nederland nog geen SGDL had, klopte wel.¹⁰⁶ Huet toonde zich in Parijs trouwens een grote voorstander van de oprichting van een dergelijke schrijversvereniging in Nederland.¹⁰⁷ Het congres besloot unaniem dat de verbetering van het morele en materiële lot van auteurs het best gerealiseerd kon worden via de oprichting van associaties. Om de werking van de pas tot stand gekomen auteursassociaties te stroomlijnen, gingen de vertegenwoordigers in Parijs over tot de oprichting van een Association Littéraire Internationale. De eerste doelstelling die in de statuten werd opgenomen – hoe kan het ook anders – was de bescherming van het principe van de letterkundige eigendom. Daarnaast wilden de congresgangers de verbodering tussen alle leden van het internationale schrijversgild bewerkstelligen. Victor Hugo werd erevoorzitter.¹⁰⁸

Na het congres van Parijs in 1878 werd jaarlijks een nieuwe bijeenkomst georganiseerd.¹⁰⁹ In Brussel besloten de deelnemers in 1884 het actieterrain uit te breiden en de naam van de associatie te veranderen in de Association Littéraire et Artistique Internationale (ALAI). In het Nederlandse taalgebied werkte het congres van Parijs en de oprichting van de ALAI bijzonder aanstekelijk. Joseph Alberdingk Thijm (1820-1889), Jan ten Brink (1834-1901) en de Vlaming Jan van Beers (1821-1888) toonden zich op de Nederlandse Taal- en Letterkundige Congressen de grootste voorstanders van de oprichting van een nieuwe schrijversbond. Zij verwezen expliciet naar de SGDL als voorbeeld. De op te richten vereniging moest zich naar buitenlands voorbeeld integreren in de ALAI.¹¹⁰ De Nederlander Taco de Beer (1838-1923) was ook een enthousiaste deelnemer aan de congressen van de ALAI.¹¹¹ Op papier waren de Vlaamse schrijvers al vertegenwoordigd via de Union Littéraire.¹¹² Op de congressen van de ALAI in Brussel (1884) en Antwerpen (1885) speelde de Union Littéraire echter de tweede viool. Meer dan het aanbieden van een receptie zat er niet in. De organisatie was andermaal in de handen van de multidisciplinaire Cercle Artistique et Littéraire van beide steden.¹¹³ De ALAI en de congressen bleken de beslissende factor in de totstandkoming van de Berner Conventie in 1886 omdat de organisatoren er heel efficiënt in slaagde de banden tussen auteurs, juristen en niet het minst tussen politici en diplomaten aan te halen.¹¹⁴ Na intense onderhandelingen onderschreven negen landen, waaronder België, op 9 september 1886 de conventie. Andere zouden druppelsgewijs toetreden. In de Conventie werd het principe vastgelegd dat de schepping van een literair of artistiek werk automatisch een auteursrechtelijke bescherming genoot. Formaliteiten of administratieve omwegen werden afgezworen, wat gedeeltelijk een impliciete erkenning was van het auteursrecht als natuurlijk recht. Nog belangrijker was de bepaling dat de bescherming gold in alle landen die de Conventie hadden ondertekend, onafhankelijk van waar het werk in die landen tot stand was gekomen.¹¹⁵ Hoewel veel Nederlanders aan de debatten hadden deelgenomen, onderschreef het land pas in 1912 de Berner Conventie.

Boekhistoricus Berry Dongelmans vraagt zich af wat de beweegredenen waren van andere kleine landen om wél toe te treden tot de Conventie.¹¹⁶ In Nederland kwam het verzet vooral van de Vereniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels die zich beriep op mercantiele en protectionistische motieven. Nederlandse uitgevers wensten niet te betalen voor vertalingen van buitenlandse boeken.¹¹⁷ De Cercle de la Librairie Belge toonde zich wel een grote voorstander van de Conventie.¹¹⁸ Ook in België werd stilgestaan bij de economische implicaties, maar de ervaring van het bilaterale verdrag met Frankrijk leerde dat dit geen nefaste in-

vloed had op de export van Belgisch drukwerk.¹¹⁹ De kans is reëel dat de Belgische boeknijverheid wél economisch baat had bij de goedkeuring van de Conventie en niet zozeer de grootte van het land maar wel de taal waarin werd uitgegeven van belang was. Voor wat België betreft was dit vooral het Frans. De laatste en belangrijkste reden voor de goedkeuring van de Conventie was de nauwe band die er in België bestond tussen een aantal politici en de intellectuele middens die de legitimiteit van een internationaal verdrag nauwelijks in vraag stelden. De Belgische wetgeving uit de jaren 1880 was het resultaat van soms weinig subtiel lobbywerk van bestaande kunstkringen en ad hoc opgerichte gelegenheidscomités. De professionalisering van het letterkundige leven was in België in geen enkel opzicht te vergelijken met die van Frankrijk of Engeland. Toch slaagden de Belgische schrijvers, beeldende kunstenaars, librettisten en componisten erin om de wetgever onder druk te zetten. Dit blijkt uit de discussie die de nieuwe Belgische auteurswet van 1886 voorafging. Langzaam tekenden zich de contouren af van een geprofessionaliseerd artistiek en literair bestel.

4.2 De Belgische auteurswet van 1886

De invloed van de ALAI op de Berner Conventie is in andere studies uitvoerig aangetoond. Hier kan worden toegevoegd dat ook de Belgische auteurswet van 1886 in grote mate het resultaat was van ‘gedachtewisselingen’ op de internationale congressen die vaak de aanleiding vormden tot het opvoeren van de binnenlandse druk. Enkele maanden voor het congres van Antwerpen in 1877 haalde een aantal parlementsleden een bijna twintig jaar oud wetsvoorstel van onder het stof.¹²⁰ Het licht gewijzigde ontwerp bleef opnieuw steken in de voorbereidende fase. Het congres van Brussel (1884) bracht een nieuwe stroomversnelling teweeg. De Académie Royale en enkele “associations des artistes” verhoogden de druk verder.¹²¹ Publicist en parlements lid Jules de Borchgrave (1850-1927) was al eerder aanwezig op de congressen van de ALAI en vervulde als verslaggever een bezielende rol in de totstandkoming van de nieuwe wet. In tegenstelling tot de vigerende wet van 1818 stond de auteur helemaal centraal in het wetsvoorstel dat in 1886 werd goedgekeurd. De diensten die de auteur aan de maatschappij leverde, moesten hem twee garanties opleveren: een moreel recht en een recht om pecuniair te profiteren van zijn werk. Het is niet geweten of Edmond Picard aanwezig was op een van de ALAI-congressen maar ook hij drukte ontegensprekelijk zijn stempel op de wet.¹²² De wetgever gebruikte de (juridische) autoriteit van Picard om te rechtvaardigen dat

de “propriété intellectuelle” vervangen werd door het “droit intellectuel”. Niet alle producten van de geest konden immers gevat worden met dezelfde term waarmee de wet de ‘eigendom’ van een huis aanduidde.¹²³

Tijdens de eerste bespreking van de wet in het parlement verdedigde De Borchgrave ‘zijn’ wetsvoorstel met verve.¹²⁴ De gemoederen laaiden enkel hoog op bij de bespreking van een wetsartikel waarin gestipuleerd werd dat geen enkel muziekwerk publiek mocht worden uitgevoerd zonder toestemming van de auteur. Toen De Borchgrave – in 1884 verkozen als onafhankelijke katholiek – duidelijk maakte dat ook muziekopvoeringen in kerken en opvoeringen van fanfares en muziek-sociëteiten onder dit artikel vielen, reageerde de conservatieve katholiek Charles Woeste furieus. Octave Pirmez gooide nog wat olie op het vuur door te stellen dat met de muziekmaatschappijen geen rekening moest worden gehouden, “car elles sont des corps non seulement musicaux, mais électoraux”. Er ontspoon zich een discussie over wat nu precies als ‘private ruimte’ moest worden verstaan. Daarin werd duidelijk dat De Borchgrave de belangen van de Franse SACD verdedigde en legitimeerde.¹²⁵ Hij was trouwens in een aantal rechtszaken de advocaat van de Franse auteursvereniging en trad ook op als lid en juridisch consulent van de Association de la Presse Belge, de beroepsvereniging van journalisten die eveneens baat had bij een hervorming van de auteurswetgeving (zie verder).¹²⁶

Op 9 december 1885 werd de wet in het parlement aangenomen. Ze gold toen als een van de vooruitstrevendste van Europa.¹²⁷ Nog voor de definitieve goedkeuring werd er een comité opgericht om “de heeren leden van de Regeering en der wetgevende Kamers, die de rechten der kunstenaars verdedigd hebben” een dankbetuiging toe te sturen. Jules de Borchgrave verdiende iets meer gezien de “verkleefdheid waarmee hij de de eischen en rechten der schrijvers en kunstenaars ondersteunde en verdedigde”. Het comité bestond uit een dertigtal leden van diverse pluimage: Nederlandstaligen, Franstaligen, katholieken, liberalen, socialisten, schilders, componisten en schrijvers, aanstormend talent en gevestigde waarden. Bij de schrijvers stonden de namen van de Nederlandstalige romanschrijver August Snieders (1825-1904) en Georges Rodenbach broederlijk naast elkaar. Als onafhankelijk politicus was De Borchgrave een ideaal figuur om zich achter te scharen. De initiatiefnemers benadrukten nog een keer dat “de voorgestelde eerbetuiging [...] eenvoudig eene dankhulde en verheven [was] boven elke politieke bedoeling en boven elke uitsluiting van kunst of letterkundige richtingen”.¹²⁸

5 De ‘stoffelijke belangen’ van de Nederlandstalige auteurs

5.1 De Vereeniging van Nederlandsche Letterkundigen (1884)

De noodzaak om auteursverenigingen op te richten kwam niet alleen ter sprake op de ALAI-congressen. In het Nederlandse taalgebied stonden de ‘stoffelijke belangen’ van de auteurs in de jaren 1870 op de agenda van de Nederlandse Taal- en Letterkundige Congressen. Antwerpenaar Arthur Cornette sr. (1852-1907) brak in 1876 een eerste keer een lans om een speciale sectie op te richten die zich zou buigen over de materiële belangen van auteurs. Zijn voorstel werd weggehoond, maar in 1879 haalde hij zijn gram toen onder de auspiciën van het congres een sectie “boekhandel en andere stoffelijke belangen” tot stand kwam.¹²⁹ De discussies op de Taal- en Letterkundige Congressen vertonen veel parallellen met de besprekingen die voorafgingen aan de oprichting van de Union Littéraire, eveneens rond 1880. Op de congressen van 1879 en 1880 werden voorstellen van onder meer Jan ten Brink en de in Gent gevestigde Nederlander Jan Micheels (1831-1897) besproken. Micheels meende dat vooral maatregelen nodig waren die de afzetmarkt konden aanzwengelen. Het voorstel van Ten Brink bestond in essentie uit de oprichting van een letterkundige “credietvereniging” ter ondersteuning van jonge schrijvers.¹³⁰ Ook zijn voorstel werd als utopisch afgedaan. Het lezerspubliek was te klein om de kas te spijzen en veel legaten konden niet worden verwacht. Ten Brink betreurde dat “wat bij andere standen en rangen” van het maatschappelijk leven “*esprit de corps*” heet, bij de “letterkundigen” niet kon worden waargenomen, en dit in tegenstelling tot “toonkunstenaars, schilders en bouwmeesters”.¹³¹ Het was niet Ten Brink maar wel ALAI-habitué Taco de Beer die in 1883 de draad weer oppikte en de voorstanders van een “Nederlandsche Société des Gens de Lettres” aanschreef.¹³² De ontwerpstatuten werden bijgeschaafd en in april 1884 rondgestuurd aan belangstellenden.¹³³ De vereniging kreeg de naam Nederlandsche Schrijversbond en beoogde op het eerste gezicht niet meer te zijn dan een pensioenkas. Bij de toelichting lieten de initiatiefnemers wel de mogelijkheid open om het actieterrein uit te breiden: “de naam [Schrijversbond] duidt op meer dan de statuten doen vermoeden [...]. Werkt het Schrijversbond als pensioenfonds goed, dan kan de eerst eng begrensde werkkring uitgebreid worden en werkelijk tot een ‘verbond der letterkundigen’ worden verheven.” De naam veranderde een jaar later in Vereeniging van Nederlandsche Letterkundigen (VNL).

De Vereeniging bereikte haar hoogtepunt in 1888. In totaal waren er toen 105 leden aangesloten, waaronder slechts drie Vlamingen: Paul Fredericq (1850-1920),

Max Rooses (1839-1914) en Julius de Geyter (1830-1905). De voorzorgskas was minder succesvol.¹³⁴ Rooses had op voorhand gewaarschuwd voor een matige Vlaamse respons. Samenwerking tussen “verschillende gezindheden” was in Vlaanderen op dat moment uitgesloten.¹³⁵ Bovendien liet de naam van de vereniging uitschijnen dat de werking exclusief Nederlands zou zijn. Op de jaarvergaderingen werd voorlopig met geen woord gerept over een Vlaams-Nederlandse toenaadering. Om de vnl een gezicht te geven, dachten de beheerders aan de uitgave van biografieën.¹³⁶ Uit schrik verlies te lijden dat zou worden afgewenteld op de pensioenkas, werd dit voornemen niet in de praktijk omgezet. In 1888 werd een tijdschriftenproject met plaats voor “Nieuwe Gidsianen en Oud-Gidsianen” naar voren geschoven. De discussie legde duidelijk een groot gebrek aan eensgezindheid bloot. Nieuwe Gidser Frank van der Goes reageerde sceptisch en deed een niet nader omschreven voorstel dat de “jonge letterkundigen” moest ondersteunen.¹³⁷ Ook de oprichting van een tijdschrift stootte op de krenterigheid van de fondsbeheerders en werd niet uitgevoerd. Na een sluimerend bestaan van enkele jaren werd de vnl in 1891 opgedoekt.¹³⁸

Taco de Beer verklaarde later dat het falen van de Vereeniging te wijten was aan een te geringe belangstelling. Leden waren er genoeg, maar zij kwamen niet naar de bijeenkomsten en sloten zich niet aan bij de pensioenkas.¹³⁹ Een andere reden die in de schaarse literatuur over de vnl wordt aangehaald, is het gebrek aan evenwicht tussen de materiële en andere belangenbehartiging.¹⁴⁰ Het overwicht van materiële belangenbehartiging zou geen problemen hebben opgeleverd indien elk lidmaatschap een concreet voordeel had opgeleverd voor de betrokkene en indien de Vereeniging zou hebben bijgedragen tot de eigentijdse literatuurproductie. In die zin gaat een vergelijking met de sgdl helemaal niet op. De Franse vereniging bestreek een veel breder actieterrein. Van een jonge twintiger kan niet worden verwacht dat hij bezorgd is om een pensioen. Ten slotte zou het individualisme van de Tachtigers geen draagvlak vormen voor een collectivistisch project.¹⁴¹ Zonder de ledenlijst aan een exhaustief onderzoek te onderwerpen, kan worden vastgesteld dat lang niet alle Tachtigers zich afkeerden van de vnl. Onder meer Ary Prins (1860-1926) en Frank van der Goes (1859-1939) waren lid. Mutatis mutandis vervulden ‘hemelbestormers’ als Eekhoud en Van der Goes een vergelijkbare rol in respectievelijk de Union Littéraire en de vnl. Het waren jonge auteurs die een andere invulling gaven aan het schrijverschap dan de dilettanten die hen voorafgingen, maar net zoals in Franstalig België waren ze met te weinig om alles naar hun hand te zetten.

5.2 Het Taalverbond: meer dan een tegen-academie

Aan Vlaamse kant werd de discussie over de oprichting van een SGDL doorkruist door de oprichting van de Vlaamsche Academie voor Taal en Letterkunde. Rond 1840 was de oprichting een strijdpunt geweest. Op de Nederlandse Taal- en Letterkundige Congressen kwam de stichting van een academie voor het hele Nederlandse taalgebied herhaaldelijk ter sprake. Uit dit voornemen ontstond in 1870 de Zuid-Nederlandse Maatschappij van Taalkunde, maar zoals de naam aangeeft was haar rol in de eigentijdse literatuur zo goed als nihil.¹⁴² Tot vlak voor de oprichting van de Vlaamse Academie onderhandelden vertegenwoordigers van de Nederlandse en Belgische regeringen over een Noord-Zuid Academie, maar zonder resultaat. In 1886 hakte de katholieke minister August Beernaert de knoop door en was de Vlaamse Academie een feit.¹⁴³ Omdat ze van mening waren dat de vrijzinnige leden ondervertegenwoordigd waren ten opzichte van de katholieke leden dienden Max Rooses, Jan van Beers en Domien Sleenckx al snel hun ontslag in. Als alternatief werd in maart 1887 een vrije academie naar voor geschoven: het Taalverbond. Het doel van het Taalverbond was tweeledig: de vereniging van alle – dus ook niet liberale – in Vlaanderen gevestigde schrijvers en het aanhalen van de betrekkingen met Nederland. Behoudens enkele uitzonderingen sloten zowat alle liberale letterkundigen zich aan en lieten de katholieken het initiatief aan zich voorbijgaan.¹⁴⁴

Paul Fredericq stond erop dat het Taalverbond “een soort van algemeen plebisciet der Vlaamsche letterkundigen” zou worden. Indien het Taalverbond niet door het leven wilde gaan als een tegenacademie, dan mocht een aanvraag tot lidmaatschap niet aan een stemming worden onderworpen. Om ook jonge “arme” schrijvers te enthousiasmeren kon de lidmaatschapsbijdrage bovendien niet te hoog zijn. Toch moest er volgens Fredericq naar een manier gezocht worden om de “liefhebbers” die “slechts van zeer ver als beoefenaars der Ned. Taal mogen aanzien worden” uit het Taalverbond te weren.¹⁴⁵ Pol de Mont (1857-1931) vond dan weer dat ook “niet-letterkundigen” de mogelijkheid moesten hebben om zich aan te sluiten. Om te vermijden dat deze categorie zou uitgroeien tot “nuttelooze, dikwijls afstootende ballast” werd van kandidaat-leden verwacht dat ze een minimum aan “litterair onderwijs” hadden genoten. Voor componist Peter Benoit wilde De Mont wel een uitzondering maken.¹⁴⁶ Domien Sleenckx (1818-1901) was bereid hierin het verst te gaan. Sleenckx – een “professioneel schrijver”, volgens Georges Eekhoud – stelde voor een “Société des Gens de Lettres, met pensioenkas, enz.” op te richten. Via de Union Littéraire en de littéraire congressen waaraan hij deel-

nam, was hij bijzonder goed op de hoogte van de werking van de SGDL. Binnen het Taalverbond was er dus net zoals in de Union Littéraire en in mindere mate in de VNL een tendens om zich af te zonderen van de dilettanten. In de schoot van het Taalverbond werden uiteindelijk verschillende afdelingen opgericht: “Fraaie Letteren”, “Tooneelkunde”, Geschiedenis, Volkskunde en “Kunscritiek en Schoonheidsleer”. Elke sectie van het Taalverbond kreeg afdelingen in Brussel, Antwerpen en Gent.¹⁴⁷ Hiermee was het ‘professionaliseringsdebat’ niet van de baan. Na de oprichting bogen de leden van de afdelingen Fraaie Letteren en Toneelkunde zich over de vraag of de literatuurproductie als dusdanig in de werking moest centraal staan, dan wel de belangen van de individuele schrijver. Iemand als Jan Wannyn (1867-1949) vond dan weer dat de verdediging van de Vlaamse taalrechten een belangrijk na te streven doel was, zelfs al was dat in het nadeel van de letterkundigen.¹⁴⁸ De eerste jaarvergadering in november 1887 stond in het teken van een toenadering tot de VNL. Rooses hoopte dat de leden van de Vereeniging bereid waren om collectief lid te worden van het Taalverbond.¹⁴⁹ De Nederlanders hielden na lang wikken en wegen de boot af omdat zij geen wetenschappelijke bijeenkomsten wilden organiseren en omdat de uitgave van boeken hun pensioenkas in gevaar zou kunnen brengen.¹⁵⁰ Toneelauteur en journalist Karel Versnaeyen (1836-1910) betreunde de beslissing. Hij stelde dan maar al zijn hoop op een “Belgische Caisse de Secours”.¹⁵¹ Ten persoonlijke titel sloten zich wel een zestiental Nederlanders aan en in 1890 meldde Rooses dat Taco de Beer liet verstaan dat de VNL bereid was haar vergaderingen “grotendeels op dezelfde voet” in te richten als het Taalverbond en zich collectief wenste aan te sluiten bij de Vlamingen.¹⁵²

Ter ondersteuning van de literaire productie ontwikkelde het Taalverbond in de beginjaren een meersporenstrategie. Aanvankelijk ontpopte de vereniging zich als een drukkingsgroep en werd er onder meer aangestuurd op een betere verdeling van de “officiële ondersteuning”. Vooral Pol de Mont pleitte in verschillende lezingen en interventies voor meer staatsondersteuning. In wezen verschilde zijn mening hierover nauwelijks van die van bijvoorbeeld Edmond Picard, namelijk dat schrijvers beoordeeld moesten worden door “hunne pairs”. Men zag geen graten in staatsondersteuning, maar wel in de manier waarop die werd toegekend.¹⁵³ Ook de letterkundige kritiek was regelmatig het onderwerp van een lezing. Die kon niet worden overgelaten aan onbekwame journalisten.¹⁵⁴ Speerpunt van de werking was de publicatie van een jaarboek en de uitgave van boeken van leden.¹⁵⁵ Naast de verslagen en bestuurlijke mededelingen verscheen in deze boeken ook werk dat aangeleverd werd door de leden van de afdeling Fraaie Letteren. Toen bleek dat het *Jaarboek* maar weinig succes kende, werd het in 1890 vervangen door een tijdschrift.

Paul Fredericq vond de uitgave van een intern mededelingenblad geen goed idee. Indien het Taalverbond zich wilde onderscheiden van alle andere letterkundige maatschappijen, dan vond hij dat “al het beschikbare geld” besteed moest worden aan de “aanmoediging van letterkundige gewrochten der leden”.¹⁵⁶ Hij stelde voor een lijst samen te stellen van werk uitgegeven door leden van het Taalverbond. Uit deze lijst kon men dan in ruil voor de lidmaatschapsbijdrage een aantal werken kiezen. De “eenige aanmoediging” die aan schrijvers gegeven kon worden was immers de aankoop van hun werken.¹⁵⁷ In het verlengde van deze discussie werd ook een kwestie aangekaart die in het Willemsfonds al enige tijd besproken werd. Het algemeen bestuur van deze vereniging had beslist “niet den weg van rechtstreeksche of onrechtstreeksche ondersteuning van letterkundigen te mogen opgaan”.¹⁵⁸ Julius Vuylsteke onderschreef deze mening en zag net hier de toegevoegde waarde van het Taalverbond, dat volgens hem wél een letterkundige vereniging was. Het idee van Fredericq werd verder uitgewerkt en in mei 1890 werd de Maatschappij ter Bevordering der Nederlandsche Letterkunde opgericht.¹⁵⁹ De centrale doelstelling was de vorming van een “bestendig koopend publiek”. Het enige verschil met het voorstel van Fredericq was dat ook personen die geen lid waren van het Taalverbond konden inschrijven.¹⁶⁰ De drijvende kracht was de jonge secretaris Emmanuel de Bom (1868-1953), die ook zijn vriend August Vermeylen (1872-1945) als stichtend lid introduceerde.¹⁶¹

Toen in september 1890 een eerste balans werd opgemaakt, viel duidelijk de bijzonder geringe respons op.¹⁶² Begin 1893 werd de dochtervereniging van het Taalverbond dan ook ontbonden.¹⁶³ Ook het Taalverbond zelf kon op minder en minder belangstelling rekenen. Vooral de Gentse afdeling leidde in de schaduw van het Willemsfonds een efemeer bestaan.¹⁶⁴ Rooses gaf het op om alle letterkundigen wars van elke ideologie te verenigen.¹⁶⁵ In een brief aan Sleenck uitte hij zijn ontgoocheling: een “intersteedsch verbond” zou er pas kunnen komen indien “de letterkundigen achten dat zij gemeenschappelijke belangen bezitten”.¹⁶⁶ De uitgavenreeks bleef wel nog enkele jaren bestaan en de Antwerpse afdeling hield tot rond 1900 sporadisch een bijeenkomst. Niet alleen Rooses was ontgoocheld. Voor de jonge generatie, die stond voor een exclusievere invulling van het schrijverschap, had het Taalverbond – net zoals de Union Littéraire en de VNL – de verwachtingen niet ingelost. Het draagvlak voor een zuiloverschrijdende corporatieve vereniging van auteurs was nog niet groot genoeg.

6 Toneelschrijvers: een klasse apart

6.1 Het monopolie van de Franse auteursverenigingen

Het belang van het Taalverbond mag echter niet geminimaliseerd worden. Ten eerste vormden de activiteiten een belangrijk trefpunt voor Vlaamse literatoren. Samen met de Nederlandse Taal- en Letterkundige Congressen creëerden ze momenten waarop (overwegend liberaal-vrijzinnige) schrijvers uit hun stedelijke biotoop konden treden en contacten leggen met schrijvers uit andere steden. Naast de tijdelijke creatie van een platform waar verschillende generaties elkaar ontmoetten en de nieuwe impulsen om de leescultuur te bevorderen, is de oprichting van de Tooneelschrijversbond een laatste belangrijke realisatie van het Taalverbond. De Tooneelschrijversbond werd niet in de sectie Tooneelkunde van het Taalverbond opgericht, maar het Taalverbond zorgde wel voor een draagvlak. In de schaarse literatuur over de professionalisering van het schrijverschap in Vlaanderen en Nederland in het laatste kwart van de negentiende eeuw is er weinig of geen aandacht besteed aan de professionalisering van de toneelschrijvers. Nochtans valt onmogelijk te negeren dat de initiatiefnemers van de VNL vooral actief waren als toneelauteurs.

Ook in Frankrijk stonden de toneelauteurs aan de spits van de professionalisering. Naast de SACD moet ook de Société des Auteurs, Compositeurs et Editeurs de Musique (SACEM) vermeld worden. De SACEM werd opgericht in 1849 nadat enkele componisten hadden vastgesteld dat hun stukken werden opgevoerd zonder dat ze daarvan op de hoogte waren gebracht. Deze maatschappij was op dezelfde manier georganiseerd als de SGDL en de SACD.¹⁶⁷ De klemtoon lag op de bescherming van muzikaal werk, maar ook de librettisten konden lid worden. Gaandeweg werden de inningsmaatschappijen corporatistische en protectionistische beroepsverenigingen. De SACEM eiste 1500 frank aan geïnde auteursrechten in een periode van drie jaar om volwaardig lid te worden.¹⁶⁸ Buitenlanders konden lid worden maar geen bestuursfuncties uitoefenen. Ook de SACD vereenvoudigde en verstrengde in 1878 de voorwaarden voor de erkenning als volwaardig lid. Om 'sociétaire' te worden, moesten van de kandiderende auteur of componist minstens vijf originele akten opgevoerd zijn in theaters die door de SACD waren goedgekeurd. Daar bovenop diende de kandidaat 400 Franse frank aan auteursrechten te hebben ontvangen. Op de lijst van 'goedgekeurde theaters' stonden enkel de grote, in Parijs gevestigde theaters, wat geregeld voor controverses zorgde.¹⁶⁹ Binnen de SACD speelde nationaliteit een minder grote rol, ook niet om 'sociétaire' te worden.

De SACD en SACEM hadden in België agenten in Brussel, Antwerpen, Gent en Luik, waar het gros van de rechten werd geïnd. Deze vertegenwoordigers waren ook verantwoordelijk voor kleinere steden als Lier of Poperinge.¹⁷⁰ In het Waalse landsgedeelte leverden steden als Huy en Spa (met kuuroorden en casino's) een substantiële bijdrage. In tabel 1 zijn de inkomsten van de SACD tussen 1880 en 1920 opgenomen.¹⁷¹ De grootste omzet werd gerealiseerd in Brussel, waar een twintigtal theaters plichtsbewust betaalde. Het aandeel van Brussel daalde wel van 85% in 1880 tot 64% in 1910. Dit heeft niet zozeer te maken met een geringere theateractiviteit (in absolute cijfers steeg het bedrag bijna exponentieel) of een tanend belang van Brussel als culturele epicentrum, maar wel met het feit dat de rechten in andere steden efficiënter werden geïnd. In 1880 stonden 18 Belgische steden op de lijst van inningen, in 1910 liep dit aantal op tot 40. Vanaf 1910 werden in Vlaanderen meer auteursrechten geïnd dan in Wallonië. Deze stijging kan bijna volledig op het conto van de stad Antwerpen worden geschreven (Koninklijke Nederlandsche Schouwburg, de Vlaamse Opera). Dat ook de Nederlandstalige theaters een bron van inkomsten waren voor de SACD heeft niet alleen te maken met de vele vertalingen van Franse stukken. Het jaar 1910 kenmerkte zich door een grote instroom van Nederlandstalige auteurs in de SACD. Ook de Vlaamse kuststeden werden door het toerisme een steeds belangrijker wingebied. Tussen 1880 en 1910 verzevenvoudigde de omzet van de SACD in België. In 1910 werd voor een bedrag van 366.449 Franse frank aan rechten geïnd, wat in termen van koopkracht het equivalent is van 1,2 miljoen euro in 2004.¹⁷²

Vóór de Berner Conventie van 1886 was de SACD met uitzondering van Genève enkel actief in België. Tussen België en Frankrijk was er sinds 1858 al een bilateraal verdrag dat ook de executierechten regelde. Het aandeel van de inkomsten uit het buitenland verviervoudigde tussen 1880 en 1910, maar 8% blijft weinig. Aan het einde van de jaren 1880 werd het inningsstelsel in Zwitserland, Monaco en Elzas-Lotharingen performanter gemaakt, maar daar bleef het bij. Met uitzondering van het Russische Sint-Petersburg en een zeldzame keer Amsterdam was de SACD enkel actief in de buurlanden. Minstens even opvallend is de stijging van de rechten die op café-concerts werden geïnd. Het concept van de café-concerts raakte verspreid tijdens het Tweede Keizerrijk (jaren 1860). De bezoekers van dergelijke cafés werden vergast op muziek, theater en andere vormen van amusement.¹⁷³ Het was de latere voorzitter van de SACD, Camille Doucet, die in zijn hoedanigheid van directeur van het Ministerie van Schone Kunsten, in 1867 een aantal maatregelen trof die het reguliere theater en de café-concerts dichter bij elkaar bracht. Er ontstond een echte cultuurindustrie die ook auteurs aantrok die normaliter enkel voor

HOOFDSTUK I

		1879-1880		1889-1890		1899-1900		1909-1910	
Vlaanderen	Antwerpen	1.360	2,4%	18.716	11,9%	21.614	9,3%	46.048	12,6%
	Gent	445	0,8%	7.239	4,6%	9.437	4,0%	13.165	3,6%
	Oostende	291	0,5%	1.412	0,9%	2.241	1,0%	5.622	1,5%
	Andere	859	1,5%	2.176	1,4%	2.196	0,9%	4.946	1,3%
Wallonië	Luik	862	1,6%	22.131	14,1%	24.740	10,6%	37.850	10,3%
	Charleroi	25	0,0%	1.251	0,8%	1.424	0,6%	3.657	1,0%
	Verviers	1.908	3,4%	4.273	2,7%	6.182	2,7%	9.011	2,5%
	Andere	2.622	4,7%	4.935	3,1%	8.357	3,6%	12.533	3,4%
Brussel		47.201	84,9%	95.080	60,5%	157.000	67,3%	233.627	63,8%
Totaal België		55.574	100,0%	157.213	100,0%	233.191	100,0%	366.459	100,0%
<hr/>									
Parijs		1.757.098	67,7%	2.051.277	62,3%	2.123.848	56,7%	2.824.923	53,6%
Departementen		670.265	25,8%	888.447	27,0%	968.576	25,9%	1.381.104	26,2%
Banlieu		71.048	2,7%	86.116	2,6%	86.004	2,3%	152.215	2,9%
Café-concerts		40.277	1,6%	74.328	2,3%	265.743	7,1%	442.918	8,4%
Buitenland		57.374	2,2%	192.558	5,8%	300.224	8,0%	469.520	8,9%
Algemeen totaal		2.596.061	100,0%	3.292.726	100,0%	3.744.394	100,0%	5.270.679	100,0%
<hr/>									
Aandeel België/ totale inkomsten			2,1%		4,8%		6,2%		7,0%
Aandeel België/ inkomsten in buitenland			96,9%		81,6%		77,7%		78,0%

Tabel 1 Inkomsten van de SACD (1880-1910) in Franse frank. (Bron: *Annuaire de la Société des Auteurs et Compositeurs Dramatiques (1880-1910)*).

de traditionele theaters schreven (en lid waren van de SACD).¹⁷⁴ Vandaar ook de enorme stijging van de rechten die geïnd werden op café-concerts. Aangezien vooral muziek centraal stond in de “caf’concs” profiteerden vooral de SACEM-leden van de toegenomen populariteit van deze theatervorm.

Voor wat België betreft is het niet evident het belang van deze populaire café-concerts uit de gegevens af te lezen. De rubriek ‘divers’ werd voor de steden Antwerpen, Brussel, Gent en Luik relatief gezien steeds belangrijker. Waarschijnlijk vallen opvoeringen van amateurgezelschappen, -maatschappijen én opvoeringen in cafés onder deze rubriek. Daarnaast was er in Brussel ook het Eldorado, het Casino des Galeries en het Théâtre de L’Alcazar die, afgaande op de auteursrechten die ze aan de SACD betaalden, steeds belangrijker werden. In het geval van L’Alcazar steeg dit bedrag van 400 frank in 1890 naar meer dan 18.000 frank in 1910, wat ongeveer evenveel is als het bedrag dat alle theaters in Gent en Oostende samen betaalden. Niet zozeer het ruimtelijk concept (café) maar wel het luchtige

café-concert als sfeerconcept werd in een theater als L'Alcazar geïmplementeerd.¹⁷⁵ Commerciële theaters die normaliter enkel operettes, revues of andere meer reguliere genres brachten, imiteerden de succesformule van de café-concerts.

De SACD kon in België op vrij veel krediet rekenen. De talrijke muziekmaatschappijen boden vooral weerstand tegen de macht van de SACEM. Naar aanleiding van een proces tussen de SACEM en het Gentse muziekgezelschap Société des Mélomanes richtte een aantal muziekverenigingen, koren en amateurtoneelgezelschappen in 1892 een federatie op “pour la défense de leurs intérêts”. De Federatie van Muziekmaatschappijen telde verschillende katholieke politici in haar rangen en zorgde ervoor dat de kwestie van het auteursrecht opnieuw ter sprake kwam in het parlement.¹⁷⁶ De SACD stond voor een veel minder strikte interpretatie van de Berner Conventie en liet in een omzendbrief met niet mis te verstane woorden aan de Federatie en kerken weten dat ze het zou betreuren indien de SACD verward zou worden met de SACEM. Deze brief uit 1895 werd ondertekend door tenoren als de jonge Alexandre Dumas (1824-1895) en Victorien Sardou (1831-1908).¹⁷⁷ Het grootste verwijt dat de agenten van de SACEM kregen was dat ze pretendeerden alle “belangrijke” auteurs en componisten te vertegenwoordigen, maar weigerden hun ledenlijsten publiek te maken. Hierdoor konden ze rechten opstrijken van auteurs die ze níet vertegenwoordigden. De SACD stuurde jaarlijks wél haar ledenlijsten op aan theaters en gezelschappen.¹⁷⁸ Pas tegen het einde van de negentiende eeuw zouden elk trimester lijsten van nieuwe leden van de SACEM in het Belgische Staatsblad gepubliceerd worden. Auteurs die zich niet langer wensden te laten vertegenwoordigen door de SACEM moesten dit zelf laten weten. Samen met de voor amateursgezelschappen exorbitant hoge rechten – die volgens sommigen vooral de agenten ten goede kwamen – was het niet bekend maken van de leden via een jaarlijks geactualiseerde lijst in België en Nederland het “abus de la SACEM”.¹⁷⁹ De muziekmaatschappijen en theaters kregen de steun van een aantal auteurs en componisten. Componist Maurice Kufferath (1852-1919), de latere directeur van de Brusselse Muntschouwburg, nam het voortouw.¹⁸⁰ Kufferath was net zoals vele andere Belgische auteurs en componisten “membre affilié” van de SACEM en tegelijkertijd ook lid van de SACD. Hij gaf een ophefmakende brochure uit waarin hij pleitte voor de oprichting van een Belgische auteursvereniging, eventueel een onderafdeling van de SACEM of SACD, zodat een systeem kon worden uitgewerkt waardoor alle Belgische leden dezelfde rechten kregen. Hij vertrok dus vanuit het perspectief van de auteur.

In 1897 hadden de debatten in het parlement uitgewezen dat er juridisch weinig te beginnen viel tegen de Franse monopolisten. De Gentse volksvertegen-

woordiger Arthur Ligy (1854-1937) en de conservatieve katholiek Charles Woeste (1837-1922) namen het op voor de muziekgezelschappen. De drijvende kracht van de auteurswet van 1886 en advocaat van de SACEM erkende dat er problemen waren, maar juridisch hadden de Belgische auteurs niets in te brengen tegen de Fransen. Ook literator-politicus Henry Carton de Wiart (1869-1951) mengde zich in het debat. Hij dreef de spot met de wildgroei van verenigingen (“le Belge érige des sociétés comme le castor des huttes”), maar zonder het kind met het badwater weg te gieten en de auteurs hun rechten te ontzeggen, moest er volgens hem toch een einde gemaakt worden aan de Franse misbruiken. Een meerderheid van de parlamentsleden was ervan overtuigd dat een eigen Belgisch inningscollectief een eerste stap kon zijn naar de doorbreking van het Franse monopolie.¹⁸¹ Volgens de bestaande historiografie kreeg de oproep van Kufferath pas een gevolg in 1922. Onder impuls van Emiel Hullebroeck (1878-1965) en enkele Nederlandstalige schrijvers werd toen de Nationale Vereniging voor Auteursrecht (NAVEA) opgericht, de voorloper van SABAM. NAVEA trad van in het begin op voor alle kunsttakken, zowel muziek, letteren als film. Aanvankelijk waren vooral Nederlandstaligen lid, maar toen bleek dat de vereniging in België beter functioneerde dan de SACD en de SACEM sloten zich ook Franstalige leden aan.¹⁸² Toch was NAVEA niet de eerste vereniging die collectief auteursrechten inde. Die primeur was weggelegd voor de in Gent opgerichte Tooneelschrijversbond, een initiatief dat in de plooiën van de (literatuur)geschiedenis is gevallen.

6.2 Vlaamse toneelauteurs zetten de toon

Auteursrechten en premies. De Tooneelschrijversbond

De Tooneelschrijversbond mag niet verward worden met het Nederlandsch Tooneelverbond dat in 1870 werd opgericht met als doel het theater in Nederland en Nederlandstalig Vlaanderen te bevorderen. De gebruikte middelen hiertoe waren de oprichting van een toneelschool en de uitgave van het tijdschrift *Het Nederlandsch Tooneel*, in 1882 omgevormd tot *Het Tooneel*. De vereniging was cruciaal in de genese van het Nederlandstalige beroepstoneel.¹⁸³ In Vlaanderen is vooral de Gentse afdeling succesvol geweest. Dit had alles te maken met het elan waarmee Julius Vuylsteke en Max Rooses (die toen nog in Gent les gaf) hun beschavingsidealen via het Tooneelverbond trachtten te verwezenlijken.¹⁸⁴ Nadat Rooses naar Antwerpen verhuisde en Vuylstekes enthousiasme getemperd raakte, kalfde het ledenbe-

stand af tot amper zes leden in het begin van de jaren 1890.¹⁸⁵ Volgens Carlos Tindemans is het Vlaamse en vrijzinnige streven naar een monopolie op het theater de belangrijkste reden voor het falen van de Vlaamse afdelingen van het Tooneelverbond.¹⁸⁶ Toch moet ook het Vlaamse stedelijke particularisme in rekening worden gebracht. Bovendien waren in deze bond de belangen van de toneelauteurs ondergeschikt aan de belangen van de theaters en acteurs.

Eind 1889 kwamen in Gent enkele toneelschrijvers bijeen om een verbond te stichten “tot het doen gelden van de te lang verwaarloosde belangen der toneelschrijvers en erfgenamen van overledenen”. Als naam stelden ze de Tooneelschrijversbond voor.¹⁸⁷ De respons vanuit de rest van Vlaanderen was meer dan bevredigend. Vooral de Brusselse toneelschrijvers reageerden positief. Een tiental Brusselse auteurs waaronder Nestor de Tière (1856-1920) en August Hendrickx (1846-1910), ondertekenden een brief aan alle Brusselse toneelschrijvers waarin ze hen aanspoorden lid te worden van de pas opgerichte Tooneelschrijversbond.¹⁸⁸ Op de eerste algemene vergadering werd Isidoor Albert (1846-1943) verkozen tot secretaris en Pieter Geiregat (1928-1902) tot voorzitter. De toenmalige Gentse agent van de SACEM, Achille Gallet-Miry, werd gevraagd om ook op te treden als agent van de Tooneelschrijversbond. Hij aanvaardde deze opdracht en werkte samen met de Belgische raadsman van de SACEM de statuten uit.¹⁸⁹ De Brusselse leden van de Tooneelschrijversbond maakten een aantal kanttekeningen bij de ontwerpstatuten. Zo vonden ze de betaling van auteursrechten op de “geprimeerde stukken” onaanvaardbaar.¹⁹⁰ Toen Charles Rogier in 1860 het premiestelsel had ingevoerd, kregen maatschappijen een premie voor stukken die door een provinciale commissie waren goedgekeurd. In 1871 werd dit stelsel veranderd en kregen de auteurs de volledige premie uitbetaald met de verplichting (in de geest van de wet) de helft ervan af te staan aan de toneelmaatschappij die het werk uitvoerde. Schrijvers die bij de gratie van dit systeem leefden, kregen de weinig flatterende omschrijving van “premie-jagers”. Het bestuur weigerde in te gaan op de vraag van de Brusselse leden. In de zomer van 1890 lieten Hendrickx en De Tière weten dat ze zich niet achter de principes van de Tooneelschrijversbond konden scharen en kozen “op eigen hand [hun] schrijversrecht te verdedigen”.¹⁹¹ Oscar Roels (1864-1938) had al eerder laten weten dat hij en veel andere componisten zich voorlopig wensten te onthouden. Ze wilden lid blijven van de Franse SACEM.¹⁹² De Tooneelschrijversbond ging in de augustus 1890 toch van start met een Brusselse en Antwerpse afdeling.

Nog in datzelfde jaar zond de Tooneelschrijversbond een brief aan de “Noord-Nederlandse kunstbroeders” waarin ze hen erop wezen dat hun stukken al te vaak in Vlaanderen werden opgevoerd zonder dat hun rechten werden geëerbiedigd.

Een vijftal Nederlanders waaronder Rosier Faassen (1833-1907) en Marcellus Emants (1848-1923) traden toe tot de bond.¹⁹³ De populaire Faassen wordt beschouwd als voorloper van het Nederlands naturalistisch-realistische toneel. Aan het einde van de negentiende eeuw speelden Faassen en Emants een cruciale rol in de Nederlandse theatervernieuwing. Zij waren als acteur, auteur, regisseur en later ook als theaterdirecteur beroepsmatig actief in de theaterwereld.¹⁹⁴ Er slo ten zich geen andere Nederlanders aan en het ledenaantal van de Tooneelschrijversbond bleef steken op vijftig. Geiregat was ontgoocheld over de respons. In de hoop meer Nederlandse leden te werven lichtte hij op het Nederlands Taal- en Letterkundig Congres van 1891 de werking toe. Al te vaak hadden toneelauteurs bij gebrek aan inkomsten “de pen mismoedig neergelegd [...], auteurs die, behoorlijk ondersteund en aangemoedigd in het vak hadden kunnen schitteren”.¹⁹⁵ Voor een samenwerking met Nederland zag toneelauteur Emmanuel van Driessche (1824-1897) een belangrijke barrière tussen Nederland en Vlaanderen: “de geldzaak”.¹⁹⁶ In België bestond immers het premiestelsel “dat meer had doen schrijven, maar niet beter [...] voor het toneel schrijven is in België geen beroep, men kan niet leven met wat de pen oplevert”. In andere landen konden toneelschrijvers volgens hem “rijkelijk bestaan, in Frankrijk [vergaarden] ze miljoenen”.¹⁹⁷ Aangezien de toneelschrijver toch niet kon leven van de literaire productie drong zich een ander systeem op. De toekenning van de volledige premie aan de maatschappijen in plaats van aan de auteurs zou het theaterleven impulsen geven. Eventueel kon nadien met de inning van auteursrechten wél bestaanszekerheid aan toneel-auteurs worden gegeven.¹⁹⁸ Zijn voorstel werd niet behouden, de focus bleef op de auteur gericht. Van Driessche stond er ook op dat de Tooneelschrijversbond zou optreden als lobbyorganisatie tegen de “onderdrukking der klerikalen”. De klerikalen zouden volgens hem nog lang aan de macht blijven en op die manier hun stempel drukken op de productie van toneelliteratuur.¹⁹⁹ Het liberaal-vrijzinnige profiel van de Tooneelschrijversbond werd nog eens versterkt door de toenadering tot het Taalverbond.²⁰⁰ Met dit antiklerikale profiel maakte de Tooneelschrijversbond het zichzelf niet gemakkelijk om door de overheid en katholieke toneel-auteurs erkend te worden als een professionele organisatie.

Uit de verslagen van de Gentse afdeling blijkt dat vooral de samenstelling van de jury die de driejaarlijkse staatsprijzen voor toneelletterkunde toekende een belangrijk strijdpunt was. Om dit doel te bereiken werkte de Tooneelschrijversbond in 1891 samen met de Union Littéraire. Domien Sleenckx was actief in beide verenigingen en stemde de violen gelijk.²⁰¹ Ook de hervorming van het premiestelsel in het voordeel van de auteur kwam regelmatig ter sprake. Nestor de Tière wenste

geen lid te worden van een bond die “de afschaffing der staatsaanmoedigingen en bijgevolg de vernietiging van onze talrijke toneelmaatschappijen” voor ogen had.²⁰² Men mocht volgens De Tière “niet te vroegtijdig de queestie van ’t schrijversrecht tegenover de maatschappijen aanvatten”. Eerst moesten de maatschappijen tot volle wasdom komen.²⁰³ Het pleidooi van de meest succesvolle Vlaamse toneel-auteur viel in dovemansoren. Op het Nederlands Taal- en Letterkundig Congres van 1896 stelde Albert in naam van “meer dan negentig leden van de Belgische Tooneelschrijversbond” voor om het premiestelsel te hervormen in het belang van de schrijvers.²⁰⁴ Edmond Hendrixx (1838-1918) herhaalde zijn vrees dat hiermee het premiestelsel, dat volgens hem helemaal niet was opgezet om de schrijvers aan te moedigen, in gevaar zou komen. De Tière was hét voorbeeld van iemand die schreef zonder zich te bekommeren om de premies en ze toch kreeg.²⁰⁵ Hendrixx was al jaren directeur van de Brusselse Vlaamse Schouwburg en had alle belang bij het behoud van het bestaande premiestelsel.²⁰⁶ Een gemeenschappelijk standpunt werd wel bijzonder moeilijk.

De werking van de Tooneelschrijversbond verschoof dus van de inning van auteursrechten naar een actie voor een andere en meer royale staatsondersteuning. Dit had vooral te maken met de geringe inkomsten. Een bestaan onafhankelijk van de overheid bleek erg moeilijk. Amper een jaar na de oprichting gaf agent Gallet-Miry er de brui aan. Zijn activiteiten voor de bond waren allerminst winstgevend gebleken en hij gaf de voorkeur aan zijn “andere bezigheden” (waarschijnlijk het meer lucratieve werk voor de SACEM).²⁰⁷ Ook de agenten in Oostende, Brugge, Antwerpen, Gent en Brussel dienden hun ontslag in en moesten vervangen worden.²⁰⁸ In 1893 werd een balans opgemaakt: “Ondanks de onverschilligheid en stelselmatige tegenkanting welk de bond bij zijne stichting ondervond zoo van tooneelschrijvers als maatschappijen”, was de Tooneelschrijversbond er op drie jaar tijd in geslaagd 2000 frank auteursrechten te innen.²⁰⁹ Verdeeld over meer dan vijftig leden is dit eerder een symbolisch bedrag. Het kasboek van de bond laat toe de gegevens per auteur te bekijken.²¹⁰ De Nederlander Rosier Faassen en Gustaaf de Lattin (1858-1918) streken tussen 1895 en 1898 jaarlijks tussen de 100 en de 150 frank auteursrecht op.²¹¹ Alle anderen, ook als ‘succesauteurs’ geboekstaafde schrijvers waaronder Domien Sleenckx en Isidoor Teirlinck (1851-1934) moesten het met veel minder stellen. Cyriel Buysse (1859-1932) ontving in 1896 enkele schamele franken. Volgens Van Driessche inde de SACEM in het seizoen 1891-1892 alleen al ongeveer 162.000 frank, waarvan slechts een fractie terugvloeyde naar de ongeveer 300 Belgische leden van de Franse auteursvereniging.²¹² De SACD inde een bedrag van dezelfde orde van grootte en telde minstens 75 Belgische leden

(zie verder). Beide Franse auteursverenigingen inden in België rond 1890 samen jaarlijks iets meer dan 320.000 Franse frank auteursrechten, wat in termen van koopkracht neerkomt op ongeveer 1,7 miljoen euro in 2007. Dit bedrag groeide in de aanloop van de Eerste Wereldoorlog stelselmatig. Hiertegenover staat de luttele 2000 Belgische frank die de Tooneelschrijversbond in drie jaar inde.

Afgaande op het kasboek gaven de meeste leden van de Tooneelschrijversbond in 1898 hun ontslag. Dit is merkwaardig want het was in 1898 dat Kufferath zijn *Abus de la SACEM* publiceerde en opriep tot de oprichting van een Belgische auteursmaatschappij. Auteurs en componisten kozen eieren voor hun geld. Door de slechte inning was de Tooneelschrijversbond in een vicieuze cirkel terechtgekomen waarin de omzet te gering was om agenten aan het werk te houden. De rechten werden bijna uitsluitend geïnd in Antwerpen en Gent, alsof enkel daar toneelvoorstellingen doorgingen. In 1896 werd De Tière opnieuw verzocht om lid te worden.²¹³ Het lidmaatschap van De Tière – wellicht de meest gezaghebbende en tegelijkertijd succesvolste toneelauteur aan het einde van de negentiende eeuw – was onontbeerlijk voor het welslagen van de Tooneelschrijversbond. Maar De Tière koos voor de Franse SACD. De Tooneelschrijversbond bleef zeker tot in 1914 bestaan, maar alles wijst erop dat het enkel nog ging om een krachtenbundeling van de Gentse toneelschrijvers.²¹⁴

De Bond der Vlaamsche Tooneelschrijvers

Een gebrek aan inkomsten, een te eenzijdig antiklerikaal profiel en de afwezigheid van een goed presterend inningsysteem waren niet de enige reden voor het falen van de Tooneelschrijversbond. Er bestonden verschillende ‘concurrenten’. Het initiatief voor de succesvolste en vandaag nog steeds actieve beroepsvereniging van toneelauteurs en scenaristen, ging uit van Gustave de Lattin. De oprichting van de Bond der Vlaamsche Tooneelschrijvers was ingebed in een beweging die ontstond aan het begin van de jaren 1890 en als doel had een frisse, moderne wind door de Vlaamse toneelwereld te doen waaien.²¹⁵ De Lattin nam in 1891 het voortouw om een nieuw toneelblad uit te geven waarin nieuwe ideeën gepropageerd konden worden. Het tijdschrift kreeg de naam *Het Nederlandsch Tooneel*. De eerste doelstelling van het tijdschrift was “het verdedigen der belangen onzer nationale toneelschrijvers”.²¹⁶ Dit is opnieuw een aanduiding dat jonge auteurs als De Lattin de auteur centraal wensten te stellen. Het tijdschrift was maar een kort leven beschoren. In 1895 probeerde De Lattin opnieuw, samen met Raf Verhulst

(1866-1941) en deze keer met meer succes.²¹⁷ Gesterkt door dit succes hield de redactie in 1896 een nieuwe vereniging boven de doopvont: de Zuid-Nederlandsche Tooneelbond. Deze bond had als doel het toneelleven te stimuleren door de verbetering van het “onderricht in de toneelspeelkunst”.²¹⁸ Marcellus Emants, de toenmalige voorzitter van het Nederlandsch Tooneelverbond ijverde voor een fusie. Het belangrijkste motief – en hier wonden de Nederlanders geen doekjes om – was de uitbreiding van het publiek door toegang tot de Vlaamse markt. Een tijdje leek het er op dat dit ook zou gebeuren maar tot een integratie kwam het uiteindelijk niet. In 1898 scheidden de wegen van de Nederlanders en de Vlamingen zich opnieuw. Volgens theaterhistoricus Frank Peeters kwam dit door de “atavistische afkeer van de Noorderbuur en een misplaatst geloof in eigen kunnen”.²¹⁹ In het licht van de samenwerking aan het begin van de jaren 1890 en de latere samenwerking is dit te sterk geformuleerd. Er is een verschil tussen een wederzijds protectionisme en een atavistische afkeer.

Toen op het Nederlands Taal- en Letterkundig Congres van 1906 het schrijversrecht en de premies opnieuw ter sprake kwamen, kaartte Lambrecht Lambrechts (1865-1932) andermaal de wenselijkheid van een (toneel)schrijversbond aan. Deze bond diende de regering zover te krijgen om het premiestelsel aan te passen en moest een alternatief bieden voor het lidmaatschap van de “beruchte Société des Droits d’Auteurs [sic]”.²²⁰ Van de ‘Gentse’ Tooneelschrijversbond was geen sprake meer. In 1910 sloeg een tiental Antwerpse toneelauteurs de handen in elkaar en de nieuwe auteursvereniging was een feit. Deze keer was Nestor de Tière wel van de partij. “De grootste levende dramaturg” aanvaardde het voorzitterschap.²²¹ Op de stichtingsvergadering van de Bond der Vlaamsche Tooneelschrijvers hield Frans Gittens een vurig pleidooi voor de “noodwendigheid der syndicalisering van de Vlaamsche tooneelschrijvers”.²²² Een vergelijking tussen de voorgestelde en de goedgekeurde statuten toont aan dat de “vinnige redekaveling” die aan de goedkeuring voorafging, zich toespitste op een viertal punten.²²³ Kandidaat-leden dienden geen toneelstuk te hebben uitgegeven, maar de opvoering van minstens één origineel stuk moest uitgevoerd zijn door een “erkende vereniging of maatschappij en in een behoorlijke zaal”. Het verschil met de SACD was dat niet het bestuur de lijst samenstelde, maar dat de door de overheid erkende verenigingen als maatstaf werden genomen. Enkel deze goedgekeurde verenigingen konden een premie krijgen. Een tweede punt waarop de ontwerpstatuten verschilden van de definitieve versie was dat de combinatie toneelauteur-acteur getolereerd werd. Toneelbestuurders “van beroep” daarentegen werd het lidmaatschap geweigerd. In de definitieve statuten was ook geen sprake van de verplichte inning

van auteursrechten. Die discussie werd uitgesteld tot De Tière contact had opgenomen met de Franse SACD, waarvan hij lid was.²²⁴ Ten slotte kozen de oprichters voor een vereniging van toneelauteurs. Het was niet de bedoeling dat ook componisten aansloten. Daarmee waren alle voorwaarden vervuld om te kunnen spreken van een beroepsvereniging.

De nieuwe beroepsvereniging eindigde het eerste werkingsjaar met 41 aangesloten leden, een aantal dat gestaag zou oplopen tot 61 in 1914. Met uitzondering van Cyriel Buysse en de drijvende kracht achter wijlen de Tooneelschrijversbond, Isidoor Albert, verenigde de Bond alle belangrijke Vlaamse toneelauteurs. In tegenstelling tot de voormalige Tooneelschrijversbond was ook een aantal katholieke toneelauteurs lid, onder meer de ‘priester-dichter’ Cyriel Verschaeve (1874-1949).²²⁵ Het overstijgen van ideologische en esthetische barrières lijken cruciale voorwaarden om in het al zo versnipperde en weinig mature toneelbestel een project als de Bond te doen slagen. Eind 1911 kwam het bestuur van de Bond der Vlaamsche Tooneelschrijvers tot een vergelijk over de inning van de rechten. Het systeem van de SACD werd overgenomen en de leden kregen impliciet de raad om ook lid van de SACD te worden. Verschillende auteurs volgden dit advies op.²²⁶ Nu de auteursrecht kwestie – voorlopig – van de baan was, konden andere corporatieve belangen worden besproken. De oude eis dat de jury van prijzen anders moest worden samengesteld, kwam opnieuw op tafel. De Bond was van oordeel dat “tooneelschrijvers moeten beoordeeld worden door hun gelijken en dat de jury der tooneelprijskampen zou moeten worden aangesteld [...] door eene referendum door de schrijvers zelve”.²²⁷ Belangrijk is ook dat de Bond der Vlaamsche Tooneelschrijvers in 1913 indirect ook door de Belgische regering erkend werd als legitieme vertegenwoordiger van de toneelauteurs.²²⁸ Na de vele mislukte initiatieven die aan de bond voorafgingen, liep het deze keer niet na enkele jaren met een sisser af. De Bond der Vlaamsche Tooneelschrijvers overleefde bovendien de Eerste Wereldoorlog. Niet alleen de Nederlandstalige toneelauteurs verenigden zich. Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog richtten ook de Franstaligen een beroepsvereniging op. Het Syndicat des Auteurs Dramatiques zag waarschijnlijk in 1912 het levenslicht in de schoot van een eerder opgerichte beroepsvereniging van romanschrijvers en dichters: de Association des Ecrivains Belges (AEB).

7 De Association des Ecrivains Belges (de langue française)

7.1 Rapport sur la situation des écrivains en Belgique

De stichting van de AEB was het gevolg van de discussie die door L'Artiste bij de oprichting van de Union Littéraire was aangezwengeld en in de tweede helft van de jaren 1890 opnieuw werd opgerakeld. De tijdschriften *La Jeune Belgique* en *L'Art Moderne* hadden de Franstalige Belgische literatuur nieuw leven ingeblazen en een jonge generatie zag zelfverzekerd de toekomst tegemoet. Een belangrijk verschil met de beginjaren van de Union Littéraire was dat het korps auteurs dat naar een schrijverschap als professie streefde niet alleen groter maar ook invloedrijker was geworden. Ook langs katholieke zijde stond medio de jaren 1890 een nieuwe generatie op met Henry Carton de Wiart en Firmin van den Bosch (1866-1947) als belangrijkste vertegenwoordigers. Toch was het gesternte allerminst van dien aard om te kunnen overgaan tot de organisatie van een vereniging die alle schrijvers overkoepelde. Net zoals in Frankrijk waren de meeste auteurs die opkwamen voor hun beroepsbelangen en wensten dat de literatuur tegemoet kwam aan hun materiële behoeften in eerste instantie bij de naturalistische auteurs terug te vinden. Zij trachtten commercieel succes te verenigen met literaire legitimatie en vaak ook met een sociale functie. Tegenover deze 'naturalisten' stonden de beter gevormde en in veel opzichten 'rijkere' parnassiens en later ook de symbolisten.²²⁹ Al deze antagonismen bestonden ook in België.²³⁰ Camille Lemonnier werd het Belgische archetype van de professionele auteur. Wellicht liggen ook artistieke en esthetische meningsverschillen ten grondslag aan de lange periode tussen de Union Littéraire en de oprichting van de AEB. Toch heeft het weinig zin om literair-artistieke meningsverschillen of 'scholen' rond 1900 als belangrijkste groepsvormend criterium te hanteren en de groepen rond *La Jeune Belgique* (kunst om de kunst) en *L'Art Moderne* (sociale kunst) als statische tegenpolen te beschouwen. Dit blijkt heel duidelijk uit een analyse van de debatten over de oprichting van een Franstalige tegenhanger van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal en Letterkunde of uit de hervorming van de oude Theresiaanse Académie, een kwestie die Fransstalige auteurs vanaf 1883 (banket Lemonnier) in de pen deed kruipen. Het debat flakkerde opnieuw op in 1897 toen het progressief-katholieke tijdschrift *Durendal* het onder de aandacht bracht en toen Carton de Wiart, een van de redactieleden van *Durendal*, de problematiek in het parlement ter bespreking voorlegde.²³¹

In de discussie over de Académie weerklonken echo's van meningen die al aan het einde van de jaren 1870 in *L'Artiste* werden opgetekend. Er was nood aan een

instelling waarmee de nieuwe generatie schrijvers naar buiten kon treden. Over de rol van de staat raakten de betrokkenen het nog niet eens, maar dat de staat wel degelijk een rol had, werd door bijna niemand meer ter discussie gesteld. Een andere stap in de richting van een institutionalisering van het letterkundige réveil werd in 1901 gezet met de oprichting van de Académie Libre de Belgique, ook wel de Académie Picard genoemd naar stichter Edmond Picard. De structuur met klassen toont duidelijk aan dat het om een “tegen-academie” ging.²³² Men kan dit initiatief tot op zekere hoogte vergelijken met het Taalverbond, maar dan zonder de militant-liberale dimensie. De Académie Libre wordt wel eens vergeleken met de Franse Académie Goncourt, bij testament opgericht in 1897.²³³ Ook deze academie wordt als een tegenacademie beschouwd, maar verschilt op een aantal essentiële punten van de Académie Libre. De Académie Libre had als algemeen doel niet alleen auteurs maar ook intellectuelen te verzamelen. Het was een instituut dat de symbolische dominantie van de Theresiaanse Académie in het bredere intellectuele veld trachtte te ondergraven. Auteurs waren wél de spilfiguren en kunnen net zoals in andere landen beschouwd worden als ideaaltypische intellectuelen. De Académie Libre paste in een Europese tendens waarbij intellectuelen in het laatste kwart van de negentiende eeuw eigen multidisciplinaire organen oprichtten en zich verenigden. De letterkundige sectie van de Académie zou prijzen uitreiken en een forum bieden voor een debat over de toestand en de toekomst van de Franstalige Belgische literatuur. Politiek en ideologie waren voor zover geweten geen discussiepunten.

In 1902 weerklonken geluiden die – met de woorden van Eekhoud – “plutôt pessimistes et décourageants” waren.²³⁴ Belgen lazen niet en wisten ‘hun’ Franstalige auteurs niet naar waarde te schatten. Léon Sougenet (1871-1938), een uit Frankrijk afkomstige journalist, stelde de kolommen van de krant *Le Messager de Bruxelles* open voor “les écrivains”. Ze kregen de kans hun verzuchtingen op een rijtje te zetten. In een antwoord op deze opmerkelijke enquête nam de Académie Libre de taak op zich alle meningen te bundelen en een rapport op te stellen. Rapporteur van dienst was Maurice des Ombiaux (1868-1943). Tijdens een publieke zitting van de Académie Libre op 30 oktober 1902 stelde hij zijn *Rapport sur la situation des écrivains en Belgique* voor. De remedies die tijdens de enquête werden gesuggereerd bracht hij samen onder vier noemers: exodus, pers, staat en onderwijs.²³⁵ Een eerste voorstel – de massale exodus naar Parijs – was afkomstig van onder meer Iwan Gilkin en Maurice Maeterlinck, maar werd door de meerderheid als onwenselijk afgedaan. Een tweede, vaak terugkerende suggestie was het in handen nemen van de pers. “Il n’y a que la presse pour aider les jeunes écrivains”, liet Gustave Abel (1866-1945) in *Le Messager de Bruxelles* optekenen.²³⁶ Het merendeel van de kranten

had in 1902 al “un littérateur, un ‘pur’ dans leur rédaction” en de hoop bestond dat deze tendens zich doorzette. De rapporteur merkte echter op dat de naambekendheid die auteurs hierdoor kregen zelden resulteerde in hogere oplagecijfers van hun boeken. Een bijkomend voordeel was wel dat werken voor een krant een materiële basis bood waarop de auteur kon terugvallen. Een derde remedie werd door bijna elke auteur die op de enquête reageerde naar voren geschoven: een interventie van de staat. “A défaut de public naturel, il serait indispensable que le gouvernement vînt en aide au littérateur”, schreef Maeterlinck.²³⁷ Ook de jongste auteurs toonden zich een grote voorstander van staatssteun, “mais, qu’on y songe bien, sans l’Etat nous ne pouvons rien faire. En réalité, il est notre porte-monnaie.”²³⁸ Er werd hoogstens gewaarschuwd voor een nieuwe “officialisation” van de literatuurproductie. Bij het opdoeken van *La Jeune Belgique* in 1897 vermeldde de redactie trots dat het tijdschrift zeventien jaar had overleefd zonder steun van de staat. Georges Rency wees er later op dat juist de teloorgang van een gerenommeerd orgaan als *La Jeune Belgique* de ogen van velen had geopend en de noodzaak van staatsondersteuning aangetoond.²³⁹ Kunst-om-de-kunstadept Iwan Gilkin (1858-1924) ging niet zover om zijn oude principes flagrant te loochenen, maar zijn oproep om de overheid er toe aan te zetten auteurs een job te bezorgen als docent literatuur, conservator of bibliothecaris kwam ook neer op een vraag aan de staat om – op een indirecte manier – de literatuurproductie te ondersteunen.

Een vierde en laatste remedie om de impasse in de Belgische literatuur te doorbreken was de verbetering van het literatuuronderwijs in de hoop zo een groter publiek te bereiken en zelfs te creëren. Een minderheid van de respondenten stelde geen remedie voor en meende dat alles bij het oude kon en moest blijven. Voor Firmin van den Bosch was een “combinaison, en la même personne, du... bourgeois et de l’artiste”, de enige oplossing waarbij de bourgeois voor het brood op de plank diende te zorgen. Van den Bosch, in 1902 procureur in Dendermonde, was er zich wel van bewust dat deze mening “les purs artistes” niet zou kunnen bekoren. Hij kreeg inderdaad weinig bijval. In zijn rapport plaatste Des Ombiaux tegenover deze oproep niet toevallig een citaat van Lemonnier: “Il y a toujours quelque chose qui sent l’amateur dans le fait d’un monsieur qui attend le dimanche pour peindre ou pour écrire.”²⁴⁰ Om het onderscheid tussen dilettanten en professionelen te bestendigen was de mogelijkheid om te kunnen leven van de pen veranderd van een verachtelijk streefdoel in een evidente voorwaarde.

Al deze voorgestelde oplossingen werden besproken tijdens een openbare zitting van de Académie Libre. De voorzittershamer was in handen van de progressieve katholiek Herman de Baets (1856-1922), opnieuw een teken dat de Académie streefde

naar een entente van katholieken, liberalen en socialisten. Hoewel Georges Rency (1875-1951) niet aanwezig was op de vergadering, slaagde hij er wel in om zijn voorstel door te drukken.²⁴¹ Via een open brief die werd voorgelezen tijdens de zitting, benadrukte hij de waarde van alle voorstellen die op tafel lagen, maar riep hij op tot een krachtenbundeling in een “*fédération des gens de lettres*” zodat ze met succes in de praktijk konden worden omgezet. Nadat een eerste poging om van de Union Littéraire een beroepsvereniging te maken, was gestrand op goede voornemens, zorgde de unanieme wil om een krachtig signaal te geven aan de overheid ervoor dat het deze keer wel lukte. Om – dixit De Baets – evenveel respect en geld te krijgen als beeldende kunstenaars, konden de schrijvers het zich niet langer permitteren in verspreide slagorde voor gemeenschappelijke belangen te ijveren.

7.2 De actiepunten van de Association des Ecrivains Belges

“*La grève des poètes*”

Op de vergadering in de Académie Libre werd een comité samengesteld om de statuten van de nieuwe auteursvereniging uit te werken. Octave Maus (1856-1916) werd voorzitter. Maus en Picard hadden eerder al een belangrijke rol gespeeld bij de institutionalisering en officiële erkenning van Les Vingt.²⁴² Amper veertien dagen na de open zitting werden de statuten unaniem goedgekeurd. Het comité koos voor een coöperatieve structuur. De statuten waren geïnspireerd op die van de Franse SGDL: “*Son exemple et ses succès devaient tout naturellement nous dicter notre attitude et notre action.*”²⁴³ Toch waren er ook verschillen. In zijn pleidooi voor de oprichting had Rency zijn hoop uitgedrukt alle “*travailleurs de la plume*” te verzamelen. De toetredingsvoorwaarden waren dan ook iets minder strikt dan die van de SGDL. Elke Belg (of persoon die gedomicilieerd was in België) kon lid worden op voorwaarde dat hij of zij een “*ouvrage littéraire en langue française*” of twee jaar “*collaboration littéraire à la presse quotidienne ou périodique de langue française*” kon voorleggen. Net zoals de SGDL had de vereniging tot doel om werk uit te geven van eigen leden, de “*intérêts moraux et corporatifs*” van de leden te verdedigen en een hulpkas op te richten. Een optreden als drukkersgroep ten opzichte van de overheid was niet opgenomen in de statuten, maar komt uit de gesprekken die aan de oprichting voorafgingen en uit de uitspraken en daden nadien duidelijk naar voren als een centrale doelstelling van de AEB.²⁴⁴ Een groot verschil met de vroegere Union Littéraire was dat er geen nieuwe poging ge-

daan werd om Nederlandstalige auteurs te betrekken. Ze werden statutair uitgesloten. De twintig stichtende leden kregen steun uit diverse hoeken. Schrijvers als Emile Verhaeren, Charles van Lerberghe en Georges Eekhoud sloten zich aan en Firmin van den Bosch versterkte de katholieke fractie.²⁴⁵ Eind 1904 telde de AEB 52 leden, een aantal dat min of meer gelijk bleef tot in 1907.²⁴⁶ Er zijn geen andere ledenlijsten bewaard, maar dankzij een lijst in de anthologie, uitgegeven bij het tienjarige bestaan, weten we dat in 1912 net geen honderd leden waren aangesloten.²⁴⁷ Naast weinig getalenteerde en vergeten auteurs ging het ook om internationaal gerenommeerde schrijvers als Verhaeren.

De eerste twee jaren van de AEB verliepen vrij geruisloos. In het parlement herhaalde Carton de Wiart nog eens alle eisen, maar zonder resultaat.²⁴⁸ De rol van Maus binnen de AEB mag zeker niet overschat worden, de beslissingen en het dagelijks bestuur liet hij over aan de secretaris. De verdienste van de eerste secretaris, Robert Sand (1876-1936), was dat hij een contract afsloot met een uitgever en een reeks anthologieën opzette. Daarnaast slaagde hij erin het ledenbestand uit te breiden.²⁴⁹ Pas toen Georges Rency (1875-1951) als nieuwe secretaris optrad, liet de Association opnieuw van zich horen.²⁵⁰ De aanstelling van Rency viel samen met de viering van het vijfenzeventigjarige bestaan van België. De vieringen stelden de relatie tussen de staat en de literatoren opnieuw op de proef. Het jaar 1905 zou een jaar vol pennentwisten en polemieken worden. De weigering van een groot aantal schrijvers om mee te werken aan de nationale glorificatie raakte bekend als “la grève des poètes”.²⁵¹ De katholieke regering vroeg aan de uitgever van het katholieke *La Revue Générale* een boek samen te stellen waarin het kruim van de Belgische literatuur een bijdrage zou schrijven. Lemonnier was het enige niet-katholieke lid van het redactiecomité. Dat de staat een klerikale uitgever koos was voor vele schrijvers al problematisch, maar dat de uitgever grote winsten ging opstrijken terwijl de medewerkers aan het boek zich tevreden moesten stellen met een vernederend laag honorarium, was écht een brug te ver. Het liberale blad *Le Petit Bleu* startte een campagne tegen de stiefmoederlijke behandeling die de literatoren van de staat kregen. De protagonist in het debat was de naturalistische auteur Eugène Demolder (1862-1919), lid van de AEB. Opnieuw weerklonk een diepe verachting voor “dilettanten”²⁵² en kwam de gelijkberechtiging met de beeldende kunsten ter sprake.²⁵³ In deze discussie kon de AEB niet langs de zijlijn blijven. Begin juni werd een algemene ledenvergadering samengeroepen. Het apolitieke karakter van de vereniging werd herbevestigd, maar een reactie kon niet uitblijven.²⁵⁴ Ter gelegenheid van het vijfenzeventigjarig bestaan van België en de Wereldtentoonstelling werd in Luik een Congrès de la Langue Française georganiseerd. Tijdens een van

de zittingen werd het probleem van de staatssteun besproken. De vrienden Albert Mockel en Maurice Wilmotte hoopten op de oprichting van een comité “dans le sens corporatif”. Staatssteun diende te worden gekanaliseerd “en quelque sorte par un organisme qui, formé d’homme de lettres, offrirait d’incontestables garanties d’impartialité”.²⁵⁵ Het principe werd op het congres met grote meerderheid aangenomen.

Het jubileumjaar 1905 stond ook in het teken van de propaganda van het (Franstalige) boek. In Oostende voerde de plaatselijke Cercle de Lecture een loterijstelsel in waardoor iedereen de kans had voor een prijke een boek in handen te krijgen. Dit stelsel werd door verschillende opiniemakers geprezen.²⁵⁶ Toch was het niet innoverend aangezien verenigingen die de beeldende kunsten ondersteunden het al veel langer toepasten.²⁵⁷ Om dergelijke initiatieven te coördineren ontstond onder impuls van Wilmotte de Association Internationale pour la Culture et l’Extension de la Langue Française. Deze vereniging ijverde voor de bevordering van de leescultuur en de contacten tussen Franstalige intellectuelen over de hele wereld.²⁵⁸ In samenwerking met het ministerie en onder de bescherming van kroonprins Albert werd in februari 1907 de Ligue des Amis de la Littérature opgericht die de propaganda voor de Franstalige Belgische literatuur verder in goede banen moest leiden.²⁵⁹ Er werden dus twee strategieën gevolgd. Men trachtte de markt te stimuleren én meer overheidssteun te krijgen die door de auteurs autonoom zou worden verdeeld.²⁶⁰

“*Le Vœu des Ecrivains*”: een academie van ‘pure’ schrijvers

De AEB intensifieerde de acties en de bestuursleden verstuurd een enquête naar alle hen bekende Franstalige Belgische auteurs. Er werd gepeild naar de mate waarin een nieuwe klasse binnen de oude Theresiaanse Académie wenselijk werd geacht en hoe de Franstalige Belgische literatuur én het toneel nieuwe impulsen konden krijgen. Er kwamen meer dan honderd antwoorden en de AEB bundelde ze in “*le Vœu des Ecrivains*”, een manifest dat in februari 1906 naar de bevoegde minister werd opgestuurd.²⁶¹ Volgens Rency hadden de leden van de AEB de eisenbundel unaniem goedgekeurd. Er kwam enkel een negatieve reactie van Léon Paschal (1873-1939).²⁶² Paschal, die in Den Haag woonde, was er niet van overtuigd dat een nieuwe Académie de Franstalige literatuur in België zou stimuleren. Via zijn vriend Cyriel Buysse had hij vernomen dat de Nederlandstalige Academie een “*influence déplorable*” had op de Nederlandstalige letteren. Waarom zou een

Franstalige tegenhanger wél beter functioneren?²⁶³ Hij keerde het belangrijkste en meest gebruikte argument “ook de Vlamingen hebben een Academie” om en gebruikte de Nederlandstalige instelling als bewijs dat het niet wenselijk was om een Académie voor Franstalige schrijvers op te richten. Paschal had het ook moeilijk met het vooropgestelde corporatisme: “organisme corporatif et organisme professionnel, c’est kif kif”. Het kwam op hetzelfde neer en was niet alleen utopisch maar ook verwerpelijk.²⁶⁴ Buiten de AEB was de scepsis eveneens groot. De discussie ging dan ook niet langer over de wijze waarop de literatuur gepatroneerd moest worden – via de staat of via de markt – maar wel of de oprichting van een nieuwe academie wenselijk was. De intermediaire functie werd meer en meer als voorwendsel gebruikt om tot de stichting van een eigen Belgische consecratie-instantie over te gaan. Niet de autonomie ten opzichte van de politiek, maar een relatieve autonomie ten opzichte van Frankrijk en het doorbreken van de dominante Theresiaanse Académie werden de belangrijkste doelstellingen.

Rency, betrokken partij en bevoorrecht getuige, keek in zijn memoires met weemoed terug op de literaire polemieken in 1906. De AEB had geen eigen mededelingenblad, maar onder meer via *Le Samedi Littéraire et Artistique* wel een spreekbuis.²⁶⁵ In andere tijdschriften klonken dissonante geluiden door. De meeste auteurs waren geen voorstander van een nieuwe academie. De grootste tegenkanting kreeg de AEB van Henri Vandeputte, die in *Antée*, een Frans-Belgisch post-symbolistisch en avant-gardistisch tijdschrift, regelmatig gevestigde literatoren als Eekhoud en Picard schoffeerde.²⁶⁶ De visie van de jonge Vandeputte is exemplarisch voor de mening van verschillende andere schrijvers. Een aanzienlijk deel van de Belgische auteurs zag een nieuwe academie helemaal niet zitten omdat het de nauwe band en feitelijke eenheid met Frankrijk zou ondergraven. Jonge schrijvers moesten er zich van bewust zijn dat hun toekomst in Frankrijk lag. “Ecrivains français, nous sommes citoyens de la France”, schreef Vandeputte. Het voorstel van Wilmotte en Mockel om een onafhankelijk comité te installeren dat als intermediair zou fungeren tussen de schrijvers en de overheid, vond hij wel nuttig.²⁶⁷ Dit betekent trouwens niet dat de auteurs die wel voorstander waren van de oprichting van de Belgische Académie de banden met Frankrijk wilden doorknippen. Gepoogd werd om de werking van de AEB te laten aansluiten bij die van de Franse SGDL en om haar “protection toute-puissante” te krijgen. Maar op de vragen van de AEB kwamen enkel vage beloftes.²⁶⁸

De minister vroeg de bestaande Theresiaanse Académie om “le Vœu des Ecrivains” grondig te onderzoeken. De letterensectie onderschreef zowat alle eisen van de auteurs, maar achtte de opname van meer “pure” schrijvers in de bestaande

Académie of de creatie van een nieuwe Académie minder opportuun. Het tegendeel zou verbaasd hebben. De Académie steunde wel het plan van Wilmotte en Mockel om binnen een “association libre, ouverte à tous (sic) ceux qui honorent les lettres” een comité te kiezen dat als intermediair kon fungeren tussen de staat en het schrijversgild. “La Classe des Lettres estime qu’il serait désirable qu’un organisme professionnel régulièrement constitué et reconnu par l’Etat, fût chargé de centraliser les subsides et de répartir les encouragements nécessaires aux jeunes écrivains belges de langue française”, oordeelde ze in juli 1906.²⁶⁹ Dat dit voorstel werd goedgekeurd is niet verwonderlijk aangezien Wilmotte lid was van de Theresiaanse Académie. Bovendien waren niet alle leden van de Académie een uitbreiding ongenegen. Ernest Discailles (de oud-secretaris van de Union Littéraire) liet weten dat hij al in 1898 geprobeerd had de Classe des Lettres om te vormen in een klasse die enkel “la littérature pure” vertegenwoordigde, waarbij hij ootmoedig toegaf daar niet toe te behoren.²⁷⁰

Samen met Karel van de Woestijne kunnen we ons afvragen wat de meerwaarde was van een hervorming van de bestaande academie.²⁷¹ Wat was het verschil tussen een “organisme professionnel” binnen de Académie en een “organisme professionnel” binnen de AEB? Ook in de pers werden kanttekeningen geplaatst bij de eisenbundel. De AEB was toch een organisme van professionele auteurs?²⁷² De oprichting van de AEB werd dus paradoxaal genoeg door sommigen aangegrepen om de creatie van een academie van ‘pure’ schrijvers te kelderen. De enige meerwaarde en de reden waarom de AEB zo tuk was op een academie was ongetwijfeld dat de Association geen consecratie-instantie was en (nog) niet erkend werd door de overheid. Ondanks het negatieve advies, maar met de hulp van een aantal katholieke politici (waaronder Carton de Wiart) slaagde de AEB erin om minister Descamps alsnog hervormingen te laten uittekenen. *Antée* kon met de primeur uitpakken en nam de gelegenheid te baat om de spot te drijven met het nieuwe plan. Het comité, bedoeld als intermediair orgaan tussen auteurs en staat, zou worden uitgebreid met “notabelen” (ironie van *Antée*) als Edward Anseele en August Beernaert.²⁷³ Deze berichten werden ontkend in *Le Thyrsé* en natuurlijk ook in *Le Samedi Littéraire et Artistique*, de spreekbuis van de AEB. Het was wel degelijk de bedoeling een academie op te richten waarin schrijvers als Verhaeren, Fontainas, Gilkin en Mockel een plaats kregen.²⁷⁴ Uiteindelijk zouden de Franstalige schrijvers moeten wachten tot 1920 vooraleer onder impuls van Jules Destrée de Académie Royale de Langue et de Littérature Françaises tot stand kwam.²⁷⁵

Andere wensen van de AEB werden wel ingewilligd. Meer en meer schrijvers werden benoemd als docent, bibliothecaris, conservator of ambtenaar. Zo was er een

rechtstreeks verband tussen “le Vœu des Ecrivains” en de benoeming van Séverin aan de Gentse universiteit. Bij de opvolging van Discailles in 1907 werd expliciet voor een schrijver gekozen en niet voor een filoloog. Natuurlijk protesteerden de filologen hevig, wat Georges Rency als een bewijs zag voor zijn stelling dat zij onmogelijk “l’amour de la littérature” aan hun studenten konden doorgeven. Literatuurgeschiedenis werd best gedoceed door “un vrai écrivain”.²⁷⁶ Maurice Wilmotte, die naar eigen zeggen ook gevraagd was voor de positie, vroeg zich af wat een persoon tot een echte schrijver maakte en pleitte voor de aanstelling van iemand die een expertise (doctoraat) in de filologie combineerde met de gave van het woord, maar een voorbeeld van een dergelijke witte raaf kon hij niet geven.²⁷⁷ Na Séverin kregen ook Blanche Rousseau (1875-1949), Marie Closset (1875-1952) en vele anderen op basis van hun literaire verdiensten een ambtenarenstatuut. Het leverde minister Edouard Descamps de bijnaam “ministre des littérateurs” op.²⁷⁸ Een laatste voorbeeld van een “nomination littéraire” is Hubert Stiernet, door Descamps benoemd als directeur van een lagere school “en raison [...] de sa qualité d’écrivain”.²⁷⁹

Ook met andere politici onderhield de AEB goede contacten. Op de viering van André van Hasselt in 1906 – een van de eerste grote evenementen die de AEB organiseerde – waren Emile Vandervelde, Paul Hymans en Henry Carton de Wiart prominent aanwezig.²⁸⁰ Uit de correspondentie van Rency blijkt ook dat hij als secretaris van de AEB heel goede contacten onderhield met hoge ambtenaren.²⁸¹ Tot grote ergernis van de Nederlandstalige auteurs slaagde de AEB erin jaarlijks 3000 frank subsidies te krijgen die ze vrij kon besteden aan anthologieën van Franstalige Belgische schrijvers.²⁸² Tussen 1903 en 1914 verschenen een twintigtal werken die via het onderwijs en de volksbibliotheken een “erg grote” verspreiding zouden hebben gekend.²⁸³ Op die manier slaagde de AEB erin om met de financiële steun van de overheid de schrijvers te canoniseren waarrond ze een academie wilde oprichten. Ook jongere en onbekende schrijvers hadden baat bij een lidmaatschap van de AEB. Dankzij de goede contacten met ambtenaren op het ministerie zorgde de Association ervoor dat de Belgische Staat tussen 100 à 300 exemplaren afnam van elk boek dat gepubliceerd werd door een AEB-lid.²⁸⁴

7.3 De Caisse Centrale des Artistes Belges en andere corporatieve verenigingen

Naar aanleiding van het ontstaan van de beroepsverenigingen van schrijvers en vooral de AEB, werd bij gesprekken over de oprichting van een hulpkas herhaaldelijk verwezen naar de bestaande Caisse Centrale des Artistes Belges. Het initiatief

ging uit van de Klasse van de Kunsten en werd opgepikt door de toenmalige minister van Binnenlandse Zaken, Charles Rogier. De Caisse Centrale voldeed aan twee behoeften: de uitkering van een pensioen en van hulpgeld aan zieke artiesten en hun familie. Niet alleen beeldende kunstenaars konden lid worden.²⁸⁵ De enige afwezige artistiek-literaire beroepscategorie was die van de regisseurs en acteurs. De werking van de Caisse Centrale was tot in de puntjes geregeld. Hoewel de term ‘caisse de prévoyance’ of voorzorgskas in het vroegste stadium niet werd gebruikt, kwam het de facto wel daar op neer. Net zoals in Frankrijk kwamen na de crisis van de jaren 1840 en het revolutiejaar 1848 ‘prévoyance’ en ‘épargne’ centraal te staan in het sociale beleid van de liberale regering.²⁸⁶ De liberale zelfhulpgedachte was nooit veraf. In dezelfde periode werden ook hulp- en pensioenkassen voor onderwijzers, professoren, ambtenaren en mijnwerkers opgericht.²⁸⁷

Van in het begin waren de inkomsten van de Caisse Centrale vooral afkomstig van giften, subsidies en activiteiten, en pas in laatste instantie de maandelijks lidmaatschapsbijdragen.²⁸⁸ De Caisse ging in 1849 van start met een staatssubsidie en een gift van Leopold I. Het is bekend dat de eerste koning der Belgen een beleid bevorderde dat gericht was op de ondersteuning van kunst in dienst van de natiestaat.²⁸⁹ Behoudens een aantal uitzonderingen verwachtten de beeldende kunstenaars ook niet minder.²⁹⁰ Leopold I maakte van kunst een regeringszaak. In het geval van de Caisse Centrale lijkt het erop dat het belang van het mecenaat terug groter werd na de bestuursperiode van Charles Rogier. Van 1890 af tot aan zijn overlijden in 1904 schonk collectioneur Henri van Cutsem jaarlijks 1000 of 2000 frank aan de Caisse. Ook liet hij een deel van zijn erfenis aan de Caisse na.²⁹¹ Van Cutsem duikt in verschillende kunstenaarsbiografieën op als een van de gulste mecenasen.²⁹² Op de lijst van donateurs staan ook de namen van beeldende kunstenaars die van huize uit kapitaalkrachtig waren of regelmatig goedbetaalde (staats)opdrachten binnenhaalden, bijvoorbeeld hofschilder Louis Gallait. Dergelijke schenkingen aan organisaties als de Caisse Centrale kunnen omschreven worden als geïnstitutionaliseerd collectief mecenaat.²⁹³ Daarnaast waren er ook nog de talrijke ereleden die jaarlijks hetzelfde bedrag bijeenpaarden als de effectieve leden, maar die geen aanspraak konden maken op hulp of een pensioen. De Caisse Centrale beschikte over een meer dan gezonde financiële reserve. In 1889 ging het om een bedrag van 351.473 frank of 4134 frank per aangesloten lid.²⁹⁴ Ter vergelijking: in 1889 bezat een van de welvarendste Waalse voorzorgskassen voor arbeiders (die van Namen) een actief van 288.885 frank of 116 frank per persoon. Dat is slechts 2,8% van het bedrag waarover de artiesten per capita beschikten.²⁹⁵

De discussies in de schoot van de auteursverenigingen laten uitschijnen dat ook

	1880	1900	1920
Architect	4	4	7
Archivaris	2	1	0
Auteur	0	1	10
Beeldhouwer	4	8	11
Bibliothecaris	3	2	1
Componist	1	0	1
Docent - muziek	10	9	18
Docent - beeldende kunst	14	5	8
Professor - universiteit	4	0	3
Graveur	4	1	4
Muzikant	10	0	9
Schilder	32	24	37
Andere of onbekend	10	0	8
Totaal	98	55	117
Lid van de academie	35	17	33
Geen lid van de academie	63	38	84

Tabel 2 Samenstelling van de Caisse Centrale des artistes 1880-1920 (Bron: 'Exposé de la situation de la Caisse Centrale des Artistes', in: *Annuaire de l'Académie* (1881, 1901 en 1922)).

auteurs wilden participeren aan de Caisse Centrale. De statuten lieten dit toe, maar slechts een kleine minderheid zette de stap. Pas in de aanloop naar en tijdens de Eerste Wereldoorlog traden meerdere auteurs toe. Trouwens niet alle auteurs die lid waren van de Caisse Centrale, werden als dusdanig geboekstaafd. De data in tabel 2 steunen op de beroepsindicaties die terug te vinden zijn in de gepubliceerde ledenlijsten. Edmond de Busscher en baron Jules de Saint-Genois bijvoorbeeld, werden respectievelijk vermeld als archivaris en professor, maar op de ledenlijsten van de lokale Gentse afdeling stond bij hun naam steevast "littérateur".

De Gentse afdeling gebruikte in de correspondentie consequent de benaming Caisse Centrale de Prévoyance des Artistes et Littérateurs Belges.²⁹⁶ Aan de andere kant waren tot 1900 alle Gentse leden (ook de 'littérateurs') bestuurslid van de Société Royale des Beaux-Arts et de Littérature. Deze naam doet veronderstellen dat de werking voorzag in aandacht voor literatuur, maar in de praktijk was de organisatie van de driejaarlijkse salon in Gent de belangrijkste bestaansreden.²⁹⁷ Beide verenigingen hadden dus een grote affiniteit met de beeldende kunsten. De Caisse Centrale had een erg gesloten karakter; tot 1920 was geen enkele vrouw lid. Het gesloten karakter komt vooral tot uiting wanneer de beroepsgegevens uit de Belgische volkstellingen vergeleken worden met de ledenaantallen van de kas.²⁹⁸ In 1880 was minstens 1,6% van de personen die statutair recht hadden op het lidmaat-

schap aangesloten, in 1900 amper 0,5%. Dit percentage bleef constant tot na de Eerste Wereldoorlog.

Het ledenaantal van de Caisse Centrale bleef dus laag, hoewel gesprekken binnen de auteursverenigingen aantonen dat er wel degelijk interesse bestond voor een ‘sociale zekerheid’. De eerste en belangrijkste reden voor het lage ledenaantal heeft te maken met het feit dat het om een bewuste keuze ging. Aangezien het gros van de inkomsten niet van de leden kwam – in tegenstelling tot de reguliere voorzorgskassen – waren de pensioenen hoger indien het aantal leden beperkt bleef. Aanvragen tot toetreding werden dan ook regelmatig geweigerd. In 1897 bijvoorbeeld vroeg een zekere Jules Lefèvre “en [sa] qualité d’artiste peintre” om lid te worden van de Caisse Centrale.²⁹⁹ Behoudens het feit dat hij tot dan toe nauwelijks of niet geëxposeerd had, maakte hij een kapitale fout door zijn aanvraag te schrijven op het briefpapier van zijn atelier. Jules Lefèvre was “peintre en tous genres” en gespecialiseerd in toegepaste kunsten, meer bepaald in “tapisseries gobelins peints”. Het comité bestaande uit een aantal academieleden die behoorden tot de klasse van de Schone Kunsten, keurde zijn verzoek af omdat hij immers geen “artiste proprement dit” was.³⁰⁰ Met deze subjectieve beoordeling werden meerdere kandidaten huiswaarts gestuurd. De toetreding tot de hulpkas impliceerde dus tot op zekere hoogte ook een officiële erkenning als ‘echte beeldende kunstenaar’. Pas na de eeuwwisseling keerde het tij en begonnen de bestuurders van de Caisse Central zich zorgen te maken. Het aantal ereleden nam af en ook de buitengewone inkomsten uit tentoonstellingen kenden een grote terugval. Daarom moest niet alleen het ledenaantal maar ook de lidmaatschapsbijdrage worden opgetrokken.³⁰¹ Zonder voorbeelden te geven lieten de verantwoordelijken van de Caisse tussen de regels uitschijnen concurrentie te ondervinden van organisaties die een soortgelijk doel nastreefden. Dit is de tweede reden voor het geringe succes van de voorzorgskas.

Er kunnen verschillende ‘concurrerende’ initiatieven onderscheiden worden. Muzikanten – een deel van de doelgroep – richtten in alle grote steden al vrij vroeg syndicale verenigingen op.³⁰² Deze maatschappijen maakten gebruik van de nieuwe kansen die de overheid bood. Vanaf 1891 werd op de begroting een bedrag ingeschreven dat verdeeld werd tussen de maatschappijen van onderlinge bijstand die hun leden aansloten bij de lijfrentekas. Dit was het begin van het stelsel van de gesubsidieerde vrijheid in de Belgische sociale zekerheid. Door deze en een aantal andere maatregelen werden voorzorgskassen als de Caisse Centrale minder en minder populair als organisatievorm.³⁰³ Ook beeldende kunstenaars tastten deze mogelijkheden af. In de schoot van de Gentse Cercle Artistique et Littéraire nam men zich in 1887 voor om een hulpkas voor beeldende kunstenaars op te starten,

de Union des Artistes Gantois.³⁰⁴ Niet alleen op lokaal niveau bewoog een en ander. In 1894 richtte Jean Delville (1867-1953) samen met onder meer Jules Dujardin (1863-1940) de nationale Coopérative Artistique op. De coöperatie had meerdere doelstellingen. In eerste instantie was het een “salon des refusés”, een salon voor kunstenaars die geweigerd waren op de triënnale of die de artistieke keuzes van de conservatieve jury's contesteerden. Jean Delville was een overtuigde occultist en hoopte via de coöperatie een aantal van zijn ideeën verder ingang te laten vinden. Maar de coöperatie was meer dan een propaganda-instrument. Veel kunstenaars leefden volgens Delville in penibele sociale omstandigheden. De coöperatie bood een aantal oplossingen aan. In de winkel van de coöperatie (een centrale inkooporganisatie) zouden de kunstenaars-coöperanten zich goedkoop materiaal kunnen aanschaffen. De coöperatie richtte ook een maatschappij van onderlinge bijstand op met precies dezelfde doelstellingen als de Caisse Centrale: voorzien in een pensioen en in geval van nood in (medische) bijstand.³⁰⁵ Het ledenbestand van de Coopérative Artistique groeide gestaag aan tot meer dan 400 personen in 1898, wat een veelvoud was van het ledenaantal van de Caisse Centrale.³⁰⁶ Ook enkele auteurs traden toe. De initiatiefnemers en eerste leden (onder meer Dujardin en Delville) maakten ook deel uit van de reeds aangehaalde Société Coopérative Intellectuelle. Tussen beide coöperaties was er evenwel geen formele of organisatorische link. Naast een inhoudelijk en een sociaal luik werd aan de Coopérative Artistique ook een syndicalistisch luik toegevoegd. Alle grote kunstkringen uit België kregen een oproep om naar de stichtingsvergadering te komen van de Fédération Syndicale des Arts et Métiers d'Art (de latere invloedrijke Fédération Syndicale des Artistes Belges). Toegepaste kunstenaars werden expliciet uitgenodigd. De klasse van de Schone Kunsten binnen de Académie beschouwde deze kunsttak niet als waarachtige kunst. “L'ART AUX ARTISTES!”, kopte de omzendbrief in grote letters.³⁰⁷ Ook hier mogen sociaaleconomische bekommernissen niet worden losgekoppeld van inhoudelijke motieven en van een machtsstrijd tussen gedomineerden en dominerenden.

In mei 1894 lanceerden een aantal Gentse beeldende kunstenaars en auteurs een “appel aux artistes”. Als doelgroep kozen ze uitsluitend voor Gentse kunstenaars. Ze wilden de mogelijkheid bespreken om een Gentse afdeling van de Coopérative Artistique op te richten. De materiële en sociale voordelen werden nog een keer op een rijtje gezet en veel aandacht ging naar de toegepaste kunstenaars.³⁰⁸ Ook voor auteurs bood de coöperatie duidelijke perspectieven: “les littérateurs et les musiciens auront d'énormes facilités pour éditer leurs ouvrages littéraires ou exécuter leurs compositions musicales.” De lijst van het comité bevat enkele opmerkelijke namen, waaronder deze van Cyriel Buysse en Maurice Maeterlinck.³⁰⁹

Behoudens enkele uitzonderingen waren de beeldende kunstenaars die de oproep ondertekenden, lid geweest van de progressieve Gentse kunstkring *Wij Willen*.³¹⁰ Opmerkelijk zijn ook de namen van George Minne (1866-1941) en Valerius de Saedeleer (1867-1941), van wie in de bestaande literatuur wordt aangenomen dat hij omstreeks 1894 nog een perifere en onopvallende positie bekleedde en op dat moment verwickeld was in een flirt met het anarchisme.³¹¹ Wat dergelijke voorbeelden goed aantonen is dat beeldende kunstenaars (ook de avant-garde) eveneens sterk bekommerd waren om hun beroeps- en sociale belangen. De jonge auteurs die een exclusiever schrijverschap koppelden aan materiële belangenbehartiging stonden niet alleen. Schrijvers en beeldende kunstenaars manifesteerden zich samen. Hier kan weer gesproken worden van een intellectueel corporatisme. Er waren ook tendensen in de richting van de bescherming van de belangen van meer selecte groepen, bijvoorbeeld de belangen van Franstalige toneelauteurs.

7.4 Corporatistische uitwassen op de Brusselse Bühne

De AEB was niet alleen actief als belangenbehartiger van prozaschrijvers en dichters maar ook van toneelauteurs. Om een aantal voorstellen opnieuw onder de aandacht te brengen, zond de AEB begin 1912 een rapport met aanbevelingen aan minister Prosper Poulet (1871-1935). De laatste toneelprijs – uitgereikt aan Iwan Gilkin, een van de auteurs van het rapport – had immers aangetoond dat een prijs geen garantie bood op succes. Het premiestelsel bevoordeelde volgens de AEB de “acteurs amateurs” die hun eigen stukken opvoerden. Met cijfermateriaal trachtte ze aan te tonen dat vooral toneelauteurs die in het “Waal” of in het “Vlaams” schreven premies opstrekten: “en 1910 les Flamands touchent 9822,50 fr., les Wallons 13 mille 858 francs et les Français 285 francs”.³¹² Om een oplossing uit te werken vroeg de AEB de installatie van een commissie die concrete maatregelen kon voorstellen. Poulet ging in op die vraag en stelde in 1912 een commissie aan.³¹³ In het commissierapport werden opnieuw cijfers gepresenteerd die de deplorabele toestand van de Franstalige toneelliteratuur moesten aantonen. Tussen 1892 en 1911 werden 1062 “Vlaamse” werken gecreëerd, 719 “Waalse” en slechts 252 Franse. Dat er zo weinig belangstelling was voor Franstalige werken schreef de commissie toe aan “le manque de culture littéraire” van het grote publiek dat gewend was aan “productions légères et pimentées du théâtre parisien”.³¹⁴

Door steeds aandacht te schenken aan de klaagzangen van toneelauteurs en opiniemakers wordt in de bestaande literatuur over het Belgische theater al te vaak

vergeten dat het theaterleven bloeide als nooit tevoren.³¹⁵ De meeste theaters waren privé-initiatieven, wat al een bewijs op zich is dat er een echte amusementsindustrie bestond, mét een publiek. Maar ook de overheden deden hun duit in het zakje. De grote steden besteedden bedragen die een veelvoud waren van wat de centrale overheid aan premies uitkeerde.³¹⁶ De meeste personen die door de commissie waren bevraagd (in hoofdzaak AEB-leden), stonden voor een experimenteel en voor het grote publiek moeilijker te verteren genre. Dit betekent niet dat ze geen interesse toonden voor een groot of groter publiek. Opnieuw kan men niet om de invloed van Edmond Picard heen. Al jaren leverde hij strijd voor een “littérature dramatique à nous” die inging tegen de slechte smaak van de bourgeois en die de emancipatie van brede lagen van de bevolking voor ogen had.³¹⁷ Volgens de door de minister aangestelde commissie, waarvan Picard het voorzitterschap waarnam, had de overheid de plicht om tegen de Parijse hypnose in te gaan en een dam te werpen tegen de “commercialisation” van het theaterwezen. De oplossing was een nieuw theater waar “pièces des auteurs belges ou d’œuvres du théâtre classique et éducatif étranger” op de planken zouden gebracht worden.³¹⁸ Tussen de directie van dit op te richten theater en de overheid moest een Comité de Patronage als tussenschakel worden opgericht. De commissie was ook van oordeel dat naast dit Comité de Patronage een Comité de Lecture een plaats verdiende. Dit leescomité zou zich bezighouden met de selectie van de op te voeren Belgische werken. De commissie adviseerde om volgende personen in het comité op te nemen: een gedelegeerde van het ministerie van Wetenschappen en Kunsten, een gedelegeerde van het Comité de Patronage “choisies par les écrivains”, vier verkozen schrijvers en de directeur van het nieuwe theater. De vier schrijvers zouden verkozen worden door de Académie Libre, de AEB, Les Amis de la Littérature en één lid zou worden afgevaardigd door het Syndicat des Auteurs Dramatiques (SAD), opgericht in 1912.³¹⁹

Pouillet honoreerde vrijwel alle voorstellen van de commissie. Vanaf 1912 trok hij een aanzienlijke jaarlijkse subsidie van 25.000 frank uit. Koning Albert I gaf de onderneming zijn officiële steun en schonk jaarlijks hetzelfde bedrag. Een nieuw theater bouwen was uitgesloten, dus werd een contract afgesloten met het bestaande Théâtre Royal du Parc, op dat moment het meeste vernieuwende – en al royaal gesubsidieerde – theater in de hoofdstad. Picard werd voorzitter van zowel het Comité de Patronage als het Comité de Lecture. Gilkin werd benoemd als secretaris. Het leescomité werd samengesteld volgens de criteria van de commissie. De verkozen schrijvers waren Arthur de Rudder (SAD), Arthur Daxhelet (AEB), Grégoire Le Roy (Académie Libre) en Franz Ansel (Les Amis de la Littérature). Dertig jaar na het befaamde banket Lemonnier in 1883 waren de auteurs die een professionele in-

vulling wensten te geven aan hun schrijverschap, er eindelijk in geslaagd een instituut op te richten waarin werken beoordeeld zouden worden door de auteurs zélf.³²⁰ Gilkin, bekende voorvechter van een autonome kunst-om-de-kunst, maakte in juli 1913 een balans op van het eerste seizoen. Over de structuren kon hij niet anders dan zich verheugen, over het publieksbereik iets minder. Na de premières, druk bijgewoond door de artistieke beau monde, zakte de belangstelling meestal als een plumpudding in elkaar. Toch was Gilkin tevreden. De pers, ‘op straat’, overal werd gesproken over de voorstellingen in het Théâtre Royal du Parc en het zou niet lang meer duren vooraleer ook het grote publiek zijn weg naar het theater zou vinden.³²¹ Het Comité de Lecture toonde zich eveneens tevreden met de verwezenlijkingen van het eerste seizoen. Er was eindelijk een podium voor jonge auteurs gecreëerd en in Parijs triomfeerden Maurice Maeterlinck, Emile Verhaeren, Henri Kistemaeckers en anderen.³²² Het ging goed met het Franstalige Belgische theater.

Kort daarna weerklonken minder positieve geluiden. Een aantal oudere schrijvers begon zich te ergeren aan het corporatisme en materialisme van de jonge schrijvers. In *De Boomgaard* had Grégoire Le Roy, nochtans zelf lid van de AEB, in 1910 al zijn ongenoegen geuit over alle aandacht voor bijzondere afvaardigingen, commissies, onderzoeken over “l’âme belge” enzovoort. Door kostbare tijd te offeren “op het altaar van glorie en winst” restten “op den duur maar drie korreltjes wierook [...] voor het altaar van de kunst”. Hij vroeg zich af waar de “fiere en onomkoopbare schrijvers”, de heldhaftige tijden “der La Jeune Belgique” gebleven waren.³²³ Ook Louis Dumont-Wilden (1875-1963), stichtend lid van de AEB, had al vastgesteld dat de balans was doorgeslagen en dat een “doctrine manchestérienne” de literatuur beheerste.³²⁴ De amechtige poging om dankzij staatssteun in Brussel een theatermilieu te creëren dat analoog was met het Parijse milieu vond hij in 1913 volstrekt onrealistisch. Zelfs de meest “nationalistische” toneelschrijver zou volgens Dumont-Wilden niet lang twijfelen als hij de keuze had tussen een opvoering in een Parijs theater of in het nieuwe Théâtre Belge. Dit betekende volgens hem niet dat er geen typische Belgische toneelliteratuur bestond, maar door te veel staatssteun en misplaatst egalitarisme bestond het risico dat “la médiocrité” tot norm werd verheven.³²⁵

Ook de (on)macht van het Syndicat des Auteurs Dramatiques (SAD) zorgde voor commotie. Toen het Comité de Lecture in 1914 voor de tweede opeenvolgende keer een werk van Marguerite Duterme (1882-1957) selecteerde om op te voeren in het Théâtre Belge, verschenen open brieven in *La Plume* en andere bevriende media. Volgens het syndicaat was de selectie van het Comité de Lecture in tegenspraak met “un but de propagande et d’encouragement, afin de permettre aux auteurs de

se présenter au public [...] de représenter le plus d’auteurs possible”.³²⁶ Dumont-Wilden, zelf lid van verschillende auteursverenigingen, reageerde vlijmscherp op deze kritiek. Onder een van zijn pseudoniemen (Ergaste) noemde hij het SAD een verzameling malcontenten van wie het werk maar niet opgevoerd raakte: “Chacun son tour! On est syndicaliste ou on ne l’est pas, sacrebleu! Vive l’égalité!”³²⁷ Auguste Vierset (1864-1960) antwoordde in naam van de SAD in *La Plume*. Het klopte niet dat de SAD een verzameling auteurs was van wie het werk niet werd opgevoerd, wel bevestigde hij het principe: ieder zijn beurt.³²⁸ Bij Dumont-Wilden ging het eveneens om het principe. Corporatisme in de literatuur leidde tot een verwerpelijk egalitarisme: “La littérature est devenue tout à fait corporative en Belgique.” Hij verwees naar een pas verschenen boek van Alfred Capus, de voorzitter van de Franse SGDL nota bene. In Frankrijk was de situatie niet anders: “Le débutant d’aujourd’hui a une conception collectiviste de la littérature. Il exige que [...] chacun ait son succès à son tour.” Verenigingen als de SGDL waren erg nuttig en ook noodzakelijk, maar dergelijke associaties waren in het leven geroepen om in de bres te springen voor auteurs die zichzelf al gecreëerd hadden, voor “ceux qui auraient déjà lutté et souffert”. Het was volgens Capus niet de taak van deze verenigingen om auteurs te creëren, dat moesten ze zelf doen. Voor Dumont-Wilden waren dit de gepaste woorden om het debat af te sluiten. Het was aan de jonge generatie schrijvers om zich hierover te bezinnen.³²⁹ Afgezien van deze polemiek is er weinig of niets bekend over het syndicaat van Franstalige toneelauteurs. Alle auteursverenigingen en andere groeperingen schortten hun werking op tijdens de Eerste Wereldoorlog, maar het lijkt erop dat de oorlog het einde betekende van het syndicaat. Ook de Belgische theatercyclus in het Théâtre du Parc werd in 1919 wegens gebrek aan publieke belangstelling opgedoekt.³³⁰ De AEB en het syndicaat faalden in hun opzet om Belgische theaters ertoe te bewegen minder slaafs de echo’s te programmeren van succesvolle producties in Parijs en ‘eigen’ auteurs meer kansen te geven.³³¹

8 Vlaamse en Nederlandse zusterverenigingen

8.1 Vlamingen in de Nederlandse Vereniging van Letterkundigen

Inmiddels is een grote groep auteurs onderbelicht gebleven: de Nederlandstalige Belgische auteurs. Zij haalden hun corporatistische mosterd niet alleen in Frankrijk, maar ook in Nederland. Na het fiasco van de Vereniging van Nederlandsche Let-

terkundigen in de tweede helft van de jaren 1880 nam een nieuwe generatie schrijvers het heft in handen. Spilfiguren waren sociaaldemocratische auteurs als Gerard van Hulzen (1860-1940), Herman Robbers (1868-1937) en Herman Heijermans (1864-1924).³³² Het Nederlands Taal- en Letterkundig Congres van 1904 was opnieuw het forum waar de draad werd opgepikt. Nederland had zich nog steeds niet aangesloten bij de Berner Conventie. Een aantal auteurs kwam tot het inzicht dat ze enkel op de politiek konden wegen indien ze zich verenigden.³³³ In februari 1905 hielden zij een nieuwe auteursvereniging boven de doopvont. Op de stichtingsvergadering onderschreef een veertigtal aanwezigen de statuten. Er werd een oproep gelanceerd aan alle “letterkundigen en schrijvers in Nederland en België” om zich aan te sluiten bij de Vereeniging van Letterkundigen (vvl).³³⁴ Cyriel Buysse, die toen alternerend in Den Haag en in Vlaanderen woonde, was een van de stichtende leden. De aansluiting van Nederland bij de Berner Conventie en de aanpassing van de auteurswet aan de noden van de tijd waren ongetwijfeld de belangrijkste beweegredenen van de initiatiefnemers.³³⁵ Dat net de ‘heroïsche individualist’ en solitaire dandy Lodewijk van Deyssel (1864-1952) werd verkozen tot eerste voorzitter, deed aardig wat inkt vloeien. Hierbij moet een aantal kanttekeningen worden gemaakt. Van Deyssel was in 1905 een prille veertiger die de voordelen en vooral de nadelen van het bohèmebestaan aan den lijve had ondervonden. Bovendien was de werking van de vvl niet in tegenspraak met zijn visie op de maatschappelijke positie van de kunstenaar in de samenleving. Het onderschrijven van de Berner Conventie impliceerde ook de erkenning van het genie van de kunstenaar en de toekenning van morele rechten. Van Deyssel was ook meer dan een erevoorzitter, hij bracht de vereniging artistieke geloofwaardigheid bij. Ter vergelijking: ook de Bond der Vlaamse Tooneelchrijvers had een figuur als Nestor de Tière nodig die boven de verdenking stond enkel geïnteresseerd te zijn in materieel gewin.

De oproep van de vvl was een succes en eind 1905 telde de vereniging meer dan 100 leden. Albert Verwey (1865-1937), die het jaar voordien in onmin was geraakt met Van Deyssel, was een van de uitzonderingen. Hij bleef volhouden dat “stoffelijke” en “geestelijke” voordelen onverenigbaar waren. Toch werd ook in Nederland het draagvlak voor een gematigd materialisme groter dan het draagvlak voor een volstrekt autonome kunst, bestemd voor een kleine kring van gelijken. Bovendien was er een verschil tussen het publieke discours en de praxis. De balans sloeg in die mate over dat een brede reactie niet kon uitblijven, hoewel die pas tijdens het interbellum tot uiting kwam. Voorts kan niet ontkend worden dat in Nederland de rol van de staat meer dan in andere landen ter discussie stond, maar dit is niet gelijk te stellen met de afwijzing van materiële of beroepsbelan-

gen. De vvl had aanvankelijk niet de intentie te fungeren als intermediair tussen de overheden en het schrijverskorps. In Nederland leefde het adagium “Kunst is geen regeeringszaak” – een beroemde uitspraak van de liberale staatsman J.R. Thorbecke veel sterker dan in Frankrijk of België.³³⁶

Naar aanleiding van het 75-jarig bestaan van België in 1905 organiseerde de Association Littéraire et Artistique Internationale (ALAI) in de vroegere citadel van de contrefaçon nog eens een congres over de letterkundige en artistieke eigendom. Het treffen werd gespreid over Antwerpen, Brussel en Luik. De Belgische organisatoren zetten twee punten nadrukkelijk op de agenda: de executierechten die ‘gezelligheidsverenigingen’ moesten betalen en de aansluiting van Nederland bij de Berner Conventie. De jonge auteur Lode Baekelmans (1879-1965) organiseerde samen met uitgever Smeding het ‘Antwerpse’ luik van het congres.³³⁷ Van Deyssel en Robbers kwamen naar Antwerpen als vertegenwoordigers van de vvl. Hun komst vormde de aanleiding tot overleg over een verdere toenadering tussen Nederlandse en Vlaamse schrijvers. Sinds de oproep in april 1905 hadden zich slechts drie Vlamingen aangemeld.³³⁸ Robbers vroeg Baekelmans op voorhand met zijn confraters te overleggen over een gezamenlijke toetreding bij de vvl. Een scenario dat toen al circuleerde was de oprichting van een Vlaamse ‘zustervereniging’.³³⁹ Baekelmans antwoordde dat de letterkundigen in Vlaanderen “erg lauw [waren] voor de idee”.³⁴⁰ Na het congres van Luik/Antwerpen haalde Robbers ook stevige banden aan met Van Nu en Strakser Emmanuel de Bom. De Bom enthousiasmeerde op zijn beurt een aantal andere vrienden om lid te worden van de (Nederlandse) vvl.³⁴¹ Hij begreep niet waarom August Vermeylen, Karel van de Woestijne (1878-1929) en Herman Teirlinck (1879-1967) zo lang wachtten, “die gasten hadden er meer belang bij dan [hem]”, want ze publiceerden ook geregeld in Nederland.³⁴² Op de jaarvergadering van 1906 onderstreepte hij nog een keer de noodzaak voor Vlaamse schrijvers om tot de vvl toe te treden: “om tot een betere materiële positie te geraken hebben de Vlamingen het grootst belang in aansluiting met Nederland; immers de Vlaamse schrijvers geven uit bij Hollandsche uitgevers; de boekhandel in België is voornamelijk in Hollandsche handen.”³⁴³ Van de Woestijne, die eveneens op de jaarvergadering aanwezig was, liet zijn scepsis voor wat ze was en trad toe. Een afzonderlijke Vlaamse afdeling vond hij niet opportuun: “ze kan nooit de macht verkrijgen van een algemeen-Nederlandsche vereniging en werkt versnippering van krachten in de hand”, schreef hij na de vergadering in Amsterdam aan Fernand Toussaint (1875-1947). Hij bevestigde dat zijn “stoffelijke belangen” vooral in Nederland lagen.³⁴⁴

Op de jaarvergadering van 1906-1907 blikte de vvl met tevredenheid terug op

de werking van het voorbije jaar. Het ledenaantal was toegenomen tot meer dan 160, maar de respons uit Vlaanderen werd nog steeds als ondermaats ervaren. De Vlaamse vertegenwoordigers, Lodewijk Ontrop en Emmanuel de Bom, werd ten slotte opgedragen een campagneplan uit te werken om in Vlaanderen een zustervereniging op te richten.³⁴⁵ Dit gegeven wijst alvast op een groot verschil met de relatie tussen de AEB en de Franse beroepsvereniging van auteurs. De AEB deed verwoede pogingen om samen te werken met de Fransen en kreeg een nul op het rekest. In de beginfase van de Nederlandse vvl was de situatie omgekeerd en deden de Nederlanders er alles aan om ook Vlamingen bij de auteursvereniging te betrekken. Zij waren vragende partij voor een institutionele verstrengeling. De incorporatie van Vlaanderen versterkte immers het Nederlandse veld, al was het maar door een substantiële uitbreiding van het marktpotentieel.

8.2 De Bond van Noord- en Zuid-Nederlandsche Letterkundigen

Nog voor zijn officiële opdracht was Emmanuel de Bom al druk bezig de mogelijkheid van een Vlaamse afdeling van de Nederlandse auteurvereniging af te tasten.³⁴⁶ “Omwille van onze eigenaardige toestanden” zou het “ideale bestuur” wel zestien leden moeten tellen. Wat die eigenaardige toestanden waren vermeldde hij niet in zijn brief, maar de twee kolommen die hij maakte waren niet toevallig kolommen met aan de linkerkant neutrale of vrijzinnige auteurs en aan de rechterkant auteurs van katholieke signatuur.³⁴⁷ Als voorzitter stelde hij Prosper van Langendonck (1862-1920) voor, als ondervoorzitters Stijn Streuvels (1871-1969) en Pol de Mont. Er werden best ook twee secretarissen aangesteld: een Brusselaar en een Antwerpenaar. Naast de verzuiling was het stedelijk particularisme een bijkomend potentieel schisma dat overwonnen moest worden om de Vlaamse schrijvers die op zoek waren naar een professionele status te verenigen. De Bom stak ook zijn licht op bij Rency, de secretaris van de Franstalige evenknie. Deze herhaalde de twee belangrijkste doelstellingen, ten eerste de bevordering van de uitgave van werken geschreven door leden en ten tweede de krachtenbundeling om zo maximaal op het overheidsbeleid te kunnen wegen.³⁴⁸

Bij de bespreking van de statuten was de mogelijke intermediaire rol tussen de staat en het schrijversgild de belangrijkste twistappel. De Bom en Baekelmans waren de grootste tegenstanders van een beroepsvereniging die zich enkel richtte op een maximale overheidssteun. Het kamp van de voorstanders van meer overheidssteun en een intermediaire rol van de Vlaamse vvl werd aangevoerd door

Vermeulen. “De richting door Vermeulen e.a. voorgestaan is: zoveel mogelijk evenwijdig met de Assoc. Des Ecriv. belges, te trachten langs Staat etc. aandeel te krijgen in toelagen, ondersteuning, etc”, schreef De Bom in augustus 1907 aan Robbers. De andere richting waar hij toe behoorde streefde “meer naar directe actie op publiek, langs uitgevers, boekhandelaars”.³⁴⁹ In november 1907 oordeelde De Bom dat de tijd rijp was voor de organisatie van een publieke stichtingsvergadering. De op te richten afdeling werd omschreven als een vakvereniging die de bloei van de letteren beoogde door de behartiging van de belangen van haar beoefenaars. Om dit doel te verwezenlijken moest een Vlaamse afdeling opgericht worden “om aldus te geraken tot een Algemeen-Nederlandschen vakbond”.³⁵⁰ De personen die de omzendbrief ondertekenden waren oud-medewerkers en redactieleden van het tijdschrift *Van Nu en Straks*. De statuten kwamen letterlijk overeen met die van de Nederlandse vvl en werden in geen tijd goedgekeurd. Het voorbereidende werk leverde zijn vruchten af. “Toute la lyre! Van Nu en Straks compleet”, getuigde Robbers later.³⁵¹

Pol de Mont weigerde toe te treden; hij zag meer iets in een Vlaamse versie van *Les Amis de la Littérature*. De gematigde katholiek en *Van Nu en Straks*er Prosper van Langendonck aanvaardde het voorzitterschap, de militant vrijzinnige proza- en toneelschrijver Raf Verhulst werd ondervoorzitter. Een ideologisch evenwicht werd bereikt, maar was broos. Dreigde een verstoring tussen katholieken en liberalen dan werd daartegen onmiddellijk geprotesteerd.³⁵² Voor Van de Woestijne was “’t beste bewijs dat er een Vlaamsche literatuur bestaat [...] dat er onder menschen van diverse pluimage [...] behoefte werd gevoeld aan eene vakvereening”.³⁵³ Dilettanten konden opgenomen worden als erelid, maar kregen geen toegang tot het bestuur. De Vlaamse vvl hoopte dat figuren als Frans Mijnsen voor financiële impulsen konden zorgen. Wie lid wilde worden moest steun ontvangen van twee leden.³⁵⁴ Het ledenaantal van de Vlaamse afdeling groeide tussen 1908 en 1914 gestaag tot meer dan 100. Een opvallend verschil met Nederland was de geringe belangstelling van schrijfsters. Enkel Cecilia Ameye (1842-1923) en Maria Verhuyck (1887-1973) sloten zich aan en woonden geregeld een vergadering bij. De katholieke vrouwen rond Maria Belpaire traden pas na de Eerste Wereldoorlog toe. De verklaring van Geraldine Reymenants dat vrouwen minder geneigd waren zich te profileren als professioneel auteur kan kloppen, maar dan geldt dit wel enkel voor Belgische vrouwen.³⁵⁵ Ook in de AEB waren vrouwelijke auteurs ondervertegenwoordigd. Daartegenover staat dat binnen de Franse en Nederlandse auteursverenigingen vrouwen vaak prominente rol opeisten. Zo vereerde de vvl in 1911 Virginie Loveling, een professionele schrijfster maar geen lid van de vvl, met een

‘huldebetoging’. Bovendien waren de statuten zo opgesteld dat ook vrouwen hun opwachting konden maken. In de omschrijving van de lidmaatschapsvoorwaarden was er sprake van “den aanvrager (aanvraagster)” en “zijn (of hare) geschriften”.³⁵⁶

In de aanloop naar de eerste gemeenschappelijke vergadering van de Vlaamse en de Nederlandse vvl onderstreepte het Nederlandse bestuur nog eens dat een afzonderlijke Vlaamse afdeling noodzakelijk was omdat het in België “veel meer dan ten onzent, vereischt [was] politiek op te treden en zich te laten gelden, b.v. tot verkrijging van dezelfde rechten en voorrechten die aan de in het Fransch schrijvende Belgen van regeeringsweege [werden] verleend”.³⁵⁷ Om de verbondenheid toch te onderstrepen werd een koepel opgericht, de Bond van Noord- en Zuid-Nederlandsche Letterkundigen (BVNZL). De Vlamingen stonden er ook op dat het woord ‘Vlaamsch’ in de statuten van de Bond vervangen zou worden door “Zuid-Nederlandsch”.³⁵⁸ Tijdens het eerste werkingsjaar van de vvl ging alle energie naar de modaliteiten van de samenwerking tussen Nederlanders en Vlamingen. Over de uitgave van een gemeenschappelijk mededelingenblad was men het gauw eens. De Vlamingen hadden er baat bij op de hoogte te blijven van de onderhandelingen met de Nederlandse uitgevers, het opstellen van modelcontracten en de discussie over de aansluiting van Nederland bij de Berner Conventie. De aansluiting van Vlamingen bij het ondersteuningsfonds was wel problematisch. Toussaint vertolkte aanvankelijk de mening dat daar in Vlaanderen geen noodzaak toe bestond. Van de Woestijne en Teirlinck waren volgens hem “de twee eenige Vlaamsche vakletterkundigen (geen eigen onderlijning)” die van hun pen leefden.³⁵⁹ Om de solidariteit met behoeftige schrijvers in Nederland en in Vlaanderen te verankeren werd afgesproken dat een vast deel van de lidmaatschapsbijdrage van de Vlamingen automatisch in het ondersteuningsfonds gestort zou worden. De Nederlanders waren evenwel niet bereid in het bestuur van het ondersteuningsfonds (dat besliste over de toekenning van steun) te streven naar pariteit tussen Nederlanders en Vlamingen. Toussaint interpreteerde dit als een streven van de Nederlanders om ook het ondersteuningsfonds op te splitsen. Hij betreunde dat hierdoor “een mooie band van solidariteit [...] weggegooid” zou worden.

Het voornaamste argument dat voor de splitsing pleitte, was dat een afzonderlijk Vlaams initiatief het statuut kon aannemen van een maatschappij van onderlinge bijstand waardoor bijkomende steun van de overheid in het verschieft lag.³⁶⁰ De Vlaamse tak van de vvl had eind 1908 ook informeel de zekerheid gekregen van de minister dat de “Regeering op enkel verzoek van de Vereeniging” hulp gelden zou toekennen aan behoeftige schrijvers.³⁶¹ Dit was niet meer of niet minder dan een officiële erkenning als intermediair en een belangrijke stap voor-

waarts. Uiteindelijk werd deze toezegging niet in de praktijk omgezet en kreeg de vvl rechtspersoonlijkheid.³⁶² De informele toezeggingen van regeringswege volstonden om het voorstel van de Nederlanders af te wijzen en een eigen weg uit te stippelen. De Nederlanders zagen dit allerm minst als een “blijk van onvriendelijkheid”.³⁶³ De Vlaamse vvl ging van start met een eigen ondersteuningsfonds en was inderdaad een maatschappij van onderlinge bijstand die hoopte staatssteun te ontvangen.³⁶⁴ Een cruciale vaststelling is hier dat de Belgische staat en verschillen in wetgeving een verdere integratie in de weg stonden. De verschillende maatschappelijke systemen werkten divergerend in de mogelijke vorming van een overkoepelend Nederlands-Vlaams literair veld.

Nederlanders en Vlamingen vatten ook het plan op om het buitenlandse imago van de Nederlandstalige letterkunde op te krikken door gezamenlijk vertalingen te stimuleren, maar veel kwam hier niet van terecht. Na de ondertekening van de Berner Conventie in 1911 en de goedkeuring van een nieuwe auteurswet in 1912 richtten de Nederlanders ook een Bureau voor Auteursrecht op.³⁶⁵ Dit bureau werd vormgegeven naar het voorbeeld van de Franse SACD en de SGDL. Opnieuw stelde zich de vraag of dit geen Nederlands-Vlaams initiatief kon worden. Binnen de Vlaamse vvl waren er zowel voor- als tegenstanders. De tegenstanders pleitten voor onafhankelijkheid ten opzichte van Frankrijk of Nederland inzake collectieve inning en bescherming van auteursrecht.³⁶⁶ Vermeyleylen stelde voor de gezamenlijke toetreding tot het bureau uit te stellen tot de Nederlanders zelf het initiatief namen. Dit gebeurde ook: vanuit Nederland werd het voorstel gelanceerd tot de oprichting van een agentschap in Vlaanderen en de aanstelling van drie Vlaamse commissarissen (auteurs) die toezicht konden uitoefenen op de werking. Officieel weigerde de Vlaamse vvl toe te treden omdat de lidmaatschapsbijdrage voor de meeste Vlaamse schrijvers niet zou opwegen tegen de voordelen.³⁶⁷ Daarop ontstond het plan om zelf een bureau op te richten. Zoals reeds vermeld zou dat bureau er pas in 1922 komen, met de oprichting van de NAVEA, de voorloper van de huidige SABAM. De tweejaarlijkse algemene vergaderingen van de Nederlandse en Vlaamse vvl bleven belangrijke trefpunten en complementair met de Nederlandse Taal- en Letterkundige Congressen die meer en meer werden gezien als verzamelplaatsen van oubollige taalminnaars. Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog waren de Vlaams-Nederlandse en Vlaamse vergaderingen en andere activiteiten de belangrijkste zuil- en regio-overschrijdende trefpunten van auteurs die een professionele invulling aan hun schrijverschap wensten te geven.³⁶⁸

8.3 Egalitarisme in de schaduw van Van Nu en Straks

Opmerkingen over het egalitaire karakter van de vvl konden net zoals in Franstalig België niet uitblijven. Over de Vlaamse vvl waren gelijksoortige geluiden te horen, al kwamen die vooral van buiten de vereniging. In *De Standaard* verscheen kort na de oprichting al de bedenking dat iedereen die “maar een boekje heeft geschreven, een bijdrage heeft gestuurd naar een tijdschrift, een toneelstukje heeft gemaakt” lid kon worden. In datzelfde artikel werden de Van Nu en Straksers geplaatst tegenover “arrivisten” die zonder veel inspanningen of zonder bewezen te hebben een waardevol auteur te zijn, wilden meevaren op de golven van anderen.³⁶⁹ Ook De Bom meende dat er een risico bestond dat personen zich lid maakten van de vvl om op die manier het aura van ‘echte’ schrijver te verwerven. Een mooi voorbeeld van de tegenstellingen tussen de Van Nu en Straksers en de jonge garde is een discussie over de lezingenreeks die werd beschouwd als een cruciale hefboom of het belangrijkste wapen in de propaganda voor het ‘betere’ boek.³⁷⁰ Over het nut was grote eensgezindheid. Het merendeel van het vvl-budget werd dan ook daaraan gespendeerd. Over het doel van de lezingen was minder eensgezindheid. Opnieuw weerklonk de echo van een discussie die al tientallen jaren het onderwerp van debat was. Waren de lezingen een hefboom voor de Nederlandstalige Vlaamse literatuur, voor de Vlaamse ontvoogdingsstrijd of voor de loopbanen van de individuele schrijvers? De overheersende opinie was dat de lezingenreeks in functie moest staan van de creatie van een lezend publiek dat vervolgens een kopend publiek zou worden. Het wekt geen verbazing dat vooral Lode Baekelmans zich een groot voorstander en organisator toonde van lezingen bestemd voor het grote publiek. Hij behoorde tot de strekking binnen de vvl die staatsondersteuning als nefast beschouwde voor de ontwikkeling van kunst en literatuur. Op het eerste gezicht lijkt dit een schijndebat; lezingenreeksen konden functioneel zijn voor meerdere doelstellingen. Toch is dit niet het geval, want indien de lezingen ten dienste moesten staan van de individuele loopbanen, dan moest élk lid aan bod kunnen komen. Zo had een aantal jongere auteurs het moeilijk met de dominante positie van de Van Nu en Straksers.³⁷¹ Tot deze jongeren behoorden Felix Timmermans (1886-1947), Antoon Thiry (1888-1954) en Reimond Kimpe (1885-1870). Zij werden geruggesteund door een aantal (relatief) oudere schrijvers die minder aan bod kwamen en achtten het billijk dat “elk lid voor het geven van voordrachten aan de beurt kome”. Toussaint antwoordde dat het tot dan toe gebruikelijk was “één of twee sprekers van bekend talent en gevestigde faam” te omringen met “enkele andere minder bekenden”. Maar Kimpe benadrukte dat men “geen rekening mocht

houden met een grootere of mindere begaafdheid” om te spreken en herhaalde dat iedereen aan bod moest kunnen komen, liefst in alfabetische volgorde.³⁷²

De vvl sloeg ook verder de consacrerende weg in. Er werden plannen gesmeed om naar het voorbeeld van de AEB bloemlezingen samen te stellen. Ook de huldebetogingen waren een beproefde hefboom om een groot publiek te bereiken en om de verdienstelijkste schrijvers en kunstenaars in het uitstalraam te zetten. Andermaal balanceerden de leden tussen de drie functies: de Nederlandstalige literatuur, de Vlaamse ontvoogding en de eigen carrières. Vermeulen, die in 1912 Victor dela Montagne opvolgde als voorzitter, sprak klare taal: “de Vlaamsche schrijver moet flamingant zijn om den kunst zelve. [...] Eisschen wij niet van hem dat hij zijn kunst prostitueert.”³⁷³ Naast individuele huldebetogingen die overleden iconen als Johan Dautzenberg en Hendrik Conscience te beurt vielen, werden ook Cyriel Buysse, Viriginie Loveling en Max Rooses gevierd. Om de katholieke vleugel van de vvl tevreden te stellen werd in 1913 Hugo Verriest gehuldigd.³⁷⁴ De organisatie van dergelijke vieringen was in handen van de jonge generatie en van de minder bekende vvl-leden, zij die zich het meest afzetten tegen de dominantie van de gevestigde auteurs.³⁷⁵ “Wij vierden hier in april Virginie Loveling [...] weer eens tegen de Van Nu en Straks op”, schreef een van de organisatoren in 1912.³⁷⁶ Hij nuanceerde dit nadien. De viering zou niet gelijken op die van Buysse, “opgezet door een paar pronkzieke ventjes” en de organisatie was in se niet gericht tégen de Van Nu en Straksers.³⁷⁷ Het voorbeeld dat voor dergelijke huldgingen naar voren werd geschoven was Vlaanderens Kunstsdag.³⁷⁸ Grote bezieler van dit evenement was katholiek vvl-lid Alfons Sevens (1877-1961), door vriend en vijand beschouwd als een briljant organisator. Honderden politieke, sociaal-culturele verenigingen, auteurs, beeldende kunstenaars, muzikanten, componisten en politici als Edward Anseele (die weliswaar niet op het ereschavot mocht staan) en Camille Huysmans, verbroederden op 16 juli 1911 te Gent. De dag werd massaal bijgewoond en diende vooral om de eis voor de vernederlandsing van de Gentse universiteit kracht bij te zetten.³⁷⁹ De vvl was niet direct bij de organisatie betrokken, maar participeerde actief en liet haar jaarlijkse ledenvergadering samenvallen met het evenement. Op vraag van de vvl hadden de ereleden Camille Huysmans (1871-1968), Louis Franck (1868-1937) en Frans van Cauwelaert (1880-1961) enkele dagen voordien in het parlement een pleidooi gehouden voor een grotere materiële ondersteuning van de individuele schrijvers en voor de gelijke behandeling van de Franstalige en Nederlandstalige literatuur in het aankoopbeleid van boeken voor de bibliotheken.³⁸⁰ De ‘drie kraaiende hanen’ kregen trouwens het laatste woord op het orgelpunt van de dag, een manifestatie op het Sint-Baafsplein.

Figuur 2 Vlaanderens Kunstdag 1911. Het hoogtepunt van de dag: de toespraken van Louis Franck, Camille Huysmans en Frans van Cauwelaert op het Sint-Baafsplein. Volgens Karel van de Woestijne zakten wel 100.000 mensen naar Gent af (AMVC, K 978).

Vlaanderens Kunstdag was echter niet alleen georganiseerd om emancipatorische en politieke redenen. De organisatoren gebruikten de dag ook om zichzelf te promoten. Richard de Cneudt, een van hen, was hierover het duidelijkst. Met een “overweldigend grootsche betooging” wilden ze ingaan tegen de “onverschilligheid van het volk tegenover zijne kunstenaars, meest onpraktische utopisten en eerlijke werkers met rijk gemoed en platte beurse”.³⁸¹ Dat de individuele kunstenaars en auteurs centraal stonden blijkt ook uit het speciale nummer van *De Witte Kaproen*, dat werd uitgedeeld als programmaboek. *De Witte Kaproen* opende op de eerste pagina met een portrettengalerij van het organiserend comité.³⁸² Alle andere evenementen die de vvl patroneerde en de lezingen die ze tot in alle uithoeken van de Vlaamse provincies organiseerde, hadden vergelijkbare emancipatorische en Vlaamsgezinde doelstellingen. Op een of andere manier werd er tegelijkertijd naar gestreefd om elk individueel lid ook persoonlijk profijt te laten opstrijken en zijn of haar kunstproductie in de schijnwerpers te plaatsen. Door de bank genomen bleven ook binnen de vvl de individuele auteur en bij uitbreiding de corporatieve belangen het uitgangspunt.

8.4 Franstaligen en Nederlandstaligen: één strijd?

In februari 1908, enkele maanden na de oprichting van de Vlaamse vvl, berichtte Karel van de Woestijne in het NRC over het Belgische letterenbeleid. Hij verheugde zich over de oprichting van het nieuwe ministerie voor Kunsten en Wetenschappen – voor 1907 ressorteerden de letteren onder het ministerie van Landbouw – en de aanstelling van baron Edouard Descamps (1847-1933) als minister. Niemand kon volgens hem de ijver loochenen die Descamps, “iemand die lang aan poëzie had gedaan”, tegenover zijn “collega’s de letterkundigen” toonde. Van de Woestijne vond zelfs dat hij té vrijgevig was, onder meer bij de benoeming van dichters tot hoogleraars. Hij liet uitschijnen dat vooral de Franstalige schrijvers profiteerden van het door Descamps gevoerde beleid. Een aantal Franstalige en Nederlandstalige schrijvers staken de koppen bijeen om te onderzoeken wat er nog meer haperde. Behalve Van de Woestijne waren ook Prosper van Langendonck (in zijn hoedanigheid van vvl-voorzitter), Iwan Gilkin (als AEB-vertegenwoordiger), het “letterkundig kamerlid Carton de Wiart” en “de letterkundige senator Edm. Picard” aanwezig. De vergadering bewees volgens Van de Woestijne dat “bij beroepsbelangen ook literators begrijpen welk nut ze hebben zich te vereenigen [en] dat de bezorgdheid om die belangen Fransch-schrijvers met Vlaamsch-schrijvers voor de allereerste maal verbonden heeft”. Van de Woestijne vroeg zijn Nederlands lezerspubliek niet te denken dat Nederlandstaligen en Franstaligen vijandig stonden tegenover elkaar: “de jongere Vlaamsche schrijvers hebben nooit den invloed der ‘Jeune Belgique’ ontkend”. Toch loerde er een gevaar om de hoek: “er was eenzijdig misschien wel wat geringschatting. De Vlaamsche Beweging had anderzijds eenigen afkeer geschapen.” Hij hoopte dat dit nu voorgoed voorbij was. De Belgische constellatie dwong Vlamingen en Franstaligen samen te werken. Een van de pistes was de oprichting van een Centraal Comité der Schoone Letteren met Nederlandstalige en Franstalige auteurs. Dit comité zou rechtstreeks in verbinding staan met de minister.³⁸³ De hoop van Van de Woestijne dat deze droom waarheid zou worden bleek ijdel. Vermoedelijk waren vooral de Brusselse Van Nu en Straksers, met August Vermeylen op kop, voorstanders van een nauwere samenwerking met de Franstaligen en van de loskoppeling van het Vlaams engagement en het schrijverschap, maar niet iedereen deelde die mening.³⁸⁴

Een van de eerste daden van de Vlaamse vvl was de aanstelling van een commissie die de staatssteun aan een onderzoek moest onderwerpen. Merkwaaardig genoeg waren de twee grootste tegenstanders van staatsinmenging – Emmanuel de Bom en Lode Baekelmans – bevoegd voor deze commissie. Maar ook bij hen be-

stond er een groot verschil tussen woord en daad.³⁸⁵ De voorgestelde maatregelen hadden als hoofddoel om via staatssteun de markt aan te zwengelen en een “bestendig lezend en kopend publiek te vormen”. De belangrijkste reden voor hun aanstelling door de vvl was dat De Bom en Baekelmans vanuit hun ervaring als bibliothecaris een goed zicht hadden op het aankoop- en verspreidingsbeleid van de regering. Het rapport werd in december 1909 voorgesteld op een buitengewone ledenvergadering. Hoewel de productie ongeveer gelijk was, bleek dat ongeveer tachtig procent van het aankoopbudget naar Franstalige literatuur ging (er werd geen onderscheid gemaakt tussen Waals en Frans). Tussen 1905 en 1908 besteedde de overheid 32.212 frank aan Nederlandstalige werken en 128.190 frank aan de aankoop van Franstalige boeken. *La Belgique Artistique et Littéraire* ontving in 1907 en 1908 een toelage van 4000 frank, een bijzonder hoog bedrag voor een tijdschrift. Het Nederlandstalige anthologietijdschrift *Vlaanderen* rooide het zonder subsidie. Ook de AEB en Les Amis de la Littérature ontvingen elk 2000 frank.³⁸⁶ Cijfers over de geprimeerde toneelstukken, waar Nederlandstalige toneelauteurs wél hun deel van de koek kregen, waren niet in het verslag opgenomen. Het resultaat was dat de vvl een subsidie kreeg van 2000 frank. De parlementaire interventie van Frans van Cauwelaert, enkele dagen voor Vlaanderens Kunstsdag in 1911, steunde op dit rapport. De gegevens werden door de minister niet betwist³⁸⁷ en hij beloofde alles in het werk te stellen om de scheeftrekkingen te corrigeren.

Onder het voorzitterschap van Vermeylen haalde de vvl opnieuw de banden met de AEB aan. De concrete aanleiding was de hervorming van de literaire prijzen. Een commissie stelde voor om de schrijvers zelf de keuze te laten over wie hen zou beoordelen. Dit gebeurde trouwens al jaren op de driejaarlijkse salons. Maar niet iedereen vond die autonome beoordeling een goed idee. Ze kon leiden tot “coteriegeest” en was allerminst een garantie voor onpartijdigheid. Paul Fredericq was een hevig tegenstander. Volgens hem bood een kiezerskorps dat bestond uit personen die geen letterkundigen waren, de beste garantie voor een eerlijke beoordeling van de ingezonden werken. Wel deelde hij de mening dat de jury moest gekozen worden op voorspraak van de vvl en niet langer door de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal en Letterkunde.³⁸⁸ Aangezien deze visie overeenkwam met het standpunt van de AEB, stelde Vermeylen voor dat de vvl en de AEB samen een voorstel tot hervorming bij de regering zouden indienen. Er werd een vergadering belegd met Rency, Des Ombiaux en Van Zype. Beide delegaties raakten het eens over het principe dat de vraag naar staatsinmenging tijdelijk moest zijn: “het ideaal is dat de beide verenigingen zich mettertijd in de plaats van de Staat zouden kunnen stellen en uit eigen middelen steun zouden kunnen verlenen daar waar

behoefte is, of daar waar steun een aanmoediging zou wezen”.³⁸⁹ De samenwerking tussen de AEB en de vvl werd goedgekeurd in november 1911. Het zou een Verbond zijn “tot het aanvragen van rechtspersoonlijkheid en van de vervanging van de bestaande vijfjaarlijkse en driejaarlijkse prijzen door jaarlijkse prijzen”. Het Verbond zou door de regering moeten erkend worden als “het officieel literair korps van België”. Een rechtspersoonlijkheid was een garantie voor een “grootere steun der Regeering”.³⁹⁰ Volgens Dela Montagne waren de afspraken en de wil van “Fransschrijvenden” om met Nederlandstaligen samen te werken, een teken dat de Vlaamse literatuur weldra als evenwaardig zou worden beschouwd.³⁹¹

AEB en vvl kregen geen officiële erkenning, maar werden wel meer en meer als spreekbuis gezien. Er werd geluisterd naar hun advies, bijvoorbeeld bij de hervorming van het toneelbeleid. Het Verbond van Belgische Schrijvers werd door de leden van de vvl met grote meerderheid ‘geratificeerd’, maar de Franstaligen hielden de boot af. Toen Vermeylen in juni 1912 een rapport las over de werkzaamheden van de AEB, was hij verwonderd over de manier waarop de federatie met de vvl werd afgedaan als een “comité mixte formé uniquement pour travailler en commun à la réforme des prix de littérature”. De vvl had zich unaniem bereid verklaard de federatie verder vorm te geven. Wat was nu de mening van de AEB, “clairement, pour ou contre”?³⁹² Rency moet geantwoord hebben dat de Franstalige Belgische schrijvers heel achterdochtig stonden ten opzichte van een federatie met de vvl. Vermeylen betreurde dit: “Ce serait vraiment... trop ‘belge’, ne trouvez-vous pas? Si dans notre pays de Béotiens, où il y a tant à faire pour défendre l’activité littéraire désintéressée, les écrivains allaient encore se diviser!”³⁹³ Het kan niet anders dan dat veel Franstaligen zich bedreigd voelden. Vragen om samenwerking in een verbond vielen samen met acties voor de vernederlandsing van de Gentse Universiteit, massamanifestaties als Vlaanderens Kunstsdag enzovoort. Nogal wat vvl-leden speelden een prominente rol in de Vlaamse emancipatiestrijd en dat zorgde voor een groter wantrouwen van de AEB.

Na de Eerste Wereldoorlog kwam een aantal unitaire Belgische auteursverenigingen van de grond. Er was NAVEA dat openstond voor zowel Franstalige als Nederlandstalige auteurs en in 1922 werd een Belgische afdeling van de PEN-club boven de doopvont gehouden. De PEN-club werd opgericht in 1921 te Londen door C.A. Dawson Scott, een weinig bekende schrijfster. Met John Galsworthy (1867-1933) ontwikkelde de vereniging zich verder. De PEN-club had en heeft nog steeds als doel tolerantie en vriendschap tussen schrijvers te stimuleren en een internationale gemeenschap van auteurs tot stand te brengen die begrip en respect voor elkaar opbrengen.³⁹⁴ De PEN-club kan beschouwd worden als een pacifistisch en in-

ternationalistisch product van de Eerste Wereldoorlog. Tijdens het interbellum werden de congressen van de PEN-club de belangrijkste vormen van internationale literaire sociabiliteit.³⁹⁵ Ze namen gedeeltelijk de rol over van de congressen over het auteursrecht die door de ALAI werden georganiseerd. De bijeenkomsten over het auteursrecht waren inmiddels voer voor (juridische) specialisten geworden en werden ternauwernood door schrijvers bijgewoond. De Belgische afdeling van de PEN-club, de Club des Ecrivains Belges, zou een idee zijn van Emile Vandervelde, maar de socialistische auteur en journalist Louis Piérard (1886-1951) en Raymond Limbosch (1884-1953) zorgen voor de realisatie ervan.³⁹⁶ In de meeste biografische nota's over August Vermeylen staat deze vermeld als medeoprichter.³⁹⁷ Niettemin was hij in de beginjaren nauwelijks bij de organisatie betrokken.³⁹⁸ De PEN-club wilde vooral de verbroedering tussen schrijvers bevorderen. In de statuten was ook voorzien dat naast "les hommes ou femmes de lettres [...] à leur actif des œuvres de littérature (romans, contes, poèmes, théâtre, essais)" ook universitaire gespecialiseerd in Belgische of buitenlandse literatuur lid konden worden.

Net zoals de moedervereniging behoorde de creatie en het onderhoud van collegiale contacten tussen buitenlandse en Belgische schrijvers tot de belangrijkste doelstelling van de Belgische afdeling.³⁹⁹ Vlaamse leden waren onder meer Karel van de Woestijne, Felix Timmermans, Cyriel Buysse, August Vermeylen en Fernand Toussaint. Herman Teirlinck aanvaardde het lidmaatschap "puisque'il s'avère (sic) que ce club n'exclut pas les gens-de-lettres flamands".⁴⁰⁰ Toen in 1923 Belgische schrijvers in Parijs gefêteerd werden onder het motto van de internationale verbroedering, waren Vermeylen en Buysse de enige Nederlandstalige auteurs in de omvangrijke delegatie.⁴⁰¹ Buysse was een van de actiefste leden van de Belgische PEN-club.⁴⁰² In 1924 werd er beslist het voorzitterschap alternerend toe te kennen aan een Nederlandstalige en een Franstalige. Vermeylen werd wel de eerste Nederlandstalige voorzitter, maar slechts voor een tweetal jaar. In 1931 werd een afzonderlijke Vlaamse afdeling opgericht. Dit gebeurde volgens Piérard in onderlinge overeenstemming, maar het initiatief ging uit van de Vlamingen.⁴⁰³ Tot dan was de respons van de Nederlandstalige schrijvers veeleer gering.⁴⁰⁴ In tegenstelling tot de toenaderingspoging tussen de AEB en de VVL vlak voor de Eerste Wereldoorlog waren het deze keer de Vlamingen die sceptisch stonden ten opzichte van een unitair initiatief. Daarmee kwam in 1931 een einde aan de laatste tweetalige auteursvereniging van betekenis. In NAVEA werd wel nog samengewerkt, maar deze maatschappij maakte een onderscheid tussen de inning van de auteursrechten en andere corporatieve belangen.

8.5 Belgen in de Franse auteursverenigingen

“Si quelqu’un d’entre nous décide, comme je l’espère, à nous donner un jour cette histoire de la Société des Gens de Lettres qui nous manque, il aura un bien intéressant chapitre à écrire sous le titre ‘la Belgique à la Société des Gens de Lettres de France’.”

Jules Clère, 1915⁴⁰⁵

“La Belgique à la Société des Gens de Lettres de France”

Aan vele tientallen Belgische auteurs werd reeds een biografisch onderzoek gewijd. Geen detail wordt onbesproken gelaten. Het is dan ook merkwaardig te moeten vaststellen dat het lidmaatschap van Franse auteursverenigingen nauwelijks tot niet vermeld wordt.⁴⁰⁶ Hiervoor zijn twee verklaringen. Ten eerste is in de respectieve auteursarchieven geen informatie te vinden over dergelijke lidmaatschappen. De auteurs ‘stuurden’ hun eigen biografie door alle briefwisseling met auteursverenigingen te vernietigen. Aangezien correspondentie tussen auteurs en auteursverenigingen veelal over geld ging, is het niet ondenkbeeldig dat juist deze informatie door auteurs of hun nabestaanden werd verwijderd.⁴⁰⁷ Ten tweede achtten de biografen het lidmaatschap van een auteursvereniging niet relevant. Nochtans is dat gegeven bij uitstek relevant voor de loopbaan van een auteur. Lid worden van een auteursvereniging impliceerde een erkenning als professioneel auteur en vanuit het standpunt van de auteur een wil om als dusdanig erkend te worden. Het laten innen van auteursrechten kan ook een indicatie zijn van een wil om (minstens gedeeltelijk) te kunnen leven van de literatuur. Dit betekende in veel gevallen een breuk met het negentiende-eeuwse dilettantisme. Voor Belgische auteurs impliceerde het lidmaatschap van de SGDL een Parijse consecratie. Om volwaardig lid te worden van de SADC moest de schrijver een groot bedrag aan auteursrechten vergaard hebben. Dit is dan weer een indicatie van het commerciële succes van de auteur. Ook in de discussie over de relatieve autonomie van het Belgische literaire veld ten opzichte van het Franse literaire veld zijn de Belgische lidmaatschappen bijzonder relevant.

Camille Lemonnier, ‘le maréchal des lettres belges’, werd zoals reeds aangegeven op een bijzonder moment lid van de SGDL. Toen hij in 1877 in *L’Artiste* pleitte voor een Belgische variant van de vereniging was hij net aanvaard als volwaardig lid (sociétaire) en kon hij onder meer aanspraak maken op hulpgeld en een pensioen.⁴⁰⁸ Samen met Biron interpreteren we dit als een tweesporenstrategie met

als doel “d’élargir [le marché] en jouant la carte nationale et la carte parisienne”.⁴⁰⁹ De populaire schrijfster Virginie Nottret (1834-?) werd nog voor Lemonnier lid. Zij woonde weliswaar een tijdlang in België, maar was van Franse afkomst. In 1887 volgden Jules Nollée de Noduwez en José de Coppin de Grinchamps (1847-1917). Op het eerste gezicht passen deze katholieke aristocraten niet binnen een beroepsvereniging van schrijvers. Beide auteurs gingen door het leven als dilettant maar waren samen met Octave Pirmez (1832-1883) belangrijke voorlopers van het letterkundig *réveil* in de jaren 1880. Vanuit hun kastelen waren ze ook actieve pleitbezorgers van Franse romantische auteurs.⁴¹⁰ Toch is het duidelijk dat zij niet alleen lid werden op basis van extra-literaire verdiensten. José de Coppin gaf tussen 1876 en 1902 minstens vijftien boeken uit waaronder ook een aantal in Parijs. De SGDL en andere auteursverenigingen konden wel vaker bogen op een beperkt aantal kunstminnende aristocraten zoals de filantroop en mecenas baron Taylor, maar ook hij had zich – zij het in mindere mate dan bijvoorbeeld De Coppin – literair verdienstelijk gemaakt. Taylor was een protagonist in het auteursrechtendebat en vulde een intermediaire rol tussen de politieke wereld en de SGDL.

Ook Belgische politici met literaire aspiraties of verdiensten vonden na de eeuwwende de weg naar de SGDL. In 1910 werd het christendemocratisch parlements lid en de latere premier Henry Carton de Wiart lid.⁴¹¹ Hij werd voorgedragen door de vroegere rozenkruisers en katholieke spiritualisten Jules Bois (1868-1943) en Léonce de Larmandie (1851-1921).⁴¹² Tijdens de Eerste Wereldoorlog zouden ook de socialist Emile Vandervelde en de liberaal Paul Hymans (1865-1941) toegelaten worden als *sociétaires* van de SGDL. Beiden hadden uitstekende contacten met artistiek-intellectuele middens en toonden in tal van bijdragen aan tijdschriften en in boekpublicaties dat ze voortreffelijke essayisten waren. Internationaal speelden ze een politieke rol van betekenis en daarom waren ze voor de SGDL een aantrekkelijke partij. Vandervelde was voorzitter van de Tweede Internationale en Hymans zou in 1920 de eerste voorzitter van de Volkenbond worden. Binnen de SGDL liet vooral Carton de Wiart zijn rechten als *sociétaire* gelden. Samen met Henry Bordeaux (1870-1963) patroneerde hij het lidmaatschap van onder meer gravin van den Steen de Jehay (1912, 42 jaar oud), Germaine de Smet (1913, 25 jaar oud), Henri Davignon (1913, 24 jaar oud), Edouard de Keyser (1915, 32 jaar oud) en Pierre Nothomb (1916, 29 jaar oud).⁴¹³ Hij behartigde dus vooral de belangen van zijn katholieke achterban en overwegend relatief jonge auteurs die een duwtje in de rug konden gebruiken. Opmerkelijk is ook dat hij erin slaagde hen ineens als *sociétaire* te laten aanvaarden. Toch was Carton de Wiart niet alleen peter van beloftevolle katholieke auteurs. In 1920 loodste hij samen met de liberaal Hymans de

socialistische auteur-journalist Sander Pierron (1872-1945) rechtstreeks als sociétaire in de SGDL.⁴⁴⁴

Het volwaardige lidmaatschap was allerminst een evidentie. Advocaat en essayist José Hennebicq (1870-1942) kon op grond van zijn bijdragen in symbolistische tijdschriften in 1925 'adhérent' worden, maar wanneer hij vijf jaar later het volwaardige lidmaatschap aanvroeg, werd dit hem geweigerd. Volgens de rapporteur had hij sinds het einde van de negentiende eeuw geen enkel werk van enige waarde geschreven. Tekenend was volgens de rapporteur ook dat er op vijfjaar tijd geen enkele aanvraag was geweest om werk van hem te reproduceren.⁴⁴⁵ Commercieel succes en literaire erkenning waren twee voorwaarden. De Belgische en Franse roergangers van het symbolisme hadden de steun van invloedrijke politici niet nodig om lid te kunnen worden van de SGDL. Nadat Octave Mirbeau zijn bezwaren tegen de SGDL aan de kant geschoven had en in 1901 volwaardig lid geworden was, sijpelden de vroegere symbolisten één voor één de vereniging binnen.⁴⁴⁶ Een mooi voorbeeld is het lidmaatschap van Maurice Maeterlinck. Een aantal parnassiens had eerder al de weg naar de SGDL gevonden. Op 45-jarige leeftijd was Maeterlinck de eerste Belgische symbolist die lid werd, meer bepaald in 1907. Mirbeau, van wie bekend is dat hij Maeterlinck in 1890 'ontdekte', droeg hem voor als lid.⁴⁴⁷ Verslaggever J.H. Rosny (1856-1940) zag niet in wie er bezwaar kon hebben tegen diens onmiddellijke toetreding als sociétaire. Waarom zou hij eerst 'membre adhérent' moeten worden? "Nous le connaissons tous depuis longtemps et nous savons tous que Maurice Maeterlinck est un écrivain admirable par le talent, par la probité [rechtschapenheid] et par le caractère."⁴⁴⁸ Henri de Régnier (1864-1936), eerste apostel van de Franse symbolistische pater familias Mallarmé, was op zijn beurt in 1911 en 1912 peter van Rémy de Gourmont, Francis Vielé-Griffin, Henri Mazel én Emile Verhaeren. Verhaeren werd aanvaard als adhérent op 19 mei 1913. Hij was toen 58 jaar oud. Henry D. Davroy, een van zijn peters, omschreef Verhaeren als "l'un des plus grands poètes de tous les temps, qui a porté le renom des lettres françaises hors de nos frontières, par toute l'Europe et les Amériques".⁴⁴⁹ Andere Belgische symbolisten volgden in de Eerste Wereldoorlog: André Fontainas (1914) en Albert Mockel (1916).

Maurice des Ombiaux (1913) werd net als Charles Delchevalerie (1912) als adhérent aanvaard omdat hij "un des meilleurs propagandistes de l'idée française" was.⁴²⁰ Beiden waren in 1909-1911 stichtende leden van de Amitiés Françaises, een vereniging die de vriendschapsbanden met Frankrijk wilde aanhalen, de Latijnse cultuur beschermen en een dam wilde opwerpen tegen de Vlaamse beweging. Deze vereniging schipperde tussen Belgisch patriottisme, Waals regionalisme en een

liefde voor Frankrijk in het algemeen en de Franse cultuur in het bijzonder.⁴²¹ Delchevalerie (1872-1950) en Des Ombiaux waren de verpersoonlijking van deze karakteristieken, wat duidelijk ook naar waarde geschat werd door de SGDL. Ook de individualist Henri Vandeputte (1877-1952), prominent afwezig in Belgische verenigingen en een vriend van André Gide, werd in 1917 lid op grond van zijn francofiele attitude. Het idee dat Frankrijk en België gemeenschappelijke culturele roots deelden, won aan belang tijdens de Eerste Wereldoorlog, maar het was zeker niet nieuw. In 1910 werd een huldebetoon aan Camille Lemonnier georganiseerd. Op het diner was een aantal Belgen aanwezig: Carton de Wiart (pas die dag toegelaten), Emile Verhaeren, Maurice Wilmotte, Louis Dumont-Wilden, Eugène Gilbert en natuurlijk ook Lemonnier zelf.⁴²² Graaf d'Arschot de Schoonhoven, zelf dilettant schrijver en zaakgelastigde van België in Frankrijk, zat het diner voor. De toespraak van de voorzitter van de SGDL, Georges Lecomte, stond volledig in het teken van de Belgen die lid waren van de SGDL: "quelques-uns de vous sont des nôtres et contribuent, de leur talent, de leur gloire, à augmenter le prestige de notre Société". Hij benadrukte ook de genuanceerde culturele eenheid van België en Frankrijk: "bien qu'une frontière nous sépare et si attachés que nous soyons, les uns et les autres à nos pays respectifs, aux souvenirs et aux traditions de nos passés différents, à nos espérances d'avenir, nous parlons la même langue et c'est la même culture qui nous a formée". Hij liet de triomfen van *Les Vingt* en *La Libre Esthétique* samen met de Vlaamse primitieven de revue passeren. Ook tijdschriften als *L'Art Moderne* en *La Société Nouvelle* vond hij in zijn toespraak een hommage waard en het Brusselse Théâtre du Parc (met een speciale vermelding van de rol van Edmond Picard) stond volgens hem op hetzelfde niveau als de belangrijke Parijse theaters. Hij benadrukte ten slotte de belangrijke rol die Picard in dit Belgische réveil gespeeld had. Lecomte was net zoals Picard jurist van opleiding en werkte geregeld mee aan *L'Art Moderne*, het tijdschrift van Picard.

Niet onbelangrijk in de Frans-Belgische verhoudingen was de passage van Maurice Wilmotte aan de Sorbonne. In 1911 hield hij een reeks lezingen aan de Parijse universiteit waarin hij de Belgische literatuur onder de aandacht bracht van zijn Frans publiek.⁴²³ Deze vriend van Mockel doceerde Franse literatuur aan de Luikse universiteit en incarneerde net zoals Delchevalerie en Des Ombiaux een merkwaardige combinatie van Waals regionalisme, Belgisch patriotisme en een intense verbondenheid met de hexagonale cultuur en literatuur. Wilmotte lag zoals reeds vermeld mee aan de basis van de *Fédération Internationale pour l'Extension et la Culture de la Langue française* (1905).⁴²⁴ Op de vlucht voor de Eerste Wereldoorlog doceerde hij in 1915 opnieuw aan de Sorbonne en richtte hij de Entente

Franco-Belge op. Enkele maanden later, in december 1915 werd hij voorgedragen als sociétaire van de SGDL. Zijn vier peters legden de nadruk op zijn uitstekende cursussen aan de Sorbonne en de onvermoeibare ijver die hij als propagandist van de Franse cultuur ten toon spreidde.⁴²⁵ Wilmotte zelf vond dat hij aanspraak kon maken op het lidmaatschap omdat de Société niet alleen opkwam voor “la défense professionnelle”, maar ook een “idéologie” wilde uitdragen.⁴²⁶

In een rapport aan het (selectie)comité van de SGDL dat Jules Clère presenteerde naar aanleiding van de aanvaarding van het lidmaatschap van Wilmotte, stelde hij dat het Belgische leger, de regering en een aanzienlijk deel van de bevolking in Frankrijk een “seconde patrie” gevonden hadden. Belgische schrijvers hadden al voor de oorlog een plaats onder hen en werden eerder beschouwd als “frères, autant que des confrères”. Indien er een geschiedenis geschreven zou worden van de SGDL, diende er volgens hem een “bien intéressant” en lijvig hoofdstuk met de titel “La Belgique à la Société des Gens de Lettres de France” in te staan.⁴²⁷ De inauguratie van Verhaeren op 6 maart 1916 was een nieuw orgelpunt in de Frans-Belgische toenadering. Verhaeren was aan het begin van de Eerste Wereldoorlog nog geen sociétaire van de SGDL, enkel ‘membre adhérent’. Zijn erkenning als volwaardig lid gebeurde in het bijzijn van Carton de Wiart, die toen in Parijs vertoefde.⁴²⁸ Carton viel een receptie te beurt waarin hij in zijn hoedanigheid als minister en sociétaire werd toegesproken door Georges Lecomte. Deze dankte Carton voor zijn jarenlange verdediging van de Franse cultuur, ook en vooral in Vlaanderen.⁴²⁹ Carton de Wiart beantwoordde de lange lofredde met de SGDL te bedanken om haar forum open te stellen voor “les auteurs belges de langue française en respectant leurs aspirations nationales, en servant leur réputation dans le monde, en défendant leurs intérêts légitimes”. Hiermee onderschreef hij de eenheid in verscheidenheid waar de meeste Belgische auteurs voor stonden. De oorlog toonde volgens hem aan dat hun gemeenschappelijke cultuur verheven was boven die van de “barbaarse Germaanse agressor”. Daartegenover stond volgens Carton de Wiart “la langue française, héritière de la langue latine, véhicule de la civilisation chrétienne”.⁴³⁰

De Eerste Wereldoorlog was voor verschillende schrijvers ook om materiële redenen een aanleiding om toenadering tot de SGDL te zoeken. Nog voor het uitbreken van de oorlog, in mei 1914, was de vroegere symbolist André Fontainas (1865-1948) adhérent geworden. Na zijn erkenning als sociétaire in 1915 kon hij meedingen naar een aantal prijzen. Hij stuurde in 1916 een brief waarin hij zijn “grandes difficultés matérielles” signaleerde. Hij had nooit gestreefd naar goedkoop succes: “Je n’ai jamais recherché ni la fortune ni le succès. J’ai gagné, je crois,

la sympathie de mes pairs, et c'est de là que je tire quelque fierté.”⁴³¹ Twee maanden later kreeg hij een aanzienlijk bedrag uitgekeerd.⁴³² Ook Verhaeren ontving tot twee keer toe een prijs en een pensioen. In 1913 kreeg hij bovendien 3000 Franse frank (vandaag ongeveer 8500 euro) uit het Fonds Roland Bonaparte.⁴³³ Tijdens de oorlogsjaren ontpopte hij zich meer dan ooit als een Belgische patriot die Duitse vrienden als Stefan Zweig (1881-1942) in de ban sloeg.⁴³⁴ Tegelijkertijd werd hij in de armen van de Franse auteursverenigingen gesloten.⁴³⁵ Lang duurde dit niet, eind november 1916 werd hij in het station van Rouen gegrepen door een trein. Dat Belgische auteurs het niet makkelijk hadden was ook weldoener prins Roland Bonaparte niet ontgaan. Hij besliste in 1916 dat de jaarrente uit zijn fonds verdeeld moest worden tussen een Belgische auteur en een auteur uit de Elzas. Maurice Maeterlinck ontving 3000 Franse frank maar wenste dit bedrag weg te schenken aan de Belgische koningin (2500 frank) en aan de Belgische literaire vluchtelingen (500 frank). De koningin zou dit bedrag besteden aan “les œuvres qu'elle protège”. Hij kreeg hiervoor de toestemming van het bestuur.⁴³⁶

Het belang van de SGDL in België kan ook op een andere manier worden vastgesteld. In 1891 hadden niet minder dan 139 Belgische kranten een akkoord met de SGDL om variërend van één tot zeven keer per week een bijdrage van een van de SGDL-leden over te nemen. Ook een tiental Nederlandstalige kranten had een bindende overeenkomst met de SGDL.⁴³⁷ Rond 1910 bereikte het aantal kranten dat een dergelijk akkoord had een hoogtepunt. Niet minder dan 163 kranten, waarvan 14 Nederlandstalige (waaronder ook *Vooruit*), hadden een contract.⁴³⁸ Deze contracten zijn belangrijk omdat ze bepaalden welke feuilletons in de Belgische kranten verschenen. Jaarlijks gaf de SGDL een catalogus uit met bibliografische gegevens van de leden. De lijst van Lemonnier bevatte bijvoorbeeld romans, novellen (die als feuilleton konden uitgegeven worden) en een selectie uit zijn kritisch werk.⁴³⁹ De kranten dienden wel eerst contact op te nemen met de auteurs. Het inningsstelsel in België functioneerde alvast uitstekend. De SGDL had in Brussel een permanente vertegenwoordiger die de belangen van de Belgische en Franse leden behartigde en nadat Nederland de Berner Conventie onderschreef vielen ook de Noorderburen onder het werkgebied van het Brusselse kantoor.⁴⁴⁰ De vertegenwoordiger werd smalend “le business man” genoemd.⁴⁴¹ Hoe de inning in de praktijk gebeurde illustreert het voorbeeld van Maurice des Ombiaux, een vaak gesolliciteerd auteur-journalist. Zijn lidmaatschap van de SGDL betekende dat zelfs de onderhandelingen met Belgische kranten via de vertegenwoordiger in Brussel en het centraal bureau in Parijs verliepen.⁴⁴² Het feit dat zoveel Belgische kranten en andere periodieken een contract hadden met de SGDL verhoogde de aantrek-

kingskracht die de vereniging uitoefende op de Belgische auteurs. Via een omweg in Parijs versterkten zij op die manier hun positie op de 'thuismarkt'.

Zoals reeds vermeld deed de Belgische beroepsvereniging van auteurs (de AEB) in 1906 verwoede pogingen om haar werking te laten aansluiten bij die van de Franse SGDL. Maar de vragen van de AEB leidden enkel tot vage beloften. Een institutionele en structurele link met België kwam er pas na de Eerste Wereldoorlog en merkwaardig genoeg werd niet de AEB maar wel de in 1920 opgerichte Académie Royale de Langue et de Littérature Française de bevoorrechte partner. Het is onduidelijk wanneer deze afspraken gemaakt werden. Georges Eekhoud werd adhérent in 1924, maar in zijn aanvraag wordt het feit dat hij lid was van de Académie niet behandeld. Een jaar later werd hij zonder daar zelf op aan te dringen en tot zijn eigen verbazing sociétaire.⁴⁴³ Dit kan een indicatie zijn dat de afspraken tussen de Académie en de SGDL gemaakt werden in 1925. In dat jaar vroeg Louis Delattre (1870-1938) zijn lidmaatschap aan en zette hij zijn dossier kracht bij met een attest van de Académie.⁴⁴⁴ De drijvende kracht achter de AEB, Georges Rency, diende in 1931 zelf ook een aanvraag in om lid te worden van de SGDL.⁴⁴⁵ Hij was enkele maanden voordien lid geworden van de Académie en had de eer "en [sa] qualité de membre de l'Académie Royale de Langue et Littérature Française de Belgique" het lidmaatschap van de SGDL aan te vragen. Hij was blijkbaar gerust op de goede afloop, want in de omslag sloot hij ineens zijn lidgeld mee. Rency had geen peters en werd twee dagen later reeds aanvaard als sociétaire.⁴⁴⁶ Alle andere academieleden volgden.

Deze werkwijze illustreert de wel erg relatieve autonomie van de Académie Royale ten aanzien van het Franse literaire veld. Wat voor velen het summum van de Belgische literaire autonomie was, blijkt structureel onderschikt te zijn aan een Frans instituut. Onder impuls van Maurice Wilmotte was in 1926 de Association Internationale des Ecrivains de Langue Française opgericht, een koepelorganisatie van verenigingen als de AEB en de SGDL. Wilmotte hoopte nog een intensere toenadering met de SGDL te realiseren, maar in de praktijk bleek dit niet evident. De enquête die hij in 1931 organiseerde, toont dat er evenveel meningen als antwoorden waren over een "entente Franco-Belge".⁴⁴⁷ In België had men (opnieuw) het gevoel dat Belgische auteurs in Parijs niet op gelijke voet met de Fransen werden behandeld. De Eerste Wereldoorlog was al lang vergeten.⁴⁴⁸ Van positieve discriminatie was geen sprake meer. Bijna dertig jaar eerder, in 1903, had Camille Lemonnier van zijn vriend Jules Clère nog te horen gekregen dat de belangrijke literaire prijs die hem zo gegund was veel stof had doen opwaaien. De uitreiking aan een buitenlander, zelfs iemand die zo dicht bij Frankrijk stond als Lemonnier, werd als een gevaarlijk precedent beschouwd.⁴⁴⁹

Samenvattend konden Belgen lid worden van de SGDL op basis van vier criteria. Het eerste en belangrijkste criterium was het literair prestige en commercieel succes in Parijs. Niet zelden ging het hier om auteurs die een korte of langere tijd in Parijs verbleven. Een tweede criterium was politieke macht en een dominante positie binnen het bredere intellectuele veld. Carton de Wiart is zeker belangrijk geweest als pleitbezorger van een vernieuwing binnen de katholieke literatuur en schreef een aantal werken die ook in Parijs positief werden ontvangen. Hymans en Vandervelde kregen daarentegen enkel bijval voor hun politieke geschriften en studies. Een derde criterium was dat de kandidaten zich verdienstelijk had opgesteld bij de promotie van de Franstalige cultuur in België en daarbuiten. Na de Eerste Wereldoorlog ten slotte werden ook de leden van Académie Royale de Langue et de Littérature Française als lid aanvaard. De grootste gemeenschappelijke deler van deze criteria is dat het lidmaatschap van de SGDL beschouwd kan worden als een Parijse consecratie. Gisèle Sapiro omschrijft de SGDL als een merkwaardige combinatie van een beroepsvereniging en een consecratie-instantie.⁴⁵⁰ Op basis van een analyse van de Belgische lidmaatschappen kan deze these bevestigd worden. Ten slotte moet nog één relativerende noot worden aangebracht bij deze poging om een gevolg te geven aan de oproep van Clère om een ‘belangrijk’ hoofdstuk te schrijven over “La Belgique à la Société des Gens de Lettres de France”. Dat hij deze oproep deed in de oorlogsjaren was geen toeval. De Frans-Belgische toenadering was nooit groter. Het doornemen van meer dan 17.000 fiches van de SGDL-persoonsdossiers die zich in de Archives Nationales de France bevinden, resulteerde vóór 1925 in een Belgisch ledenbestand van slechts een dertigtal personen. In 1925 telde de SGDL in totaal 2630 leden.⁴⁵¹ Iets meer dan 1% van de leden in de SGDL had dus de Belgische nationaliteit.

Het monopolie van Franse verenigingen van toneelauteurs

In tegenstelling tot de SGDL was de aanwezigheid van Belgen in de SACD en de SACEM wél noemenswaardig groot. De belangrijkste reden hiervoor is dat het consacrerende karakter van deze vereniging minder groot was en dat commerciële belangen primeerden. Kon bij de SGDL een francofiële ingesteldheid een duwtje in de rug zijn, bij de SACD speelde vooral succes op de planken een belangrijke rol. In 1898 waren enkel François August Gevaert en Peter Benoit volwaardig lid van de SACEM, maar het aantal Belgische ‘membres stagiaires’ dat de rechten liet innen door de SACEM was aanzienlijk.⁴⁵² Aangezien de SACEM vooral van belang was voor

componisten, beperk ik mij verder tot de SACD. Componisten konden ook lid worden van SACD, maar de nadruk lag toch meer op de behartiging van de belangen van toneelauteurs en librettisten. Toen in 1879 de nieuwe statuten van de SACD werden aanvaard, ondertekenden drie Belgen de nieuwe akte.⁴⁵³ Het aantal sociétaires nam toe van net geen 300 in 1879 tot 393 in 1887. Daarna nam het aantal weer af tot ongeveer 300 in 1903 en werden jaarlijks enkel de overleden leden vervangen. Op het aantal stagiaires stond geen limiet. In 1903 waren 3311 auteurs 'membre stagiaire', in 1907 reeds 4058.⁴⁵⁴ In een overzichtswerk met betrekking tot het literaire leven in Frankrijk tijdens de belle époque verzamelden Géraldi Leroy en Julie-Bertrand cijfermateriaal over de inkomsten van toneelauteurs.⁴⁵⁵ Zij baseerden zich hiervoor op een studie van vicomte d'Avenel, *Les revenus d'un intellectuel de 1200 à 1913*. D'Avenel rekende uit dat het grootste deel van de auteursrechten – geëind door de SACD – onder de sociétaires werd verdeeld. Van de ongeveer 4200 membres stagiaires in 1913 verdienden slechts 200 auteurs meer dan 500 frank per jaar. Het gemiddelde bij de membres stagiaires bedroeg 25 frank per jaar.⁴⁵⁶ Het theater ging door voor de meest lucratieve vorm van literatuurbeoefening en voor een vijftigtal sociétaires was dit inderdaad het geval. Zij verdienden in 1913 jaarlijks een bedrag tussen 20.000 en 300.000 Franse frank (in termen van koopkracht komt dit vandaag neer op een bedrag tussen 58.000 en 867.000 euro). De jurist Jean Bayet verdedigde in 1908 een proefschrift in de rechten aan de Universiteit van Parijs dat de SACD als onderwerp had. In zijn besluit stelde hij vast dat membres stagiaires in het algemeen en jonge auteurs in het bijzonder werden benadeeld en dat de organisatie van de vereniging de creativiteit niet in de hand werkte.⁴⁵⁷ De grote Parijse theaters waren veeleer geneigd om werk van sociétaires te programmeren.

Ondanks de ook intern corporatistische opstelling van de SACD – in de zin dat ze essentiële rechten voorbehield aan een select aantal auteurs – was het als Belg blijkbaar makkelijker en/of interessanter om volwaardig lid te worden dan bij de SGDL. Het aantal Belgische sociétaires liep op tot een tiental in 1911 (3,3% van het totale aantal sociétaires). Gezien de strikte lidmaatschapsvoorwaarden konden enkel auteurs toetreden wier werk vaak in Parijs werd opgevoerd. Maurice Hennequin (1863-1926), in België weinig bekend maar in Parijs een populair librettist, werd in 1891 sociétaire van de SACD en tijdens de Eerste Wereldoorlog zelfs voorzitter. Albert Vanloo (1846-1920), onder meer librettist van Offenbach, was van Belgische afkomst maar groeide op in Parijs. Ook uitgever en populair toneelacteur Henri Kistemaekers werd na zijn aanvaring met het Belgische gerecht met open armen ontvangen door het land waar de vroegere 'proscrits' de vlucht namen.⁴⁵⁸ In 1912 hadden vier van de twaalf nieuwe sociétaires de Belgische natio-

naliteit: Gustave van Zype, Georges Garnir, de nog jonge Paul Spaak (1876-1936) en Albert du Bois (1872-1940). Deze laatste was francofiel en zelfs rattachist, de andere drie hadden geen uitgesproken ‘Frans’ profiel.

Op de algemene jaarvergadering van de membres stagiaires op 5 december 1912 werd de aanvaarding van de Belgische leden tot sociétaires druk becommentarieerd. De vergadering stond in het teken van de vermeende slechte behandeling van de stagiaires.⁴⁵⁹ Voorzitter Pierre Decourcelle verdedigde het beleid van de SACD. Er waren volgens hem “peu de professions où la barrière, qui sépare les cadets des aînés, soit plus mince”. Bij de SACD was geen sprake van privileges zoals bij de SGDL waar “membres de l’Académie Française [later dus ook de Belgische] sont intronisés sociétaires de droit par acclamation”. Bij de SACD ging het er veel eerlijker aan toe.⁴⁶⁰ Een van de aanwezige stagiaires, een zekere Bouvet, toonde zich verheugd over de koerswending van de SACD, maar maakte zich nog steeds zorgen over de mogelijkheden van stagiaires om volwaardig lid te worden. Hij vroeg zich af of er niet meer theaters in Parijs en Brussel tot theaters van de eerste categorie konden worden opgewaardeerd zodat stagiaires sneller aan de voorwaarden konden voldoen. Decourcelle wilde niet ten gronde ingaan op die vraag, maar antwoordde wel dat de lat blijkbaar niet té hoog lag, want in de laatste vergadering waren “plusieurs auteurs belges” aanvaard als sociétaires.⁴⁶¹ Een laatste heikel punt dat op de vergadering aan bod kwam, was de aanwezigheid van amateurs in de SACD. Een zekere Klotz stelde de vraag of de SACD zich niet rigoureuzer kon opstellen bij het aanvaarden van nieuwe leden “et n’acceptera dans son sein que les auteurs professionnels et non les amateurs”. Op deze vraag antwoordde Decourcelle dat de stagiaires zich over deze vraag dienden te buigen. Dit ‘probleem’ deed zich enkel voor op het niveau van de stagiaires aan wie nauwelijks of geen voorwaarden werden gesteld. Toen een andere toehoorder in dit verband het Syndicat des Auteurs Dramatiques ter sprake wilde brengen, antwoordde de voorzitter dat dit punt niet op de agenda stond en dus ook niet kon worden behandeld.⁴⁶² Dit syndicaat werd opgericht in 1907, in 1918 zou de SGDL volgen met een eigen syndicaat. Sapiro ziet in deze initiatieven het ontstaan van het “intellectuele syndicalisme”.⁴⁶³

Vooraf bij de SGDL is duidelijk dat het intellectuele syndicalisme in de schoot van de vereniging zélf en met de steun van het bestuur opgang maakte. Het syndicalisme was complementair met de reguliere werking van de auteursvereniging. Zelfverkleerde professionelen hadden nog steeds het gevoel dat amateurs bepaalde rechten inperkten waar enkel zij aanspraak op meenden te kunnen maken. Dat niemand de aanvaarding van de vier Belgische sociétaires contesteerde is mogelijks te wijten aan twee factoren. Ten eerste werden de Belgische toneelauteurs, samen

met de Brusselse theaterscene, als ‘natuurlijk’ onderdeel van het Franse systeem beschouwd. De tweede factor is van geostrategische aard. Door Belgische leden te aanvaarden versterkte de auteursvereniging haar legitimiteit in België. Hierdoor kon zij ervan op aan dat de rechten makkelijker geïnd zouden worden, wat alle leden, ook en vooral de Franse, ten goede kwam. Bovendien vormde 3,3% geen ‘bedreigend’ percentage.

Zoals in de SGDL is de aanwezigheid van symbolisten in de SACD een verhaal apart. Georges Rodenbach was in 1894 sociétaire geworden.⁴⁶⁴ Niet alleen Rodenbach maar ook de andere symbolistische Franse en Belgische theaterauteurs werden lid. Octave Mirbeau werd membre stagiaire in 1898 en sociétaire in 1902. Leroy en Bertrand-Sabiani situeren Mirbeau bij de theaterauteurs die behoorden tot de “avant-gardes méconnues de la belle époque”.⁴⁶⁵ De vaststelling dat Mirbeau altijd een miskend auteur bleef en slechts voor een beperkt publiek van gelijken schreef, wordt tegengesproken door twee elementen: ten eerste was Mirbeau volwaardig lid van de SACD en ten tweede werd zijn werk in 1905-1906 tot 21 keer toe opgevoerd (de cijfers komen van Leroy en Bertrand-Sabiani zelf). Zijn stukken werden slechts enkele keren minder opgevoerd dan die van Alfred Capus (1857-1922), een van de commercieel succesvolste auteurs uit de belle époque. De *Annales* van de SACD bevatten geen informatie over de inkomsten van individuele leden of recettes van voorstellingen, maar verder onderzoek op basis van archieven van de SACD zou een genuanceerder beeld kunnen opleveren over het succes bij het ‘grote publiek’.⁴⁶⁶ Mirbeau en andere symbolisten waren wel degelijk op zoek naar een groter publiek en officiële erkenning, bijvoorbeeld door te worden opgevoerd in de Comédie Française. De wens én de mogelijkheid om volwaardig lid te worden van de SACD zijn hier een exponent van.

Net zoals in de SGDL patroneerden de symbolisten elkaar. Verhaeren schreef in 1898 een eerste toneelstuk, het sociaal bewogen *Les aubes*. Pas twee jaar later, na de Parijse première van zijn tweede stuk *Le cloître*, vroeg hij het lidmaatschap aan. Op 6 augustus 1915 werd Verhaeren door Edmond Haraucourt voorgedragen als sociétaire. Op dezelfde dag werd toevallig ook Igor Stravinsky als lid aangenomen.⁴⁶⁷ In tegenstelling tot de SGDL zorgde de oorlog binnen de SACD niet voor een inschikkelijker houding ten aanzien van kandidaat-sociétaires, ook niet voor Belgische auteurs. Nog steeds werden enkel de overleden sociétaires vervangen. Dat Verhaeren, die meer gelezen dan gespeeld werd, volwaardig lid kon worden, kan een bewijs zijn dat de regels om lid te worden niet altijd even streng werden toegepast. Met één of meerdere invloedrijke beschermheren en het nodige aanzien konden de kandidaten de verplichting om genoeg rechten te hebben geïnd

omzeilen. Dit blijft een hypothese tot de individuele jaarrekeningen van onder het archiefstof worden gehaald. Maeterlinck beantwoordde ongetwijfeld wel aan alle criteria. Veertien dagen na Claude Debussy en ruim een half jaar na de operapremière van *Pelléas et Mélisande* werd hij in december 1902 gepromoveerd tot sociétaire. Binnen de Parijse theaterwereld had hij toen blijkbaar genoeg prestige verzameld én auteursrechten geïnd om zijn kandidatuur te staven. Net zoals bij de SGDL was een van zijn peters Octave Mirbeau.⁴⁶⁸ Toch zou zijn kandidatuur aanvankelijk niet aanvaard geweest zijn, wat resulteerde in een tijdelijke breuk met Debussy.⁴⁶⁹ Op zijn beurt bemiddelde Maeterlinck bij de SACD voor onder meer Charles van Lerberghe.⁴⁷⁰

Niet alleen bij de sociétaires zijn relatief veel Belgen terug te vinden. Tussen 1880 en 1914 werden 75 Belgische auteurs membres stagiaires van de SACD, wat mogelijk een serieuze onderschatting is.⁴⁷¹ Nederlandse auteurs waren veel minder goed vertegenwoordigd. Frederik van Eeden, lid geworden in 1898, was een uitzondering. Toch was het schrijven in de Nederlandse taal geen al te grote drempel en het werk van de kandidaat-leden hoefde niet noodzakelijk in Frankrijk te worden opgevoerd. Voor de discrepantie tussen Nederlanders en Belgen is een andere en betere verklaring. Pas nadat Nederland de Berner Conventie ondertekende bouwde de SACD in Nederland een netwerk van vertegenwoordigers en agenten uit. In België bestond die infrastructuur al veel langer. Alle belangrijke Vlaamse Nederlandstalige toneelschrijvers lieten hun rechten innen door de Franse SACD. Nestor de Tière beet de spits af in 1897, anderen zoals Aimé Bogaerts (1859-1915) volgden. De Tière schopte het in 1913 zelfs tot sociétaire. Zoals reeds vermeld was deze romantisch-realistische toneelauteur en librettist, zeker tot 1914, de meest gespeelde Nederlandstalige dramaturg. Zijn stukken worden vandaag nog steeds opgevoerd (cf. *Wilde Lea* door de Blauwe Maandag Cie in 1991). Ook in Franstalig België was hij geen onbekende.⁴⁷² De Tière raakte in het buitenland bekend als librettist van operacomponist Jan Blockx (1851-1912).⁴⁷³ Zijn opera's *Herbergprinses* (1896, *Princesse d'Auberge*) en *Bruid der zee* (1901, *La Fiancée de la Mer*) werden over de hele wereld opgevoerd. Blockx liet zich vertegenwoordigen door de SACEM. Het succes van de *Herbergprinses* was voor De Tière ongetwijfeld de aanleiding om in 1897 het lidmaatschap van de SACD aan te vragen.

Toch werden niet alleen auteurs die 'taalregels' minder strikt interpreteerden, lid van de SACD. Een mooi voorbeeld is de christendemocratische toneel- en romanschrijver Alfons Sevens. Sevens werd stagiair van de SACD in 1906. Hij bestreed met veel vuur de Association Flamande pour la Vulgarisation de la Langue Française, maar deed wel een beroep op de diensten van een Franse auteursvereniging.

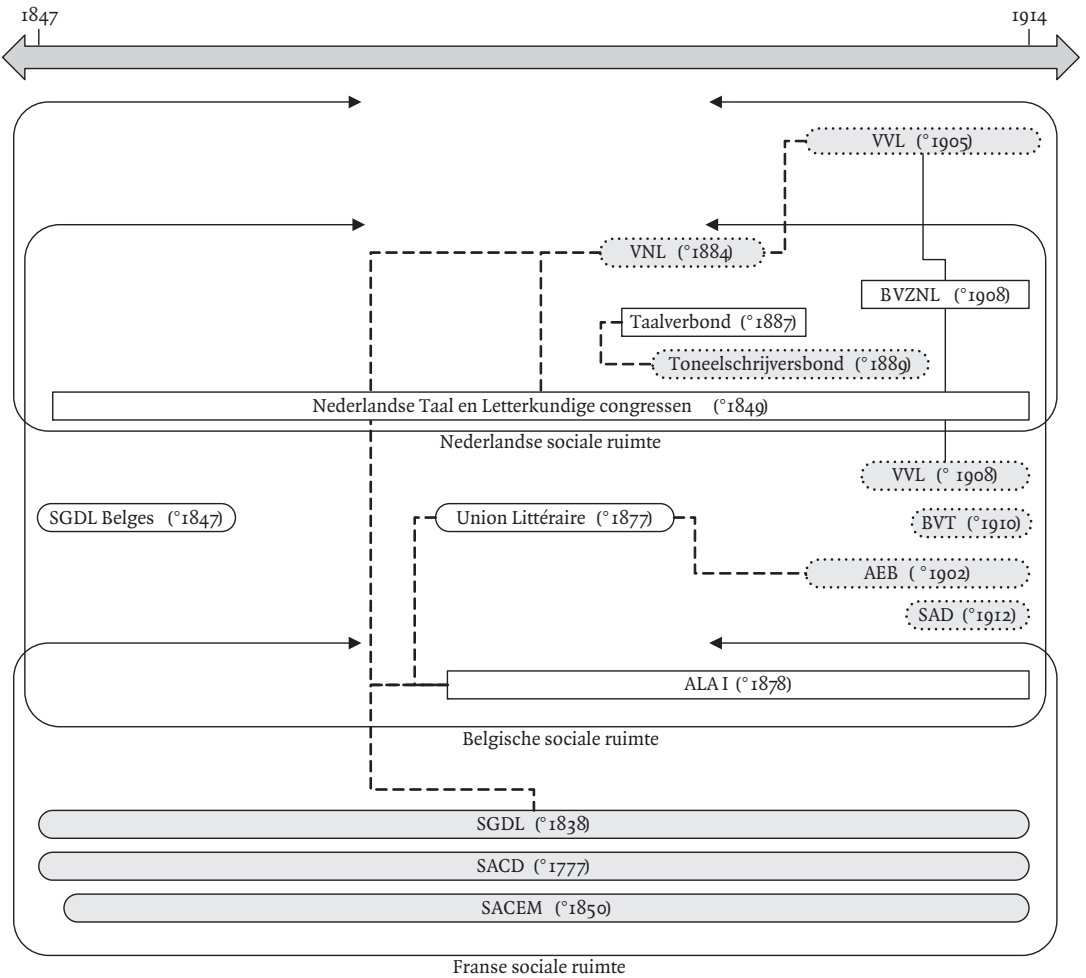
Ook andere toneelauteurs en componisten die tot het kamp van Keurvels gerekend kunnen worden (bijvoorbeeld de Gentse toondichter Oscar Roels), lieten zich vertegenwoordigen door de Franse SACD. De grote instroom van Nederlandstalige toneelauteurs kwam er in 1910-1912, na de oprichting van de Bond der Vlaamsche Tooneelschrijvers.⁴⁷⁴ Het lijkt er dus op dat de Bond der Vlaamsche Tooneelschrijvers enkel de typisch lokale beroepsbelangen verdedigde (bijvoorbeeld de zo geëerde hervorming van het premiestelsel) en dat voor de inning van de rechten een beroep gedaan werd op een Franse auteursvereniging. Dat ze hierdoor ook een percentage van hun inkomsten afstonden dat vooral Franse schrijvers en de Franse toneelliteratuur ten goede kwam was een nadeel dat blijkbaar niet opwoog tegen de voordelen. De ervaring met de Tooneelschrijversbond had aangetoond hoe moeilijk het was een eigen netwerk van agenten op te bouwen. De promotie van de erevoorzitter van de Bond – Nestor de Tière – tot sociétaire kan beschouwd worden als een strategisch uitstekende zet die de SACD bij Nederlandstalige auteurs verder legitimeerde. Het is dus geen toeval dat Maurice Kufferath in zijn brochure over misbruiken van Franse auteursmaatschappijen (zie boven) enkel zijn pijlen op de SACEM richtte. De SACD kon zowel bij Franstalige als Nederlandstalige Belgische auteurs op veel bijval rekenen.

De instroom van Franstalige Belgische auteurs deed zich enkele jaren vroeger voor, in de periode 1906-1907. Voordien hadden auteurs als Théo Hannon (1887) en Georges Eekhoud (in 1897) zich reeds aangesloten, maar het betrof telkens alleenstaande gevallen. Het Belgische Syndicat des Auteurs Dramatiques werd pas opgericht in 1912, maar een groep auteurs van wie bekend is dat ze lid waren van dit syndicaat, had zich al in 1906-1907 bij de SACD aangesloten.⁴⁷⁵ Opvallend is ook het lidmaatschap (1906) van Edmond Picard. De kans is reëel dat deze spilfiguur in zijn zog andere Franstalige toneelauteurs tot bij de SACD bracht. Hij was een internationaal erkende juridische autoriteit inzake de auteursrechten – al sprak hij liever over intellectuele rechten – én domineerde tot het begin van de Eerste Wereldoorlog de Belgische toneelscene. Een terugkerende drijfveer van Picard was de creatie van een nationaal Belgisch theater “*émancipé de la tutelle parisienne*”.⁴⁷⁶ Ook hij was blijkbaar de mening toegedaan dat de strijd tegen een al te grote Franse dominantie in de Brusselse en bij uitbreiding Belgische theaters best te verenigen was met het lidmaatschap van de SACD. Bij hen moeten dezelfde factoren gespeeld hebben als degene die een rol speelden in Nederlandstalig België. De SACD (vooral toneel) en de SACEM (vooral muziek) hadden in België tijdens het laatste kwart van de negentiende eeuw een monopolie opgebouwd dat moeilijk te doorbreken was.

9 Besluit: tussen meerdere vuren

“Le Belge érige des sociétés comme le castor des huttes”, liet Henry Carton de Wiart zich ontvallen. Publieke relaties werden in België inderdaad op een intense manier beleefd. Bovenstaande exhaustieve bespreking van de auteursverenigingen was noodzakelijk om een deel van het antwoord te geven op de vraag hoe auteurs hun publieke relaties beleefden en om het moeizame proces van de professionalisering te kunnen schetsen. Wie een aspect van professionalisering bestudeert, kan dit niet zonder de rol van professionele verenigingen en de verhouding tussen de staat en de beroepsverenigingen in rekening te brengen. Om te kunnen spreken van een auteursvereniging moeten een aantal voorwaarden vervuld zijn. Ten eerste moeten de materiële en morele belangen van de auteur centraal staan en niet deze van de literatuur als dusdanig. Ten tweede moet uit de statuten of de praktijk blijken dat de verenigingen zich hoofdzakelijk richtten op de professionele auteurs of wat daaronder werd verstaan. Daarom kan de Union Littéraire Belge niet als een auteursvereniging beschouwd worden. Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog bestonden in België vier beroepsverenigingen van auteurs. De Association des Ecrivains Belges (AEB), de Vereniging voor Letterkundigen (vvl), het Syndicat des Auteurs Dramatiques (SAD) en de Bond der Vlaamsche Tooneelschrijvers (BVT). De oprichting was ingebed in verschillende vormen van literaire en intellectuele sociabiliteit. Er is sprake van een distinctieproces: het ontstaan van een intellectueel standsbesef én het zich afzetten tegen ‘de dilettant’.

Ton van Kalmthout ziet terecht een paradox tussen de vaststelling dat een jongere generatie Nederlandse en Vlaamse auteurs, geboren in de jaren 1860-1870, een veel exclusiever kunstenaarschap nastreefde en tegelijkertijd meer aandacht besteedde aan de financiële rechten op hun literatuurproductie.⁴⁷⁷ Door hun vaak – relatief – eenvoudige afkomst waren ze bijna verplicht om zich met aardse materies bezig te houden. Dat vooral toneelauteurs en componisten aan de spits van het professionaliseringsproces liepen kan te maken hebben met het voorbeeld van de Franse collega’s. Het Franse voorbeeld toonde aan dat het mogelijk was om (soms rijkelijk) van de kunstproductie te leven zonder al te veel artistieke toegevingen te moeten doen. De markt en het publiek voor toneel en muziek waren dan ook (al dan niet potentieel) veel groter dan voor de belletristiek. Zonder de hoop op de groei van een kopend publiek op te geven verschoof de aandacht van de meeste Belgische schrijvers, zowel Franstaligen als Nederlandstaligen, naar een betere en andere subsidiëring door de staat. Tegelijkertijd waren de pogingen om via of in de beroepsverenigingen de symbolische productie binnen het literaire veld te con-

Figuur 3 Overzicht van de auteursverenigingen. De stippellijnen duiden op een informele band of draagvlak. De grijsgekleurde verenigingen zijn de verenigingen die exclusief gericht waren op de ‘professionele’ auteur.

troleren een uiting van een machtsstrijd. De macht was nog steeds in handen van de dominante Theresiaanse Académie Royale. Een dergelijke machtsstrijd onderscheidt artistiek-literaire van andere intellectuele beroepen als advocaat en arts waar wel één beroepsorganisatie alles reguleert. Ze maken deel uit van de exceptionele organisatie van het literaire veld.

Pas tegen het einde van de negentiende eeuw was de groep Nederlandse en Belgische auteurs die een exclusiever en professioneel schrijverschap nastreefden groot genoeg om de informele sociabiliteit te laten overvloeien in een formele sociabiliteit. Vrij naar Agulhon kunnen we dit karakteriseren als een ‘mutation de la

sociabilité'. Trefpunten als het Taalverbond, de Nederlandse Taal- en Letterkundige Congressen en in Franstalig België de Union Littéraire plaveiden de weg voor respectievelijk de vvl en de AEB. Zij zorgden met andere woorden voor een draagvlak. Het succes van de collectieve actie naar aanleiding van de auteursrechtwetgeving had het nut aangetoond om eendrachtig op te treden. 'L'Union fait la force'. In België moet aan de actie rond het auteursrecht nog een belangrijke factor worden toegevoegd. De markt voor literatuur loste de verwachtingen niet in, al bleven de betrokkenen pogingen ondernemen om alsnog een brede interesse voor literatuur aan te wakkeren. Het besef dat er geen autonome literatuur mogelijk was zonder de staat, verplichtte auteurs het geweer van schouder te veranderen en hun desiderata collectief en georganiseerd te vertolken. Hun belangrijkste eis werd ook ingewilligd: de verdeling van de subsidies, de toekenning van de prijzen en het programma van de schouwburgen werden steeds meer een zaak van de 'pure' auteurs of hun vertegenwoordigers die door de corporatieve verenigingen waren aangesteld. In de aanloop van de Eerste Wereldoorlog hadden de auteursverenigingen een dominante positie verworven en in 1920 werd hun ultieme wens in de praktijk omgezet: een Académie van en voor 'pure' schrijvers. Gezien het exceptionele karakter van het literaire veld kan het niet anders dat daarop gereageerd werd en dat de legitimiteit van de auteursverenigingen gecontesteerd werd. Ook binnen de auteursverenigingen zelf werd er steevast naar gestreefd om bepaalde rechten te reserveren voor een zo klein mogelijke groep.

De Belgische auteursverenigingen kunnen niet los van hun buitenlandse evenknieën besproken worden. In het overzicht (figuur 3) zijn de belangrijkste verenigingen opgenomen die een rol speelden in de Belgische sociale ruimte en waar Belgische auteurs bij aangesloten waren. Institutioneel bevonden Belgische auteurs zich tussen meerdere vuren. Het feit dat er tussen de Franstalige auteursvereniging AEB en de Franse auteursvereniging SGDL geen formele link bestond en tussen de Vlaamse en Nederlandse vvl wel, kan wijzen op een andere relatie. Onder de koepel van de Bond van Noord- en Zuid-Nederlandsche Letterkundigen (BVNZL) tastten de Nederlandse en Vlaamse vvl de mogelijkheden tot verdere samenwerking af. Een eerste verklaring voor dit verschil, dat verder in dit onderzoek aan bod zal komen, is de rol van de Nederlandse Taal- en Letterkundige Congressen, een jaarlijks terugkerend moment van literaire sociabiliteit en een van de draagvlakken voor een samenwerking die verder ging dan de samenwerking met de Franse auteursverenigingen. Een belangrijke factor die een verdere integratie tussen Nederlandse en Vlaamse auteurs in de weg stond was de politieke constellatie: een verschil in wetgeving en twee overheden die op een andere manier intervenueerden

in het literaire veld. Dit is een indicatie van de divergerende krachten, veroorzaakt door verschillende maatschappelijke constellaties van de sociale ruimtes.

Merk ook op dat er geen formele link bestond tussen de vvl en de AEB. Vermeylens vrees werd bewaarheid. In België, 'het land van de Beotiërs' om het met zijn woorden te zeggen, bleek een samenwerking tussen Nederlandstalige en Frans-talige schrijvers onmogelijk. Franstaligen wantrouwden Nederlandstalige auteurs aangezien ze tegelijkertijd toenadering zochten tot Nederland en een prominente rol speelden in de Vlaamse beweging, die meer en meer de allures kreeg van een brede volksbeweging en ook politieke aspiraties begon te krijgen. Het kan niet anders dan dat Franstaligen hun dominante positie in het literaire en intellectuele België in het gedrang zagen komen.

In figuur 3 is de positie van de Association Littéraire et Artistique Internationale (ALAI) eigenlijk niet helemaal juist. Ook Nederlanders namen aan de ALAI deel. Het ging om een internationale vereniging die gedomineerd werd door Franse auteurs, beeldende kunstenaars en intellectuelen in het algemeen, maar waarin transnationale aspiraties in de praktijk werden omgezet. De congressen van de ALAI waren een leerschool waar ervaringen van auteursverenigingen werden uitgewisseld. Ze zetten auteurs uit landen waar nog geen auteursverenigingen bestonden, bijvoorbeeld in Nederland en België, ertoe aan om de kloof te dichten. De bijeenkomsten waren een grensoverschrijdende vorm van literaire, artistieke en academische sociabiliteit, een functie die tijdens het interbellum gedeeltelijk werd overgenomen door de activiteiten van de PEN-club. Het belang van de internationale congressen, waarop gedebatteerd werd over de rechten van de kunstenaar en de auteur kan niet onderschat worden. Niet alleen de technische en vaak filosofische discussies over het genie van de auteur en het auteursrecht maar ook de diners en drinkgelagen moeten hier in rekening worden gebracht. Ze speelden een rol in de ontwikkeling van een internationale korpsgeest en intellectueel standsbesef. Dit intellectueel standsbesef en de verdere uitdieping van de relatie tussen het literaire en het bredere intellectuele veld is het onderwerp van het volgende hoofdstuk. Hierin staan de parallellen met de journalistiek centraal en worden ook andere vormen van intellectueel corporatisme en corporatieve verenigingen waaraan auteurs participeerden, onder de loep genomen. Uit het *Rapport sur la situation des écrivains belges* (1903) bleek alvast dat de massapers en de journalistiek niet als een bedreiging maar als een opportuniteit voor professionele auteurs werd ervaren.

II DE SCHRIJVER-INTELLECTUEEL

“Authorship is not a profession, but a collection of professions.”

Walter Besant¹

Groepsvorming gaat altijd gepaard met desidentificatie jegens ‘de anderen’ en identificatie met de ‘eigen’ mensen. Onderzoek naar kunst en politiek in België tijdens het interbellum en de Tweede Wereldoorlog leidde tot de vaststelling dat beroepskunstenaren een aantal nieuwe beroepsverenigingen oprichtten in de crisisjaren na 1928: “de kwestie van het corporatisme was nog nooit zo acuut aan de orde geweest”.² Kunstenaars beslisten bijvoorbeeld autonoom over de uitreiking van een beroepsvergunning, wat inderdaad een essentieel kenmerk is van corporatisme.³ In het vorige hoofdstuk is echter aangetoond dat de neiging tot corporatisme bij kunstenaars (in ons geval: auteurs) tijdens het interbellum helemaal geen breuk zonder voorgaande was of een “al bij al instinctieve reactie [...] tijdens de eerste maanden van de economische crisis”.⁴ Bij de oprichting van de AEB in 1902, maar evenzeer dertig jaar eerder bij de stichting van de Union Littéraire behoorden de ‘travailleurs de la plume’ tot de voornaamste doelgroep. Sommigen rekenden niet alleen auteurs maar ook journalisten onder deze beroepscategorie. De toenmalige statistici brachten journalisten en auteurs eveneens onder een en dezelfde noemer. Dit blijkt uit de overzichten van de tienjaarlijkse volkstellingen waarop ik mij baseer om de evolutie van de intellectuele en literair-artistieke beroepen in België te schetsen. Hoe moeilijk het is om de personen achter deze cijfers te vatten, zal duidelijk worden wanneer de gegevens uit de volkstellingen geconfronteerd worden met een prosopografische steekproef van de auteurs die aangesloten waren bij een corporatieve vereniging en/of een of meerdere boeken publiceerden. Vervolgens wordt de intense relatie tussen ‘pers’ en ‘literatuur’ of de relatie tussen het journalistieke en literaire veld uitgediept. In meerdere opzichten is het interessant de professionalisering van de journalistiek te confron-

teren met de professionalisering van het auteurschap. Uit deze vergelijking zal blijken dat ook het beroep van journalist ternauwernood beantwoordt aan de (functionalistische) arbeidssociologische definiëring van een professie, maar toch dichtert in de buurt ervan komt.

Tegen het einde van de negentiende eeuw werd Frankrijk opgeschud door de Dreyfusaffaire. Toen won een bestaand inzicht aan belang, met name dat de pers een ‘vierde macht’ was. Dit idee groeide parallel met het sterker wordende standsbesef van de intellectuelen. In dit hoofdstuk wordt stilgestaan bij de impact van de Dreyfusaffaire in België. In Frankrijk werd deze zaak en de daaruit voortvloeiende tweespalt binnen het intellectuele veld geïnstitutionaliseerd door de oprichting van de Ligue des Droits de l’Homme en zijn tegenhangers. Ook in België zag een dergelijke Liga/Ligue het licht, maar in de bestaande historiografie is daar weinig over terug te vinden. Door de rol van de Belgische Liga in een vergeten ‘affaire’ te onderzoeken, krijgen we een inzicht in de werking ervan. Aan de hand van deze casus en een analyse van de zelfhulpgedachte van intellectuelen wordt gecontroleerd of de these klopt dat in België geen geëngageerde en kritische intellectuelen ‘à la française’ zijn opgestaan. Door de aandacht te richten op de auteurs die hierbij betrokken waren, kan de verhouding van de auteurs tot het bredere intellectuele veld gekarakteriseerd worden. Daarbij vragen we ons af of het maatschappelijk engagement een inherente eigenschap vormt van een Belgische auteur die tijdens de belle époque van het schrijverschap zijn ‘professie’ wou maken. Aan de hand van een tweede gevalstudie, het literaire en intellectuele parcours van de geëngageerde schrijver-intellectueel Raymond Limbosch, zal worden aangetoond dat er zich rond 1900 een derde weg ontwikkelde, tussen de ‘pure’ literatuur en kunst om de kunst.

I Artistiek-literaire beroepen: een kwantitatieve benadering

1.1 “La division du travail”

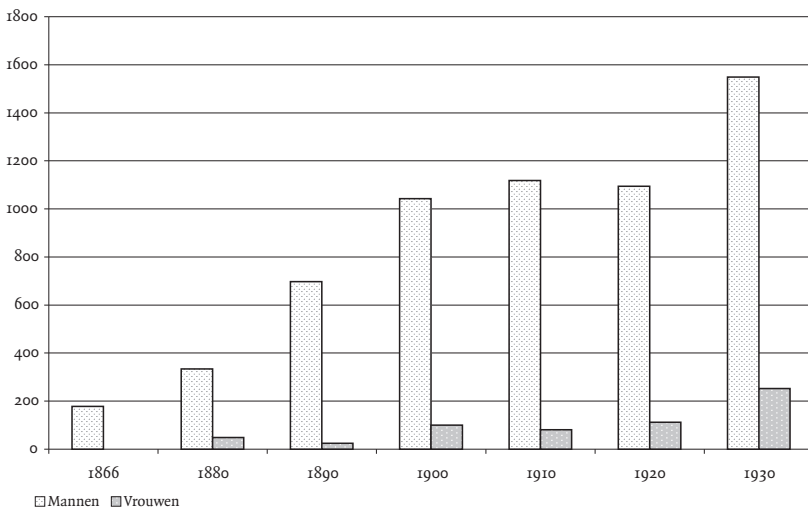
“Mais la division du travail n’est pas spéciale au monde économique; on en peut observer l’influence croissante dans les régions les plus différentes de la société. Les fonctions politiques, administratives, judiciaires, se spécialisent de plus en plus. Il en est de même des fonctions artistiques et scientifiques.”

Emile Durkheim, 1893⁵

De in de internationale literatuur omschreven tendens tot professionalisering zou ook in de Belgische arbeidsstatistieken tot uiting moeten komen. De volkstellingen die na 1856 om de tien jaar plaatsvonden, zijn een uitgelezen bron om de evolutie van de artistieke en literaire beroepen in kaart te brengen.⁶ Over de bruikbaarheid van volkstellingen bestaat grote eensgezindheid: een vergelijking in de tijd is niet wenselijk. Omschrijvingen van beroepen en classificaties verschillen immers van telling tot telling. Ook is het onderscheid tussen hoofd- en bijberoep niet altijd even duidelijk.⁷ Niettegenstaande deze beperkingen leent de bron zich in het bestek van dit onderzoek wel degelijk tot het schetsen van een evolutie. De cijfers mogen dan wel betwistbaar zijn, toch geven ze veelzeggende informatie over de zelfperceptie van dat deel van de beroepsactieve bevolking dat zichzelf tot de categorie “littérateurs, gens de lettres, journalistes” rekende. In de oudste tellingen werd nog gewerkt met beroepsomschrijvingen die de telplichtigen zelf opgaven.⁸ Veel historici wezen er al op dat beroepsaanduidingen bij vrouwen een weerspiegeling vormen van de toenmalige opvattingen over vrouwenarbeid.⁹ Deze kanttekening kan gemaakt worden voor alle beroepsaanduidingen. De volkstellingen laten trouwens niet toe auteurs (“gens de lettres, littérateurs”) als een afzonderlijke categorie te analyseren. In de telling van 1866 werden ze ondergebracht in de afdeling “hommes de lettres, docteurs en sciences, littérateurs etc.” Vanaf 1880 werden auteurs en journalisten ondergebracht in de nieuwe categorie ‘vrije en intellectuele beroepen’. Clerici, architecten, artsen, advocaten en ingenieurs behoorden daar ook toe. Daarnaast bestond een categorie van zelfstandige beroepen met onder meer directeurs en exploitanten van circussen, dierentuinen, casino’s en cafés-concerts maar ook acrobaten. Exploitanten en personen die werkten in theaters en concertzalen, zangers, componisten, acteurs en balletdansers kwamen in de categorie van de vrije en intellectuele beroepen terecht.

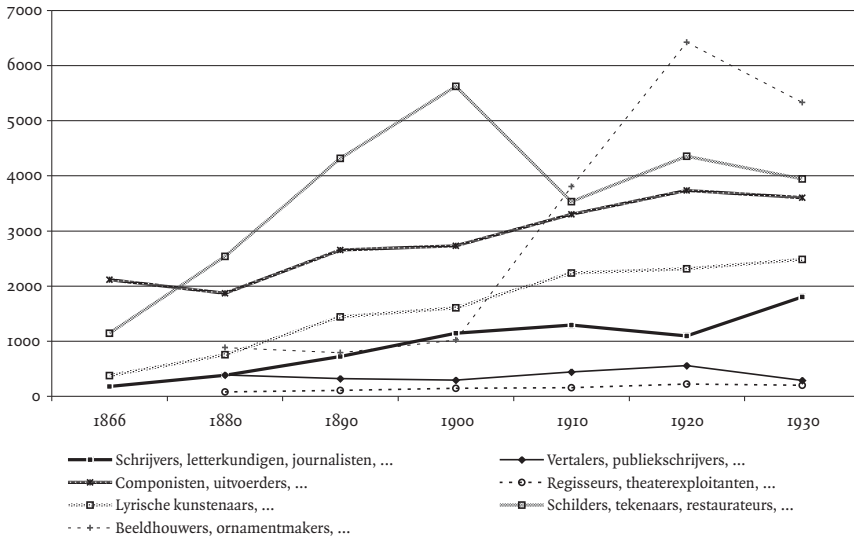
Uit de volkstellingen tussen 1866-1930 kan de evolutie van het aantal personen in de categorie auteur of journalist gereconstrueerd worden (grafiek 1). De telling van 1866 bevat enkel ongegroepeerde cijfers. Slechts 40 personen (waaronder geen enkele vrouw) had ‘journalist of redacteur’ als beroep opgegeven en werd bijgevolg in die categorie opgenomen. De categorie “hommes de lettres, docteurs en sciences, littérateurs etc.” telde 137 personen, waaronder alweer geen enkele vrouw. Tussen 1866 en de volgende telling in 1880 nam het aantal personen dat zichzelf als journalist, letterkundige, auteur of publicist omschreef sterk toe, maar de grootste stijging is te situeren tussen 1880 en 1910. Het aantal auteurs en journalisten verdrievoudigde. De groep groeide veel sneller dan de totale beroepsactieve bevolking. Het relatieve aandeel van de vrouwen dat actief was als journalist

of auteur schommelde in die periode rond de 10% en nam na de Eerste Wereldoorlog toe tot 15%. Dit cijfer komt helemaal niet overeen met het percentage vrouwen dat lid was van de beroepsverenigingen van journalisten en schrijvers (zie verder) en met de resultaten van ander onderzoek naar de aanwezigheid van vrouwen in het literaire en journalistieke veld.¹⁰ In 1910 waren 80 vrouwen actief als journalist of auteur. Ongeveer de helft was ongehuwd en 7 van hen waren gescheiden of weduwe. Bij de mannen was de verhouding omgekeerd: 63% van de mannelijke auteurs was gehuwd. Toch was het aantal gehuwde vrouwelijke auteurs en journalisten hoger dan het nationale gemiddelde. Rond 1900 was niet meer dan 18% van alle gehuwde vrouwen formeel beroepsactief.¹¹ Vrije en intellectuele beroepen zoals auteurs en journalisten vormden een niche van de arbeidsmarkt waar vrouwen minder snel werden uitgestoten en waar ze door het open karakter in theorie relatief meer kansen kregen. Een vergelijking van deze resultaten met de cijfers die Christophe Charle voor andere Europese landen verzamelde, leert dat de groep schrijvers en journalisten in België sneller en iets vroeger in aantal toenam dan in de meeste andere landen.¹² In absolute cijfers situeert het aantal auteurs, journalisten en publicisten in 1910 in België (1289) zich tussen Hongarije (1201) en Spanje (1591).

Grafiek 1 Evolutie van het aantal personen met als beroep auteur of journalist, 1866-1930 (Bron: volkstellingen 1866-1930).

Grafiek 2 geeft een beeld van de evolutie van de verschillende beroepsgroepen die in de tellingen werden opgenomen onder de noemer 'artistiek-literaire sector'.¹³ De podiumkunsten en de beeldende kunsten wogen zwaar door. De grote verschillen

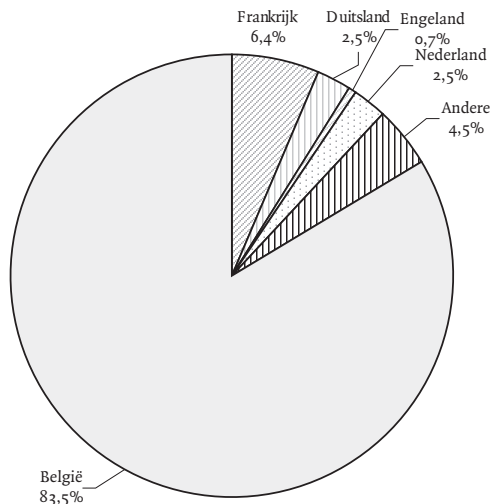
Grafiek 2 Evolutie van het aantal personen met een beroep in de letterkundige of artistieke sector, 1866-1930 (Bron: volkstellingen 1866-1930).

in de sector van de beeldende kunsten in 1910 kunnen enkel verklaard worden door een onbekende verandering in de criteria die gehanteerd werden om beide groepen te differentiëren. Zeker is dat ook de toegepaste kunsten onder deze rubriek vielen, al moest de activiteit wel een artisanal karakter hebben. Kunstproductie op grote schaal werd ondergebracht in een rubriek “kunstindustrie”. De grafiek toont duidelijk dat de toename van het aantal auteurs, journalisten en publicisten geen alleenstaand geval was. Aan het einde van de negentiende eeuw kende de hele artistiek-literaire sector een sterke groei die veel groter was dan de toename van de (beroepsactieve) bevolking.

In 1930 had 1,12% van de beroepsactieve vrouwen een beroep in de artistiek-literaire sector. Zonder rekening te houden met het beroep van “model aan een academie” stak één groep er bovenuit.¹⁴ In 1866 was 43% van alle acteurs, zangers en balletdansers een vrouw. In 1890 nam het aantal vrouwen in deze groep toe tot 59%, een aandeel dat min of meer constant bleef tot na de Eerste Wereldoorlog. Het hoog aantal vrouwen moet evenwel niet gezocht worden bij de acteurs maar veeleer bij de zangers en balletdansers. Over het gebrek aan vrouwelijke acteurs werd immers steen en been geklaagd en vaak moest een vrouwenrol gespeeld worden door een man, al was er tegen het einde van de negentiende eeuw wel een kentering waarneembaar, onder meer in de opleiding van actrices.¹⁵ In de sector van de beeldende kunsten is er een onderscheid tussen beeldhouw- en schilderkunst.

Tussen 1880 en 1930 was gemiddeld 6,5% van de schilders, decorateurs of restaurateurs een vrouw. Bij de beeldhouwers en degenen die in een atelier van een beeldhouwer werkten, lag dit aandeel op 2,7%. De fysieke vereisten en typisch mannelijke connotaties maakten dat vrouwen minder snel voor beroepen in de beeldhouwsector kozen of aanvaard werden.

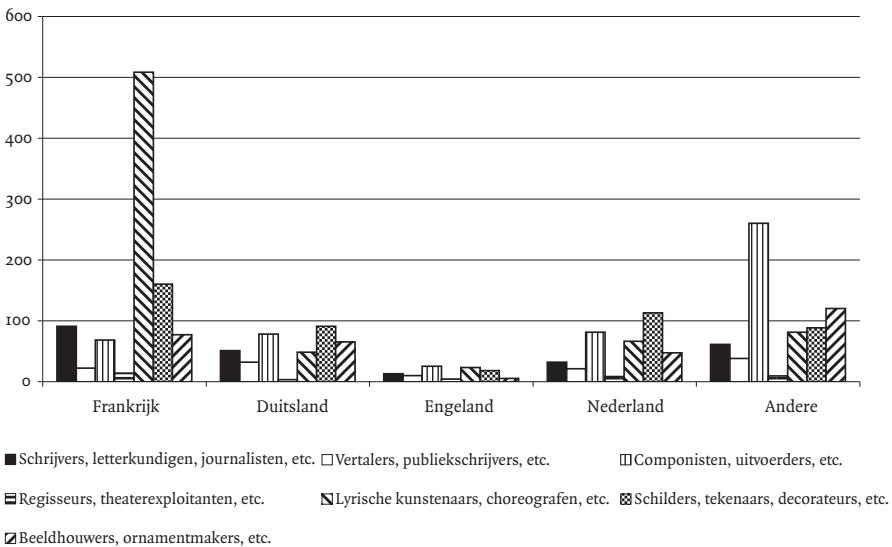
1910 is een interessant steekproefjaar om de tewerkstelling in de artistiek-literaire sector verder te onderzoeken. De volkstelling van 1910 bevat immers een gedetailleerde beroepenstatistiek met gegevens per sector, stad en administratief arrondissement. De telling bevat ook gegevens over de beroepsactiviteit van de buitenlanders die in België resideerden. Grafiek 3 toont het aandeel buitenlanders die actief waren in de artistiek-literaire sector. Het aandeel van de buitenlanders is veel hoger dan in andere sectoren. Zoals te verwachten, zijn de buurlanden en vooral Frankrijk goed vertegenwoordigd. De mobiliteit van personen met een beroep in de letterkundige of artistieke sector vraagt om verder onderzoek. Een van de redenen waarom er tot nu weinig allesomvattend (Europees) onderzoek naar gedaan is, heeft ongetwijfeld te maken met de moeilijkheid om de personen achter deze cijfers te vatten. Er zijn wel enkele deelaspecten naderbij bekeken, zoals de literaire missies die door de Franse overheid betoelaagd werden.

Grafiek 3 Nationaliteit van personen met een beroep in de letterkundige of artistieke sector, 1910 (Bron: volkstelling 1910).

Fransen prefereerden te opereren in een Franstalige omgeving waarin ze hun dominante positie konden bevestigen.¹⁶ In een onderzoek naar wetenschappelijke mobiliteit (waar de laatste jaren wél veel onderzoek naar gedaan is) spreekt

C. Charle in dit verband van “the french cultural empire”.¹⁷ Een laatste mogelijke reden voor de aantrekkingskracht die België tot na de eeuwwisseling op Fransen uitoefende, is dat het land nog steeds profiteerde van de reputatie een erg liberaal regime te kennen waarin de ‘proscrits’ van het Tweede Keizerrijk onderdak hadden gekregen. Een nuance hierop is de vlucht van Henri Kistmaeckers naar Parijs en de processen die werden aangespannen tegen onder meer Georges Eekhoud en Camille Lemonnier. In de jaren voor en na 1910 was het migratiesaldo van personen met een vrij of intellectueel beroep batig. Er kwamen meer personen met een artistiek-literair beroep naar België dan er vertrokken.¹⁸

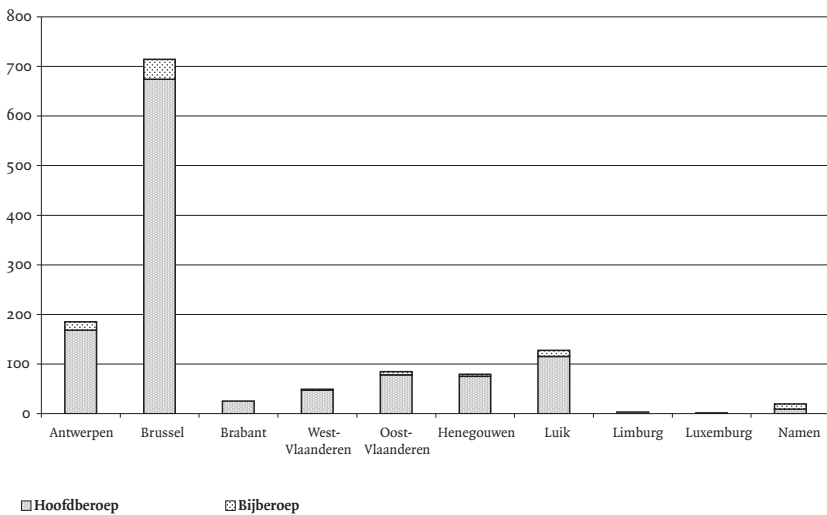

Grafiek 4 Buitenlanders met een beroep in de letterkundige of artistieke sector, 1910 (Bron: volkstelling 1910).

In grafiek 4 worden de buitenlanders die actief waren in de artistiek-literaire sector, in diverse beroepsgroepen ondergebracht. Daaruit blijkt duidelijk dat er niet alleen veel Franse auteurs, publicisten en journalisten beroepshalve actief waren in België, maar ook 508 zangers, acteurs en balletdansers. In 1910 hadden 14 Fransen een leidinggevende functie in een theater (directeur, exploitant of regisseur). Bij de Nederlanders valt dan weer op dat vooral beeldende kunstenaars in België opereerden en dat Nederlandse auteurs en journalisten slechts in zeer beperkte mate de grens overstaken.

De telling van 1910 laat ons toe om de geografische spreiding van personen die beroepshalve actief waren in de artistieke en literaire sector samen met de ver-

houding hoofd/bijberoep te analyseren (grafiek 5). Het Belgische culturele en intellectuele veld was stedelijk en zoals in alle andere landen ook centralistisch georganiseerd.¹⁹ In 1890 waren de personen die ondergebracht werden in de groep beroepen “relatives aux sciences, aux lettres et aux arts” voor 66% woonachtig in een van de vier grote Belgische steden. Brussel alleen nam 36% voor zijn rekening. In Gent, Luik en Antwerpen resideerde respectievelijk 7, 10 en 13% van de Belgische beroepsactieve wetenschappers, kunstenaars, auteurs en journalisten. Tussen 1880 en 1910 kenden Antwerpen en vooral Brussel in absolute en relatieve cijfers een sterke groei.

Grafiek 5 Woonplaats personen met als beroep auteur, publicist of journalist, 1910 (Bron: volkstelling 1910).

Niet minder dan 55,5% van de auteurs en journalisten resideerde in het administratief arrondissement Brussel en 18,7% in de stad Brussel zelf. Dit impliceert dat een groot aantal schrijvers en journalisten woonde in voorsteden als Sint-Joosten-Node en Elsene.²⁰ De gegevens in grafiek 5 tonen echter ook het dubieuze karakter van de beroepsgegevens in de volkstellingen aan. Het aantal auteurs en journalisten (zowel in hoofd- als in bijberoep) is in een aantal provincies onwaarschijnlijk laag. Luxemburg en Limburg mogen dan aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw niet bekend staan om hun bruisend literaire leven, er werden wel degelijk kranten en periodieken uitgegeven. Het aantal journalisten en auteurs in bijberoep was veel hoger dan deze cijfers laten uit-

schijnen. Het schrijverschap was bij uitstek een bezigheid die noodgedwongen en om materiële redenen in bijberoep werd uitgeoefend. Een mogelijke verklaring voor het geringe aantal personen die zichzelf als auteur of journalist in bijberoep omschreef is dat de economische realiteit omgekeerd werd. De betrokkenen maakten dan van (bijvoorbeeld) een administratieve functie een bijberoep niettegenstaande dit een voltijdse betrekking was waarmee brood op de plank kwam. Met andere woorden, van zodra iemand zich een schrijver ‘voelde’, werd dit als hoofdberoep opgegeven. Vandaar ook het belang van bovenstaande cijfers. Ze tonen duidelijk aan dat het aantal personen die een professionele invulling gaven aan het schrijverschap of de journalistiek, gevoelig toenam. Zoals al aangegeven is een volgende en veel moeilijkere stap het vatten van de personen achter de cijfers. Een eerste poging hiertoe kan de analyse van de ledensamenstelling van corporatieve verenigingen zijn.

1.2 De ledensamenstelling van de beroepsverenigingen

In de inleiding van deze publicatie werden de voor- en nadelen van de prosopografische methode kort toegelicht. Net zoals in een SNA is het zinvol om in een prosopografie dwarsdoorsneden te gebruiken die vervolgens vergeleken kunnen worden. Zo wordt een longitudinaal perspectief gecreëerd. In het geval van de Belgische auteursverenigingen is het onmogelijk om voor twee steekproefperiodes op een systematische manier de sociale attributen van de leden te vergelijken. De verenigingen kwamen pas tot volle wasdom rond 1910 en de enige andere relevante en systematische dwarsdoorsnede die zou toelaten een evolutie te beschrijven, situeert zich tijdens het interbellum. In wat volgt beperk ik mij tot drie variabelen: leeftijd, woonplaats en (hoofd)beroep. De precieze ledensamenstelling van het Syndicat des Auteurs Dramatiques blijft door gebrek aan bronnenmateriaal vaag.

Voor de Eerste Wereldoorlog werden auteurs gemiddeld na hun vijfendertigste lid van een auteursvereniging. De mediane leeftijd bij de toetreding tot de AEB ligt op 35 jaar (variërend van 21 tot 65 jaar), bij de vvl op 36 jaar (variërend van 21 tot 72 jaar) en bij de BVT op 40 jaar (variërend van 20 tot 72 jaar).²¹ Ter vergelijking: in de APB (de beroepsvereniging van journalisten) situeert de mediane leeftijd van de nieuwe leden tussen 1890 en 1914 zich op 36 jaar. Naarmate de verenigingen erin slaagden hun dominante aspiraties waar te maken, werden de kandidaten op jongere leeftijd lid. Bijna elke Nederlandstalige toneelacteur die tussen 1905 en 1910

debuteerde en publiceerde, werd lid van de BVT. Hierbij is geen rekening gehouden met de auteurs die stukken schreven of werkten voor amateurgezelschappen. Veel van deze werken werden niet gepubliceerd en blijven in dit onderzoek onzichtbaar. Ook binnen de VVL en de AEB daalde de mediane leeftijd.

In 1910 was een grote meerderheid van de leden van de beroepsverenigingen in en vooral rond de steden gehuisvest. De Franstalige AEB kan zonder meer als een Brusselse aangelegenheid worden beschouwd. Vlaanderen en Wallonië wogen er ongeveer even zwaar door. Slechts een fractie van de in de *Dictionnaire bio-bibliographique des littérateurs d'expression wallonne* opgenomen auteurs was lid van de AEB.²² Het is onduidelijk of auteurs die in het Waals publiceerden organisaties hebben gesticht die vergelijkbaar zijn met de VVL en de AEB. De Société Liégeoise de Littérature Wallonne uit 1856 stelde aan het einde van de negentiende eeuw een aantal auteursbelangen centraal (zoals de hervorming van het premiestelstel), maar dit betekent niet dat het een beroepsvereniging was.²³ De 'stadsvlucht' die uit de volkstellingen naar voren komt, blijkt ook uit de cijfers in tabel 1 en geldt voor alle auteursverenigingen. Van beeldende kunstenaars is bekend dat ze vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw in toenemende mate de stad verlieten. In volle romantiek trokken zij zich terug op het platteland om al dan niet in groepsverband hun nostalgische liefde voor de natuur te bezingen. In België ontwikkelde Tervuren zich in de tweede helft van de negentiende eeuw als een Belgische pendant van het Franse Barbizon. Deze gemeente was toen nog niet door Brussel opgeslokt en enkel te voet of met de postkoets bereikbaar. Vanaf 1860 genoten ook beeldende kunstenaars van de Kalmthoutse heide, een dagtocht verwijderd van het Antwerpse stadscentrum. Enkele Gentse kunstenaars die zich afzetten tegen het academisme, zochten de meersen en meanders rond de stad op. Rond de eeuwwisseling volgden de schrijvers.²⁴ Toch verdient die 'stadsvlucht' enige nuancering. Personen die in de rand van de stad woonden, trachtten het beste van twee werelden te combineren maar behoorden in feite nog steeds tot het maatschappelijk weefsel van de dichtstbijzijnde stad. Hun sociale en intellectuele leven speelde zich daar af.²⁵ Binnen de VVL en de BVT waren de auteurs die in Brussel gevestigd waren veel minder dominant dan in de Franstalige AEB. Brussel en Antwerpen waren precies even belangrijk.

Het is niet evident om een organisatiegraad te bepalen aan de hand van de cijfers uit de volkstellingen. Er werd immers geen onderscheid gemaakt tussen auteurs en journalisten. Een betere manier om te achterhalen in welke mate auteurs aangesloten waren bij auteursverenigingen is de volledige literaire productie uit de periode die de steekproef voorafgaat, in kaart te brengen en deze gegevens ver-

		VVL	BVT	AEB
Vlaanderen	Antwerpen	23	18	4
	Gent	8	5	1
	Andere	16	7	7
Brussel	Stad	13	6	50
	Arrondissement	9	12	19
Wallonië	Luik	0	0	7
	Andere	1	0	10
Buitenland		1	0	3
Onbekend		0	0	7

Tabel 1 Woonplaats van de leden van de Belgische auteursverenigingen in 1910.

volgens te vergelijken met de ledenlijsten van de auteursverenigingen. Wat op het eerste gezicht onmogelijk lijkt, is in de praktijk wel degelijk te realiseren. Tussen 1908 en 1913 werden in de *Annuaire illustré de la Presse* lijsten gepubliceerd met de Franstalige literatuurproductie.²⁶ De werken die erin voorkwamen werden beoordeeld in het kader van de driejaarlijkse staatsprijs voor toneelletterkunde en de vijfjaarlijkse staatsprijs voor literatuur. De lijsten waren het resultaat van onderzoekwerk van de juryleden, inzendingen van uitgevers en in sommige gevallen ook inzendingen van auteurs. Het gaat om 340 Franstalige werken voor de periode 1903-1907 en 249 Nederlandstalige dichtbundels of romans tussen 1904 en 1909.²⁷ De werken waarover de Franstalige jury zich boog, werden gepubliceerd. Voor de Nederlandstalige productie ontbreken deze gedetailleerde gegevens.²⁸ De informatie in kolom L2 (lijst 2) van tabel 2 is bijgevolg fragmentarisch. Slechts 29 auteurs werden in het juryverslag besproken. Voor de toneelletterkunde geldt precies het omgekeerde. In de juryverslagen van de Nederlandstalige prijs staat elk ingezonden stuk vermeld, terwijl aan Franstalige kant een impressionistisch verslag gepresenteerd werd. De gegevens over de Nederlandstalige toneelletterkunde zijn wel volledig. Niettegenstaande het premiestelsel regelmatig onder vuur lag, achtten slechts weinig auteurs zich te goed om een premie aan te vragen. Het departement Wetenschappen en Letteren hield de aanvragen bij en legde de lijst voor aan de jury die ze aanvulde met eigen inlichtingen.²⁹ De jury van de literaire staatsprijzen ten slotte, had de taak om een waardeoordeel te vellen over de totale literaire productie van de voorbije periode.³⁰ Het kan dan ook niet anders dan dat de verslagen ook kwantitatief een goed beeld geven. Toch komen de cijfers verzameld met het oog op de toekenning van de staatsprijzen niet overeen met de cijfers die de VVL in 1909

HOOFDSTUK II

		Nederlandstalig					Franstalig					
		BVT	L1	VVL	L2	Totaal	ABB	L3	L4	Totaal		
Vrije beroepen	Advocaat	1	1	3		5	3%	16	16	7	39	13%
	Dokter					0	0%	5		4	9	3%
	Ingenieur					0	0%	1	2	1	4	1%
	Beroepsschrijver			5		5	3%	5	14	6	25	8%
	Journalist	8	9	8	2	27	14%	28	31	16	75	25%
	Bibliothecaris		2	4		6	3%	2	1	1	4	1%
	Vertaler								1		1	0%
	Geestelijke	1	2	3	3	9	5%	0	5	9	14	5%
	Archivaris	1				1	1%	0			0	0%
	Beeldend kunstenaar	1	1		1	3	2%	1	15	2	18	6%
	Andere	2	3			5	3%	0		2	2	1%
Zelfstandige arbeid	Industrie	1				1	1%	1			1	0%
	Uitgeverij	1	3	2		6	3%	3			3	1%
	Handel	1	5	3		9	5%	0	2	3	5	2%
Loonarbeid	Geschoolde arbeider		2			2	1%	0	0		0	0%
	Bediende	5	4	4	2	15	8%	2		2	4	1%
	Stedelijk ambtenaar		1	3	1	5	3%	1	1		2	1%
	Ambtenaar ministerie	3	3	10	1	17	9%	8	5		13	4%
	Andere ambtenaren	1	1	2	1	5	3%	8	1	2	11	4%
	Onderwijzer	11	7	2	4	24	13%	1	2		3	1%
	Leraar	4	7	8	4	23	12%	10	6	7	23	8%
	Hoogleraar, docent	1		6	1	8	4%	3	11	9	23	8%
Niet-arbeidsinkomen	Rentenier, bijzondere				2	2	1%	2		6	8	3%
	Student			1	1	2	1%	0		1	1	0%
Geen beroep	Gepensioneerde	1		2	2	5	3%	2	2		4	1%
	Zonder beroep		1	3	1	5	3%	1	4	6	11	4%
	Totaal	43	52	69	26	190		100	119	84	303	
Onbekend	3	12	2	3	5		8	17	96	121		
		46	64	71	29	210		108	136	180	424	

Tabel 2 Hoofdberoep van Belgische auteurs in 1910. Auteurs die lid waren van zowel de vvl als de bvt zijn ondergebracht bij de vvl. Personen die lid waren van een auteursvereniging zijn niet dubbel geteld.

L1: 'Driejaarlijkse prijskamp voor Nederlandse toneelletterkunde, tijdvak 1905-1907', in: *Moniteur Belge*, 22 november 1907, pp. 6350-6351 en idem tijdvak 1907-1909 in: *Moniteur Belge*, 15 december 1910, pp. 7651-7652.

L2: 'Vijfjaarlijkse wedstrijd in Nederlandse letterkunde, tijdvak 1905-1909', in: *Moniteur Belge*, 16 augustus 1911, pp. 4735-4746.

L3: 'Production littéraire belge en langue française (1904-1910)', in: *Annuaire illustré de la Presse Belge*, (1908 en 1913) pp. 191-199.

L4: 'Hommes de lettres et écrivains belge', in: *Répertoire général de la Presse Belge*, (1904) pp. 222-223.

bijgebracht om aan te tonen dat de Nederlandstalige literatuur onderbetoelaagd werd in vergelijking met de Franstalige. Emmanuel de Bom en Lode Baekelmans telden tussen 1906 en 1908 niet minder dan 585 Nederlandstalige en 527 Franstalige boekpublicaties. Ze baseerden zich hiervoor op de uitgaven opgenomen in de *Bibliographie de Belgique. Journal Officiel de la Librairie*.³¹ Met het oog op het beoogde resultaat werden proza, poëzie, literaire kritiek, toneel en zelfs historische werken waarschijnlijk opgeteld. Charels Sury telde in zijn *Bibliographie féminine belge* (1898) voor de periode 1895-1897 niet minder dan 7308 titels, waarvan 54 geschreven door vrouwen.³² Sury kwantificeerde de totale boekproductie, niet alleen de literaire. Picard verzamelde enkel proza, poëzie en literaire memoires. Ten slotte is in tabel 2 onder de noemer L4 een lijst van “hommes de lettres et écrivains belges” opgenomen die in het *Répertoire général de la presse belge* van 1904 verscheen.

Wanneer we vertrekken van de ledenlijsten van de auteursverenigingen, de optelsom maken en de ‘dubbels’ verwijderen, dan komen we aan 210 Nederlandstalige en 424 Franstalige auteurs voor 1910. Aangezien we voor beide taalgroepen niet over dezelfde gegevens beschikken is de discrepantie groter dan ze in realiteit moet zijn geweest. Toch staat vast dat de Franstalige literatuur in 1910 nog steeds een numeriek dominante positie innam. Van deze 634 Belgische auteurs konden er iets meer dan 500 geïdentificeerd worden. Dit moet ruimschoots volstaan om onder meer een antwoord te formuleren op de vraag in welke mate de professionalisering van het literaire veld zich voordeed en wat de verschillen waren tussen het Nederlandstalige en Franstalige productieveld. De laatste variabele in deze prosopografische steekproef is dan ook het hoofdberoep dat de auteurs in kwestie in 1910 uitoefenden.

De laatste decennia is terecht gewezen op de beperkingen die het gebruik van beroepsgroepen met zich meebrengt bij de constructie van een sociale stratificatie. Los van het feit dat hier geen poging tot stratificatie wordt voorgesteld, is het zinvol te wijzen op een door Eric Vanhaute treffend omschreven “doodlopende Methodenstreit”.³³ We onthouden dat indien er geen op voorhand vastgelegd onderzoeksraaster op de te kwantificeren bron wordt gelegd en indien de onderzoeker er zich rekenschap van geeft dat beroepsnomenclaturen sociale constructies zijn, het kwantificeren van professionele data wel degelijk zinvol is. Bovenstaande beroepsgegevens zijn het resultaat van een – weliswaar onvolmaakte – bottom-upbenadering. Deze werkwijze heeft een groot nadeel: ze is buitengewoon subjectief, zowel op het niveau van de historische actor als vanuit het onderzoeksstandpunt.³⁴ In elk geval mag niet geconcludeerd worden dat de 30 geïdentificeerde beroepsschrijvers (5 Nederlandstaligen en 25 Franstaligen) hun inkomsten exclusief uit hun litera-

tuurproductie haalden.³⁵ Vanhoute suggereert een opdeling van arbeid volgens het statuut: zelfstandige arbeid, loonarbeid, een niet-arbeidsinkomen en geen (geregistreerd) beroep.³⁶ Dit lijkt de meest zinvolle opdeling te zijn. Alle beroepen die in 1910 als vrije en intellectuele beroepen werden beschouwd, onderbrengen bij de zelfstandige arbeid strookt evenwel niet met de praktijk. Journalisten oefenden hun beroep meestal in loonverband uit. Vrije en intellectuele beroepen zijn in tabel 2 dan ook als een afzonderlijke categorie opgenomen.

Figuur 1 Op initiatief van Henri Carton de Wiart werd vanaf 1892 *Palais-Noël* uitgegeven, “un monument de l’activité littéraire et artistique de la Conférence du Jeune barreau de Bruxelles”. In dit jaarboek stonden teksten van Maurice Maeterlinck, Leopold Courouble, Eugène Demolder en vele andere juristen die een bijdrage leverden aan “la fleur de floraison toute nationale, dite la Littérature Judiciaire” (*Palais-Noël* (Brussel 1892) p. 20).

Meer dan hun Nederlandstalige collega’s oefenden auteurs die in de Franse taal publiceerden een vrij of intellectueel beroep uit (63% tegenover 32%). Dit is een eerste indicatie van een hoger opleidingsniveau bij de Franstaligen. Het opleidingsniveau van de journalisten moet nog verder onderzocht worden, maar aan Franstalige zijde is het duidelijk dat vrij veel journalisten een juridische opleiding hadden genoten.³⁷ Deze studies stonden in burgerlijke kringen hoog aangeschreven.³⁸ De omgeving waarin bijvoorbeeld Maurice Maeterlinck opgroeide, beschouw-

de dit bijna als een evidentie.³⁹ Niet minder dan 13% van de Franstalige auteurs was advocaat in hoofdberoep, tegenover 3% Nederlandstalige auteurs. Meer dan vandaag was een rechtskundige opleiding sterk generalistisch. Juristen waren verplicht een basisopleiding in de Letteren en Wijsbegeerte te volgen.⁴⁰ Het is bekend dat tijdens de opbloei van de beeldende kunsten en de letteren in de Belgische belle époque een cruciale rol was weggelegd voor de Jeune Barreau de Bruxelles.⁴¹

Het hogere opleidingsniveau van Franstalige auteurs blijkt ook uit de samenstelling van de groep auteurs die actief waren in het onderwijs. Relatief en absoluut gaven meer Franstalige auteurs les in het hoger onderwijs. Langs Nederlandstalige zijde springt het hoge percentage onderwijzers in het oog: meer dan 13%. Leerkrachten hadden een universitair diploma, onderwijzers niet. De Nederlandstalige auteurs waren vooral actief als toneelauteur, goed beseffend en/of in de veronderstelling dat toneel over het grootste educatieve potentieel beschikte. In totaal was 29% van hen actief in het onderwijs, wat ongeveer overeenkomt met de cijfers uit een onderzoek naar het 'tweede beroep' van auteurs aan het begin van de jaren 1970.⁴² Helmut Gaus, die 138 van 200 Nederlandstalige auteurs omstreeks het midden van de negentiende eeuw kon identificeren, kwam eveneens tot een percentage dat rond de 30 schommelde.⁴³ Toch is er een evolutie waarneembaar. De interne samenstelling van literatoren actief in het onderwijs veranderde grondig in de loop van de negentiende en twintigste eeuw. Auteurs die les gaven in het middelbaar onderwijs en een universitaire opleiding hadden genoten, namen in aantal toe.⁴⁴ Ook het gewicht van de vrije en intellectuele beroepen verdubbelde in de tweede helft van de negentiende eeuw. Het opleidingsniveau nam dus gestaag toe en de verschillen tussen Franstalige en Nederlandstalige auteurs werden kleiner. Het aandeel van de geestelijken is aan Franstalige en Nederlandstalige zijde even groot: 5% of in totaal 25 'priester-dichters'. Er was wel geen enkele geestelijke aangesloten bij de AEB, terwijl met August Cuppens (1862-1924), Hugo Verriest en Lodewijk Mercelis (1857-1918) de clerus prominent aanwezig was in de vvl. Caesar Gezelle (1875-1939) zou zich pas aansluiten in 1912. Allen kunnen beschouwd worden als de behoeders van de Gezelle-erfenis. Zij stonden ook bij vrijzinnige auteurs als August Vermeylen hoog aangeschreven. Eerder wees ik er al op dat de AEB geen exclusief vrijzinnige vereniging was. De katholieke 'Jeune Droite' sloot zich reeds in 1904 collectief aan.

Een laatste groep die de aandacht trekt zijn de ambtenaren. Vooral op ministeries was het aantal schrijvende ambtenaren vrij groot. Dit is niet te wijten aan de 'esprit artistique' die door de gangen van de ministeries waaide, maar een gevolg van de indirecte staatssteun aan auteurs. Ook op andere ministeries dan het

Ministerie van Schone Kunsten, Wetenschappen en Letteren werden auteurs tewerkgesteld. De meesten waren aangesloten bij de VVL of de AEB. Beide auteursverenigingen stimuleerden niet alleen die benoemingspolitiek, maar kwamen ook actief tussenbeide bij de invulling van een vacature. Hetzelfde gebeurde bij de toekenning van leerstoelen in de literatuur. Toen Karel van de Woestijne in 1910 de mogelijkheid kreeg om een betrekking te krijgen op een ministerie, werd hij verondersteld een examen af te leggen. In een brief aan Frans van Cauwelaert vroeg hij daarover diens mening. Was berusten de enige keuze? Hij had inderdaad geen diploma, maar kon wel bogen op een “vijftienjarige letterkundige loopbaan” en dit moest volstaan. Franstaligen werden volgens Van de Woestijne bovendien makkelijker benoemd: “wij Vlamingen worden niet alleen achtergesteld, maar tegenover jonge Fransch Belgische schrijvers genegeerd”.⁴⁵ Bekijken we de cijfers dan lijkt het wel mee te vallen met die achterstelling. In 1910 hadden relatief meer Nederlandstalige auteurs een betrekking op een ministerie dan Franstalige auteurs. Bijna tien jaar eerder had Van de Woestijne al geprobeerd om ambtenaar te worden op een ministerie.⁴⁶ Uiteindelijk kreeg hij in 1911 een betrekking bij het ministerie van Onderwijs, Schone Kunsten en Letteren en Wetenschappen. Hierna stelde hij ook alles in het werk om zijn jonge vriend Firmin van Hecke benoemd te krijgen. Hij verzocht Fernand Toussaint “in naam van de poëzie, al te doen (geen eigen onderlijning)” wat hij kon. Dat Van Hecke een katholiek was, moest in zijn voordeel spelen.⁴⁷ Vrijzinnige auteurs aarzelden ook niet om in alle vertrouwen katholieke protagonisten om hun bemiddeling te verzoeken. Een alternatief was er niet aangezien de katholieke regering gelijkgezinden aan de top van ministeries had benoemd. Zo vroeg Pol de Mont “zeer vertrouwelĳk” aan pastoor Jan Bols (1842-1921) of hij hem kon aanbevelen voor een job op het ministerie of een betrekking als onderwijsinspecteur. Zijn letterkundige verdiensten achtte hij onbetwistbaar. Voor De Mont was het evident dat hij nadien niet langer als “militant (geen eigen onderlijning)” politiek actief zou zijn.⁴⁸

Spilfiguren bij de benoemingen op ministeries waren Fernand Toussaint (voorzitter van de VVL), Nestor de Tière en Theophile Coopman (1852-1915). Coopman kreeg geregeld de vraag of hij zo goed wilde zijn om een “niet onbekende, zeer verdienstelijke letterkundige en allerbraafste jongen” aan een ambtenarenbetrekking te helpen.⁴⁹ De liberaal Coopman was benoemd voor de katholieken aan de macht kwamen. De Tière had Gustaaf Vermeersch (1877-1924) een betrekking bezorgd op het ministerie. Dit was Richard de Cneudt, een Gentse onderwijzer en immer bezorgd om zijn materiële lotsgesteldheid, ter ore gekomen en hij vroeg De Tière voor hem hetzelfde te doen. De Cneudt was enkel na zijn dagtaak “vrij

om zich met de letterkunde bezig te houden”. De oplossing lag voor de hand: “Kan ik in ’t ministerie geraken, met 3000 frank jaarwedde, dan zou ik ten eerste minstens voor vrouw en kinderen (ik heb 4 zoontjes) kunnen zorgen, en ten tweede minstens mijn avonden vrij hebben om mij ongehinderd aan de literatuur te wijden.”⁵⁰ Uiteindelijk was de bemiddeling niet langer nodig.⁵¹ De vvl kwam niet rechtstreeks tussenbeide in alle benoemingen. Onrechtstreeks, onder meer door de activiteiten die ze organiseerde, werden de auteurs wel met de juiste protagonisten in contact gebracht. In al deze brieven is er één constante. Auteurs verwezen naar literair prestige en niet naar andere kwaliteiten die ze bezaten om hun kandidatuur kracht bij te zetten. Ze schreven dus al vooraleer ze benoemd werden op een ministerie en niet omgekeerd. Met andere woorden, ze waren geen dilettaante ambtenaren.

Ondertussen is nog geen antwoord geformuleerd op de vraag in welke mate de vvl en de AEB representatief waren en de ‘professionele’ auteurs daadwerkelijk vertegenwoordigden. Voor wat betreft de vvl is deze vraag om de aangehaalde heuristische redenen moeilijk te beantwoorden. Over de Franstalige productie zijn we beter geïnformeerd. Slechts 25% van de geïdentificeerde auteurs was aangesloten bij de AEB. De representativiteit van de AEB komt pas tot uiting wanneer we de gepubliceerde romans en poëziebundels vergelijken met de ledenlijst van de AEB. Tussen 1905 en 1910 werd iets meer dan 55% van de Belgische Franstalige literaire productie geschreven door een lid van de AEB. Van de twintig personen die tussen 1905 en 1910 meer dan drie boeken publiceerden waren er slechts zes geen lid van de AEB: Marguerite Coppin, Adolphe du Bois, Joseph Chot (1871-1949), Emmanuel des Hayes, Maurice Maeterlinck en Léon Wauthy (1878-?). De grens van drie boeken is een mogelijk criterium om de dilettaanten van de professionelen te onderscheiden. Deze ‘veelschrijvers’ hadden in se ook het meest baat bij een degelijke belangenbehartiging. Dat Maeterlinck geen lid was van de AEB is in het licht van zijn mening over de opportuniteit van een op te richten Belgische Académie weinig verbazingwekkend. Voor Maeterlinck volstonden de Franse SGDL en SACD. Ook graaf Albert du Bois, inspiratiebron van rattachisten en populair toneelauteur, was aangesloten bij de Franse SACD en had net als Maeterlinck geen nood aan parallelle Belgische structuren.⁵² Du Bois was ook het grote voorbeeld voor een andere productieve auteur die geen lid was van de AEB: Joseph Chot.⁵³

Waarom Marguerite Coppin geen lid was van de AEB, is moeilijk te verklaren. Ze stond nochtans hoog aangeschreven bij haar mannelijke collega’s en had in 1891 reeds een prijs van de Union Littéraire gewonnen. Coppin was wel aangesloten bij journalistenverenigingen, wat erop wijst dat ze geen schroom had om zich

te manifesteren in door mannen gedomineerde structuren. Dat de AEB net zoals de vvl een mannenbastion was, is duidelijk. In 1910-1912 waren slechts twee vrouwen effectief lid: Blanche Rousseau en Raphaëlle Willems.⁵⁴ Zeker tot en met 1907 waren Héléna Clément en May de Rudder ‘membre adhérent’.⁵⁵ Andere prominent afwezige vrouwen waren Marguerite van de Wiele (die in 1909 bedacht werd met een anthologie uitgegeven door de AEB) en Clémentine Louant (eveneens bekroond door de Union Littéraire). Van hen weten we dus dat ze gewaardeerd werden door hun mannelijke collega’s, geregeld de publieke ruimte betraden en lid waren van diverse genootschappen en verenigingen. Een mooie exponent hiervan is het uitgebreide lemma dat over hen werd geschreven in *Nos Contemporains*, een biografisch overzichtswerk dat in 1905 ter gelegenheid van het vijfenzeventigjarig bestaan van België werd uitgegeven en als doel had intellectueel België in de etalage te zetten.⁵⁶

Luikenaar Léon Wauthy alias Léon Marie Thylienne was een echte veelschrijver en kon bogen op uitstekende verkoopcijfers. Hij publiceerde onder eigen naam en onder zijn pseudoniem erotische gedichten en avonturenromans.⁵⁷ Wauthy moest met negen boekpublicaties niet onderdoen voor Camille Lemonnier. Er zijn evenwel veel indicaties dat goede verkoopcijfers en commercieel succes niet per definitie als laakbaar werden aanzien. Twee voorbeelden volstaan. Veel tijdgenoten moeten geweten hebben dat Gabriel d’Estrange, die tussen 1897 en 1905 met een aantal (historische) vervolgomans voorkomt in de ‘liste de la production littéraire’, in werkelijkheid Georges Eekhoud was. Eekhoud publiceerde bij Julius Hoste sr. (1848-1933) Nederlandstalige en Franstalige romans in afleveringen en voorzag zo in zijn levensonderhoud.⁵⁸ Door onder een pseudoniem dergelijke romans te publiceren maakte hij wel een onderscheid tussen wat als zijn ‘ernstig’ en minder ‘ernstig’ werk kan worden beschouwd. Wie dit niet deed was Leopold Courouble (1861-1927), eveneens lid van de AEB. Courouble was van vorming jurist en schreef voor progressief liberale kranten als *La Réforme* en *Le Petit Bleu*.⁵⁹ In 1904 plaatste André Fontainas hem in de Parijse schijnwerpers via een omstandige bijdrage in *Le Mercure de France*. Onder de titel ‘quatre prosateurs belges’ besprak hij de eigenheid van de Belgische Franstalige literatuur.⁶⁰ Couroubles saga over *La Famille Kaekebroeck* (waarvan het eerste boek verscheen in 1901) wordt vandaag nog steeds gelezen en geldt als een tijdsdocument waarin de toenmalige “mœurs du Bas de la Ville” mooi tot uiting komen. Het succes van Courouble was Albert Giraud en Edmond Picard, de verslaggevers van de vijfjaarlijkse staatsprijs (1902-1907), niet ontgaan:

“M. Léopold Courouble, l’auteur de la Famille de Kaekebroeck, est peut-être le seul romancier belge dont l’œuvre ait été lue par le grand public. Il a connu ce que les éditeurs appellent ‘des forts tirages’. Cette aventure de librairie a profondément mécontenté quelques esthètes, aux yeux desquels l’obscurité est la condition de la gloire. Faut-il leur expliquer que le succès ne prouve rien, et qu’on peut avoir à la fois des lecteurs et du talent?”⁶¹

Met de “esthètes” doelden Picard en Giraud op auteurs als Christian Beck en Henri Vandeputte, die geen lid waren van de AEB. Vandeputte zou later wel toetreden tot de SGDL, Beck verdween van het toneel. Auteurs als Georges Eekhoud en Camille Lemonnier waren heel sterk begaan met hun verkoopcijfers. Het zou al te makkelijk zijn om dit toe te schrijven aan materiële bekommernissen. Zij wilden eenvoudigweg gelezen worden door een zo groot mogelijk publiek en haalden beslist niet alleen voldoening uit de ‘peer-review’ van hun werk. In een recente Franse studie over de “anarchistische literatuur” aan het einde van de negentiende eeuw wordt het werk van Eekhoud uitvoerig besproken.⁶² Caroline Granier wijst terecht op de wil van anarchiserende auteurs om niet alleen de ‘happy few’ te bereiken. Misschien bestond het ruime publiek niet op het moment van het schrijven, maar het kon wel geconstrueerd worden. Dit inzicht beperkte zich allerminst tot de anarchiserende auteurs of naturalistische romanschrijvers. De manier waarop de Belgische ‘kunst om de kunst’-aanhangers erkenning zochten in en via de massapers toont dit heel duidelijk aan. Op de sociale kunst en de wil om een groot publiek te bereiken kom ik verder in dit hoofdstuk uitvoerig terug.

2 Pers en literatuur: een aparte relatie

2.1 De literaire kritiek en feuilletons

Tabel 2 toont de intense verbondenheid tussen journalistiek en literatuur. Niet minder dan 25% van de Franstalige auteurs had een voltijdse betrekking bij een krant. Aan Nederlandstalige zijde bedroeg dit aandeel 14%. Literatuur en pers verhielden zich op een bijzonder complexe manier en die relatie is recent herhaaldelijk het onderwerp van onderzoek geweest.⁶³ In eerste instantie is de pers een belangrijk medium voor literaire kritiek. Het bekendste voorbeeld is de ‘ontdekking’ van Maurice Maeterlinck door Octave Mirbeau in 1890. Dit gebeurde niet in een literair tijdschrift, maar in *Le Figaro*. Het belang van de literaire kritiek in de

Belgische pers is nog niet systematisch onderzocht, al zal niemand ontkennen dat de massapers een cruciale rol vervulde. Bijna elke krant had een literaire kroniek. Aan het begin van de jaren 1980 verrichtte Raymond Vervliet pionierswerk. Hij begeleidde een aantal onderzoeken naar literaire kritiek in de Vlaamse pers, maar een allesomvattende synthese bleef uit.⁶⁴ Ook aan Franstalige kant bestaat enkel fragmentarisch onderzoek. De komst van de massakranten en de goedkope centenbladen creëerde in de negentiende eeuw ook ongekende mogelijkheden voor de zogenaamde feuilletons. Dit genre ontwikkelde zich ten volle in de jaren 1830. Een dergelijke relatie tussen pers en literatuur is in de Belgische (literaire) historiografie nauwelijks aan bod gekomen. Enkel de beginperiode van de feuilletonroman werd in de jaren 1970 grondig bestudeerd.⁶⁵ De ‘socialistische’ feuilletons uit het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw zijn wel al het onderwerp van een aantal deelstudies geweest.⁶⁶ In Duitsland, Frankrijk, Engeland en de Verenigde Staten staat het onderzoek een heel eind verder.⁶⁷

In de Angelsaksische literatuur wordt erop gewezen dat de wegen van de journalistiek en de literatuur tegen het einde van de negentiende eeuw uit elkaar gingen in een parallel professionaliseringsproces dat gedreven werd door de opkomst van de massakranten.⁶⁸ In de Franse literatuur leggen onderzoekers meer de nadruk op het ontstaan van een ‘literaire journalistiek’, bestaande uit opinies, kritieken, kronieken en dergelijke meer.⁶⁹ Dit Franse element sluit meer aan met wat zich in België voordeed. Van bij het begin van de jaren 1890 kreeg de Belgische contemporaine literatuur (onder meer via kritieken en scheppend werk) veel aandacht in de massapers. De belangrijkste factor hierin is de integratie van pers en literatuur op het persoonlijke niveau. Jonge auteurs waren op de pers aangewezen voor hun levensonderhoud en maakten vervolgens van hun forum gebruik om de literaire stroming waar ze voor stonden in de kranten te verdedigden. Een tweede persoonlijke factor is de vriendschapsband tussen (auteurs-)journalisten en auteurs. Lieten jonge journalisten een positieve recensie optekenen, dan werd dit nadrukkelijk toegejuicht. Een goed voorbeeld hiervan is de ommekeer in de Gentse Franstalige pers aan het begin van de jaren 1890. Voordien stonden kranten als *La Flandre Libérale* en *Le Journal de Gand* erg vijandig ten opzichte van “le mouvement”.⁷⁰ Telkens Lucien de Busscher en Joseph de Geynst (waarover verder meer) in respectievelijk *La Flandre Libérale* en *Le Journal de Gand* een bijdrage publiceerden die het réveil van de Belgische letteren onderstreepte, werd dit vermeld in de kroniek van *La Jeune Belgique*.⁷¹ Nadien zouden voor beide jongemannen (uit erkentelijkheid?) de kolommen van *La Jeune Belgique* geopend worden. Een ander voorbeeld vinden we in de briefwisseling van twee ambitieuze Nederlandstalige hemel-

bestormers. Toen Emmanuel de Bom en August Vermeulen in 1891 plannen smeedden voor de oprichting van *Van Nu en Straks*, werden goede persrelaties als een van de essentieelste voorwaarden beschouwd voor het welslagen van het project. Met onder andere Paul Janson (1840-1913) van *La Réforme* “heerschten” ze alvast over de Franstalige pers, schreef Vermeulen.⁷² Personen achter literaire voorhoedeorganen waren zich dus bijzonder goed bewust van de aparte relatie tussen pers en literatuur. Om een publiek te bereiken – en dit was wel degelijk de belangrijkste drijfveer, ook van diegenen die het *l’art pour l’art*-mantra aanhingen – was ruchtbaarheid in de dagbladpers gewoon noodzakelijk.

De krant die het best de integratie tussen pers en literatuur illustreert, was het liberale *L’Indépendance Belge*, dat een hoogopgeleid lezerspubliek had en internationaal hoog aangeschreven stond. *L’Indépendance* was in 1887 in handen gevallen van Franse investeerders en werd ruim betoelaagd door de Franse overheid. Samen met onder meer het progressistische (progressief liberale) *La Réforme* stond de krant bekend als francofiel en doordrongen van ‘*l’esprit parisien*’, ook cultureel.⁷³ Niet gespeend van enige bescheidenheid getuigde Gérard Harry in zijn memoires over de rol die hij speelde bij de openstelling van de kolommen van *L’Indépendance Belge* voor de talenten van *La Jeune Belgique* en *L’Art Moderne*:

“On sent ce qu’un littérateur devait et doit abandonner de conscience à une direction, officieuse ou officielle, de journal. Une de mes consolations fut mon acte inaugural: la création, dans le supplément de *l’Indépendance*, d’un feuilleton ouvert à tous les jeunes talents littéraires révélés par la *Jeune Belgique* et *L’Art Moderne*, et dont je rémunérais – comme il n’avait jamais été fait en ce pays-...”⁷⁴

Dit was voor Harry de enige manier om auteurs te geven wat hen toekwam: de financiële vruchten van hun werk. Enkel de boekhandelaars verdienden door het uitlenen van boeken (tegen betaling) goed geld aan literatuur en dit ten nadele van de uitgevers en de auteurs zelf.⁷⁵ De in Parijs geboren Harry was zelf ook literair actief, maar had vooral aanzien als journalist, vertaler, criticus en krantendirecteur. Hij sprak en schreef vloeiend Engels aangezien zijn ouders de Britse nationaliteit hadden en was continentaal correspondent van Angelsaksische kranten. Aan het begin van de jaren 1890 knoopte hij vriendschappelijke banden aan met Maurice Maeterlinck.⁷⁶ Robert van Nuffel omschreef Harry treffend als “un des meilleurs hérauts de sa [de Maeterlinck] gloire, tant en France que dans les pays anglo-saxons”.⁷⁷ Maeterlinck bemiddelde ook voor andere auteurs bij Harry.⁷⁸

Om de dalende verkoop goed te maken, besloten de aandeelhouders van *L'Indépendance Belge* in 1893 een populaire versie van de krant uit te geven: *Le Petit Bleu*. Dit was het eerste geïllustreerde dagblad in België. De concurrerende kranten omschreven het minachtend als een populistisch centenblad, maar in realiteit was het een gedurfd experiment.⁷⁹ De lay-out en de prijs waren inderdaad afgestemd op de massa, maar de inhoud bleef op een hoog niveau. Aan *Le Petit Bleu* werkten auteurs-journalisten mee, waarvan Georges Garnir de bekendste was, en onder impuls van Harry werden de 'moeilijke' literatuur en literaire kritiek niet op de achtergrond geschoven.⁸⁰ Ook de jonge Camille Huysmans werkte enkele jaren als journalist voor dit liberale dagblad.⁸¹ Ondertussen zag de moederkrant het aantal abonnementen verder afkalven tot ongeveer 4000, een schim van wat het voordien was geweest, en werd de onderneming afhankelijk van de verkoop van *Le Petit Bleu* ("une excellente affaire commerciale") en Franse subsidies.⁸² Het uitgebreide aanbod onuitgegeven Belgische literatuur was dus allerminst een commerciële voltreffer. Toch zouden ook andere kranten het voorbeeld van *L'Indépendance Belge* volgen, bijvoorbeeld *L'Escaut* (Antwerpen) en het Gentse *La Flandre Libérale*, dat tussen 1897 en 1899 haar abonnees bediende met een *Supplément Littéraire*. Het grootste verschil met *L'Indépendance* is dat in deze bijlagen origineel scheppend werk van Belgische auteurs veeleer schaars was en dat de uitgevers op veilig speelden en overwegend populair Frans werk overnamen. Ik kan enkel herhalen dat de contacten met de SGDL hierbij een belangrijke rol gespeeld moeten hebben, maar hierover is verder onderzoek noodzakelijk.

In 1898 nam een groep financiers rond de industrieel en filantroop Ernest Solvay (1838-1922) *L'Indépendance* over met als doel er een pacifistisch propaganda-instrument van te maken. Harry kon zich niet vereenzelvigen met dit nieuwe ideaal, diende zijn ontslag in als hoofdredacteur en verzamelde met een aantal vrienden de middelen om van *Le Petit Bleu* een onafhankelijke onderneming te maken.⁸³ Na zijn vertrek bleef *L'Indépendance* ook onder de hoofdredactie van Charles Tardieu wekelijks onuitgegeven proza (feuilletons) en poëzie publiceren, wat het volgens AEB-secretaris Georges Rency tot "le seul journal littéraire de l'époque" en een "rare aubaine!" maakte.⁸⁴ Dit kan genuanceerd worden. *Le Petit Bleu* hield eveneens de vinger aan de pols van Franstalig literair-artistiek België. Zelf omschreef Harry *Le Petit Bleu* als het "Gotha [adelijke almanach] des intellectuels". Het enige verschil was dat Harry's nieuwe project niet kon bogen op rijke mecenasen die via *L'Indépendance* onrechtstreeks Belgische literaire talenten financieel ondersteunden.⁸⁵ Een mooi voorbeeld is *La Vie Morte* van Georges Rodenbach, de eerste versie van *Art en exil*. Dit werk van de toen nog onbekende symbolist werd in

1886 eerst in *L'Indépendance Belge* gepubliceerd en pas in 1889 in boekvorm uitgegeven. Ook andere kranten publiceerden onuitgegeven romans van Rodenbach als feuilletons, bijvoorbeeld *Le Carillonneur*.⁸⁶ Hetzelfde geldt voor het katholieke *Le Patriote* dat de lezer regelmatig onuitgegeven en 'moeilijke' romans als feuilleton aan bood. Deze voorloper van *La Libre Belgique* had eind 1896 meer dan 40.000 abonnees en was financieel zelfbedruipend.⁸⁷ Of deze manier van publiceren auteurs in staat stelde te voorzien in hun levensonderhoud valt te betwijfelen. Het was hoogstens een aanvulling op hun inkomen. In het geval van een reeds uitgegeven roman was de auteur in veel gevallen ook verplicht de opbrengsten te delen met de uitgever. Dit zorgde ervoor dat auteurs niet alleen als literator meewerkten aan kranten, maar ook journalistieke taken op zich namen. Iemand als Georges Garnir schreef in *Le Petit Bleu* niet alleen theater-, kunst- en literatuurkritieken, maar berichtte ook over het sociaal-culturele en zelfs politieke reilen en zeilen in de hoofdstad. Enkel wie aangesloten was bij de SGDL en meer dan occasioneel gereproduceerd werd, kon als 'feuilletonist' in zijn levensonderhoud voorzien.

2.2 Hoofd- of bijberoep?

Een laatste en misschien wel belangrijkste aspect van de interactie tussen pers en literatuur is dat veel auteurs ook als journalist actief waren. Al van in het midden van de negentiende eeuw "verdiende 10% [van de auteurs] zijn brood in de krantenwereld".⁸⁸ Dit percentage verdubbelde tegen het einde van de negentiende eeuw. Toen de beroepsvereniging van Belgische journalisten, de Association de la Presse Belge (APB), in 1948 terugblikte op haar zestigjarige geschiedenis, achtte zij het nodig een grondig overzichtsartikel over "les journalistes belges écrivains" in het gedenkboek op te nemen.⁸⁹ Vooral aan Franstalige kant was het aantal auteurs-journalisten aanzienlijk. Net zoals bij de schrijvende ambtenaren is de cruciale vraag vanaf wanneer auteurs het werken voor een krant als een bijberoep beschouwden. Waren ze schrijvers die bijklusten als journalist of journalisten die zich wel eens aan een toneelstuk of roman waagden? Dit onderscheid is subtiel, maar bijzonder belangrijk.

Voor auteurs waren er twee manieren om de pers te benaderen. Firmin van den Bosch drukte het in 1912 treffend als volgt uit: "L'entrée des écrivains dans le journalisme se fit de deux manières différentes: les uns choisirent la presse comme carrière; les autres, en marge d'une fonction plus utilitaire, apportèrent à la presse leurs concours spécialisés; les premiers furent rédacteurs en titre, les seconds

des collaborateurs.”⁹⁰ Het achterhalen van de gebruikte titulatuur is één optie, maar de betrouwbaarste manier is de controle op het niveau van het individu en aan de hand van egodocumenten. Een aantal voorbeelden volstaat om dit duidelijk te maken. Tussen 1906 tot 1910 trachtte Herman Teirlinck uitsluitend van zijn pen te leven. Hij schreef feuilletons, werkte tegen betaling voor Vlaamse en Nederlandse literaire periodieken, schreef het humoristische toneelstuk *Mijnheer Serjanszoon* (1908) en begaf zich op de paden van de journalistiek.⁹¹ In 1909 vroeg Teirlinck een gunst aan Herman Robbers: “Er is gelegenheid om iets te doen voor een Vlaamschen litterator, die 't van doen heeft, namelijk voor mij.” Na het overlijden van August Gittée hadden de Nederlandse kranten *Algemeen Handelsblad* en *Het Vaderland* niet langer een correspondent in Brussel. Hij prees zichzelf aan als iemand met uitstekende contacten in “den politieken en administratieven wereldkring” die spoedig in staat zou zijn een informatiedienst op te zetten.⁹² Wat Teirlinck voorstelde is journalistiek in de meest strikte betekenis van het woord: het vergaren en verwerken van nieuws. Het *Algemeen Handelsblad* hapte toe, maar *Het Vaderland* hield voorlopig de boot af.⁹³ Teirlinck betreurde dit: “zulke twee kranten hadden er mij bovenop geholpen, en toegelaten een hardnekkig doorzetten van mijn litteraire werk”, waarna hij aan Robbers nogmaals zijn penibele financiële toestand opbiechtte.⁹⁴

Autodidact Paul-Gustave van Hecke (1887-1967) had eveneens te kampen met materiële problemen en kwam uiteindelijk tot het inzicht dat schrijven voor een krant de enige optie was. Aanvankelijk hield hij een aantal andere mogelijkheden open. Bij hem kwam daar nog de lokroep van de bühne bij. Emmanuel de Bom begeleidde hem in deze zoektocht. Via de Socialistische Jonge Wacht en het tijdschrift *De Waarheid* (zie verder) kwam hij als jonge klerk in contact met de progressieve literair-artistieke voorwacht van zijn tijd.⁹⁵ Zijn artistiek-literaire ambities namen vanaf 1903 met de dag toe en hij besloot zijn ontslag in te dienen bij een van de afdelingen van de Gentse arbeiderscoöperatie Vooruit om zich op een toneelcarrière te concentreren.⁹⁶ Toch was het geen uitgemaakte zaak. In 1909 lichtte hij aan De Bom zijn keuze om acteur te worden toe: “Ik vergat je te zeggen dat ik alleen maar acteur wou worden om een broodwinning te hebben. Ook wel een beetje om aan die kunst, voor zooveel er aan gedaan wordt hier, maar ik hoopte vooral zoo over tijd te beschikken om aan mijn geliefde literatuur te werken.”⁹⁷ De Bom moet afkeurend gereageerd hebben. Van Hecke legde een week later omstandig uit waarom hij het toneelspelen als een “winstbaantje” zag. Hij wist echt van geen hout pijlen te maken. “Maar wat zal ik doen? Men zegt, gij en anderen nog schrijven dat ik aanleg heb om toneelspeler te worden. [...] Langs de ande-

re kant zegt men, Karel van de Woestijne en meer, [...] dat ik talent voor schrijven heb.” De tussenoplossing was dat hij al spelende zou werken aan zijn literaire productie. Hij besloot: “Wellicht ware het ’t beste dat ik tooneel slechts als liefhebberij blijf beoefenen en ernaar poog eens of morgen journalistiek, waarvoor ik aanleg heb, als een broodgewin aan te pakken om me helemaal en uitsluitend aan literatuur te kunnen geven.”⁹⁸ De journalistiek zou later inderdaad de ruggengraat worden van al zijn activiteiten. Dat hij zich wat later aansloot bij de vvl kan ook beschouwd worden als een affirmatie van zijn wil om als professioneel auteur door het leven te gaan. Bovendien berichtte hij in de pers vooral over evenementen waarin zijn expertise als kunstcriticus en auteur nuttig waren. Het is dan ook moeilijk om Van Hecke te omschrijven als journalist. Hij was een schrijver-journalist die streefde naar een integratie van zijn literaire en journalistieke activiteiten. Bij Teirlinck was het journalistieke werk duidelijk ondergeschikt aan zijn literaire werk, wat trouwens ook kan gezegd worden van zijn generatiegenoot Karel van de Woestijne, die er in die periode een vrijwel identiek loopbaanpatroon op na hield. Voor hen primeerde de literatuur, de journalistiek vulde hun inkomen aan. Ook in Nederland waren veel auteurs aangewezen op de pers. In 1908 schreef Tachtiger Lodewijk van Deyssel aan August Vermeylen: “Voor een schilder is het iets anders, maar voor een schrijver is, geloof ik, het besluit om vast dagblad-schrijver te worden noodzakelijk, eventueel vrije uren voor gescheiden kunstproductie openhoudende” (geen eigen onderlijning).⁹⁹

3 De professionalisering van de journalistiek

3.1 Een bestendiging van de differentiatie binnen het perslandschap

De oprichting van de beroepsvereniging van journalisten

Een andere manier om te achterhalen in welke mate het literaire en het journalistieke veld relatief autonoom waren ten opzichte van elkaar, is het vermeende parallelle professionaliseringsproces vanuit het perspectief van de journalistiek te bekijken. De professionalisering van de journalistiek kwam reeds aan bod in het boek van Pierre van Dungen. Toch is het zinvol om de beroepsverenigingen van schrijvers en van journalisten vanuit comparatief perspectief te benaderen.¹⁰⁰ In de buurlanden Frankrijk en Nederland bestaat veel gedetailleerd onderzoek over de geschiedenis van de journalistiek. De eerste Europese beroepsverenigingen van journalisten

werden bijna simultaan opgericht aan het begin van de jaren 1880. Voor veel historici is dit het eigenlijke startpunt van de tendens tot professionalisering van de journalistiek.¹⁰¹ Duitsland volgde pas in 1895. Toen werd het Verband Deutscher Journalisten- und Schriftstellervereine gesticht. Charle verklaart deze laattijdige oprichting door de minder liberale organisatie van Duitsland, maar vergeet rekening te houden met het Duitse particularisme; er bestonden al heel wat lokale beroepsverenigingen van journalisten. Wel is het zo dat de differentiatie tussen journalisten en schrijvers in de Duitse ruimte veel minder sterk doorgedreven was dan bijvoorbeeld in Frankrijk. Journalisten en auteurs hadden in Duitsland een gemeenschappelijk standsbesef dat ook vertaald werd in gemeenschappelijke corporatieve verenigingen.¹⁰² Ook in België is het onderscheid niet altijd even aanwijsbaar.

Het initiatief voor de oprichting van de Association de la Presse Belge (APB) werd genomen in 1885. Het ging uit van de vrijzinnige Antwerpse journalist Arthur Goemaere (1841-1902). Ter gelegenheid van de Wereldtentoonstelling werden toen Belgische en buitenlandse journalisten naar de Scheldestad uitgenodigd. Het is best mogelijk dat de buitenlandse voorbeelden inspiratie brachten om een vereniging te stichten ter bescherming van “la dignité” en de “intérêts professionnels” van journalisten. In verschillende steden zochten journalisten reeds elkaars gezelschap op, maar “La fraternité qui a régné entre les membres de la presse belge” die Goemaere op de wereldtentoonstelling vaststelde, ging verder dan de stadsgrenzen.¹⁰³ Ook hier gingen een vorm van informele sociabiliteit en de genese van een groepsgevoel het ontstaan van professionele structuren vooraf. Dit is ook een van de redenen waarom auteurs die zich eerder lieten gelden in de Union Littéraire tot de stichtende leden behoorden. Théo Hannon en Lucien Solvay (1851-1950) waren van bij de oprichting van de APB van de partij. Aanvankelijk was ook advocaat en kunstpromotor Octave Maus bij de besprekingen betrokken, maar hij trok zich terug “ne se considérant pas comme faisant suffisamment partie de la presse”.¹⁰⁴ Maus was zoals reeds vermeld wel betrokken bij de oprichting van de AEB en later ook bij de Union de la Presse Périodique. Een vergelijking van de ontwerpstatuten van december 1885, medio 1886 en de op 1 november 1886 goedgekeurde versie toont dat de maandenlange discussie vooral betrekking had op de toelatingsvoorwaarden. Hoelang moest een krant bestaan vooraleer een aan die krant verbonden journalist lid kon worden van de beroepsvereniging? Uiteindelijk creëerden de stichters van de APB een onderscheid tussen kranten die dagelijks verschenen en één jaar moesten bestaan en kranten die niet dagelijks verschenen en al twee jaar op de markt moesten zijn. Ook belangrijk is de toevoeging van de

voorwaarde dat de werkzaamheden van de journalisten voor de krant op regelmatige basis moesten worden vergoed. Enkel journalisten die tegen betaling voor een krant werkten werden toegelaten.¹⁰⁵ De APB was dus in eerste instantie een middel om zich te onderscheiden van de amateurs en dilettanten die niet van hun activiteiten in de pers leefden. De in de jaren 1880 opgerichte beroepsverenigingen in Frankrijk hadden dezelfde betrachting.¹⁰⁶ De APB had van bij de stichting vier doelstellingen: de oprichting van een hulpkas, de bespreking en bescherming van de rechten en algemene belangen van de pers, de invoering van een identiteitskaart waarmee de geassocieerde journalisten zich in België en in het buitenland konden kenbaar maken en ten slotte ook de voorbereiding van een wetswijziging rond persmisdriven.¹⁰⁷ In 1890 werd het voornemen om een hulp- en pensioenkas op te richten in de praktijk omgezet.¹⁰⁸

De APB ging van start met 77 journalisten die de beginselstatuten onderschreven. Dit ledenbestand groeide systematisch aan tot 289 in 1910 en ongeveer 400 na de Eerste Wereldoorlog. Binnen het Belgische journalistenkorps was de organisatiegraad ongeveer even groot als in Nederland.¹⁰⁹ Uit de volkstellingen blijkt ook dat het aantal journalisten en letterkundigen in vergelijking met andere landen tot 1914 relatief hoog lag. De strikte afbakening en de eis dat journalisten op regelmatige basis en tegen betaling bij een krant actief waren, verklaren ongetwijfeld waarom er zo weinig vrouwen lid waren van de APB. In 1910 betrof het slechts zeven vrouwen (2,4%), waarvan geen enkele Nederlandstalige. Tijdens het interbellum veranderde dit nauwelijks. De professionele dagbladpers bleef een mannenzaak. Toch hadden bij de volkstelling van 1910 precies 80 vrouwen verklaard te werken als journalist of letterkundige in hoofdberoep. De personen achter deze cijfers zijn moeilijk te vatten, maar het geeft wel aan dat in journalistenverenigingen de organisatiegraad bij vrouwen laag was, net zoals bij auteursverenigingen.¹¹⁰

Enkele jaren na de oprichting van de APB ontstond een aantal lokale afdelingen. De Antwerpse journalisten beten de spits af in 1886, de Gentse (1887, uitgebreid tot Oost-en West-Vlaanderen in 1891) en Brusselse (1888) journalisten volgden het voorbeeld en namen in grote lijnen de Antwerpse statuten over. De doelstellingen van deze lokale afdelingen vertoonden grote gelijkenis met de betrachtingen van de nationale beroepsvereniging, met dat verschil dat ze nadrukkelijk de intermediaire rol tussen de journalisten en de lokale overheden en de bevordering van de collegialiteit (“confraternité”) centraal stelden. De lokale afdelingen onderhandelden ook met bijvoorbeeld kunstkringen, theaters, trammaatschappijen om reductie of vrije toegang te krijgen. Ten slotte organiseerden de lokale afdelingen activiteiten om de hulp- en pensioenkas te spijsen. Net zoals

bij de Caisse Centrale des Artistes Belges kwam het gros van de inkomsten niet uit de bijdragen van de leden, maar uit deze evenementen. De concerten, bals, diners en vieringen versterkten ongetwijfeld de lokale cohesie en korpsgeest.¹¹¹

Uitgevers of aandeelhouders wier rol beperkt was tot de financiering en het bestuur, maakten geen deel uit van de APB. Directeurs of eigenaars die ook actief waren als journalist en niet zelden als auteur hadden wel toegang tot de beroepsvereniging. Een voorbeeld daarvan is Julius Hoste sr., eigenaar-directeur van *Het Laatste Nieuws*, de *Vlaamsche Gazet* en de *Zweep*, uitgever van volksboeken en toneel-auteur. Hoste leverde regelmatig inhoudelijke bijdragen.¹¹² Een ander geval was Gérard Harry: directeur van *L'Indépendance Belge* en later hoofdredacteur-aandeelhouder van *Le Petit Bleu*, maar ook actief als auteur, journalist en correspondent van *Le Figaro*. Andere aandeelhouders die tegelijkertijd journalist waren, zijn Hector Chainaye (van *La Réforme*) en Maurice de Thier (van *La Meuse*). De Thier beseftte heel goed dat *La Meuse* een “affaire industrielle” was, maar dan wel een met een speciaal karakter. Hij was geen “homme de lettres” zoals zijn vader (die hij had opgevolgd), maar hij ‘openbaarde’ zich wel als journalist.¹¹³ Hector Chainaye (1865-1913) was actief betrokken bij de symbolistische tijdschriften *La Basoche* en *La Wallonie* en werd in 1895 directeur en later ook hoofdaandeelhouder van de progressief-liberale krant *La Réforme*. Ook Chainaye beschouwde zichzelf in de eerste plaats als journalist en niet als patroon. Hij beschikte over een scherpe, geëngageerde en polemische pen die hij veelvuldig gebruikte. Een aantal andere journalisten van *La Réforme* die lid waren van de APB, behoorde eveneens tot de groep aandeelhouders.¹¹⁴ Ook over de eigendomstructuren van *La Flandre Libérale* zijn we goed geïnformeerd. Deze Gentse krant werd uitgegeven door de in 1894 opgerichte Société Anonyme de la Presse Libérale Gantoise. De aandeelhouders waren lid van de raad van beheer en van de redactieraad.¹¹⁵ Zij schreven wel eens een bijdrage maar dit was niet hun voornaamste (beroeps)activiteit. Vanaf 1894 tot 1913 was journalist en toneelauteur Gustave Abel directeur van *La Flandre Libérale*, maar geen aandeelhouder.¹¹⁶ Hij had ook geen inspraak in het personeelsbeleid. Zeker tot 1914 waren alle journalisten die in loonverband verbonden waren aan *La Flandre Libérale* lid van de APB, maar geen van hen was aandeelhouder van de nv. Deze situatie was zeker niet uitzonderlijk. De paden van aandeelhouders en journalisten gingen verder uit elkaar en hun belangen begonnen met elkaar te botsten.¹¹⁷

Net zoals bij auteursverenigingen traden bij de oprichting van de beroepsverenigingen van journalisten distinctiemechanismen in werking. De weigering van Octave Maus en een aantal anderen om lid te worden van de APB was de voorbode van de oprichting van de Union de la Presse Périodique Belge in 1891, een vereniging die de tijdschriften vertegenwoordigde. De evolutie van de pers tijdens de negentiende eeuw werd gekenmerkt door schaalvergroting, diversificatie en een enorme toename van de gespecialiseerde tijdschriften. Het tot dan vage onderscheid tussen tijdschriften en kranten werd scherper.¹¹⁸ Een aantal personen, “des professeurs, des littérateurs, des économistes, des artisans, des ingénieurs, des industriels, des médecins, des avocats, bref des hommes ayant tous des aptitudes spécialisées”, erkende het verschil tussen dagbladen en tijdschriften. Ook periodieken hadden invloed en speelden een belangrijke rol in de publieke ruimte. Om deze invloed in goede banen te leiden en om de belangen van “la petite presse” te verdedigen, was een krachtenbundeling noodzakelijk: “l’union fait la force”. Opnieuw zetten de journalisten zich af tegen de amateurs en dilettanten: “pour prévenir d’ailleurs tout abus et garder le prestige qu’elle mérite, l’Union n’admet aucun de ces journalistes-amateurs...” De amateurs werden niet gedefinieerd als personen die in de pers hun belangrijkste beroepsactiviteit uitoefenden, maar wel als personen die niet over de noodzakelijke kwalificaties beschikten, zonder dat daarop verder werd ingegaan. Een heel belangrijk onderscheid met de APB was dat de Union de la Presse Périodique enkel directeurs of vertegenwoordigers van directeurs als leden aanvaardde.¹¹⁹ Toch kan de Union, vandaag nog steeds actief, niet als patroonsorganisatie worden beschouwd. De meeste periodieken waren niet winstgevend en ook niet met dat doel opgericht, laat staan dat deze ‘directeurs’ werknemers in dienst hadden.

De Union slaagde vrij goed in haar opzet en groepeerde directeurs van verschillende ideologische achtergrond en specialisatie, gaande van economische en juridische vakpublicaties tot tijdschriften bestemd voor landbouwers, militairen, geneesheren enzovoort. Ook ‘directeurs’ van artistiek-literaire tijdschriften sloten zich aan. Octave Maus van *L’Art Moderne* was jarenlang voorzitter, de alomtegenwoordige intellectueel Paul Otlet (1868-1944) ondervoorzitter. Na Maus volgden onder meer Maurice Kufferath (*Guide Musical*), Edmond Picard (eveneens *L’Art Moderne*), Maurice des Ombiaux (directeur van het socialistische *Le Coq Rouge*) Fernand Brouez (van het colinsistische *La Société Nouvelle*) en Eugène Georges (directeur van het occulte *La Libre Critique*).¹²⁰ Deze lijst wekt de indruk dat enkel progressief-

liberale of socialistisch geïnspireerde periodieken vertegenwoordigd waren, maar dit was niet het geval. Ook de priester Henri Moeller, directeur van *Durendal*, en Edmond de Bruyn (1875-1956) van *Le Spectateur Catholique* behoorden tot de Union. Het ledenaantal groeide op minder dan tien jaar aan tot 200.¹²¹ De Nederlandstalige periodieke pers was totaal niet vertegenwoordigd. In tegenstelling met de APB, waar van in het begin de Nederlandstalige en Franstalige journalisten co-existerden, hadden zich nauwelijks of geen directeurs van Nederlandstalige periodieken aangesloten bij de Union.¹²² De APB werd trouwens pas in de jaren 1990 opgesplitst in een Nederlandstalige en Franstalige vleugel.¹²³ Naast de Union werd in Brussel in 1893 “sous les auspices d’un groupe de journalistes et hommes de lettres” nog een andere beroepsvereniging opgericht: de Association des Journaux Périodiques Belges. Ook deze vereniging bood enkel onderdak aan directeurs.¹²⁴ In 1907 werd de naam veranderd in Association des Journalistes Périodiques Belges et Etrangers.¹²⁵

De evolutie tot differentiatie en specialisatie die zich tijdens de negentiende eeuw voltrok, deed zich ook voor bij de kranten die dagelijks verschenen. De institutionalisering gebeurde gaandeweg, via de oprichting van specifieke organisaties zoals de vereniging van sportjournalisten. Daarnaast bestond een aantal andere samenwerkingsverbanden die aanvankelijk niet in de categorie van de beroepsverenigingen vielen, maar wel een uiting waren van een toenemende specialisatie. Het eerste bekende samenwerkingsverband heeft zijn wortels in 1850: het Syndicat de la Presse d’Information. Er is weinig bekend over de eerste vijftig jaar van deze vereniging. De syndicale vertegenwoordigers waren minstens vijf jaar journalist en hadden vooral de opdracht reportages en nieuwsgaring te faciliteren en er bijvoorbeeld voor te zorgen dat aangesloten leden toegelaten werden tot festiviteiten en andere publieke gebeurtenissen. Aan het einde van de negentiende eeuw paste de vereniging haar statuten aan conform de tijdgeest: enkel journalisten in hoofdberoep waren nog welkom.¹²⁶ Verschillende auteurs-journalisten waren lid van dit syndicaat dat later zou opgaan in de Brusselse afdeling van de APB. Andere in de *Annuaire* opgenomen groeperingen van journalisten waren de ‘Wetstraatjournalisten’ die een eigen identificatiekaart hadden, de juridische journalisten met een syndicale vertegenwoordiger in het Brusselse justitiepaleis, en de economisch-financiële journalisten. Deze samenwerkingsverbanden werden tijdens het interbellum geformaliseerd. Theater-, literatuur- en kunstcritici – de categorie waarin de meeste auteurs-journalisten actief waren – hadden een aparte maar wel informele status binnen de APB.¹²⁷

3.2 De eerste problemen: ideologie en particularisme

In het eerste hoofdstuk werd duidelijk aangetoond dat beroepsverenigingen van auteurs pas een zeker gewicht kregen toen onder meer het lokale particularisme en de ideologische barrières werden doorbroken. Voor auteursverenigingen waren deze factoren zelfs bepalend voor de levensvatbaarheid. Een eerste groot conflict binnen de beroepsvereniging van journalisten voltrok zich in de jaren 1893-1894. De Brusselse afdeling was van oordeel dat haar leden te weinig zeggingschap hadden over de toekenning van nieuwe lidmaatschappen. Ook klaagde ze over de toepassing van de reglementen die in andere afdelingen en in de nationale vereniging niet strikt genoeg gebeurde. Ze eiste dat in de provincies enkel journalisten toegelaten zouden worden die “strictement professionnels” waren. Vooral met een aantal leden van de *Coopération de la Presse Belge*, de hulp- en pensioenkas van de APB, ontstonden problemen. De andere afdelingen volgden de Brusselaars gedeeltelijk, maar het bestuur van de nationale vereniging kon niet aan hen worden overgelaten.¹²⁸ Het nationale bestuur werkte een compromis uit en stelde voor de toelatingsvoorwaarden voor de pensioenkas strikter te maken, maar tegelijkertijd de APB nog steeds open te stellen voor “hommes de valeur, qui, sans être précisément journalistes professionnels, consacrent leur plume à la défense de leurs idées et de leurs principes”. Volgens het bestuur konden de Brusselse beroepsjournalisten beter meer fierheid tonen over de aanwezigheid van deze personen in de rangen van de APB. Als we kijken naar de bestuursleden van de opstandige afdeling, dan wordt duidelijk dat deze zich niet wensten af te zetten tegen de schrijversjournalisten (Théo Hannon en Georges Garnir waren bestuurslid) of tegen de uitgeversjournalisten (Julius Hoste behoorde eveneens tot de leden).¹²⁹ Het ging wel degelijk om een onderscheid tussen personen voor wie de journalistiek een hoofdberoep was en personen die op onregelmatige basis voor de pers werkten. Tegelijkertijd was het een uiting van de wil om bepaalde voordelen (de hulp- en pensioenkas) te reserveren voor zo weinig mogelijk journalisten.

Een ultieme poging om de Brusselse afdeling over de streep te trekken mislukte.¹³⁰ Het voorstel voorzag in de bestendiging van het principe om een zekere autonomie te geven aan de lokale afdelingen. Brussel zou een *pars pro toto* van Brabant moeten worden. Hoewel dit voorstel werd afgewezen, vormde het wel de aanleiding voor de totstandkoming van de provinciale afdelingen Luik-Luxemburg en Henegouwen-Namen. Toch bleven de provinciale kringen in Vlaanderen en Wallonië de facto stedelijke kringen. In 1910 waren slechts drie Limburgse journalisten aangesloten bij de kring Antwerpen-Limburg en ook de afdeling voor

beide Vlaanderen en Luik-Luxemburg werden gedirigeerd en bevolkt door journalisten uit respectievelijk Gent en Luik. Naast de officiële lokale afdelingen van de APB zag nog een aantal andere lokale verenigingen van journalisten het levenslicht, bijvoorbeeld de Cercle de la Presse du Littoral, bestemd voor journalisten die actief waren in de kuststeden.¹³¹ Deze kleinere verenigingen waren vooral gericht op de versterking van de korpsgeest en waren niet meer dan de formalisatie van informele vormen van sociabiliteit. Meestal waren ze een kort leven beschoren.¹³²

In 1898 zette de toenmalige voorzitter van de APB de problemen nog een keer op een rijtje. Hij trachtte opnieuw het voorstel uit 1894 door te drukken, maar voegde een belangrijke nuance toe. Er werd een onderscheid gemaakt tussen arrondissementen waar kranten dagelijks verschenen en arrondissementen waar de dagelijkse publicatie van een krant onmogelijk was zoals in Limburg en de Antwerpse Kempen. Wie in een dergelijk arrondissement woonde kon nog steeds effectief lid worden op grond van de betaalde medewerking aan een krant die niet dagelijks verscheen. In Brussel kon de lokale afdeling dan verder evolueren in de richting van een “professionnalisme plus rigoureux”. De toegang tot de Société Coopérative en de hieraan verbonden voordelen moest wel veel moeilijker gemaakt worden. Ereleden werd de toegang ontzegd en kandidaten zouden individueel gewikt en gewogen worden.¹³³ De voorstellen werden aanvaard en de statuten in die zin gewijzigd. Vanaf 1898 tot en met het interbellum bleef het reglement van de APB grotendeels onveranderd. Enkel het lidmaatschap van de Société Coopérative bleef het voorwerp van discussie. De Coopérative werd vervangen door een Société Mutualiste om aanspraak te kunnen maken op subsidiëring. Die kwam er in 1904 met de erkenning van de pensioenkas. Het gros van de inkomsten werd nog steeds niet gerealiseerd door de bijdragen van de leden, maar door opbrengsten uit concerten, kunstveilingen en andere activiteiten. Het was voordeliger om het aantal leden te beperken en zo de voordelen per lid te maximaliseren. Naar analogie met bijvoorbeeld de Franse SACD werd in 1914 het maximale aantal leden van de Société Mutualiste vastgelegd op tweehonderd, wat slechts een fractie is van het aantal personen dat voltijds tewerkgesteld werd door een krant.¹³⁴

In de beginjaren waren politiek-ideologische geschillen op het eerste gezicht onbestaande. In Frankrijk was de situatie net omgekeerd. De eerste Franse beroepsverenigingen van journalisten waren geënt op ideologische of politieke basis.¹³⁵ Pas in 1886-1887 werd een overkoepelend Comité Général des Associations de la Presse Française gesticht. Zoals in het verzuilde Nederland gingen de journalisten in België van start met een overkoepelende beroepsvereniging wars

van politiek en ideologie.¹³⁶ Enkel de Nederlandstalige socialistische pers was aanvankelijk niet vertegenwoordigd, maar dit had meer te maken met de manier waarop *Vooruit* werd gemaakt. Deze belangrijkste socialistische krant deed geen beroep op beroepsjournalisten maar wel op militanten. Pas in 1901 werd voor een eerste keer iemand tegen hoge betaling geëngageerd: Aimé Bogaerts.¹³⁷ Bogaerts zegde zijn betrekking als onderwijzer op en werd voltijds journalist-toneelacteur. Hoewel hij herhaaldelijk werd verzocht zich bij de APB aan te sluiten, deed hij dit pas in 1908.¹³⁸ Uiteindelijk sloot de voltallige redactie van *Vooruit* zich aan voor het begin van de Eerste Wereldoorlog.¹³⁹ De Brusselse socialistische krant *Le Peuple* daarentegen was al vanaf de beginjaren in de APB vertegenwoordigd.

De weinige politiek-ideologische conflicten die zich dan toch voordeden, staken vooral de kop op bij de verkiezing van een nieuwe voorzitter. Dit was onder meer het geval in 1898, toen Georges Lorand (1860-1918) van het progressief-liberale *La Réforme* en Léon Mallié (1855-?) van de ultramontaanse *Courrier de Bruxelles* de degens kruisten. De strijd werd beslecht in het voordeel van Lorand. De katholieke Mallié volgde hem een jaar later op.¹⁴⁰ Nadien werd besloten het voorzitterschap alternerend toe te wijzen aan de drie grote politieke families.¹⁴¹ Dat de APB er relatief goed in slaagde om een zuiloverschrijdend corporatisme gestalte te geven, betekent niet dat er geen politiek-ideologische journalistenverenigingen waren. De Association des Journalistes Catholiques de Belgique werd opgericht in 1897 en had kameraadschappelijkheid en de bescherming van de katholieke doctrine als doel, maar dan wel “en respectant l'autonomie et l'indépendance des journalistes”.¹⁴² De vereniging koos er ook voor om katholieke notabelen op te nemen en zo de legitimiteit van de propaganda te versterken.¹⁴³ De Association des Journalistes Libéraux ontstond pas in 1910 en had dezelfde doelstellingen, zijnde de “triomf” van de liberale ideologie propageren, maar dan wel conform een zekere onafhankelijkheid. De lidmaatschapsvoorwaarden waren dezelfde als bij de APB.¹⁴⁴ De socialistische journalistenvereniging werd pas in 1925 gesticht en was statutair geaffilieerd met de BWP en de Commission Syndicale, de voorloper van de huidige socialistische vakbond.¹⁴⁵ In Frankrijk zag reeds in 1893 een Syndicat des Journalistes Socialistes het licht, maar ook dit syndicaat opereerde binnen een overkoepelende korpsgeest en dito verenigingen.¹⁴⁶ Uit een vergelijking van de ledenlijsten van de katholieke en liberale journalistenvereniging met die van de APB blijkt dat de verzuilde verenigingen niet los van de APB bestonden. In 1910 waren bij de katholieken 65 van de 87 leden bij de APB aangesloten, bij de liberalen 61 van de 88 leden. Ook alle initiatiefnemers en de eerste bestuursleden van de socialistische journalistenvereniging waren in 1925 lid van de APB en bleven dit ook.¹⁴⁷ De

APB had een ongecontesteerde monopoliepositie. Voor de bescherming van de beroepsbelangen waren de journalisten aangewezen op samenwerking.

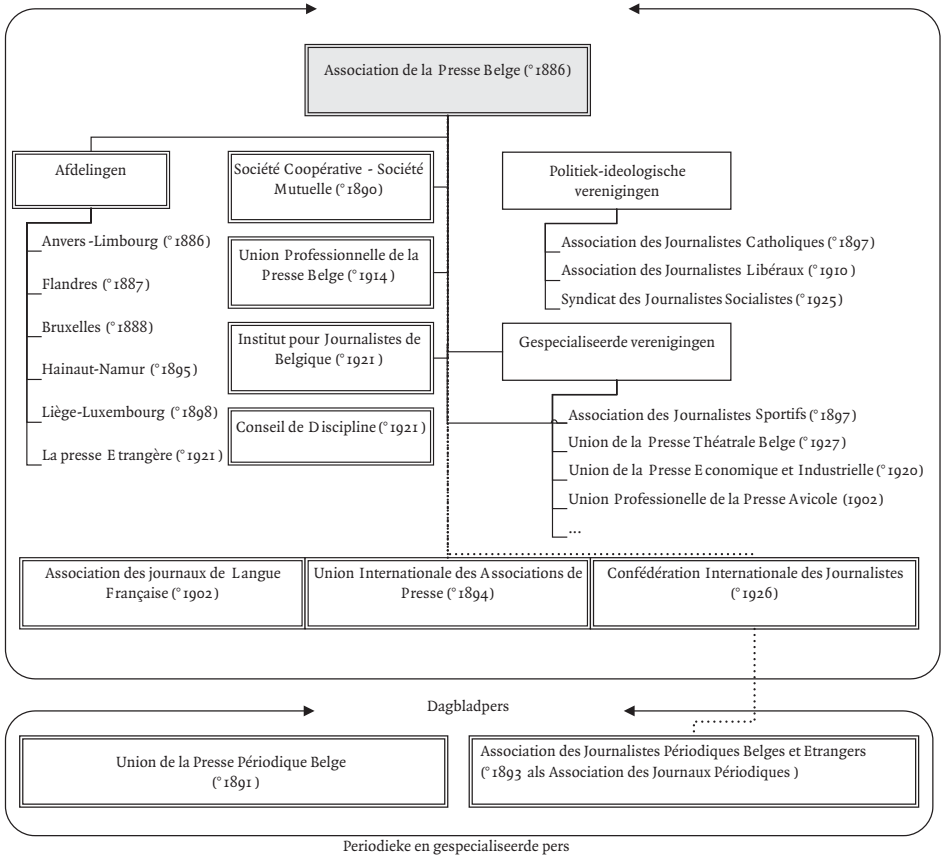
De keuze van het lokaal waarin de beroepsverenigingen konden vergaderen, is niet zonder belang. De wil om over een eigen lokaal te beschikken, is een terugkerend gegeven omdat daarmee de waardigheid van het beroep wordt geaffirmeerd.¹⁴⁸ Het is geen toeval dat de auteursvereniging van Franstalige schrijvers vandaag gehuisvest is in het statige pand dat ooit toebehoorde aan Camille Lemonnier. Ook de journalisten waren zich hiervan bewust. De mogelijkheid om een eigen lokaal aan te kopen kwam vanaf de oprichting van de APB in 1886 regelmatig ter sprake. Uiteindelijk leidde de aankoop van een gebouw in 1914 tot de stichting van de Union Professionnelle, die zich conform de eerder aangehaalde wet van 1898 liet erkennen als officiële beroepsvereniging en aldus rechtspersoonlijkheid wist te verwerven. Waarom kozen de betrokkenen er niet voor om de bestaande APB om te vormen tot een dergelijke vereniging? De verklaring hiervoor is complex en raakt de essentie van de journalistiek. Ter gelegenheid van de Wereldtentoonstelling in Luik en het 75-jarige bestaan van België werd de vereniging in 1905 bij Koninklijk Besluit erkend: “Le désir de M. le Ministre de l’intérieur était de consacrer en quelque sorte officiellement notre association comme l’organisme professionnel de la presse Belge.” Het was evenwel geen erkenning naar analogie met de Orde van Advocaten (sinds 1810), maar veeleer een erkenning die de auteursverenigingen AEB en de VVL hadden kregen. De reden daarvoor ligt besloten in de grondwet en meer bepaald de persvrijheid en de individuele verantwoordelijkheid van de journalist.¹⁴⁹ Daarom kon de APB geen rechtspersoonlijkheid en erkenning als een vereniging van publiek nut krijgen. De eerste keer dat deze vraag gesteld werd, moet rond de eeuwwisseling geweest zijn. De politici toetsten alle mogelijkheden af om alsnog de juridische barrières op te heffen, maar zonder resultaat.¹⁵⁰

Het initiatief tot de oprichting van de Union Professionnelle ging niet uit van het bestuur van de APB, maar wel van een aantal individuele leden. Op de jaarvergadering van 1914 werd het project wel met veel enthousiasme door de APB goedgekeurd.¹⁵¹ De voorzitter van de Union Professionnelle kreeg statutair een zitje in het APB-bestuur. De Union Professionnelle ging nog een stap verder bij de afbakening van wie professioneel journalistiek bedreef en wie niet: “les membres effectifs doivent exercer [...] la profession de journaliste professionnel, c’est-à-dire être attaché avec rémunération fixe à la rédaction d’un journal quotidien d’information et faire du journalisme sa profession principale.”¹⁵² Op regelmatige basis of met een zelfstandigenstatuut tewerkgesteld zijn volstond niet. De twee belangrijkste doelstellingen van de Union waren de bevordering van de kameraadschap

tussen de leden-journalisten en de aankoop van een lokaal. Betekende dit de finale breuk tussen journalistiek en literatuur? Neen. Tot de initiatiefnemers behoorden immers Herman Dons, Lucien Solvay en een aantal andere leden van de APB. Ook een aantal directeurs-journalisten was lid, bijvoorbeeld Julius Hoste sr., die ook ondervoorzitter was van de Entente Patronale. Bijna alle leden van de overkoepelende persbond APB waren lid van de Union Professionnelle en vice versa. Pas na de Eerste Wereldoorlog ontpopte de Union Professionnelle zich meer en meer als een echte vakbond en uiteindelijk gingen de wegen van de APB en de Union ook effectief uiteen. De Union was een vakbond omdat ze optrad ten voordele van de materiële belangen van journalisten en intermedieerde tussen de werkgevers (uitgevers) en de werknemers (journalisten). Dergelijke belangen werden voor de Eerste Wereldoorlog ook binnen de APB besproken. De APB bestendigde haar rol als vereniging die de professionalisering van de journalistiek in de hand werkte. Met professionalisering bedoel ik het beroep van journalist in overeenstemming brengen met dat van geneesheer en advocaat, de ideaaltypes van professies zoals die beschreven worden in de 'klassieke' arbeidssociologie. Dit proces begon voor de Eerste Wereldoorlog en was bij uitstek internationaal. Tegelijkertijd kwamen ook 'typisch' syndicale eisen op tafel. De APB schipperde tussen een syndicale en een professionele werking.

3.3 Journalisten aller landen, verenigt u!

Een laatste belangrijke parallel tussen de oprichting van de auteursverenigingen en de stichting van de beroepsverenigingen van journalisten is het internationale kader waarin de groepsvorming plaatsvond.¹⁵³ In 1893 nodigde het invloedrijke Britse Institute of Journalists enkele buitenlandse journalisten en auteurs uit op zijn jaarlijks congres. Ook Emile Zola gaf 'acte de présence'. Op dat moment woeden twee belangrijke discussies binnen de Britse journalistenvereniging. De eerste vraag was of journalistiek een gesloten beroep moest worden. Voor sommigen ging het om een 'roeping', terwijl anderen een specifieke (al dan niet universitaire) vorming noodzakelijk achtten. De tweede vraag was of het Institute zich moest ontwikkelen tot een professionele organisatie dan wel tot een vakbond.¹⁵⁴ Beide vragen kunnen onmogelijk van elkaar losgekoppeld worden en zijn een uiting van de zoektocht naar de identiteit van de journalist en de hieraan verbonden status in de maatschappij. De twee visies die het Institute of Journalists verdeelden vormden ook de rode draad op de internationale bijeenkomsten van journalisten. Na

Figuur 2 Organogram van journalistenverenigingen in 1925. De structuren waren een bestendiging van de situatie van voor de Eerste Wereldoorlog (Bronnen: *Annuaire illustré de la Presse* 1908, 1911, 1920 en *Annuaire officiel de la presse belge* 1929-1930).

de bijeenkomst in Londen nam de APB zich voor jaarlijks een congres te organiseren waarop de buitenlandse journalistenverenigingen uitgenodigd zouden worden. Een geschikt kader hiervoor was de Wereldtentoonstelling te Antwerpen in 1894. Delegaties uit heel Europa en de Verenigde Staten maakten hun opwachting. Het congres nam het principe aan om een internationale federatie van journalistenverenigingen op te richten. Pas twee jaar en twee congressen verder werd er overeenstemming bereikt over de modaliteiten. Het Bureau Central des Associations de Presse had als basisdoelstelling “établir une entente et une action communes entre les Associations des journalistes de différents pays à l’égard des questions purement professionnelles [...] en dehors de toute idée de religion, de politique, de races et de nationalité” [geen eigen cursivering].¹⁵⁵ Voor de Britten was dit al een

stap te ver. Na de conferentie van Bordeaux trok het Britse Institute of Journalists zich terug uit de internationale fora, al bleven ze wel uitstekende bilaterale contacten onderhouden met de Belgische APB.¹⁵⁶

Een van de redenen waarom het Institute of Journalists zich terugtrok was ongetwijfeld de bij meerderheid goedgekeurde resolutie die bepaalde dat journalisten een basiseducatie dienden te krijgen, een belangrijk intern twistpunt in het Verenigd Koninkrijk. Van 1895 tot 1902 werd op elk congres gedebatteerd over de modaliteiten van een dergelijk onderricht. De wens werd uitgesproken dat de journalistiek in de bestaande universitaire programma's zou worden opgenomen.¹⁵⁷ In België stonden tussen ideaal en realisatie een pak praktische bezwaren. Reeds in 1896 werd de minister van Onderwijs gevraagd om een opleiding in de staatsuniversiteiten van Gent en Luik op te starten, maar ook na herhaaldelijk aandringen bleef dit verzoek dode letter.¹⁵⁸ Het Institut pour Journalistes de Belgique, waarvan sprake in bijna elk jaarverslag tussen 1902 en 1914, zou pas na de Eerste Wereldoorlog worden opgestart en functioneerde onder de auspiciën van de APB. Er bestond een Nederlandstalige en een Franstalige leergang. Studenten waren verplicht een twintigtal cursussen te volgen waarvan meer dan de helft (kunst)historische vakken. Franstaligen kregen ook een cursus "histoire de la littérature néerlandaise et de la littérature belge d'expression flamande". Tot de lesgevers behoorden onder meer André de Ridder, Henri Pirenne, Georges Rency en Sander Pierron.¹⁵⁹ Het stimuleren van een basisopleiding is een van de stappen om van de journalistiek een gesloten professie te maken. Ook de invoering van een identificatiekaart gaf een mogelijkheid om de toegang te controleren. De verspreiding ervan was een van de eerste beleidsdaden van de APB en er werden ook allerlei praktische voordelen aan verbonden. Op het congres van Rome in 1899 werd beslist dat iedereen die lid was van een vereniging aangesloten bij het Bureau Central des Associations de Presse, een internationale identificatiekaart kon aanvragen. Een officiële, door de overheid uitgereikte perskaart kwam er in België pas in 1940 en kan beschouwd worden als een voorbode van de wetgeving rond de bescherming van de titel 'beroepsjournalist'. Het lidmaatschap van een professionele organisatie als de APB was indirect dus vrij dwingend, maar niet verplicht.

Onder de titel "situation légale des journalistes vis-à-vis des directeurs de journaux" kwamen op de internationale congressen naast de verlofdagen ook de contracten tussen uitgevers en journalisten ter sprake.¹⁶⁰ Het Belgische standpunt was duidelijk. Contracten tussen uitgevers en journalisten konden niet gezien worden als reguliere arbeidscontracten tussen werkgevers en werknemers. Hoewel sommige journalisten als werknemers ingeschreven stonden op de kiezerslijsten van

de werkrechtshraden (de voorlopers van de arbeidsrechtbanken), was het officiële standpunt van de APB dat geschillen beter door een rechtbank van koophandel werden beslecht.¹⁶¹ Het bestuur raadde de journalisten aan om zich van de kiezerslijsten te laten schrappen. De APB kon binnen de politieke wereld op veel steun rekenen om de journalistiek buiten de reguliere arbeidswetgeving te houden. Dit kwam tot uiting bij de bespreking van de wet van 7 augustus 1922 over de arbeidsovereenkomst voor bedienden. Het socialistische parlementslid Jules Lekeu, ook medewerker van *Vooruit* en *Le Peuple*, maakte toen in naam van de journalistieke onafhankelijkheid een aantal kanttekeningen. Journalisten oefenden volgens hem een vrij beroep uit. Minister Louis Franck gaf hem gelijk: “J’espère que, dans ce pays, les journalistes ne deviendront jamais des employés ni des commis” [pejoratieve omschrijving voor kantoorbediende].¹⁶² Aan de andere kant vond Franck het niet rechtvaardig dat journalisten slechter behandeld zouden worden dan een bediende en dat ze zomaar van dag op dag op straat konden worden gezet. Deze tweeslachtigheid van de journalistieke stiel zou altijd een probleem blijven.

Eigen aan een professie in de functionalistische zin van het woord is dat het een beroep is met een eigen ethisch kader waarop controle kan worden uitgeoefend. Ook over dit thema bogen de deelnemers van de internationale congressen voor 1914 zich geregeld. De ethiek van een journalist is een zaak van rechten en plichten. Tijdens de eerste internationale congressen werd veel aandacht besteed aan een betere bescherming van het auteursrecht. Vertegenwoordigers van het Bureau participeerden ook aan de hoger vermelde congressen over de artistieke en literaire eigendom. De strijd voor de bescherming van het auteursrecht had bij journalisten dezelfde impact als bij auteurs en beeldende kunstenaars. Het versterkte de korpsgeest en zorgde voor de verdere ontwikkeling van een eigen intellectuele integriteit en identiteit. Discussies over auteursrechten werden gelijkgesteld met discussies over “la dignité” van het journalistenberoep.¹⁶³ Andere aspecten die betrekking hadden op de ethiek van de journalistiek waren de bescherming van het bronnengeheim (internationaal congres Luik 1905) en de verplichting om onderlinge twisten over persmateries intern te regelen. De deelnemers discussieerden ook over vage begrippen als autonomie, waardigheid en betrouwbaarheid.¹⁶⁴ In het eerste geïllustreerde jaarboek van de APB (1908) werd een bijdrage opgenomen over de maatschappelijke rol van de journalistiek. De auteur beschouwde de pers meer en meer als “le quatrième pouvoir” in de veronderstelling dat “[...] bientôt le monde sera gouverné par les journalistes”.¹⁶⁵ Net omwille van die macht groeide ook het verantwoordelijkheidsgevoel. In hetzelfde artikel werd een anonieme “philosophe gazetier” geciteerd. De elf beginselen die hij opsomde door-

staan met glans een vergelijking met de hedendaagse code van journalistieke beginselen.

Zonder een controleorgaan blijven ethische beginselen of een journalistieke code vrijblijvend. Op het congres van Bordeaux (1895) werd het principe goedgekeurd om in de schoot van het Bureau een internationaal arbitragehof op te richten. Op de internationale congressen die daarna plaatsvonden, werd de werking verrijnd. Het hof – waarvan geen indicaties zijn dat het ooit heeft gefunctioneerd – diende erover te waken dat de morele en materiële waardigheid van de journalist gevrijwaard bleef. Ook geschillen tussen uitgevers en journalisten konden voor het arbitragehof beslecht worden. In België kwam een dergelijke Disciplinaire Commissie er na de Eerste Wereldoorlog.¹⁶⁶ De zelfregulerende instantie is de voorloper van de Raad voor de Journalistiek (2002). De problemen van toen zijn trouwens de problemen van vandaag.¹⁶⁷ Enkel leden van de APB konden ter verantwoording op het matje geroepen, berispt of uitgesloten worden. Ook met betrekking tot zelfregulering evolueerde de journalistiek vanaf het einde van de negentiende eeuw in de richting van een volwaardige professie. Het enige maar wel cruciale verschil met bijvoorbeeld de Orde van Advocaten is dat het lidmaatschap van de APB niet door de overheid verplicht werd en dat de leden niet gedwongen werden zich te schikken naar de tuchtrechtelijke uitspraken binnen de Orde. De grondwettelijk vastgelegde persvrijheid belet het ontstaan van dergelijke structuren, wat niet weg neemt dat er tot op vandaag stemmen opgaan om de oprichting van een Orde van Journalisten alsnog te overwegen.

Ik omschreef de congressen van de ALAI als een van de belangrijkste uitingen van internationale literaire en artistieke sociabiliteit. In het geval van de journalistenverenigingen was dat niet anders. In Parijs werd in 1903 nog een andere internationale journalistenvereniging opgericht: de Union Amicale Universelle des Journalistes. Een lang leven was deze vereniging niet beschoren, in 1909 ging ze samen met het Bureau op in de Union Internationale des Associations de Presse.¹⁶⁸ Internationale solidariteit werd hoog in het vaandel gedragen. Een van de resoluties van het congres in Berlijn van 1908 was dat “dans un esprit de solidarité internationale” een hulpkas zou worden opgericht. De Belgische vertegenwoordiger, Heinzman-Savino, zou de praktische mogelijkheden aftoetsen.¹⁶⁹ Daarmee liepen de journalisten voor op een tendens van internationale solidariteit. ‘Gezelligheid’ ging naadloos over in internationale solidariteit.¹⁷⁰ Deze congressen hadden een wezenlijke invloed op de werking van de APB en de genese van een professionele en geëngageerde journalistiek in België. Meer zelfs, de amicale sfeer versterkte de cohesie en zorgde ervoor dat bepaalde ideeën zich makkelijker in Europa ver-

spreidden. De Frans-Belgische as was overduidelijk sterker dan de Nederlands-Belgische as. Tijdens de beginjaren van de APB en de Nederlandse tegenhanger was er nauwelijks of geen samenwerking naar analogie met de vvl. Dit kan verklaard worden door de Franstalige dominantie aan de top van de APB. Nederlandstalige journalisten waren weliswaar lid van de APB, maar sterk in de minderheid. Tot 1914 konden ze enkel lokale bestuurlijke bevoegdheden opnemen. Ook in de ontwikkeling van de Franse journalistiek speelden de congressen een belangrijke rol. Mede dankzij deze internationale bijeenkomsten raakten journalisten ervan overtuigd dat gemeenschappelijke professionele belangen belangrijker waren dan ideologie.¹⁷¹

4 Schrijvers en journalisten in de rol van publieke intellectueel

“La foule demande à être conduite. La place de ceux qui écrivent, de ceux qui parlent n’est pas dans le fourgon de queue, elle est sur la locomotive.”

Paul Hymans, 1908¹⁷²

Binnen de Franse contemporaine historiografie neemt de geschiedenis van de intellectueel een voorname plaats in. Vaak gaat de aandacht naar een beperkte groep van enkele tientallen personen – literatoren en journalisten die autonoom kritisch opereerden.¹⁷³ Ik verwees reeds naar de cruciale rol die de Dreyfusaffaire gespeeld zou hebben bij de geboorte van de intellectueel ‘à la Française’. Zonder exhaustief te willen zijn, is het van belang kort stil te staan bij de definitie van ‘de intellectueel’. Het debat daarover is zo oud als de intellectueel zelf en heeft betrekking op twee aspecten: de culturele, economische en sociale functie van de intellectueel enerzijds, het stands- of klassenkarakter van de intellectueel anderzijds. Wat dit laatste debat betreft, sluit ik mij aan bij een drievoudige opdeling voorgesteld door Owens en Kurzman. De eerste strekking heeft wortels onder de Dreyfusards en beschouwt intellectuelen als een op zichzelf bestaande klasse met gemeenschappelijke belangen en een maatschappelijke missie. In de optiek van Bourdieu, die tot deze strekking gerekend kan worden, behoren de intellectuelen tot het gedomineerde deel van de dominante klasse, in oorsprong meestal tot het culturele of academische veld. Hun engagement in het veld van de macht is een manier om symbolisch profijt op te strijken. Corporatieve belangen en engagement zijn hier onlosmakelijk met elkaar verbonden.¹⁷⁴ Een tweede strekking, vaak geassocieerd met Karl Mannheim, beschrijft intellectuelen als relatief klassenloze personen die

door een opleiding hun afkomst kunnen overstijgen om de eigen idealen te realiseren.¹⁷⁵ Een laatste strekking wordt belichaamd door Antonio Gramsci en beschouwt intellectuelen als vertegenwoordigers van de groep waaruit ze afkomstig zijn. In deze studie zal ik me baseren op de eerste omschrijving die ook nauw aansluit bij de Franse geschiedschrijving.

In een themanummer van *Le Mouvement Social* over België en in een boek over Franse intellectuelen rond Jaurès, onderstreepten de onderzoekers Marc Quaghebeur en Paul Aron het verschil met Frankrijk.¹⁷⁶ Vertrekkende vanuit een weberiaans ideaaltype van de autonome intellectueel, beklemtoonden zij de verzuiling als reden waarom er in België geen intellectuelen naar Frans voorbeeld zijn opgestaan. Enkel in “la nation flamande” hebben volgens Aron intellectuelen een organische rol gespeeld.¹⁷⁷ In de Belgische context waren er enkel collectieve acties mogelijk rond de drie traditionele spanningsvelden in de politieke geschiedenis: de gemeenschapsproblematiek, de sociaaleconomische tegenstellingen en vooral de levensbeschouwelijke spanning. Aron vat het samen met de woorden: “avant d’être écrivain, on demeure laïc ou catholique, avant d’être universitaire, on représente une université libre ou non”. Richtten we als onderzoekers onze aandacht op de sociabiliteit waarmee auteurs en andere personen met een artistiek-literair beroep zich in de publieke ruimte bewogen, dan liggen – in combinatie met een aantal andere indicatoren – andere conclusies voor de hand.

4.1 De Belgische intellectuelen ‘à la française’

Er zijn veel argumenten die pleiten om ook in België het bestaan van Belgische intellectuelen ‘à la française’ te erkennen en de ‘geboorte’ van de moderne intellectueel in de belle époque te situeren. Dit kan enkel door het dwingende kader van de verticale en verzuilde structuur van de Belgische sociale ruimte te relativiseren. Ten eerste bestonden er in de aanloop van de Eerste Wereldoorlog zuiloverschrijdende organisatiestructuren, waarvan de eerder beschreven vvl, de AEB, de Union de la Presse Périodique Belge en de APB heel goede voorbeelden zijn. Ten tweede werden er voor 1914 herhaaldelijk links-progressieve fronten gevormd die het klerikale spanningsveld overstegen. Bovendien, en dit is het belangrijkste argument, hoeven tegenovergestelde meningen geen gemeenschappelijk klassenbewustzijn of standsbesef van intellectuelen in de weg te staan. De sociologie en de geschiedenis van de intellectueel is niet de studie van individuele personen of markante persoonlijkheden maar wel van een groep, net zoals het niet de studie is van een

ideologie maar wel van de vorming, de sociabiliteit en de organisatievormen. Formeel en informeel waren in het kleine België het politieke en het intellectuele veld in grote mate met elkaar verweven. Paul Aron werkte dit uit in zijn *Les écrivains belges et le socialisme*, maar deze typische Belgische verwevenheid beperkte zich niet tot de nauwe band tussen de Franstalige artistieke avant-garde en de Brusselse sociaaldemocratie. De verwevenheid van pers en politiek stak de kroon.

Een belangrijke rol in dit proces was weggelegd voor Henry Carton de Wiart, Paul Hymans en Emile Vandervelde. Naar analogie met de drie kraaiende hanen zou ik hen willen omschrijven als het intellectuele triumviraat of de intellectuele ‘patrons’ van de belle époque. Mooi verdeeld over de drie politieke families vervulden ze een brugfunctie tussen de zuilen. Carton de Wiart, Vandervelde (afwisselend met Jules Destrée) en Hymans schreven alternerend politiek-filosofische bijdragen in het belangrijke anthologietijdschrift *La Belgique Artistique et Littéraire*, de maandelijkse periodiek van de Belgische “mouvement intellectuel”.¹⁷⁸ *La Belgique Artistique et Littéraire*, “une nouvelle tentative de doter la Belgique d’une revue d’art vraiment nationale”, verscheen voor het eerst eind 1905. Het tijdschrift wilde een band creëren tussen Belgische kunstenaars, wetenschappers, “érudits” en het geletterde publiek. Het had de bedoeling om de oorlogjes tussen kleine scholen te overstijgen en elke opinie, ideologie en partij aan bod laten komen. In de prospectus werd vermeld dat maandelijks “un article politique alternativement signé par MM. H. Carton de Wiart, Jules Destrée et Paul Hymans” zou verschijnen.

La Belgique Artistique et Littéraire was in meerdere opzichten een vervolg op *La Jeune Belgique*. Waren op het befaamde banket Lemonnier de katholieken nog ondervertegenwoordigd, dan was dit op een banket ter gelegenheid van de tiende verjaardag in 1891 niet langer het geval. Bijna 250 politici, auteurs, journalisten, advocaten, professoren, artsen, studenten en artiesten vierden de ‘(her)opstanding’ van de Belgische Franstalige letteren.¹⁷⁹ Onder hen ook het triumviraat aangevuld met Jules Destrée, Paul Janson en nog een rits andere politici. Anarchisten, socialisten, occultisten, progressieve liberalen en de ‘Jeune Droite’-vleugel van de katholieken zaten samen aan een gevulde feestdis. De enige opvallende afwezigen waren Octave Maus en Edmond Picard van het concurrerende *L’Art Moderne*. Toch sloten Maus en Picard zich niet af van de progressieve en zuiloverschrijdende frontvorming. Toen in 1901-1902 de eerder aangehaalde Académie Libre de Belgique (ook Académie Picard genoemd) werd opgericht, waren opnieuw dezelfde ‘leading intellectuals’ van de partij, inclusief de Jeune Droite-katholieken. De progressieve liberalen Paul Janson, Paul Hymans en Louis Varlez, de sociaaldemocraten Max Hallet, Emile Vandervelde en Jules Destrée en de katholieken Herman

de Baets en Henry Carton de Wiart kregen allen een zitje in deze academie.¹⁸⁰ Het kunst-om-de-kunsideaal van *La Jeune Belgique* en een publiek engagement van intellectuelen lijken op het eerste gezicht een contradictio in terminis. Toch versterkten evenementen als de banketten van *La Jeune Belgique* en instituties als de Académie Libre de zuiloverschrijdende korpsgeest bij intellectuelen. We kunnen niet genoeg benadrukken dat informele sociabiliteit, korpsgeest en in sommige gevallen nadien ook formele sociabiliteit onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn.

Het intellectuele triumviraat was ook lid van de Franse SGDL, erelid van de APB, lid van de AEB enzovoort. In het eerste geïllustreerde jaarboek van de APB (1908) lieten ze alle drie hun licht schijnen op de invulling van de journalistiek. Ze deden dit niet om te onderstrepen dat de *Annuaire* opgesteld was “en dehors de tout esprit politique”. Vandervelde nam de gelegenheid te baat om te pleiten voor een school waar debutanten het journalistieke métier onder de knie konden krijgen, Carton de Wiart pleitte voor het recht op polemiek en de plicht om deze journalistiek “waardig” te houden. De bijdrage van Hymans was revelerend. Hij stelde een gebrek aan burgerzin (“esprit public”) vast bij de bevolking en vond dat de “homme de plume et de tribune” de plicht had om daartegen te reageren. Dat de Belgische journalisten daartoe vooralsnog niet in staat waren, hadden ze dat jaar bewezen tijdens “l’affaire du Congo”. De houding van de Franse pers en de journalisten ten tijde van de Dreyfusaffaire stond volgens Hymans in schril contrast met “les questions de tactique, de partie et de personnes” die de persopinieën in “l’affaire du Congo” bepaalden. Een aantal Franse Dreyfusards mengde zich trouwens in het debat over de wantoestanden in Midden-Afrika.¹⁸¹ Dit betekent niet dat er in België geen kranten waren die de vanuit Engeland overgewaaide commotie over de wantoestanden naar een groot publiek brachten en een rol van betekenis speelden.¹⁸² Hymans, Vandervelde en Carton de Wiart speelden in deze discussie de eerste viool, al was de rol van Carton de Wiart dubbel.¹⁸³ Meer dan de discussie over de toekomst van Congo had het debat over het algemeen stemrecht en over een aantal sociale hervormingen de klassieke ideologische tegenstellingen overstegen. Verlichte en progressieve katholieken als August Beernaert en Carton de Wiart, progressieve liberalen als Hymans en sociaaldemocraten als Vandervelde vonden elkaar in hun ijver om het algemeen stemrecht door te drukken. Hun persorganen *La Justice Sociale*, *La Réforme* en *Le Peuple* voerden één strijd. “Cette période fut très agitée”, schreef schrijver-journalist Herman Dons, “l’action et la contre-action de la presse étaient accompagnées de mouvements de foule extrêmement impressionnants.”¹⁸⁴ Straatagitatie en perscampagnes gingen dus hand in hand.¹⁸⁵

Hymans zette zijn analyse van het perslandschap verder met de stelling dat in het

algemeen te weinig aandacht werd besteed aan opinie en kritische analyse: “La foule demande à être conduite. La place de ceux qui écrivent, de ceux qui parlent n’est pas dans le fourgon de queue, elle est sur la locomotive.” Hij was ook van mening dat de journalisten die verslag uitbrachten van wat zich in het parlement afspeelde, te weinig aandacht hadden voor de inhoud van wat gezegd werd en hun berichtgeving te veel afstemden op eventuele commotie of amusante interpellaties. Dat parlementaire debatten te saai waren was larie: “Il y a des écrivains et des orateurs ennuyeux, il n’y a pas de sujets ennuyeux.”¹⁸⁶ De oproep van Hymans voor een meer kritische en geëngageerde journalistiek kan geïnterpreteerd worden als een schoolvoorbeeld van negentiende-eeuws paternalisme of als een zoektocht naar een “organische osmose” tussen de intellectuele burgerij en het volk.¹⁸⁷ De keuze voor het woord “la foule” laat alvast vermoeden dat het om de eerste interpretatie gaat: een “elitaire verbeelding van de massa” of de massa die geleid moet worden door een elite.¹⁸⁸ Tegen de achtergrond van de uitspraken van Hymans tekende de nieuwe massademocratie zich af waarin de intellectuele elite op zoek gaat naar emancipatorische hefbomen om het volk te integreren in de nieuwe structuren. De massacommunicatie via de pers vormde daar een wezenlijk onderdeel van.

Wat pleit voor een interpretatie ‘à la française’ van Hymans’ discours, is het belang dat hij toekende aan de Dreyfusaffaire en het naar buiten treden van schrijvers, journalisten en andere intellectuelen. Hij ontwaarde een positief effect van het gerechtelijk drama: de ontwaking van een universeel geweten en van een intellectuele wereld die spreekt met één stem.¹⁸⁹ Hymans geloofde dus in een “universeel wereldgeweten rond mensenrechten”.¹⁹⁰ Dit universele geweten diende voor Hymans inwisselbaar te zijn met het geweten van de journalist. Zoals eerder aangehaald waren journalisten zich al vanaf het einde van de negentiende eeuw bewust van hun rol als vierde macht en de hieraan verbonden verantwoordelijkheden én mogelijkheden. Dit bewustwordingsproces werd in twee richtingen gestuurd en kwam ook gedeeltelijk van onderuit. Wat Hymans deed was preken voor eigen kerk. Uit de optelsom van een aantal initiatieven kan worden afgeleid dat het intellectueel standsbesef met een prominente plaats voor maatschappelijk engagement ook van onderuit kwam. In een toespraak voor de APB kort na de eeuwende verwees journalist Gustave Lemaître naar enkele woorden van Dreyfusard en voorzitter van de SGDL, Jules Claretie (1840-1913). Lemaître vatte de opinie van Claretie als volgt samen: “les journalistes de demain peuvent être, s’ils le veulent, les maîtres de la paix et de la guerre, les grands chanceliers de l’opinion dans le monde”.¹⁹¹ Essentieel voor zowel Claretie als voor Lemaître was de internationale samenwerking. Maar al te graag werd het Bureau International des Associations de

Presse omschreven als “une Croix-Rouge littéraire”. Dat corporatieve belangen en maatschappelijk engagement compatibel werden geacht, merken we ook aan de stichting van een nieuwe vereniging van professionele journalisten in 1902. Initiatiefnemers waren Liévin Coppin, een van de oprichters van de Union de la Presse Périodique Belge, en een tiental andere – relatief onbekende – journalisten. De nieuw vereniging verbond er zich toe sociale werken te patroneren “qui concourent au bien de l’humanité; comme la Ligue des Droits de l’Homme, la Ligue pour l’Arbitrage de Paix, la Ligue Anti-Alcoolique, la Ligue pour le Repos du Dimanche, etc.” De Union Professionnelle groepeerde enkel directeurs of afgevaardigden van tijdschriften en zou later opnieuw opgaan in de Union de la Presse Périodique Belge, die ook het maatschappelijk engagement overnam.¹⁹² De belangrijkste motivering voor de stichting van de Union Professionnelle was zich te onderscheiden van de onbekwame dilettant en komaf te maken met de erbarmelijke maatschappelijke status van de journalistiek.¹⁹³ Onder meer door zich op te stellen als een geëngageerde intellectueel hoopten de leden maatschappelijk aanzien te verwerven.

4.2 Een mini-Dreyfusaffaire

De tweespalt die de Dreyfusaffaire in Frankrijk veroorzaakte, werd geformaliseerd door de oprichting van twee groeperingen: de Ligue des Droits de l’Homme in 1898 en de Ligue pour la Défense de la Patrie Française in 1899.¹⁹⁴ Gesticht door Maurice Barrès (1862-1923) bracht de Ligue pour la Défense de la Patrie de anti-dreyfusards samen, een coalitie van militaristen en katholieken. Niet veel later zou ze overschaduwd raken door de gelijktijdig opgerichte Action Française.¹⁹⁵ De Ligue des Droits de l’Homme slaagde er wel in om haar werking te bestendigen en bestaat vandaag nog steeds. In recent onderzoek werd deze liga als een ‘lieu de mémoire’ van de Dreyfusaffaire omschreven, omdat de centrifugale krachten er in toom werden gehouden door de affaire te herdenken als een glorieuze overwinning van de universele strijd voor de rechten van de mens.¹⁹⁶ Hoewel het kamp van de Dreyfusards en de Ligue des Droits de l’Homme politiek geen homogeen blok vormde, ging het wel om een van de belangrijkste verenigingen van intellectuelen. Ook in België werd in 1901 een Liga voor de Mensenrechten/Ligue des Droits de l’Homme opgericht. Na een korte bespreking van de ontstaansgeschiedenis van deze liga, wordt de collectieve actie besproken die ontstond nadat een Antwerps anarchist in Turkije werd ter dood veroordeeld. Deze collectieve actie kreeg een internationale dimensie. Ze verliep niet alleen via structuren die opge-

zet waren na de Dreyfusaffaire maar ook via internationale structuren die voordien reeds bestonden, met name de internationale federatie van vrijdenkers. Opnieuw zal duidelijk worden dat een aanzienlijk aantal auteurs die streefden naar een professionele invulling van hun schrijverschap, meer deed dan “litteratuurke spelen”.

De Belgische Ligue des Droits de l'Homme

Hoewel een aantal Belgische intellectuelen de befaamde “pétition des intellectuels” had ondertekend, kwam de collectieve actie in België pas echt op gang na de veroordeling van Emile Zola. Een patronerend comité bestaande uit Franse en Belgische intellectuelen (onder meer Clémenceau, Mirbeau, Maeterlinck en Verhaeren) gaf een huldeboek uit met literaire bijdragen en organiseerde een petitie.¹⁹⁷ Achter de schermen toonde vooral Charles van Lerberghe zich een ijverige pleitbezorger. In eerder onderzoek naar de Belgische receptie van de Dreyfusaffaire is gewezen op soortgelijke tegenstellingen als deze in Frankrijk.¹⁹⁸ Toch is er een groot verschil. De Belgische katholieken hielden zich afzijdig en namen niet duidelijk stelling. Bovendien werd de dichotomie links/rechts bemoeilijkt doordat een aantal socialistische kopstukken zich eveneens afzijdig hield (of in het geval van Picard zelfs een antisemitische houding aannam).¹⁹⁹ Ook aan progressief-liberale zijde duurde het even vooraleer iedereen aan hetzelfde zeel trok. Een polemische strijd uitvechten met een tegenstander die geen kleur bekennt, is onmogelijk. Carton de Wiart zou er een antisemitisch gedachtegoed op na gehouden hebben, maar veel uitingen daarvan zijn er niet overgeleverd.²⁰⁰ Onder meer van Herman de Baets, later lid van de Académie Libre, werd verwacht dat hij zich achter het protest zou scharen. De Gentse balie waarvan hij het voorzitterschap waarnam, weigerde echter een standpunt in te nemen omdat ze zich “onbevoegd” achtte. De Vlaamse (lees: Nederlandstalige) onderafdeling van de Gentse balie keurde onder impuls van de radico-socialistische advocaat Pieter de Bruyne (1859-1919) wel een motie goed.²⁰¹ Het klopt dus niet dat katholieken niet gevraagd werden om zich aan te sluiten. Dat de tegenstellingen tijdelijk verscherpten, merken we ook aan de verbazing die Van Lerberghe toonde toen hij vernam dat Fernand Séverin “un grand catholique” was.²⁰² Daar had hij nooit bij stilgestaan, voordien was dit voor Van Lerberghe geen punt. Tussen de regels stak Van Lerberghe, zelf een ontwortelde katholiek, zijn ontgoocheling niet onder stoelen of banken. Aan Nederlandstalige zijde behoorden de Van Nu en Straksers Cyriel Buysse en Herman Teirlinck tot de ondertekenaars.²⁰³ Ook de anarchiserende auteurs en intellectuelen achter het Antwerpse

tijdschrift *Onze Vlagge* (onder meer Lode Baekelmans en Victor Ressler) sloten zich onder de noemer “Les flamands à Emile Zola” bij het protest aan. Picard weigerde te ondertekenen en liet weten: “votre manifestation, quelque noble que soit son intention, ne sera prise par eux [de Joodse gemeenschap] que comme un moyen de fortifier leur groupe et d’assurer leur funeste dominance sociale”.²⁰⁴

In de nasleep van de Dreyfusaffaire zag ook in België een liga het licht.²⁰⁵ De drijvende kracht achter de oprichting van de Ligue Belge des Droits de l’Homme was Eugène Monseur (1860-1912), taalkundige, professor aan de ULB en medewerker van het socialistische *Le Peuple*.²⁰⁶ In december 1899 zond hij een vertrouwelijk schrijven naar gelijkgestemde zielen, onder wie Henri La Fontaine.²⁰⁷ Het duurde nog een jaar vooraleer Monseur de ontwerpstatuten en een begeleidende nota kon doorsturen.²⁰⁸ Eind januari 1901 werd een voorlopig bestuur verkozen. Een opmerkelijke naam is deze van Camille Huysmans die zijn werk als journalist voor *Le Petit Bleu* had opgegeven voor een betrekking als docent aan het Institut des Hautes Etudes.²⁰⁹ Dit pedagogische project was een geesteskind van Elisée Reclus en wilde integraal pedagogisch en humanistisch zijn.²¹⁰ Het bestuur telde ook twee vrouwen in zijn rangen, met name de publiciste en feministische vrijdenkster Marie Parent en de vrouw van de socialistische volkvertegenwoordiger Hector Denis (1845-1913).²¹¹ Monseur liet het voorzitterschap over aan Ernest Rousseau (1831-1908) die nauw bevriend was met de Brusselse literair-artistieke voorwacht.²¹² Op zijn beurt gaf deze in 1903 de fakkel door aan Georges Lorand. Lorand was zoals reeds vermeld liberaal volkvertegenwoordiger, journalist en aandeelhouder van *La Réforme*, de progressief-liberale krant die samen met *Le Peuple* het Belgische verzet tegen de veroordeling van Albert Dreyfus leidde. Hij was goed bevriend met Georges Clémenceau (1841-1929), hoofdredacteur van *L’Aurore* (waarin het vermaarde ‘J’Accuse’ verscheen) en latere premier van Frankrijk.²¹³

De organisatie van de Belgische Ligue entte zich op een bestaande organisatie, deze van de vrijdenkersbonden. Dit blijkt onder meer uit de lijst van de “premiers adhérents”.²¹⁴ Van enkele tientallen stichtende leden (op een totaal van 80) is geweten dat ze actief waren in een vrijdenkersvereniging. De Belgische bonden werden vanaf 1885 overkoepeld door de Fédération Nationale des Sociétés de Libre Pensée. Er bestond ook een internationale samenwerking en daarin speelde België een voortrekkersrol.²¹⁵ Evenals alle hoger vermelde congressen waren de jaarlijkse bijeenkomsten van de vrijdenkers belangrijke vormen van transnationale intellectuele sociabiliteit.²¹⁶ Bijna 90% van de stichtende leden van de Ligue had de petitie ondertekend naar aanleiding van het protest tegen de veroordeling van Zola. Het gros van de stichtende leden woonde in Brussel, maar er sloten zich ook leden aan die woon-

den en werkten in Vlaanderen. Het ging telkens om personen die een leidende rol in de lokale vrijdenkersbonden speelden. In Gent nam de progressistische journalist en toneelauteur Gustave Abel (actief in de Gentse Vrijdenkersbond) het voortouw. Hij trad samen met Henri La Fontaine toe tot het bestuur van de Liga.²¹⁷ In Antwerpen had het socialistische parlementslid Modest Terwange (1864-1945) een leidende rol in de vrijdenkersvereniging.²¹⁸ De Vlaamsvoelende ‘vleugel’ binnen de Ligue werd vervolledigd met de Brugse progressistische advocaat Karel de Poortere (1853-1912).

Met de stelling dat een intellectueel standsbesef zuiloverschrijdend kan zijn, wil ik het belang van levensbeschouwelijke conflicten niet minimaliseren. Het eerste artikel van de statuten postuleerde dat de Ligue wars van partijpolitieke en religieuze invloed zou functioneren. Niettemin werden klerikalisme, antisemitisme en nationalisme als voorbeelden gezien van schendingen van de principes opgenomen in de Verklaring van de Rechten van de Mens. “Notre œuvre n’étant pas constituée entre mais au-dessus des groupements politiques.” Toch gingen de betrokkenen ervan uit dat deze partijoverschrijdende samenwerking beperkt zou blijven tot “nos trois partis anticléricaux” (socialisten, progressisten en liberalen).²¹⁹ De actiemiddelen beperkten zich niet tot de gebruikelijke bijeenkomsten, publicaties en petitities. “L’intervention auprès des représentants des pouvoirs publics” werd als vierde strijdmiddel statutair vastgelegd. In de toelichting bij de statuten werd het begrip ‘publicaties’ verruimd tot documentatie die zou worden samengesteld om de pers te voorzien van informatie en zo ‘campagnes’ op het getouw te zetten.²²⁰ De volledige werking was erop gericht een netwerk van figuren te creëren die de potentie hadden om aan de maatschappij te bouwen. De ontwerpstatuten bepaalden overigens dat enkel personen met een publiek mandaat (politiek, juridisch of administratief) deel mochten uitmaken van de afdelingsbesturen van de liga.²²¹ In theorie was de Ligue van bij de aanvangsfase een geoliede lobbygroep die begreep welke kanalen van belang waren om een actie te doen slagen, namelijk pers en politiek.

De opstellers van de statuten wensten niet te verbergen dat de inspiratie voor de werking vanuit Frankrijk was overgewaaid. In drie jaar tijd had de Franse Ligue 35.000 leden kunnen enthousiasmeren. Ook de Belgische liga wilde “l’élite morale et intellectuelle de la nation” zijn, een elite die de rest van de bevolking op sleeptouw nam. Op een aantal details na waren de Franse en de Belgische Ligue op dezelfde leest geschoeid. Een ‘typisch’ Belgisch voornemen is maar een half voornemen als er geen nieuwe internationale federatie in het vooruitzicht gesteld werd. De Belgische liga legde zichzelf de verplichting op om in alle andere “gecivili-seerde landen” afdelingen zoals deze in Frankrijk en België mee te helpen op-

richten. In een volgende fase kon dan een federatie ontstaan.²²² Internationale samenwerking was ook nodig om niet elke keer opnieuw een comité te moeten oprichten wanneer een grootschalige schending van de rechten van de mens zich voordeed. De drie belangrijkste schendingen vóór de Eerste Wereldoorlog waren deze van de Armeniërs, de Joodse gemeenschap en de Boeren in Zuid-Afrika. Ten slotte werd de aanwezigheid van vrouwen in het bestuur ook vertaald in de statuten. Het algemeen enkelvoudig stemrecht werd in het programma opgenomen, inclusief het stemrecht voor vrouwen “parce qu’elle compte sur la générosité de leur cœur pour défendre ceux qui souffrent”.²²³ Vrouwen werden verondersteld barmhartiger te zijn dan mannen.

Op de barricaden voor Edward Joris: “meer dan litteratuurke spelen”

Over vooroorlogse werking en concrete actiepunten van de Belgische Ligue is weinig bekend. Vast staat dat de liga in 1909, samen met de vrijdenkersbonden, een van de gangmakers was van de oprichting van een monument voor Francisco Ferrer (1859-1909).²²⁴ Vrijdenkers en mensenrechtenactivisten zagen Ferrer als martelaar van de vrijheid en strijder voor de mensenrechten. De terechtstelling van deze bekende Spaanse libertaire pedagoog lokte in artistiek-intellectueel België verhitte reacties uit. De parallellen met de Dreyfusaffaire liggen voor de hand. Aan Nederlandstalige zijde waren het bijvoorbeeld opnieuw de Antwerpse links-progressieve schrijvers en intellectuelen rond het tijdschrift *Ontwaking* (de ‘opvolger’ van *Onze Vlagge*) die zich het luidst lieten horen.²²⁵ Jan Moulaert wijst er terecht op dat dit niet impliceert dat iedereen die de kwestie aankaarte zich eensklaps het anarchisme of het libertair denken had eigen gemaakt. Er kwam een brede solidariteitsactie op gang die gestoeld was op universalistische principes. Een soortgelijke collectieve actie was drie jaar eerder op het getouw gezet toen bekend raakte dat een Antwerpse jongeman – Edward Joris – zou worden terechtgesteld in Constantinopel. Deze merkwaardige passage uit de Belgische geschiedenis werd in 1997 met een bronnenpublicatie terug onder de aandacht gebracht, maar merkwaardig genoeg is nooit de link gelegd tussen de (internationale) werking van de Liga voor de Mensenrechten en dit ‘fait divers’.²²⁶ Wat de casus van Edward Joris in dit onderzoek des te interessanter maakt is dat in zijn geval verscheidene auteurs van bij de aanvang wel hun symbolisch kapitaal in de strijd gooiden en de acties coördineerden.

Ik resumeer de voorgeschiedenis van zijn veroordeling.²²⁷ Op achttienjarige leeftijd werd Edward Joris (1875-1957) bediende in de Nederlandsche Boekhan-

del, zowat de eerste goed georganiseerde Nederlandstalige boekhandel in Vlaanderen.²²⁸ Later nam hij de uitgeverij en boekhandel van Victor Ressler over, maar in afwachting trok hij in 1901 naar Constantinopel waar hij als bediende voor een Duitse scheepvaartgroep werkte. In Antwerpen had hij reeds blijk gegeven van anarchistische sympathieën. Hij was ook een notoir medestander van de Antwerpse dokwerkers. In Constantinopel kreeg hij interesse voor het lot van de Armeniërs, die tijdens de transformatie van het Ottomaanse rijk in een Turkse natiestaat vanaf het einde van de negentiende eeuw het slachtoffer waren van een genocide. Hij kwam in contact met een anarchistische vrijheidsbeweging die hem documenteerde voor de bijdragen die hij over de kwestie schreef in het Antwerpse tijdschrift *Ontwaking*. Diezelfde beweging leverde ook het materiaal aan voor studies die verschenen in *Pro Armenia* (1901-1908), een Franse tijdschrift gesticht door de Franse symbolistische auteur Pierre Quillard (1864-1912). Andere redactieleden waren de journalisten en politici Georges Clémenceau, Francis de Pressensé (1853-1914), Jean Jaurès en de ‘parnassien’ Anatole France (1844-1924).²²⁹ Van bij de aanvang was Quillard betrokken bij de Franse Ligue, in 1911 werd hij zelfs secretaris-generaal. Quillard was compagnon de route van Bernard Lazare, een ander anarchistisch en sociaalgeëngageerd symbolistisch schrijver, betrokken bij de beweging die opkwam voor de rechten van de Armeniërs en die de schending van de mensenrechten aan de kaak stelde.²³⁰ Al deze personen lieten zich gelden in de collectieve actie naar aanleiding van de veroordeling van Edward Joris.

Joris was betrokken bij de mislukte bomaanslag die op 21 juli 1905 aan 26 personen het leven kostte, maar hij verleende enkel ‘hand- en spandiensten’. De sultan overleefde de aanslag. Toen dit enkele dagen later werd meegedeeld in het Belgische parlement, weigerden de ‘linkse’ parlementsleden – progressieve liberalen en socialisten – ter nagedachtenis van de slachtoffers recht te staan bij de opening van een parlementaire zitting en ontspan zich een vinnige discussie over de houding van de katholieken. Dat er slachtoffers gevallen waren was te betreuren, maar Georges Lorand en Emile Vandervelde stelden zich de vraag of de katholieken het zich konden permitteren om zich het lot van 300.000 christenen niet aan te trekken.²³¹ Samen met Goblet d’Alviella waren Lorand en Vandervelde ook de parlementsleden die zich politiek het meest bekommerden om het lot van Joris. Edmond Picard stelde enkel zijn juridische expertise ter beschikking. De katholieke secretaris van koning Leopold II, Edmond Carton de Wiart (broer van Henry), bemiddelde bij de sultan, maar zonder veel enthousiasme.²³² De zaakgelastigde in Constantinopel ging uit van Joris’ schuld en wist niet welke houding aan te nemen. Wel stuurde de Belgische regering aan op een uitlevering zodat hij in België be-

recht kon worden. Dit was de kern van het juridische probleem dat als rode draad door de collectieve actie liep.

De Turken gingen niet in op de vraag tot uitlevering en bij ontstentenis van de werkelijke organisatoren – ze waren gevlucht – werd Joris in december 1905 als vermeend brein achter de aanslag ter dood veroordeeld. In Antwerpen kwam een Joriscomitee van de grond met de uitgever van *Ontwaking*, Victor Ressler, de auteurs Lode Baekelmans en Emmanuel de Bom, medestichter van *Van Nu en Straks*, en Georges Lorand. De vrouw van Lorand wist aan de moeder van Joris te vertellen dat haar man gepassioneerd was door de affaire: “il a écrit à tous ses amis influents qu’il a un peu partout”. Op dat ogenblik was Lorand op de terugweg van Parijs waar hij “gens haut placés” over de zaak had aangesproken.²³³ De grootste steun kreeg het Joriscomitee vanuit Frankrijk. De genese van de internationale actie valt te herleiden tot de contacten die Lorand wist aan te spreken en een aantal goed functionerende structuren, met name de vrijdenkersbonden en de Liga voor de Mensenrechten. Pressensé liet aan Lorand weten dat de Franse Ligue des Droits de l’Homme als “organisation purement française” niet officieel tussenbeide kon komen, maar dit sloot informele hulp en actie natuurlijk niet uit. De organisaties achter *Pro Armenia* intervenueerden wel officieel.²³⁴ In naam van *Pro Armenia* stelde Quillard alles in het werk om de zaak tot een goed einde te brengen. In de talrijke brieven die hij ten gunste van Joris schreef, sprak Pressensé altijd vanuit zijn “devoir” als voorzitter van de Franse liga. Deze vrijdenker legde de nadruk op de verschillende rechtssystemen in ‘christelijke landen’ als Frankrijk en België en in landen als Turkije. De internationale mobilisering verliep via internationale structuren. De ruggengraat van die samenwerking tussen mensenrechtenactivisten werd gevormd door de vrijdenkersbonden, aangezien de internationale federatie van Liga’s voor de Mensenrechten, een van de ambities van de Belgen, pas aan het begin van de jaren 1920 tot stand kwam. Volgens de Nederlandse anarcho-syndicalist, journalist en literatuurcriticus Christian Cornelissen (1864-1942) werd bijvoorbeeld op het internationaal vrijdenkerscongres in Praag in 1907 druk gespeculeerd over de beste strategie om Joris vrij te krijgen.²³⁵

Het kan niet de bedoeling zijn opnieuw alle manifestaties en personen die zich achter Joris schaarde op te sommen. Van Parijs tot Rome werden acties ondernomen. Honderden, misschien wel duizenden intellectuelen uit (vooral continentaal) Europa sloten zich aan bij het protest. In de Nederlandse pers varieerde de reactie echter van lauw tot onderkoeld. In een brochure maakte Emmanuel de Bom zich in naam van het “Antwerpsch comitee ter bevrijding van onzen landgenoot” druk over respons van de “vaak al te nuchtere taalbroeders in Holland”.²³⁶

Zouden ze op den duur nog moeten gaan zeggen: “Heeren Noorderbroeders, gij die met onze jongere letterkunde een heel eind wegloopt, dat is braaf van u! Maar duldt ook, alsjeblijft, dat wij ten gepaste tijde iets anders doen dan litteratuurke spelen.” Toch kwamen er ook vanuit Nederland steunbetuigingen. In naam van de “Nederlandsche letterkundigen” betuigde een delegatie van de Nederlandse vvl haar sympathie. Willem Kloos, Frans Mijnsen, Herman Robbers, Henriëtte Roland Holst en Lodewijk van Deyssel, niet toevallig de meest progressieve elementen, behoorden tot de ondertekenaars.²³⁷ Ook in België was de respons bij auteurs aanzienlijk. Georges Eekhoud toonde zich bereid om de pers te “bewerken”, Streuvels betoonde zijn sympathie en ga zo maar door. Het hoogtepunt was een betoging in Antwerpen waar volgens de persberichten wel 5000 mensen aan deelnamen, waarschijnlijk vooral diamantwerkers.²³⁸ De andere personen die betrokken werden bij de organisatie van de Antwerpse manifestatie waren Albéric Deswarte en de Franstalige auteurs Eugène Demolder en Georges Eekhoud. Voor wat Eekhoud betreft was Ressler duidelijk over wat hij van hem verwachtte: “j’ai demandé à Georges Eekhoud d’user de toute son influence sur la presse”.²³⁹ In Gent was de manifestatie van het lokale Joriscomitee in de handen van Auguste Bruggeman (1867-1940) en Pieter de Bruyne, respectievelijk actief in de burgerlijke en socialistische vrijdenkersbond.²⁴⁰ Edward Anseele, Lorand en Ressler namen er het woord. Zowel de katholieke, liberale als socialistische pers maakte gewag van duizenden enthousiaste toehoorders.

De ‘verdedigers van Joris’ slaagden er naar eigen zeggen in om “de zaak geheel buiten de politieke twisten te houden”. De Bom stelde vast dat dit ook erkend werd door de kranten *La Métropole* en *Handelsblad*, “om er slechts twee conservatieve katholieke te noemen”.²⁴¹ Een van de katholieken die zich engageerde in de beweging die “de jongen” wilde verlossen, was Léonce du Castillon (1869-1941), lid van de BVT, de APB, bestuurlid van de vvl en christendemocratisch politicus. Du Castillon sprak in december 1905 te Brussel op een alweer druk bijgewoonde bijeenkomst van de Ligue des Droits de l’Homme.²⁴² Ook Pieter Daens (1842-1918), broer van Adolf, parlamentslid en uitgever van weekbladen en van populaire en stichtende literatuur, voerde er het woord. Ressler had eerder al contact met Du Castillon opgenomen om zijn medewerking aan een manifestatie in Antwerpen te verkrijgen. Wie niet direct tot de progressieve vleugel van de katholieke partij kan worden gerekend, was volksvertegenwoordiger Auguste Delbeke (1853-1921).²⁴³ Aan de andere kant is het weinig verbazingwekkend dat Delbeke, een jurist, de acties ten gunste van Joris ondersteunde. Hij bekleedde een aantal sleutelfuncties in Antwerpse culturele organisaties en stond op goede voet met vrij-

zinnigen als Emmanuel de Bom en Max Rooses. Zonder de katholieke bijdrage in de campagne voor Edward Joris te willen overdrijven, moet gewezen worden op het feit dat het geen toeval is dat iemand als Du Castillon zich als *gatekeeper* profileerde. Hij was een auteur die zijn schrijverschap volledig ten dienste stelde van zijn sociale, katholieke en Vlaamsgezinde idealen. Als schrijver wilde hij de “klove met het volk” overbruggen. Hij vond het de plicht van schrijvers dat ze meestreden voor “Vlaanderens economische en sociale verheffing”. Personen en politieke partijen dienden daarbij terzijde geschoven te worden.²⁴⁴ Du Castillon had meer affiniteit met sommige andere vrijzinnige intellectuelen dan met de meeste andere katholieken. Toen hij, ontgoocheld over de respons die ‘zijn’ Daensistische Christene Volkspartij kreeg, aan een breed progressief front werkte, werd hij teruggefloten door de kerkelijke autoriteiten. Hij zocht politiek aansluiting bij vrijzinnigen en werd om die redenen in 1903 ook uit de Christene Volkspartij gezet. Toch bleef hij op goede voet staan met de Daensisten.²⁴⁵ Het moge duidelijk wezen dat intellectuele frontvorming en zuiloverschrijdend corporatisme bepaald niet aangeemoedigd werd door conservatieve katholieken en de kerk, integendeel.

Ondertussen werd de zaak-Joris wat naar de achtergrond verwezen. Begin 1907 zorgde Francisco Ferrer over heel Europa voor beroering. Op verdenking van medeplichtigheid aan een bomaanslag op de Spaanse koning werd Ferrer in 1906 gearresteerd. Hoewel de internationale druk tijdelijk vruchten afwierp – Ferrer werd vrijgelaten – volgde in 1909 alsnog zijn terechtstelling. Daarna werd hij door verschillende groeperingen als martelaar gerecupereerd.²⁴⁶ Ressler kon Lorand overtuigen om op een van de manifestaties van de Ferrer-beweging een motie te laten goedkeuren “ten voordele van Joris”.²⁴⁷ Na de vrijlating van Ferrer werd een nieuwe golf van protest voorbereid op het vrijdenkerscongres van Praag en het anarchistische congres van Amsterdam waar Ressler aanwezig was.²⁴⁸ In Parijs, Londen, Amsterdam en Rome zouden medio december 1907 manifestaties georganiseerd worden die de respectieve overheden ertoe moesten aanzetten om diplomatieke druk uit te oefenen op Turkije. Mede door de internationale druk werd Edward Joris geheel onverwacht op 23 december vrijgelaten. Lorand was een van de eersten die vernam dat Joris in vrijheid was gesteld. Dezelfde dag nog gaf hij het heugelijke nieuws door aan Ressler.²⁴⁹ Hij liet deze weten de nieuwe Belgische minister van Buitenlandse Zaken te zullen bedanken voor zijn inspanningen en ook aan Stephen Pichon (1857-1933) en zijn vriend Clémenceau een schrijven te richten omdat zonder hen de zaak-Joris nooit tot een goed einde zou zijn gekomen. Pichon en Clémenceau waren respectievelijk de minister van Buitenlandse Zaken en de premier van Frankrijk.

De collectieve actie verliep in België dus gedeeltelijk via de Liga voor de Mensenrechten. Omgekeerd vormde een aantal manifestaties de aanleiding tot de stichting van een lokale afdeling. Dit was onder meer het geval in Luik, waar op een massaal bijgewoonde Joris-manifestatie beslist werd om een afdeling van de Ligue op te richten.²⁵⁰ Ook voor Gent zijn er aanwijzingen dat de affaire-Joris impulsen gaf aan de lokale werking van de Liga aangezien er voor 1907 weinig of geen sporen terug te vinden zijn van een Gentse Liga. Auguste Bruggeman, de voorzitter van de burgerlijke Vrijdenkersbond, had de leiding van de tweetalige afdeling.²⁵¹ De dichter Raymond Limbosch, die hierna als typevoorbeeld van de geëngageerde intellectueel zal besproken worden, werd secretaris.²⁵² Limbosch en Joris werden goede vrienden. Edward Joris zélf werd na zijn vrijlating de secretaris van de Antwerpse afdeling van de Vereeniging voor de Rechten van den Mensch/Ligue des Droits de l'Homme.²⁵³ Met de zaak-Joris had België ook zijn 'mini-Dreyfusaffaire', al gaat de vergelijking slechts ten dele op. De collectieve actie mocht dan wel geleid hebben tot de oprichting van enkele lokale afdelingen van de liga, dit betekent allerm minst dat de Ligue Belge de Droits de l'Homme een 'lieu de memoire' geweest is van de 'affaire-Joris' zoals de Dreyfusaffaire dit was voor de Fransen. Dat Joris tijdens de Eerste Wereldoorlog als een van de weinige socialisten activistische activiteiten ontplooidde, zal de nagedachtenis van zijn veroordeling zeker niet ten goede zijn gekomen. De gelijkenis gaat wel op omdat zijn veroordeling symbool stond voor het lot van de Armeniërs die, onder meer in de statuten van de Ligue, gelijkgesteld werden met de Joodse gemeenschap. De casus toont ook aan dat in België 'intellectuelen à la française' opstonden die hun symbolisch kapitaal ten dienste stelden van een brede maatschappelijke actie en dat verschillende auteurs hun naam 'uitleenden'. Velen gingen verder dan het onderschrijven van petitieën en kropen in hun pen of gaven lezingen op massaal bijgewoonde manifestaties. Een zaak als deze van Joris was precies wat de Liga nodig had om zich te kunnen organiseren en naam-bekendheid te verwerven, al lijkt het er op dat de werking voor 1914 geen onverdeeld succes was. De Eerste Wereldoorlog en het overlijden van Lorand (1918) betekenden bijna de dood van de beweging. Pas in 1923 ging de Liga opnieuw van start, ongeveer simultaan met de internationale federatie. Wat de vergelijking met de Dreyfusaffaire ten slotte meer dan alle andere parallellen treffend en overtuigend maakt, is de manier waarop de pers werd ingeschakeld.

5 Engagement en schrijverschap: de derde weg van Raymond Limbosch

Een groeiend aantal auteurs was dus de mening toegedaan dat het schrijverschap meer betekende dan enkel 'litteratuurke spelen'. Maar laat hierover geen enkele twijfel bestaan: elke schrijver is geëngageerd. Zodra iemand die zichzelf als schrijver beschouwt iets op papier zet met als doel de tekst te publiceren ontstaat een engagement ten aanzien van zijn (potentiële) publiek en 'dé' literatuur. De vraag is veeleer in welke mate een schrijver zich sociaal engageert. In een bijdrage over de geschiedschrijving over Franse intellectuelen vatte de Duitse 'Bourdieuiaan' Joseph Jurt goed de band tussen literatuurproductie en politieke engagement van auteurs samen.²⁵⁴ Sommige auteurs staken een sociale dimensie of boodschap in hun werk, anderen koppelden hun werk los van hun publiek engagement als intellectueel. Zo maakten de meeste symbolisten een onderscheid tussen hun literair en hun journalistiek werk.²⁵⁵ Engagement in de kunstproductie zelf wordt vaak omschreven als sociale kunst. Er kunnen drie belangrijke varianten van sociale kunst onderscheiden worden. Een eerste variant is kunst of literatuur die niet aangepast wordt aan het publiek, maar wel ontstaat in functie van een groot publiek, waarbij maximale inspanningen geleverd worden om dit publiek te bereiken. Deze invulling was dominant binnen de Section d'Art van het Maison du Peuple, en ik kom er dadelijk op terug.²⁵⁶ Een tweede variant van de sociale kunst is meer gericht op de inhoud. Bepaalde genres lenen zich makkelijker tot de formulering van maatschappijkritiek en een politieke boodschap. De derde en laatste variant is de verwerking of integrale overname van volkse elementen en smaakvoorkeuren ten einde er zeker van te zijn dat een boodschap begrepen wordt. Er bestond dus niet alleen een spanningsveld tussen de kunst-om-de-kunst en de sociale kunst. Binnen het veld van wat onder de sociale kunst wordt verstaan, zien we uiteenlopende en bovendien zelfs overlappende visies. In wat volgt zal ik de these onderbouwen dat er zich tijdens de belle époque ook in België een derde weg ontwikkelde, die 'l'art pour l'art' en sociaal engagement verenigde. Ik zal dat doen aan de hand van een casus, met name het exemplarische literaire parcours van Raymond Limbosch, de eerder aangehaalde stichtende secretaris van de Belgische afdeling van de PEN-club en vriend van Edward Joris. Wat deze casus representatief maakt is dat Limbosch een goed voorbeeld is van een auteur die rond de eeuwwisseling gesocialiseerd werd door diverse vormen van auteurs- en intellectuele sociabiliteit.

5.1 De socialisatie als intellectueel

Jan Moulaert omschrijft het Belgische anarchisme als een arbeidersbeweging in de brede zin van het woord. “Hooguit enkele studenten” voelden er zich toe aange trokken. Als reden hiervoor wijst hij op de sterke organisatie van de socialistische partij.²⁵⁷ Enkel Elisée Reclus slaagde er bij jonge intellectuelen in om tijdelijk de balans te doen omslaan. Onder hen een aanzienlijk aantal Belgische auteurs. Hoe belangrijk de Belgische passage van Reclus en zijn familie geweest is voor het geleidelijk doordringen van anarchistische elementen in de Belgische sociale bewegingen, valt ook af te leiden uit de ‘anarchistische periode’ van een vergeten dichter. Raymond Limbosch kan beschouwd worden als een goed voorbeeld van een intellectueel die in burgerlijke, progressieve kringen opgegroeide en tijdens zijn studententijd een anarchistisch bad onderging dat zijn verdere levensloop sterk bepaalde. Limbosch werd in 1884 geboren in een Belgisch-Nederlands gezin. Zijn vader baatte een haute-couturezaak uit, leidde een turbulent en mondain leven en liet zijn gezin herhaaldelijk in de steek.²⁵⁸ Dit is een van de verklaringen van de latere engagementen van Limbosch en het belang dat hij hechtte aan een stabiel familieleven. Op de schoolbanken van het Institut Dupuich maakte hij kennis met Henri Fuss (1882-1964), na de Eerste Wereldoorlog vertegenwoordiger van België in de International Labour Organisation (ILO). Fuss ontpopte zich voor de oorlog, ook internationaal, tot een belangrijk theoreticus van het revolutionaire syndicalisme. Zijn Franse tante Anne Amore, een medewerkster van Isabelle Gatti de Gammond, was gehuwd met de progressistische politicus Paul Janson (1840-1913). Janson werd na het overlijden van zijn schoonbroer voogd van de broers Fuss. Net zoals Limbosch groeide Fuss dus op in progressief-liberale kringen.²⁵⁹ Aan het Institut Dupuich maakte Limbosch ook kennis met de latere luchtvaartpionier en professor aëronautiek Emile Allard (1883-1950).²⁶⁰ Allard huwde later met de Poolse Esther Iwinska-Alter, een in België opgeleide juriste en oudere zus van Victor Alter (1890-1941), de leider van de Joodse Bund die later eveneens de paden van Limbosch zou kruisen. Samen met zijn schoolkameraden zocht en vond Limbosch contact met Elisée Reclus en sloten ze vriendschap met een neef van Reclus, François Bouny.²⁶¹ In september 1902 ontmoette Limbosch zijn leermeester in de duinbossen van De Panne aan de Belgische kust. Eliseé nodigde hem uit voor een diner waarop hij kennis maakte met zijn broer Elie, zijn neef Paul Reclus (de zoon van Elie) en zijn zus Louise Dumesnil-Reclus (1839-1917). Hij berichtte hierover onmiddellijk aan François Bouny en de andere Brusselse kameraden.²⁶²

Kort na deze ontmoeting verliet Limbosch België. Hij studeerde tussen 2 okto-

ber 1902 en 12 augustus 1904 aan de Ecole Pratique d'Agriculture van Montargis.²⁶³ Montargis is een merkwaardig stadje in de Franse Loiret waar revolutionaire theorieën – anarchisme en communisme – tot op vandaag verder leven. Ook de marxistische socioloog en filosoof Henri Lefebvre (1901-1991) woonde en werkte er lange tijd.²⁶⁴ In dit sociale laboratorium vond Limbosch verschillende geestesverwanten. In tegenstelling tot Limbosch waren ze van eenvoudige komaf en het is duidelijk dat hij voor hen een bron van inspiratie was. Na zijn studies bleven ze hem op de hoogte houden van de “unions libres” en hoe deze omgezet werden in huwelijken, maar ook over hun pogingen om een commune op te richten. Vooral dit laatste interesseerde Limbosch. Het is duidelijk dat zijn studiemakkers hun kennis van de land- en tuinbouw trachtten aan te wenden in experimentele samenlevingsvormen. Daarnaast trachtten ze zich net als Limbosch het Esperanto eigen te maken, een ambitie die wel vaker bij anarchisten en ex-anarchisten aanwezig is. De interesse van Limbosch voor tuinbouw werd ook aangemoedigd door Reclus en zijn zus Louise. Terwijl Louise hem op de hoogte bracht van de recentste ontwikkelingen in de Franse groententeelt, kreeg hij van Reclus zelf de raad om zich te buigen over *L'Introduction à la sociologie* van Guillaume de Greef (1842-1924), “une excellente critique du système positiviste”.²⁶⁵ De Greef was een sociaaldemocraat die samen met Reclus de basis legde voor de Brusselse Université Nouvelle en een baanbrekende rol speelde voor de sociologie in België.²⁶⁶ Vrijmetselaar De Greef was ervan overtuigd dat de sociologie kon bijdragen tot een oplossing van de maatschappelijke problemen en de verdrukking van de arbeiderspopulatie. Die wetenschapsvisie deelde hij met tijdgenoot en collega Emile Durkheim. Hij stond ook mee aan de wieg van het eerste Institut de Sociologie Solvay.²⁶⁷

Limbosch zou zich later ‘onbevoegd’ verklaren inzake sociologie, maar volgde tussen 1900 en 1906 via lectuur en het bijwonen van allerlei voordrachten wel degelijk de meest recente ontwikkelingen in dat vakgebied. Wat hem onderscheidde van de progressief-liberale studenten die tijdens deze lezingen aanwezig waren, is dat hij het burgerlijke bestaan tijdelijk de rug toekeerde en een bestaan zocht in de massa. Limbosch wilde meer zijn dan een ‘salonanarchist’. Zijn voornemen om tuinbouwer te worden kwam zelfs onder de aandacht van Peter Kropotkin (1842-1921). In verschillende publicaties beschreef Kropotkin een autarkisch systeem dat gebaseerd was op intensieve en innovatieve land- en tuinbouw.²⁶⁸ Via Paul Reclus stelde Limbosch hem de vraag of hij een persoon kende bij wie hij zich kon vervolmaken in de tuinbouw. Kropotkin suggereerde hem contact op te nemen met een kennis in Guernsey.²⁶⁹ Limbosch volgde zijn raad op, maar de Guernsey Growers Association vroeg te veel leergeld. Hij wendde zich daarom tot een ‘ka-

meraad' uit het Gentse en vroeg hem/haar het adres op te sturen van de belangrijkste tuinbouwers.²⁷⁰ Uiteindelijk vond Limbosch een betrekking bij een bloemist in Ledeberg, op een boogscheut van het stadscentrum. In Gent kende hij op dat moment enkel Vera Tordeur, de eerste studente wis- en natuurkunde.²⁷¹ Met de Brusselaars Tordeur en Bouny stond hij al in contact voor hij in de herfst van 1904 in Gent arriveerde.²⁷² Een andere jongedame die in de omgeving van Reclus vertoefde was de schrijfster Marie Closset (alias Jean Dominique).²⁷³ Limbosch zou pas aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog opnieuw intense contacten met haar aanknopen. Het duurde niet lang vooraleer Limbosch in Gent ook andere studenten leerde kennen. Na zijn dagtaak tussen de bloemen frequenteerde hij de activiteiten van de Socialistische Jonge Wacht en de Etudiants Rationalistes. Deze laatste studentenvereniging was in het academiejaar 1902-1903 opgericht onder de auspiciën van progressist Felix Cambier met als doel de filosofische educatie van de studenten te vervolmaken via voordrachten en debatavonden.²⁷⁴

Anarchisme was meer dan de sensibilisering van studenten en hen aan te sporen een ander leven te leiden. Het verzaken aan privileges betekende dat zij zich naar het volk dienden te begeven. Fuss nam de raad van Reclus ter harte en schreef stante pede een artikel dat hij publiceerde in *L'Utopie*, een tijdschrift waar ook Limbosch aan meewerkte. "Allons au peuple!" kopte het tijdschrift. "Maintenant que vous êtes étudiants, que vous êtes généreux, soyez avec le peuple, mais vos études finies soyez le peuple même. [...] Que vos travaux intellectuels alternent avec le travail manuel." Fuss eindigde zijn betoog met een parafrase van de brief die hij van Reclus had ontvangen: "Tout privilégié, a écrit quelque part Elisée Reclus, ne doit avoir qu'une ambition, c'est abdiquer son privilège."²⁷⁵ Limbosch had de stap naar het volk al eerder gezet, maar trok deze keuze en de plaats van het anarchisme in de arbeidersbeweging steeds meer in twijfel. In een opmerkelijke brief gaf Reclus hem gelijk toen Limbosch reeds in 1904 zichzelf en de andere intellectuele anarchisten beschouwde als een soort aristocratie:

"Il est vrai que dans l'ensemble du mouvement socialiste 'les anarchistes' comme vous le dites constituent une sorte d'aristocratie. Ceci était absolument inévitable au point de vue historique puisque les anarchistes ont été persécutés longtemps et même sont encore persécutés. [...] D'autre part, il faut bien l'avouer, la pression de la bonne volonté n'a pas été suffisante pour se faire jouer au point de vue de la réalisation pratique [...] c'est à Limbosch qu'il convient de descendre les degrés de sa tour et de se mêler à la masse pour y trouver les gens de bonne volonté et s'unir avec eux en vue d'une œuvre com-

mune [...] je reconnais qu'il existe parmi nous un très grand nombre de 'sur-hommes' et de 'sous-hommes' mais il me paraît évident que l'esprit anarchiste pénètre quand même dans ses profondeurs toute la masse des nations occidentales."²⁷⁶

In mei 1905 gaf Limbosch zijn betrekking bij een Gentse bloemenkweker op en keerde naar Brussel terug om er zich bezig te houden met de anarchistische propaganda. Hij werd er opnieuw arbeider bij een bloemist en ging vervolgens aan de slag als bloemenventer. In januari 1906 sloeg de twijfel toe. Het werk was slopend, afstompend en slecht voor zijn gezondheid. De belangrijkste vaststelling die hij gedaan had "dans la fréquentation journalière d'hommes du peuple" was dat "les intellectuels souffrent bien plus quand ils souffrent [...] Moi, bourgeois, sans la crainte du lendemain, je souffre bien plus fort que mes camarades de travail. Je souffre pour eux et eux, ils ne souffrent pas, tant ils sont inconscients." Toch was hij niet van plan bij de pakken te blijven zitten:

"Je sens qu'il faut agir, parce que le mal est immense, pour avoir la paix, par amour de la vie. Je n'ai plus de foi en aucune théorie sociale mais je pense qu'il faut s'adonner à des tâches pratiques: puériculture [zuigelingenzorg], gymnastique, morale, instruction, coopération, syndicalisme, etc... Je suis comme par avant révolutionnaire, plus libertaire qu'anarchiste. Je pense que l'anarchisme est une théorie sociale, sociologique presque exclusivement philosophique et que pour cela il y a une place bien déterminée dans le socialisme. Je pense que le rôle des libertaires dans l'histoire est celui d'une minorité d'avant-garde défendant la liberté et le développement de l'individualité contre le règne du troupeau."²⁷⁷

Wat later bevestigde hij zijn geloof in het parlementarisme en zijn droom om deel uit te maken van een libertaire en meer individualistische fractie binnen het Belgische socialisme. "Je voudrais de tout mon cœur que tous ceux qui s'occupent du 'socialisme', le fissent seulement par amour d'autres, par sympathie. Je pense que le vrai socialisme a ses racines dans le cœur et qu'il n'est qu'une loi d'éthique."²⁷⁸ Limbosch evolueerde naar een ethisch socialisme. Bovendien was hij er van overtuigd dat binnen de BWP wel degelijk plaats was voor "intellectuels". Zijn vriend Irénée van der Ghinst (1884-1949) gaf hem in maart 1906 gelijk, maar dan wel om andere redenen. De revolutie kon afstevenen op een fatale ramp waarvan niemand de gevolgen op voorhand kan inschatten: "Voici pourquoi je me dis socialiste (depuis 2 mois à

peine). Le socialisme me semble le levier le plus puissant pour changer la situation. Le collectivisme, le féminisme, l'antimilitarisme, l'internationalisme me semblent conformes à la réalisation de l'idéal que je rêve pour l'humanité."²⁷⁹ Van der Ghinst, die zichzelf liet aanspreken als Pax, raakte er ook van overtuigd dat stakingen nooit mochten worden uitgelokt. "Le bien-être moral" diende voorrang te krijgen op "le bien-être matériel". De 'massa' moest leren omgaan met materiële verworvenheden. Hij pleitte ook voor een vorm van wederkerig dienstbetoon tussen werkgevers en werknemers, een eigen lezing van Kropotkin. Van der Ghinst zou nooit een mandaat opnemen of zich verkiesbaar stellen, maar werd achter de schermen wel een invloedrijke intellectueel binnen de BWP.²⁸⁰ Limbosch moet ook zijn anarchistische vriend Emmanuel Tesch op de hoogte gebracht hebben van zijn ommekeer. Deze trachtte hem in ellenlange brieven te overtuigen van de revolutionaire noodwendigheid. Tesch bleef hem ook aanspreken als zijn "frère d'armes" en probeerde hem te overtuigen om een nieuw tijdschrift op te richten, een opvolger van *L'Utopie* en *Le Roseau Vert*, "Revue bimensuelle de littérature, d'art et de critique" (1903-1905), een ander tijdschrift dat Tesch mee had gesticht.²⁸¹ Limbosch hield de boot af en wees ook steeds duidelijker Tesch als persoon af, zijn gedachtegoed en zijn dogmatische manier van argumenteren. Hij stelde voor om "ex-amis" te worden die in alle opzichten onverschillig ten opzichte van elkaar zouden staan. Tesch kon niet anders dan zich hierbij neerleggen.²⁸²

Het is op dat moment dat Limbosch het pad kruist van een centrale figuur in de Belgische belle époque: Marcel Hébert (1851-1916). Van der Ghinst had in 1905-1906 de Gentse universiteit verlaten en frequenteerde bijna dagelijks de Section d'Art van het Maison du Peuple.²⁸³ Daar ontmoette hij Hébert en bracht hem in contact met Limbosch. Samen met Reclus was deze man de belangrijkste persoon die Limbosch tijdens zijn vormingsjaren ontmoette. Hébert was een priesterpedagoog die nauwe banden had met de Franse symbolisten. In 1903 gooide hij de kap over de haag en kwam naar Brussel om les te geven aan de Université Nouvelle en de Section d'Art. Hij kon het uitstekend vinden met Emile Vandervelde.²⁸⁴ Ook Limbosch liet zich overtuigen om in het Maison du Peuple te spreken. Op zijn beurt bracht Hébert Limbosch in contact met Jean Delvolvé (1872-1948), een Franse onderwijsfilosoof die in 1906 een proefschrift verdedigde met als titel *L'Organisation de la conscience morale. Esquisse d'un art moral positif*.²⁸⁵ Daarin trok Delvolvé van leer tegen de immorele, egoïstische Nietzsche en zijn 'verzonnen' 'surhomme-concept'. Als alternatief schoof hij een universele, seculiere moraal naar voren. Ook George Sarton (1884-1956) leerde via Limbosch Delvolvé kennen.²⁸⁶ Delvolvé versterkte alleen maar het idee dat Limbosch al eerder had: er bestond een uni-

versele moraal. Dit gegeven was richtinggevend voor de verdere invulling door en plaats van Limbosch in het socialisme.

Een beslissende stap in de verdere socialisatie en consecratie van Limbosch als intellectueel was zijn inwijding als vrijmetselaar in *Les Amis Philanthropes*. Het belang van de vrijmetselarij in het culturele leven tijdens de belle époque situeert zich op het vlak van het engagement in kunst, literatuur en journalistiek. Dit is de conclusie van Paul Delseemme, die een repertorium samenstelde van Belgische Franstalige en Nederlandstalige auteurs die actief vrijmetselaar waren.²⁸⁷ Het verband tussen ‘loge’ en ‘literatuur’ is, voor wat betreft de belle époque, beslist niet het bestaan van een ‘maçonnieke esthetica’.²⁸⁸ Uit bovenstaande genese van de publieke intellectueel en het ontstaan van een intellectuele korpsgeest blijkt onweerlegbaar dat veel protagonisten vrijmetselaars waren of werden. Brandpunt van het intellectuele vrijmetselaarsleven was het Brusselse *Les Amis Philanthropes*, tot 1914 veruit de progressiefste loge in België. Naast progressieve liberalen als Paul Hymans waren ook socialisten als Emile Vandervelde en Henri La Fontaine ingewijd. De Brusselse werkplaats verleende ook kortstondig steun aan de anarchistische vrijmetselaar Elisée Reclus.²⁸⁹ De integratie van vrouwen in de vrijmetselarij werd vandaar uit gestuurd. Spilfiguur in dit vraagstuk was La Fontaine, die ook in de ‘profane’ wereld moeiteloos de brug maakte tussen pacifisme, mensenrechten, feminisme en intellectuele mobilisatie.²⁹⁰ In 1908 werd Limbosch op vierentwintigjarige leeftijd meester.²⁹¹ Een jaar later affilieerde hij zich bij *La Liberté*, de progressieve Gentse loge, waar onder meer Cyriel Buysse was ingewijd.²⁹² Werkplaatsen als *La Liberté* kunnen gekarakteriseerd worden als een vorm van intellectuele sociabiliteit. Hoewel Limbosch reeds voor zijn inwijding een geëngageerd schrijver was, betekende zijn inwijding een consecratie. Dit geldt ook voor Buysse die als sociaal geëngageerd en antiklerikaal schrijver onder meer in de vrijmetselarij de morele steun vond om te blijven roeien tegen de stroom van de katholieke literaire kritiek.

Ondertussen was Limbosch ervan overtuigd geraakt dat er maar één mogelijke weg was om zijn idealen in de praktijk om te zetten. Even had hij eraan getwijfeld om zich voltijds aan het theater te wijden, maar uiteindelijk viel zijn keuze op het beroep van onderwijzer. Zijn kameraad Sarton juichte deze beslissing toe, “Bravo!”²⁹³ Maar opnieuw begon Limbosch te talmen. Het enige wat hem tegenhield was het vormingspakket en de mogelijkheid dat hij samen met opgeschoten zestienjarigen zou moeten studeren. Ingenieursstudies waren een betere keuze.²⁹⁴ Toch was hij nog steeds van plan met dit diploma een bestaan als onderwijzer of leraar op te bouwen. Hij speelde met het idee om een “*école inspirée de celle de Robin et de Ferrer*” op te richten.²⁹⁵ De Spaanse anarchistische pedagoog Ferrer had in 1901 na zijn balling-

schap een school geopend in Barcelona. Zoals reeds vermeld in de passage over de Belgische Ligue des Droits de l'Homme was Ferrer in Belgische vrijdenkerskringen bijzonder populair. Zijn rationele onderwijsvisie ging uit van een integrale opvoeding: moreel, fysiek en intellectueel. Het einddoel was een klassenloze samenleving.²⁹⁶ Deze interesse in de pedagogie en het kinderwelzijn kwam niet uit de lucht vallen. Al van op jonge leeftijd trok Limbosch zich sterk het lot van mishandelde kinderen aan.²⁹⁷ In 1903 had hij raad gevraagd aan Elisée Reclus en Louise Dumesnil over het lot van een meisje dat hij had leren kennen en waarvan hij vermoedde dat ze door haar ouders mishandeld werd.²⁹⁸ Na zijn studies aan de ULB keerde Limbosch eind 1908 terug naar Gent met de intentie er samen met zijn toekomstige vrouw Céline Dangotte (met wie hij zijn interesse in de pedagogie deelde) een Ferrer-school op te richten.²⁹⁹ Volgens Paul van Oye was Limbosch in 1908 nog steeds anarchist.³⁰⁰ De omschrijving rationalistisch libertair socialist dekt wellicht beter de 'ideologische lading'. Eind maart 1906 toonde Limbosch zich een laatste keer van zijn militant-anarchistische zijde. Samen met een vijftigtal andere manifestanten zou hij Henri Fuss vergezellen naar het hof van assisen. Er was een sfeer om haring te braden. Fuss werd ervan beschuldigd te hebben aangezet tot moord op officieren en tot insubordinatie. Onder meer dankzij de lovende getuigenissen van politicus en socialistische denker Louis de Brouckère (1870-1951) en Georges Dwelshauvers kwam Fuss er met een lichte straf van af.³⁰¹ Limbosch had zich eerder ook sterk het lot aangehouden van Edward Joris, die na zijn terugkeer uit Constantinopel een uitstekende vriend werd. Op een herdenkingsplechtigheid na het overlijden van Limbosch in 1955 legde Fuss uit wat Limbosch en hemzelf gedreven had: "Henri Fuss tenta d'expliquer son geste et celui de R. [aymond] par une évacion du monde bourgeois qui ne rêverait guère. Fuss ne se sentit jamais accepté par les ouvriers."³⁰²

5.2 Sociale kunst en geëngageerde kunstenaars

Alvorens de eigenlijke literaire productie van Raymond Limbosch te bespreken is het van belang het concept van de sociale kunst verder te exploreren. Een mogelijke derde weg werd reeds voorgesteld in een Franse studie over de "anarchistische literatuur".³⁰³ Voor Granier is 'verantwoordelijkheid' het sleutelwoord om klaarheid te zien in de uiteenlopende visies op het engagement van anarchistische auteurs. Wat anarchistisch-libertaire auteurs samenbracht was een verantwoordelijkheidsgevoel. In de turbulente tijd waarin ze leefden was de kunst om de kunst geen optie. Aan de andere kant associeerden Franse anarchistische auteurs sociale

kunst met partijpropaganda, triviaal realisme of moralistische tendensliteratuur. Tussen beide extremen ontwikkelde zich een ‘derde weg’, die de grenzen van de propaganda en de ‘pure’ kunst aftastte. De libertaire Franse auteurs van rond de eeuwwisseling bekenden zich met andere woorden noch tot de sociale kunst, noch tot de kunst om de kunst. Ze stonden voor een “engagement total”, waarbij het individu niet alleen fundamenteel gelieerd was met zijn tijd maar tegelijkertijd ook fundamenteel vrij was. Ze schreven bovendien niet voor een selecte groep van gelijken maar met het oog op een publiek in opbouw. Deze derde weg was in België al van in het begin van de jaren 1890 intrinsiek dezelfde als diegene die opgang gemaakt had in de Section d’Art van het Maison du Peuple, alleen bedienden Edmond Picard en Octave Maus zich wel van de term ‘art sociale’. Deze evolutie werd bevestigd toen tal van symbolisten zich bekenden tot de sociale kunst.³⁰⁴ Dat de kunst om de kunst en de sociale kunst in België meer gemeen hadden dan meestal wordt aangenomen, zal ook blijken uit het volgende hoofdstuk over de tijdschriften.

Vanaf het begin van de jaren 1870 groeiden het anarchisme en het marxisme uiteen en werd de sociaaldemocratie de reformistische erfopvolger van het marxisme. Verhaeren en Eekhoud waren beslist niet de enigen die de “twee ideologische erfvijanden te vriend konden houden”.³⁰⁵ Ook Raymond Limbosch en tal van zijn generatiegenoten deden een poging. Zij vormden een libertaire en individualistisch ingestelde minderheid in de marge van de BWP, een fractie die bovendien nauwe banden had met een minoritaire fractie in de marge van de liberale partij. Het klopt natuurlijk dat het anarchisme, waarmee tal van intellectuelen flirtten, hoogst zelden aansluiting vond bij het arbeidersanarchisme en dat zelfs Elisée Reclus er nooit in slaagde uit te groeien tot de leidende figuur die het Belgische anarchisme ontbeerde. Een ander verschil met Frankrijk is dat de sociaaldemocratie er niet kon terugvallen op dezelfde sterke coöperatieve partijstructuren zoals in België. Toch mag de integratie van de Brusselse avant-garde en de BWP niet als een voldongen feit gepresenteerd worden.³⁰⁶ Paul Aron heeft al meermaals gewezen op de vaststelling dat Franstalige auteurs als Verhaeren enkel sympathiseerden met de arbeidersbeweging: “il ne sut pas transformer la sympathie en fusion.”³⁰⁷ Het merendeel van de auteurs die hun opwachting maakten in het Maison du Peuple bewandelde in hun literaire productie de derde weg. In de Section d’Art is er ook nooit sprake geweest van een ‘socialistische cultuur’.³⁰⁸

Over de aftasting van de grens tussen partijpropaganda en ‘pure’ kunst werd ook in Gent, het belangrijkste socialistische bastion in Vlaanderen, nagedacht. Een bijkomend probleem was de mate waarin inhoudelijke toegevingen nodig waren om het publiek of “cliënteel” te bedienen.³⁰⁹ Moesten de auteurs uitgaan van een

publiek in opbouw en dus maximaal inspanningen leveren om dit publiek te bereiken of moesten zij toegeven aan de smaak van het ‘grote publiek’? Deze evenwichtsoefeningen komen duidelijk tot uiting wanneer we een aantal meningen over de toekomst van *De Waarheid* bekijken. Tot begin 1907 schreef Paul-Gustave van Hecke voor dit socialistische tijdschrift. In *Nieuw Leven* dat hij in datzelfde jaar oprichtte, nam hij onder het pseudoniem Gust van Noorden uitdrukkelijk afstand van de kunst waar *De Waarheid* voor stond. “Wat socialistisch gestemde zangers ons onder titel van ‘proletarische’ kunst willen voordreunen is niets anders dan ’n pathetisch tendens-geknoei, waarin op ’n allerverschrikkelijkste wijze wordt gedreund over socialistische partij-idealen.”³¹⁰ Voor deze vorm van sociale kunst paste hij. De resterende drijvende krachten achter *De Waarheid* twijfelden dan weer over de toegevingen die nodig waren om hun beoogde publiek te bereiken:

“Zou echter nu ons genoegen in het ongenoegen der afgefallen lezers niet dezelfde oorzaak kunnen hebben? Wij zijn letterkundige fijnproevers, aristocraten. Doch onze arme loonslaven... Verlangen die niet eerder prikkelende, pittige romanliteratuur? En daarin bloed, moord, lage driften, die spelen en overdaad plegen. En dan nog veel aristocraten als wij? Hebben zij niet liever Franschen druk? Dat is toch de mode?”³¹¹

Binnen de redactie van de Gentse socialistische krant *Vooruit* waren vergelijkbare geluiden te horen. Kozen ze voor ‘drakenromans’ die een breed publiek konden bekoren of voor een ‘sociaal’ feuilleton?³¹² *De Waarheid* werd alvast afgevoerd. Steven Prenau (1866-1929) en Pieter Jan d’Hoedt (1858-1933) kozen vervolgens resoluut voor het medium waarmee het makkelijkst een breed publiek kon worden bereikt, namelijk het theater.³¹³ Betekent dit dat Jules Destrée het in 1898 bij het rechte eind had toen hij schreef dat enkel het *Maison du Peuple* erin geslaagd was een *Section d’Art* te creëren en dat pogingen tot vergelijkbare initiatieven “en province” faalden “faute d’éléments artistes autant que faute de public?”³¹⁴ Neen. Het ontbrak de Gentse sociaaldemocratie niet aan “intellectuele krachten”.³¹⁵ De pogingen in Gent waren identiek, de ontgoocheling, de dualismen en de spanningsvelden navenant. Het grootste verschil tussen Gent en Brussel is de schaal. In de hoofdstad Brussel was de kritische massa aan intellectuelen nu eenmaal groter dan in de provincie stad Gent. Bovendien was er geen ‘instituut’ als de *Section d’Art* en waren de initiatieven meer gespreid en minder gecoördineerd. De interactie tussen de artistieke voorhoede en de Gentse sociaaldemocratie manifesteerde zich ook pas ten volle na de eeuwwisseling en tal van jonge intellectuelen zochten toenadering tot de Gentse

sociaaldemocratie. Ook Paul Kenis moet hier vermeld worden. Als jonge schrijvers en beeldend kunstenaars kwamen nadien Daan Boens (1893-1977), Frans Marsereel (1889-1972), Jozef Cantré (1890-1957), Achiel Mussche (1896-1974) en Raymond Herreman (1896-1971). Allen stonden zij in contact met Kenis en Van Hecke.³¹⁶ Reeds voor de Eerste Wereldoorlog zag Kenis voor zichzelf en de groep auteurs waar hij voor stond een belangrijke rol weggelegd binnen Vooruit:

“Ik weet niet in hoeverre U met Anseele hebt kennis gemaakt; laat mij U echter zeggen dat ik geloof dat langs dien kant veel, heel veel voor ons te doen is. Die man beschikt over eene kolossale macht. Hij is de stichter en de bezieler van die wonderbare organisatie van Vooruit; hij alleen houdt alles recht. In dat oogpunt is die man bewonderenswaardig. Doch het ontbreekt daar aan mannen die flink de pen kunnen hanteren. In het blad Vooruit [...] zit geen enkele redakteur van zelfs maar middelmatig talent, en Anseele weet het. Ik meen dat langs dien kant veel en nuttig werk te verrichten is. Anseele is tegenwoordig de flaminganten en de letterkundigen zeer genegen. Misschien ligt er langs dien kant heel wat toekomst voor ons.”³¹⁷

Twee jaar later was Kenis een illusie armer. Voorlopig dan toch, hij zou later een biografie van Anseele schrijven. In 1913 fulmineerde Anseele in een pamflet dat verscheen in Vooruit, tegen schrijvers als Van de Woestijne, De Bom en Vermeyleen. Ze werden allemaal neergesabeld: “En de Jongeren? [...] Wat hebben zij gezien, beleefd en gevoeld van de strijd der honderd duizenden Vlaamsche en Waalsche werkens? Niets! [...] Ja, wij geloven dat onze artiesten van ons werkvolk vies en benijd zijn.”³¹⁸ In een bijdrage over kunst, anarchisme en socialisme gaat Moulaert ook uit van de veronderstelling dat het cultuurflamingantisme en de Vlaamse sociaaldemocratie tegenpolen waren. Aangezien de “Nederlandstalige avant-garde onlosmakelijk verbonden was met de Vlaamse Beweging” was een toenadering tot de BWP uitgesloten. Antwerpen (met het kunstencollectief De Kapel) bood het anarchisme een toevlucht.³¹⁹ De uitval van Anseele zou als een bevestiging kunnen gezien worden, maar de passage uit Vooruit en de Vlaamsche beweging mag niet uit haar polemische context worden gelicht. Anseele schreef het pamflet nadat een vraag aan flaminganten om samen te onderzoeken wat hun respectieve aandeel was in de Vlaamse ontvoogding in niets dan stilte resulteerde.³²⁰ Daarop zocht hij dus zelf toenadering. Bovendien is het duidelijk dat de sociale kunst waarvan Anseele een pleitbezorger was, nauwelijks respons kreeg bij de jonge Gentse schrijvers. Met zijn roman *Voor 't volk geofferd* bracht Anseele zijn visie in de praktijk dat

goede literatuur diende te handelen over de “ruïne van het diep menselijk verval der werkende klasse onder den harteloozen druk van het kapitalisme”.³²¹ Paul-Gustave van Hecke, Paul Kenis en vooral Raymond Limbosch kozen voor de ‘derde weg’ tussen de ‘pure’ kunst en de sociale kunst.

5.3 Limbosch: “le poète des travailleurs”?

Volgens Céline Dangotte ‘besloot’ haar man Raymond Limbosch literator te worden na kennisgemaakt te hebben met Albert du Chastain, rozenkruiser en populair conferencier.³²² Bij deze bewering zijn enkele kanttekeningen op zijn plaats. De drang om te dichten had Limbosch al van in zijn studententijd in Montargis. Hij zond regelmatig gedichten naar het thuisfront in Brussel.³²³ Bovendien ontmoette hij Du Chastain pas in 1907.³²⁴ Du Chastain was inderdaad een van de weinige personen aan wie Limbosch zijn dichtbundels vóór publicatie liet lezen. Wel is het zo dat Limbosch aanvankelijk proza schreef en geen gedichten. Het proza was dan ook het meest geschikte genre om een boodschap literair te vertolken.³²⁵ Zijn eerste nouvelles hadden een niet mis te verstane sociale boodschap: de kapitalistische maatschappij en sociale wantoestanden kwamen uitvoerig aan bod. In 1905 nam het socialistische *De Waarheid* een van zijn eerste literaire publicaties op. Bijna tegelijkertijd verscheen de novelle ‘Le Travail’ – in de originele Franstalige versie – in het anarchistische *L’Utopie*. Limbosch bracht in deze tekst het relaas van de ontmoeting tussen een groep landarbeiders en een groepje jagers:

“Ik voelde de woede mij naar het hoofd stijgen wanneer ik dacht dat deze arbeid, die aan de mensen brood verschaft, dat dit sjouwen en zweet zouden dienen om dit handvol luiaards den tijd en de verveling te laten dooden door te genieten van de moord van onschadelijke dieren, maar ook had ik medelijden, voelde ik gramschap dien troep slaven bij den arbeid te zien neervallen voor een leven vol ellende, en het hoofd te zien buigen voor hun heer en meester.”³²⁶

Uit deze passage komen zijn antimilitarisme en vegetarisme duidelijk tot uiting. Een ander kortverhaal, ‘Louise’, waarin hij een jonge Parisienne beschreef, verscheen eveneens in *L’Utopie* en in *De Waarheid*.³²⁷ Zoals reeds vermeld had Limbosch op aangeven van Reclus een leven tussen handarbeiders gezocht.

Volgens zijn vrouw Céline Dangotte zou Limbosch de gedichten uit zijn eerste

Figuur 3 Frontispice van de eerste dichtbundel van Limbosch, een art nouveau-ontwerp van Mabel Elwes (Antwerpen, 1910). Uitgever was Edward Joris, het drukwerk werd verzorgd door Buschmann.

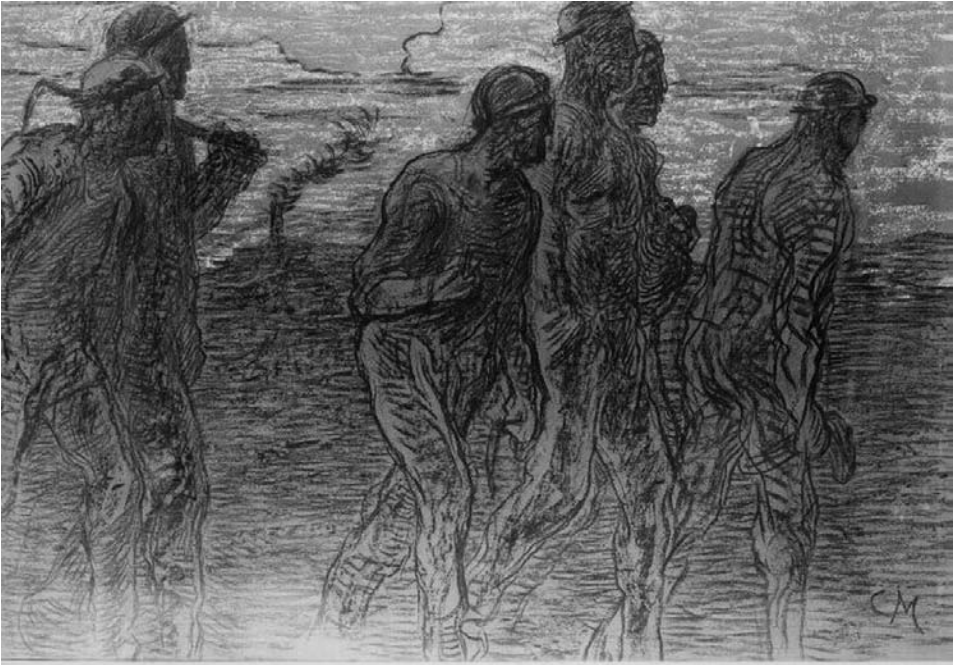
dichtbundel, *L'Enclos* (1910), geschreven hebben toen ze ziek was en aan de Belgische kust herstelde. De titel *L'Enclos* zou daarom verwijzen naar de kleine ingesloten tuin die het koppel in Gent had, maar het kan ook als een erbetoon aan Elisée Reclus worden gezien. *L'Enclos* was het domein van de familie Bouny-Reclus in Sainte-Foy-la-Grande (in de Gironde en tevens de geboorteplaats van Elisée). Emile Allard en Esther Iwinska-Alter waren voordien al te gast geweest tussen de wijn-

ranken.³²⁸ Het boek werd uitgegeven door de vrijgelaten anarchist Edward Joris. Het was echter Limbosch die Joris (ook financieel) ondersteunde en niet omgekeerd.³²⁹ *L'Enclos* was de eerste titel die Joris onder eigen naam uitgaf. Het boek werd door Buschmann gedrukt op 200 exemplaren.³³⁰ Er werden 600 circulaires verspreid om *L'Enclos* aan te kondigen.³³¹ In november 1910 hadden in totaal 40 personen ingetekend. Elke inschrijver had een persoonlijke band met Limbosch.³³² Marcel Hébert zorgde ook voor enige ruchtbaarheid in Frankrijk. Het boek van “le compatriote de Maurice Maeterlinck et d’Emile Verhaeren” werd als veelbelovend aangekondigd in *L’Echo Français*.³³³ Hébert speelde *L'Enclos* ook door aan Jules Des-trée die eveneens beloofde er aandacht aan te besteden.³³⁴ In *L’Art Moderne* verscheen een kort signalement:

“Notre sociétaire, M. Limbosch vient de publier un charmant recueil de poésies lyriques qui révèle un jeune talent très sûr. [...] l’opuscule est édité avec un goût exquis. La couverture et la page du titre sont décorées par une végétarienne, MME Mabel Elwes. Nous sommes heureux de signaler cette jolie publication, résultat de la collaboration de deux végétariens artistes.”³³⁵

Niettegenstaande de positieve berichten in de Franstalige (liberale en socialistische) pers en een signalement in alle belangrijke literaire tijdschriften (onder meer *Le Thyse*, *La Belgique Artistique et Littéraire*) bleef de verkoop ondermaats. Tegen het einde van 1911 werd de stock gedeeltelijk verramsjt.³³⁶ Mede dankzij de steun van het Ministerie van Wetenschappen en Letteren bleef het financiële verlies binnen de perken.³³⁷ In *Le Peuple* vergeleek Marcel Hébert, de mentor van Limbosch, hem graag met Constantin Meunier “qui glorifiait le travail manuel et l’humanité du travail [...] Raymond Limbosch se fit le poète de l’ouvrier comme Constantin Meunier en était son sculpteur.” Toch staat er in de bundel *L'Enclos* slechts één gedicht waarin Limbosch de handenarbeid expliciet bezingt. In ‘Les trois flamands’ beschrijft hij drie jagers die een schip door het vlakke Vlaamse landschap trekken:

Lourds, lents, las,
Ils vont du même pas,
Et vont et vont encore
Les trois Flamands,
Lourds, lents, las,
Halant le vieux chaland,
Depuis l’aurore.³³⁸

Figuur 4 Constantin Meunier, *De terugkeer van de mijnwerkers, s.d.*, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, Brussel (Foto: Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, Brussel).

Het thema van de handenarbeid is in het gedicht ‘Les trois flamands’ zelfs ondergeschikt aan het thema van de natuur en het landschap. Rauw verisme of realisme, de meest voor de hand liggende manier om sociale kritiek uit te oefenen, was niet langer aan Limbosch besteed. Het sociale karakter van de poëzie van Verhaeren is ook het sociale karakter van de poëzie van Limbosch. Verhaerens werk evolueerde van expliciete maatschappijkritiek naar het schetsen van een toekomstige utopie, een ideale en harmonische wereld.³³⁹ De gelijkenis tussen zijn eigen werk en “le nouveau venu” Limbosch was Verhaeren zelf niet ontgaan. Hij reageerde positief toen de bundel hem werd toegestuurd, maar eindigde met een duidelijke vingerwijzing: “ce qu’il faut absolument c’est d’y tracer votre sillon personnel” (een eigen ‘ploegvoren’ trekken).³⁴⁰ Zoals reeds vermeld was het werk van Meunier het voorwerp van een ‘ideeënstrijd’ aan het begin van de twintigste eeuw. Voor de ene schilde er een politiek potentieel in, anderen beweerden dat hij enkel de weg had geëffend naar het sociaal realisme in de beeldende kunst.³⁴¹ De vergelijking tussen Meunier en Limbosch gaat in die zin op dat ook Meunier expliciete politieke boodschappen of ruw miserabilisme vermeed.

Voor Limbosch was Verhaeren zijn enige literaire voorbeeld. Een ander gedicht in *L'Enclos* had de titel 'A la mémoire de Malwida de Meysenbug':

“Ton rêve eut la grandeur immortelle et suprême
De l'arbre qui gémit dans les sanglots du vent
Et dont l'ivresse chante un émouvant poème
Où passent du soleil, des larmes et du sang.”³⁴²

Von Meysenbug (1816-1903), vrijdenkster en feministe, was bevriend met Nietzsche en Wagner en was ook de mentor van de latere nobelprijswinnaar literatuur en notoir pacifist Romain Rolland. Gebannen uit Duitsland ontpopte ze zich als een kosmopolitische intellectueel met contacten in heel Europa. Ook in de campagne ten voordele van Alfred Dreyfus speelde ze een rol van betekenis.³⁴³ Met deze ode neemt Limbosch een duidelijke ideologische en politieke stelling in. Ook hij wilde als intellectueel en dichter een rol spelen in de totstandkoming van de ideale maatschappij:

Et la foule qui suit la voix de ses apôtres
Clamant même vouloir d'un bout du monde à l'autre
Et le poète et l'ouvrier et l'inventeur
Collaborant chacun, selon sa propre ardeur
A cette création incessante et divine.³⁴⁴

De continue creatie en ontwikkeling van de maatschappij en de natuur waren een cruciaal element in het denken van Limbosch. In zijn tweede dichtbundel, *Le Bois d'oliviers* (1911), die hij schreef in de Provence, is dit denken nog prominenter aanwezig dan in zijn eerste dichtbundel. Het bereikte een hoogtepunt in *Faunesques* (1914), gepubliceerd bij de bekende Parijse uitgever (“le grand éditeur”) Eugène Figuière³⁴⁵ en gedrukt op 825 exemplaren.³⁴⁶ Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog doorkruiste de plannen van Limbosch en de verdeling liep in het honderd waardoor het niet mogelijk is te achterhalen of het commerciële succes groter was dan bij zijn andere romans.³⁴⁷ Opnieuw kon Limbosch rekenen op een grote persbelangstelling.³⁴⁸ Kosten noch middelen werden gespaard om het boek te promoten. De meeste kranten deden niets meer dan een rondgestuurd tekstje ongewijzigd af te drukken. De literaire tijdschriften en kranten die hun kolommen vrijmaakten voor een bespreking, waren echter unaniem: er zat een duidelijke lijn en boodschap in de dichtbundel verwerkt. Voor de ene criticus was de lijn het paganisme en mys-

ticisme, voor de andere het pantheïsme.³⁴⁹ Spiritisme, occultisme, theosofie, spiritualisme, deze termen werden niet zelden door elkaar gebruikt, mede omdat de personen die zich als occultist of theosoof profileerden in eenzelfde ‘cultic milieu with its own social networks and literature’ circuleerden.³⁵⁰ De moeite waarmee de toenmalige critici te kampen hadden om Limbosch’ werk te plaatsen binnen de westerse esoterie is dus goed te begrijpen. De verschillen tussen het pantheïsme en paganisme zijn minimaal. Het pantheïsme wordt meestal gedefinieerd als een geloof dat geen grens kent tussen het goddelijke en het aardse; het goddelijke bevindt zich immers in alles. Het paganisme is eigenlijk een geuzennaam want de christenen gebruikten het van oudsher om alle andere godsdiensten en zelfs vrijdenkers aan te duiden. Ook vandaag nog is het een koepel voor tal van oude of minder oude natuurgodsdiensten en denominaties. In de literatuur uitte de toenemende interesse voor het paganisme zich onder meer in mystieke thema’s en mythologie.³⁵¹

Op jonge leeftijd raakte Limbosch ervan overtuigd dat wetenschappelijke en andere boeken hem iets konden bijbrengen over het leven, de evolutie en “l’art de vivre”. In dezelfde brief waarin hij zichzelf als ethische socialist omschrijft, staat ook het volgende: “Il n’y a que la vie elle-même, celle de chaque jour avec les saines et fortes émotions des communions saintes avec la terre qui peut faire de beaux et fiers animaux.”³⁵² Verder verkondigde Limbosch een visie die duidelijk geïnspireerd was op de orthogenese, een evolutionaire denktrant die rond de eeuwwisseling erg populair was in intellectuele middens. Het orthogenesedenken stelde dat de evolutie een hoger doel had dat richting kreeg door een zelfschepende en zelforganiserende kracht in de natuur.³⁵³ Dit denken is een van de vier ‘spiegels’ van secularisatie die volgens Hanegraaff het westerse esoterisme in de negentiende eeuw onderging.³⁵⁴ De context waarin een beweging als Reiner Leven ontstond is dezelfde als waarin het esoterische denken aan het einde van de negentiende eeuw niet alleen grondig veranderde maar ook opgang maakte. Het was een vorm van cultuurkritiek toegespitst op twee hoofdstromen uit het westerse denken: het dogmatische christendom en de materialistische positieve wetenschappen. Al deze, door Jan Romein als “kleine geloven” bestempelde zoektochten naar een evenwicht in (en kritiek op) het westerse denken, vormen een bindende eigenschap van de zoektocht die tal van intellectuelen ondernamen.³⁵⁵

Limbosch vond het nodig om zijn tweede dichtbundel te voorzien van een inleiding waarin hij het veelvuldig gebruik van het woord ‘Dieu’ uitlegde. Hij schreef geen christen of katholiek te zijn en niet te geloven in een transcendente of persoonlijke god die losstaat van zijn eigen creatie.³⁵⁶ Toch prefereerde hij het begrip ‘Dieu’ boven de woorden ‘Energie, Univers...’, omdat deze laatste behoorden tot

het wetenschappelijk vocabularium. ‘Dieu’ was het lyrische begrip dat hij zocht.³⁵⁷ In zijn inleiding verwees Limbosch naar twee boeken van Jean Delvolvé, de Zuid-Franse “philosophe de l’action morale” die hij via Marcel Hébert had leren kennen. Limbosch trachtte in zijn gedichten de seculiere en universele moraal te beschrijven die Delvolvé wetenschappelijk uiteenzette. De criticus die de filosofische en levensbeschouwelijke positie van Limbosch het best doorgrondde, was Marcel Hébert. In het socialistische *Le Peuple* publiceerde hij opnieuw een omstandig artikel over *Faunesques* waarin Limbosch de pantheïstische lijn van zijn eerdere dichtbundels doortrok. Het hoeft geen betoog dat Hébert met de bespreking van het werk van zijn pupil eigenlijk zijn eigen visie toelichtte. De ex-priester was ervan overtuigd dat de intellectuele en wetenschappelijke evolutie van de negentiende eeuw niet langer te vereenzelvigen was met een autoritaire religie of transcendentale God.³⁵⁸ Volgens Hébert zocht Limbosch naar een synthese van het ‘joie de vivre’ van het paganisme en het steriele ascetische karakter van het christendom. Tegelijkertijd streefde Limbosch, nog steeds volgens Hébert, naar een symbiose van het ‘deprimerende’ materialisme en een overdreven idealisme.³⁵⁹ Dat de vrijmetselaar Limbosch niet per definitie elke christelijke invloed of belangstelling afwees, is ook te merken aan het feit dat hij zijn dichtbundels opstuurde naar katholieke kranten en tijdschriften die – sceptische – maar geen manifest afwijzende besprekingen opnamen. Onder meer de jonge katholieke Henri Davignon reageerde twijfelend maar niet afwijzend.³⁶⁰ Limbosch stuurde zijn boeken trouwens op naar de West-Vlaamse priester Hugo Verriest, de curator en testamentuitvoerder van Guido Gezelle. Na de lectuur van *Le Bois d’oliviers* drukte Verriest zijn hoop uit om Limbosch ooit te kunnen ontmoeten,³⁶¹ maar na lezing van *Faunesques* reageerde hij minder enthousiast.³⁶²

Bij de bespreking van de vormelijke inspiratiebronnen waarop Limbosch steunde, citeerden de meeste recensenten Henri de Régnier, Paul Verlaine en Emile Verhaeren. Toch was Limbosch geen ‘echte’ symbolist. Zijn poëzie was zeker niet hermetisch of gekunsteld. Zijn werk moet gesitueerd worden binnen het naturisme, een literaire stroming die ontstond in 1898, zich afzette tegen het symbolisme en pleitte voor een terugkeer naar een externe realiteit. Het naturisme stond minder ver van het symbolisme dan de jonge Franse auteur Saint-Georges de Bouhelier (1876-1947), de gangmaker, propageerde. Het bezong de heroïek van het gewone volk en vooral de schoonheid van de natuur en het dagelijkse leven.³⁶³ De jonge Franse ‘naturisten’ stelden het bijzonder goed met hun Belgische collega’s.³⁶⁴ In essentie was het naturisme een goed georkestreerde aanval op de dominante positie die het symbolisme als esthetische beweging binnen het literaire

veld had ingenomen.³⁶⁵ De dichter Verhaeren wordt meestal als een symbolist omschreven, maar de naturalistische invloed die hij als jonge schrijver onderging bleef altijd in zijn werk doorschemeren. Vandaar ook de ‘populariteit’ die Verhaeren genoot bij de ‘naturalisten’ en de voorbeeldrol die hij voor Limbosch had.

Rest een antwoord op de centrale vraag of Limbosch behoorde tot de geëngageerde auteurs die een sociale dimensie of boodschap in hun werk onderbrachten of tot de geëngageerde auteurs die hun literaire productie loskoppelden van hun publiek engagement als intellectueel. Limbosch nam als intellectueel zeker een publiek engagement op. Hij koesterde de hoop te kunnen lesgeven en was actief in organisaties als de Ligue des Droits de l’Homme. Net zoals Marcel Hébert ging Céline Dangotte later graag mee in de beeldvorming rond Limbosch als “poète des travailleurs”. Ze verwees hiervoor naar de voordrachten die hij gaf in het *Maison du Peuple*. Ze herinnerde zich het verhaal van een Brusselaar die antiquair werd en zijn culturele interesse integraal toeschreef aan de lezingen die hij van Limbosch bijwoonde.³⁶⁶ Toch kan de poëzie van Limbosch bezwaarlijk als proletarisch omschreven worden. Arbeiders, handenarbeid of directe maatschappijkritiek ten aanzien van de levens- en werkomstandigheden van de bevolkingsgroepen waarmee hij in zijn jonge jaren trachtte te verbreederen, vormen niet het centrale thema in zijn literaire werk voor 1914. Niettegenstaande de grote promotionele inspanningen behoorden zijn dichtbundels ook niet tot wat uitgevers als ‘fort tirages’ omschreven, al moet hier aan toegevoegd worden dat hij hiermee in het goede gezelschap toefde van de meeste andere Belgische dichters. Bewaarde verkoopcijfers zijn schaars, maar ze verschillen niet veel van die van Limbosch. Voorts deed Limbosch voor zover geweten ook geen inspanning om goedkope of minder mooie (dus minder dure) versies op de markt te brengen. Het sociale engagement dat wel degelijk in zijn literaire productie terug te vinden is, bestaat uit de contouren die hij schetst van een utopische en harmonische wereld waaraan hij via de reformpedagogiek en de concrete onderwijspraktijk ook actief wenste mee te werken. Bovendien bevatten tal van gedichten autobiografische elementen en verwijzingen naar de rol die hij zichzelf als verantwoordelijk intellectueel toedichtte. Een aantal critici was zelfs van mening dat hij hierin een stap te ver zette: “Ce poète a de très jolies qualités [...] mais il y a beaucoup plus de conviction dans son art, et c’est dommage”, liet de toen belangrijke criticus Pierre Lièvre (1882-1939) in het Parijse *Les Marges* optekenen.³⁶⁷

6 Conclusie: een gemeenschappelijk standsbesef

Na een bespreking en een kwantitatief overzicht van de intellectuele en literair-artistieke beroepen in België heb ik in dit hoofdstuk de parallellen tussen het literaire en journalistieke veld verduidelijkt. Vervolgens plaatste ik beide velden binnen het bredere intellectuele veld. In het literaire en journalistieke veld voltrokken zich parallelle processen. Ze kunnen wijzen op een verandering van het bredere en overkoepelende intellectuele veld waarin ook andere vormen van intellectuele sociabiliteit een rol speelden. Tegelijkertijd zijn ze ook een uiting van “la division du travail” en de maatschappelijke differentiatie die Durkheim aanhaalde. Ook de intellectuele beroepen ontsnapten niet aan schaalvergroting, differentiatie en specialisatie. De oprichting van beroepsverenigingen van journalisten was ingebed in verschillende vormen van intellectuele sociabiliteit. Net zoals bij de auteurs stel ik ook hier een distinctieproces vast. Belangrijker dan een aantal inhoudelijke raakpunten tussen groepen van intellectuelen is de aanwezigheid van een gemeenschappelijk identiteitsbesef. Massakranten hadden een meer dan prominente rol in de voortschrijdende verzuiling van de maatschappij. Vaak stonden opiniemakers inhoudelijk lijnrecht tegenover elkaar. Deze tegenovergestelde meningen hoeven echter geen zuiloverschrijdende korpsgeest in de weg te staan.

Net als de auteurs ontwikkelden de journalisten een gemeenschappelijk identiteits- en standsbesef en beschermden ze hun beroepsbelangen via corporatieve structuren. De ‘problemen’ waren in grote lijnen dezelfde als deze waarmee de eerste auteursverenigingen te kampen hadden, maar eens het lokale stedelijke particularisme overstegen en de ideologische verschillen terzijde geschoven, dan kon de Association de la Presse Belge ongestoord een monopoliepositie opbouwen. De vereniging behartigde zowel de materiële als de morele belangen van de journalisten. Ook de journalisten stelden zich corporatistisch op aangezien ze een aantal materiële belangen trachtten te reserveren voor een beperkt aantal personen. De autonomisering van het journalistieke veld ging niet ten koste van de nauwe band tussen pers en literatuur. Deze band verdient wat België betreft meer onderzoek. Voor veel auteurs die een professionele invulling wilden geven aan het schrijverschap was de pers de beste manier om brood op de plank te brengen. Zij die niet het geluk hadden op basis van hun literaire verdiensten benoemd te worden als ambtenaar, richtten zich niet zelden tot de journalistiek. Enkel bijdragen leveren aan literaire bijlagen van kranten of de publicatie van feuilletons was onvoldoende. Vrijwel alle schrijvers, ook zij van wie in de bestaande literatuur verondersteld wordt dat ze enkel geïnteresseerd waren in appreciatie van hun gelijken, gingen via

de massapers op zoek naar een groter lezerspubliek. Een bijkomende reden waarom het zo moeilijk is om tijdens de Belgische belle époque op het niveau van het individu de journalistiek af te wegen tegenover het schrijverschap, is de grootste gemeenschappelijke deler: meer en meer schrijvers gingen zichzelf bewust of onbewust als intellectueel beschouwen. Men was schrijver én intellectueel.

De professionalisering van de journalistiek ging andermaal ten koste van de dilettanten die niet over de kwalificaties beschikten om het beroep uit te oefenen en die niet leefden voor de journalistieke missie. Aan het gemeenschappelijk standsbesef van intellectuelen waren meerdere vormen van sociaal engagement verbonden die de waardigheid van het beroep onderstrepten. Voorts werden ook mogelijkheden gecreëerd om zich maatschappelijk te affirmeren ten opzichte van personen en sociale groepen die de politieke en economische macht in handen hadden. De uitgewerkte casus rond de veroordeling van Edward Joris toont aan dat ook in België 'intellectuelen à la française' opstonden. Uit deze casus en de werking van de beroepsverenigingen bleek andermaal dat het ging om een pan-Europees proces. Het idee van de maakbaarheid van de maatschappij en de rol van intellectuelen erin waren geen Belgische exclusieven, integendeel. De tweespalt die de Franse maatschappij kenmerkte na de Dreyfusaffaire is min of meer dezelfde als de breuklijn die in België waarneembaar was, al kan deze niet integraal op het katholiek-vrijzinnige spanningsveld geënt worden. Essentieel is dat er een uitdijende sociale groep van intellectuelen klaarstond die conservatieve machtsblokken contesteerde en vooruitstrevende maatschappelijke stellingen innam. Zij geloofden in de maakbaarheid van de maatschappij en waren bereid om "la machine sociale" te oliën. De intellectuele werkers hadden de ambitie om zich te ontpoppen tot de morele elite van de natie.

De casus van Raymond Limbosch maakt duidelijk welke relatie er bestond tussen het maatschappelijk engagement van schrijvers-intellectuelen en de literaire praxis en productie. Net zoals de Franse anarchistische en libertaire auteurs schreef Limbosch niet voor een selecte groep van gelijken maar met het oog op een publiek in opbouw. Hij koos ook niet voor een vorm van sociale kunst of 'pure kunst', maar bewandelde een 'derde' middenweg. Limbosch behoorde tot de geëngageerde auteurs die een sociale dimensie of boodschap in hun werk onderbrachten en als intellectueel publieke engagementen buiten de literatuur opnamen. Hij beschouwde zichzelf als 'intellectueel' nog voor de publicatie van zijn eerste dichtbundel of het einde van zijn universitaire studies. Hij gebruikte de term in een context waarin hij trachtte het onderscheid te maken met de arbeiders waarmee hij vergeefs had geprobeerd te verbreederen. Dit toont duidelijk hoezeer het 'intel-

lectueel' -zijn een persoonlijke constructie was en na 1900 uitgroeide tot een belangrijke identiteitsvormende categorie.

III HET TIJDSCHRIFTENVELD

“Een gedachte (lijk al mijn gedachten: geniaal maar misschien onuitvoerbaar): waarom zouden wij, de jongste jongeren, niet kunnen alle twee maand b.v. vergaderen rond een democratisch soupetje, en dan een heelen avond kouten over kunst. Een soort Dîner Magny, enfin, maar op z'n Vlaams. Dan zou er een band bestaan tussen al die jonge schrijvers, schilders, toondichters, enz., die nu elkaar niet kennen, bijna. ‘On se sentirait les coudes’. Denk daar maar eens over, wij zouden daarmee misschien het tijdschrift kunnen vervangen dat nog altijd in onzen bol nestelt.”

August Vermeylen, 1891¹

In de vorige hoofdstukken kon een sterke integratie van auteurs, journalisten en andere intellectuelen worden vastgesteld. Langzaam maar zeker ontstond er een zuiloverschrijdend intellectueel standsbesef. Niet zelden gingen hier bepaalde vormen van literaire en andere sociabiliteit aan vooraf. Het Dîner Magny is daar een goed voorbeeld van. Materiële bekommernissen en beroepsbelangen noopten een relatief kleine groep individuen tot samenwerking, wat hun ideologische of esthetische achtergrond ook was. In dit derde en laatste hoofdstuk staat de groepsvorming van auteurs via literaire tijdschriften centraal. Tijdschriften zijn immers een bijzonder belangrijke vorm van auteurssociabiliteit.² De analyse ervan kan pas interessant zijn, als ze geplaatst wordt in het bredere kader van andere vormen van sociabiliteit. Auteurs, redacteurs en publiek vormen een ‘kring’ of ‘netwerk’.³ Via de sociale-netwerkanalyse (SNA) worden de groepen afgebakend die om een propografisch onderzoek vragen. Vervolgens zal het strategische karakter van de ‘prise de positions’ worden gewikt en gewogen aan de hand van microanalytisch onderzoek. Hoe deze netwerken ontstonden is cruciaal. Zoals betoogd in de inleiding is SNA hiervoor ontoereikend en moet voor de verklaring een beroep worden gedaan op propografisch onderzoek en microanalyse van gevalsstudies.

Vanuit de analyse van de groepsvorming van auteurs zal ik onderbouwen dat de gangbare opsplitsing vrijzinnig-confessioneel geen ideaal kader biedt voor een tijdschriftenclassificatie.⁴ Raymond Vervliet wees al op een toenemend pluralisme binnen het literaire veld, maar ik zal bewijzen dat dit allerm minst beperkt bleef tot *La Jeune Belgique* of tot *Van Nu en Straks* voor het Nederlandstalige veld, maar van toepassing is op een breed scala aan tijdschriften.⁵ Indien mijn stelling over het bestaan van een zuiloverschrijdend netwerk van intellectuelen klopt, dan is de kans reëel dat er ook tijdschriften werden opgericht die een uiting waren van de wil om zich als groep te manifesteren. Beleefde de voorwacht van professionele intellectuelen die elkaar ontmoetten in de vvl, de AEB en de Académie Libre, ook op een publieke manier hun intense band? Uitte zich dat in de publicatie van bijdragen in dezelfde tijdschriften of werkten zij enkel samen indien er materiële of meer directe symbolische belangen in het geding waren? In de voorgaande hoofdstukken liet ik uitschijnen dat de Franstalige tijdschriften *La Jeune Belgique* (althans in de latere fase) en *La Belgique Artistique et Littéraire* niet alleen een vorm van auteurssociabiliteit waren, maar ook een publieke uiting van de wil van intellectuelen om zich als sociale groep openlijk te tonen binnen een pluralistisch kader. Kan dit ook door een kwantitatieve netwerkanalyse bevestigd worden en bleef het beperkt tot deze tijdschriften? Hoe verhielden deze tijdschriften zich tot de bladen die nadrukkelijk als doel hadden een politiek-ideologische boodschap uit te dragen en bestemd waren voor een publiek die behoorde tot een zuil?

De heuristische vereisten voor een degelijke kwantitatieve SNA zijn erg groot. Dat is ook de reden waarom in de eerste twee hoofdstukken geen SNA werd gebruikt. Bovendien is de analyse enkel waardevol indien ze in functie staat van een goed omschreven vraagstelling. Ik beperk mij tot drie netwerkdoorsneden. De eerste doorsnede is deze van het Franstalige tijdschriftenveld in België in de jaren 1892-1893. Op basis van de bestaande literatuur en de eerdere vaststellingen over de intense relaties met Frankrijk dringt zich hier een excursie op: hoe verhielden de Belgische auteurs en tijdschriften zich tot de dominante Parijse cultuurscene en tot het Franse literaire tijdschriftenveld in zijn geheel? De keuze voor de steekproefjaren 1892-1893 is ingegeven door meerdere factoren, waaronder de mogelijkheid om de Frans-Belgische verhoudingen te analyseren. In 1892 werd binnen het Franse symbolisme een periode ingeluid waarin 'la province' zich profileerde ten opzichte van Parijs en waarin het occultisme en esoterische idealisme aan belang wonnen.⁶ Aan het begin van de jaren 1890 kreeg het Franse occultisme voet aan de Belgische grond.⁷ De jaren 1892-1893 vormden bovendien het begin van een katholiek letterkundig reveil dat zijn wortels heeft in het katholieke congres

van Mechelen (1891) en zich uitte door de blijde intrede van 'La Jeune Droite' in het tijdschriftenveld. Ten slotte betekende 1892-1893 ook een periode waarin *La Jeune Belgique* teruggreep naar de oorspronkelijke 'kunst om de kunst'-idealen. Het tijdschrift zette zich nadrukkelijk af tegen een aantal nieuwe tijdschriften die kunst en literatuur een duidelijke maatschappelijke en ideologische rol toebedeelden.⁸ Hoe verhielden deze tijdschriften zich ten opzichte van elkaar? Ging het werkelijk om gescheiden werelden?

De tweede steekproef is vijftien jaar later: 1907-1908. Hoe is de structuur van het Franstalige tijdschriftenveld geëvolueerd en wat is de positie van de groepen die in de eerste netwerkdoorsnede werden onderscheiden? In de derde en laatste netwerkdoorsnede komt het Nederlandstalige tijdschriftenveld uit de jaren 1907-1908 aan bod. Zijn er parallellen waarneembaar met de structuur van het Franstalige veld? Kan er gesproken worden van een autonoom veld ten opzichte van Franstalig België? Naar aanleiding van een discussie over de verhouding tussen de Nederlandse en de Vlaamse Nederlandstalige literatuur werd aan het einde van de jaren 1990 een onderzoeksproject opgestart met als doel dit hiaat in de literaire geschiedschrijving op te vullen.⁹ De resultaten stelden mij in staat een vergelijking te maken tussen de Frans-Belgische en de Nederlands-Belgische verhoudingen. Vragen over de laatnegentiende-eeuwse en begin twintigste-eeuwse literaire verhoudingen tussen Vlaanderen en Nederland hebben tot op heden – ten onrechte – maar weinig onderzoekers tot systematisch onderzoek aangespoord. Dit staat in schril contrast met de literatuurwetenschappers en sociologen die de Franstalige Belgische literatuur onderzochten en veel aandacht besteedden aan de Frans-Belgische verhoudingen.¹⁰ De vraag is dan ook of de zoektocht naar een eigen identiteit ten opzicht van Nederland de Nederlandstalige auteurs in dezelfde mate heeft bezighouden als de Franstalige auteurs die zich gedomineerd voelden door Parijs. Was Amsterdam Parijs in 't klein?

Samengevat zal ik in dit hoofdstuk een aantal tijdschriften- en auteursnetwerken reconstrueren en analyseren. Daarna geef ik een antwoord op de vraag hoe deze tijdschriftennetwerken ontstonden. Alvorens deze analyse aan te vatten is het van belang een kwalitatief overzicht te geven van het Belgische tijdschriftenveld aan het begin van de jaren 1890. Op basis daarvan zullen subvragen worden afgeleid.

I Tijdschriften als paddenstoelen: 1892-1893

1.1 *Les revues belges de langue française*, 1892-1893

“Le symbolisme, c’est l’ensemble des jeunes gens de 1885, 1900 et de plus tard encore, qui ont résolu de se défendre contre l’emprise d’une école, qui ont lutté contre l’école dont Emile Zola fut le chef incontesté.”

André Fontainas¹¹

De genese van een netwerk. Een kwalitatieve benadering

“Une revue ne peut avoir que les tendances de la génération dont elle est le miroir”, schreef Henri Mazel (1864-1947) in antwoord op de vraag welke richting het Parijse symbolistische tijdschrift *L’Ermitage* anno 1893 aanhing.¹² Recent onderzoek mag dan al duidelijk gemaakt hebben dat tijdschriften en periodieken in het algemeen niet voldoen aan “de geijkte vergelijking als spiegel van zijn tijd”, voor wie de genese van artistieke classificaties en stromingen bestudeert, blijft het tijdschrift een uitgelezen bron.¹³ De spiegelmetafoor is fout omdat ze aan een periodiek een passieve rol toekent. Mazel vatte de ‘tendances’ samen die ook op België van toepassing zijn. Een tijdschrift als *L’Ermitage* was “une réaction contre l’époque précédente” en wilde symbolistisch zijn. Het symbolisme was volgens Mazel een reactie op het naturalisme, dat op zijn beurt reageerde tegen “les romantiques ou ceux-ci contre les classiques”. *L’Ermitage* wilde ook aandacht besteden aan het occultisme en het mysticisme: “les spéculations mystiques ou occultistes ne nous laissent pas indifférents”. De Belgische “époque précédente” werd vooral belichaamd door *La Jeune Belgique*, al was de rol van dit tijdschrift in 1892-1893 allerminst uitgespeeld. *La Jeune Belgique* (1881-1897), *L’Art Moderne* (1881-1914) en *La Société Nouvelle* (1884-1897) waren in de jaren 1880 opgericht. Zij gingen de literatuurgeschiedenis in als de emanatie van een nieuwe generatie schrijvers en het literaire modernisme.¹⁴ Sinds participierend observant Francis Nautet in 1892-1893 in zijn *Histoire des lettres belges d’expression française* het bestaan van een Franstalige Belgische literatuur legitimeerde en de rol van de tijdschriften in de ‘renaissance’ van de Belgische letteren als cruciaal omschreef, heeft tot op vandaag geen enkele literatuurwetenschapper deze analyse kritisch onderzocht. Het belangrijkste tijdschrift was ongetwijfeld *La Jeune Belgique*.¹⁵ Geen enkel blad kon zich beroepen op dezelfde aantrekkingskracht. Alle belangrijke vertegenwoordigers van de literair-artistieke avant-garde publiceerden

erin. Samen met de titel kan het devies – “soyons nous” – geïnterpreteerd worden als een nationalistisch statement. Toch was de titel veeleer een verwijzing naar *La Jeune France* en sloeg het devies aanvankelijk meer op een eigenheid binnen het Belgische literaire veld en niet in een bredere context. Die eigenheid zagen we ook al vertaald in een hang naar professionalisering en exclusieve invulling van het schrijverschap. *La Jeune Belgique* is altijd beschreven als een consacrerend huis met verschillende kamers; niet alleen als een kweekvijver van talent, maar ook van tegenstellingen. Classificaties als naturalisme, decadentisme, en tot op zekere hoogte ook symbolisme zijn allemaal terug te vinden in *La Jeune Belgique*. In dit opzicht was het niet gemakkelijk zich af te zetten tegen het tijdschrift.

Vaak wordt het onderscheid gemaakt tussen *La Jeune Belgique* als tijdschrift en “le mouvement de La Jeune Belgique”, waar bijvoorbeeld ook Picard een vertegenwoordiger van was. Picard was de bezieler van *L'Art Moderne*, het tijdschrift dat als eerste omstreeks het midden van de jaren 1880 een schot afvuurde voor de boeg van *La Jeune Belgique*.¹⁶ Beide tijdschriften gingen geregeld in de clinch. *L'Art Moderne* was een literair-artistiek blad dat nauwelijks creatief werk publiceerde, maar waaraan wel veel schrijvers meewerkten. Het was een forum voor kritiek en allerlei beschouwingen. De meeste aandacht ging uit naar de beeldende kunsten en podiumkunsten. *L'Art Moderne* verwierp het formalisme van *La Jeune Belgique* en beklemtoonde de sociale rol van de kunsten. Het tijdschrift weerspiegelde ook de socialistische opvattingen van zijn uitgevers en redacteurs Octave Maus, Edmond Picard en later ook Emile Verhaeren. Nadat Maus in 1883 secretaris werd van *Les Vingts*, het internationaal vermaarde beeldende kunstencollectief, werd *L'Art Moderne* de spreekbuis van deze beweging. *Les Vingts* was in België de belangrijkste avant-gardegroep van het einde van de negentiende eeuw.¹⁷ Nadat Verhaeren in 1885 de redactie vervoegde werd *L'Art Moderne* een tijdschrift waarin naast sociaal-progressieve opvattingen ook symbolistische tendensen aan bod kwamen. Een andere kritische stem kwam van de katholieke leraar Charles Tilman (1849-1905), die vond dat “les jeunes” van *La Jeune Belgique* al te zeer “geïnfecteerd waren” door Parijs en te weinig streefden naar een eigen, Belgische literatuur.¹⁸ Omdat Tilman nergens enige respons ontving, richtte hij *La Revue Belge* (1888-1893) op en het devies “soyons nous” werd in dit katholieke tijdschrift wel ‘nationalistisch’ ingevuld.

La Jeune Belgique zette zich ook af tegen *La Wallonie* (1886-1892) en vice versa.¹⁹ Vanaf 1886 was dit Luikse blad een vrijhaven voor ‘le vers libre’. *La Wallonie* groeide uit tot het belangrijkste symbolistische tijdschrift in België.²⁰ De naam laat een regionalistische reflex uitschijnen, maar deze werd niet politiek ingevuld. Het ging veeleer om een artistieke zelfdefiniëring binnen een groter Belgisch en Frans ge-

heel. Op dat gebied werden ook geen ronkende verklaringen afgelegd.²¹ De belangrijkste drijfveer van Albert Mockel, de stuwende kracht achter *La Wallonie*, was de creatie van een directe band tussen Luik en Parijs, wars van de Brusselse ‘Par-nassiens’ van *La Jeune Belgique* en de Vlaamse “materialistische” kunst en literatuur.²² Het symbolisme maakte gebruik van symbolen, allegorieën en andere mythen. Vormen dienden om de inhoud aan te kleden en niet omgekeerd. Vandaar dat idealisme en symbolisme vaak in één adem werden en worden uitgesproken. ‘Luik’ of ‘Wallonie’ moeten hier dan ook worden beschouwd als totum pro parte voor de jonge Mockel en zijn vrienden die in de Belgische context reageerden tegen het dominante Brussel en *La Jeune Belgique*. Floréal (1892-1893), het jongere ‘zusje’ van *La Wallonie*, ging verder op dit elan. Op de vraag welke richting het tijdschrift aanhing, antwoordde de redactie met bewoordingen die evengoed van Mockel afkomstig hadden kunnen zijn: “Nous voulons, sans drapeau, sans félibrige, résumer en nous le passé d’une race. Nous voulons dans l’art universel, glorifier l’âme wallonne; nous tâchons à grouper, sur ce coin de terre où nous sommes, ceux qui pensent selon l’âme commune.”²³ We zullen verder zien dat die gelijkgestemde zielen Franse en Gentse symbolisten waren. De term ‘Wallonne’ werd dus vooral gebruikt om zich literair te positioneren, in het bijzonder ten opzichte van Frankrijk. Toen *Floréal* eind 1893 opging in de Gentse symbolistische tegenhanger *Le Réveil* (1891-1896) kreeg het fusietijdschrift de ondertitel *Flandre et Wallonie*.

Naast het regionalisme won ook het occultisme vanaf het begin van de jaren 1890 aan belang in de bredere symbolistische beweging. Occultisme, regionalisme en een hernieuwde katholieke religiositeit werden sterk compatibel geacht.²⁴ De Belgische kunstwereld raakte doordrongen van het occultisme dat belichaamd werd door de Rozenkruisers en de enigmatische en profetische Joséphin ‘Sar’ Péladan (1859-1918). Aan het begin van de jaren 1890 fungeerden niet minder dan drie tijdschriften als spreekbuis voor deze beweging: *La Libre Critique* (1891-1905), *Le Mouvement Littéraire* (1892-1894), beide uitgegeven in Brussel, en het Gentse *Brouilleries d’Art* (1892-1893). *Le Mouvement Littéraire* was ongetwijfeld het belangrijkste blad.²⁵ De invloed van dit tijdschrift werd nog versterkt door de inbedding in andere vormen van sociabiliteit.²⁶ Meer dan andere periodieken hadden de occulte tijdschriften aandacht voor Nederlandstalige literatuur en voor vrouwenrechten.²⁷ Theosofie, occultisme en vrouwenrechten gingen in België vanaf het begin van de jaren 1890 hand in hand, een combinatie die spontaan een gedachtesprong veroorzaakt in de richting van de Engelse sociaal-activiste en theosofe Annie Besant. In 1890-1891 werd in de salon van Ray Nyst (1863-1948), de drijvende kracht achter *Le Mouvement Littéraire*, ook de eerste Belgische theosofische kring gelanceerd.

Een van de eerste leden was Albert du Chastain. In de aanloop van de Eerste Wereldoorlog schreef ook Raymond Limbosch zich in deze ‘traditie’ in. Een van de weinige voorhoedeorganen met een vrouwelijke redacteur was *La Libre Critique* met Hélène de Golesco (1863-?).²⁸

Mystiek van een totaal andere orde, maar opnieuw niet incompatibel met occulte invloeden, was ook aanwezig in het Gentse katholieke *Le Magasin Littéraire* (1884-1898) dat zich strijdbaarder opstelde dan *La Revue Générale*, een katholiek en algemeen-cultureel tijdschrift dat vanaf circa 1885 proportioneel veel meer aandacht besteedde aan literatuur dan aan politiek.²⁹ Decennialang vond dit katholieke eliteblad een tegenhanger in het liberaal-vrijzinnige *La Revue de Belgique* (1869-1914).³⁰ We zullen verder merken dat *Le Magasin Littéraire* geen concurrent was van *La Revue Générale*. Aan het begin van de jaren 1890 opende *Le Magasin* zijn redactie-deuren voor een aantal katholieke jongeren dat zich aangetrokken voelde tot het modernisme van *La Jeune Belgique*. Gesterkt door de encycliek *Rerum Novarum* zetten deze jonge katholieken nog een stap verder en in 1892 gingen ze van start met *Le Drapeau* (1892-1893), de voorloper van het invloedrijke *Durendal*. Ze stonden voor een sociaal geëngageerde en christelijke kunst. Ook aan socialistische zijde bewoog een en ander. In maart 1892 werd het socialistische *Le Mouvement Social* opgericht.³¹ Het tijdschrift werd opgevolgd door *La Revue Rouge* (1892-1893), opnieuw een initiatief van twee prille twintigers: Sander Pierron (1872-1945) en Herman Dons (1873-?). “*La Revue Rouge* exprime aussi un immense amour du Peuple [...] et de cet amour du peuple, elle a tiré son nom”, schreef Paul Sainte-Brigitte (Herman Dons) als antwoord op de vraag welke positie het tijdschrift innam.³² Enkele jaren na het ontstaan van een *modus vivendi* tussen *L’Art Moderne* en *La Jeune Belgique* bleven deze jongerentijdschriften het debat over de rol van de kunst opnieuw leven in.

Tot en met 1892 stond de positie van *La Jeune Belgique* niet ter discussie. Zowat alle protagonisten achter de nieuwe tijdschrifteninitiatieven waren aanwezig op een banket waarmee het tienjarige bestaan van *La Jeune Belgique* werd gevierd.³³ Ik beschreef dit banket (samen met de eerdere banketten) als een treffen van intellectuelen. Niet alleen auteurs maar ook politici, advocaten, journalisten, artsen en andere intellectuele beroepsgroepen waren er vertegenwoordigd. Dat *La Jeune Belgique* begin 1892 nog steeds het referentiepunt bij uitstek was van de “mouvement” van een nieuwe generatie auteurs die een exclusief schrijverschap voorstond, is ook af te leiden uit een statistiek verschenen in het nochtans als concurrerend beschreven *L’Art Moderne*. Dit tijdschrift telde in 1892 “vingt-sept écrivains belges [geen eigen cursivering]” in *La Jeune Belgique*.³⁴ Daarnaast onderscheidde het blad nog een aantal schrijvers die door omstandigheden dat jaar niet publiceerden in *La*

Jeune Belgique. Picard of Maus (onduidelijk wie de pen vasthield) plaatste zichzelf in deze tweede groep, maar identificeerde zich tegelijkertijd nadrukkelijk met de auteurs die wel bijdragen voor *La Jeune Belgique* hadden geschreven. Er werden in totaal 54 auteurs opgesomd die deel uitmaakten van “le jeune mouvement”. “Tous – à l’exception de deux ou de trois – ont débuté depuis moins de dix ans. Tous en dehors de l’œuvre du journaliste, ont fait des œuvres d’art et de littérature. [...] tous ont pris pour but l’Art.” Het was een historisch unicum, “un cas unique”, dat in een “petit pays” als België dusdanig veel “artistes de plume” actief waren. Dit is andermaal een bewijs voor de eerder gedane vaststelling dat *La Jeune Belgique* een andere literatuurbeleving en een professionalisering van de literatuurproductie belangrijk vond. Het schrijverschap en de kunst stonden centraal en waren niet langer de exclusieve van dilettanten.

Niettegenstaande de ruime erkenning voelde *La Jeune Belgique* zich verplicht te reageren op de talrijke nieuwe tendensen die in de jaren 1892-1893 ingang vonden in het Belgische tijdschriftenveld. Deze reactie moet gezien worden als een poging tot herbevestiging van de dominante positie. “La mission de *La Jeune Belgique* n’est pas terminée”, schreef Iwan Gilkin in 1893 in zijn antwoord op de eerder aangehaalde enquête van *Le Mouvement Littéraire*. “Une nouvelle ère de lutte s’ouvre devant elle [...] De nouveau l’on délaisse l’art pur pour se retourner vers l’art social, socialiste ou chrétien, moraliste et mille autres sottises capables d’empoisonner les talents naissants.”³⁵ In het januarinumnummer van 1893 had Gilkin de gelofte van kunst om de kunst reeds vernieuwd. Hij trok van leer tegen de nieuwe ontwikkelingen in het tijdschriftenlandschap.³⁶ Vooral de jonge katholieken waren hierover ontgoocheld aangezien hun streven naar moderniteit eerder nog werd toegejuicht.³⁷ Ook tijdschriften die niet nadrukkelijk door de mangel gehaald werden, voelden zich aangesproken. *Le Réveil* had zich eerder niet bekend tot de sociale kunst, maar deed dit na de polemische toonzetting van Gilkin alsnog en plaatste zichzelf naast *La Société Nouvelle*.³⁸ Het is maar de vraag in welke mate deze polemiek het publicatiepatroon van de auteurs beïnvloedde. Hoe relatief deze pennenstrijd was, blijkt alvast uit de aanwezigheidslijst van een banket ter ere van Georges Eekhoud. Georganiseerd op 18 oktober 1893 door het socialistische *La Revue Rouge* was intellectueel België er opnieuw goed vertegenwoordigd. Vele tientallen politici, advocaten, journalisten en auteurs maakten er hun opwachting. Ook aanwezig: Iwan Gilkin en een aantal jonge katholieken.³⁹ Uit eerder kwalitatief onderzoek blijkt dat het echte schisma zich pas voordeed na de oprichting van *Le Coq Rouge* (1895-1897).⁴⁰ *La Jeune Belgique* ‘overleefde’ echter ook dit tijdschrift. In 1897 blikte Iwan Gilkin met tevredenheid terug op de ondergang van alle concurrenten: “Fonder

une revue pour tuer la Jeune Belgique porte décidément malheur. La Basoche, qui voulut nous enterrer naguère, est morte, morte La Wallonie, mort Le Réveil, mort L'Art Jeune, etc., etc. A qui le tour?"⁴¹ In 1897, na bijna twintig jaar, legde *La Jeune Belgique* alsnog de strijdbijl neer, vooral wegens financiële redenen. De structurele rol van het tijdschrift als spreekbuis van "le mouvement des intellectuels" werd overgenomen door *Le Thyrese* en *La Belgique Artistique et Littéraire* (zie verderop, bij de bespreking van de dwarsdoorsnede 1907-1908).

Op zoek naar clusters

Bovenstaande kwalitatieve analyse was noodzakelijk om een aantal ideologische en esthetische achtergronden te kennen van de tijdschriften die aan een netwerk-analyse onderworpen zullen worden met de bedoeling om publicatiepatronen en groepen van auteurs te onderscheiden. Alleen al het feit dat verschillende tijdschriften zich inhoudelijk (zowel politiek-ideologisch als esthetisch) ten opzichte van elkaar positioneerden, is een indicatie dat ze afhankelijk van elkaar opereerden binnen eenzelfde veld of netwerk. Aan de hand van een aantal technieken uit de SNA zal achterhaald worden hoe deze tijdschriften zich verhielden tegenover elkaar en welke verbanden er waren. Er zijn verschillende tijdschriftennetwerken denkbaar. Een eerste mogelijkheid is de analyse van de relaties aan de hand van het aantal verwijzingen, positieve en negatieve signalen en dergelijke meer. Daarnaast zijn netwerken mogelijk van redacteurs, uitgevers van tijdschriften, en indien deze gegevens voorhanden zouden zijn zelfs van abonnees. Een goede en relatief eenvoudig te operationaliseren manier om een netwerk van tijdschriften te analyseren is de reconstructie van het netwerk van de medewerkers aan deze tijdschriften.⁴² Voor de kwantitatieve analyse zal ik me verder op dit netwerk concentreren. Wanneer het achterhalen van de pseudoniemen buiten beschouwing gelaten wordt, zijn de heuristische problemen niet zo stringent en is een SNA relatief gemakkelijk te realiseren. Toch moet ook de afbakening van een tijdschriftennetwerk weloverwogen zijn. Enkel bij een zorgvuldig geselecteerde groep actoren en relaties kan een kwantitatieve netwerk-analyse zinvol zijn.

Een eerste belangrijke afbakening is deze van de actoren, met name de tijdschriften en de personen die erin publiceerden. Tussen 1885 en 1900 zagen jaarlijks gemiddeld acht nieuwe Franstalige tijdschriften het licht.⁴³ Enkel de literaire tijdschriften opnemen in het corpus bleek niet opportuun. In geen enkel Belgisch tijdschrift verschenen enkel literaire bijdragen. Ook het exclusief weerhouden van

literair-artistieke periodieken waaronder *L'Art Moderne* is onhoudbaar. Algemeenculturele tijdschriften als *La Revue Générale* en *La Revue de Belgique* hadden veel aandacht voor literatuur (het liberale tijdschrift vooral na 1900) en deden een beroep op schrijvers. De beste en meest overtuigende manier om het veld af te bakenen is gebruik te maken van de begrenzing die de tijdschriften zelf hanteerden. *La Revue Générale* en *La Revue de Belgique* werden nauwlettend gevolgd in de rubrieken waarmee de meeste literaire tijdschriften elke aflevering eindigden. Niet geselecteerd zijn de vele lokale tijdschriften en organen van verenigingen. Enkel tijdschriften die de ambitie hadden een nationaal of internationaal publiek te bereiken en naar een navenant medewerkersbestand streefden, zijn opgenomen.

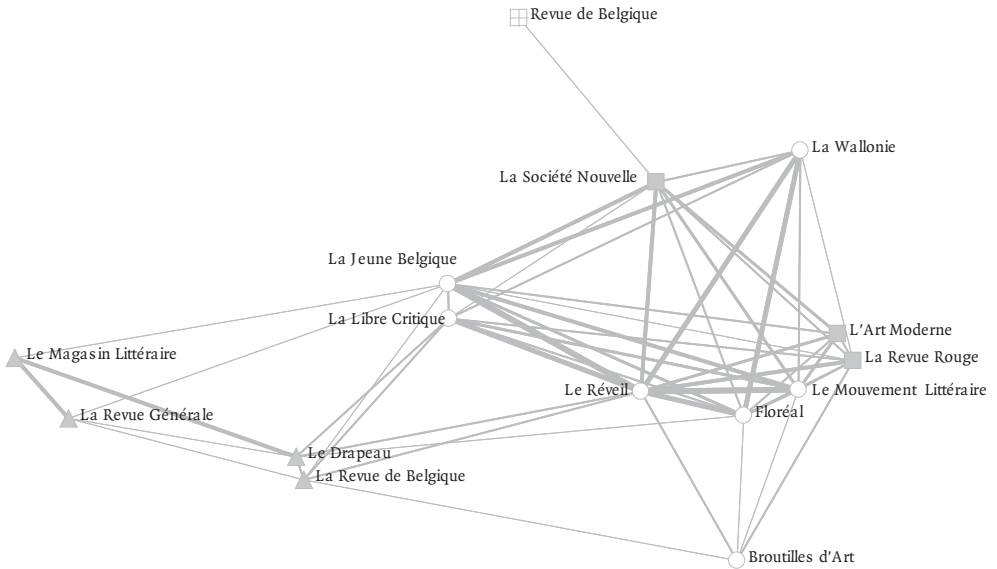
Op basis van deze criteria werden vijftien tijdschriften geselecteerd die tussen 1892 en 1893 langer dan enkele maanden verschenen. Zij werden alle reeds kort toegelicht in bovenstaande kwalitatieve analyse. Voor wat betreft de andere actoren moet de vraag gesteld worden of elke bijdrage volstaat ter aanduiding van een relatie tussen het tijdschrift en de persoon die de bijdrage geschreven heeft. In een eerdere netwerkanalyse van tijdschriften verwerkte De Nooy niet alle bijdragen op dezelfde manier. Aangezien hij in zijn onderzoek classificaties bestudeerde en alleen fictionele bijdragen geïsoleerd werden, weerhield hij enkel proza, poëzie en toneel.⁴⁴ Niettemin staande in deze studie de auteurs centraal staan is het voor de analyse van de tijdschriftennetwerken aangewezen ook andere dan creatieve bijdragen (proza, poëzie, drama) in de analyse te betrekken. Rekening houdend met mijn vaststelling dat auteurs niet geïsoleerd kunnen worden uit de sociale groep van intellectuelen waartoe ze behoorden, en met de sterke verwevenheid tussen literaire, artistieke en intellectuele sociabiliteit, moeten in een netwerkanalyse naast creatieve ook kritische bijdragen worden opgenomen.

Een netwerk wordt ook afgebakend in de tijd. We kunnen dat heel restrictief doen en enkel de auteurs die aan dezelfde aflevering van een tijdschrift meewerkten gelijkschakelen in hun relatie tot een tijdschrift. Het minst restrictief zou dan weer zijn dat wie één keer publiceerde in een tijdschrift gedurende het bestaan ervan, deel uitmaakt van het tijdschriftennetwerk. Deze eenmalige publicatie kan dan al gauw een vertekend beeld opleveren. Door een minder ruim tijdsbestek te hanteren wordt de kans kleiner dat occasionele publicaties de analyse vertekenen. In vergelijkbaar onderzoek werd geopteerd voor steekproefperiodes van twee jaar.⁴⁵ Al deze restricties in acht genomen, resulteerde ons onderzoek in een netwerk van 520 individuele medewerkers en vijftien tijdschriften. Omdat eerst een antwoord geformuleerd moet worden op de vraag hoe tijdschriften zich tot elkaar verhielden, is de datamatrix omgezet in een netwerk van tijdschriften.⁴⁶

Om groepen van tijdschriften goed zichtbaar te maken, wordt *Multidimensional Scaling* (MDS) gebruikt. Deze methode heeft als groot voordeel dat het een grafische voorstelling van het netwerk maakt waarin ook attributen kunnen worden weergegeven. MDS resulteert in een overlappend hiërarchisch patroon van groepen en structuren. Op basis van gelijkenissen en verschillen krijgen de actoren (in dit geval dus de tijdschriften) een plaats in de ruimte.⁴⁷ Door de visuele overtuigingskracht leent MDS zich uitstekend tot de analyse van relatief kleine netwerken. In het sociogram wordt de sterkte van de relatie aangegeven door de dikte van de lijn tussen de tijdschriften. Op grond van bovenstaande kwalitatieve analyse werd een politiek-ideologisch attribuut aan de tijdschriften toegekend. Om alsnog de meer incidentele bijdragen uit te sluiten en duidelijker patronen bloot te leggen, zijn enkel de relaties van minimaal drie gemeenschappelijke medewerkers in rekening gebracht. Dit is een arbitraire maar noodzakelijke keuze. Toch blijft de densiteit van het tijdschriftennetwerk, dus het aantal relaties in verhouding tot het aantal mogelijke relaties, vrij groot.

	Le Réveil	L'Art Moderne	La Société Nouvelle	La Jeune Belgique	Brouilles d'Art	Le Magasin Littéraire	Le Drapeau	Floréal	La Revue Rouge	La Wallonie	Revue de Belgique	La Revue Générale	Le Mouvement Littéraire	La Revue Belge	La Libre Critique
Le Réveil	73	8	14	21	6	1	4	19	13	17	1	0	22	6	19
L'Art Moderne	8	41	8	7	2	2	1	6	4	2	0	1	9	0	2
La Société Nouvelle	14	8	53	15	0	1	0	6	4	6	3	0	8	1	3
La Jeune Belgique	21	7	15	53	1	3	2	10	3	12	2	3	13	3	6
Brouilles d'Art	6	2	0	1	22	1	1	3	4	0	0	0	3	3	2
Le Magasin Littéraire	1	2	1	3	1	71	14	0	0	0	1	15	1	2	2
Le Drapeau	4	1	0	2	1	14	29	3	0	0	0	3	1	4	5
Floréal	19	6	6	10	3	0	3	36	5	18	0	0	11	1	6
La Revue Rouge	13	4	4	3	4	0	0	5	24	3	0	0	7	1	6
La Wallonie	17	2	6	12	0	0	0	18	3	40	0	0	5	1	4
Revue de Belgique	1	0	3	2	0	1	0	0	0	0	51	1	1	1	1
La Revue Générale	0	1	0	3	0	15	3	0	0	0	1	85	0	3	2
Le Mouvement Littéraire	22	9	8	13	3	1	1	11	7	5	1	0	75	0	8
La Revue Belge	6	0	1	3	3	2	4	1	1	1	1	3	0	39	5
La Libre Critique	19	2	3	6	2	2	5	6	6	4	1	2	8	5	79

Figuur 1 Valued data matrix van de relaties tussen Franstalige Belgische literaire tijdschriften (1892-1893). De sterkte van de relatie staat gelijk met het aantal gedeelde medewerkers.

Figuur 2 MDS-sociogram van Belgische literaire tijdschriften, 1892-1893 (minstens drie gemeenschappelijke medewerkers). De dikte van de lijn is een indicatie van de sterkte van de relatie.

Legenda:

- grijze driehoek: katholieke tijdschriften
- wit vierkant: het enige expliciete liberale tijdschrift
- grijs vierkant: socialistische en/of anarchiserende tijdschriften
- witte cirkel: apolitieke en pluralistische tijdschriften

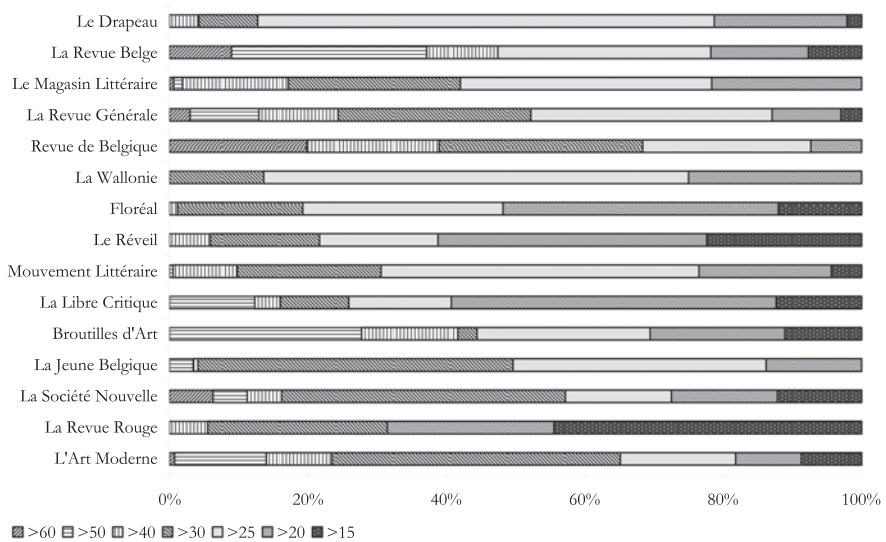
In het bovenstaande sociogram is slechts één cluster heel duidelijk aanwijsbaar, met name deze die kan omschreven worden als de katholieke cluster. De liberale cluster bestaat slechts uit één tijdschrift en neemt bijgevolg een min of meer geïsoleerd positie in. Het tijdschrift deed in vergelijking met zijn katholieke tegenhanger minder een beroep op literatoren. Beide socialistische tijdschriften (*L'Art Moderne* en *La Revue Rouge*) hebben ook een sterke band met het colinsistisiche en anarchiserende *La Société Nouvelle*. Binnen de netwerkhiërarchie zijn ze wel sterker dan de katholieke tijdschriften verbonden met het centrum van het Belgische tijdschriftenveld dat gedomineerd wordt door tijdschriften die politiek-ideologisch geen duidelijk profiel hadden. Het sociogram bevestigt de centrale rol van *La Jeune Belgique*. Ook wordt duidelijk dat de sociale kunst en de kunst om de kunst minder ver ten opzichte van elkaar stonden dan vaak verondersteld wordt. Alle tijdschriften die een sociale invulling van de kunst aanhingen zijn met *La Jeune Belgique* verbonden. Tussen het woord en de publicatiepraktijk was er schijnbaar een grote discrepantie. De jongeren hadden nog steeds nood aan gevestigde waarden waarmee ze hun tijdschrift onder de aandacht konden brengen, terwijl zijzelf ook geïnteres-

seerd waren in het prestige dat een publicatie in *La Jeune Belgique* betekende. Zonder vooruit te willen lopen op de verdere beschrijving van de concrete groepsvorming kan alvast gewezen worden op deze recurrente praktijk en het vaak terugkerende dilemma van jongere auteurs die zich willen afzetten tegen het dominante centrum, want dat was *La Jeune Belgique*. Opmerkelijker dan de centrale positie van *La Jeune Belgique* is de vergelijkbare positie die werd ingenomen door *La Libre Critique*. De plaats van dit weliswaar gematigd occulte tijdschrift toont aan dat de occulte invloeden aanwijsbaar zijn in de integrale symbolistische beweging. *La Libre Critique* was (net zoals *Le Mouvement Littéraire*) bovendien verbonden met de katholieke cluster. Opnieuw verliep de relatie in twee richtingen. Auteurs die een sterke band hadden met bijvoorbeeld *Le Drapeau* zagen er geen graten in om te publiceren in een esoterisch tijdschrift. Omgekeerd namen de boodschappers van Sar Péladan elke mogelijkheid te baat om bijdragen te schrijven voor andere tijdschriften.

Eveneens centraal staat de symbolistische cluster rond *Le Réveil* en *Floréal*. Gezien het grote aantal medewerkers (73) van *Le Réveil* kan het bijna niet anders dan dat het tijdschrift een centrale positie bekleedde. Dit heeft onder meer te maken met de inhoud. Het blad publiceerde immers veel poëzie en voor de meeste auteurs was het makkelijker een gedicht als bijdrage in te zenden dan een omstandig essay of proza. Een andere en meer waarschijnlijke verklaring voor het feit dat *Le Réveil* sterke banden had met bijna alle andere tijdschriften is de toenmalige dominantie van het symbolisme als literair-artistieke stroming. Dat het belangrijkste vroegsymbolistische tijdschrift *La Wallonie* een relatief geïsoleerde positie innam, heeft vooral te maken met de afwezigheid van relaties met de katholieke cluster. De sterkte van de relaties met andere, wel als centraal weergegeven tijdschriften, toont aan dat *La Wallonie* wel degelijk een belangrijke positie bekleedde.

Grafiek 1 toont duidelijk aan welke tijdschriften als 'jongerentijdschriften' beschouwd kunnen worden. Voorts zien we dat de tijdschriften met een meer centrale positie gedomineerd werden door auteurs die jonger dan 30 jaar waren. In de katholieke cluster waren dat *Le Drapeau* en *La Revue Belge*. Binnen de socialistische cluster was dat *La Revue Rouge*, een tijdschrift waar zelfs meer dan 40% van de bijdragen geschreven werd door auteurs die nog niet meerderjarig waren (21 jaar). Ook de symbolistische en esoterische bladen hadden een jong medewerkersbestand. Tot 80% van de bijdragen werd geschreven door auteurs die jonger waren dan dertig. In *La Jeune Belgique*, het tijdschrift dat bekend stond als dé verzamelplaats van 'le mouvement des jeunes', valt het grote aandeel van de dertigers op. De conservatieve bastions bij uitstek, het liberale *La Revue de Belgique* en het katholieke *La Revue Générale*, hadden een ouder medewerkersbestand, al boden ze schoor-

voetend ook mogelijkheden aan jong talent. Dit was in grotere mate het geval bij het katholieke tijdschrift. *La Société Nouvelle* en *L'Art Moderne* hadden dan weer een mooie balans van alle leeftijdscategorieën. Het grote aandeel van de categorie tussen 50 en 60 jaar is in *L'Art Moderne* bijna volledig op het conto te schrijven van Edmond Picard, geboren in 1836. Hetzelfde geldt voor *Brouilles d'Art*. In dit naar het esoterisme neigende tijdschrift werd een substantieel aandeel van de bijdragen aangeleverd door Edgar Baes (1837-1909).

Grafiek 1 Aandeel van de bijdragen per nummer volgens leeftijdscategorie, 1892-1893.⁴⁸

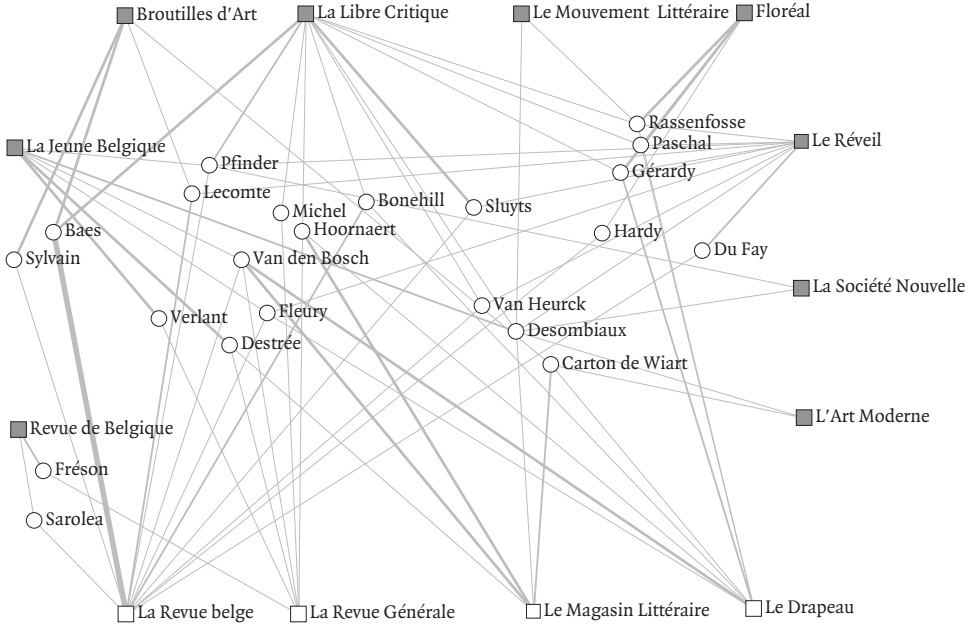
Op basis van de netwerkdoorsnede 1892-1893 kunnen we besluiten dat de meerderheid van de tijdschriften geen expliciet politiek-ideologisch profiel had. De meeste van deze tijdschriften kunnen als jongerentijdschriften bestempeld worden en waren geen lang leven beschoren. Net zoals de tijdschriftenclusters waren netwerkclusters van auteurs hiërarchisch en gedeeltelijk overlappend. Via neutrale cluster(s) hadden totaal tegenovergestelde groepen als katholieken en vrijzinnige anarchisten contact met elkaar. Een vraag die we in de netwerkdoorsnede van 1907-1908 moeten stellen is dan ook of de steekproef 1892-1893 representatief is. Er moet met andere woorden achterhaald worden of tijdschriften die waren ingebed in een zuil, opnieuw een grote groep tijdschriften naast zich kregen die ingebed waren in netwerken van jong aanstormend talent. Om de literaire strategieën van de auteurs die behoorden tot de kern van deze netwerken, gedetailleerder te onderzoeken, be-

steed ik verder aandacht aan de groep auteurs die de katholieke cluster verbond met de rest van het tijdschriftenveld. Vervolgens zal de manier waarop het egonetwerk van *Le Réveil* tot stand kwam beschreven en geïnterpreteerd worden.

De opgang van La Jeune Droite

Wanneer een groep van auteurs met eenzelfde publicatiepatroon geanalyseerd wordt, dringt zich een prosopografisch onderzoek op. Vereenvoudigd komt het erop neer dat SNA de groepen afbakt die vervolgens het voorwerp zijn van verder onderzoek, onder meer naar gemeenschappelijke sociale attributen. In een door Bourdieu geïnspireerde veldanalyse wordt het onderscheid gemaakt tussen veldinterne en -externe variabelen.⁴⁹ Voor de beschrijving van de naar het modernisme neigende katholieke auteurs beperk ik mij tot drie systematisch verwerkte veldexterne variabelen (leeftijd, opleiding en beroep) en twee veldinterne (lidmaatschappen van redacties en eerdere boekpublicaties).⁵⁰ Het uitgangspunt is nog steeds dat een auteur erop uit is symbolisch kapitaal of literair prestige te accumuleren. Een auteur onder de aandacht van de critici brengen kon echter ook via andere activiteiten dan het publiceren in tijdschriften. In elk geval begint en eindigt het literair prestige door de bank genomen met een pennenstreek van de critici.⁵¹ Op basis van de literaire strategieën ontwikkeld door één auteur beweren Van den Akker en Dorleijn dat Nederlandse auteurs eerst aanzien probeerden te verwerven in de eigen, verzuilde kringen en pas daarna hun activiteiten verschoven naar het niet-verzuilde dominante literaire centrum.⁵² Onze gegevens laten toe deze stelling te toetsen. Een eerste probleem is dat het niet gemakkelijk is auteurs ideologisch te plaatsen. Een voorbeeld kan dit verhelderen. Het Gentse symbolistische kwintet Georges Rodenbach, Emile Verhaeren, Grégoire Le Roy en Charles van Lerberghe werd katholiek opgevoed en liep school op het Sint-Barbaracollege, een jezuïetencollege.⁵³ Verhaeren studeerde nadien aan de katholieke universiteit in Leuven. Toch betekent dit niet dat deze drie auteurs in 1892 automatisch het predikaat ‘katholiek’ moeten krijgen of dat zij deel uitmaakten van de katholieke zuil in wording. Een aantal van hen flirtte niet eens zo lang na hun collegetijd met het goddeloze socialisme.⁵⁴ Het was ook Van Lerberghe die zich afvroeg waar ‘de katholieken’ bleven toen hij het Belgische protest naar aanleiding van de Dreyfusaffaire organiseerde. Een ideologische achtergrond systematisch analyseren is dus allesbehalve eenvoudig.

In totaal verbonden 22 personen de katholieke cluster met andere tijdschriften. De mediane leeftijd van deze groep auteurs was 25 jaar. Léon Paschal (1873-

Figuur 3 Sociogram (niet-algorithmisch) van auteurs die de katholieke cluster (grijze vierkanten) verbonden met andere Belgische literaire tijdschriften. De dikte van de lijn is indicatief voor de sterkte van de relatie, i.e. het aantal bijdragen per nummer.

1939) was de jongste, Edgar Baes de oudste. Het gros van hen had voor 1892 nog geen boek gepubliceerd; minsten tien deden dit in 1892-1893. De meeste auteurs in dit sociogram waren hoog opgeleid en gesocialiseerd in universitaire kringen in Luik, Brussel en Gent. Rechten en letteren waren de populairste studierichtingen. In 1892 leefde geen enkele persoon uit die groep van 22 van zijn pen. Op basis van het publicatiepatroon kunnen twee subgroepen onderscheiden worden. De eerste staat bekend als de culturele pendant van de politiek progressieve katholieke vleugel ‘La Jeune Droite’.⁵⁵ Tegenhanger is eigenlijk een verkeerde omschrijving. Het ging om een groep die zowel politiek als literair bedrijvig was en met de juristen Henry Carton de Wiart en Firmin van den Bosch als de sleutelfiguren. Ze begonnen hun literaire loopbaan in *Le Magasin Littéraire*, al hadden ze voordien ook al in kranten gepubliceerd. Van den Bosch ondertekende zijn bijdragen in het ultramontaanse *Le Bien Public* steevast als “un jeune catholique indépendant”. *Le Magasin Littéraire* werd geanimeerd door Jean Casier (1860-1897) en een aantal katholieke (adellijke) notabelen.⁵⁶ Het was een “revue de tendances très traditionalistes et peu attentive”.⁵⁷ In 1890 kregen Carton de Wiart en Van den Bosch een kans in de redactie van het tijdschrift, maar de resultaten waren niet bevredigend.⁵⁸ Toen het katholieke con-

gres van 1891 hen een forum gaf, namen ze ook deze gelegenheid te baat om hun idealen te verkondigen. Op dat congres waren de geesten doordrongen van de encycliciek *Rerum Novarum*, die een heuse legitimering betekende voor progressieve elementen binnen de katholieke beweging.⁵⁹ Van den Bosch was in 1891 ook aanwezig op het banket van *La Jeune Belgique*, waarmee hij zijn geloof in vernieuwing betuigde.⁶⁰ De esthetische idealen van *La Jeune Droite* steunden op de ontwikkeling van een christelijke esthetica die brak met het dogmatische denken van de Sint-Lucas-beweging. Deze nieuwe esthetica moest een evenwicht vinden tussen moderne esthetische principes en het katholieke geloof. Carton de Wiart en Van den Bosch kregen ruggensteun van het Brusselse *La Jeune Belgique Catholique* en de Gentse *Cercle Catholique*.⁶¹ Volgens Van den Bosch hadden beide kringen het voordeel “un centre intellectuel” te zijn dat nauwe banden onderhield met pers- en studentenmiddens. De vernieuwing in *Le Magasin Littéraire* ging niet snel genoeg en in 1892 startten ze met de uitgave van *Le Drapeau*. Het motto was “catholiques et modernes”.⁶² Toch werden de banden met *Le Magasin Littéraire* en *La Revue Générale* niet verbroken (cf. sociogram). De navelstreng werd niet doorgeknipt. Van den Bosch drukte hun relatie met de kerk en de katholieke religie in 1893 als volgt uit: “Nous sommes catholiques et humblement soumis en cette qualité à l’enseignement religieux et moral de l’Eglise, mais après cela, nous méconnaissions à n’importe qui le droit ou l’autorité de nous embrigader dans la ‘littérature traditionnelle’, faite de vaines nostalgies classiques.”⁶³ Via Eugène Gilbert (1864-1919), de “frère d’armes” van Van den Bosch en redactiesecretaris van *La Revue Générale*, was er overigens een persoonlijke en amicale band tussen *La Jeune Droite* en het bolwerk van het katholieke conservatisme.

De subgroep rond Carton de Wiart en Van den Bosch kreeg ook de steun van twee progressieve priesters, Hector Hoornaert (1851-1922) en Henri Moeller (1852-1918).⁶⁴ Deze laatste werd directeur van *Durendal*, de opvolger van *Le Drapeau*. Mysticus Olivier G. Destrée, broer van de socialistische politicus Jules Destrée, werd later pater-dominicaan.⁶⁵ In het geval van Destrée kan ook gesproken worden van een ‘bekering’, hij had immers een vrijzinnige opleiding genoten.⁶⁶ De rol van deze priesters-intellectuelen mag niet onderschat worden. Zij waren de klerikale legitimatie voor de lange en moeilijke weg in de richting van modernisering. In deze groep van auteurs die vanuit de katholieke tijdschriften de stap naar het pluralistische centrum zetten, was er slechts één auteur die brak met zijn geloof en de overstap van *Le Magasin Littéraire* naar *Le Drapeau* niet maakte, met name Maurice des Ombiaux. Samen met Carton de Wiart verbond Des Ombiaux de katholieke cluster met *L’Art Moderne*.⁶⁷ In 1892-1893 was hij overigens een van de actiefste medewerkers aan tijdschriften. Hij publiceerde in zeven verschillende bladen en

behoorde kort na de eeuwwisseling ook tot de jongste leden van de Académie Libre, de Belgische ‘tegenhanger’ van de Académie Goncourt. In 1913 werd hij lid van de Franse SGDL. Des Ombiaux had slechts één jaar rechten gestudeerd en werd aan het begin van de jaren 1890 in het spoor van zijn vader op jonge leeftijd klerk in de provinciestad Brugge.⁶⁸ Veel publiceren in een groot aantal tijdschriften was voor Des Ombiaux de beste manier om zichzelf in de kijker te zetten. Zijn dispa-raat publicatiepatroon ligt ook in het verlengde van het evenwicht dat hij zocht tussen Belgisch patriottisme, Waals regionalisme en een liefde voor Frankrijk in het algemeen en de Franse cultuur in het bijzonder.

Een tweede subgroep van auteurs die de katholieke cluster verbonden met andere tijdschriften, had in algemene lijnen dezelfde ideologische en hooggeschoolde achtergrond als *La Jeune Droite*, maar kon niet terugvallen op een verleden binnen het heteromorfe katholieke netwerk (in opbouw). Deze auteurs hadden via en met pluralistische tijdschriften als *Le Réveil*, *Floréal* en *La Wallonie* hun eerste stappen in het literaire veld gezet. Paul Gérardy (1870-1933) werd gevraagd redacteur te worden van *Le Drapeau*. Hij stemde toe en slaagde erin zijn vrienden te engageren, onder wie Edmond Rassenfosse en Léon Paschal, die voorheen vooral in het symbolistische Luikse tijdschrift *Floréal* hun bijdragen kwijt konden.⁶⁹ Het eng-Belgische *La Revue Belge* slaagde eveneens in zijn opzet en deelde zelfs een medewerker met het liberaal-vrijzinnige *La Revue de Belgique*.⁷⁰ *La Revue Belge* gaf ruimte aan jonge auteurs als Edgar Baes en streefde “sur le terrain littéraire” naar een middenpositie tussen “des éléments jeunes et audacieux et les éléments anciens et routiniers”, dixit de hoofdredacteur. In maart 1893 hield het tijdschrift op te bestaan, ondanks de meer dan driehonderd abonnees en naar eigen zeggen een breed scala aan vaste medewerkers: “Elle meurt de pleine prospérité”, aldus Tilman.⁷¹ “Pour l’un, nous sommes tout proches des frontières du chrétinisme; pour l’autre nous exhalons une forte odeur d’hérésiarque.” Toch was Tilman wel degelijk genoodzaakt om tijdens de laatste maanden van het tijdschrift, meer dan van een redacteur verwacht kan worden, zelf de kolommen te vullen. Gelukkig was er ook nog de immer enthousiaste Baes. Het kan bijna niet anders dan dat het einde van *La Revue Belge* mede veroorzaakt werd door de concurrentie die het vanwege *Le Drapeau* ondervond. Baes was trouwens niet alleen in de katholieke cluster maar ook in het volledige Belgische tijdschriftennetwerk de meest productieve auteur en dit zowel op basis van het aantal bijdragen als van het aantal tijdschriften waarin hij publiceerde. Zijn werk als kunstschilder genoot weinig bijval, maar als ‘apostel’ van het occultisme slaagde hij erin nieuwe carrièreperspectieven voor zichzelf te creëren.

De jonge generatie katholieken was erg ontvankelijk voor mystiek, occultisme

en esoterische kunst. Paul Sylvain, een van de twee auteurs die ik niet kon identificeren, kan best wel eens het pseudoniem van Firmin van den Bosch zijn geweest.⁷² Sylvain was hoofdredacteur van het gematigd occulte en tweetalige *Brouilles d'Art*.⁷³ Overigens 'cumuleerde' ook Henry Carton de Wiart het redacteurschap van *Le Drapeau* met dat van *Brouilles d'Art*. Wat eveneens pleit voor de mogelijkheid dat Van den Bosch achter het pseudoniem schuilt, is dat hij de man was die Jean Delville aan het einde van de jaren 1880 tijdens een verblijf in Parijs in contact bracht met een aantal toekomstige occultisten en 'bekeerde' katholieken als J.K. Huysmans.⁷⁴ Het enige plausible 'alternatief' voor de verklaring van het pseudoniem Paul Sylvain is een andere katholiek auteur: Albert Dutry (1860-1918), een mislukte beeldende kunstenaar die zich ook bewoog in de kringen van Van den Bosch en de Cercle Catholique. Dutry was een gerespecteerde kunstcriticus en journalist. Zijn kunstkritieken verschenen in verschillende katholieke kranten en op deze manier droeg hij meer dan wie ook bij tot de schuchtere tendensen tot modernisering. Enkele maanden vooraleer hij actief werd in *Brouilles d'Art* verscheen het eerste en voor zover geweten ook het enige nummer van *L'Aube*, "Arts-Musique-Littérature". Met dit tijdschrift wilde Dutry een diepgang verschaffen die in zijn journalistieke werk uitgesloten was. Het eerste nummer startte meteen met de aankondiging van het werk van de redactieleden van *Le Mouvement Littéraire* en vermeldde een conferentie van Sar Péladan.⁷⁵ Dutry werkte regelmatig mee aan *Le Drapeau* en later ook aan *Durendal*.

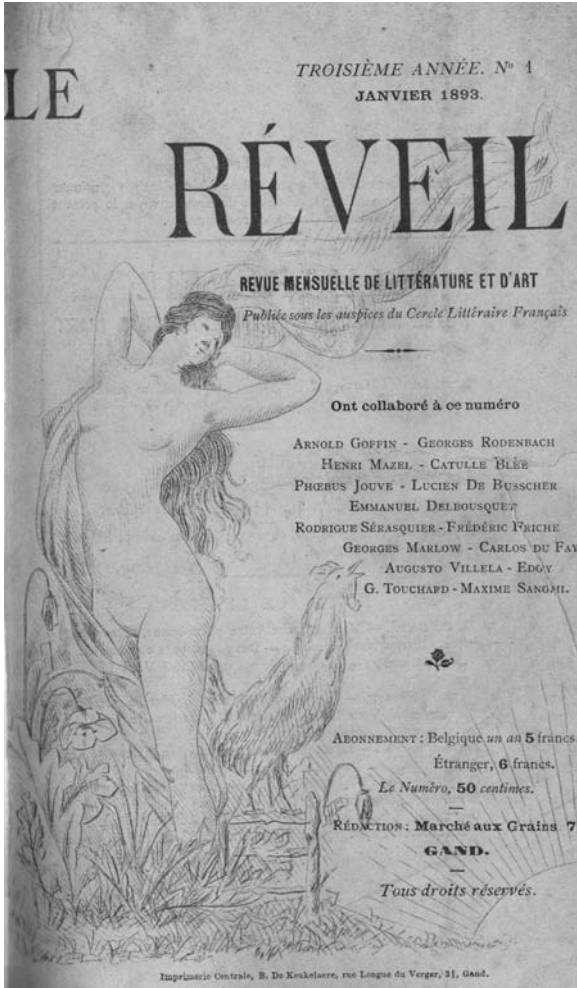
De beschrijving van deze twee subgroepen kan niet worden bevestigd door eerder onderzoek naar het carrièreverloop van auteurs in een verzuilde context. De eerste subgroep, die we gemakshalve met *La Jeune Droite* hebben aangeduid, verliet de katholieke cluster zonder de navelstreng door te knippen. De tweede subgroep bestaat uit auteurs die hun literaire loopbaan startten in en met pluralistische tijdschriften en die naar de katholieke cluster 'gelokt' werden door een groeiende interesse en openheid ten aanzien van het modernisme. Slechts twee personen passen in geen van beide subgroepen die de katholieke cluster verbonden met de rest van het tijdschriftenveld. Ernest Verlant (1862-1924) was een alom gerespecteerd kunstcriticus en publiceerde zowel in *La Revue Générale* als in *La Jeune Belgique*. Hij was net door de katholieke regering benoemd als een van de belangrijkste ambtenaren op het Ministerie van Kunsten en Wetenschappen.⁷⁶ Jules Fréson (1859-1908) publiceerde zowel in *La Revue Générale* als in het liberaal-vrijzinnige *La Revue de Belgique*. Waarschijnlijk waren beide tijdschriften geïnteresseerd in zijn Wagnerexpertise.⁷⁷ Het zijn bijdragen of relaties als deze die ik als 'toevallig' beschouw en die ik door het inbouwen van de grens van minstens drie gemeenschappelijke medewerkers in de MDS-analyse heb trachten uit te zuiveren.

De genese van een netwerk: Le Réveil

Uit de MDS-sociogram blijkt niet alleen de grote densiteit van het tijdschriftenveld als een geheel, maar ook de centrale positie van de symbolistische tijdschriften. Een ervan was het van oorsprong Gentse *Le Réveil*. Hoe slaagt een tijdschrift, met een redactie waarvan de gemiddelde leeftijd 22 jaar bedroeg, erin om in twee jaar tijd 73 medewerkers te engageren, onder wie de belangrijkste Franse symbolisten? Over de aanwezigheid van Franse auteurs in het Belgische tijdschriftenveld en Belgische auteurs in de Franse tijdschriften wijd ik in het volgende onderdeel van dit hoofdstuk uit. Eerst is het van belang de genese van het egonetwerk van *Le Réveil* te analyseren. Ook een tijdschrift heeft immers een egonetwerk bestaande uit andere tijdschriften, auteurs, uitgeverijen en een lezerspubliek. In 1892 stond *Le Réveil* onder leiding van een “triumvirat de très jeunes écrivains”. *L'Art Moderne* omschreef het blad als een tijdschrift “qui prend rang parmi les revues d'avant-garde qui sonnent l'alarme de l'art neuf”.⁷⁸ Maar hoe slaagt een tijdschrift erin om op twee jaar tijd een dergelijke reputatie te verwerven? Niettegenstaande er kwantitatieve technieken bestaan om egonetwerken te analyseren, kies ik voor de kwalitatieve beschrijving die nauwer aansluit bij de reële sociale complexiteit. Om de positie van *Le Réveil* in 1892-1893 te begrijpen moet ook het tijdsperspectief tot en met het einde van het tijdschrift in 1896 worden verruimd.

Voor het ontstaan van *Le Réveil* moeten we teruggaan naar 1888. In dat jaar richtten enkele Gentse atheneumstudenten een Franstalige tegenhanger van de Heremans' Zonen op: de Cercle Littéraire Français. Het belangrijkste doel van dit genootschap bestond uit de organisatie van conferenties en de opbouw van een bibliotheek met werken die geschreven of vertaald waren in het Frans.⁷⁹ Het genootschap evolueerde naar een vereniging van oud-leerlingen. In 1891 werd de uitgave van *Les Essais* opgestart. De belangrijkste medewerkers stonden ook in voor de redactie: Frédéric Friche alias Albert Guéquier (1870-1901)⁸⁰, Jean Novis alias Lucien de Busscher (1872-1946)⁸¹ en Rodrigue Sérasquier alias Louis de Busscher (1873-1952).⁸² Deze laatste was samen met Guéquier student geneeskunde, Lucien de Busscher studeerde rechten. De andere redactieleden waren Louis Véhenne en Joseph Desgenêts, een alias van de latere journalist Joseph de Geynst (1871-?).⁸³ Dit vijftal was opgegroeid in een progressief-liberaal en Franstalig milieu, maar begreep wel het Nederlands (of het Gentse dialect). De Geynst bijvoorbeeld, combineerde zijn journalistiek werk met Nederlands-Franse vertalingen.⁸⁴ Hij gaf zijn studies op en werd redacteur van de progressief-liberale krant *Le Journal de Gand*, waar hij zich met zijn literaire kritieken in de kijker van *La Jeune Belgique* schreef.

Ook student Géo Meunier (i.e. Georges de Mulder, 1871-1906), een ander lid van de Cercle Littéraire Français maar geen redactielid van *Les Essais*, was een medewerker van *Le Journal de Gand*.⁸⁵

Figuur 4 Frontispice *Le Réveil* 1893. Medewerkers van *La Wallonie* kregen een nieuw onderkomen.

Eind 1891 werd in het laatste nummer van *Les Essais* aangekondigd dat vanaf januari 1892 de kolommen ook open zouden staan voor “tous les écrivains, sans distinction d'école” en niet langer alleen voor de leden van de Gentse Cercle Littéraire Français. Het nieuwe tijdschrift werd omgedoopt tot *Le Réveil*.⁸⁶ *Le Réveil* was duidelijk geen studententijdschrift meer. Het blad mocht Rodenbach, Marlow, Lemonnier, Séverin,

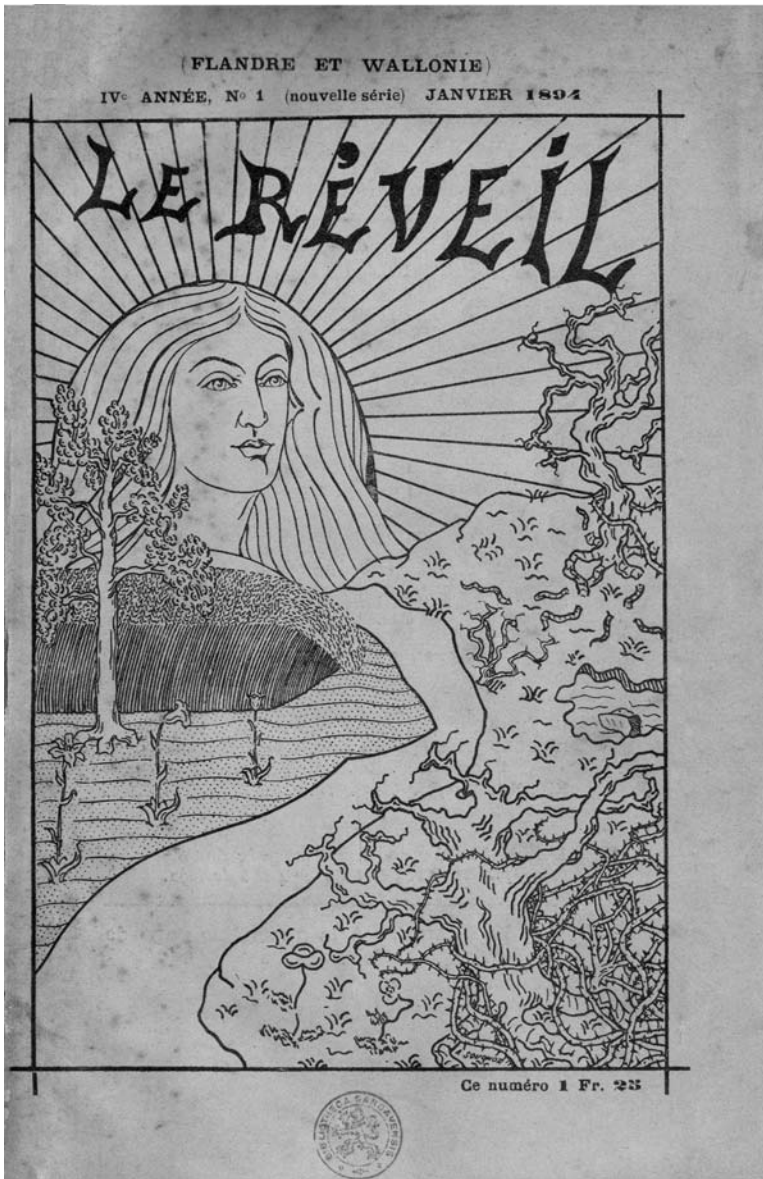
Eekhoud, Elskamp en vele anderen van de toenmalige fine fleur van de Franstalige Belgische literatuur vanaf 1892 tot haar “principaux collaborateurs” rekenen. Herman Braet en met hem een reeks andere auteurs, schrijven de doorstart van *Le Réveil* toe aan Grégoire Le Roy, die ‘fondateur’ van *Le Réveil* zou zijn.⁸⁷ In de eerste en tweede jaargang van *Le Réveil* (1892 en 1893) komt hij nochtans niet voor op de lijst van de belangrijkste medewerkers, liet hij geen enkele bijdrage optekenen en was hij zelfs afwezig op de belangrijkste redactievergaderingen. Van Lerberghe en Le Roy mochten dan nog regelmatig hun geboortestad opzoeken, in 1891-1892 was enkel Maeterlinck nog prominent in Gent aanwezig.⁸⁸ Karel van de Woestijne omschreef *Le Réveil* later als een tijdschrift geboren uit bewondering van jongeren voor Maeterlinck: “Hij, pas beroemd en over het paard getild door Mirbeau [...] was het gevierde hoofd geworden van het cenakelken waar *Le Réveil* uit ontstond.”⁸⁹ Dit kan best kloppen, Maeterlinck zorgde er bovendien ook voor dat zijn jonge adepten publicatiemogelijkheden kregen in de meest toonaangevende literaire krantenbijlage van dat moment, deze van *L’Indépendance Belge*.⁹⁰

Toch zou spoedig blijken dat de jonge Gentenaars de hulp van Maeterlinck niet meer nodig hadden. Ze creëerden een eigen netwerk, grotendeels identiek aan dat van ‘hun’ tijdschrift en parallel met dat van Maeterlinck. Voor hun contacten met Zuid-Franse auteurs (zie verder) was zijn rol onbeduidend en bij het ronselen van medewerkers in België waren Max Elskamp en Emile Verhaeren belangrijker. De briefwisseling tussen de Gentse jongeren en de “maîtres” Elskamp en Verhaeren was, zonder bemiddeling van Maeterlinck, afwisselend beaat, schertsend en vriendschappelijk.⁹¹ Bovendien prijken de namen Friche en Sérasquier op de aanwezigheidslijsten van belangrijke literaire evenementen uit die periode. Terwijl ze in 1891 nog afwezig waren op het banket ter ere van *La Jeune Belgique*, behoorden ze wel tot de uitgenodigden op hét literaire evenement van 1893, het banket ter ere van Georges Eekhoud.⁹²

Toen in 1892 *La Wallonie* ophield te bestaan, bood zowel het Luikse *Floréal* als *Le Réveil* onderdak aan de oud-medewerkers. “Nous agrandîmes la maison du Réveil pour les mieux recevoir”, schreef Sérasquier achteraf.⁹³ Samen met het aantal medewerkers nam het aantal pagina’s per nummer vanaf januari 1893 inderdaad gevoelig toe. De symbolistische beeldende kunstenaar Charles Doudelet tekende een nieuwe voorpagina. *Le Réveil* stond open voor alle toenmalige literaire stromingen: symbolisme, sociale kunst en l’art pour l’art, maar vanaf 1893 zette het tijdschrift zich steeds meer af tegen deze laatste richting.⁹⁴

Uit het MDS-sociogram kunnen we afleiden dat *Le Réveil* en *Floréal* waren verbonden met dezelfde tijdschriften en dus precies dezelfde positie in het Belgische

tijdschriftenveld innamen. Enkel met de Gentse stadsgenoot Brouilles d'Art onderhield *Le Réveil* een iets sterkere band. In de zomer van 1893 ontmoetten Guéquier en de gebroeders De Busscher de toenmalige sterkhouders van het Luikse *Floréal*, zijnde P.M. Olin, Paul Gérardy en Albert Arnay.⁹⁵ Volgens Sérasquier werd “sur le sable de la plage” de opslorping van *Floréal* door *Le Réveil* bedisseld.⁹⁶ Guéquier wist

Figuur 5 De nieuwe voorpagina van het fusietijdschrift.

‘maître’ Elskamp te vertellen dat niettegenstaande de inspanningen van Paul Gérardy, die aan het hoofd stond van *Floréal*, de fusie met *Le Réveil* “qu’était proposé” niet aanvaard werd.⁹⁷ Pas op de eerste redactievergadering kwam het tot een vergelijk. Aangezien Elskamp toen niet aanwezig was, stuurde Guéquier hem een brief met daarin de belangrijkste beslissingen en een vraag om een bijdrage in te zenden. Op deze redactieraad in café The Prince of Wales was iedereen behalve Le Roy en Maeterlinck aanwezig. De keuze van het redactielokaal is niet onschuldig, The Prince of Wales was de stamkroeg geweest van de Franse proscrits, de “éveil-leurs” van modernistische tendensen in het Belgische literaire wereldje.⁹⁸ Ook de redactie van het tijdschrift *Van Nu en Straks* vergaderde er.⁹⁹ Auteurs die dergelijke redactiebijeenkomsten bijwoonden leerden er elkaar beter kennen en smeedden ook andere plannen dan deze die betrekking hadden op het tijdschrift.¹⁰⁰ Vergaderingen als deze waren met andere woorden belangrijke vormen van auteurssociabiliteit. ‘Fondateur’ Grégoire Le Roy was alvast niet present op de eerste belangrijke redactievergadering en had dus ook geen inspraak toen beslist werd om van het tijdschrift een collectief bezit te maken van een dertigtal eigenaars, samengesteld uit de redactie en een “sous-comité d’extension”. Ook Cyriel Buysse participeerde.¹⁰¹ De negentienkoppige redactie werd een mix van de vroegere redactie van *La Wallonie* (inclusief Henri de Régnier), de redactie van *Floréal* en ten slotte ook meer gevestigde waarden als Maeterlinck en Verhaeren.¹⁰² Géo Meunier en Joseph Desgenêts waren niet lang actief als redactieleden en maakten de ‘overstap’ naar het esoterische *Le Mouvement Littéraire*, waar ze Fernand Roussel (1862-1900) in de redactie aantroffen. Roussel had in Gent gestudeerd en was een intimus van Grégoire Le Roy. Zowel Meunier als Desgenêts bleef in *Le Réveil* publiceren. Met negentien redactieleden kreeg het tijdschrift te kampen met een gebrek aan een duidelijk profiel. *Le Réveil* werd wel eens met een museum vergeleken. Het toonaangevende Parijse tijdschrift *La Revue Blanche* schatte *Le Réveil* hoog in, maar door het grote aantal auteurs verwaterde de boodschap en kwamen ‘belangrijke’ stukken van Verhaeren, Demolder of Eekhoud niet tot hun recht. “On le feuillette au lieu de le lire.”¹⁰³

Le Réveil was het enige tijdschrift dat in de jaren 1890 zijn lot zo nadrukkelijk verbond aan een uitgever: Edmond Deman (1857-1918). Deze oude studiemakker van Verhaeren en Gilkin was de meest vernieuwende uitgever van zijn tijd en gaf werk uit van Franse en Belgische symbolisten. Er werd een langdurig contract opgesteld en afgesproken om een publicatiereeks op te starten.¹⁰⁴ In de ‘Collection du Réveil’ verschenen onder meer *Les villages illusoires* van Verhaeren en *Trois petits drames pour marionnettes* van Maeterlinck. De auteurs kregen een honderdtal auteurs-exemplaren. De opbrengst van de verkochte boeken werd verdeeld tussen Deman,

de auteur en *Le Réveil* dat het geld besteedde “à augmenter l’importance ou à améliorer les conditions typographiques ou bibliographiques de la revue”.¹⁰⁵

Een laatste belangrijke verandering was de wijzigingen van de ondertitel van *Le Réveil* naar “Flandre et Wallonie, Mensuel de littérature et d’art”. Daarmee werd het regionalistische karakter van *Floréal* overgenomen. Over de manier waarop het onderscheid tussen Vlaanderen en Wallonië werd ingevuld, zijn we nauwelijks geïnformeerd. Wel staat vast dat de Luikenaars zichzelf als een afzonderlijke groep binnen de redactie beschouwden: “nous, Liégeois”.¹⁰⁶ *La Société Nouvelle* en *Le Réveil* groeiden na de polemiek met *La Jeune Belgique* steeds meer naar elkaar toe: inhoudelijk en in de samenstelling van de groep medewerkers. De Multatulicyclus in *Le Réveil* was bijvoorbeeld geïnspireerd door *La Société Nouvelle*.¹⁰⁷ In 1894 deed *Le Réveil* nog een beroep op Aimé Geens alias Aimé Pfinder (1873-?) en Julius Pée (1871-1951) om werk van Multatuli te vertalen, maar in 1895 was het de beurt aan een vriend van Pée: Emile van Heurck (1871-?). Antwerpenaar Van Heurck, later mede-eigenaar van *Le Réveil*, was in 1893 al door Fernand Brouez aangezocht om werk van Multatuli te vertalen voor *La Société Nouvelle*.¹⁰⁸ Pfinder, Pée en Van Heurck studeerden alle drie aan de Gentse universiteit en waren ook actief in de redactie van de *Almanach de L’Université de Gand*. Ook Georges Lemmen, een goede vriend van colinsist Brouez en Georges Dwelshauvers, de broer van anarchist Jacques Dwelshauvers alias Jacques Mesnil, vonden hun weg naar *Le Réveil*. Dwelshauvers ontpopte zich in zijn muziek-kritieken als een van de betere ‘Wagnerianen’, terwijl Lemmen met een ongemeen kritische blik een artistieke kroniek voor zijn rekening nam. Het beste bewijs van de toenadering en ogenschijnlijke complementariteit tussen beide periodieken vinden we in de briefwisseling van Guéquier. Met stijgende verbazing had deze geruchten opgevangen over de oprichting van een nieuw tijdschrift. Guéquier vroeg Verhaeren in december 1894 of het klopte dat hij aan de oprichting van een nieuw tijdschrift dacht. Verontwaardigd schreef hij: “Et vous ne dites rien à votre ami Friche [Guéquier]! [...] Nous avons pour les gros articles de fond la Société Nouvelle et pour les autres *Le Réveil!*”¹⁰⁹ Niettegenstaande Guéquiers protest zou *Le Coq Rouge*, want over dat tijdschrift ging het, in 1895 toch verschijnen. Waren Guéquier en De Busscher in 1893 nog betrokken bij de oprichting van het socialistische *La Revue Rouge*, deze keer werd de kernredactie van *Le Réveil* niet bij het nieuwe project betrokken. De Busscher onthaalde het tijdschrift in 1896 dan ook met de nodige scepsis: “*La Jeune Belgique* est le passé, glorieux, certes, mais *Le Réveil* est le présent et l’avenir, pas *Le Coq Rouge*.”¹¹⁰ Hier ligt het begin van het einde van *Le Réveil*.

Eind 1895 diende zich een nieuwe belangrijke persoonswissel aan in de redactie van *Le Réveil*. Deze wijziging wordt meestal toegeschreven aan de drukke stu-

dieactiviteiten van Guéquier en Louis de Busscher.¹¹¹ Een uitleg die Guéquier ook zélf in *Le Réveil* gaf: “des occupations personnelles tout à fait impérieuses nous forcent, Sérasquier et moi, à remettre en d’autres mains la direction de notre chère revue”. De Gentse tandem Guéquier en De Busscher werd vervangen door een groep Brusselaars rond Albert Arnay, die al een tijdje directeur was.¹¹² De werkelijkheid was ongetwijfeld gecompliceerder. Ook De Busscher schreef dat ze naar wat meer tijd voor zichzelf hunkerden, maar lichtte toch een andere tip van de sluier op: “Nous étions las, Friche et moi, de cette lourde et assujettissante besogne, de faire paraître une revue volumineuse en une ville désolée de province, – où l’art est en exil – comme a dit Rodenbach.”¹¹³ Hun kopijnoed werd steeds groter. Hier wordt ook het bewijs geleverd dat niet zozeer Maeterlinck maar wel Verhaeren cruciaal was in de evolutie van het netwerk van *Le Réveil*. Als loyale medewerker ging Verhaeren op vraag van de kernredactie geregeld actief op zoek naar nieuwe medewerkers. In 1895 moest Verhaeren Guéquier andermaal ontgoochelen: hij kon de Franse symbolisten die hij aangesproken had voor *Le Coq Rouge* (de Régnier, Viélé-Griffin, Mauclair...) toch niet nog keer om kopij vragen? Hij gaf Guéquier de raad meer aandacht te geven aan “les jeunes” en dus zelf op talentenjacht te gaan.¹¹⁴ Het was ooit anders geweest.¹¹⁵ Wie zonder enige bemiddeling steevast zijn medewerking aan jongerentijdschriften als *Le Réveil* verleende, was ‘maréchal des lettres’ Camille Lemonnier. In de mate van het mogelijke ging Lemonnier steeds in op de vraag van “la jeunesse du pays”.¹¹⁶

In 1894 verleenden Verhaeren, Mockel en andere gevestigde Belgische namen nog steeds hun medewerking aan *Le Réveil*, maar langzamerhand verloor het tijdschrift zijn internationale dimensie. Op het moment dat Arnay definitief aan het roer kwam te staan, was het kalf eigenlijk al verdronken en de evolutie onomkeerbaar. In december 1896 verscheen *Le Réveil* voor het laatst, zonder enige mededeling. Het tijdschrift raakte in feite nooit verlost van zijn epitheta “Gents” en “provinciaal”. In april 1895 reageerde de redactie nog op een bespreking van Gilkin in *La Jeune Belgique*: “Réveil de Gand, pourquoi ce trait cruel... de Gand – nous ne disons pourtant pas: La Jeune Belgique de Schaerbeek?”¹¹⁷ Ook Eugène Demolder had problemen met het vermeende provincialisme. In 1897 moesten alle tijdschriften het ontgelden en wilde hij met uitgever Deman een nieuw tijdschrift oprichten, maar *Le Réveil* (blijkbaar toen nog niet definitief begraven) kreeg er het hardst van langs: “Le Réveil me paraît une petite boîte doctrinaire et provinciale.”¹¹⁸

Hier moet opnieuw een schizofrene situatie en dito literaire strategie worden aangekaart. Enerzijds probeerden de jonge Gentenaars een provincialistisch en particularistisch etiket te vermijden, anderzijds speelden ze het ‘Gents-zijn’ uit als

troef. In 1895 publiceerde Sérasquier een apologetische studie over Maeterlinck in het Franse *La Coupe*. Samen met Maeterlinck en andere gevierde symbolisten etaleerde hij er zichzelf als een ‘typische’ Gentse dichter:

“Une constatation s’impose, pour ainsi dire, lorsque l’on cherche et compare entre elles les quintessences des œuvres de cette pléiade de poètes Gantois: G. Rodenbach, M. Maeterlinck, Ch. Van Lerberghe, Grég. Le Roy, Albert Guéquier (F. Friche), Lucien de Busscher, – et *quorum pars minima*. [...] analogue chez chacun d’eux: je veux dire la subtile entrevision, la conscience profonde qu’ont tous ces poètes de la vie intime et mystérieuse.”¹¹⁹

Twee strategieën komen hier tot uiting. Ten eerste werd de particulariteit aangevend als onderscheidend en groepsvormend kenmerk binnen de Frans-Belgische ruimte. Ten tweede verbond Sérasquier zijn naam aan een pleiade van auteurs van wie dichtbundels, toneelstukken en romans waren uitgegeven die in de milieus die van tel waren, een ruime weerklank hadden gekregen. Zijn eigen dichtbundel daarentegen werd herhaaldelijk aangekondigd in de boekenreeks van *Le Réveil* maar raakte nooit gepubliceerd. Wat Sérasquier tentoonspreidde is dus een vorm van autoconsecratie.

Geen enkel lid van de kernredactie van *Le Réveil* behoorde tot de beroepsvereniging van literaire auteurs of zond andere signalen uit die erop zouden kunnen wijzen dat ze een carrière als professioneel auteur beoogden. Hun laatste literaire wapenfeit van betekenis was hun medewerking aan de bloemlezing *Le calendrier des bergers et des bergères* in 1899.¹²⁰ Louis de Busscher (Sérasquier) ging aan de slag als chirurg in het stadsziekenhuis de Bijloke en de Volkskliniek van de Bond Moyson in Gent.¹²¹ De Busscher vertrok in 1900 samen met de latere nobelprijswinnaar Gustave Rolin-Jacquemyns naar Siam, waar ze optraden als juridische raadgevers. Internationaal recht gekoppeld aan pacifistische idealen werd zijn handelskenmerk.¹²² In latere biografische notities, waaronder deze van hun achternicht Suzanne Lilar, werd met geen woord gerept over hun literaire aspiraties.¹²³ Hier moet wel aan toegevoegd worden dat de meest getalenteerde onder hen, Albert Guéquier, in 1901 overleed. Het trof zijn stadgenoot Karel van de Woestijne diep: “U stelt er misschien belang in te vernemen dat heden morgen Albert Guéquier (Frederic Friche), oud-bestuurder van *Le Réveil*, overleden is, nog geen dertig jaar oud. Wie hem gekend heeft, een echte aristocraat en een niet gewoon dichter, zal hem betreuren gelijk zijne vrienden in Gent het doen, het slaat ons allen ten neer”, schreef hij aan Pol de Mont. Die vrienden waren Cyriel Buysse en Maurice Maeterlinck.¹²⁴

Een van de weinige verwijzingen naar het Gentse triumviraat van *Le Réveil* vinden we terug bij Camille Lemonnier. In het tijdsdocument *La Vie Belge* uit 1905 plaatste deze Sérasquier in een opsomming en omschrijving waar De Busscher zelf naar gestreefd had: “C’était *Le Réveil* avec Grégoire Le Roy, le poète des musiques plaintives et lointaines où passe la nostalgie des vieux airs de carillons, Van Lerberghe, Sérasquier, Maeterlinck.”¹²⁵ Aan het hoofd staan van een literair tijdschrift met een centrale positie in het literaire tijdschriftenveld bood geen garantie op een literaire loopbaan. Bij gebrek aan bronnen kan evenwel niet achterhaald worden of dit een gedwongen keuze was, ingegeven door een gebrek aan talent dan wel een vrije keuze omdat een loopbaan als jurist of arts aantrekkelijker was. Het ene hoeft het andere natuurlijk niet uit te sluiten. Hun missie als geëngageerd intellectueel bleef behouden, maar hun engagement ten aanzien van ‘de kunst’ en de wil om literair actief te blijven, waren niet sterk genoeg.

De vraag naar de genese van een tijdschriftennetwerk, in casu *Le Réveil*, werd hier beantwoord aan de hand van de literaire strategieën van de belangrijkste redacteurs. De netwerkvorming van *Le Réveil* was het resultaat van drie factoren. Een eerste factor van belang was de goodwill die auteurs als Verhaeren, Maeterlinck en Elskamp tentoonspreidden. Zij stelden hun netwerk ter beschikking van de jonge redactieleden van *Le Réveil*. Een tweede factor van belang was de ondernemingszin van de jonge auteurs zelf. Zij manifesteerden zich niet alleen via *Le Réveil* op de literaire scene, maar zochten ook contact met leeftijdsgenoten en andere periodieken waarmee medewerkers uitgewisseld werden, en waren present op belangrijke literaire evenementen als het banket Eekhoud. De laatste en misschien wel belangrijkste factor was de universiteit. Medestudenten als Van Heurck en Pfinder maakten hun studies niet af, maar dit deed niet ter zake. Voor een literaire loopbaan was niet zozeer het universitaire diploma van belang, maar wel de socialisatie binnen de peergroup van jonge intellectuelen. Aangezien deze peergroups zichzelf organiseerden in studentenverenigingen, was betrokkenheid (niet noodzakelijk in de vorm van een lidmaatschap) bij studentenverenigingen van cruciaal belang. Het belang van universitaire milieus wordt ook duidelijk wanneer we de relaties van het Belgische tijdschriftenveld met het Franse tijdschriftenveld reconstrueren en analyseren. We zullen merken dat *Le Réveil* een opmerkelijk sterke band had met het Franse *Chimère*, een tijdschrift uitgegeven in Montpellier.

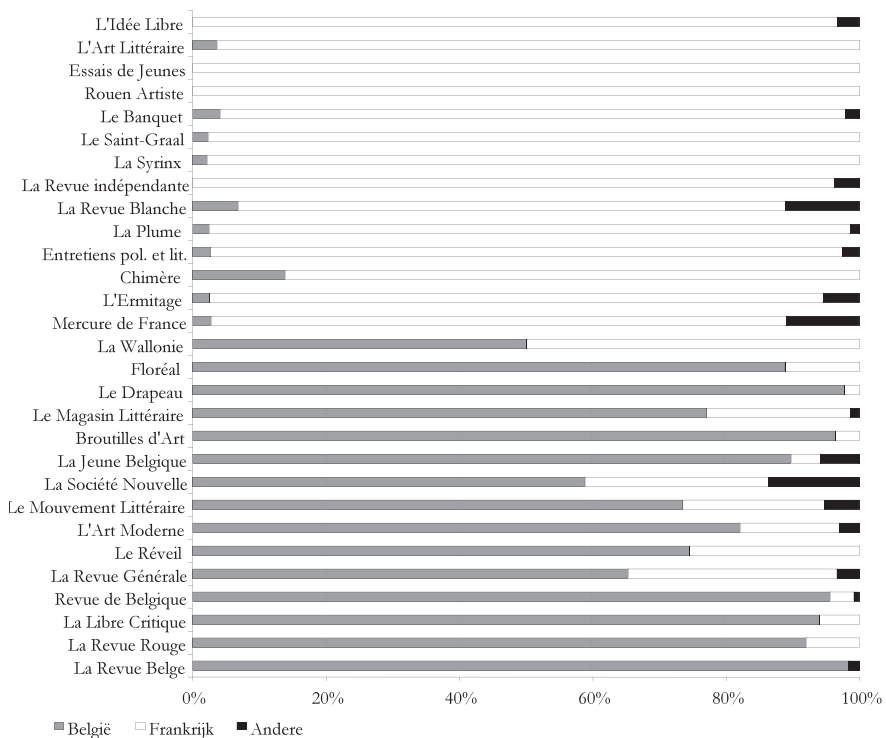
1.2 De Frans-Belgische interactie. Een gedeeltelijke reconstructie

Op zoek naar clusters

In 1985 stelde Bourdieu zich de vraag: “Existe-t-il une littérature belge?” Sterk vereenvoudigd was zijn antwoord dat er inderdaad een *Franstalige* Belgische literatuur bestond, met een eigen systeem van instituties, maar dat deze ondergeschikt was aan de Franse en in het bijzonder de Parijse consecratie-instanties. Het Belgische veld kan dus als een ‘subveld’ van het Franse omschreven worden. Volgens Bourdieu en later ook Biron volgden Belgische *Franstalige* auteurs een tweesporenstrategie. In België zetten zij zich om protectionistische redenen af tegen de Franse dominantie en in Frankrijk gebruikten zij het ‘Belg-zijn’ en de ‘Belgische literatuur’ als denominaties om de particulariteit te onderstrepen en alsnog te slagen in de queeste naar prestige in Parijs.¹²⁶ De Frans-Belgische verhoudingen kunnen ook onderzocht worden door de steekproef 1892-1893 uit te breiden met Franse tijdschriften. Het is praktisch onmogelijk om alle Franse literair-artistieke tijdschriften in deze analyse te betrekken volgens dezelfde criteria die gehanteerd werden voor België. Tussen 1885 en 1900 verschenen in Parijs alleen al niet minder dan 130 literair-artistieke tijdschriften. Bij deze schatting excuseerde Rémy de Gourmont zich voor de tijdschriften die hij vergeten was.¹²⁷ Samen met de auteurs die deze tijdschriften animeerden, verdween een aantal van deze tijdschriften in de plooiën van de geschiedenis en leveren ze hoogstens een voetnoot op in een studie naar gecanoniseerde auteurs of een bredere beweging.¹²⁸ Deze kleinere en minder bekende tijdschriften zijn van groot belang en wel om twee redenen. Ten eerste vormden ze een belangrijk onderdeel van het noodzakelijke draagvlak voor nieuwe stromingen binnen de literatuur. Ten tweede waren ze van belang voor de individuele loopbaan van de auteurs.

Om de verhouding met de Franse tijdschriften te bestuderen reconstrueerde ik enkel de relaties met symbolistische tijdschriften. In zekere zin gaat het opnieuw om een afbakening van de actoren zelf. Enkel de tijdschriften die gelezen en besproken werden in België worden geanalyseerd. Het corpus bestaat uit de in 1892-1893 verschenen *Franstalige* Belgische tijdschriften met een significant aandeel literair-artistieke bijdragen en de in België gelezen en besproken Franse tijdschriften die als symbolistisch beschouwd kunnen worden. Hiertoe behoren niet alleen de toonaangevende Parijse tijdschriften, maar ook een resem bladen waar tot op heden weinig of niets over geschreven is. Dit onderzoek resulteerde in een datamatrix met de relaties van 1030 geïdentificeerde auteurs, vijftien Belgische en

veertien Franse tijdschriften. Een eerste indicatie van de ongelijke krachtsverhoudingen tussen Belgische en Franse tijdschriften is de vaststelling dat 15,9% van de bijdragen in Belgische tijdschriften geschreven werd door Franse auteurs, terwijl de Belgische auteurs ‘slechts’ 3,3% van de bijdragen in Franse tijdschriften voor hun rekening namen. Van alle buurlanden van Frankrijk was dit het hoogste percentage. De Belgische auteurs buiten beschouwing gelaten, viel te verwachten dat *Le Mercure de France* en *La Revue Blanche* het meest internationale karakter zouden hebben. Zij staan immers bekend om hun internationaal en grensverleggend profiel.¹²⁹ Grafiek 2 bevestigt deze analyse voor de periode 1892-1893.

Grafiek 2 Verhouding nationaliteit medewerkers / tijdschriften 1892-1893, berekend op basis van medewerking per aflevering of nummer.

De Fransen in België buiten beschouwing gelaten, had *La Société Nouvelle* het meest internationale karakter. Het ging om een uitdrukkelijke keuze die zowel door politiek-ideologische motieven was ingegeven, met name een socialistisch en anarchistisch internationalisme, als door een interne dynamiek binnen het symbolisme. Het symbolisme was een bij uitstek internationale kunststroming met

Duitse, Franse en Scandinavische vertegenwoordigers. Dat België of de Belgische tijdschriften als kruispunt van culturen een intermediaire rol zouden hebben vervuld tussen het ‘Germaanse’ en ‘Romaanse’ symbolisme kan op basis van bovenstaande grafiek en voor wat betreft de periode 1892-1893 alvast niet worden bevestigd. *Floréal*, het tijdschrift van de Frans- en Duitstalige Paul Gérardy had bijvoorbeeld enkel Franse en Belgische medewerkers.¹³⁰

Alvorens dieper in te gaan op de 28 Belgen die in Franse tijdschriften publiceerden, is het nuttig bovenstaande MDS-analyse te herhalen voor het volledige Frans-Belgische tijdschriftenveld (zie figuur 6). De vraag die hier gesteld moest worden is of de ongelijke verhoudingen op basis van de nationaliteit van de medewerkers zich ook vertalen in een zichtbaar structurele ondergeschiktheid. In onderstaand sociogram zien we het bestaan van een katholieke en een socialistisch-anarchistische cluster herbevestigd. *La Libre Critique* heeft een minder centrale positie dan dat het geval was in de sociogram van het afzonderlijk geanalyseerde Belgische tijdschriftenveld. Dit kan verklaard worden door het feit dat deze keer ook de relaties met Franse tijdschriften gebruik werden voor de algoritmische berekening van de posities van de tijdschriften. Het zou verbazingwekkend geweest zijn mocht de positie van de tijdschriften in beide sociogrammen vrijwel identiek geweest zijn.

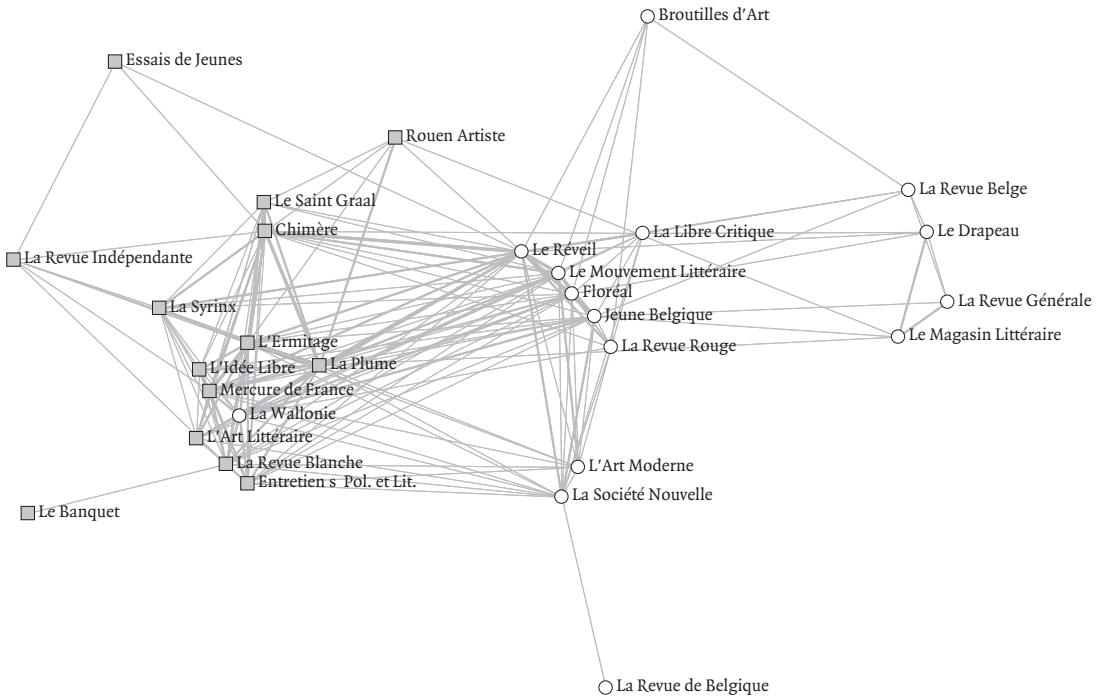
Exact 120 Franse auteurs droegen bij tot een Belgisch tijdschrift tegenover 28 Belgen in Franse tijdschriften. De meest ‘gevraagde’ Franse auteurs waren de symbolistische coryfeeën Camille Mauclair (1872-1945), Francis Vielé-Griffin (1864-1937) en Henri de Régnier (1864-1936). Zij publiceerden respectievelijk in vier, zes en zeven Belgische tijdschriften. Enkel Emile Verhaeren ‘scoorde’ met een aanwezigheid in acht tijdschriften beter. De Belgische auteurs Maurice des Ombiaux, Eugène Demolder en Camille Lemonnier behoorden ook tot de kopgroep met hun medewerking aan zeven tijdschriften. ‘Maître’ Stéphane Mallarmé (1842-1898), de pater familias van de symbolistische familie, beperkte zich tot de medewerking aan *Le Réveil* en *La Wallonie*. Het waren dus zijn voornaamste discipels en vooral Henri de Régnier die de symbolistische boodschap in Belgische tijdschriften verkondigden.¹³¹ In dit opzicht is het ook significant dat de iets oudere Georges Rodenbach, die toen in Parijs resideerde en eveneens behoorde tot het ‘cenakelken’ rond Mallarmé, zich enkel liet verleiden tot enkele bijdragen in *Le Réveil*.¹³² Veelvuldig publiceren in tijdschriften werd overgelaten aan de auteurs wier loopbaan in een minder ver gevorderd stadium was of aan iemand die maar al te graag zijn symbolisch kapitaal of literair prestige uitleende, bijvoorbeeld Camille Lemonnier.

De grootste en meest afgetekende cluster wordt gevormd door een aantal Pa-

rjse tijdschriften die tot de kern van het Franse symbolisme gerekend kunnen worden: *Le Mercure de France*, *La Revue Blanche*, *La Plume* en *L'Ermitage*. Bovenstaande analyse toont ook aan dat de “*guerre des petites revues*” sterk gerelativeerd moet worden.¹³³ De Parijse tijdschriften opereerden allerm minst onafhankelijk van elkaar. Een van de weinige tijdschriften die in bovenstaand sociogram een relatief geïsoleerde positie innam, was *La Revue Indépendante*. Dit kan gedeeltelijk verklaard worden door het gebrek aan medewerkers die het invloedrijke multidisciplinaire tijdschrift deelde met Belgische tijdschriften.¹³⁴ *Le Banquet* (1892-1893), een Parijs jongerentijdschrift met een klein medewerkersbestand, stond eveneens relatief geïsoleerd.¹³⁵ In de Parijse cluster bevond zich één Belgisch tijdschrift: *La Wallonie*. In 1892 werd precies de helft van de bijdragen in dit tijdschrift geschreven door een auteur met de Franse nationaliteit. Met Henri de Régnier als lid van de redactie beschikte *La Wallonie* bovendien over iemand die behoorde tot de kern van het symbolisme en die kern bevond zich zonder enige twijfel in Parijs, in het bijzonder in de kring rond Mallarmé. Ondanks hun ambities slaagden *Le Réveil* en *Floréal* er nooit in om dezelfde positie te verwerven.

Opvallend is ook dat *L'Art Moderne* en *La Société Nouvelle* zich vrij ver bevinden ten opzichte van de andere tijdschriften. Dit brengt mij bij de belangrijkste conclusie die op basis van onderstaand sociogram (figuur 6) kan getrokken worden. *L'Art Moderne* en *La Société Nouvelle* waren niet verbonden met wat als de Occitaanse of Zuid-Franse cluster kan omschreven worden. Deze cluster bestond uit *Le Saint Graal* (1892-1893) *Chimère* (1891-1893), *Syrinx* (1892-1894), en tot op zekere hoogte ook *Essais de Jeunes* (1892-1895). In 1892-1893 hadden verschillende Zuid-Franse auteurs zich in Parijs in de kijker gewerkt. Zij hielden er precies dezelfde strategie op na als deze ontwikkeld door de Belgische schrijvers. De auteurs uit de ‘Provincie’ benadrukten hun eigenheid, zowel in hun literaire productie als door zichzelf als een groep te omschrijven. Regionalisme werd een essentieel kenmerk van het symbolisme.¹³⁶ De beste manier om in het dominante Parijs een plaats te verwerven, was door de uitgave van een tijdschrift. Dat de Occitaanse cluster nauwe banden had met de Parijse cluster is illustratief voor deze tweesporenstrategie. *Le Saint Graal* en *Chimère* gooiden het overigens nog over een andere boeg. Vooral *Le Saint Graal* bood een staalkaart van katholiek mysticisme en occult symbolisme, een combinatie die in België meer dan gesmaakt werd.¹³⁷ De hoofdredacteur van het tijdschrift, Emmanuel Signoret (1872-1900), kreeg bijval in het door vrijzinnige liberalen gedomineerde maar pluralistisch tijdschrift *Le Réveil*, maar ook in *Le Drapeau*, *Floréal* en natuurlijk in het occulte *Le Mouvement Littéraire*, waarvan hij een van de belangrijkste medewerkers was. Een andere protagonist van *Le Saint Graal*,

Louis Le Cardonnel (1862-1936), zou later een sterke inhoudelijk inbreng hebben bij de opvolger van *Le Drapeau*.¹³⁸ De opvallendste relatie tussen de Occitaanse cluster en het Belgische tijdschriftenveld is deze tussen *Chimère* en *Le Réveil*. De band tussen beide tijdschriften was sterker dan die met alle andere tijdschriften. Het Gentse tijdschrift en *Chimère*, dat werd uitgegeven in Montpellier, deelden in 1892-1893 niet minder dan 23 gemeenschappelijke medewerkers. In een microanalyse die op deze kwantitatieve netwerkbenadering volgt, wordt deze opmerkelijke relatie tussen beide tijdschriften uitgediept.

Figuur 6 MDS-sociogram van de Belgische en Franse literaire tijdschriften, 1892-1893 (ten minste drie gemeenschappelijke medewerkers). De dikte van de lijn is een indicatie van de sterkte van de relatie. Belgische tijdschriften zijn wit gekleurd, Franse tijdschriften grijs.

Opvallend in het bovenstaande MDS-sociogram is de geïsoleerde positie die de katholieke cluster ten opzichte van de Franse tijdschriften innam. Dit is in tegenpraak met de gegevens over het aandeel per nationaliteit die in de grafiek 2 (p. 218) werden verwerkt. Enkel *La Revue Belge*, dat zich afzette tegen elke Franse invloed, had geen enkele Franse medewerker. In de andere katholieke tijdschriften werd gemiddeld 15% van de bijdragen geschreven door Franse auteurs. Dit impliceert

dat de Franse medewerkers op wie ze een beroep deden niet verbonden waren met de symbolistische Franse tijdschriften. Het elitetijdschrift *La Revue Générale* deelde overigens een aantal medewerkers met het meest dominante, aan de Franse Académie gelieerde *La Revue des Deux Mondes*. Dit blad evolueerde vanaf 1893 meer en meer naar een rechts-katholiek, politiek-cultureel tijdschrift dat stelling nam tegen de Dreyfussards.¹³⁹ De katholieke auteurs die wel in *Le Magasin Littéraire* en *La Revue Générale* publiceerden waren vaak priesters. Jean Casier had een verklaring voor de aanwezigheid van Franse auteurs in de kolommen van *Le Magasin Littéraire*: “Un organe empreint du même esprit, n’existent pas en France, un groupe de jeunes artistes catholiques de ce pays s’adjoignit à la phalange de plus en plus nombreuse.”¹⁴⁰ Dat ook de geldbeurs Franse auteurs naar Gent bracht, liet hij onvermeld. Indien de grens van minimum drie gemeenschappelijke medewerkers niet gehanteerd was geweest, dan zou er wel degelijk een band aangetoond kunnen worden tussen de katholieke cluster en het Franse symbolistische centrum. Paul Verlaine fungeerde als intermediair. Tegen betaling verleende hij zijn medewerking aan *La Revue Générale*.¹⁴¹ De katholieke auteurs ontwaarden in Verlaines werk een katholiek mysticisme dat ze wel waardeerden. De drijvende kracht achter *Le Magasin Littéraire* trad na verloop van tijd op als mecenas van de armlastige “poète maudit”. Samen met Carton de Wiart en Maeterlinck organiseerde Jean Casier een conferentie van Verlaine in Gent.¹⁴² Tijdens een verblijf in Parijs had Carton de Wiart al via Leon Bloy, een van de ‘bekeerde’ katholieke auteurs, met Verlaine kennisgemaakt.¹⁴³ Bloy publiceerde in 1892-1893 niet in *Le Magasin*, maar had dat voordien wel gedaan.¹⁴⁴ Een andere uitzondering die de Belgische katholieke cluster verbond met de symbolistische tijdschriften was William Ritter (1867-1955). Deze ‘slavofiele’ Zwitser uit de omgeving van Bloy gaf bij Alfons Siffer in Gent ook een aantal kritieken uit, meestal overdrukken uit *Le Magasin*.¹⁴⁵ De contacten met Belgische katholieken en in het bijzonder met deze van La Jeune Droite bleven tot na de eeuwwisseling optimaal. Ander onderzoek bevestigt overigens de stelling van Casier dat er in Frankrijk behoudens een aantal uitzonderingen geen katholieke tijdschriften als *Le Magasin Littéraire* en *Le Drapeau* op de markt waren. De Franse “renaissance littéraire catholique” deed zich pas voor in 1910, in de nasleep van de Dreyfusaffaire.¹⁴⁶

Rouen Artiste was het enige tijdschrift uitgegeven in het noorden van Frankrijk dat regelmatig in Belgische tijdschriften werd besproken. De auteurs hadden bijna allemaal de Franse nationaliteit. Omdat *Rouen Artiste* het enige Normandische tijdschrift in de dwarsdoorsnede is, kan moeilijk gesproken worden van een Bretoense of Normandische cluster. Toch vertoont zijn positie veel gelijkenissen met de se-

miperifere Occitaanse cluster en Belgische clusters. Terugkerend naar de centrale vraagstelling over de relaties tussen het Franse en het Belgische tijdschriftenveld, besluiten we dat het totale Frans-Belgische netwerk van tijdschriften een grote densiteit vertoont. De schijnbaar structureel gelijkwaardige positie van de Occitaanse en Belgische clusters past in het interpretatieve paradigma van het Belgische subveld. Toekomstig onderzoek zou beslist de dwarsdoorsnede moeten verruimen met Zwitserse en zelfs Canadese tijdschriften.¹⁴⁷

Belgen in de Franse tijdschriften: een consecratie?

Alvorens de relatie tussen *Le Réveil* en *Chimère* kwalitatief uit te werken, zal ik eerst de samenstelling van de groep van 28 Belgische auteurs die in Franse tijdschriften publiceerden, analyseren. Onder hen bevond zich geen enkele vrouw.¹⁴⁸ Op basis van een systematisch onderzoek naar hun sociale attributen kunnen twee groepen onderscheiden worden. Deze twee subgroepen waren niet alleen verschillend samengesteld, ze hadden bovendien twee verschillende publicatiepatronen. De systematisch verwerkte veldexterne variabelen zijn opnieuw leeftijd, opleiding en beroep. Voor de twee veldinterne variabelen keek ik naar lidmaatschappen van redacties en eerdere boekpublicaties.

De eerste subgroep bestaat uit veertien auteurs, allen jonger dan 26 jaar en, op één uitzondering na, redactielid van een Belgisch tijdschrift. Het feit dat ze redacteur waren toont een zekere ambitie. We kunnen trouwens aannemen dat dit redacteurschap hen dichter bij Franse auteurs bracht die eveneens redactionele verantwoordelijkheden hadden opgenomen. Een analyse van de Belgische connecties van *Chimère* bevestigt deze veronderstelling. Met uitzondering van Paul Gérardy hadden de auteurs in deze eerste subgroep allemaal een progressief-liberale achtergrond. Geneeskunde en vooral rechten waren andermaal de populairste studiekeuzes. De meeste auteurs waren student of hadden gestudeerd aan de universiteit van Brussel, Luik of Gent. Tussen 1892 en 1893 resideerden zij dan ook in een van deze drie universiteitssteden. Professioneel was beeldend kunstenaar en occultist Jean Delville het enige buitenbeentje in deze groep. Hij was geschoold aan een kunstacademie en de enige die geen redactionele verantwoordelijkheden opnam. Hij compenseerde dit ruimschoots door zijn prominente rol in de Rozenkruisersloge Kumris en een aantal andere vormen van intellectuele sociabiliteit. Ook andere vormen van intellectuele en literaire sociabiliteit dan tijdschriften, of “sideline activities”, konden van tel zijn bij de opbouw van een literaire

loopbaan.¹⁴⁹ In deze eerste subgroep had niemand een boek gepubliceerd vóór de steekproefperiode 1892-1893. Ook het publicatiepatroon in tijdschriften van deze auteurs is erg duidelijk. Met minimum twee Belgische tijdschriften kan een band worden aangetoond, waaronder één sterke, namelijk met het tijdschrift waarvan ze redacteur waren. Zij waren niet verbonden met de Parijse cluster, enkel met de Occitaanse. Een uitzondering hierop was Emile van Heurck met zijn vertalingen van Multatuli in *Le Mercure de France*.

De tweede subgroep van auteurs die in Frankrijk publiceerden, was wel verbonden met de Parijse cluster. Zij waren ouder dan 26 jaar, maar enkel Camille Lemonnier en Edmond Picard waren de 40 ruim voorbij. De toenmalige visie op literaire carrière wordt gedeeltelijk bevestigd. In de Belgische auteursvereniging AEB was het bon ton te beweren dat wie niet in Parijs woonde geen enkele kans op slagen had. Toch bevinden zich in de steekproef 1892-1893 niet alleen in Parijs residerende schrijvers, maar ook auteurs uit Brussel. Het voorbeeld van Maurice Maeterlinck wordt stevast uit de kast gehaald wanneer de woonplaats van de schrijvers onder de loep wordt genomen. In 1892-1893 was Maeterlinck inderdaad de enige auteur die niet in Brussel of Parijs woonde. Maar aangezien hij voortdurend pendelde tussen Parijs, Brussel en zijn Gents ‘buitenverblijf’,¹⁵⁰ kan zijn loopbaan zeker niet gelden als een sluitend bewijs a contrario. Het echte startschot van zijn literaire carrière kwam er trouwens in 1885-1886 toen hij in Parijs, en niet in Gent of Brussel, aan de wieg stond van het Frans-Belgische *La Pléiade*. Dit efemere tijdschrift bracht een aantal protagonisten uit het symbolisme bijeen.¹⁵¹ Nog meer dan Maeterlinck was Charles van Lerberghe overtuigd van de noodzaak om Gent – “hermétiquement fermée à toute littérature”, dixit Maeterlinck – zo snel mogelijk achter zich te laten, wat gebeurde.¹⁵² Ook de meerderheid van auteurs uit deze tweede subgroep had een rechtendiploma en/of hoorde thuis in universitaire milieus. Slechts twee van hen, waaronder Picard, werden advocaat, de anderen professioneel auteur of auteur-journalist. Grégoire Le Roy beproefde zijn geluk als zakenman en Henry de Groux (1866-1930) was beeldend kunstenaar.

In 1892-1893 waren de meest gewaardeerde en actiefste Belgische auteurs in de Parijse cluster Maurice Maeterlinck (twee tijdschriften), André Fontainas (idem) en Emile Verhaeren (vier tijdschriften). Met zijn medewerking aan acht Belgische en vier Franse tijdschriften was Verhaeren de auteur die het meest in de kijker liep. Hij bevond zich duidelijk in het hart van de symbolistische beweging. In het Franse literaire veld beschikte dit trio over heel wat literair prestige. Wie daar geen aanspraak kon op maken, maar toch in *Le Mercure de France* publiceerde, was Henry de Groux. Deze beeldende kunstenaar werd niet om zijn literair, maar wel om zijn ar-

tistisch werk hoog ingeschat. Binnen de Franse kunstscene kon hij op meer waardering rekenen dan in zijn land van afkomst. Hij verliet Brussel en vestigde zich in Parijs.¹⁵³ De Groux was totaal afwezig in het Belgische tijdschriftenveld. Ook Georges Rodenbach, eveneens woonachtig in Parijs, koppelde geen centrale positie in het Belgische tijdschriftenveld aan zijn aanwezigheid in het hart van het symbolisme. In de massapers verschenen wel regelmatig feuilletons van zijn hand.

De tweede subgroep van auteurs die verbonden waren met de centrale symbolistische tijdschriftenclusters telde slechts vijf auteurs die in een Belgisch tijdschrift een redactionele verantwoordelijkheid hadden opgenomen. Voor individuele auteurs is de medewerking aan tijdschriften en in het bijzonder het lidmaatschap van een redactie op drie gebieden functioneel. Ten eerste was een tijdschrift een gedroomd medium om over een standpunt, visie of nieuwe esthetica te communiceren. Het symbolisme moet zowat de eerste kunststroming geweest zijn die op een dergelijke grote schaal gebruikgemaakt heeft van tijdschriften. De tweede functie is zoals reeds vermeld de creatie van opportuniteiten om de aandacht te trekken van critici en andere tijdschriften. Ten slotte was een publicatie in een toonaangevend tijdschrift vaak ook een consecratie. De ene functie hoeft de andere niet uit te sluiten en deze functies kunnen ook op het niveau van de auteur niet gereduceerd worden tot een logische sequentie. Voor Verhaeren was zijn redacteurschap van *L'Art Moderne* in 1893 niet enkel van belang om zijn zichtbaarheid te verhogen. Zijn betrokkenheid gaf hem ook de kans om zijn theoretische visie op sociale kunst en symbolisme met elkaar te verenigen. Bovendien vormde het redacteurschap zonder enige twijfel ook een bron van inkomsten. Edmond Picard stond erom bekend gul te zijn voor degenen die aan zijn zijde streden. Voor een professionele auteur als Verhaeren had het redacteurschap van een tijdschrift een andere functie dan voor studenten als Sérasquier en Friche die tot de eerste subgroep van auteurs behoorden. De logische maar niet causale of dwingende sequentie situeert zich in de correlatie tussen het nemen van redactionele verantwoordelijkheid, leeftijd en (in deze casus) de mogelijkheid om te publiceren in Frankrijk en uiteindelijk ook in Parijs. Redacteur zijn van een tijdschrift vergrootte met andere woorden de kans om een literaire loopbaan op te bouwen, maar was lang geen garantie. Sérasquier en Friche zijn voorbeelden van auteurs die verdwenen van de literaire scene.

Samenvattend kunnen we de beschrijving en analyse van de groep Belgische auteurs die in Frankrijk publiceerde, afronden door erop te wijzen dat het ging om twee subgroepen. De eerste subgroep bestond uit hoogopgeleide, ambitieuze jonge auteurs en was verbonden met de Occitaanse cluster. De andere subgroep

omvatte (ook literair) oudere auteurs, had een hogere literaire status en was verbonden met de Parijse cluster, het centrum van de symbolistische beweging.

België, de Provence en Parijs. Het tijdschrift Chimère

Een van opmerkelijkste patronen die door de netwerkanalyse van de dwarsdoorsnede 1892-1893 zichtbaar werd, is de nauwe band tussen de Occitaanse cluster en het Belgische tijdschriftenveld. Dit gegeven heeft te maken met het debat over het regionalisme. In de zomer van 1892 verscheen in *Le Figaro* een reeks bijdragen waarin auteur François de Nion op zoek ging naar de specifieke kenmerken van de Belgische literatuur. Hij onderscheidde twee groepen: de Vlamingen beriepen zich op hun Germaanse achtergrond, de Walen vielen terug op hun “génie Gaulois”. Vooral deze eerste groep met auteurs als Maeterlinck, Verhaeren en Eekhoud trok zijn aandacht. Hij zag een tendens om een eigen, Belgisch idioom te creëren met een Franse syntaxis en “la race flamande” als kenmerk. Zijn analyse lokte reacties uit, onder meer in *Le Mouvement Littéraire*, waar de Brusselaar Joseph Verbeeck (1871-1919) een omstandige rubriek over de Nederlandstalige letterkunde voor zijn rekening nam. Zonder de verdienste van Lemonnier of Verhaeren te willen ontkennen, wees Verbeeck op een grote onvolkomenheid: “ils écrivent en français, il est vrai, mais ils pensent en flamand.” Indien ze werkelijk wilden aansluiten bij ‘le caractère flamand’ restte hen slechts één optie, namelijk te schrijven in “le Néerlandais” en het voorbeeld te volgen van auteurs als Jan van Beers en Virginie Loveling.¹⁵⁴ Verbeecks bespreking lokte een reactie uit van *La Jeune Belgique*. De redactie van dit tijdschrift vond het nodig nog een keer stil te staan bij haar devies “soyons nous”: “La Jeune Belgique n’a jamais préconisé une littérature nationale, c’est-à-dire une littérature belge.” Ook het afdwingen van het bestaansrecht van een Belgische taal was nooit een streefdoel. Als “le belge” als taal dan al bestond, dan was het een hommage van Vlamingen en Walen aan de Franse taal. Het was hoogstens een jargon, allerminst een patois of dialect.

“Nous sommes donc des écrivains français. [...] Les écrivains de souche bretonne, normande ou provençale ont leur accent particulier, nous croyons que les écrivains de Belgique ont aussi le leur. Pourquoi ces derniers, qui sont nés à Bruxelles, à Gand ou à Liège, ne seraient-ils pas des écrivains de langue française au même titre que les écrivains nés à Paimpol [woonplaats van Pierre Loti], à Rouen ou à Marseille?”¹⁵⁵

De redactie van *La Jeune Belgique* ontwaarde bij Verbeeck ook een tendens die aanwezig was bij sommige auteurs uit de Provence, namelijk de overtuiging dat de streek en de lokale bevolking enkel in het Occitaans beschreven konden worden. Waarom zou het onmogelijk zijn het karakter van een streek of regio te schetsen zonder zich te bedienen van het lokale patois? Meer dan wie ook hadden auteurs als Georges Eekhoud en Charles de Coster de “âme flamande” uitgedrukt in de Franse taal, niet in een dialect of streektaal. Met dit commentaar vertolkte *La Jeune Belgique* ongetwijfeld de mening van het gros van de Belgische Franstalige auteurs aan het einde van de negentiende eeuw. Belangrijk om te onthouden is dat de redactie van *La Jeune Belgique* de Franstalige Belgische auteurs op gelijke voet plaatste met de Bretonse, Normandische en Zuid-Franse auteurs. Allen bedienden zich van het Frans. Belgen, Bretonnen en auteurs uit Zuid-Frankrijk hadden meer gemeen dan op het eerste gezicht bleek.

De relatie met Zuid-Franse schrijvers en tijdschriften kwam voor de periode 1892-1893 vooral tot uiting via een sterke band tussen *Chimère*, *Floréal* en *Le Réveil*. Voor een beschrijving van het ontstaan van deze netwerkcluster moeten we terug naar de tweede helft van de jaren 1880, meer bepaald naar de studentenkringen aan de Brusselse universiteit. Naar analogie met het ter ziele gegane, symbolistische *La Pléiade*, het Frans-Belgische tijdschrift waarin Maeterlinck en zijn leeftijdsgenoten enkele jaren eerder zich in Parijs op het voorplan hadden gewerkt, werd een nieuwe *La Pléiade* (1889-1890) opgericht. Uitgever Paul Lacomblez en Albert Arnay waren de initiatiefnemers. Ze kregen de steun van Fernand Séverin en de uitgeweken Gentenaars Charles van Lerberghe en Fernand Roussel.¹⁵⁶ Via Van Lerberghe bestond er trouwens een persoonlijke band tussen beide bladen. Van Lerberghe was op dat ogenblik als student verbonden met de Brusselse universiteit en onderhield vriendschappelijke contacten met Arnay.¹⁵⁷ In die tijd studeerden zowel José Hennebicq als Fernand Roussel rechten aan dezelfde universiteit. Ze waren de beste vrienden van academiestudent Jean Delville, die toen nog literaire aspiraties koesterde.¹⁵⁸ Eenmaal de studies volledig of bijna afgerond lag een verblijf in het buitenland voor de hand. Aan het einde van de negentiende eeuw was Parijs de meest voorkomende bestemming. Vanaf het begin van de jaren 1880 intensifieerden de contacten tussen de Belgische en Franse studentenverenigingen. Meestal waren personen met literaire ambities degenen die – in Parijs dan toch – het voorzitterschap van de overkoepelende studentenvereniging waarnamen en voor een grotere mobiliteit zorgden.¹⁵⁹ Deze contacten beperkten zich zeker niet tot de Parijse verenigingen. Ook met de studentenkoepel uit Montpellier werden goede relaties onderhouden.¹⁶⁰

Het duurde niet lang vooraleer het studententijdschrift *La Pléiade* ten onder ging aan de concurrentie van andere bladen. Roussel, Séverin en Arnay werden geac-capareerd door *La Jeune Belgique* en kregen in 1891, op de aanwezigheidslijst van het tweede lustrum, de omschrijving “de la Jeune Belgique” mee. Sommigen maakten zelfs gewag van een fusie tussen beide tijdschriften.¹⁶¹ Niet iedereen kwam even goed aan zijn trekken in *La Jeune Belgique* of *La Wallonie*. In Namen werd in 1890 dan ook een nieuw blad boven de doopvont gehouden. *Namur-Jeunes*, “Revue littéraire mensuelle”, later kortweg *Les Jeunes* (1890-1891), wist een groot deel van de medewerkers van *La Pléiade* over te nemen. *Les Jeunes* werd door de Gentse studenten nauwlettend gevolgd. In *Les Essais* van de Cercle Littéraire Français, de voorloper van *Le Réveil*, werden bijdragen overgenomen of besproken van Tristan Maldange (i.e. Paul Gérardy), Albert Arnay, Geo Mauvère, José Hennebicq, Charles Delchevalerie, Georges Touchard (eveneens student rechten in Brussel), Jean Delville, “fumiste wallon” Charles Frappart, Léon Paschal en Fernand Roussel.¹⁶² De publicaties van Charles Frappart, Mauvère en co. werden uitgegeven door de Naams-Mechelse katholieke uitgever Leopold Godenne (1850-1922). Godenne publiceerde zelf ook een aantal boeken, zowel in het Waals als in het Frans en staat bekend als “vulgarisateur du wallon de Namur”.¹⁶³ Ook toneelschrijver, auteur en journalist Auguste Vierzet (1864-1960) schreef bijdragen voor *Les Jeunes*. Hij deed eveneens pogingen om het Naamse dialect te rehabiliteren in literaire publicaties en kritieken.¹⁶⁴ Opnieuw was dit tijdschrift geen lang leven beschoren. Het werd opgeslorpt door een blad uit Montpellier: *Chimère*. Louis D.B. (Sérasquier) drukte in *Le Réveil* zijn spijt uit: “Dommage! Car c’était un des rares bons journaux littéraires belges.”¹⁶⁵ Lang duurde de treurnis niet. In het volgende nummer van *Le Réveil* werd reeds rijkelijk geciteerd uit *Chimère* dat zonder meer de plaats van *Les Jeunes* had ingenomen. Trouwens, alle hierboven opgesomde medewerkers van *Les Jeunes* vinden we ook terug in de kolommen van *Chimère*.

Chimère, een nooit eerder bestudeerd tijdschrift, werd op het moment van de fusie bestuurd door Paul-Redonnel. In Montpellier zat Redonnel op de schoolbanken met Jean Charles-Brun (1870-1946).¹⁶⁶ Deze katholieke Dreyfussard richtte in 1900 de Fédération Régionaliste Française op, een decentralistische denktank. In ‘Belgische’ termen kan hij een christendemocraat worden genoemd. De denktank wilde een alternatief bieden voor de Action Française; het orgaan had trouwens de titel *Action Régionaliste*. Toch hebben Redonnel, Charles-Lebrun en Charles Maurras (1868-1952) niet altijd tegenover elkaar gestaan. In de jaren die aan de oprichting van *Chimère* voorafgingen, beproefden ze hun geluk in Parijs waar ze actief waren in de uitlopers van *Le Félibrige*, een literair genootschap dat de be-

vordering en de verspreiding van de Provençaalse taal tot doel had. Félibrige werd de benaming van de Provençaalse (nationalistische) cultuurbeweging. Maurras was in 1892-1893 trouwens niet alleen literair actief in de Occitaanse cluster maar tegelijkertijd ook in het toonaangevende *L'Ermitage*. Redonnel wist zich eveneens te laten opmerken in het hart van de symbolistische beweging. Hij werd redactiesecretaris van het Parijse tijdschrift *La Plume*. In het begin van de jaren 1890 was hij goed bevriend met de jonge André Gide, die in *Chimère* een aantal bijdragen liet optekenen onder het pseudoniem André Walter.¹⁶⁷

In 1892 verliet Redonnel Parijs en de redactie van *La Plume*. Hij vestigde zich in Montpellier waar hij zich voltijds bezighield met esoterie, theosofie en regionalisme. Hoe kon dit beter dan door de uitgave van een tijdschrift? Aanvankelijk was Léon Durocher (1862-1918) zijn redactiesecretaris. De Breton Durocher¹⁶⁸ werd na enkele nummers vervangen door de jonge Joseph Loubet (1874-1951) en Pierre Devoluy (1862-1932). Ook zij waren “apôtre du Félibrige”.¹⁶⁹ Vooralsnog was hun band met het symbolistische centrum niet erg sterk; ze publiceerden enkel in de Occitaanse cluster, onder meer in het occult-katholieke tijdschrift *Le Saint Graal*. Julian Wright wees eerder op een “occultation” van de regionalistische beweging in Frankrijk. Daarmee gaf hij aan dat de beweging in de vergetelheid was geraakt.¹⁷⁰ Het is duidelijk dat er een occultisering van de regionale bewegingen plaatsvond, of beter, een integratie van de occulte en esoterische esthetica en levenswijze met de regionalistische en nationalistische tendensen. Ook Emmanuel Signoret, de hoofdredacteur van *Le Saint Graal*, en Emmanuel Delbousquet (1871-1902), hoofdredacteur van *Essais de Jeunes*, uitgegeven in Toulouse, publiceerden regelmatig in Belgische tijdschriften. In hun eigen tijdschriften bespraken ze vol lof de inhoud van de Belgische bladen.¹⁷¹

In de al eerder aangehaalde enquête van *Le Mouvement Littéraire* zette Redonnel omstandig de bakens van ‘zijn’ tijdschrift uiteen: “Le Revue sera éclectique. C’est son droit; ce sera son devoir: seule manière de faire triompher le talent au profit des lecteurs et abonnés intellectuels qui nous viendront, et non au profit d’une école. [...] Nous essayâmes de prouver que l’art moderne et le catholicisme ne sont conciliables, que le patriotisme est beau en dehors de toute intellectualité; et sans trop approfondir, comme il seyait, nous formulâmes notre socialisme, notre positivisme et notre idéalisme, nullement incompatible entre eux. [...] On sait que la Revue naquit à Montpellier, ville de réputation très haute, à cause de son université; et par l’organe de quelques jeunes d’élite, nous suscita, en secondant, une tentative décentralisatrice.” *Chimère* had de bedoeling om de intellectuele banden met Parijs te onderhouden en zo mogelijk te versterken, maar het tijdschrift on-

derschreef ook de doelstellingen van een bevriende groepering in Montpellier die zich profileerde als literaire federalisten: “En quelques mots, nous serons fédéralistes littéraires.”¹⁷²

Toch was niet iedereen het eens met de Provençaalse toenadering tot de Belgen. Dit werd ook in *Le Réveil* opgemerkt. “Chimère ouvrant toutes larges ses colonnes aux écrivains belges, comme nous les ouvrons très sympathiquement à nos frères de France, M. Maurras, reproche, en particulier à Pierre Devoluy, d’appeler *la horde des belges* pour le dam, voire l’extermination de l’esprit roman”. Besepte men in Frankrijk niet welke moeite het koste de Franse taal te beschermen tegen de “flamingants et Mufles”? Zij konden elke steun gebruiken. Federalisme in de politieke zin van het woord kon de redactie van *Le Réveil* gestolen worden. Voor dichters waren er geen grenzen: er bestond “un seul peuple [voeg toe: français]: ceux qui professent la Culte du Beau, sans distinction de genre ni d’école”.¹⁷³ Deze passage is ook van belang omdat ze aantoont dat reeds lang voordat jonge en vooral katholieke literatoren en critici als Henri Davignon en Pierre Nothomb kennismaakten met Maurras en de Action Française, Maurras gelezen en besproken werd.¹⁷⁴ Alle elementen voor een discussie over het Belgische nationalisme naar analogie met het Franse nationalisme van de Action Française, de fundamente van de ‘âme belge’-theorie van Edmond Picard, een opkomend Vlaams nationalisme en toenemend Waals identiteitsbesef waren reeds in 1893 aanwezig. Ik herhaal dat het in essentie ging om een literair identiteitsbesef en dito constructie, in het bijzonder bij auteurs achter *Floréal*, *La Wallonie* maar ook bij degenen actief in *Le Réveil*. Niettemin is de stap naar een ‘politiek’ nationalisme snel gezet. In dat opzicht kunnen we wijzen op een aantal overeenkomsten tussen de Provençaal Charles Maurras en een aantal van zijn Belgische leeftijdsgenoten.

Inhoudelijk mochten er dan wel veel parallellen zijn tussen *Les Jeunes*, *Floréal*, *Le Réveil* en *Chimère*, het zijn individuen die uiteindelijk tot een fusie of overname moeten beslissen en het kan niet anders dan dat er persoonlijke, vriendschappelijke banden geweest zijn tussen Redonnel en een of meerdere protagonisten van *Les Jeunes*. In de schaarse vermeldingen van *Les Jeunes* wordt Paul André, een van de stichters van de Franstalige auteursvereniging AEB, naar voren geschoven als directeur en bezieler van het tijdschrift.¹⁷⁵ Het was echter niet André maar wel Georges Angelroth (1873-1938) die op het banket van *La Jeune Belgique* in 1891 *Les Jeunes* als directeur vertegenwoordigde.¹⁷⁶ Hoogstwaarschijnlijk bediende hij zich van het pseudoniem Géo Mauvère.¹⁷⁷ Angelroth pendelde rond 1890 tussen Namen en Brussel, waar hij studeerde aan de universiteit.¹⁷⁸ De persoon die Redonnel en Géo Mauvère bij elkaar brengt is Tristan Klingsor (1874-1966). Klingsor (i.e. Léon Leclère, een minder dui-

delijk Wagneriaans pseudoniem is onmogelijk) groeide op in de buurt van het Noord-Franse Beauvais. Inmiddels verhuisd naar Parijs, was hij in 1892-1893 prominent aanwezig in *Le Réveil* en in de Occitaanse cluster.¹⁷⁹ Op basis van de vele gedichten die aan Géo Mauvère opgedragen werden, kan niet anders dan besloten worden dat Mauvère een centrale positie bekleedde. Het opdragen van een gedicht aan andere auteurs, vrienden of familie was stevig ingeburgerd in symbolistische tijdschriften, vooral bij jongere auteurs. Ofwel viel een literair voorbeeld deze eer te beurt (zonder de persoon in kwestie noodzakelijk te kennen), ofwel iemand met wie een persoonlijke, affectieve band bestond. Mauvère droeg in 1892 verschillende van zijn gedichten op aan Klingsor en omgekeerd. Het kan niet anders dan dat ze elkaar in Parijs ontmoet hadden en dat de contacten tussen Redonnel en Mauvère eveneens in Parijs gelegd werden. De Belgische bijdragen voor *Chimère* werden door Mauvère verzameld en opgestuurd naar Montpellier.¹⁸⁰ Uitgever Paul Lacomblez verzorgde het administratieve luik van het Belgische abonnementenbeheer.

Chimère hield in 1894 op te bestaan, maar het kreeg onmiddellijk een opvolger: *La Coupe*. Het nieuwe blad werd bestuurd door Joseph Loubet, die ondertussen zijn geluk in Parijs aan het beproeven was en er de *Félibrige de Paris* animeerde. Montpellier bleef wel de thuisbasis.¹⁸¹ Ook *La Coupe* kon rekenen op Belgische medewerkers, maar het waren de Belgen uit de tweede subgroep van auteurs die in Franse tijdschriften publiceerden: Maeterlinck, Verhaeren, Rodenbach en Van Lerberghe. Van de jonge garde resteerde enkel Rodrigue Sérasquier. *La Coupe* had verkooppunten in Brussel en Antwerpen, wat betekent dat het tijdschrift zich expliciet tot de Belgische markt richtte. Met *La Coupe* kreeg de ‘provencaalse connectie’ tussen België en Frankrijk een bestendig karakter en bleef ze niet beperkt tot een toevallige samenwerking tijdens de steekproefperiode. Tijdschriften als *Chimère* waren een vorm van auteurssociabiliteit waarmee auteurs uit de Franse periferie, inclusief België, zich ten aanzien van het dominante centrum manifesteerden.

2 ‘Le mouvement des intellectuels’: 1907-1908

De analyse van de dwarsdoorsnede 1892-1893 heeft aangetoond dat de verzuiling van het maatschappelijk leven zich slechts gedeeltelijk voordeed in het tijdschriftenveld. *La Jeune Belgique* was een tijdschrift van intellectuelen, lang niet alleen van auteurs die de kunst om de kunst genegen waren, en nam als dusdanig een centrale positie in het tijdschriftenveld in. Rond dit blad cirkelden tal van satellieten, veelal jongerentijdschriften, die eveneens het pluralisme hoog in het vaandel voer-

den. Tijdschriften schoten uit de grond als paddenstoelen, als een soort heksenkring rond de meest toonaangevende tijdschriften van het moment. De occulte invloeden waren prominent aanwezig. Het volgende onderdeel van dit hoofdstuk schetst de evolutie die het tijdschriftenveld op vijftien jaar tijd onderging en besteedt aandacht aan de loopbanen van de auteurs en van de tijdschriften. Het longitudinale perspectief wordt operationeel door de dwarsdoorsnede van het tijdschriftenveld in 1892-1893 te vergelijken met de dwarsdoorsnede in 1907-1908. Slechts vier van de tijdschriften uit de eerste dwarsdoorsnede verschenen nog in 1907. Daarom moeten eerst en vooral de nieuwe spelers worden voorgesteld. Vervolgens worden opnieuw clusters en groepen bekeken. Zonder de Franse tijdschriften bij de analyse te betrekken kunnen op die manier toch de verhoudingen met het Franse literaire veld naderbij bekeken worden.

2.1 De nieuwe spelers. Een introductie

Tijdschriften gaven in 1907 nog steeds de meeste structuur aan het literaire veld en meer dan ooit werden ze gekoppeld aan andere vormen van literaire sociabiliteit. Prima tijdsdocumenten die dit aantonen zijn de ‘literaire herinneringen’ van Georges Rency en Paul Prist (1882-?).¹⁸² Vooral deze laatste legt heel nadrukkelijk de link tussen tijdschriften, redactievergaderingen en de “cabarets littéraires”: “c’est au cabaret que la vie spirituelle d’alors se forma”.¹⁸³ Vooral taverne Roi Gambinus en Au Roy d’Espagne, de redactielokalen van *Le Thyrsé* (1899-1969) moeten een trefpunt van betekenis geweest zijn. Veel “bohémiens” zag hij niet in de bruine literaire kroegen. Het waren de bourgeois die zich verzetten tegen het burgerlijk conformisme, maar die het comfort van een burgerlijk bestaan niet wensten op te geven. Prist stelde ook vast dat de personen die dergelijke activiteiten frequenteerden in de eerste plaats student waren, leerkracht, professor, dokter, notaris of ambtenaar en pas in de tweede plaats schrijver: “ce ne sont pas des professionnels”.¹⁸⁴ De interpretatie van auteur-journalist Prist is niet in tegenspraak met de eerder beschreven professionalisering van het schrijverschap. Het is integendeel een bewijs voor de vaststelling dat professionele auteurs niet geïsoleerd kunnen worden van andere intellectuelen en dat de autonomisering van het literaire veld ten opzichte van het bredere intellectuele veld heel relatief en voor wat betreft de belle époque ideëel was.

Le Thyrsé, dat zichzelf als opvolger van *La Jeune Belgique* beschouwde, werd inderdaad bestuurd door personen met een interesse die breder was dan het literaire.

De drijvende kracht achter dit tijdschrift was Léopold Rosy (1877-1968), een vrijzinnige leraar, criticus en auteur van literaire en pedagogische boeken.¹⁸⁵ *Le Thyrsé* wilde ook meer zijn dan een tijdschrift. De ‘Soirées Littéraires’ van het blad waren een belangrijk trefpunt van intellectueel Brussel.¹⁸⁶ Een van de habitués was de Antwerpenaar André Baillon (1875-1932), een mentaal labiele gigolo die zijn debuut in *Le Thyrsé* maakte¹⁸⁷ en zich in het tijdschrift afzette tegen de oprichting van de auteursvereniging AEB. Hij verwierp alle mogelijke vormen van officiële steun aan de literatuur, een principe waar hij in de praktijk zelf nogal flexibel mee omging.¹⁸⁸ Samen met Maurice Boué (1877-?) behoorden Rosy en Baillon na de eeuwwisseling tot de steunpilaren van het tijdschrift: “Eux, ils étaient le groupe central, l’assise solide sur quoi reposait le Thyrsé.”¹⁸⁹ Boué trok niet veel later naar Parijs om er zijn geluk te beproeven en voegde ‘de Villiers’ aan zijn naam toe. Zijn publicaties hadden vaak een esoterisch of occult onderwerp. Hij ontpopte zich als chroniqueur en geschiedschrijver van het Franse idealisme en de Tempeliers.¹⁹⁰

Aan het begin van de twintigste eeuw was Parijs nog steeds het licht waarnaar Brussel en Franstalige België zich keerden. Ook in Nederlandstalig België en in Nederland werkte wat in Parijs gebeurde aanstekelijk.¹⁹¹ Het kosmopolitisme van een nieuwe generatie flaminganten zoals August Vermeylen zorgde ervoor dat Frankrijk minder en minder als ervvijand werd beschouwd. Toch was de relatie met Parijs ambivalent.¹⁹² In de periode die voorafging aan de oprichting van de auteursvereniging AEB, was de spanning tussen de Belgische ‘nationalisten’ en zij die meenden deel uit te maken van de Franse, hexagonale cultuurruimte voelbaar. Toch sloten ook ‘francofiële’ auteurs zich aan bij de AEB en werd de discussie intern voortgezet. Meer nog dan in 1892-1893 hield de te volgen literaire strategie de auteurs bezig en met de hete adem van de Vlaamse beweging in de nek kreeg alles veel meer een politieke in plaats van een culturele invulling. Ik citeerde al Grégoire Le Roy die vond dat er veel te veel tijd besteed werd aan onderzoek over de “Belgische ziel” in plaats van offers te brengen aan “het altaar van de kunst”.¹⁹³ Ook hierover getuigt Paul Prist: “Dans toutes les discussions ouvertes aux soirées des cabarets littéraires, cette opposition entre les tenants des lettres belges et ceux des lettres françaises proprement dites, s’affirmait avec violence”.¹⁹⁴ In deze verhitte discussie namen twee nieuwe tijdschriften tegengestelde standpunten in: *La Belgique Artistique et Littéraire* (1905-1914) en *Antée* (1905-1908).

La Belgique Artistique et Littéraire, “Revue nationale du mouvement intellectuel” werd bestuurd door Paul André, oud-legerofficier, stichtend lid van de auteursvereniging AEB, lid van het syndicaat van de Belgische toneelschrijvers en vanaf 1910 ook van de Franse auteursvereniging SACD. Ik wees er eerder al op dat dit tijd-

schrift zich in de ondertitel afficheerde als orgaan van de Belgische “mouvement intellectuel”.¹⁹⁵ Het was een nieuwe poging om België een echt nationaal kunsttijdschrift te schenken: “Nous voulons la nôtre NATIONALE, disons nous.” In het prospectus kon een verwijzing naar Parijs niet ontbreken: “Autrefois nos élégantes ne s’habillaient qu’à Paris; comme nos intellectuels n’alimentaient leurs lectures qu’à Paris. Celles-là sont guéries.” Het was genoeg geweest. Het tijdschrift zou de oorlogjes tussen de kleine scholen trachten te overstijgen en elke opinie, ideologie en partij aan bod laten komen. En het blad hield woord: de ene studie over de ‘âme belge’ volgde op de andere. Dat Edmond Picard achter de schermen de touwtjes in handen had is duidelijk. Hij had een maandelijks theaterrubriek en de zaak werd gerund door zijn opvolger Fernand Larcier en door Paul André.¹⁹⁶ *La Belgique Artistique et Littéraire* had een relatief groot publieksbereik. Financiële zorgen waren er niet want het blad werd betoelaagd door de overheid. Tussen 1905 en 1910 verschenen 16 volumes van minstens 500 pagina’s met daarin 12 integrale romans.¹⁹⁷ Naar analogie met bijvoorbeeld *Le Mercure de France* gaf het tijdschrift ook een eigen boekenreeks uit en had het de ambitie om een eigen uitgeverij op te starten waarin Belgische auteurs aan hun trekken zouden komen. In de reeks werden kritieken, (recente) literaire geschiedenis, dichtbundels en toneel uitgegeven, soms een overdruk uit het tijdschrift.¹⁹⁸ Net zoals de AEB ontving *La Belgique Artistique et Littéraire* voor de reeks een toelage van de Belgische regering. Nederlandstalige literatuur kwam in het tijdschrift zelden aan bod. Georges Eekhoud en nadien André de Ridder (1888-1961) bespraken sporadisch de belangrijkste evoluties in de Nederlandstalige productie. Nederlandstalig scheppend werk werd in vertaling opgenomen, maar enkel Stijn Streuvels en na de steekproefperiode August Vermeylen vielen deze eer te beurt.

Aan de andere kant van het spectrum vinden we *Antée*. Dit tijdschrift staat geboekstaafd als de voorloper van *La Nouvelle Revue Française*, een van de belangrijkste Franse tijdschriften uit het interbellum.¹⁹⁹ Meteen is ook duidelijk dat dit tijdschrift sterk op Frankrijk georiënteerd was. Ik wees er eerder al op dat *Antée* sceptisch stond tegenover de oprichting van een nieuwe Belgische Académie voor Franstalige letterkunde. Veel medewerkers speelden de eerste viool op het eerste Congrès International pour l’Extension et la Culture de Langue Française. *Antée* werd opgericht door Christian Beck (alias Joseph Bossi), Henri Vandeputte (1877-1852) en de nog jonge socialistische journalist Louis Piérard (1886-1951).²⁰⁰ Piérard studeerde één jaar aan de Brusselse universiteit, wat volstond om hem in contact te brengen met de literaire avant-garde van dat moment. Bankier en dichter André Ruyters (1876-1952) vervoegde wat later de redactie. Aanvankelijk werd het tijdschrift uitgegeven

in Brussel, maar vanaf de tweede jaargang kozen ze voor de Engelse uitgever Arthur Herbert, actief in Brugge.²⁰¹ Het mooi uitgegeven *Antée* betekende voor St-Catherine Press en de luxedrukker Verbeke de doorbraak in Franstalig België en Frankrijk. Toen in 1906 *L'Ermitage* ophield te bestaan, stelde Ruyters aan Gide voor om een Frans-Belgisch tijdschrift op te richten; "l'Antée enrichi". Hij hoopte dat Gide het hoofdredacteurschap zou aanvaarden, maar zo ver kwam het niet. Eerst moest ook *La Revue Blanche* er het bijltje bij neerleggen vooraleer Gide en zijn vrienden meer en meer in *Antée* begonnen te publiceren.²⁰² Net zoals de antipode *La Belgique Artistique et Littéraire* maakte *Antée* werk van een eigen boekenreeks uitgegeven door Arthur Herbert.²⁰³ Volgens Albert Mockel, vriend van Gide en inspiratiebron van de jonge Belgen, was *Antée* het beste Belgische tijdschrift: "les autres sont ou trop spécialisés, ou trop peu littéraires ou encore infectés de ce particularisme belgeois qui est la forme bruxelloise du nationalisme". Hij beweerde tevens dat *Antée* met een oplage tussen de 2000 en de 3000 exemplaren ook commercieel een succes was.²⁰⁴

Ook in de periode 1907-1908 liepen er politiek-ideologische breuklijnen door het tijdschriftenveld. Het katholieke *La Revue Générale* en het liberaal-vrijzinnige *La Revue de Belgique* bleven actief, onder meer als elkaars tegenpolen. *L'Art Moderne* beheerste nog de linkerkzijde van het tijdschriftenveld en slaagde er keer op keer in de vinger aan de artistieke pols te houden en vernieuwende kritieken te publiceren. Ook aan liberale zijde bewoog er weinig. Pas tijdens het interbellum zou er een nieuw liberaal literair-artistiek tijdschrift van betekenis verschijnen, *Le Flambeau*.²⁰⁵ Het katholieke, naar het modernisme neigende *Le Drapeau* was inmiddels opgevolgd door *Durendal* (1894-1914) dat de bedoeling had "de constituer une revue catholique d'un art pur, d'une littérature saine et morale, une revue idéaliste, éclectique, impartiale et indépendante".²⁰⁶ De mystiek en het idealisme, reeds aanwezig bij *Le Drapeau*, werden voortgezet en zelfs versterkt.²⁰⁷ *Durendal* wilde ook meer zijn dan een tijdschrift. *Durendal* was een beweging rond de priester Henri Moeller en de protagonisten van het congres van Mechelen in 1891. De beweging gaf zichzelf de naam Cercle Littéraire de Durendal zonder in de strikte zin van het woord een vorm van formele sociabiliteit te zijn, met lidmaatschappen, een bestuur en regelmatig georganiseerde activiteiten.²⁰⁸ 'Cercles' waarin de dames en heren achter *Durendal* elkaar ontmoetten, waren er natuurlijk wel, maar een formele overkoepeling bestond niet. In 1904 was ook *Durendal* van start gegaan met de periodieke uitgave van boeken. Net zoals het tijdschrift overleefde de reeks de Eerste Wereldoorlog niet, maar ze werd aan begin van de jaren 1930 opnieuw opgestart.²⁰⁹

Inmiddels was *La Jeune Droite* niet zo jong meer. Van den Bosch en Carton de Wiart naderden de leeftijd van veertig. Ze kregen het gezelschap van een aantal

jonge strijdvaardige katholieken zoals Pierre Nothomb (1887-1966), die toen nog niet flirtte met de grenzen van de democratie of dweept met Maurras. Toch behield de wat oudere generatie de boventoon.²¹⁰ Vanuit de Belgische ‘provincie’ kwam er gemor. Onder het motto “L’Art est le souvenir de la présence universelle de Dieu” (citaat van de Franse katholiek Ernest Hello) richtte een aantal jongeren in juli 1907 *L’Annonciateur*, “Revue littéraire de combat” op.²¹¹ Een van hen was de latere christendemocratische regionalist Elie Baussart (1887-1965).²¹² Léon Wauthy (alias Léon-Marie Thylienne) deed de administratie.²¹³ De esoterische dichter en volksschrijver Wauthy, een van de weinige veelschrijvers die geen lid was van de AEB, publiceerde in de steekproefperiode 1907-1908 ook in *La Société Nouvelle*. Toch bevond *L’Annonciateur* zich in een perifere positie. Het blad is niet in het sociogram opgenomen, omdat het met geen andere tijdschriften minimaal drie medewerkers deelde. Begin 1908 hield het reeds op te bestaan.

Ook *Le Samedi Littéraire et Artistique* (1904-1907) was oorspronkelijk een uitgesproken katholiek tijdschrift. Het blad werd opgericht door een zekere Abbé van der Elst, een priester uit de omgeving van Henri Moeller. Na zijn overlijden nam de Antwerpse katholieke advocaat Edmond de Bruyn (1875-1956) de fakkel over. De Bruyn was prominent aanwezig tijdens het katholieke reveil aan het einde van de negentiende eeuw en had samen met Marius André, de eerder aangehaalde vriend van Charles Maurras en redactielid van *Chimère*, een internationaal katholiek kunsttijdschrift trachten te exploiteren.²¹⁴ Zowel dit tijdschrift als *Le Samedi* bracht geen succes. Van der Elst en in zijn spoor ook De Bruyn trachtten van *Le Samedi* een tijdschrift te maken dat een breed publiek kon bereiken, maar faalden in hun opzet. Ten einde raad vroeg De Bruyn aan Georges Rency of hij het tijdschrift vanuit Brussel wilde besturen. Rency stemde toe en schreef in zijn literaire herinneringen: “Ma prise de position coïncidait avec ma nomination de secrétaire général de l’Association des Ecrivains Belges.”²¹⁵ Rency was zijn loopbaan begonnen met de oprichting van *Stella* (1894-1895) dat uiteindelijk zou opgaan in *Le Coq Rouge*. Hij had geen katholiek profiel, maar zag er geen graten in om in katholieke tijdschriften te publiceren. Firmin van den Bosch juichte dit toe.²¹⁶

Niet voor niets was Rency een ideale persoon om het bestuur van de AEB op zich te nemen. Hij verzoende alle politiek-ideologische tegenstellingen en in zijn kritieken uitte hij zich zelden als voor- of tegenstander van een bepaalde esthetica. Rency was een conformistische organisator en volgde een totaal andere strategie dan zijn jeugdvriend Henri Vandeputte, die aan zijn literaire carrière timmerde in *Antée* en voor Parijs koos. De ambigue relaties die Rency en bij uitbreiding de AEB onderhielden met de SGDL, tonen aan dat ook Rency een twee-

sporenstrategie ontwikkelde. In de periode voor Rency *Le Samedi* in de schoot geworpen kreeg, kwam de werking van de AEB uitvoerig aan bod. Het was ook in *Le Samedi* dat de polemiek over “le Vœu des Ecrivains”, in essentie dus over de oprichting van een Académie, werd uitgevochten. Toch was het tijdschrift meer dan een mededelingenblad. Met de steun van mecenas Raymond Hottat maakte Rency er een blad van dat niet langer toegevingen moest doen aan het grote publiek.²¹⁷ In 1908 werd *Le Samedi* vervangen door *La Vie Intellectuelle* dat veel meer een ‘kappeltje’ was, met bijeenkomsten, activiteiten en een eigen boekenreeks. Het nieuwe blad sloeg geen nieuwe richtingen in en was veeleer een poging tot consecratie.²¹⁸ Hottat, die zelf ook wel eens publiceerde, trad andermaal op als gulle mecenas.²¹⁹

Na negen jaar stilte werd in 1907 *La Société Nouvelle* heropgestart door het trio Jules Noël, Léon Legrave (1874-1940) en Louis Piérard.²²⁰ Noël, een leraar, en Legrave waren in Bergen respectievelijk voorzitter en secretaris van de colinsistische Ligue pour la Nationalisation du Sol.²²¹ Beiden waren literair en journalistiek actief, lid van de Liga voor de Mensenrechten en hadden nauwe banden met reformpedagogen. De colinsistische en anarchiserende draad van de eerste reeks werd in 1907 weer opgepikt.²²² “Fidèle à la haute pensée dont s’inspira le fondateur de *La Société Nouvelle*, notre intention est de nous conformer au plan qu’il a suivi et qui constituait la vraie synthèse du mouvement intellectuel contemporain.” Vele auteurs “qui devaient devenir célèbres” hadden hun debuut gemaakt in de eerste reeks en opnieuw zou gestreefd worden naar een mix van jong talent en gevestigde waarden. Bedoeling was ook een forum te bieden aan “l’élites des intelligences dans le domaine de la sociologie, de la littérature et des arts”. Verheugd werd ook aangekondigd dat het nieuwe *La Société Nouvelle* kon terugvallen op de expertise en de “relations” van Augustin Hamon (1862-1945), de directeur van het opgedoekte *L’Humanité Nouvelle* (1897-1903) dat de ‘negentien jaar stilte’ had overbrugd. In 1906-1907 werd in Gent een nieuwe reeks van *L’Humanité Nouvelle* uitgegeven, maar hierover is tot op heden weinig geweten.²²³ Hamon beschouwde *La Société Nouvelle* “comme la suite naturelle de ‘L’Humanité Nouvelle’”.²²⁴ Augustin Hamon was niet alleen een Franse vrijdenker, libertair en later socialist maar ook een notoire antisemiet.²²⁵ Inhoudelijk waren de verschillen met de eerste reeks minimaal, zelfs de medewerkers waren gedeeltelijk dezelfde personen. *La Société Nouvelle* wenste opnieuw een internationaal tijdschrift te zijn. In de persoon van Henri Bonnet (1888-1978) vond de redactie een Parijse redacteur.²²⁶ Samen met Antée bevond *La Société Nouvelle* zich aan de Frans-Belgische breuklijn in het Belgische tijdschriftenveld. Tijdens de eerste jaargangen van de tweede reeks had de redactie opnieuw een balans gevonden tussen wetenschap (sociologie), politiek, kunst en literatuur.²²⁷

In 1907-1908 waren er ten slotte ook nog efemere – beter: vergeten – tijdschriften zoals het Antwerpse *Le Florilège Artistique et Littéraire* (1904-1914). Opgericht door een aantal (ex-)militairen die zich met literatuur bezighielden, slaagde *Le Florilège* erin om onder meer via redacteur Arthur Baland (1867-1945), een legerarts uit Doornik, medewerkers uit het andere landsgedeelte te engageren. Antwerpenaar Georges Buisseret, eveneens een oud-militair, was een briljant criticus en directeur van *Le Florilège*. Zijn besprekingen van Maeterlinck, Verhaeren en Van Lerberghe raakten zelfs in de kolommen van *Le Mercure de France*. *Le Florilège* was ook het tijdschrift waarin de Antwerpse Franstalige dichteres Marie Gevers (1883-1975), mede onder impuls van Verhaeren, debuteerde.²²⁸ Ook de Nederlandstalige auteur Arthur Cornette (1880-1945) hield zich op in de Antwerpse kringen rond *Le Florilège*.²²⁹ Samen met André de Ridder was hij in 1907-1908 een van de weinige auteurs die zowel in Nederlandstalige als Franstalige tijdschriften publiceerden.²³⁰ Ook *La Fédération Artistique* was een van oorsprong Antwerps tijdschrift. Het blad richtte zich hoofdzakelijk op beeldende kunsten en werd bestuurd door Alphonse van Ryn en de tweetalige vertaler-auteur Gustave Lagye.²³¹ Het had de reputatie erg conservatief te zijn, maar na de teloorgang van de occulte tijdschriften uit het begin van de jaren 1890 wist het veel van hun medewerkers te engageren. Er werd ook meer aandacht besteed aan literatuur. Beeldend kunstenaar Edgar Baes vond in *La Fédération Artistique* zijn nieuwe spreekbuis en begon zich steeds meer als professioneel auteur naar voren te schuiven, onder meer met zijn lidmaatschap van de AEB. Georges Dwelshauvers nam de muzikale kroniek voor zijn rekening. Gent, in de steekproef 1892-1893 nog vertegenwoordigd met drie Franstalige tijdschriften, is deze keer niet meer aanwezig. Alle ‘nieuwe’ tijdschriften met een nationaal of internationaal blikveld hielden in 1907 op te bestaan.

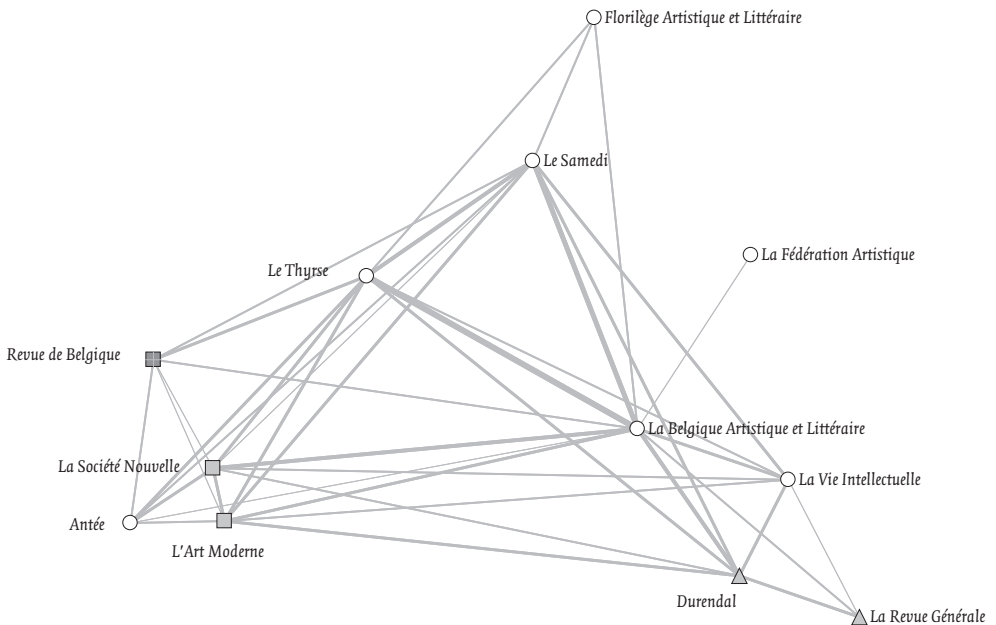
Samengevat liepen er in 1907-1908 twee breuklijnen door het Franstalige tijdschriftenveld. Naast politiek-ideologische verschillen waren er nog de andere visies over de plaats van Belgische auteurs in de Franse of Franstalige cultuuruimte. De eerste breuklijn was minder fundamenteel dan de tweede. Een groot verschil met de steekproef van vijftien jaar eerder is het gebrek aan inhoudelijke discussie. Hier en daar weerklonk nog een echo van het debat over de sociale rol van de kunst. Tegen het einde van de negentiende eeuw kreeg het symbolisme als dominante stijlrichting een aantal speldenprikken.²³² De jonge Franse auteur Saint-Georges de Bouhelier (1876-1947), in 1892-1893 verbonden aan het Belgische *Le Mouvement Littéraire*, zette zich toen af tegen het gekunstelde en hermetische karakter en plaatste er het naturalisme tegenover. Het naturalisme bezong de heroïek van het gewone volk, de schoonheid van de natuur en van het dagdagelijkse leven.²³³ Invloedrijke tijd-

schriften als *La Plume* en *Antée* begrepen snel dat naturisme en symbolisme minder ver van elkaar stonden dan sommigen wilden doen uitschijnen en openden de kolommen voor beide richtingen.²³⁴ Ook de occulte, mystieke en esoterische invloeden waren inmiddels in zowat alle tijdschriften aanwezig. In 1907-1908 kan gesproken worden van postsymbolisme als dominante stijlrichting. Eigenlijk is dit postsymbolisme een integratie van naturisme, symbolisme en regionalisme. Het is in deze stijlrichting dat ik het werk van Raymond Limbosch situeer: een mystieke en pantheïstische verheffing van de natuur. Het was wachten op de historische avantgarde en de Eerste Wereldoorlog om opnieuw ‘grote’ polemieken en een duidelijk afgebakende voorhoede te kunnen onderscheiden. In 1907-1908 was het literaire leven meer dan ooit georganiseerd in ‘kapelletjes’ met eigen ontmoetingsplaatsen (de literaire stamminees), eigen publicatiereeksen of een bevoorrechte band met een uitgever. In dat opzicht waren *Le Réveil* en daarvoor *Le Mercure de France* trendsetters.

2.2 Progressief en conservatief?

De vraag waar nu een antwoord op gegeven moet worden is hoe de ‘kapelletjes’ zich tot elkaar verhielden en of de vaak geciteerde stelling van R.O. van Nuffel klopt, met name dat de “esprit conciliateur de la Jeune Belgique” tussen 1900 en 1914 vervangen was door een “clanmentaliteit”.²³⁵ Om groepen of clusters in het Belgische tijdschriftenveld te onderscheiden is opnieuw een datamatrix samengesteld met de tijdschriften die proportioneel veel aandacht besteedden aan literatuur. De netwerkdoorsnede bestaat uit twaalf tijdschriften en exact 700 medewerkers. De foutenmarge is groter dan in de eerste steekproef, maar nog steeds aanvaardbaar. Ongeveer 5% van de pseudoniemen of initialen kon niet verklaard worden. Met anonieme bijdragen is geen rekening gehouden. De structuur van het veld van Belgische literaire tijdschriften vertoont veel parallellen met deze van 1892-1893 (figuur 7). De minder prominente katholieke cluster is opgeschoven naar het centrum, maar staat nog steeds ver van het liberaal-vrijzinnige *La Revue de Belgique*. In het centrum zijn *La Jeune Belgique* en *La Libre Critique* vervangen door *Le Thyrsé* en *La Belgique Artistique et Littéraire*. Beide tijdschriften slaagden duidelijk in hun missie om een representatieve staalkaart te bieden van en voor intellectueel België. *Le Samedi* en *La Vie Intellectuelle* moeten beschouwd worden als satellieten van deze tijdschriften. De bedoelingen waren identiek, maar het succes was minder groot. *La Belgique Artistique et Littéraire* verwierf deze centrale positie in relatief korte tijd met de steun van de overheid. Onder de koepel ‘le mouvement des intel-

lectuels' had een verdere integratie van het tijdschriftenveld plaatsgevonden. *Le Thyrsé* deed daar langer over, maar wist in 1899 wel voordeel te halen uit de leemte die het ter ziele gegane *La Jeune Belgique* een jaar eerder had achtergelaten. Een groot verschil met de steekproef 1892-1893 is dat er in het centrum geen tijdschriften te vinden zijn die een stijl of beweging vertegenwoordigen, zoals de symbolistische cluster vijftien jaar eerder.

Figuur 7: MDS-sociogram Belgische tijdschriften, 1907-1908. Minimum drie gemeenschappelijke medewerkers.

Legenda:

- grijze driehoek: katholieke tijdschriften
- grijs doorkruist vierkant: het enige expliciet liberale tijdschrift
- grijs vierkant: socialistische en/of anarchiserende tijdschriften
- witte cirkel: apolitieke of pluralistische tijdschriften

Slechts twee tijdschriften verklaarden zich uitdrukkelijk katholiek. Het katholieke verleden van *Le Samedi* en zijn opvolger *La Vie Intellectuelle* komt tot uiting in de sterke band met de twee katholieke tijdschriften, zelfs in die mate dat van een cluster zou kunnen worden gesproken. Nog meer dan *Le Drapeau* had *Durendal* een brugfunctie met de rest van het tijdschriftenveld. Zo waren er sterke banden met het links-progressieve kamp rond *L'Art Moderne*. In dit sociogram tekent er zich eigenlijk

slechts één duidelijke cluster af, deze rond *L'Art Moderne*, dat nog altijd een sociale rol van de kunst voorstond, erin slaagde in te spelen op nieuwe bewegingen en jong talent wist te enthousiasmeren. *Antée* zette zich in de persoon van Christian Beck af tegen een sociale rol van de kunst en koos voor de 'derde weg' tussen de sociale kunst en de 'pure' kunst. Toch behoorde het onmiskenbaar tot de links-progressieve cluster met *L'Art Moderne* en *La Société Nouvelle*. Opmerkelijk is ook de positie van het liberaal-vrijzinnige *La Revue de Belgique*, dat in 1892-1893 nog als conservatief bekend stond en een relatief geïsoleerde positie innam. De geest van Potvin en zijn 'officiële' kunst en literatuur waarden er nog steeds rond. In 1907-1908 was dit al veel minder het geval. Het liberale tijdschrift deelde bijvoorbeeld de Engelse decadente dichter en criticus Arthur Symons (1865-1945) met de linkse cluster.²³⁶ Hiërarchisch behoorden de links-progressieve groep en *La Revue de Belgique* tot een progressieve cluster. De progressieve frontvorming die tot uiting komt in de werking van de *Ligue des Droits de l'Homme*, is ook in het tijdschriftenveld waarneembaar. De grote bezieler van de *Ligue*, Eugène Monseur, werkte trouwens regelmatig mee aan *La Revue de Belgique*.

In avant-gardemiddens kregen ook vrouwen meer en meer een plaats, onder hen Marie Closset en Blanche Rousseau.²³⁷ Zij verleenden hun medewerking aan meer dan drie verschillende tijdschriften, waaronder zowel de progressieve cluster als het katholieke *Durendal*. Hun "cadet" Francis de Miomandre, eveneens sterk geïnteresseerd in theosofie en spiritualiteit, had hetzelfde publicatiepatroon. Deze leeftijdsgenoten vormden samen met Marie Gaspar een stimulerend trio.²³⁸ In de steekproefperiode 1892-1893 waren ze nog volledig afwezig, maar gezien hun jonge leeftijd is dat weinig verbazingwekkend. Via Rousseau werd Closset, alias Jean Dominique, geïntroduceerd in de kringen rond *Le Coq Rouge*. Het betekende het begin van een succesvolle literaire loopbaan. Closset was onbetwistbaar de vrouw die aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog het meeste literaire prestige had verworven. Ze was de enige vrouw die in 1907 zitting had in de Académie Libre en de enige Belgische vrouw die in *Antée* publiceerde. In een enquête die *Le Befroi* organiseerde naar aanleiding van een mogelijke uitbreiding van de Académie Goncourt was ze ook de enige Belgische vrouw die door verschillende lezers werd uitverkoren. Onder meer André Fontainas en haar Franse kameraad De Miomandre hadden haar genomineerd. Het succes van Rousseau en Closset kan in verband gebracht worden met het succes van de inspanningen van Gatti de Gamond om vrouwen degelijk onderwijs te geven. Ze sloegen trouwens dezelfde weg in als hun vroegste inspiratiebron en experimenteerden in theorie en praktijk met de reformpedagogie en de co-educatie. Ze waren ook actief in de literaire sectie van de

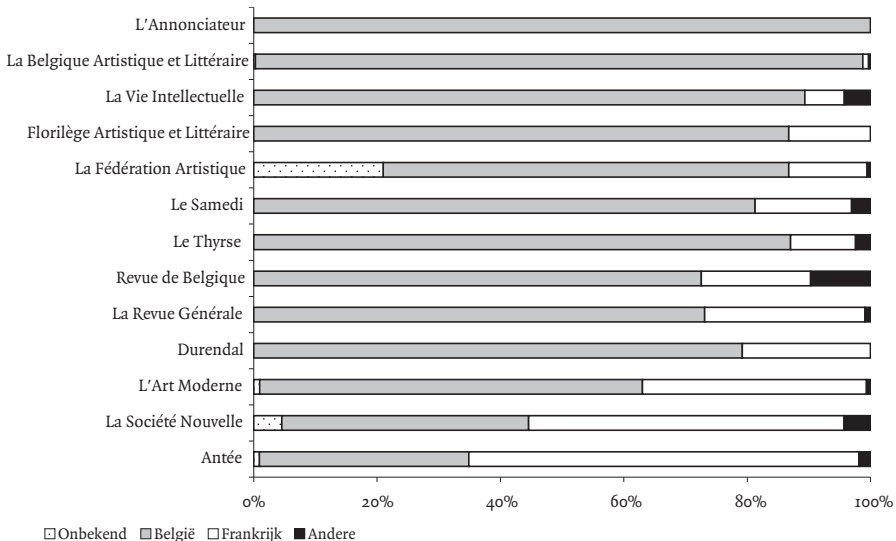
Nationale Vrouwenraad. Het ligt dan ook voor de hand om de groeiende aanwezigheid van vrouwen in Franstalige literaire tijdschriften en door mannen gedomineerde literaire instituties niet alleen als een literaire strategie, maar ook als een bredere maatschappelijke strategie te beschouwen. Het was hen niet enkel te doen om het literair prestige maar ook om politieke gelijkberechtiging. Naast schrijver waren Closset en Rousseau geëngageerde intellectuelen.

Van de meest prominent aanwezige vrouwelijke auteurs was er slechts één getrouwd. Ofwel bleven ze vrijgezel, ofwel trouwden ze met iemand die zelf ook actief was in het literaire of bij uitbreiding intellectuele veld. Een aantal vrouwen kwam uit een familie die literair actief was.²³⁹ Het is best mogelijk dat de respectieve steun van een echtgenoot, vader of broer de loopbaan plaveide. Maar huwelijken als deze van Maubel en Rousseau als “une sorte d’alliance stratégique en matière littéraire” beschouwen, is een brug te ver; zelfs indien de strategische beslissing een goedgevoel onbewust karakter zou hebben.²⁴⁰ Men moet zich de vraag stellen waar de latere partners elkaar leerden kennen en in welke mate de kringen waarin ze elkaar leerden kennen een rol gespeeld hebben in hun literaire en andere beslissingen. Closset en Rousseau werden literair en intellectueel gesocialiseerd in de burgerlijk-anarchistische en socialistische kringen rond Elisée Reclus en de Université Nouvelle.

Figuur 7 toont ook duidelijk aan dat de ‘kappelletjes’ niet onafhankelijk van elkaar opereerden. Het debat over de nationale literatuur heeft duidelijk zijn uitlopers in het tijdschriftenveld, maar *Antée* heeft toch meer dan drie gemeenschappelijke medewerkers met de “âme belge”-tijdschriften bij uitstek. Ook een aantal medewerkers van *Antée* liet de tweesporenstrategie niet los om zich als Belgische én als Frans(talig)e auteur te profileren. De enige tijdschriften met een relatief geïsoleerde positie zijn *Florilège* en *La Fédération Artistique*. Toch waren ze verbonden met het centrum van het tijdschriftenveld, wat vooral moet gezien worden als een bewijs van het consacrerende en/of anthologische karakter van tijdschriften als *Le Thyrsé* en *La Belgique Artistique et Littéraire*. De relatie verliep in twee richtingen. Voor sommige, jongere auteurs was een blad met de zichtbaarheid van *Le Thyrsé* en *La Belgique Artistique et Littéraire* een stap naar de consecratie, voor anderen een bevestiging van hun status. Het zijn deze twee (kleine) subgroepen die een tijdschrift als *Florilège* verbinden met het centrum. In de eerste subgroep treffen we redactieleden Arthur Baland en Georges Buisseret aan, tot de tweede subgroep behoren auteurs als Iwan Gilkin, Emile Verhaeren, Fernand Séverin en Marguerite Coppin. Tijdschriften als *Florilège*, zonder duidelijke missie of esthetisch standpunt, hadden zowel commercieel als symbolisch auteurs als Verhaeren nodig.

2.3 Nog steeds: de Franse dominantie en de Occitaanse connectie

Op grond van bovenstaande kwalitatieve analyse kon verwacht worden dat het aantal Franse auteurs drastisch zou zijn afgenomen, maar niets is minder waar. In 1892-1893 maakten 120 Franse auteurs hun opwachting in een Belgisch tijdschrift. Vijftien jaar later was dit aantal toegenomen met meer dan 80%. In 1907-1908 publiceerden 219 Franse auteurs (31%) in een Belgisch tijdschrift, tegenover 481 Belgen (59%). Niet meer dan 66 auteurs publiceerden enkel in de tijdschriften die een uitdrukkelijk Frans-Belgisch statuut hadden. Dit betekent dat ook zonder *Antée* en *La Société Nouvelle* het aantal Franse auteurs in Belgische tijdschriften was toegenomen. Figuur 7 toont dat *Antée* en *La Belgique Artistique et Littéraire* inderdaad lijnrecht tegenover elkaar stonden. *La Belgique Artistique et Littéraire* nam wel bijdragen op van André Fontainas, een symbolist die inmiddels de Franse nationaliteit had verworven maar toch als een Belgische auteur werd beschouwd. Het efemere *L'Annonciateur* had geen enkele Franse medewerker. Tussen *La Belgique Artistique et Littéraire* en *Antée* bevond zich een tussengroep waarin Franse auteurs nog steeds een prominente rol toegeedeeld kregen. Slechts 25 auteurs waren reeds in 1892-1893 terug te vinden in het tijdschriftennetwerk. De symbolistische oud-strijders publiceerden in *Antée*. Ook *La Société Nouvelle* kon rekenen op een aantal medewerkers die vijftien jaar eerder al bijdragen schreven voor het blad. Henry Bordeaux publiceerde nog steeds in het katholieke *La Revue Générale* en *Durendal*.

Grafiek 3 Nationaliteit van de medewerkers aan Belgische Franstalige tijdschriften, 1907-1908. Berekening op basis van bijdragen per nummer.

Negen Franse auteurs hadden met hun medewerking aan minstens drie Belgische tijdschriften een prominente plaats in het veld. Elk van hen had een sterke band met de links-progressieve cluster. De meest centrale Franse auteur was Louis Thomas (1885-1962) die zijn (intense) medewerking verleende aan zes Belgische tijdschriften. Edmond Pilon (1874-1945), de genaturaliseerde Amerikaan Stuart Merrill (1863-1915), Saint-Georges de Bouhélier (1876-1947) en Francis de Miomandre (1880-1959) vallen ook op door hun affiliatie met drie tijdschriften. André Gide beperkte zich tot medewerking aan *L'Art Moderne* en *Antée*. Dat ook in *L'Art Moderne* vrij veel Franse auteurs publiceerden kan als een contradictie overkomen. Edmond Picard had het dagelijkse bestuur overgelaten aan Octave Maus, maar het is onmogelijk dat de Belgische nationalist helemaal geen invloed meer zou hebben uitgeoefend op de richting en de samenstelling van het tijdschrift. Een groot deel van de Franse bijdragen werd aangeleverd door De Miomandre.²⁴¹ Deze in Marseille opgegroeide boeddhistische dandy was tussen 1907 en 1908 de belangrijkste medewerker van *L'Art Moderne*. Hij studeerde in 1904 in Brussel en sloot er vriendschap met Marie Closset.²⁴² Na zijn terugkeer naar Parijs onderhield hij nauwe contacten met de Brusselse kunstscene. In hetzelfde jaar 1908 kreeg hij de prestigieuze prijs van de Académie Goncourt.²⁴³ De Miomandre werkte ook mee aan *Antée* en publiceerde in de publicatiereeks van het tijdschrift. Hij deed verwoede pogingen om aan de zijde van Gide te staan.²⁴⁴

Henri de Régnier en Camille Mauclair, die in 1892-1893 nog goed waren voor enkele tientallen bijdragen in Belgische tijdschriften, zijn vijftien jaar later van het voorplan verdwenen. Drie factoren kunnen daarvoor een verklaring bieden. Ten eerste waren ze in hun literaire loopbaan dusdanig vergevorderd dat publiceren in kleine Belgische tijdschriften niet meer noodzakelijk was. Ten tweede kan het wijzen op een tanende belangstelling in België voor het symbolisme en zijn belangrijkste vertegenwoordigers. Dit is echter weinig aannemelijk. Eind 1904 werd een enquête georganiseerd door het postsymbolistische en regionalistische *Le Belfroi*, "Art et littérature modernes".²⁴⁵ Dit tijdschrift werd uitgegeven in Rijsel en werkte met een systeem van regionale secretariaten.²⁴⁶ Aan lezers en medewerkers werd gevraagd namen door te geven van wie ze graag hadden verkozen gezien in de Académie Goncourt. De vraag was dusdanig geformuleerd dat ook "les poètes français de Belgique" en vrouwen mochten worden opgegeven.²⁴⁷ Er liepen 102 antwoorden binnen, waaronder dertien van Belgische respondenten die vrij representatief waren voor alle Belgische 'kappelletjes'.²⁴⁸ Een opvallende reactie kwam van de zestienjarige 'Borain' Louis Piérard. Zijn antwoord en dat van de andere Belgische auteurs lag in het verlengde van de algemene resultaten van de enquête. In bijna alle

lijstjes waren de “héros du symbolisme” opgenomen. Emile Verhaeren voerde de ‘poppoll’ aan met 60 stemmen, gevolgd door Henri de Régnier (55) en Jean Moréas (42). Ook Maeterlinck en Van Lerberghe haalden de toptien. De enige vrouw aan de top was Compesse de Noailles (1875-1933), medewerkster van *L’Art Moderne*. Ook de futurist F.T. Marinetti (°1909), een van de medewerkers van *Le Beffroi*, nomineerde Verhaeren en De Régnier. Geen van hen zou voor 1914 effectief lid worden van de Académie Goncourt, maar De Régnier werd in 1911 opgenomen in de Académie Française.²⁴⁹ Hoewel deze enquête drie jaar voor de periode van mijn steekproef werd georganiseerd, is het onmogelijk dat De Régnier en met hem de andere belangrijke symbolisten, drie jaar later verguisd zouden zijn. Overigens was voor Stuart Merrill, eveneens een discipel van Mallarmé, wel nog altijd een centrale rol in het Belgische tijdschriftenveld weggelegd. De laatste en belangrijkste reden voor de afwezigheid van De Régnier in de steekproef 1907-1908 is ongetwijfeld dat hij geen enkele directe persoonlijke band had met de redactieleden van de Belgische tijdschriften.

Op basis van de netwerkanalyse 1907-1908 komt Louis Thomas als Franse spilfiguur naar voren. Opnieuw gaat het om een Zuid-Franse auteur.²⁵⁰ Vanaf zijn retorica studeerde Thomas in Parijs. Zonder verwijl mengde hij zich in de Parijse literaire cenakels. In 1904 hield hij zijn medische studies voor bekeken en studeerde sociologie aan de Brusselse Université Nouvelle, waar Elisée Reclus nog steeds doceerde. Hij kwam er in contact met zijn Belgische leeftijdsgenoten onder wie Louis Piérard en Irénée van der Ghinst.²⁵¹ Wie slechts één keer voorkomt in de lijst van Fransen die in Belgische tijdschriften publiceerden is de uitgetreden socialistische priester Marcel Hébert. Nochtans vormt hij de schakel tussen Van der Ghinst, Piérard en zonder twijfel ook Thomas. In 1906-1907 behoorden ze allen tot de sprekers in de Section d’Art van het Maison du Peuple.²⁵² Thomas maakte deel uit van het ‘kapelletje’ rond *Antée*. In de reeks van *Antée* gaf hij eigen werk en vertalingen van zijn vriend Arthur Symons uit. Hij publiceerde ook in de andere links-progressieve tijdschriften, het liberaal-vrijzinnige *La Revue de Belgique* (waarin ook Hébert in 1907 publiceerde), *Le Thyrsé*, *Le Samedi* en *La Vie Intellectuelle*. Thomas behoorde dus eveneens tot de “mouvement des intellectuels belges”. Andermaal is duidelijk dat toekomstig onderzoek van de Belgische belle époque beslist meer aandacht moet besteden aan de rol van Hébert. Beweren dat elke literaire loopbaan tijdens de belle époque in universitaire milieus of studenten- en jongerenpublicaties begon, is niet correct, maar het was wel het meest voorkomende parcours. Ook voor de Frans-Belgische verhoudingen in de periode 1907-1908 verklaart de internationale studentenmobiliteit de netwerkvorming rond en met tijd-

schriften. Francis de Miomandre en Louis Thomas maakten hun intrede in het Belgische tijdschriftenveld via een passage aan de Université Nouvelle.

Afsluitend zijn opmerkelijke parallellen met de eerste steekproefperiode te trekken. De consacrerende plaats van *La Jeune Belgique* werd ingenomen door *Le Thyrsé* en *La Belgique Artistique et Littéraire*. Rond deze tijdschriften cirkelden tal van satellieten die het pluralisme ook hoog in het vaandel voerden. De densiteit van de relaties tussen de tijdschriften nam toe. Alle ‘kapelletjes’ maakten direct of indirect deel uit van ‘le mouvement des intellectuels’. Een andere conclusie is dat de personen die de tijdschriften in 1907-1908 bestuurden uitdrukkelijk naar de steun en medewerking van de protagonisten van ‘le mouvement de la Jeune Belgique’ hengelden. Een ‘jongerentijdschrift’ als *Antée* beperkte zich tot de symbolistische helden, de andere bladen hadden ook aandacht voor de parnassiens van *La Jeune Belgique* en naturalistische consensusfiguren als Eekhoud en Lemonnier. De coryfeeën van weleer stemden hiermee in en werden een deel van ‘le mouvement des intellectuels belges’. Behoudens Maeterlinck publiceerde elk later lid van de Académie in 1907 of 1908 in *La Belgique Artistique et Littéraire* en *Le Thyrsé*, wat wijst op het anthologische en consacrerende karakter van deze tijdschriften. De vele tientallen auteurs die niet besproken werden maar wel in deze tijdschriften publiceerden, afficheerden zich samen met hun ‘helden’ en konden op die manier hun eigen prestige opkrikken. Dit is de dynamiek van het artistieke prestige en de literaire loopbanen in tijdschriften.

3 Het Nederlandstalige tijdschriftenveld: 1907-1908

Het Nederlandstalige tijdschriftenveld 1907-1908 wordt op dezelfde manier benaderd als het Franstalige veld in dezelfde periode. Na een kwalitatieve schets zal met SNA-technieken worden gepeild naar de relaties tussen de tijdschriften en het eventuele bestaan van clusters. Eerst is het echter van belang stil te staan bij de Vlaams-Nederlandse verhoudingen. Uit het hoofdstuk over de auteursverenigingen bleek al hoe intens deze relaties waren. En hoewel er ook divergerende krachten aan het werk waren, bestonden er instituties die van belang waren in beide velden en waren er argumenten om het Vlaamse veld als een subveld van het Nederlandse te beschrijven. Op basis van een onderzoek naar de groepsvorming en sociabiliteitsstructuren van auteurs onderbouw ik de these dat zich drie strategieën aftekenden waarin naast auteursverenigingen ook tijdschriften en hun redacties een betekenisvolle rol speelden. Aan de hand van een microanalyse

bespreek ik vervolgens opnieuw de genese van een tijdschriftennetwerk. Veel aandacht gaat naar de kringen waarin *Iris* en *Nieuw Leven* gestalte kregen. Op die manier kunnen de auteurs in hun sociale omgeving gesitueerd worden. Mijn uitgangspunt blijft dat de politieke en culturele context – in de literaire geschiedschrijving vaak gereduceerd tot ethiek/ideologie en esthetiek – met sociale componenten moet worden uitgebreid.

3.1 Een illusie: de autonomie van het Nederlandstalige literaire veld

De culturele Groot-Nederlandse ruimte

Eind 1908 stelde het katholieke *La Revue Générale* de kolommen open voor een omstandige status quaestionis van de Nederlandstalige letteren. De Antwerpse auteur-journalist André de Ridder (1888-1961) nam deze taak op zich. Met een rubriek waarin Nederlandstalig werk werd besproken had hij via Grégoire Le Roy ook al toegang gekregen tot *La Belgique Artistique et Littéraire*.²⁵³ Zijn essay in *La Revue Générale* was de basis van zijn *Les lettres flamandes d'aujourd'hui* uit 1909.²⁵⁴ Bij de verschijning van de eerste reeks van *Van Nu en Straks* (1892) was De Ridder letterlijk nog een kleuter, maar dit weerhield hem er niet van zijn volledige betoog rond het tijdschrift op te bouwen: “Les revues existantes: *Vlaamsche Arbeid*, *Iris*, *Nieuw Leven*, *Jong Dietschland*, *Biekorf*, etc. sont revues de jeunes, ralliées à la conception artistique de *Van Nu en Straks*.” Hij plaatste de Nederlandstalige letteren in een internationale context en begon met erop te wijzen dat het tijdschrift *Van Nu en Straks* het equivalent was van *De Nieuwe Gids* in Nederland en *La Jeune Belgique* voor “nos écrivains de langue française”.²⁵⁵ De oprichting van *Vlaanderen* (1903-1907), “revue anthologie” maakte de “triomf” compleet. *Vlaanderen* was “Le requiescat in pace définitif de notre ancienne école romantique”. De Ridder zag ook de Koninklijke Vlaamse Academie overstag gaan. In 1905 werd het werk van Stijn Streuvels bekroond met de vijfjaarlijkse staatsprijs. De jury van deze prijs werd gedeeltelijk voorgedragen door de Academie voor Nederlandse Taal en Letterkunde. Hugo Verriest, de erfgenaam van Guido Gezelle en inspiratiebron van *Van Nu en Straks*, werd als lid aanvaard door deze Academie. Toch bracht De Ridder nuances aan in zijn verheerlijking van *Van Nu en Straks*. Het tijdschrift had volgens hem nooit de ambitie gehad om de “anciens” te verguizen of iemand als Hendrik Conscience belachelijk te maken. De bedoeling was, aldus De Ridder, “d’agrandir encore cette œuvre en la rendant surtout moderne et plus universelle”. De Ridders voortref-

felijke analyse – in 1908 twintig jaar oud – sluit aan bij de hedendaagse geschiedschrijving van het tijdschriftenveld en de rol van *Van Nu en Straks*. Het sleutelwoord is continuïteit of om het met de woorden van De Ridder te zeggen: “le mouvement de Van Nu en Straks n’a pas été révolutionnaire, mais évolutionnaire.”²⁵⁶ Door de sleutelposities van de initiatiefnemers van het tijdschrift en de vele autoconsacrerende geschriften raakten de context en in het bijzonder de ‘voorlopers’ (zowel auteurs als andere tijdschriften) wat op de achtergrond. Zowat dertig jaar geleden drong dit inzicht ook door bij de literatuurwetenschappers en vandaag wordt de continuïteit niet langer betwist.²⁵⁷

In 1908 kon in een Franstalig tijdschrift een bespiegeling over de ‘âme belge’ natuurlijk niet ontbreken. De Ridder herinnerde de lezers van *La Revue Générale* eraan dat het réveil van de Belgische Franstalige letteren bijna integraal op conto van Franstalige Vlamingen te schrijven was. Vlamingen waren het wel degelijk. “Le milieu ambiant de l’écrivain”, het “terroir” bepaalde de ‘âme’ van het werk, niet de taal waarin het geschreven werd. Taal was niet ‘gansch het volk’. “Il y a dans cette fraternelle ressemblance de nos deux littératures quelque chose qui me réjouit sincèrement.” De Ridder ging wel niet zo ver als Joseph Verbeeck die in 1892 in *Le Mouvement Littéraire* een oproep deed aan de Franstalige Vlamingen om zich van het Nederlands te bedienen (cf. supra). In de praktijk trachtte De Ridder wel om Grégoire Le Roy te overtuigen opnieuw in het Nederlands te publiceren.²⁵⁸ Voor hem maakte de “âme flamande” een wezenlijk onderdeel uit van de “âme belge”. Georges Eekhoud had een vergelijkbaar standpunt.²⁵⁹ Onverdeeld gelukkig met de Franstalige aanwezigheid in Vlaanderen was De Ridder niet. Het toenmalig tweetalige karakter van Vlaanderen en het Franstalige onderwijs werden ervaren als een grote handicap voor de Vlaamse Nederlandstalige letterkunde: “Nous n’avons pas d’éditeurs, nos revues manquent d’abonnés et sont condamnées à disparaître à brève échéance, généralement après avoir absorbé les capitaux de quelques fondateurs.” Overheidssubsidies (“pas toujours bien répartis”) kwamen vooral de producenten en niet de productie als dusdanig ten goede. Gelukkig werden de Vlaamse auteurs genereus ontvangen in Nederland, “le pays-sœur”.²⁶⁰ De Ridder wees ook op de parallellen met de Franstalige auteurs voor wie de poort ‘Parijs’ eveneens de toegang betekende tot de grote en vooral lucratieve Franse markt. De vraag is of de tekst van De Ridder als spiegel van zijn tijd of als een waarheidsscheppend discours moet worden gelezen? Wat dreef de Vlaamse auteurs naar Nederland? Waren het mercantiele, prestige gerichte of politieke motieven?

Literatuurwetenschapper Joris Janssens besluit terecht dat de studie van De Ridder paste in een opzet om een plaats te verwerven ten opzichte van de Fransta-

lige Belgische auteurs.²⁶¹ Het is duidelijk dat aan De Ridder demarche ook politieke motieven ten grondslag lagen. Hoewel hij op dat moment toegang had tot *La Belgique Artistique et Littéraire*, een blad waarin zijn betoog inhoudelijk beter zou aansluiten, koos hij heel bewust voor *La Revue Générale*, het tijdschrift van de leidinggevende katholieke elite. In 1911 werd De Ridder lid van de vvl, maar zijn betoog was complementair met andere pleidooien voor de politieke gelijkberechting van de Nederlandstalige en Franstalige literatuur. In de jaren 1907-1908 ontstond een voedingsbodem waarin een radicaler kosmopolitisme dan dat van *Van Nu en Straks* gestalte kreeg. Historicus Beyen is het eens met Karel van de Woestijne die opmerkte dat *Van Nu en Straks* helemaal niet zo'n kosmopolitisch karakter had en dat dit predicaat post factum aan het tijdschrift is toegedicht. Het natieloze kosmopolitisme is niet van toepassing op het organische natiebeseft dat de *Van Nu en Straksers* aan het einde van de negentiende eeuw huldigden.²⁶² Eind 1908 had De Ridder de definitieve stap in de richting van het natieloze kosmopolitisme nog niet gezet. De verwijzingen naar de esthetische decadentie waren al aanwezig, maar een eenduidige afkeer van het literaire provincialisme is in zijn tekst niet terug te vinden.²⁶³ De Ridder heeft nooit de banden met zijn voorgangers doorgeknipt, noch esthetisch, noch persoonlijk. Zijn latere leuze "Europeeër voor alles, Vlaming bij dezelfde gelegenheid" was een taalspel ingegeven door het moment.²⁶⁴ Voor het discours van De Ridder is nog een andere verklaring: hij gebruikte modieuze concepten in een strijd om de symbolische macht die *Van Nu en Straksers* onbetwistbaar in handen hadden. Dit zal verder ook blijken uit de microanalyse van de genese van het tijdschriftennetwerk rond *Iris* en *Nieuw Leven*.

In elk geval werd het Vlaams Nederlandstalig tijdschriftenlandschap aan het begin van de twintigste eeuw beheerst door *Van Nu en Straks*.²⁶⁵ Talrijke tijdschriften spiegelde zich aan dit blad, streed om de erfenis ervan en leverden een bijdrage aan de mythetvorming eromheen. Hoewel ze daarmee het prestige van hun bladen probeerden te verhogen, schreven ze zich daardoor paradoxaal genoeg in de vergetelheid. Dat *Van Nu en Straks* de politiek-ideologische breuklijnen trachtte te overstijgen is genoegzaam bekend.²⁶⁶ *Vlaanderen*, algemeen beschouwd als de opvolger van *Van Nu en Straks*, was een tijdschrift met een sterk anthologisch karakter waarin het kruim van de Vlaamse schrijvers publiceerde.²⁶⁷ Het blad had geen uitgesproken politiek of zuilgebonden profiel, wat niet betekent dat ideologie volledig afwezig was. Van de Woestijne sprak in dit verband over zijn "katholieke mede-redacteuren", waarmee hij Prosper van Langendonck, Stijn Streuvels en zichzelf als aparte groep binnen de redactie omschreef.²⁶⁸ Gezien het anthologische karakter is het verleidelijk een verband te leggen tussen *La Belgique Artisti-*

que et Littéraire en *Vlaanderen*. Beide tijdschriften teerden op een ander blad dat de rol van bellenaar van de moderniteit werd toegedicht. Mutatis mutandis waren ook de doelstellingen identiek. In de prospectus wordt de rol van *Vlaanderen* als volgt toegelicht:

“doch één reden ware voldoende om het bestaan van ‘Vlaanderen’ te rechtvaardigen: de Vlaamse dichters en denkers willen vooral door hun eigen volk gelezen worden, hun eigen volk tot hooger leven oproepen, en dan is een speciaal Vlaamsch orgaan beter geschikt dan wel ander om op heel het Vlaamsche land in te werken, en het uiteindelijk tot een volgroeid, rijpontwikkeld deel van Groot-Nederland te maken.”²⁶⁹

Groot-Nederland slaat hier niet op een politieke of staatkundige eenheid, laat staan op een Groot-Nederlandse natie, maar wel op een culturele ruimte. Aan Franstalige zijde waren de rattachisten ook veruit in de minderheid, maar de meeste auteurs waren wel overtuigd van de culturele eenheid tussen Frankrijk en Franstalig België. Een groot verschil tussen *La Belgique Artistique et Littéraire* en *Vlaanderen* is het beoogde publiek. *Vlaanderen* had de ambitie een ‘geletterd’ publiek te creëren, daar waar *La Belgique Artistique et Littéraire* zich richtte op een bestaand publiek van intellectuelen dat volgens hen al te zeer in de Franse drup stond. Ik wees al herhaaldelijk op de vaststelling dat Franstalige Belgische auteurs bijna automatisch op een bepaald moment in hun loopbaan de blik naar Parijs wendden en/of zich er vestigden. Amsterdam had voor Vlaamse auteurs een vergelijkbare aantrekkingskracht, al noteer ik ook verschillen. Hoewel de Vlaamse en Nederlandse auteursverenigingen (VVL) een afzonderlijke werking opbouwden, ressorteerden ze wel onder dezelfde koepel. Een beter voorbeeld van ‘institutionele verstrengeling’ is moeilijk te geven. Bijeenkomsten als de Nederlandse Taal- en Letterkundige Congressen en een organisatie als het Algemeen Nederlands Verbond zijn voorbeelden van belangrijke vormen van grensoverschrijdende literaire sociabiliteit die zonder meer de transnationale korpsgeest versterkten. De Belgische Franstalige auteursvereniging AEB zou er nooit in slagen om een vergelijkbare samenwerking met de Franse SGDL tot stand te brengen. De Vlaams-Nederlandse betrekkingen waren niet alleen intenser dan tot nu toe aangenomen, ze waren zelfs sterker dan de vaak beschreven Frans-Belgische betrekkingen.

Eerder onderzoek van Janssens en Kuipers bracht de aanwezigheid van Vlaamse dichters in Nederland voor de steekproefperiode 1910-1940 op 7%. De aanwezigheid van Belgische auteurs in Franse symbolistische tijdschriften bedroeg in

1892-1893 slechts de helft van dit percentage. Janssens en Kuipers toonden aan dat de deelname in Nederland verliep via kleinschalige netwerken van uitgevers en redacteurs.²⁷⁰ Daarnaast stelden beide onderzoekers ook een zekere assymetrie vast. Zo waren Nederlandse auteurs veel minder duidelijk aanwezig in Belgische tijdschriften of fondsen van uitgevers.²⁷¹ Ook Dorleijn en Van Rees wijzen op een “hiërarchische assymetrie” met allerlei vormen van convergentie en divergentie, naar aanleiding van een institutionele benadering en aan de hand van de casus René de Clercq.²⁷² Zij benadrukken heel terecht de dynamiek en steeds wisselende configuraties. Janssens beweert ook dat er geen “automatische doorstroming was van ‘de’ Vlaamse literatuur naar Nederland”. In het steekproefjaar 1907-1908 en de jaren die daaraan voorafgingen, is deze assymetrie echter niet zo duidelijk waarneembaar. In tijdschriften als het *Tweemaandelijks tijdschrift* (1894-1901), de *XXe eeuw* (1902-1908), de beginjaren van *Groot Nederland* (1903-1944), *Jong Holland* (1901-1902) dat met *De Arbeid* (1898-1903) opging in de *Nieuwe Arbeid* (1903-1904) was de integratie tussen Nederlanders en Vlamingen immers groter dan ooit tevoren.²⁷³ Uit de studie van Bel blijkt bovendien dat Vlaamse auteurs als Cyriel Buysse en Virginie Loveling tot de meest besproken auteurs in Nederlandse tijdschriften behoorden.²⁷⁴ De integratie komt niet alleen tot uiting in de samenstelling van de redacties, maar ook in de intense samenwerking die ontstond bij de promotie van de tijdschriften. Het Vlaams-Nederlandse *De Arbeid* schermde in zijn prospectussen bestemd voor de Vlaamse markt, ook met de medewerking van “Fransschrijvende Zuid-Nederlanders [...] o.a. Georges Eekhoud, Max Elskamp, Camille Lemonnier en Emile Verhaeren”.²⁷⁵ De verspreiding van afzonderlijke prospectussen voor de Nederlandse en de Vlaamse markt was trouwens een techniek die al eerder werd gebruikt.²⁷⁶ Let ook op het feit dat bijna al deze bladen een verwijzing naar Groot-Nederland in hun ondertitel opnamen. In de steekproefperiode 1907-1908 was naast *Groot Nederland*, ook *Den Gulden Winckel* (1902-1945, “maandschrift voor de Boekenvrienden in Groot-Nederland”) een belangrijk trefpunt van Nederlandse en Vlaamse auteurs.²⁷⁷ Deze tijdschriften ontwikkelden een andere strategie dan *Vlaanderen*. Een aantal jonge Vlaamse auteurs, lang niet allemaal oudgedienden van *Van Nu en Straks*, werkte samen op voet van gelijkheid met Nederlandse confraters. *Jong Holland* en *De Arbeid* hadden zelfs twee redacties, een Nederlandse en een Vlaamse. Dit systeem werd ook toegepast door bijvoorbeeld de in Frankrijk uitgegeven *Chimère* en *Le Beffroi* en de Belgische *Antée* en *La Société Nouvelle*. In feite hadden deze bladen een binationaal karakter.

Treffend voor de institutionele verstrengeling van Vlaanderen en Nederland zijn de literaire kronieken die in het Franse *Le Mercure de France* werden opgenomen. De rubriek over de Nederlandstalige letteren werd een tijdlang verzorgd door de vroegere anarchist Alexander Cohen, tevens medewerker aan de eerste reeks van *La Société Nouvelle*.²⁷⁸ Onder de titel “lettres néerlandaises” werden “ouvrages [...] d’expression flamande ou hollandaise” herhaaldelijk als een eenheid door critici besproken. In het begin van de twintigste eeuw zaten Vlaamse Nederlandstalige auteurs institutioneel geprangd tussen allerlei structuren. Ook inzake informele sociabiliteit kunnen het Franstalige en Nederlandstalige veld bezwaarlijk als volkomen autonoom beschouwd worden.²⁷⁹ Niet zelden werden Vlaamse auteurs twee keer besproken in *Le Mercure de France*, namelijk in de kroniek over de Nederlandstalige letteren en in deze over de Belgische letteren.²⁸⁰ Vanaf 1899 nam Georges Eekhoud een maandelijks “Chronique de Bruxelles” voor zijn rekening, een titel waarin Brussel de facto stond voor België in zijn geheel. Hij kaartte geregeld de evoluties in de Nederlandstalige letteren en de laatste Nederlandstalige publicaties aan. Als overtuigd aanhanger van de ‘âme belge’-doctrine betreurde hij dat er zo weinig Franstaligen waren die de Nederlandstalige literatuur op de voet volgden. Hij verklaarde dit door een gebrek aan kennis van de Nederlandse taal en niet door manifeste onwil:

“Je constate que la plupart des bons auteurs flamands suivent attentivement notre production littéraire en langue française. Il est regrettable que la plupart de nos auteurs français ne puissent, par ignorance de la langue néerlandaise, témoigner du même intérêt à leurs confrères flamands.”²⁸¹

Grégoire Le Roy beaamde dit toen André de Ridder hem in 1907 vroeg om in het Nederlands te publiceren. Hij zond hem het impressionistische gedicht ‘De winteravonden’ op dat hij in 1886 had geschreven. Aan ‘nieuw’ werk wilde hij zich vooralsnog niet wagen. Zijn kennis van het Nederlands beperkte zich tot de kennis van het Gentse “patois”. Hij was niet vertrouwd met de finesses van “le flamand”, een euvel waar meerdere Franstalige Vlamingen volgens hem mee te kampen hadden. De eenvoudige en volkse taal van Streuvels wist hij wel te smaken.²⁸² Het ontbrak hem zeker niet aan de wil: “Je suis d’ailleurs convaincu que le flamand eût été un mode d’expression plus adhérent à ce que j’écris.”²⁸³ Bijna twintig jaar later zou de symbolistische icoon van weleer alsnog een autobiografische

roman in het Nederlands publiceren.²⁸⁴ Hij werkte in 1910 ook mee aan *De Boomgaard* en was samen met Eekhoud een van de zeldzame Franstalige auteurs die samenwerkte met de Nederlandstalige auteurs.

In de 'kleinschalige netwerken' die Nederland en Nederlandstalig Vlaanderen met elkaar verbonden speelde een aantal individuen een cruciale rol. In de SNA worden zij met de term *gatekeepers* aangeduid: actoren die een brug vormen tussen twee clusters, groepen of circuits. Aan het begin van de twingstige eeuw waren de *gatekeepers* tussen Nederland en Vlaanderen Albert Verwey en de uitgevers Cornelis van Dishoeck (1863-1931) en Meindert Boogaerd (1880-1942). Deze laatste woonde overigens een tijd in Brussel, voor veel Nederlanders onder wie Louis Couperus (1863-1923) Parijs in het klein.²⁸⁵ Boogaerd was overigens ook de uitgever en directeur van *De Vrije Tribune*, "Weekblad voor Nederland en België" (1903-1907) waaraan tal van Vlaamse auteurs meewerkten. Op basis van de beschrijving van het ontstaan van de vvl moet ook Herman Robbers als *gatekeeper* worden toegevoegd. Een Vlaming die eveneens een rol als *gatekeeper* vervulde, was Cyriel Buysse. Nadat hij in de tweede helft van de jaren 1890 actief was geweest in het Franstalige veld, stapte Buysse na de eeuwwisseling over naar het Nederlandse veld. In tegenstelling tot zijn landgenoten bleef hij lid van de Nederlandse afdeling van de vvl, een goede keuze aangezien al zijn boeken werden uitgegeven in Nederland.²⁸⁶ Bovendien verbleef hij na zijn huwelijk met een Haagse ook grote delen van het jaar in Nederland. Samen met Louis Couperus was hij ook redacteur van *Groot Nederland*.²⁸⁷ De belangrijkste *gatekeepers* dankten hun brugfunctie niet alleen aan het feit dat ze twee velden of subvelden en circuits verbonden. *Gatekeepers* als De Régnier, Verhaeren, Buysse en Verwey bekleedden ook een centrale positie in het veld waar toe ze traditioneel werden gerekend.

Uit bovenstaande uiteenzetting mag niet worden afgeleid dat in België geen exclusief Nederlandstalige infrastructuur aanwezig was of ontwikkeld werd en dat er enkel divergerende krachten werkzaam waren.²⁸⁸ Een onderzoek naar de informele contacten in de Belgische avant-garde in het fin-de-siècle bracht Nachtergaele tot de eigenaardige vaststelling dat Vlaamse auteurs en kunstenaars geen eigen Nederlandstalige kringen creëerden. Hij vond het antwoord bij Vermeylen zelf die van oordeel was dat zowel Nederlandstalige als Franstalige auteurs in die tijd hetzelfde gevecht voerden en moesten ontsnappen aan nefaste Belgische attitudes als regionalisme en moralisme.²⁸⁹ Er zijn echter genoeg voorbeelden van het tegendeel voor handen die wijzen op uitdijende Nederlandstalige sociabiliteitsstructuren. Het instituut *Van Nu en Straks* heeft ongetwijfeld bijgedragen tot de verdere genese van een dergelijke infrastructuur. Het orgelpunt was de verneder-

landings van de Gentse universiteit in 1930. Toch verloren de Nederlandstalige intellectuelen hun Franstalige confraters beslist niet uit het oog en onderhielden ze minstens tot 1914 nauwe contacten. Laten we de Nederlandse en Franse relaties buiten beschouwing dan is er sprake van drie in plaats van twee netwerkconfiguraties: twee zelfstandige en een gemeenschappelijke Belgische die langzaam verdampte – structuren sterven langzaam. Bovendien betekende een engagement in de Vlaamse beweging niet noodzakelijk dat de Franstalige kringen helemaal de rug werd toegekeerd. Het feit dat André de Ridder en Paul-Gustave van Hecke tijdens het interbellum vooral in het Frans publiceerden – in het geval van De Ridder vaak over de Nederlandstalige literatuur –, betekende zeker niet een ‘vlucht’ uit het Nederlandstalige veld.²⁹⁰ Beiden behoorden tot een groep Vlamingen die zich in de twee velden bewogen. Door diverse informele vormen van sociabiliteit en door het feit dat ze actief waren in één en dezelfde politieke ruimte stonden ze in contact met Franstalige landgenoten. De Ridder publiceerde zijn hele ‘littéraire’ leven zowel in het Nederlands als in het Frans, was actief (ook als lesgever) binnen de nationale persbond enzovoort. Het was ook zijn uitdrukkelijke wens om voor de Eerste Wereldoorlog in het ‘âme belge’-tijdschrift *La Belgique Artistique et Littéraire* te publiceren, iets waar hij uiteindelijk via zijn “maître-confrère” Grégoire Le Roy ook in slaagde.²⁹¹ Het enige probleem is dat dergelijke vormen van integratie erg moeilijk te objectiveren zijn omdat de relaties meestal een informeel karakter hadden. Wat wel wetenschappelijk kan aangetoond worden, zijn de structuren en posities binnen het tijdschriftenveld.

3.2 De parallellen tussen het Nederlandstalige en het Franstalige veld

In de schaduw van Van Nu en Straks

Vlaanderen hield in het steekproefjaar 1907 op te bestaan. De redacteuren hadden allerlei andere besognes en de Nederlandse uitgever Van Dishoeck kon hen niet overtuigen alsnog de draad terug op te nemen. In een omstandig schrijven aan zijn uitgever verwoordde Vermeylen treffend de ontgoocheling over de geringe respons van de Nederlandse markt, zowel op zijn eigen boeken als op het tijdschrift *Vlaanderen*. Hij verwees naar de “opofferingen” die hij en zijn mederedacteuren hadden gedaan door aanbiedingen van Nederlandse tijdschriften af te slaan. Vooral voor “diegenen onder ons die van hunne pen leven, en soms in Holland dubbel honorarium ontvangen” moest dit naar waarde worden geschat.²⁹² Nederland was dus niet

alleen een symbolisch gidsland, maar ook een materieel wingewest waar Vlaamse Nederlandstalige schrijvers noodgedwongen hun toevlucht toe namen. Dat vooral Van Nu en Straksers als Karel van de Woestijne, Herman Teirlinck maar ook Cyriel Buysse de stap naar Nederlandse tijdschriften en uitgeverijen zetten, heeft dus niet alleen te maken met hun prestige of poging om meer prestige te vergaren, maar ook met het feit dat zij een professioneel schrijverschap voorstonden en daarom de grotere maar vooral beter georganiseerde Nederlandse markt opzochten. Auteurs die de ambitie hadden om te kunnen leven van hun pen zochten sneller toenadering tot Nederland. Een voorbeeld hiervan is Richard de Cneudt, een auteur die in Vlaamse middens helemaal niet hoog aangeschreven stond.²⁹³ Dat meer en meer Nederlandse uitgevers naar Vlaanderen lonkten is geen contradictie. De demografische verhoudingen tussen Nederland en Vlaanderen waren aan het begin van de negentiende eeuw niet deze van vandaag. Eenmaal de Franstalige dominantie doorbroken, vertegenwoordigde Vlaanderen ook voor Nederlandse uitgevers een groot potentieel. Van Dishoeck bleef in de eerste plaats een entrepreneur, al kan niet ontkend worden dat hij met kennis van zaken over literatuur sprak en amicale contacten onderhield met de Vlaamse auteurs die tot zijn fonds behoorden. Zijn engagement ten aanzien van Vlaanderen had dus diverse motieven.

Een van de gedachten die onder meer Van Langendonck en Van Dishoeck als troost voor de ondergang van het tijdschrift gebruikten, was dat er een aantal tijdschriften klaarstond om de taak van Vlaanderen op zich te nemen.²⁹⁴ Een aantal jongeren en hun tijdschriften wilden maar al te graag als uitvoerders van de Van Nu en Straks-erfenis optreden. Hoewel *Nieuw Leven* (1907-1910), *Iris* (1908) en het katholieke *Vlaamsche Arbeid* (1905-1930) zich nadrukkelijk spiegelde aan Van Nu en Straks en dat Vlaanderen al even pluralistisch was, worden deze bladen in zowat elk overzicht toch ondergebracht in respectievelijk de vrijzinnige en de confessionele (lees: katholieke) traditie.²⁹⁵ De leidende figuren in *Iris* en *Nieuw Leven* waren inderdaad vrijzinnig, maar uit de nauwgezette analyse van de samenstelling van de redactie zal verder blijken dat sommigen ideologie en particularisme – de twee breuklijnen in het Vlaamse tijdschriftenveld – trachtten te overstijgen. Voor *Vlaamsche Arbeid* zijn er wel overtuigende argumenten om het als een katholiek tijdschrift te omschrijven. Uit onvrede met het conservatieve karakter van *Dietsche Warande en Belfort* en niet in het minst omdat hun eigen werk niet gepubliceerd raakte, werden *Vlaamsche Arbeid*, *Jong Dietschland* (1898-1914) en *De Groene Linde* (1905-1906) gelanceerd.²⁹⁶ De medewerkers van *Jong Dietschland* waren hoofdzakelijk studenten, seminaristen, priesters en personen actief in het onderwijs.²⁹⁷ Het tijdschrift richtte zich dan ook tot de jeugd en opvoeders met als doel jongeren aan te zetten tot kunst-

beoefening.²⁹⁸ Ook *Hooger Leven* (1906-1912), opgericht door Emiel Vliebergh (1872-1925), behoort tot deze groep katholieke tijdschriften, al toonde dit blad een groter engagement ten aanzien van de Vlaamse beweging en de strijd om de erkenning van het Nederlands als cultuurtaal.²⁹⁹ De turbulenties binnen de redactie van *Vlaamse Arbeid* illustreren het belang dat deze tijdschriften aan hun katholieke karakter hechtten.³⁰⁰ Een van de redenen waarom André de Ridder gedwongen werd uit de redactie te stappen, was zijn poging om het katholieke *Vlaamse Arbeid* om te vormen tot een 'onzijdig' tijdschrift.³⁰¹ Zoals voor het Franstalige tijdschriftenveld speelden ook aan Nederlandstalige kant universitaire milieus een grote rol in de genese van netwerken en het reveil van de katholieke letteren. Aan de Leuvense universiteit studeerde een groep jonge katholieken die elkaar vonden in hun engagement ten aanzien van de vernieuwing van de katholieke literatuur en de Vlaamse ontvoogding. Sleutelfiguren zijn: Jozef Muls (1882-1961), Lodewijk Dossel (1881-1925), Jules Persyn (1878-1933) en hun docent Lodewijk Scharpé (1869-1935).³⁰² "De Leuvense universiteit was dus bij het begin van deze eeuw een werkelijk cultuurcentrum; het bepaalde mee de culturele en politieke evolutie van het hele land. In dat milieu werkte ten dele de redactie van 'Dietsche Warande en Belfort'", schreef Jan Persyn in zijn imposante studie over het gelijknamige tijdschrift.³⁰³ Vrijwel simultaan studeerde in Gent een generatie katholieken die, onder impuls van René de Clercq (1877-1932), het studentengenootschap De Rodenbach's Vrienden omvormden tot een literair genootschap.³⁰⁴ De Vrienden stimuleerden de vernieuwing van de katholieke letteren zonder te breken met de traditie en hun heimat.³⁰⁵ Via De Clercq maakten ze ook kennis met *Van Nu en Straks*, dat op die manier een nieuw publiek van overwegend West-Vlaamse katholieke studenten bereikte.³⁰⁶ Ook de onderwijzer Alfons Sevens vond aansluiting bij de kringen rond De Clercq. Samen stichtten ze *Jong Vlaanderen* (1900-1902), een tijdschrift dat jonge katholieken, actief in de Vlaamse beweging, trachtte te verenigen met Vlaamse literatoren. Ook zij koppelden engagement in de Vlaamse beweging aan het schrijverschap en gebruikten tijdschriften als medium om individuen bij elkaar te brengen. De dichtbundel *De Toortsen* van De Clercq kan worden beschouwd als "een eerste uitdrukking van katholiek-sociale bewogenheid in de katholiek-democratische geest van *Rerum Novarum*",³⁰⁷

Er zijn veel parallellen met wat zich tien jaar eerder voordeed in het Franstalige tijdschriftenveld. Een jonge, hoogopgeleide katholieke elite zocht toen toenadering tot de moderniteit die in het tijdschriftenveld vertaald werd door *La Jeune Belgique* en *Van Nu en Straks*, zonder te breken met de traditie.³⁰⁸ *La Revue Générale* en *Dietsche Warande en Belfort* waren conservatieve bolwerken die in hun nabijheid een

aantal tijdschriften kregen die waren opgericht door een jonge generatie katholieken. De rol die Jules Persyn speelde, was identiek met deze die Eugène Gilbert tien jaar eerder op zich had genomen. Beiden kwamen uit middens die vraagtekens plaatsten bij een al te behoudsgezinde opstelling in de katholieke kunsten. Het feit dat zij redactionele verantwoordelijkheden kregen, respectievelijk in *La Revue Générale* en *Dietsche Warande*, toont aan dat zich barsten aftekenden in de conservatieve bastions. Tegelijkertijd vormde zowel Persyn als Gilbert bruggenbouwers voor naar het modernisme neigende auteurs. In *Dietsche Warande* bleef ook de rol van Maria Belpaire aanzienlijk. Als een reactie op de dreiging die uitging van *Vlaamsche Arbeid* bracht Belpaire auteurs als Karel van de Woestijne aan. Zij financierde het tijdschrift dat als een van de enige een behoorlijk bedrag uitkeerde aan zijn medewerkers en redacteurs. Gezien deze financiële machtspositie moet zij toch haar goedkeuring hebben gegeven aan de schoorvoetende verruimingsoperatie.³⁰⁹ Het predicaat ‘conservatief’ dat auteurs als Karel van den Oever haar zo graag toedichtten, was gedeeltelijk ingegeven door hun eigen ambities. Door zich af te zetten tegen een leidersfiguur als Belpaire affirmeerden ze zichzelf als moderne en vaste literaire waarden in spe.

Aan het einde van de negentiende eeuw werd het liberale culturele leven volledig gemonopoliseerd door het Willemsfonds. Ook *De Vlaamsche Gids* (1905-2000) onderhield nauwe banden met deze cultuurvereniging, al waren die niet zo prominent als bij zijn voorganger, het *Tijdschrift voor het Willemsfonds* (1895-1905) dat zelf het *Nederlandsch Museum* (1874-1894) had opgevolgd.³¹⁰ Bij de oprichting van *De Vlaamsche Gids* probeerde Max Rooses de medewerking te bekomen van de Van Nu en Straksers, maar Emmanuel de Bom, zijn contactpersoon, moest hem teleurstellen.³¹¹ Met zijn demarche gaf Rooses echter wel impliciet te kennen dat *De Vlaamsche gids* grote aandacht aan literatuur wilde besteden. In het *Tijdschrift voor het Willemsfonds* was dit niet altijd het geval geweest. Rooses zelf was bijvoorbeeld een tegenstander van de opname van belletrie omdat het Willemsfonds nooit een vereniging was geweest “om zuivere letterkunde aan te moedigen”.³¹² Van bij de aanvang was de opdracht voor *De Vlaamsche Gids* duidelijk afgelijnd en werd wel voor een letterkundig profiel gekozen. Het tijdschrift wenste niet alleen jong literair talent de kans te geven zich te ontplooien maar ook bepaalde Vlaamse taaleisen te verdedigen en te beargumenteren. Musschoot ziet de aanwezigheid van onbekend gebleven auteurs en figuren die de “oude liberale traditie” vertegenwoordigden, als een bewijs dat er weinig of geen literaire vernieuwing van het tijdschrift uitging.³¹³ Maar is het aan bod laten komen van jonge onbekende auteurs net geen teken van vernieuwing en durf?³¹⁴ Over het vrijzinnige karakter bestaat evenwel geen twijfel.

In de eerste nummers en de prospectus geeft het tijdschrift zichzelf ondubbelzinnig de predicaten “Vlaams en vrijzinnig”.³¹⁵ Toen Maurits Sabbe in 1937 schreef dat *De Vlaamsche Gids* zich nooit “tot bepaalde partijpolemie of tot propagandistische doeleinden” had geleend, doelde hij dan ook vooral op een losse band met de liberale partij.³¹⁶

Over de socialistische tijdschriften kunnen we kort zijn. Het cultureel partijblad *De Waarheid* werd uitgegeven door de Gentse Propagandaclub. Kunst en letterkunde kwamen op de tweede plaats en dienden als afwisseling.³¹⁷ Een Nederlandstalig equivalent van *L'Art Moderne* is er nooit geweest. Ook de anarchiserende tijdschriften hadden in 1907-1908 lang niet dezelfde aantrekkingskracht als *La Société Nouvelle*.³¹⁸ Het tijdschrift dat nog het meest in de buurt kwam, was *Ontwaking* onder leiding van Victor Ressler. *Ontwaking* verscheen (met een lange onderbreking) van 1896 tot 1910.³¹⁹ In dit blad werd niet alleen aandacht besteed aan literatuur en kunsten, maar evenredig ook aan wetenschappen en sociologie. Het anarchisme dat aanwezig was binnen *Van Nu en Straks* werd verder ontwikkeld. Verschillende Nederlanders, Eliséé Reclus en een aantal Franstalige Vlamingen werkten mee. In 1908 en 1909 werd de redactie uitgebreid met onder meer Lode Baekelmans en evolueerde *Ontwaking* meer en meer van een anarchistisch blad met aandacht voor literatuur naar een algemeen-cultureel progressief tijdschrift waarin literatuur een steeds grotere plaats innam.

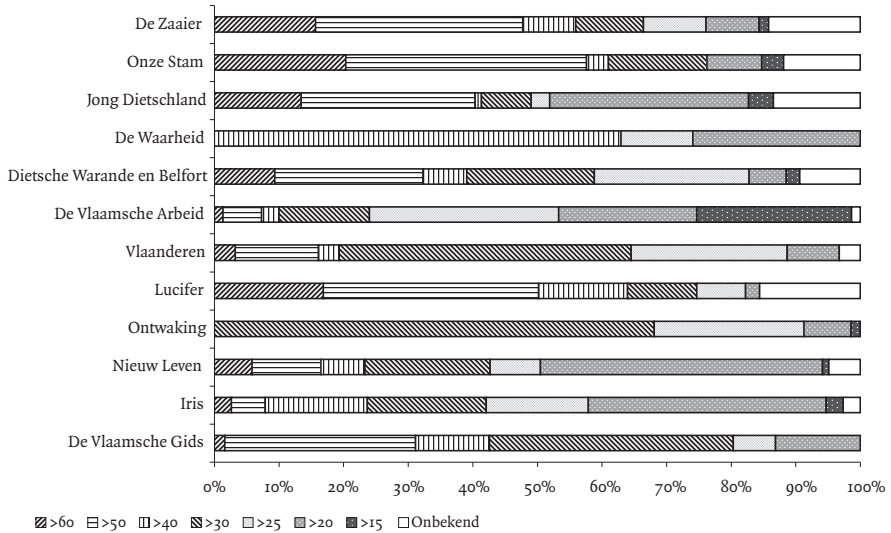
Ten slotte verschenen er in 1907-1908 nog twee andere literaire tijdschriften die in bijna geen enkel literair-historisch werk voorkomen omdat ze als toneeltijdschriften te boek staan. *Lucifer* en *De Zaaier* (1906-1911), respectievelijk uitgegeven in Antwerpen en in Leuven, besteedden inderdaad erg veel aandacht aan toneelliteratuur, maar publiceerden ook kunstkronieken, proza en poëzie.³²⁰ Vooral tijdens de periode 1905-1907, toen *Lucifer* niet langer een weekblad maar een maandelijks zorgvuldig uitgegeven tijdschrift was, streefde de redactie naar een gevarieerde inhoud. *Lucifer* en *De Zaaier* deelden nog een andere eigenschap: ze kozen beide voor een “onzydig” karakter en namen dus geen vrijzinnige of katholieke stelling in. *Lucifer* was de opvolger van *Het Antwerpsch Tooneel*, het orgaan van de Tooneelschrijversbond³²¹ Bezieler Jan Bruylants jr. (1871-1928) slaagde erin om het Vlaamse particularisme te overstijgen en een aantal lokale toneeltijdschriften te fusioneren.³²² Hij bestuurde het tijdschrift vanuit Antwerpen en stelde in Brussel en Gent een lokale ‘hoofdopsteller’ aan. Voor Brussel was dat Hendrik Coopman, voor Gent Gustaaf d’Hondt. De lokale redacties hadden een vrij grote autonomie.³²³ D’Hondt kreeg de steun van de sociaaldemocraten P.J. d’Hoedt, Steven Prenau, Jan Staal en Johan Lefèvre. Van *Lucifer* weten we ook met zekerheid

dat het door arbeiders werd gelezen. In 1907 vroeg D'Hoedt aan Bruylants het blad op tijd te versturen: “velen onder de abonneementen zijn werkjongens, die met verlangen naar den zondag uitzien, omdat zij dan L. [ucifer] verwachten en hun nummer des zondags kunnen lezen”.³²⁴ Ook in Duitsland en Engeland had *Lucifer* occasioneel correspondenten. Pas vanaf 1905 was in Nederland een volwaardige subredactie werkzaam onder leiding van journalist en revueschrijver Philip Pinkhof. Het blad wijzigde zijn ondertitel naar “Tijdschrift voor Tooneel, Letterkunde, Muziek, Beeldende Kunsten van Noord en Zuid”.³²⁵

De Zaaier tapte min of meer uit hetzelfde vaatje. Het had medewerkers verspreid in heel Vlaanderen, maar het publiek was blijkbaar toch vooral uit het Leuvense afkomstig: “De Zaaier is het meest gelezen kunstblad van Leuven omdat het heel en al onpartijdig is”, aldus de redactie.³²⁶ Hetzelfde kan worden gezegd van *Onze Stam* (1907-1914), een maandschrift gewijd aan taalstudie, letteren en kunst onder leiding van de liberaal Frans van den Weghe (1868-1937).³²⁷ *Onze Stam* trok veeleer de Vlaamse dan wel een politiek-ideologische kaart. Opmerkelijke bijdragen in *Onze Stam* en *De Zaaier* zijn van de jonge student Clément Pansaers (1885-1922), een tweetalige Vlaming die zich ontpopte tot de belangrijkste Belgische dadaïst en wel eens de Franstalige Van Ostaijen wordt genoemd.

Clusters rond Vlaanderen

Op basis van de criteria gebruikt voor de analyse van het Franstalige tijdschriftenveld, met name de tijdschriften die door hun beoogde publieksbereik of medewerkersbestand de lokale context overstegen, werden voor de steekproef twaalf Nederlandstalige tijdschriften geselecteerd. Het aantal medewerkers lag gevoelig lager dan in het Franstalige tijdschriftenveld: 280 personen tegenover 700. De foutmarge is identiek (ongeveer 5% van de pseudoniemen of initialen kon niet verklaard worden) en met anonieme bijdragen is andermaal geen rekening gehouden. Slechts 13 vrouwen doken op in de steekproef 1907-1908, wat zowel relatief als absoluut substantieel minder is dan de 51 vrouwen in het Franstalige tijdschriftenveld. Vrouwen namen gemiddeld 4% van de bijdragen voor hun rekening, ongeveer de helft minder dan hun aandeel in de Franstalige tijdschriften. Zoals te verwachten was op basis van eerder onderzoek, lag het aandeel van vrouwen in *Dietsche Warande en Belfort* een stuk hoger dan het gemiddelde. Iets meer dan 10% van de bijdragen in dit blad werd in 1907-1908 door een vrouw geschreven.³²⁸ Het anarchistiserende *Ontwaking* spande de kroon met 16%. Het grootste deel daarvan komt

Grafiek 4 Aandeel van de bijdragen per nummer / leeftijdscategorie, 1907-1908.

op rekening van Fanny Delvaux (1879-1944), alias Siska van Daelen. Delvaux was getrouwd met “*président-fondateur*” Victor Ressler.³²⁹ De enige vrouw die in het anthropologische *Vlaanderen* publiceerde was Eline Mare (1880-?).

Zoals bij de Franstalige tijdschriften waren het opnieuw auteurs jonger dan dertig jaar die gemiddeld bijna de helft van de bijdragen voor hun rekening namen. Dit bevestigt de vaststelling dat tijdschriften werden gezien als een uitstekend medium om zich te laten opmerken. Het blad met veruit het jongste medewerkersbestand is *Vlaamsche Arbeid*. Ook het jonge karakter van *Iris* en *Nieuw Leven* komt tot uiting in grafiek 4. *Dietsche Warande en Belfort* en *De Vlaamsche Gids* zijn de enige tijdschriften met een betekenisvol aandeel van auteurs boven de vijftig jaar. Deze ‘ouderen’ werden evenwel geflankeerd door jong talent, in het katholieke tijdschrift zelfs meer dan het liberaal-vrijzinnige *De Vlaamsche Gids*. In het socialistische *De Waarheid* valt dan weer het grote aandeel van de veertigers op, maar dat kan verklaard worden door het feit dat de grote bulk van de bijdragen geschreven werd door de lokale partij-intellectuelen P.J. d’Hoedt en Aimé Bogaerts. Voor wat *Vlaanderen* betreft moet het grote aandeel van de dertigers vermeld worden: de Van Nu en Straksers. Ook in *Ontwaking* voerden dertigers de toon aan.

In het MDS-sociogram van de Nederlandstalige tijdschriften (figuur 8) springt er één heel duidelijke cluster naar voren, met name de katholieke. De katholieke jongerentijdschriften onderhielden sterke banden met elkaar en met het ‘moe-

Figuur 8 MDS-sociogram van Nederlandstalige literaire tijdschriften 1907-1908 (minstens drie gemeenschappelijke medewerkers). De dikte van de lijn is een indicatie van de sterkte van de relatie.

Legenda:

- grijze driehoek; katholieke tijdschriften
- wit vierkant: het enige expliciet liberale tijdschrift
- grijs vierkant: socialistische en/of anarchiserende tijdschriften
- witte cirkel: apolitieke en pluralistische tijdschriften

dertijdschrift' *Dietsche Warande en Belfort*. Structureel had *Vlaamse Arbeid* in 1907-1908 dezelfde rol als *Durendal*: het was de *gatekeeper* met de rest van het tijdschriftenveld en heeft zelfs banden met het anarchiserende *Ontwaking* en het expliciet vrijzinnige *De Vlaamse Gids*. Gezien het anthologische karakter van *Vlaanderen* viel de centrale positie van dit tijdschrift te verwachten. Opnieuw moet gewezen worden op een dubbele beweging: *Vlaanderen* trok auteurs aan die op zoek waren naar erkenning en omgekeerd hadden nieuwe (jongeren)tijdschriften de *Vlaanderen*-auteurs nodig om hun prestige te verhogen. In 1892 hielden de van Van Nu en Straksers er vergelijkbare strategieën op na. Toen waren het de jonge August Vermeylen en Emmanuel de Bom die aan de iets oudere en tot in Nederland bekende Cyriel Buysse vroegen toe te treden tot de redactie.³³⁰ De structurele rol van *La Jeune Belgique* in 1892-1893 en *La Belgique Artistique et Littéraire* in 1907-1908 werd in het Nederlandstalige veld ingevuld door *Vlaanderen*.

Ook *Vlaanderen* moest 'concurrerende' tijdschriften naast zich dulden. *Nieuw Leven* slaagde er het best in de pluralistische doelstellingen te verwezenlijken en

auteurs van diverse pluimage te engageren. Hoe dat gebeurde wordt uitgebreid besproken in onderstaande microbenadering. *Iris*, dat minder dan één jaar verscheen, kon de ambitie om uit te groeien tot het nieuwe *Vlaanderen* niet waarmaken. Het blad nam een relatief geïsoleerde positie in, net zoals *Onze Stam* dat we gezien de banden met het ANV en met het Willemsfonds veeleer in de buurt van *De Vlaamsche Gids* dan van *De Zaaier* hadden verwacht. De inhoudelijke parallellen tussen *De Zaaier* en *Lucifer* werden vertaald in een groot aantal gemeenschappelijke medewerkers, onder meer voor de verslaggeving vanuit de steden met een bloeiend (amateur)theaterleven. Het socialistische *De Waarheid* staat wat geïsoleerd en had enkel met stadsgenoot *Nieuw Leven* meer dan drie gemeenschappelijke medewerkers. Er kan dus ook niet gesproken worden van een socialistisch-progressieve cluster zoals dat het geval was in het Franstalige tijdschriftenveld. *De Waarheid* deelde overigens ook geen medewerkers met het vrijzinnig-liberale *De Vlaamsche Gids*. Van een progressieve frontvorming is in deze steekproef geen sprake. *De Waarheid* is er nooit in geslaagd de lokale Gentse context te overstijgen, wat niet betekent dat vaste medewerkers een geïsoleerde positie innamen; ze waren enkel gering in aantal. De Limburger Steven Prenau en P.J. d'Hoedt werkten ook mee aan 'toneeltijdschriften' en kregen het gezelschap van een aantal jonge progressieve liberalen die de overstap naar de sociaaldemocratie maakten.

In de groep van meest zichtbare auteurs, van degenen die in meer dan drie tijdschriften publiceerden (in totaal 16), werden de Van Nu en Straksers Herman Teirlinck en Karel van de Woestijne het meest gesolliciteerd. Met hun medewerking aan vier tijdschriften konden zij evenwel niet tippen aan Lambrecht Lambrechts (1865-1932), die voor zeven tijdschriften schreef, waaronder *Vlaanderen*, *Dietsche Warande* en *De Vlaamsche Gids*. Hij was de enige 'link' tussen deze laatste twee tijdschriften. Hoewel geen Van Nu en Strakser was hij toen een veel gevraagd auteur. Het feit dat hij al van bij de eerste jaargang (1903) in *Vlaanderen* publiceerde, toont aan dat hij ook door de Van Nu en Straksers gerespecteerd werd. Beslissend voor zijn literaire carrière was zijn passage aan de Rijksnormaalschool van Lier (1901-1905), waar tal van auteurs les gaven of als student hun eerste letterkundige passen zetten.³³¹ De contacten die hij daar legde en het respect dat hij er verwierf resulteerden in de vraag om mee te werken aan tijdschriften. Hij combineerde tientallen volkse toneelstukken en liederen met door de Tachtigers geïnspireerde poëzie.³³² Ook Frans Verschoren (1874-1851) moet in het milieu rond de normaalschool gesitueerd worden. Via zijn vriend Herman Robbers had Verschoren overigens uitstekende contacten in Nederland, en hij was ook lid van de Nederlandse vvl.³³³ Vanaf 1904 werkte hij regelmatig mee aan *Vlaanderen* en aan Nederlandse tijdschriften.

Een andere auteur die in meer dan vier tijdschriften publiceerde, was Richard de Cneudt (1877-1959).³³⁴ Ook hij combineerde deze ogenschijnlijk sterke positie in het Vlaamse tijdschriftenveld met de aanwezigheid in Nederlandse tijdschriften en uitgeverijfondsen. Maar schijn bedriegt, want in Vlaanderen kon De Cneudt slechts op weinig respect rekenen (cf. infra). Naast deze eerste groep auteurs, waarin vooral de van zijn pen levende Streuvels en Vermeulen opmerkelijke afwezigen zijn, is bij de meest productieve en/of zichtbare auteurs andermaal een subgroep van jong aanstormend talent aan te treffen. Lodewijk Dosfel, André de Ridder, Paul Kenis, Ary Delen (1883-1960) en Oktaaf Steghers (1889-1942) combineerden een sterke band met het tijdschrift waarvan ze redacteur waren met een aanwezigheid in andere tijdschriften, wat opnieuw wijst op een parallel met de steekproeven in het Franstalige tijdschriftenveld. Onder de jonge auteurs die op zoek waren naar erkenning, vallen nog twee Limburgers op: de latere kinderrechtster Julius Frère (1881-1937) en Camille Bailliën alias Leo Steppenbach (1887-1961).³³⁵ Frère publiceerde in vier tijdschriften, waaronder *Ontwaking* en de 'toneeltijdschriften'. Bailliën werkte ook mee aan *Nieuw Leven*. Net zoals Steven Prenau woonden en werkten beiden in Limburg waar ze bekendstonden als socialistische partij-intellectuelen.³³⁶ Bailliën kwam via het Willemsfonds in contact met de lokale BWP. In 1909 was hij nog een nobele onbekende voor Edward Anseele.³³⁷ Even later werd zijn roman *Wind van opstanding*, waarnaar Anseele bij Gustaaf d'Hondt informeerde, uitgegeven in *Le Peuple*. Tijdens het interbellum waren ook Paul Kenis, lid van Ter Waarheid, en Ary Delen actief in de BWP en de Centrale voor Arbeidersopvoeding. De kritische massa aan Nederlandstalige intellectuelen was beslist groter dan Jules Destrée ooit had laten uitschijnen.

3.3 Het ontstaan van een netwerk bis. Iris en Nieuw Leven

De vraag naar het ontstaan van een netwerk en auteurssociabiliteit kan ook vertaald worden naar vragen over de ontwikkelde strategieën bij de oprichting, de samenstelling van redacties, de aantrekkelijkheid of de financieel leefbaar van tijdschriften. Pierre Bourdieu heeft een heel duidelijke visie over het al dan niet toevallig karakter van het ontstaan van netwerken rond tijdschriften.³³⁸ In *Les Règles d'Art* bekritiseerde hij enkele biografen van André Gide omdat ze volgens hem al te zeer de nadruk legden op de bewuste en strategische manier waarop Gide de redactie van *La Nouvelle Revue Française* samenstelde. Dit toonaangevende tijdschrift slorpte zelfs een deel van de redactie van het Belgische *Antée* op. Bourdieu omschreef dit als volgt:

“Aan het samenbrengen van auteurs en, in tweede instantie, van teksten (het wezen van een literair tijdschrift) blijken in feite bij uitstek sociale strategieën ten grondslag te liggen, verwant met de strategieën bij het instellen van een salon of beweging – en daarbij vormt het eigenlijke literaire kapitaal van de verzamelde schrijvers maar één van de criteria waarmee rekening wordt gehouden. De achterliggende en eenheidsscheppende grondslag van deze strategieën is niet zoiets als de cynische berekening van een bankier in symbolisch kapitaal (zij het dat André Gide dat objectief gezien ook is...), maar een gemeenschappelijke habitus of, beter, het ethos dat van die habitus een dimensie is en dat de leden van wat men de ‘kern’ noemt onderling bindt. Deze al eerder geconstitueerde groep, dit netwerk coöpteert, de al dan niet reguliere medewerkers.”³³⁹

De vraag is niet of deze literaire keuzes strategische zijn of niet, want dat zijn ze in elk geval. Neen, de vraag is of ze bewust of onbewust werden gemaakt. In een netwerk rond een tijdschrift kunnen drie vormen van medewerking onderscheiden worden: het opnemen van redactionele verantwoordelijkheid, het leveren van bijdragen en de patronage. Onder dit laatste verstaan we de ondersteuning van de productie, het behoud en de verspreiding van kunst en cultuur.³⁴⁰ Patronage kan dus van verschillende partijen afkomstig zijn: overheden, privépersonen, instellingen, bedrijven, de katholieke kerk enzovoort. Omwille van de bovenvermelde redenen en onder meer omdat opnieuw de generatie van Raymond Limbosch aan het werk kan worden gezien, zullen hieronder *Iris* en *Nieuw Leven* als casus worden uitgewerkt.

Bankieren in symbolisch kapitaal

In de zomer van 1907 achtten de Gentenaars Paul-Gustave van Hecke, Reimond Kimpe, Achiel Petitjean, Oktaaf Steghers en de schilder Jules Verwest de tijd rijp om een nieuw tijdschrift op te richten: *Nieuw Leven*. De vijf stichters balanceerden toen allen op de rand van de meerderjarigheid. Het was niet hun eerste literaire wapenfeit, al was Steghers de enige die al novellen bij de Gentse uitgeverij Plantyn gepubliceerd had. Petitjean, oud-voorzitter van het taalminnende leerlingengenootschap De Heremans' Zonen, en zijn schoolkameraad Kimpe gaven in 1904 het zieltoegende vrijzinnige jongerentijdschrift *Goedendag* nieuwe impulsen.³⁴¹ Steghers was de enige die niet actief was geweest in *Ter Waarheid* of de Socialisti-

sche Jonge Wachten (cf. supra). Hij behoorde tot een groep van jonge katholieke schrijvers die in 1904-1905 het tijdschrift *Vlaamsche Kunstbode* van de ondergang redde en de grondslag vormde van het blad *Vlaamsche Arbeid*. De redactie was dus een heterogene groep ambitieuze en jonge schrijvers met Van Hecke als bindende factor. *Nieuw Leven* wilde “zijn een ’n algemeen, vrij, tijdschrift van de jongste krachten uit Vlaanderen en Noord-Nederland”. Maar vooralsnog was *Nieuw Leven* een tijdschrift van de jongste krachten uit Gent en Van Hecke moest bekennen dat “het koor van de jongste Vlamingen [...] te gering in aantal of te onbeduidend in kracht” was om “opgang te maken”³⁴². Aangezien het bestaan van het blad afhankelijk was van de verkoop, kon *Nieuw Leven* met slechts 65 abonnees (september 1907) financieel niet overleven.³⁴³

Het werven van bijdragen en medewerkers verliep al even moeizaam. Van een aantal Van Nu en Straksers en latere medewerkers van *Vlaanderen* weten we met zekerheid dat in september 1907 om hun medewerking werd gesolliciteerd: Adolf Herckenrath (1879-1958), Jef Mennekens, Emmanuel de Bom, Herman Teirlinck en Karel van de Woestijne.³⁴⁴ Lode Baekelmans werd in december 1907 aangezocht om lid te worden van de redactie. Zijn taak “zou zijn in d’ eerste plaats mee te werken en om ons door raad en daad bij te staan, in de tweede plaats aanwezig te zijn op de mogelijke paar redactievergaderingen die we zouden houden”. Van Hecke voegde eraan toe dat hij meende dat de “onpolitieke vrije en algemene richting” die ze insloegen met het tijdschrift ook die van Baekelmans was.³⁴⁵ Baekelmans was voor *Nieuw Leven* niet zozeer van belang wegens zijn literair prestige, maar wel omdat hij een centrale positie in de pas opgerichte vvl bekleedde. De vergaderingen en activiteiten van deze auteursvereniging vormden een belangrijk – in die periode waarschijnlijk het belangrijkste – forum waarop schrijvers van diverse ideologische en esthetische pluimage elkaar ontmoetten. Bovendien speelde Baekelmans ook een centrale rol in de culturele wereld in Antwerpen. Eerder onderzoek wees uit dat de promotie van een tijdschrift afhankelijk was van de personen die zich sterk met het tijdschrift identificeerden of die voor een potentieel publiek en medewerkers er een duidelijk band mee hadden.³⁴⁶ Om buiten Gent een publiek en auteurs te vinden waren redacteurs en auteurs nodig uit andere steden of Gentse auteurs die al een zeker prestige buiten de stadsgrenzen genoten. Indien *Nieuw Leven* de ambitie wilde waar maken om een forum te zijn voor jonge schrijvers in Nederland en Vlaanderen, was het belangrijk niet alleen Gentse redactieleden in de rangen te tellen. Enkel dan kon het vigerende particularisme overstegen worden. Vijftien jaar eerder hadden de Van Nu en Straksers de omgekeerde richting gevolgd. *Van Nu en Straks* werd gelanceerd door jonge Antwerpse en Brusselse auteurs

die alles in het werk stelden om ook in Gent medewerkers te vinden die zowel bijdragen konden leveren als abonnees werven.³⁴⁷ Wie de kans kreeg te publiceren in een tijdschrift toonde zich niet zelden ook actief als verkoper van abonnementen. Enkel diegenen die tot de kern van een tijdschrift behoorden en zich sterk met een tijdschrift identificeerden, hadden genoeg wervende kracht om in hun omgeving het netwerk van een tijdschrift uit te breiden. De beschrijving van dit stedelijk particularisme is niet in tegenspraak met het groeiende belang van (trans)nationale intellectuele netwerken. Net zoals in Franstalig België bestonden er talrijke lokale, stedelijke 'kapelletjes', maar deze opereerden niet onafhankelijk van elkaar. De pogingen die ondernomen werden om deze culturele circuits met elkaar in contact te brengen, onder meer door de uitgave van tijdschriften, bewijzen net de tendens tot (inter)nationalisering. De wil taal-, lands-, stads- en andere grenzen te overstijgen was in het geval van *Iris* nog groter dan bij *Nieuw Leven*. Dat wil echter niet zeggen dat de drijvende krachten altijd slaagden in hun opzet. Bij de bestudering van de motieven om een tijdschrift op te richten moet ook gebrek aan talent in rekening worden gebracht. Niet zelden waren het weinig talentvolle auteurs die het initiatief namen tot de oprichting van een nieuw blad of tot de samenstelling van een bloemlezing. Door zelf over te gaan tot de stichting van een consecratie-instantie verzekerden zij zich van een plaats erin. Op die manier verwierven ze trouwens ook veel makkelijker een centrale plaats in het literaire veld en het daaraan verbonden prestige. Deze strategieën zijn veel bewuster en berekender aanwezig bij de oprichting van *Iris* dan bij de stichting van *Nieuw Leven*.

Iris ontstond in dezelfde Gentse milieus als *Nieuw Leven* en was het geesteskind van Richard de Cneudt, Gerard Ceunis en Georges Papens (1883-?).³⁴⁸ De Cneudt, een onderwijzer, genoot op dat moment al enig aanzien als dichter, maar lang niet bij iedereen. In Nederland had hij meer bijval dan in Vlaanderen. Hoewel hij veelbelovend debuteerde was het voor de dertigjarige De Cneudt de eerste keer dat hij deel zou uitmaken van een tijdschriftredactie. Bij hem moet het gebrek aan erkenning door andere redenen dan de factor 'leeftijd' te verklaren zijn. Financiële geschillen die niets te maken hadden met zijn literaire merites, zorgden bovendien voor een breuk met zijn liberale vrienden.³⁴⁹ Het groots opgezette *Iris* was voor De Cneudt dan ook een gedroomde gelegenheid om zijn blazoën in Vlaanderen op te poetsen en prestige te verwerven. Hij kreeg de verantwoordelijkheid over het literatuurgedeelte van het op te richten tijdschrift en startte in november 1907 met het aannemen van medewerkers. De twee andere initiatiefnemers van *Iris* vertoefden nog meer dan De Cneudt in de marge van het literaire veld. Papens was een vierentwintigjarige bureaubediende die zich autodidactisch geschoold had in de sociolo-

Figuur 9 Voorpagina *Iris*, ontworpen door Gérard Ceunis. Het motief van de opkomende zon verwijst naar de vernieuwende en jonge aspiraties van het tijdschrift.

gie. Zijn leeftijdgenoot Ceunis was opgegroeid in een milieu van drukkers en bedienden.³⁵ Hij studeerde beeldhouwkunst aan de Gentse Academie en vertoefde in kringen van intellectuelen. Voor 1907 had hij slechts één gedicht gepubliceerd, met name in *Vlaamsche Arbeid*. Ook voor hem was de oprichting van een eigen tijdschrift de snelste manier om aanzien te verwerven. Ceunis ging bijzonder voortvarend te werk. Zo blijkt uit zijn correspondentie dat de redactiesecretaris van *Vlaamsche Arbeid*,

André de Ridder, het enige contact was dat hij wist te strikken voor de aanlevering van literair werk. Ook De Cneudt kon weinig sociaal kapitaal inzetten om auteurs tot medewerking te bewegen. Hij richtte zich tot Baekelmans en de autodidact Gustaaf Vermeersch. Om Baekelmans tot deelname aan de redactie te enthousiasmeren, pakte hij uit met de namen van zowel Vlaamse als buitenlandse wetenschappers en beeldende kunstenaars die hun medewerking al hadden toegezegd. Ook het aanzienlijke honorarium en het geplande luxueuze drukwerk werden gebruikt om Baekelmans te overtuigen.³⁵¹ In tegenstelling tot Van Hecke (*Nieuw Leven*) probeerden De Cneudt en Ceunis Baekelmans niet met inhoudelijke argumenten over de streep te trekken. Ceunis behoorde tot de grote schare bewonderaars van Emile Claus die zich deze aandacht liet welgevallen. De luministische schilder zal weinig scrupules hebben gehad om zijn naam en reputatie aan het tijdschrift te verbinden, zonder er zelf veel toe bij te dragen. Hij verklaarde zich bereid lid te worden van de redactie en daarmee was hij niet aan zijn proefstuk toe.³⁵²

Ook de vermaarde socioloog Emile Durkheim, die geen woord Nederlands sprak of las, werd lid van de redactie. Hoe de jonge Gentenaars hem hiertoe hadden kunnen bewegen is onduidelijk. De enige objectief vastgestelde relatie tussen Durkheim en Ceunis is dat hij behoorde tot het lezerspubliek van *La Revue Bleue*, het Franse tijdschrift waarin Durkheim tot twee keer toe de intellectuelen tot maatschappelijk engagement ocriep.³⁵³ Claus en Durkheim hadden eenzelfde functie binnen de redactie: via hun naamsverbintenis moesten ze het project prestige geven zodat abonnees verworven en medewerkers geëngageerd zouden kunnen worden. Een zeldzame keer werd Claus door De Bom aangesproken als “redacteur van *Iris*”.³⁵⁴ De lijst van medewerkers en redacteurs met daarop namen als Claus en Durkheim kon Baekelmans niet onmiddellijk overtuigen. Hij reageerde sceptisch maar geïnteresseerd op het verzoek van De Cneudt.³⁵⁵ Omdat *Vlaanderen* “onvoldoende” was, speelde Gustaaf Vermeersch al maanden met het idee om een tijdschrift op te richten. Hij reageerde dan ook enthousiast op de vraag tot medewerking en werd opgenomen in de redactie.³⁵⁶ Vermeersch liet zich in zijn keuze voor *Iris* wél leiden door wat hij zelf omschreef als “grote namen”.³⁵⁷ Baekelmans weigerde deel uit te maken van de redactie omdat hij het liefst “stilletjes in een hoekje” leefde. Hoe dit in overeenstemming gebracht kan worden met zijn leidende rol in de auteursvereniging vvl is een andere vraag. De werkelijke reden was dat Baekelmans zijn naam niet wilde verbinden met een onzeker project als *Iris*. Voor hem was de noodzaak om zich te engageren dan ook veel minder dwingend dan voor marginale schrijvers als De Cneudt en Ceunis. Baekelmans gaf Vermeersch de raad om zijn lot enkel aan het tijdschrift te verbinden indien hij zeker was dat het blad één jaar zou overleven. “Onder ons immers, een

mislukte poging zet geen bloed bij en die het kind over den doopvont hield verliest een beetje in de oogen der menschen.” Baekelmans begreep wel de noodzaak om een redacteur uit Antwerpen voor de kar van *Iris* te spannen. Hij kende wel een “een jong schrijver” waar ze op konden rekenen. Het ging om Ary Delen. Alle andere raadgevingen die Baekelmans meegaf, stonden in het teken van het maximaal “visschen” van abonnees in Gent, Antwerpen en Brussel: de kostprijs moest worden gedrukt; de initiatiefnemers deden er goed aan om werk van moderne schilders te bespreken en te reproduceren; sociologie mocht geen al te ruime plaats innemen en ook poëzie werd best beperkt tot een minimum indien het de bedoeling was om een groot aantal lezers te bereiken.³⁵⁸ Nog voor het eerste nummer van *Iris* verscheen, nam Vermeersch ontslag uit de redactie.³⁵⁹ Hij werd vervangen door de socialistische leraar Johan Lefèvre (1881-1960).

Bij de initiële samenstelling van de redactie van *Iris* ontwaren we dus dezelfde strategieën als bij *Nieuw Leven*. De initiatiefnemers gingen met wisselend succes op zoek naar medewerkers met een zekere renommée en zonder ‘Gents etiket’. Bovendien is het opmerkelijk dat De Cneudt en Ceunis in hun zoektocht naar medewerkers voor de literaire rubriek nadrukkelijk schermden met de namen van beeldende kunstenaars en wetenschappers. Daar moet ook het academische en wetenschappelijke veld aan toegevoegd worden. De mate waarin een algemeen cultureel tijdschrift als *Iris* attractief was voor schrijvers hing dus niet alleen af van de schrijvers die aan het tijdschrift verbonden waren. Het symbolisch kapitaal dat verworven werd buiten het literaire veld, in dit geval het artistieke en wetenschappelijke, kon even belangrijk zijn voor de ‘prises de position’ of keuzes in het literaire veld. Opnieuw komt de inbedding van het literaire in het bredere intellectuele veld tot uiting.

Van bij de oprichting van *Nieuw Leven* was er sprake van een fusie met een ander tijdschrift. De eerste keer dat dit aan de orde kwam, was met stadsgenoot *Iris*. Herckenrath stelde voor beide bladen samen te voegen onder een andere naam. Vermeersch was er na een dag “kibbelen” gerust op: “ik denk dat de twee zich zullen samensmelten! ’t Zou dan waarschijnlijk de Schelde heten.”³⁶⁰ Het vooropgestelde pluralisme, de maximale vrijheid en onafhankelijkheid van *Iris* was perfect compatibel met het individualistische kosmopolitisme van *Nieuw Leven*. Inhoudelijk waren er geen bezwaren om tot een fusie over te gaan. Bovendien hengelden beide tijdschriften naar de medewerking van dezelfde auteurs. De onderhandelingen startten echter onder een slecht gesternte. Maandenlang benadrukte Ceunis zijn eigen tijdschriftplannen, waardoor hij het onderscheid met *Nieuw Leven* accentueerde. Toen Van Hecke dit vernam, stelde hij zich stekelig op.³⁶¹ Vast staat dat tijdens de tweede week van januari 1908 Gent het toneel was van achterklap, drei-

gementen, onderhandelingen en wisselende coalities. Ceunis beweerde dat sinds hij “met een meisje was dat V.H. ook lief had”, Van Hecke woedend op hem was.³⁶² Of deze bewering klopt is niet relevant, hoewel de driehoeksrelatie wel bevestigd kan worden.³⁶³ Wel relevant is dat irrationele en emotionele factoren die niets te maken hadden met de veldposities van de actoren, een invloed hadden op de structuur van het veld. De verdere evolutie van de redactiesamenstelling van *Nieuw Leven* werd in sterke mate bepaald door botsende persoonlijkheden en karakters.³⁶⁴ De conflicten met Van Hecke zorgden ervoor dat nog geen jaar na de uitbreiding van de redactie met Antwerpse schrijvers, de redactie opnieuw exclusief Gents werd. Uitgever Herckenrath en Firmin van Hecke namen de plaatsen van Delen en Vermeersch in. Waarnemers waren van oordeel dat vooral Herckenrath een aanwinst was: “gelukkig dat *Nieuw Leven* Herckenrath heeft; hij, vriend van Van de Woestijne en anderen, zal goede medewerking aanbrengen. In alle geval, het blijft tot hertoe nog een zeer jong verwaand leven.”³⁶⁵ Uiteindelijk won *Nieuw Leven* het pleit. Na enkele maanden al hield *Iris* op te bestaan.

Ook de verdere samenstelling van de redactie van *Nieuw Leven* werd het voorwerp van discussie en gekonkel. In juli 1909 diende een andere ambitieuze jongeman zich aan om deel uit te maken van de redactie, André de Ridder. Alvorens hem een eerste keer op een redactievergadering uit te nodigen, wilde Van Hecke nader kennis met hem maken.³⁶⁶ De prille twintiger De Ridder had in 1909 al aardig wat publicaties op zijn naam, onder meer de hierboven aangehaalde studie die verscheen in *La Revue Générale*. Een nieuw initiatief om onafhankelijk van *Nieuw Leven* tot een “tegelijktijd ruimer en geslotener groepering” te komen zou later resulteren in de oprichting van *De Boomgaard*.³⁶⁷ Van Hecke had in de loop van 1909 *Nieuw Leven* stiefmoederlijk behandeld. Het tijdschrift had zijn verwachtingen niet ingelost en zijn carrière als schrijver niet in een stroomversnelling gebracht. In die periode twijfelde hij tussen het schrijverschap en een acteurscarrière, een keerpunt dat ik al aanhaalde om duidelijk te maken hoe moeilijk het is om te bepalen of een auteur al dan niet ‘leefde’ van of voor de literatuur. Eind mei 1909 koos Van Hecke definitief voor een loopbaan in de literatuur, maar inmiddels was hij zijn greep op *Nieuw Leven* kwijt. Herckenrath bepaalde de koers van het tijdschrift. “Kerels als De Cneudt en Kenis” kregen een forum, terwijl voor hem in zijn “eigenste *Nieuw Leven*” geen plaats meer was.³⁶⁸ Toen hij vernam dat De Ridder geïnteresseerd was om de overstap naar *Nieuw Leven* te maken, was dit een gedroomde kans om Herckenrath terug te dringen in zijn positie van uitgever.

In de lente van 1909 ontving ook Ceunis een brief van De Ridder met de vraag of hij geïnteresseerd was in een “tegelijktijd ruimer en geslotener groepering”.

De teloorgang van *Iris* had Ceunis opnieuw gereduceerd tot een schrijver die in de marge opereerde. Hij deed er dan ook alles aan om in de redactie van *De Boomgaard* opgenomen te worden.³⁶⁹ De Ridder deed een poging om beide woelwaters met elkaar te verzoenen en in de eerste samenstelling van de redactie van *De Boomgaard* vinden we zowel de naam van Ceunis als die van Van Hecke terug. Hoewel hij aanvankelijk akkoord ging met de opname van Ceunis, krabbelde Van Hecke terug.³⁷⁰ Ceunis was trouwens niet de enige die door persoonlijke conflicten met Van Hecke uit het *De Boomgaard*-project werd geweerd. Ook tegen Herckenrath stelde Van Hecke zijn veto. Karel van de Woestijne haakte uit eigen beweging af toen Van Hecke net iets te veel interesse zou hebben getoond voor zijn vrouw.³⁷¹ Nog voor het eerste nummer van *De Boomgaard* verscheen, werd een nieuwe poging tot fusie met *Nieuw Leven* ondernomen. Deze keer was Kimpe de bruggenbouwer, maar opnieuw liep de operatie met een sisser af.³⁷² *De Boomgaard* verscheen voor het eerst in november 1909. Toen in januari 1910 bleek dat het niet evident was om een tijdschrift als *De Boomgaard* financieel boven water te houden, was De Ridder bereid om in te gaan op de eisen van Herckenrath. Dergelijke onderhandelingen wijzen erop dat ook *De Boomgaard* op zoek was naar een plaats in het dominante centrum van het tijdschriftenveld, een plaats die tot 1907 werd ingenomen door het anthologietijdschrift *Vlaanderen*. Herckenrath weigerde de fusie: “Het spijt me voor U, maar ’t is te laat, *Nieuw Leven* wint aan sympathie, een groote factor voor den financiëlen kans en letterkundig zowel als wetenschappelijke medewerking is verzekerd. Wat wilt ge nog meer?”³⁷³ Herckenrath was wel erg optimistisch, want enkele maanden nadien werden opnieuw onderhandelingen opgestart om *Nieuw Leven* samen te voegen met een ander tijdschrift. Herckenrath startte gesprekken met de redactie van zowel het katholieke *Vlaamsche Arbeid* als met die van *Ontwaking*.³⁷⁴ Uiteindelijk werd *Ontwaking* de bruidspartner, waarna verschillende katholieke medewerkers en abonnees afhaakten omdat ze niet geassocieerd wilden worden met een “anarcho-socialistisch” blad.³⁷⁵ Het fusietijdschrift *Ontwaking en Nieuw Leven* dat opnieuw beoogde “alle onafhankelijke krachten” te bundelen, zong het slechts drie dubbelnummers uit.³⁷⁶ Daarmee viel het doek over *Nieuw Leven*.

Iris noch *Nieuw Leven* staat geboekstaafd als ijkpunt in de Vlaamse literatuurgeschiedenis. Dit is moeilijk in overeenstemming te brengen met de centrale positie die blijkt uit de kwantitatieve netwerkanalyse. Dit geldt ook voor een tijdschrift als *La Belgique Artistique et Littéraire*. Literatuurwetenschappers hebben minder belangstelling voor bladen die zich in het centrum bevonden of anthologische aspiraties hadden. Hun aandacht gaat meer uit naar efemere tijdschriften die de voorbode waren van een esthetische vernieuwing of een esthetische vernieuwing

belichaamden. Inhoudelijk bracht *Nieuw Leven* een synthese, iets wat trouwens bijna alle tijdschriften met anthologische aspiraties doen. De redacteurs van *Nieuw Leven* en *Iris* behoorden tot wat Bourdieu omschreef als de 'kern' van een tijdschrift. Het is duidelijk dat deze groep niet vooraf geconstitueerd was. De 'kern' is een dynamisch gegeven dat aan verandering, uitbreiding en inkrimping onderworpen is. De aanvankelijke kernleden hadden gelijksoortige ambities, min of meer dezelfde sociale achtergrond en een vergelijkbare veldpositie. Alleen dringt zich hier een andere interpretatie op. Er is namelijk ook sprake van een doelrationeel bankieren in symbolisch en sociaal kapitaal. Dit als "cynisch" omschrijven, houdt een waardeoordeel in omdat het bewuste karakter van artistiek-literaire beslissingen in strijd is met de romantische visie op het genie van de kunstenaar.

Op zoek naar 'goede medewerking'

De centrale positie van *Nieuw Leven* heeft veel te maken met de berekende manier waarop medewerkers werden gezocht. Naast de opname van redactionele verantwoordelijkheid is het schrijven van bijdragen een tweede evidente factor van belang bij de vorming van een tijdschriftennetwerk. Het leveren van artikels aan een bepaald tijdschrift houdt een weloverwogen 'prise de position' in het literair veld in. Mede aan de hand van de bewaarde correspondentie wil ik een antwoord geven op de vragen wie bijdragen leverde aan *Iris* en *Nieuw Leven* en hoe ze overtuigd werden mee te werken. Een analyse van het medewerkersbestand van *Iris* is niet evident, omdat het tijdschrift slechts zeven maanden bestond. Niet eens de helft van wat in het prospectus werd aangekondigd als binnengekomen en aanvaarde kopijen werd uiteindelijk gepubliceerd. Paste de afgedrukte lijst van medewerkers in een promotiestrategie waarin enige bluf niet werd geschuwd? Ook bij de lancering van het fusietijdschrift *Ontwaking* en *Nieuw Leven* werd in 1910 een lijst gepubliceerd van alle medewerkers die ooit in *Nieuw Leven* of *Ontwaking* gepubliceerd hadden. René Verdeyen kon hier niet mee lachen omdat hij zich niet achter de idee van een fusietijdschrift kon scharen.³⁷⁷ Onder de personen van wie effectief een bijdrage werd opgenomen in *Iris*, valt het relatief grote aantal Nederlandse schrijvers op: Marie Metz-Koning (1864-1927); Daan van der Zee (1870-1969), pionier van het christensocialisme; de ook al socialistische auteur Israël Querido (1872-1939); Krede Ben Heik; en ten slotte de latere medewerkers van *De Boomgaard* Pieter Nicolaas van Eyck (1887-1954) en Joannes Reddingius (1873-1944). Ook belangrijk om weten is dat naast *De Vlaamse Gids* in 1908 *Iris* een van de weinige Vlaamse tijd-

schriften was die net zoals de meeste Nederlandse tijdschriften beloofde een honorarium uit te betalen. Of dat effectief gebeurde is twijfelachtig, maar de belofte zal zeker verschillende auteurs overtuigd hebben om een bijdrage in te sturen. Indien *Iris* de ambitie wilde waarmaken om jonge krachten in Vlaanderen én Nederland te bundelen, dan kon de redactie ook niet anders dan veel inspanningen doen om Nederlandse schrijvers aan te trekken.

Enkel de argumenten die gebruikt werden om André de Ridder over te halen bijdragen voor *Iris* te schrijven, zijn bewaard. Ceunis beloofde hem een honorarium en wees hem op de medewerkers die reeds hadden toegezegd, vooral oudgedienden van *Vlaanderen*. Zijn bijdrage kon “natuurlijk” niet verschijnen in het eerste nummer, dat “voorrecht” was voorbehouden aan de redactieleden Querido, Metz-Koning, De Clercq en Lambrechts.³⁷⁸ Deze auteurs schatte Ceunis blijkbaar hoger in en hij veronderstelde dat De Ridder ook die mening was toegedaan. Indirect wordt duidelijk welke functie de redactieleden het tijdschrift toekenden. Ceunis was duidelijk geïnteresseerd in de namen en het daaraan verbonden prestige. De vraag of de inhoud compatibel was met andere bijdragen en beantwoordde aan een kwaliteitscriterium, was duidelijk niet belangrijk, aangezien hij op dat moment de beloofde poëzie en proza nog niet onder ogen had gekregen. In het tumult rond de fusie tussen *Nieuw Leven* en *Iris* werd de bijdrage van De Ridder in beide tijdschriften aangekondigd, wat beide redacties natuurlijk niet ontgaan was.³⁷⁹ De Ridder was niet de enige die in *Nieuw Leven* en in *Iris* publiceerde. Enkel tussen beide ‘kernen’ was het water veel te diep. Meer dan ongebonden auteurs identificeerden redactieleden zich met één tijdschrift. *Iris* besprak niet alleen beeldende kunst maar nam in elk nummer ook minstens één tekening op. Bij de beeldende kunstenaars die hun medewerking verleenden, vallen de Gentsenaars op.³⁸⁰ In elk geval hadden de meeste Vlaamse medewerkers van *Iris* ofwel een emotionele band met minstens één redactielid, ofwel frequenteerden ze dezelfde activiteiten in het Gentse.

Nieuw Leven kon rekenen op een veel bredere auteurskern. Tussen 1907 en 1910 werkten 47 verschillende auteurs mee. De derde jaargang was ongetwijfeld de meest succesvolle met 31 auteurs. Dit was het resultaat van een weldoordachte verzuimingsoperatie, waarbij gestreefd werd naar een mix van aanstormend talent en gevestigde waarden die voor *Vlaanderen* hadden geschreven.³⁸¹ Een goed voorbeeld van hoe auteurs ertoe kwamen om een bijdrage aan een tijdschrift te leveren, is de voorgeschiedenis van de publicatie in 1909 van een gedicht van Felix Timmermans. De jeugdige Timmermans werd aangebracht door iemand die op dat moment nog niet in de redactie zat, maar wel de ambitie had om zich op de Gentse culturele scene te profileren: Frans Thiry (1861-1929).³⁸² Via zijn zoon Antoon maakte Thiry

kennis met Timmermans in de kringen rond de rijksnormaalschool van Lier. Hij bemiddelde al bij de eerste publicatie van Timmermans in *Vlaamsche Arbeid*.³⁸³ Na zijn verhuizing naar Gent slaagde Thiry er vrij snel in om vriendschapsbanden aan te halen met Kenis, Herckenrath en Kimpe. De auteurs die hij aanbracht bij zowel *Nieuw Leven* als *Vlaamsche Arbeid* zeggen veel over de manier waarop een auteurs-corpus van een tijdschrift werd samengesteld. Het ideologische of inhoudelijke profiel kon slechts weinigen tegenhouden om in een tijdschrift te publiceren.

Na de fusie tussen *Nieuw Leven* en *Ontwaking* slaagde Thiry erin vrijzinnige auteurs als De Cneudt, Kenis en Herckenrath bijdragen te laten schrijven voor *Vlaamsche Arbeid*.³⁸⁴ Op dat moment was het katholieke profiel van het tijdschrift nochtans aangescherpt. Bij de aanvaarding van aanbiedingen lijkt een emotionele band met een redactielid belangrijker dan ideologische of programmatische beginselen. Zo schipperde Kenis, van wie Ceunis ooit beweerde dat hij een moord zou begaan om een gedicht gepubliceerd te krijgen, tussen verschillende vriendenklieken. Daardoor kwamen zijn bijdragen terecht in tijdschriften die ideologisch ver van elkaar stonden. Kenis betreurde het groot aantal tegenstellingen in het al zo kleine letterkundige wereldje.³⁸⁵ Vader en zoon Thiry en Herckenrath maakte hij gelukkig met publicaties in respectievelijk *Vlaamsche Arbeid* en *Nieuw Leven*. Om De Ridder en Van Hecke te plezieren werd hij redactielid van *De Boomgaard*. Nadat hij in augustus 1910 de redactie van *De Boomgaard* alweer verliet, werd ook duidelijk dat hij geen problemen had om tijdschriften tegen elkaar uit te spelen. Tijdschriften waren namelijk ook belangrijk, omdat ze boekpublicaties aankondigden. Toen Kenis ter promotie van zijn autobiografische roman *De kleine mademoiselle Cerisette*, het eerste hoofdstuk in *De Boomgaard* wenste te publiceren, werd zijn voorstel – uit rancune? – lauw onthaald door de resterende redactieleden. “C”est à prendre ou à laisser”, schreef hij aan De Ridder. “Herckenrath [*Nieuw Leven*] zoo wel als Van Den Oever [*Vlaamsche Arbeid*] zouden blij zijn Cerisette aan dezelfde voorwaarden te publiceren. En dan die kwestie of ik redacteur zou worden aan *Vlaamsche Arbeid*. [...] ik heb wel redenen om te denken dat ik ook daar welkom zou zijn, maar ge weet wel hoe weinig katholiek ik ben.”³⁸⁶ Om zijn boek te promoten was het katholieke *Vlaamsche Arbeid* geschikt, maar toetreding tot de redactie beschouwde hij als een brug te ver. Thiry maakte zoals reeds vermeld wel de overstap van *Nieuw Leven* naar *Vlaamsche Arbeid*. Voor Kenis lag dit veel moeilijker, omdat het een veel sterkere identificatie en profilering met zich mee bracht.

De impact van patronage op de structuur van het tijdschriftenveld

Het Vlaamse tijdschriftenveld na *Van Nu en Straks* wordt traditioneel opgedeeld in de confessionele traditie enerzijds en de vrijzinnige traditie anderzijds. Enkel het tijdschrift *Vlaanderen* stond in dat tweestromenland boven beide tradities. Zowel *Nieuw Leven* als *Iris* krijgt in dergelijke literatuurgeschiedenissen het predikaat 'vrijzinnig' mee. Aan de hand van de kwalitatieve beschrijving en de kwantitatieve netwerkanalyse is aangetoond dat dit profiel sterk genuanceerd moet worden. Bekijken we de redactiesamenstelling, de medewerkers en manifesten, dan stellen we vast dat 'vrijzinnig' de lading niet volledig dekt. De redactie van *Nieuw Leven* en vooral van *Iris* werd bewust heterogeen samengesteld in de hoop een zo breed en groot mogelijk publiek te bereiken in Nederland en in de belangrijke Vlaamse steden. Ook bij het aanschrijven van mogelijke auteurs werd meer rekening gehouden met literair prestige dan met ideologie. Dit ontging ook de toenmalige waarnemers niet. Toen hij in 1910 een balans opmaakte van de belangrijkste Vlaamse tijdschriften na 1878, had Karel van den Oever, de katholieke voorman van *Vlaamsche Arbeid*, geen goed woord voor *Iris* over.

“Er blijft ons nog eene opmerking te zeggen over het tijdschrift *Iris* dat op zulke opmerkelijke wijze beproefde uit de verdwijning van *Vlaanderen* gave munten te slaan; na een kortstondige leefbaarheid van enkele maanden werd de mooie uitgave geschorst. Zijne leegheid en aan een voornaam-afgeteekend kunstideaal en de heteroclitische samenstelling zijner redactie droeg daaraan grootendeels schuld; zijne letterkundige en maatschappelijke bedoeling bleken dan ook onbestemd diletantisch; in *Vlaanderen* bracht het geene geestdrift bij.”³⁸⁷

Niet alleen Van den Oever was deze mening toegedaan. In de periode waarin De Ridder het katholieke *Vlaamsche Arbeid* trachtte om te vormen, vroeg Leo van Puyvelde aan De Ridder om ervoor te zorgen dat *Vlaamsche Arbeid* “een eigen karakter” zou bewaren: “Een tijdschrift moet de tolk zijn van een groepering, men moet weten wat men er aan heeft – hier onder Vlamingen althans. Ik meen niet dat de zo water-en-melk-achtige *Iris* en *Nieuw Leven* lang zullen leven om die reden.”³⁸⁸ Deze waarnemers namen niet het gebrek aan een literair programma op de korrel, maar wel de pluralistische koers. Maar voor Van Hecke betekende een apolitieke koers zelfs een bestaansreden voor *Nieuw Leven* en een essentieel onderdeel van zijn kunstopvatting:

“Moest ik de overtuiging hebben dat NL na dit jaar vallen zal, onmiddellijk gaf ik zelf mijn ontslag als redacteur [...] maar een tijdschrift kan hier veel goed doen en naar mijn bescheiden mening is er maar een dat ALLE krachten zou kunnen groeperen en dat is Nieuw Leven daar onze andere tijdschriften katholiek of antikatholiek zijn, twee dingen die als zoodaanig met kunst niets te maken hebben.”³⁸⁹

Nieuw Leven en *Iris* kunnen dus niet omschreven worden als vrijzinnige tijdschriften. De redactieleden erkenden het naast elkaar bestaan van verschillende principes en overtuigingen en probeerden deze te overstijgen. Dit is ook de gangbare betekenis van het woord ‘pluralisme’. *Nieuw Leven* en *Iris* waren tijdschriften die in een isomorf netwerk ontstonden en opereerden. Toch bracht de pluralistische koers problemen met zich mee. Dat *Nieuw Leven* en *Iris* zich niet tot een zuil bekenden, was de belangrijkste reden voor de moeilijkheden die ze hadden om vooral financieel het hoofd boven water te houden en genoeg medewerkers te vinden. Een tijdschrift moest immers gepatroneerd worden en een apolitieke of pluralistische koers varen was in een klein taalgebied als Vlaanderen en bij uitbreiding de Nederlanden niet evident. Aan de andere kant stellen we vast dat in de periode 1890-1914 zowel in Franstalig als in Nederlandstalig België talrijke initiatieven ontstonden die ten doel hadden een positie te verwerven in het pluralistische, dominante centrum.

Hoe moeilijk het was om zich staande te houden in het centrum, blijkt heel duidelijk uit de patronage van de tijdschriften. Een onderzoek daarnaar legt de organisatiegraad en de wisselende samenwerkingsverbanden van de ‘kappelletjes’ bloot. Het geeft inzicht in de circuits waarin een tijdschrift is ingebed. Patronage of de al dan niet doelbewuste ondersteuning van de productie, het behoud en de verspreiding van kunst en cultuur komt in essentie direct of indirect telkens op hetzelfde neer: de investering van economisch kapitaal. Het drukken en verspreiden van een tijdschrift kost geld, en om dat geld te vinden kon het literaire veld een beroep doen op gangbare constructies. Een eerste manier is het aanboren van een consumentenmarkt, in de veronderstelling dat er een publiek van kopers bestaat. Volgens Vervliet was in Nederlandstalige Vlaanderen aan die voorwaarde voldaan in de tweede helft van de negentiende eeuw. Een groeiende vraag zou Vlaamse uitgevers hebben aangezet tot de uitgave van werk van eigen bodem.³⁹⁰ De hoger geciteerde cijfers en de steeds terugkerende klaagzangen bewijzen echter veel meer het tegendeel. Uitgevers vervullen een intermediaire rol tussen publiek of markt en kunstenaar of schrijver. Zij voelen aan wat het publiek wil en

maken dit duidelijk aan de schrijver door in te gaan op een voorstel of zelf een voorstel te formuleren. Wanneer (jonge) schrijvers het plan opvatten een tijdschrift op te richten, nemen ze eerst contact op met een uitgever die bereid is om geld in de onderneming te investeren.

De zoektocht naar een uitgever liep voor *Iris* niet van een leien dakje. In november 1907, één maand voor het eerste nummer op de persen moest gaan, had *Iris* nog steeds geen uitgever. De onderhandelingen verliepen bijzonder moeizaam. Indien er geen oplossing uit de bus kwam, dan was Ceunis bereid om zelf het tijdschrift te “exploiteren”, schreef Vermeersch aan Baekelmans. “Hij zou er komen met 300 abonnés zegt hij, hij heeft er nu al over de vijftig.”³⁹¹ Ook Herckenrath, de enige potentieel geïnteresseerde Gentse uitgever, werden door Ceunis en Vermeersch gepolst naar zijn interesse voor de uitgave van *Iris*, maar hij hield de boot af.³⁹² De hierboven besproken discussie over een fusie tussen *Nieuw Leven* en *Iris* was dus niet alleen ingegeven door de vaststelling dat beide bladen hetzelfde doel nastreefden en in dezelfde vijver van medewerkers visten, maar ook door een economische noodwendigheid. In zijn eerste levensjaar kon een literair tijdschrift niet overleven op basis van het aantal verkochte abonnementen (minder dan 70). Nochtans werd de prijs bewust laag gehouden om zo veel mogelijk belangstellenden toe te laten ‘de beweging der jongen’ te volgen.³⁹³

Een literair tijdschrift hield het hoofd boven water omdat de redactieleden zelf een financiële bijdrage leverden. In zijn onderzoek naar de hedendaagse economie van de kunsten stelde Abbing vast dat de grootste financiële input in de kunstwereld waarschijnlijk van de kunstenaars zelf komt. Ze zijn bereid om voor een lage vergoeding te werken en dikwijls subsidiëren ze hun activiteiten met eigen (geërfd) geld, geld van hun partner of geld afkomstig van een bijbaantje.³⁹⁴ Het financiële aandeel van het schrijversgild in de eigen tijdschriften berekenen, is niet makkelijk. Niettemin betwist niemand het belang van deze input.³⁹⁵ Van Hecke zag in september 1907 de toekomst van *Nieuw Leven* somber in: “Er zit al ’n boeltje centen in van me en andre, en toch zal het moeilijk gaan ons half jaar te voleindigen.”³⁹⁶ De term ‘zelffinanciering’ gebruiken voor investeringen die de kunstenaars zélf deden,³⁹⁷ is hier zeker niet misplaatst, te meer daar uit steekproeven blijkt dat ook het koperspubliek van literaire tijdschriften vooral bestond uit lezers die zélf productief waren in het literaire veld.³⁹⁸ Zowel aan de kopers- als aan de verkoperszijde stonden dus stevast dezelfde personen, en zo bijzonder groot was die groep niet.

De zelffinanciering kon twee vormen aannemen: formeel of informeel. Bij *Nieuw Leven* ging het om de informele vorm. Redactieleden sprongen financieel bij indien nodig en stelden zich borg voor de drukkosten. Werd het tijdschrift uitgegeven door

een vereniging of genootschap dan is er sprake van formele zelffinanciering. Soms werd er ook een structuur opgezet die enkel als doel had een tijdschrift uit te geven en de eigen literaire productie te ondersteunen. De grens tussen zelffinanciering en mecenaat is flinterdun. In het geval van de liberale *Vlaamse Gids* werd het tijdschrift financieel in leven gehouden door een groep van kapitaalkrachtige liberale intellectuelen die elk jaar voor eenzelfde bedrag intekenden.³⁹⁹ Een aantal van hen was zelf niet literair actief en in dat geval wordt de patronage ook omschreven als collectief mecenaat.⁴⁰⁰ In het geval van zelffinanciering gaat het om de geldelijke ondersteuning van de éigen literatuurproductie of anders geformuleerd, een poging om economisch kapitaal om te zetten in prestige.

Informele zelffinanciering en het koperspubliek konden een tijdschrift als *Nieuw Leven* onvoldoende in stand te houden. Van Hecke was in elk geval duidelijk: hij was bereid om alles wat hij bezat in zijn carrière te investeren, maar de kelk was bijna leeg. Geen enkel redactielid van *Iris* of *Nieuw Leven* was kapitaalkrachtig genoeg om zich borg te stellen voor het welslagen van de fusieoperatie. Daarom zochten redacties naar andere financieringsvormen, zoals het werven van advertenties.⁴⁰¹ Een in alle opzichten brede redactie bood meer garantie op een grotere waaier aan medewerkers en een groter potentieel aan kopers. Voor uitgever Herckenrath stonden er twee zaken op het spel: zijn literair prestige én een gedeelte van zijn inkomen. Herckenrath had zeker economische motieven om de fusie te laten slagen aangezien een bundeling van de krachten hem meer financiële zekerheid gaf. Hij dreigde zelfs met een nieuw tijdschrift te beginnen, maar dat haalde niets uit. Het is weinig waarschijnlijk dat hij in die drie jaar als uitgever directe inkomsten uit *Nieuw Leven* wist te halen. Op het einde van 1909, het jaar waarin de verruimingsoperatie werd doorgevoerd, stond de teller op 220 abonnementen.⁴⁰² Aan de paringsdans tussen *Nieuw Leven* enerzijds en *Vlaamsche Arbeid* en *Ontwaking* anderzijds zat dus zeker ook een economisch aspect. Met 220 abonnementen kon geen van deze bladen het redden.

Meer nog dan *Nieuw Leven* kampte *Iris* met financiële problemen. De Brugse drukker Edouard Verbeke, zaakvoerder van St-Catherine Press, toonde zich in december 1907 bereid om het tijdschrift uit te geven. De redactieleden hoefden zich niet borg te stellen voor de eventuele verliezen, hij zou voor alle kosten opdraaien.⁴⁰³ Verbeke profileerde zich vooral als drukker van luxueuze en bibliotheek uitgaven. Met *Antée* had hij tot in Parijs erkenning verworven als uitstekend en betrouwbaar uitgever-drukker. In Nederland en Nederlandstalig België kon het ambitieuze *Iris* de doorbraak betekenen en drukopdrachten opleveren. Het lag ook in de bedoeling om een Nederlandstalige uitgavenreeks op te starten, naar het voor-

beeld van de reeks van *Antée* waarin onder meer Arthur Symons en André Gide publiceerden. *Iris* was dus een prima investering. Aan Meindert Boogaardt werd gevraagd om het Nederlandse co-uitgeverschap op zich te nemen, maar voor *Iris* wilde hij enkel optreden als literair agent.⁴⁰⁴ Toen bleek dat het aantal abonnees niet snel genoeg aangroeide, begon Verbeke te twijfelen aan het welslagen van het project en krabbelde hij terug.⁴⁰⁵ Ondanks de goede promotie was ook voor hem een minimum aantal abonnees nodig om zijn investering op middellange termijn rendabel te maken. Medewerkers en kopij had het blad voldoende, maar al gauw raakte *Iris* in financiële problemen omdat het aantal abonnees te beperkt bleef. Ook via zelf-financiering kon het project niet boven water gehouden worden. Redactielid Emile Claus was de enige die kapitaalkrachtig genoeg was om in het tijdschrift te investeren, maar blijkbaar waren er grenzen aan zijn engagement. De gerespecteerde Claus had met *Iris* dan ook meer te verliezen dan te winnen. Na een halve jaargang besloot Verbeke de uitgave te stoppen. Gezien de groeiende belangstelling (volgens hem vooral in Nederland) hoopte Ceunis een andere uitgever te kunnen vinden, maar zonder resultaat. Achteraf zou Verbeke aan Ceunis schrijven dat de taal van *Iris* “te hoog en te verheven” was, waardoor enkel het “uitverkoren Vlaamse geslacht” de bijdragen kon verstaan. “Het niet zo veredeld volk moet het ook kunnen verstaan [...], vele katholieke jongelingen wilden geene inschrijving omdat zij het niet verstonden.”⁴⁰⁶

Naast de markt en de twee vormen van zelffinanciering waren nog twee andere patronagemogelijkheden voor handen: overheidssubsidie en mecenaat. In de praktijk schuwde geen enkel redactielid van de hier besproken tijdschriften een overheidssubsidie. Toen Thiry in mei 1910 vernam dat De Ridder in naam van het avant-gardistische *De Boomgaard* alles in het werk stelde om de subsidie te bekommen, waarschuwde hij Jozef Muls van *Vlaamsche Arbeid*.⁴⁰⁷ De subsidie bedroeg 2800 frank, een bedrag dat ruimschoots voldoende was om een tijdschrift uit te geven zonder betalende abonnees. Uiteindelijk ging de steun naar *Vlaamsche Arbeid*.⁴⁰⁸ Onafhankelijke en pluralistische tijdschriften als *Iris*, *De Boomgaard* en *Nieuw Leven* hadden het heel moeilijk om in een staatsbestel van gesubsidieerde vrijheid geld binnen te rijven dat verstrekt werd door de op dat moment katholieke regering. Het staatsbestel van gesubsidieerde vrijheid impliceerde dat de staat betaalde, maar dat de zuilorganisaties beslisten wat er met het geld gebeurde.

Voor beginnende tijdschriften was er nog een bijkomende moeilijkheid. Toen Ceunis een subsidie aanvraag voor *Iris* kreeg hij nul op het rekest, omdat een tijdschrift al minstens twaalf nummers moest hebben uitgebracht vooraleer in aanmerking te kunnen komen voor ondersteuning.⁴⁰⁹ Ook op rechtstreekse financiële

steun van een zuilorganisatie konden de pluralistische tijdschriften niet rekenen. Van zowel Kenis als Van Hecke weten we dat ze in de turbulente jaren 1907-1911 herhaaldelijk pogingen ondernamen om financiële steun te krijgen van liberalen en/of katholieken.⁴¹⁰ De katholieken hadden al *Vlaamse Arbeid* en de *Dietsche Warande*, de liberalen *De Vlaamse Gids*. Voor modernistische jongereninitiatieven als *Nieuw Leven* en *De Boomgaard* was het enthousiasme niet groot. Kenis opperde op een bepaald moment dat hij en zijn vrienden toenadering moesten zoeken tot de socialisten (cf. supra). Ook bij de zoektocht naar mecenasen was het apolitieke profiel van een tijdschrift of auteur een handicap. Toen de mogelijkheden van een fusie tussen *De Boomgaard* en *Nieuw Leven* werden overwogen, polste Kenis een aantal “liberale kopstukken” over “een literarisch mecenaatschap”. Het leverde niets op: “de heren hier [hebben] reeds hun Vlaamsche Gids”. Hij stelde dan maar voor een systeem van zelffinanciering te hanteren. Persoonlijk was hij bereid zich borg te stellen voor hoogstens 100 frank.⁴¹¹ Het feit dat *Iris*, *Nieuw Leven* en *De Boomgaard* in een isomorf netwerk opereerden en geen deel uitmaakten van een zuil, vereenvoudigde de zaken niet. Om toch maar te kunnen overleven waren veel jonge schrijvers bereid toenadering te zoeken tot een van de drie heteromorfe netwerken.

4 Slotsom: patronen bestonden

Dit derde en laatste hoofdstuk bood een analyse van de literaire tijdschriften die behoren tot het materiële productieveld van de literatuur, net zoals auteursverenigingen en andere vormen van auteurssociabiliteit. Gezien het belang dat de historische actoren zelf aan de tijdschriften toedichtten, konden ze in dit onderzoek niet ontbreken. Het belang van literaire tijdschriften werd geïllustreerd door de diverse publicatiepatronen en auteursgroepen. Uit de vergelijking en de netwerkanalyse van drie netwerkdoorsneden zijn besluiten te trekken die gevolgen hebben voor de manier waarop tijdschriften worden voorgesteld in de meeste literair-historische overzichtswerken. De voortschrijdende verzuiling van het maatschappelijk leven deed zich slechts gedeeltelijk voor in het Belgische tijdschriftenveld van voor 1914. Het is niet juist om literaire tijdschriften in de belle époque onder te brengen in een vrijzinnig of confessioneel keurslijf en gerenommeerde ‘instituten’ als pluralistische of apolitieke uitzonderingen naar voren te schuiven. Deze ‘instituten’ waren in de drie steekproeven respectievelijk *La Jeune Belgique* (Franstalig 1892-1893), *Le Thyrsé* met *La Belgique Artistique et Littéraire* (Franstalig 1907-1908), *Van Nu en Straks* en *Vlaanderen* (Nederlandstalig 1907-1908). Een constante in de drie

steekproeven is dat rond deze dominante en consacrerende tijdschriften tal van satellieten cirkelden die het pluralisme eveneens hoog in het vaandel voerden. Ik gebruikte hiervoor de metafoer van de heksenkring. Tijdschriften schoten uit de grond als paddenstoelen, mooi gesitueerd rond de meest toonaangevende tijdschriften van het moment. Er konden clusters onderscheiden worden die elkaar hiërarchisch en gedeeltelijk overlaptten. Het klopt dat veel tijdschriften een efe-meer bestaan hebben gekend en in dit onderzoek voor het eerst sinds lang van onder het stof gehaald zijn. Maar wanneer in de steekproeven tot drie keer toe eenzelfde patroon kan worden vastgesteld, is er sprake van een constante.

Jong literair talent hield er een ambigue relatie op na met geconsacreerde schrijvers. Ze had symbolisch kapitaal nodig om de attractiviteit van het tijdschrift te verhogen voor potentiële medewerkers en abonnees. Aangezien de markt te klein was moest ze bovendien een beroep doen op de financiële steun van deze oudere schrijvers. De jonge garde slaagde gedeeltelijk in dit opzet, maar de geleverde inspanningen volstonden niet om te overleven. De markt, formele en informele zelffinanciering, een staatssubsidie en ten slotte collectief of individueel mecenaat, waren mogelijkheden die redacties konden benutten om een tijdschrift in leven te houden. Vanuit de logica van de relatieve autonomisering van het literaire veld werden stevast pogingen ondernomen om de grenzen te verleggen. Zo zochten de jonge Gentenaars van *Iris* en *Nieuw Leven* samenwerking met Antwerpse, Brusselse en Nederlandse schrijvers met de bedoeling de markt uit te breiden. Zo werd de basis gelegd om aan publiekswerving te doen. Het was niet onbelangrijk dat het potentiële publiek de redacteur of medewerker persoonlijk kende. Ook met deze factor moet rekening worden gehouden wanneer bijvoorbeeld de interpretatie van de stellingnamen in *Antée* wordt onderzocht. Voor een hoogstaand literair tijdschrift als *Antée* was de Belgische markt te klein zodat ook in dit opzicht een samenwerking met Franse auteurs zich opdrong. In veel gevallen was de zelffinanciering evenwel de enige mogelijke financieringsvorm. Via tijdschriften investeerde aanstormend talent hun hele hebben en houden in hun literaire carrière en ideale literatuur. Personen die door een andere goedbetaalde job of door hun afkomst over genoeg economisch kapitaal beschikten, hadden het dus makkelijker om via zelffinanciering kunst of literatuur te produceren en een literaire carrière op te bouwen. Dat slechts een kleine minderheid kon terugvallen op genoeg financiële middelen is een reden waarom veel “satellieten” slechts een kort leven beschoren waren.

In eerder onderzoek werd geponneerd dat de “esprit conciliateur de la Jeune Belgique” vervangen werd door een clanmentaliteit en ‘kapelletjes’. Ook ik stelde vast dat het voorbeeld van *Le Réveil* navolging kreeg en er zich tijdens de belle époque

zowel aan Franstalige als aan Nederlandstalige zijde ‘kapelletjes’ rond tijdschriften ontwikkelden. Ze hadden eigen ontmoetingsplaatsen (literaire staminess) en publicatiereeksen of een bevoorrechte band met een uitgever. De gedeeltelijk literaire ‘esprit conciliateur’ van *La Jeune Belgique* werd echter vervangen door ‘le mouvement des intellectuels’ die met *La Belgique Artistique et Littéraire* over een eigen orgaan beschikte. Bovendien was *La Jeune Belgique* in zijn nadagen al een tijdschrift van intellectuelen, lang niet alleen van auteurs die de kunst om de kunst genegen waren. Via neutrale cluster(s) stonden totaal tegenovergestelde groepen als katholieken en vrijzinnige anarchisten met elkaar in contact. Dat de katholieke clusters in de drie netwerkdoorsneden niet volledig geïsoleerd stonden, heeft te maken met een generatie jonge en hoogopgeleide katholieken die toenadering zochten tot de moderniteit. Ze traden uit hun cluster zonder te breken met de traditie en met zuilgebonden tijdschriften en andere zuilgebonden literaire en intellectuele sociabiliteit. Bovendien kregen de naar het modernisme neigende katholieke tijdschriften medewerking van auteurs die hun literaire loopbaan hadden opgestart in pluralistische tijdschriften. Occultisme, mystiek en aanverwante esoterische strekkingen waren een bindende factor van belang. Een andere constante in de drie steekproeven is de grotere relativiteit van de schima’s op het esthetische gebied. Tijdschriften met een duidelijk profiel stonden toch niet geïsoleerd omdat ze verbonden waren met consacrerende en anthologische tijdschriften die per definitie meerdere opvattingen aan bod lieten komen.

Hoewel het debat over de nationale literatuur en ‘l’âme belge’ duidelijk zijn uitlopers had in het tijdschriftenveld, maakte zelfs het francofiële *Antée* onmiskenbaar deel uit van een en hetzelfde Belgische Franstalige tijdschriftenveld. Het waren ook niet alleen Franse auteurs die de zelfverklaarde vijanden met elkaar in verband brachten. Alle fundamenten van de ‘âme belge’-theorie van Edmond Picard, een embryonaal aanwezig Vlaams nationalisme en een toenemend Waals identiteitsbesef, waren reeds in 1893 aanwezig. Toch staat vast dat dit voor de meeste auteurs een literair identiteitsbesef en dito constructie betekende en geen ‘politiek’ nationalisme. Het was perfect mogelijk mee te stappen in een Belgisch nationalistisch verhaal, maar toch het gevoel te hebben deel uit te maken van de Franse cultuurrimte. Mutatis mutandis geldt hetzelfde voor de Nederlandstalige auteurs. Wanneer in de ondertitel van tijdschriften verwezen werd naar ‘Groot-Nederland’ dan sloeg dit niet op een politieke of staatkundige eenheid, maar wel op een culturele ruimte die bovendien nog eens overlapte met de Belgische culturele ruimte waar de meeste Nederlandstalige Vlamingen zich tijdens de belle époque in thuis voelden.

De verwevenheid met de Franse en Nederlandse sociale ruimte die in de andere hoofdstukken werd vastgesteld, kwam goed tot uiting in de tijdschriftenanalyse. Vooral aan Franstalige kant bleek de Franse dominantie, zeker in numeriek opzicht, groot te zijn. Op basis van de structurele analyse besluit ik dat het totale Frans-Belgische netwerk van tijdschriften een grote densiteit vertoonde. De schijnbaar structureel equivalente positie van de Occitaanse en Belgische clusters passen in het schema waarin de Franse cultuuruimte door Parijs (hier: de Parijse tijdschriften en auteurs) gedomineerd werd. Het ging om een Belgisch subveld, een onderdeel van het Franse veld. De manier waarop het netwerk van jonge Zuid-Franse en Belgische auteurs ontstond, heeft te maken met de studentenmobiliteit en de vriendschappen die daaruit voortkwamen. Opnieuw ging de informele (intellectuele) sociabiliteit over in andere vormen van sociabiliteit. Ontmoetingen in universitaire milieus en vormen van intellectuele sociabiliteit waren dé bindende factoren bij uitstek in jongerentijdschriften. Niet elke literaire loopbaan startte in universitaire milieus of studenten- en jongerenpublicaties, maar het was wel het meest voorkomende parcours. Voor een literaire loopbaan was niet zozeer het universitair diploma van belang, wel de socialisatie binnen de peergroups van jonge intellectuelen. Bij de medewerking die een jong tijdschrift als *Le Réveil* kreeg van de meest toonaangevende Franse symbolisten, was een belangrijke rol weggelegd voor *gatekeepers* met een centrale positie en goede contacten in Parijs. Onder de ‘maîtres’ was Verhaeren onbetwistbaar de meest centrale figuur. Lemonnier verleende eveneens vaak zijn medewerking, maar iemand als Verhaeren bracht ook nieuwe en belangrijke medewerkers aan.

Met de microanalytische benadering van de casus van *Nieuw Leven* en *Iris* heb ik willen duidelijk maken dat de jonge artistiek-literaire en intellectuele voorwacht niet als een hecht blok naar buiten trad. De Gentse kuip was het podium van een complex kluwen van intriges die niet zelden de artistieke ‘prise de positions’ bepaalden. Dit had natuurlijk belangrijke repercussies op de groepsvorming van auteurs. Iemand als Gerard Ceunis wist bijzonder goed dat zijn positie marginaal was en dat de oprichting van een tijdschrift de beste en snelste manier was om roem te verwerven. Zowel in de redactie van *Nieuw Leven* als in die van *Iris* staken marginale auteurs de meeste energie in een poging om de tijdschriftprojecten op de rails te krijgen. Auteurs konden marginaal zijn door hun jeugdige leeftijd, hun gebrek aan talent of door conflicten die niets met literair prestige te maken hadden. Wat auteurs samenbracht was affiniteit, wat hen scheidde was aversie. De conflicten tussen Van Hecke en andere protagonisten vormen een van de rode draden in de korte geschiedenis van *Nieuw Leven*. Aan de andere kant kon een vriend-

schappelijke relatie of een positieve emotionele band een belangrijke reden zijn om een bijdrage te leveren aan een tijdschrift of toe te treden tot een redactie. Ik besluit dan ook door het resultaat van groepsvorming bij auteurs aan twee beslissingscategorieën te verbinden: affectieve en onbewuste enerzijds en doelrationele anderzijds.⁴¹² De doelrationele beslissingen werden vaak heel bewust genomen. Redacties van tijdschriften werden samengesteld met de bedoeling het literair prestige van het tijdschrift op te vijzelen en een zo groot mogelijk potentieel publiek te bereiken. Ook de selectie van de tweede categorie medewerkers, zij die een bijdrage leverden, was het resultaat van keuzes op basis van affectieve en doelrationele beslissingscategorieën. De initiatiefnemers handelden duidelijk en bewust conform hun veldpositie. Er werd aardig wat gebankierd in symbolisch kapitaal.

ALGEMEEN BESLUIT

Dit onderzoek is een sociaal-culturele studie over het schrijverschap tijdens de Belgische belle époque, over de groepsvorming bij auteurs via diverse vormen van auteurs- en andere sociabiliteit. Het uitgangspunt is dat auteurs niet uit hun sociale context gelicht mogen worden omdat ze deel uitmaken van sociale groepen. Ik koos voor het sociaalconstructivistische perspectief, waarbij het individu en de structuren in de sociale realiteit elkaar voortdurend vormgeven. Daarom komt zowel het collectieve als het singuliere perspectief aan bod, wat zich ook uit in de gebruikte methodes: micro- en macroanalytische benaderingen worden als complementair beschouwd. Dit blijkt onder meer bij het gebruik van SNA dat geen brug kan slaan tussen macro en micro, het singuliere en het collectieve. Een combinatie met andere methodes drong zich op. De centrale vraagstelling richt zich op de dynamische processen die zich aftekenden bij de vorming van sociale groepen, en de manier waarop auteurs hun publieke relaties beleefden. Een aantal belangrijke vragen loopt als een rode draad door het onderzoek. Hoe organiseerden auteurs zich en op basis waarvan? Hoe verhieldden zij zich tot de politiek-maatschappelijke breuklijnen? Kan er gesproken worden van een autonoom literair veld ten aanzien van de dominante buurlanden, van het machtsveld en/of van de andere subvelden van het intellectuele veld? Op het niveau van de individuele auteur werden de onderzoeksvragen omgezet in de vraag hoe identiteitsvormende categorieën als het (professionele) schrijverschap en een intellectueel standsbesef zich tot elkaar verhieldden.

In de geschiedschrijving, de sociologie of de politieke wetenschappen is er sprake van een 'intellectueel' wanneer iemand een intellectueel beroep uitoefent: journalisten, auteurs, ingenieurs, wetenschappers enzovoort. In een complementaire, maatschappijkritische zin van het woord wordt verwezen naar een persoon die klassen- of standsbewust handelt en politiek-maatschappelijke standpunten inneemt, omdat hij/zij gelooft in de maakbaarheid van de samenleving. Een intellectueel kan natuurlijk niet gereduceerd worden tot iemand die beantwoordt aan

bovenstaande omschrijving. Hij of zij is ook katholiek, anarchist, Gentenaar, Vlaming, Belg, 'Europeeër' en ga zo maar door. Ook voor schrijvers was het intellectueel-zijn een belangrijke identiteitsvormende categorie. Tegenovergestelde politieke, ideologische of esthetische posities of andere identiteitsvormende categorieën stonden geen gemeenschappelijk klassenbewustzijn van intellectuelen en auteurs in de weg. De sociologie en de geschiedenis van de intellectueel is geen studie van individuele personen of markante persoonlijkheden maar wel van een groep, net zoals het onderzoek naar intellectuelen niet de studie is van een ideologie maar wel van de vorming, de sociabiliteit en de organisatievormen. Op basis van deze premisse stelde ik het begin van een zuiloverschrijdend intellectueel corporatisme vast. Het gemeenschappelijk identiteitsbesef van de intellectueel met rechten en vooral morele plichten was groot en culmineerde tijdens het interbellum in de verdere ontwikkeling van een intellectueel corporatisme en syndicalisme waarvan het corporatisme van schrijvers een onderdeel vormde. Het ontstaan van dit intellectueel corporatisme en de maatschappelijke verantwoordelijkheden die intellectuelen zichzelf toedichtten kunnen niet losgekoppeld worden van de paradox van de belle époque. De uitdijende massacultuur, het ontstaan van de mas-sademocratie en de onderhuids aanwezige moderniseringsangst contrasteerden met de ongebreidelde mogelijkheden die zich aftekenden aan de oppervlakte van de tijd. Dit klimaat was de perfecte voedingsbodem voor het ontstaan van een sociale groep die zichzelf opwierp als een morele en intellectuele maatschappelijke elite en die zichzelf zag als steunpilaar van een nieuwe maatschappij in wording.

1 De professionalisering van het schrijverschap: een corporatistisch distinctieproces

Wie een aspect van professionalisering en in het bijzonder de autodefiniëring bestudeert, kan dit niet zonder de rol van professionele verenigingen en de verhouding tussen staat en beroepsverenigingen in rekening te brengen. Om te kunnen spreken van een auteursvereniging moet een aantal voorwaarden vervuld zijn. Ten eerste dienen de materiële en morele belangen van de auteur centraal te staan, en niet deze van de literatuur als dusdanig. Ten tweede moet uit de statuten of de praktijk blijken dat de beroepsverenigingen zich hoofdzakelijk richtten tot professionele auteurs of wat daaronder werd verstaan. Tot op heden is geen grondige studie over de professionalisering van het schrijverschap en in het bijzonder over de rol van de auteursverenigingen tijdens de Belgische belle époque voorhanden.

Mijn onderzoek toont aan dat de tendens tot professionalisering, die eerder al voor het buitenland was vastgesteld, ook in België aanwezig was. Schoorvoetend tekenden zich sociale groepen van professionele auteurs af. Het ging om een lang en moeizaam proces waarin talrijke experimenten mislukten, onder meer door een gebrek aan draagvlak.

In essentie komt het professionaliseringsproces neer op een distinctieproces. De professionelen zetten zich af tegen de dilettanten, een begrip dat sloeg op twee categorieën: enerzijds de auteurs die lid waren van de Theresiaanse Académie en de ‘officiële’ oubollige kunst belichaamden en anderzijds de schrijvende hobbyisten. Bij gebrek aan formele vereisten zoals scholing of het bezit van technische vaardigheden zochten journalisten en auteurs hun heil in vage begrippen als ‘roeping’. Van professionele schrijvers werd een grenzeloos engagement ten aanzien van dé literatuur verwacht. De pogingen om via of in beroepsverenigingen de symbolische productie in het literaire veld te controleren, waren uitingen van een machtsstrijd. Voor de eeuwwisseling domineerde de ‘oude’ officiële kunst. Aan Franstalige zijde werd zij belichaamd door de Theresiaanse Académie en aan Nederlandstalige zijde door de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal en Letterkunde. Een dergelijke strijd onderscheidde artistiek-literaire beroepen en het literaire veld van andere velden in het bredere intellectuele veld en van intellectuele beroepen als advocaat en arts. Deze machtsstrijd maakte deel uit van de uitzonderlijke organisatie van het literaire veld.

Tegen het einde van de negentiende eeuw raakte het beroep ‘schrijver’ verlost van zijn pejoratieve connotaties. Een jongere generatie auteurs streefde een veel exclusiever kunstenaarschap na en besteedde tegelijkertijd meer aandacht aan haar materiële rechten. Vanuit de autonomisering van het literaire veld is het een evidente vaststelling dat de meest elementaire economische marktprincipes ook bij auteurs ingang vonden. Tegen het einde van de negentiende eeuw was de groep Nederlandse en Belgische auteurs die een exclusiever en professioneel schrijverschap nastreefde, groot genoeg om de informele sociabiliteit te laten overvloeien in formele sociabiliteit en het voorbeeld van de Franse schrijvers te volgen. Auteursverenigingen balanceerden toen op een slappe koord: enerzijds vereiste de creatie van een draagvlak dat er zoveel mogelijk leden werden aangetrokken; anderzijds werd er nadien naar gestreefd om de (materiële) voordelen te reserveren voor een zo select mogelijke groep. De opgerichte auteursverenigingen waren een bevestiging en bestendiging van de tendens tot professionalisering van het schrijverschap. Een vergelijking met de journalistiek levert soortgelijke ontwikkelingen op. Ook de professionalisering van de journalistiek was een proces van distinctie ten

aanzien van de zogenaamde amateurs of dilettanten die niet leefden voor de journalistieke missie. Meer dan auteurs kwamen journalisten in aanmerking voor de vervulling van het professionele ideaal, maar door het basisrecht van de persvrijheid konden ook zij nooit beantwoorden aan alle vereisten die beroepssociologen aan een professie stellen.

Journalisten slaagden er wel in om van hun stiel een voltijds beroep te maken. Dat geldt niet voor de overgrote meerderheid van de Belgische auteurs. Hoewel het kunnen leven van de literatuur een streefdoel was, was het geen voorwaarde om te kunnen spreken van een professionele literatuur. Het ligt voor de hand dat toneelschrijvers bij de oprichting van auteursverenigingen en inningsmaatschappijen het voortouw namen. Toneel was het genre waarmee het gemakkelijkst een groot of groter publiek kon worden bereikt en waarmee dus in het levensonderhoud kon worden voorzien. De inkomsten van de Franse auteursverenigingen in België spreken boekdelen. Tijdens de belle époque was het commerciële theater 'big business', waarin omgerekend naar vandaag miljoenen euro's circuleerden. Dit Eldorado was slechts voor enkele Belgische auteurs toegankelijk, maar het kan niet anders dan dat ook zij die een exclusief kunstenaarschap nastreefden en niet geïnteresseerd waren in het bereiken van een groot publiek, hier mogelijkheden voor zichzelf zagen weggelegd. Het feit dat binnen de Franse vereniging van componisten en toneelauteurs relatief veel Belgische toneelauteurs volwaardig lid waren, toont ook aan dat niet alleen Franse auteurs commercieel succes oogsten. Auteurs als Nestor de Tière en Paul Spaak wisten bovendien commercieel succes te combineren met respect van de 'peers' en positieve kritieken, wat een bewijs is dat het ene het andere niet hoefde uit te sluiten. De groep van auteurs die enkel schreef voor de erkenning van de gelijken, was in de Belgische belle époque zo klein dat er niet gesproken kan worden van een avant-garde in de strikt literair-sociologische betekenis van het woord. De enkelingen die dit soort literatuur beoefenden, schreven met de blik richting Parijs.

Dichters, romanschrijvers en critici organiseerden zich later dan toneelauteurs op corporatieve basis. Trefpunten als het Taalverbond, de Nederlandse Taal- en Letterkundige Congressen en in Franstalig België de Union Littéraire plaveiden de weg voor respectievelijk de Vlaamse Vereniging van Letterkundigen (VVL) en de Association des Ecrivains Belges (AEB). Tijdens het professionaliseringsproces werd literaire sociabiliteit veranderd in een exclusievere auteurssociabiliteit, zonder die echter te vervangen. Ook de corporatieve structuren lagen in het verlengde van de eerdere vormen van vooral informele sociabiliteit, maar hebben deze niet vervangen. Corporatieve verenigingen, 'kapelletjes' rond tijdschriften, literaire

kroegen en hier en daar nog een salon bestonden naast elkaar. Zij zorgden met andere woorden voor het draagvlak van de meer exclusieve auteurssociabiliteit. Daarnaast bestonden er vormen van literair-artistieke en intellectuele sociabiliteit die een grensoverschrijdend karakter hadden. De sociale ruimte waarin de Belgische auteursverenigingen gesitueerd moeten worden, is dan ook groter dan de nationale sociale ruimte. Het 'internationale literaire veld' kreeg met de Nobelprijs een consecratie-instantie van formaat, maar voordien bestonden al tal van feitelijke samenwerkingsverbanden met een supranationaal karakter. Van groot belang waren de congressen waarop het auteursrecht ter discussie stond. Als laatste en grootste 'citadel van de contrefaçon' nam België hierin het initiatief, maar het waren de Franse auteursvereniging en Victor Hugo die in 1877 het definitieve startschot gaven voor het ontstaan van een supranationaal intellectueel corporatisme met het auteursrecht als bindende factor. De congressen van de in 1877 opgerichte Association Littéraire et Artistique Internationale (ALAI) waren een leerschool en een plaats waar ervaringen van auteursverenigingen werden uitgewisseld. De bijeenkomsten vormden een grensoverschrijdende of transnationale vorm van literaire en artistieke sociabiliteit, een functie die voor wat betreft de auteurs die tijdens het interbellum de congressen bijwoonden, werd overgenomen door de activiteiten van de PEN-club. De technische en vaak filosofische discussies over het genie van de auteur en het auteursrecht werden afgewisseld met 'sociale activiteiten' die de transnationale korpsgeest versterkten. De internationale congressen die journalisten organiseerden hadden precies dezelfde functie.

Beginnende auteurs zagen in hun lidmaatschap van auteursverenigingen een legitimering van hun schrijverschap. In de Franse auteursverenigingen was statutair een mechanisme ingebouwd op basis waarvan het ene lid 'meer gelijk' kon zijn dan het andere. In het geval van de Société des Auteurs et Compositeurs Dramatiques (SACD) gebeurde deze discriminatie op basis van de inkomsten van een auteur, in de Société des Gens de Lettres (SGDL) hing het volwaardige lidmaatschap af van een symbolische consecratie, waarbij vooral de Académie Française voor ogen werd gehouden. In België bestond er geen hiërarchie binnen de VVL of de AEB, al kan het geen toeval zijn dat het gros van de VVL-bestuursleden Van Nu en Straksers waren. Door geen interne hiërarchie statutair vast te leggen kwamen discussies over het egalitaire karakter aan het oppervlak. In een dergelijke structuur was het moeilijk zich te onderscheiden van de andere auteurs. Gezien het exceptionele karakter van het literaire veld en de nooit aflatende strijd om de symbolische dominantie bleef een reactie niet uit. Ook de legitimiteit van de auteursverenigingen werd gecontesteerd. De kritische bemerkingen en discussies weer-

klonken vooral tussen de leden onderling. Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog was de balans overgeslagen in het voordeel van de auteursverenigingen, die het literaire veld monopoliseerden en regulariseerden conform de wensen van auteurs die een professionele invulling van het schrijverschap voorstonden.

Het lezerspubliek en de markt waren niet de primaire analyse-eenheid in dit onderzoek. Toch kon op basis van een aantal rapporten en niet het minst de zure oprispingen van zowel Franstalige als Nederlandstalige auteurs worden vastgesteld dat de markt voor literatuur de hooggespannen verwachtingen niet inlost. De corporatieve verenigingen bleven pogingen ondernemen om alsnog een brede interesse voor literatuur en theater aan te wakkeren. In de praktijk lagen initiatieven als *Les Amis de la Littérature* en de lezingenreeksen van de *VVL* echter in het verlengde van de burgerlijke en paternalistische beschavingsoffensieven die in de loop van de negentiende eeuw welig tierden. Een van de verschillen is dat de lezingenreeksen, bloemlezingen en anthologietijdschriften die opgezet werden door corporatieve verenigingen of losse samenwerkingsverbanden van auteurs, componisten en beeldende kunstenaars, niet alleen een aantal idealen dienden, maar ook de auteurs en hun carrières. Vlaanderens Kunstsdag (1911) was hier een uitstekend voorbeeld van. Dit massaal bijgewoonde evenement wilde een aantal Vlaamse eisen in de kijker stellen, maar werd door de initiatiefnemers ook aangewend om zichzelf en de contemporaine kunst en literatuur op de voorgrond te plaatsen.

Onder auteurs groeide na 1900 het besef dat er geen autonome literatuur mogelijk was zonder de staat. Dat kan op het eerste gezicht een contradictie lijken, maar dat is niet het geval. Het waren immers meer en meer de professionele auteurs zélf die beslisten hoe de subsidiestromen werden verdeeld en niet de dilettanten waar ze zich tegen afzetten. De auteursverenigingen kregen een semi-officiële erkenning en werden, wanneer de staat de subsidiereglementen wijzigde, als spreekbuis van dé auteurs beschouwd. Opnieuw moet toegevoegd worden dat de nieuwe gesprekspartners de oude niet vervingen, vandaar ook het semi-officiële karakter. De Theresiaanse Académie bleef een factor waarmee rekening moest worden gehouden, maar aan het monopolie op de besluitvorming en de samenstelling van de jury's voor literaire prijzen kwam nog voor de oprichting van de Académie van 'pure' schrijvers een einde. Ook Nederlandstalige auteurs streefden hiernaar. De politiek waarbij auteurs op basis van hun literaire verdiensten benoemd werden op sleutelposities in universiteiten (leerstoelen literatuur) en vooral op ministeries, schiep een bijkomende versterking van de innige band tussen de uitvoerende macht en het schrijversgild. De personen die deel uitmaakten van 'le

mouvement des intellectuels' en in het bijzonder de personen die ik omschreef als het intellectuele triumviraat, werden ook politiek steeds invloedrijker. Henry Carton de Wiart, Paul Hymans en Emile Vandervelde (afwisselend met Jules Destrée) vormden de rijzende sterren op het politieke toneel van de belle époque. In hen vond het Belgische schrijversgilde een grote steun voor de verwezenlijking van zijn dromen. Omgekeerd kon het triumviraat ook op de intellectuelen rekenen in zijn strijd om de politieke macht.

Zonder staatssteun is de ruimte voor experiment of avant-gardekunst bijzonder klein. Ook vandaag is de markt voor literatuur nog ontoereikend. Direct of indirect aten veel experimenterende schrijvers uit de ruif van 'de belastingbetaler'. Dat een aantal tijdschriften waarin ruimte was voor experiment, er korte tijd in slaagde het hoofd boven water te houden, was enkel mogelijk door de financiële bijdragen die de auteurs zelf bereid waren te betalen (zelffinanciering) of dankzij een beperkt aantal welwillende mecenasen. De ijver waarmee auteurs na de eeuwende subsidies trachtten binnen te rijven, staat dan ook in schrill contrast met ronkende onafhankelijkheidsverklaringen in gelegenheidstoespraken op banketten en in literaire manifesten in de jaren 1880. De teloorgang van *La Jeune Belgique* aan het einde van de negentiende eeuw was in dit opzicht een mentaal keerpunt. Als een consacrerend instituut als dit blad er al niet in slaagde zonder staatssteun te overleven, wat dan met de andere tijdschriften? Deze opmerking stond veilig weggeborgen in een voetnoot van 'Le Vœu des Ecrivains' (1906), maar is ontegensprekelijk van belang om te begrijpen waarom in 1902 de Belgische beroepsvereniging voor Franstalige auteurs werd opgericht. Tot dan leefde nog de illusie van een volstrekt autonome kunst. In de tussenfase naar de creatie van een bestendig kopend publiek werd staatssteun unaniem als wenselijk ervaren. Enkel over de modaliteiten ontstond een discussie. Het besef groeide dat auteurs beter collectief optraden bij onderhandelingen met de overheid.

Wanneer de staat, de uitvoerende macht of één enkele autoritaire partij vertegenwoordigd is in de corporatieve auteursverenigingen en van dit forum gebruik maakt om invloed uit te oefenen op de literaire productie, dan spreken we van politiek corporatisme. Pas dan komt er een einde aan een onafhankelijke literaire productie. De semi-officiële staatserkenning die de AEB en de VVL te beurt viel was geen variant op dit politieke corporatisme, dat opgang zou maken onder fascistische regimes. Het corporatisme van schrijvers en intellectuelen tijdens de belle époque kan beschouwd worden als een vorm van sociaaleconomisch corporatisme, waarbij gestreefd werd naar het afschermen van een aantal (materiële) belangen voor een selecte groep. Vooral de Franstalige auteurs en de politieke elite vonden el-

kaar in diverse gemeenschappelijke belangen, maar dit betekende niet het einde van de relatieve autonomie ten aanzien van de politiek. Het Théâtre National waar het Belgische Syndicat des Auteurs Dramatiques en de AEB bij betrokken waren, diende zowel de natievormende aspiraties van de Belgische politieke elite als de sociaaleconomische en literaire corporatieve belangen, die erin bestonden zich af te scherm en zich te laten gelden ten aanzien van ‘la tutelle Parisienne’.

Dat het schrijverschap primeerde boven de politiek-ideologische achtergronden van het gros van de Belgische professionele auteurs, kon ook opgemaakt worden uit het zuiloverschrijdende karakter van de corporatieve verenigingen die na de eeuwwisseling het levenslicht zagen. Corporatieve belangen die een wezenlijk onderdeel uitmaakten van het schrijverschap, waren belangrijker dan ideologie. Anders geformuleerd: een auteursvereniging kon pas functioneren indien diepe maatschappelijke breuklijnen, de esthetische problemen van de dag en het lokale particularisme overstegen werden. Het omstandige relaas over het vallen en opstaan van de eerste auteursverenigingen toont dat ook deze draagvlakken primordiaal waren. Camille Lemonnier, het archetype en de peetvader van de Belgische professionele auteurs, begreep dat al in 1877, toen hij voorstelde deze breukvlakken te overstijgen. Niet alleen schrijvers werkten eendrachtig samen. Ze sloten ook tijdelijke samenwerkingsverbanden met beeldende kunstenaars, journalisten en academici en richtten comités op om hun eisen kracht bij te zetten. Aanvankelijk ging het in België om enkele honderden personen, maar al snel zou dit oplopen tot verschillende duizenden intellectuelen die aangesloten waren bij de Confédération des Travailleurs Intellectuels Belges. Dergelijke vormen van formele intellectuele sociabiliteit in combinatie met informele vormen van sociabiliteit brengen mij bij een andere belangrijke conclusie: de autonomie van het literaire veld ten aanzien van het overkoepelende intellectuele veld was wel bijzonder relatief te noemen.

2 Meer dan “litteratuurke spelen”. De relatieve autonomie ten opzichte van het intellectuele veld

Wie uitspraken wil doen over de autonomisering van het literaire veld, kan dit niet zonder het brede intellectuele veld bij de analyse te betrekken en ook andere vormen van sociabiliteit te bestuderen waarmee auteurs hun publieke relaties beleven. Ik stelde vast dat professionele auteurs niet geïsoleerd kunnen worden van andere intellectuelen en dat de autonomisering van het literaire veld ten opzichte van het bredere intellectuele veld voor wat de belle époque betreft in grote mate

ideëel is. De veranderingen in het literaire veld en in het bijzonder de professionalisering van het schrijverschap, kunnen niet worden losgekoppeld van de veranderingen in het bredere intellectuele veld en in de maatschappij. Bijna simultaan met veranderingen in het literaire veld (die tot uiting kwamen bij de oprichting van auteursverenigingen), deden zich bijvoorbeeld ook wijzigingen in het journalistieke veld voor. ‘La division du travail’ en de maatschappelijke differentiatie hadden ook een impact op het schrijverschap. De intellectuele beroepen waar het schrijverschap toebehoorde, ontsnapten niet aan schaalvergroting, differentiatie en specialisatie. In de veranderende samenleving ontstond het intellectueel standsbesef en gingen journalisten en auteurs zich zoals gezegd bewust afzetten tegen ‘de dilettant’. Simultaan zagen de meest diverse vormen van literaire en vooral intellectuele sociabiliteit het levenslicht, met de zelfhulpgedachte en een verantwoordelijkheidsgevoel als grootste gemeenschappelijke delers. De ‘literaire’ en ‘intellectuele’ habitus kregen simultaan vorm binnen de peergroups en waren rond 1900 tot op zekere hoogte één en ondeelbaar.

Aan het gemeenschappelijk standsbesef van intellectuelen dat ook bij auteurs kan worden waargenomen, waren meerdere vormen van sociaal engagement en een groot verantwoordelijkheidsgevoel verbonden. Daarmee onderstreepten deze intellectuelen de waardigheid van het beroep en de eigen specialiteit of ambitie. Zo werden ook mogelijkheden gecreëerd om zich maatschappelijk te affirmeren tegenover personen en sociale groepen die de politieke en economische macht in handen hadden. Mijn interpretatie van de banketten van *La Jeune Belgique* verschilt dan ook grondig van de gangbare interpretaties. Deze bijeenkomsten van intellectuelen, waaronder schrijvers, waren niet bedoeld als reactie op de politieke interferenties in het literaire veld, maar waren gericht tegen alle personen en instituties die een dominantie aan de dag legden. Ze brachten een nieuwe generatie bijeen van politici (van alle partijen), journalisten, schrijvers, advocaten en andere beoefenaars van intellectuele beroepen. Daarnaast brachten banketten ook de tweespalt tussen dilettanten en professionele auteurs tot uiting. De belangrijkste opvolger van *La Jeune Belgique*, *La Belgique Artistique et Littéraire*, was niet voor niets het tijdschrift van ‘le mouvement des intellectuels’.

Een andere conclusie is dat de autonomisering van het journalistieke veld niet ten koste ging van de nauwe band tussen pers en literatuur. Een van de redenen waarom het zo moeilijk is om voor de Belgische belle époque de journalist van de schrijver te onderscheiden, is precies hun gemeenschappelijke deler: die van intellectueel. Meer en meer schrijvers gingen zichzelf bewust of onbewust als intellectueel beschouwen. Van een autonomisering van de literaire ten opzichte van de

intellectuele sfeer is hoegenaamd geen sprake. De ware inzet van het schrijverschap was ook niet de autonomie van het literaire veld, maar wel de dominantie binnen het bredere intellectuele veld en het veld van de macht. Een aantal vormen van intellectuele sociabiliteit vormde een hecht bindmiddel tussen de verschillende subvelden van het intellectuele veld. Ik geef een voorbeeld, dat tevens ook aantoonst hoe informele sociabiliteit van intellectuelen overvloedde in een formele vorm van sociabiliteit: de Académie Libre, ook bekend als Académie Picard. De Académie Libre, opgericht in 1902, had als doel niet alleen schrijvers, maar intellectuelen te verzamelen. Het instituut trachtte de dominantie van de Theresiaanse Académie in het intellectuele veld te ondergraven. Hoewel auteurs wél de spilfiguren vormden van de Académie Libre, reikten de doelstellingen verder dan de consecratie en stimulering van de contemporaine Belgische (Franstalige) literatuur. In de Académie Libre waren progressieve liberalen, sociaaldemocraten en christendemocraten vertegenwoordigd.

Dit brengt mij ertoe een andere breuklijn binnen de maatschappij van de belle époque naar voren te schuiven: een breuklijn tussen progressieve en conservatieve elementen. Progressieve frontvorming wordt met de Dreyfusaffaire geassocieerd. Het klopt ongetwijfeld dat zowel in Frankrijk als in België de meest behoudszinnige spraakmakers in katholieke milieus terug te vinden waren en dat het gros van de dominerenden in die klasse gesitueerd moet worden. De tweespalt die de Franse maatschappij kenmerkte na de Dreyfusaffaire was ook waarneembaar in België, al liep ze niet integraal volgens de Belgische katholiek-vrijzinnige breuklijn. De Belgische 'Dreyfussards' zochten maar vonden geen sparringpartner die de handschoen wilde opnemen en kleur bekennen. Daardoor ontstond in België niet hetzelfde polemische klimaat waarin intellectuelen met het mes tussen de tanden en vitriool in de pen strijd leverden. Integendeel, veel vrijzinnige sociaaldemocratische, libertaire en liberale intellectuelen zochten toenadering tot de progressieve zijde van katholiek België. Omgekeerd vervoegde een aantal christendemocraten 'le mouvement des intellectuels'. Toch bleef in de meeste gevallen de progressieve frontvorming een zaak van socialisten, liberalen en vrijzinnigen. La Jeune Droite heeft trouwens nooit de navelstreng met het conservatieve moederhuis doorgelinkt, getuige de structuur van het tijdschriftenveld in 1892-1893 en 1907-1908.

Net zoals in vele andere Europese landen deed zich in België geen Dreyfusaffaire voor die kan worden beschouwd als 'lieu de mémoire' van de geboorte van de moderne intellectueel. België maar ook Nederland beschikten bovendien niet over archetypes als Emile Zola, Romain Rolland en later Sartre. Het is echter wel duidelijk dat zich een relatief nieuwe en groter wordende sociale groep afscheidde

die in de belle époque met een groter wordend verantwoordelijkheidsgevoel of een sociale missie naar voren trad. In dat opzicht zijn er geen verschillen met Frankrijk. De casus van de internationale collectieve actie na de veroordeling van de anarchistische ‘bommenlegger’ Edward Joris bewijst zelfs dat België een ‘mini-Dreyfusaffaire’ heeft gekend. De institutionalisering van de Dreyfusaffaire door de oprichting van de Ligue des Droits de l’Homme had ook uitlopers in België. Het feit dat de Belgische Ligue des Droits de l’Homme zich door middel van de ‘Jorisaffaire’ op het voorplan wist te werken, dat auteurs met een zekere renomme als Georges Eekhoud zich met naam en daad engageerden en de manier waarop de pers werd ingeschakeld, maken de vergelijking met de echte Dreyfusaffaire des te treffender. Emmanuel de Bom vatte het uitstekend samen: het schrijverschap was meer dan “litteratuurke spelen”.

Hier moet een belangrijke nuance worden aangebracht: het politiek-maatschappelijk of sociaal engagement staat niet gelijk aan partijpolitiek. Het zich bewust distantiëren van elke politiek-electorale opstelling betekent niet de afwijzing van sociaal engagement. In zijn befaamde ‘l’Individualisme des intellectuels’ sprak Emile Durkheim in 1898 over de plicht van de intellectuelen om zich “par suite de leurs habitudes professionnelles” publiek uit te spreken over maatschappelijke problemen. Ook hij maakte hierbij een onderscheid tussen maatschappelijk en politiek engagement. Bij de bestudering van intellectuelen moet niet zozeer het politiek engagement worden bekeken als wel de sociale betrokkenheid die de vorm van politieke steun kan, maar niet moet aannemen. Natuurlijk waren auteurs niet partijpolitiek onzijdig, maar velen koppelden de partijpolitiek los van de literaire productie. Daarnaast engageerden sommigen zich wel degelijk in partijpolitiek. Dat er zich geen duidelijke scheidingslijn aftekende tussen de kunst-om-de-kunst en de sociale kunst, heeft te maken met een moderne esthetica die op een relatief grote consensus kon rekenen. Tussen de moralistische tendenslitteratuur, het triviale realisme en de partijpropaganda aan de ene kant en de ‘pure’ kunst aan de andere, ontwikkelde zich een derde weg waarin wel degelijk engagement in de literaire productie zelf te onderscheiden was. Het uittekenen van een ideale, harmonische wereld mocht dan geen directe maatschappijkritiek bevatten, geëngageerd was het beslist.

3 Geen twee autonome velden maar meerdere overlappende netwerkconfiguraties

Er zijn veel elementen voorhanden om voor de Belgische belle époque te spreken over een Nederlandstalig literair veld en een Franstalig literair veld. Meerdere vormen van instituties waren nodig om de materiële productie van de literatuur te verwezenlijken: auteursverenigingen, academies en tijdschriften. Net zomin als de andere queesten naar autonomie (bijvoorbeeld van het intellectuele veld ten opzichte van de politiek), kan in het Franstalige literaire veld het streven naar autonomie ten opzichte van Frankrijk bezwaarlijk als een voldongen feit worden beschouwd. De Belgische (Franstalige) literatuur heeft stevast geschipperd tussen een zoektocht naar autonomie ten opzichte van Frankrijk en de constructie van een eigen identiteit enerzijds, en het zich inpassen in het grotere geheel van de francofone literatuur met als onbetwist centrum Parijs anderzijds. De Nederlandstalige literatuur schipperde op een vergelijkbare manier tussen de Belgische context en wat gebeurde 'boven de rivieren', al kunnen de dominerende en centraliserende krachten die uitgingen van Parijs niet vergeleken worden met deze die uitgingen van Amsterdam of Den Haag. Dat zowel Nederlandstalige als Franstalige auteurs zich naar respectievelijk Nederland en Frankrijk richtten, heeft niet alleen te maken met de hoop op erkenning en literair prestige of een logische stap in de literaire loopbaan. Gezien de weinig ontwikkelde thuismarkt waren auteurs die een professioneel bestaan als schrijver nastreefden, verplicht grotere en meer mature markten als Nederland en Frankrijk op te zoeken. De contracten met Nederlandse en Franse uitgevers waren veel lucratiever.

Toch bestonden er wel degelijk Belgische consecratie-instanties. Na 1900 vulden de tijdschriften *Vlaanderen* en *La Belgique Artistique et Littéraire* ook die functie, zij het enkel voor Belgische auteurs. Het percentage Nederlanders dat in Belgische tijdschriften publiceerde lag een stuk lager dan het aantal Fransen dat in Belgische tijdschriften publiceerde. Een eerste reden hiervoor is dat de Nederlandstalige tijdschriften geen of een laag honorarium uitbetaalden. De tweede en belangrijkste reden is de samenstelling van de groep Franse auteurs. Onder hen bevonden zich bijvoorbeeld verschillende Zuid-Franse en katholieke auteurs voor wie er in Frankrijk geen publicatieruimte bestond. Een aantal katholieke Belgische tijdschriften had geen Franse evenknie. De relatie tussen de Occitaanse en de Belgische tijdschriftencluster bleek in mijn onderzoek van het tijdschriftenveld bijzonder sterk. De Franstalige auteurs in België en de Zuid-Franse auteurs verhiielden zich bovendien op een gelijksoortige manier ten overstaan van het domi-

nante literaire centrum 'Parijs'. Het Franstalige literaire veld in België bleek dus verweven met het Franse literaire veld op het gebied van de consecratie van auteurs. In de groepsvorming rond en met tijdschriften bestonden nauwe banden. Instituties en organisatievormen zijn dan ook slechts één aspect van de Vlaams-Nederlandse, Belgisch-Franse en interne Belgische relaties. Uiteindelijk zorgen personen voor concrete samenwerking. De rol van *gatekeepers* die de netwerkstructuren met elkaar verbinden, kan nauwelijks onderschat worden. Indien deze *gatekeepers* enkel een centrale rol vervulden omdat ze twee velden of subvelden en circuits verbonden, dan kan er gesproken worden van een betekenisloos verschijnsel, maar dit was niet het geval. Vaak hadden ze ook in hun 'veld van oorsprong' een centrale positie.

Over het relatieve belang van blind toeval versus rationele beslissingscategorieën kan eindeloos geredetwist worden. Het is waarschijnlijk een illusie dit belang te willen vatten in cijfers en modellen. In elk geval staat vast dat de vorming van een (tijdschriften)netwerk goeddeels het resultaat is van rationele keuzes van individuen. De 'kernleden' van de tijdschriften *Le Réveil*, *Iris* en *Nieuw Leven* maakten literaire keuzes die objectief aangepast waren aan de posities van de tijdschriften en van zichzelf. Aan de andere kant is gebleken dat banale meningsverschillen en ruzies verstrekkende gevolgen konden hebben voor de organisatie van het tijdschriftenveld en dat omgekeerd vriendschappen auteurs ertoe konden aanzetten om een literaire keuze te maken. Ik kwam tot het besluit dat de handelingspatronen aan de basis van literaire keuzes op twee pijlers steunden: onbewuste en affectieve beslissingscategorieën en bewuste doelrationele beslissingen. De nauwe contacten tussen Zuid-Franse en Belgische schrijvers bleken zoals die tussen de Belgische tijdschriften onderling vooral te zijn ontstaan in universitaire en intellectuele milieus met een hoge internationale mobiliteit. De amicale contacten die hieruit voortkwamen resulteerden niet zelden in de belofte om in elkaars tijdschriften te publiceren. Hier waren affectieve beslissingscategorieën mee in het geding.

In tegenstelling tot de meeste vroegere sociale of institutionele benaderingen van het schrijverschap en de literatuur in België heb ik Franstalige en Nederlandstalige schrijvers en instituties tegelijkertijd bestudeerd. Dit is gewoon noodzakelijk. Wie pretendeert een auteur niet uit zijn sociale context te willen lichten, kan niet anders dan het integrale Belgische perspectief te hanteren. Voor 1914 was een deel van de sociale ruimte waarin Franstalige en Nederlandstalige auteurs zich bewogen nog steeds Belgisch en niet Vlaams, Brussels of Waals. De positie van de Nederlandstalige auteurs en intellectuelen werd gedeeltelijk bepaald door

de positie van hun Franstalige tegenhangers en vice versa. Ik heb vastgesteld dat in het ‘land van de Beotiërs’ een samenwerking tussen Nederlandstalige en Franstalige schrijvers op institutionele basis bijzonder moeilijk was. Franstaligen wantrouwden Nederlandstalige auteurs, aangezien deze tegelijkertijd ook toenadering zochten tot Nederland en een prominente rol speelden in de Vlaamse beweging. Nederlandstalige auteurs behoorden aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog nog steeds tot de gedomineerde fractie binnen de Belgische culturele elite. Een oorzaak daarvan is het lagere opleidingsniveau van Nederlandstalige schrijvers rond 1910. Hoger onderwijs was in deze periode nog exclusief Franstalig.

Bij uitbreiding kunnen alle Nederlandstalige intellectuelen die voor de Eerste Wereldoorlog actief waren in de Vlaamse beweging, als gedomineerden beschouwd worden. Toch wensten zij de Franstalige dominantie niet te vervangen door een Nederlandstalige dominantie. Met ontzag en respect keken zij naar wat aan Franstalige zijde gepubliceerd werd. Zij wilden enkel op gelijke voet benaderd worden en sloten zich niet af van de Franstalige cultuur. Getuige hiervan is het feit dat verschillende auteurs die later tijdens de Eerste Wereldoorlog een prominente rol zouden opeisen in het activisme, de oproep van de vvl ondersteunden om een federatie met de AEB op te richten. Zij kregen nul op het rekest. Dat de Nederlandstalige en de Franstalige literatuur reeds voor de Eerste Wereldoorlog verder uit elkaar groeiden, heeft te maken met het feit dat Franstalige auteurs bewust of onbewust weigerden om hun dominante positie in de Belgische sociale ruimte te delen met de Nederlandstalige auteurs en intellectuelen. Er bestond wel degelijk een Belgische tweetalige netwerkstructuur, maar deze was klein in vergelijking met de Nederlandstalige en Franstalige structuur. Uiteindelijk resteerden er aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog enkel nog *gatekeepers* en geen Belgische structuren. Van volstrekt autonome velden was toen geen sprake, maar de aanzet hiertoe is wel al herkenbaar. Dit is een laatste paradox van de belle époque: in een klimaat waarin de transnationale intellectuele sociabiliteit de drijvende kracht was achter het idee van de maakbare maatschappij en waarin Belgen niet zelden het voortouw namen, groeiden Nederlandstalige en Franstalige auteurs en bij uitbreiding intellectuelen verder uit elkaar.

NOTEN

Inleiding

- 1 Michel Winock laat de belle époque starten in 1900, zie: M. Winock, *La belle époque: la France de 1900 à 1914* (Parijs 2002), 432 p. Hij bespreekt ook de evolutie die de term onderging. Samen met andere historici die onderzoek deden naar intellectuelen, besteedt hij veel aandacht aan de Dreyfusaffaire. In het themanummer 'Art et société. Les ruptures de la belle époque' van het tijdschrift *Mil neuf cent* (2003), met bijdragen van onder meer Winock en Maurice Agulhon, worden ook 1900 en 1914 als termini voor de belle époque gesuggereerd. Zie ook: G. Leroy en J. Bertrand Sabiani, *La vie littéraire à la belle époque* (Parijs 1998), pp. 1-5.
- 2 G. Deneckere, 'Nieuwe geschiedenis van België, 1878-1905', in: *Nieuwe geschiedenis van België, 1830-1905* (Tielt 2005), pp. 447-657.
- 3 De opkomst en de ambigue relatie tussen de massacultuur en de burgerij worden uitstekend beschreven in: V.R. Schwartz, *Spectacular realities. Early mass culture in fin de siècle Paris* (Berkeley 1998), 230 p.
- 4 E. Weber, *Peasants into Frenchmen: the modernization of rural France, 1870-1914* (Londen 1979), 615 p.
- 5 Voor een grondiger overzicht van de geschiedenis van België, zie: E. Witte, J. Craeybeckx en A. Meynen, *Politieke geschiedenis van België van 1830 tot heden* (Antwerpen 1997), 478 p. De auteurs hebben de periode 1885-1918 ondergebracht in een afzonderlijk hoofdstuk met als titel 'De democratie verruimd'.
- 6 Het kan hier niet de bedoeling zijn om een overzicht te geven van de literatuur over de Belgische verzuiling. Verhelderend zijn nog steeds: H. Righart, *De katholieke zuil in Europa: een vergelijkend onderzoek naar het ontstaan van verzuiling onder katholieken in Oostenrijk, Zwitserland, België en Nederland* (Meppel 1986), 360 p. en J. Billiet (ed.), *Tussen bescherming en verovering: sociologen en historici over zuilvorming* (Leuven 1988), 324 p. Zie ook: J. Art, 'Religion and secularization: the continuing iconoclastic fury', in: *Accounting for the Past: 1650-2000* (Assen 2004), pp. 93-111.
- 7 Zie: L. Gevers, 'Geschiedenis van de Vlaamse Beweging', in: NEVB (Tielt 1998), pp. 48-49.
- 8 G. Deneckere, 'Nieuwe geschiedenis van België, 1878-1905', p. 454.
- 9 J. Hall, 'Cultural history is dead (long live the hydra)', in: D. Gerard en E. Isin (eds.), *Handbook for Historical Sociology* (Beverly Hills 2003), pp. 151-167.
- 10 G. Delanty en E. Isin, 'Introduction: reorienting historical sociology', in: *Ibidem*, p. 3.
- 11 Een uitstekend overzicht wordt onder meer gepresenteerd door Peter Burke, zie: P. Burke, *Varieties of cultural history* (Cambridge 1997), 246 p. en P. Burke, *What is cultural history?* (Cambridge 2004), 152 p.
- 12 P.S. Fass, 'Cultural history/social history: Some reflections on a continuing dialogue', in: *Journal of Social History*, 37 (2003) p. 44.
- 13 M.M. Smith, 'Making sense of social history', in: *Ibidem*, pp. 156-186.
- 14 Ph. Poirrier, *Les enjeux de l'histoire culturelle* (Parijs 2004), 435 p. en P. Ory, *L'histoire culturelle* (Parijs 2004), 127 p.
- 15 *Ibidem*, p. 18.

- 16 Ph. Poirrier, *Les enjeux de l'histoire culturelle*, pp. 13-43.
- 17 C. Charle, 'Contemporary French social history: Crisis or hidden renewal?', in: *Journal of Social History*, 37 (2003) pp. 57-68.
- 18 R. Chartier, 'Le monde comme représentation', in: *Annales*, (1989) pp. 1505-1520.
- 19 H. Jansen, 'Cultuur- en maatschappijgeschiedenis. Ideaaltypische theorie en historiografische praktijk', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, (2002) pp. 68-91. Harry Jansen kreeg een stevige repliek op zijn ideaaltypische benadering van het onderscheid tussen cultuurgeschiedenis en maatschappijgeschiedenis (lees: sociale geschiedenis) en op zijn pleidooi voor een 'derde weg'. Zie: P. Rietbergen, 'Wat is toch cultuurgeschiedenis?', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 115 (2002) pp. 68-75.
- 20 W. Frijhoff, 'Uneasy history: some reflections on ego, culture and social institutions', in: *NEHA-Jaarboek*, 64 (2001) pp. 86-107.
- 21 Natuurlijk is het niet zo dat er binnen de sociale geschiedenis geen gebruikgemaakt wordt van egodocumenten, alleen is de huiver iets groter, zie: A. Baggerman en R. Dekker, "De gevaarlijkste van alle bronnen." Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven', in: *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 1 (2004) pp. 3-22.
- 22 Voor een overzicht, zie: J. Jurt, 'Zur Geschichte der Intellektuellen in Frankreich', in: *Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur*, 24 (1999) pp. 134-152; M. Trebitsch, et al. (eds.), *Pour une histoire comparée des intellectuels* (Brussel 1998), 176 p. en M. Leymarie en J.-F. Sirinelli, *L'histoire des intellectuels aujourd'hui* (Parijs 2003), 493 p.
- 23 Zie onder meer de bijdragen in de bundel van M. Trebitsch en N. Racine (eds.), *Sociabilités intellectuelles. Lieux, milieux, réseaux* (Parijs 1992), 220 p. en J.-P. Chaline, *Sociabilité et érudition. Les sociétés savantes en France: XIXe-XXe siècles* (Parijs 1995), 275 p.
- 24 M. Agulhon, *Le cercle dans la France bourgeoise, 1810-1848: étude d'une mutation de sociabilité* (Parijs 1977).
- 25 Zie onder meer H. Leuwers (ed.), *Elites et sociabilité au XIXe siècle: héritages, identités* (Rijssel 2001), 241 p.; C. Pellissier, *Loisirs et sociabilités des notables lyonnais au XIXe siècle* (Lyon 1997), 557 p.; E. François (ed.), *Sociabilité et société bourgeoise en France, en Allemagne et en Suisse, 1750-1850* (Parijs 1986), 319 p.
- 26 Een van de weinige studies die hierop een uitzondering maakt, is A.R.H. Baker, *Fraternity among the French peasantry. Sociability and voluntary associations in the Loire Valley 1815-1914* (Cambridge 1999), 373 p. en M.V. Gauthier, *Chanson, sociabilité et grivoiserie au XIXe siècle* (Parijs 1991), 319 p.
- 27 Voor een overzicht, zie: E. Schandevyl, 'Intellectuele geschiedenis in België: lange tijd een magere oogst', in: G. Vanthemsche, M. de Metsenaere en J.-Cl. Burgelman (eds.), *De tuin van het heden* (Brussel 2007), pp. 299-319.
- 28 M. Qaeghebeur en M. Rebérioux, 'Intellectuels en Belgique et en France: "piliers", citoyenneté, état', in: *Le mouvement sociale*, (1997) 178, pp. 89-115 en M. Beyen en P. Aron, 'L'histoire des intellectuels en Belgique: spécificités locales et actualité de la recherche', in: M. Leymarie (ed.), *L'histoire des intellectuels aujourd'hui* (Parijs 2003), pp. 409-425.
- 29 G. Leclerc, *Sociologie des intellectuels* (Parijs 2003), p. 4.
- 30 Vgl.: 'De formule "sociale geschiedenis van de literatuur" die hierbij vaak gebruikt wordt, verwijst niet zozeer naar de afbeeldende aspecten van de literaire produktie, maar veeleer naar het betrekken in de beschouwing van de contextuele gegevens en van de kritische standpunten over literatuur die een rol spelen in de evolutie van de literaire systemen', in: J. Vlasselaers, 'De romanpoëtica in Vlaanderen (1840-1880): een onderzoek naar de functionaliteit van een genre', in: A. Deprez en W. Gobbers (eds.), *Vlaamse literatuur van de negentiende eeuw. Dertien verkenningen* (Utrecht 1990), p. 142.
- 31 In Nederland bekleedde Joost Kloek aan de Universiteit Utrecht jarenlang de leerstoel 'Sociale geschiedenis van de literatuur'. Hij publiceerde over sociabiliteit, leescultuur, enz. Zijn 'leerlingen' gaven in 2004 een bundel uit: G.-J. Johannes, et al., *Een groot verleden voor de boeg: cultuurhistorische opstellen voor Joost Kloek* (Leiden 2004), 276 p.
- 32 P. Bourdieu, *De regels van de kunst. Wording en structuur van het literaire veld* (Amsterdam 1994), pp. 350-351.
- 33 H. Verdaasdonk en V. Zolberg, 'Special issue: the legacy of Pierre Bourdieu to the sociology of culture. Foreword', in: *Poetics*, 31 (2003) pp. 5-6.
- 34 M. Huber en G. Lauer, 'Neue Sozialgeschichte? Poetik, Kultur und Gesellschaft. Zum Forschungs-

- programm der Literaturwissenschaft', in: *Nach der Sozialgeschichte. Konzepte für eine Literaturwissenschaft zwischen Historischer Anthropologie, Kulturgeschichte und Medientheorie* (Tübingen 2000), pp. 1-11. Zie ook: C.M. Ort, 'Problems of interdisciplinary theory-formation in the social-history of literature', in: *Poetics*, 14 (1985) pp. 321-344.
- 35 H. Gaus, *Pers, kerk en geschreven fictie: groeiproblemen en conflicten in een democratiseringsproces (Gent 1836-1860)* (Brugge 1975).
- 36 J. Vlasselaers, *Literair bewustzijn in Vlaanderen, 1840-1893. Een codereconstructie* (Leuven 1985).
- 37 E. Witte, 'De negentiende-eeuwse Vlaamse Literator en de maatschappelijk-politieke aspecten van zijn tijd', in: W. Gobbers en A. Deprez (eds.), *Hoofdstukken uit de geschiedenis van de Vlaamse letterkunde. Deel 3* (Gent 2003), pp. 1-92. Tussen de eerste en de tweede versie van dit hoofdstuk zijn twintig jaren verstreken. Voor de veranderingen, onder meer de bepalende invloed van Pierre Bourdieu, zie: E. Witte, 'De negentiende-eeuwse Vlaamse literator en de maatschappelijk-politieke aspecten van zijn tijd. De geschiedenis van een hoofdstuk', in: P. Delsaerd en M. de Schepper (eds.), *Letters in de boeken. Liber amicorum Ludo Simons* (Kapellen 2004), pp. 302-309.
- 38 Een staalkaart van het werk van Raymond Vervliet is gebundeld in: R. Vervliet, *Literatuur als woord en daad. Opstellen over tekst en context in de late 19de eeuw* (Brussel 2000), 246 p. In Nederland ontwikkelde zich vanuit literatuurwetenschappelijke hoek een afzonderlijk onderzoeksveld waarin tijdschriften worden bestudeerd. Voor een laatste stand van zaken, zie: H. Bots en S. Levie, 'Inleiding. Een adequate nieuwsvoorziening', in: H. Bots en S. Levie (eds.), *Periodieken en hun kringen: een verkenning van tijdschriften en netwerken in de laatste drie eeuwen* (Nijmegen 2006), pp. 7-17.
- 39 Voor een introductie op het recente tijdschriftenonderzoek, zie: H. Vandevoorde, 'Inleiding. Eenheid en verscheidenheid in Van Nu en Straks', in: G. Reymanants, R. de Bont en H. Vandevoorde (eds.), *Niet onder één vlag. Van Nu en Straks en de paradoxen van het fin de siècle* (Gent 2005), pp. 1-24.
- 40 Zie bijvoorbeeld: J. Pauwels, *Méér dan een mode-koorts: Guido Gezelle en zijn postume uitgever Lambertus Jacobus Veen, 1901-1919* (Leuven 2005).
- 41 P. Aron, *Les écrivains belges et le socialisme (1880-1913). L'expérience de l'art social: d'Edmond Picard à Emile Verhaeren* (Brussel 1985).
- 42 Specifiek met betrekking tot zijn kunst- en literatuursociologie, zie onder meer: P. Dirx, *Sociologie de la littérature* (Parijs 2000), pp. 120-124; N. Wilterdink, 'De status van Bourdieu', in: *Boekmancahier*, (2002) pp. 219-223; en talrijke themanummers van tijdschriften die na zijn overlijden verschenen zijn, onder meer *Poetics*.
- 43 R. Laermans, 'Bij het overlijden van Pierre Bourdieu', in: *Tijdschrift voor sociologie*, 22 (2001) pp. 211-216.
- 44 Zie onder meer: J. Jurt, 'Autonomy and commitment in the French literary field: applying Pierre Bourdieu's approach', in: *International journal of contemporary sociology*, 38 (2001) pp. 87-102 en J. Jurt, 'La théorie du champ littéraire et l'internationalisation de la littérature', in: B. Keunen (ed.), *Literature and society* (Brussel 2001), pp. 43-55.
- 45 P. Bourdieu, *De regels van de kunst. Wording en structuur van het literaire veld*, p. 144.
- 46 Zie hiervoor de vaak geciteerde studie van Pascale Casanova, die naast 'nationale' velden ook een internationaal veld onderscheidde: P. Casanova, *The world republic of letters* (Cambridge 2004), 420 p. (de oorspronkelijke versie verscheen in 1999). Op de sociologie van de gedomineerde literaturen en het (Franstalige) universalisme kom ik dadelijk terug.
- 47 G.J. Dorleijn en C.J. van Rees, 'Het Nederlandse literaire veld 1800-2000', in: *De productie van literatuur: het literaire veld in Nederland 1800-2000* (Nijmegen 2006), p. 23.
- 48 P. Dirx, *Sociologie de la littérature* (Parijs 2000), pp. 140-147.
- 49 J. Dubois, *L'institution de la littérature: introduction à une sociologie* (Parijs 1986), p. 34. In het themanummer 'Institutions littéraires' van het tijdschrift *Textyles* (1998) herhalen Pierre Bourdieu en Jacques Dubois deze inzichten. 'Champs littéraire et rapports de domination. Un entretien de Jacques Dubois avec Pierre Bourdieu', in: *Textyles*, (1998) pp. 12-16.
- 50 M. Biron, *La modernité belge. Littérature et société* (Brussel 1994), 425 p.
- 51 P. Bourdieu, 'Existe-t-il une littérature belge? Limites d'un champ et frontières politiques', in: *Etudes de Lettres. Revue de la Faculté des lettres de l'université de Lausanne*, (1985) p. 3. Zie ook: J. Jurt, 'Autonomy

- and commitment in the French literary field: applying Pierre Bourdieu's approach', in: *International journal of contemporary sociology*, 38 (2001) pp. 87-102.
- 52 B. Denis en J.-M. Klinkenberg, *La littérature belge: précis d'histoire sociale* (Brussel 2005), 303 p.
- 53 J. Janssens, *De weifelende ezel. Over Vlaamse identiteit en Nederlandse poëzie 1893-1925* (Nijmegen 2006).
- 54 Elke Brems en Reine Meylaerts wijzen op belangrijke 'intraculturele' uitwisseling tot de Tweede Wereldoorlog; zie: E. Brems en R. Meylaerts, "'Exaltons donc les deux cultures.'" Intra-Belgische literaire relaties tijdens het interbellum', in: *Spiegel der letteren*, 47 (2006) pp. 221-249. Vergelijkbare oproepen om in een systematische veldbenadering van de Belgische literatuur ook de Nederlandstalige literatuur te betrekken, kwamen er onder meer van Christan Berg. C. Berg, 'Le fin du XIXe siècle en France et en Belgique. Prolégomènes à une approche systémique des champs littéraires', in: *France-Belgique: 1848-1914. Affinités-ambiguïtés* (Brussel 1997), pp. 461-475.
- 55 Ter gelegenheid van honderd jaar Association des Ecrivains Belges werd een huldeboek uitgegeven, maar de benadering is allerminst problematiserend of comparatief. Zie: J. Lacroix, '1902: une naissance tumultueuse', in: A.E.B. (ed.), *Association des écrivains belges: 1902-2002. Cent ans au service des lettres* (Brussel 2002), pp. 9-18.
- 56 C.J. van Rees en G.J. Dorleijn, *De impact van literatuuropvattingen in het literaire veld* ('s-Gravenhage 1993), pp. 4-8. Zie ook: C. Charle, 'Le champ de la production littéraire', in: R. Chartier en H.-J. Martin (eds.), *Histoire de l'édition française* (Parijs 1985), pp. 127-157.
- 57 Ter vergelijking: W. de Nooy, *Richtingen en lichten. Literaire classificaties, netwerken, instituties* (s.l. 1993), pp. 9-13.
- 58 Een aantal van deze vormen van literaire sociabiliteit wordt onderzocht in: G. Draye, *Laboratoria van de natie: Nederlandstalige literaire genootschappen in Vlaanderen over politiek, literatuur en identiteit 1830-1914* (Nijmegen, 2009).
- 59 P. Aron en B. Denis, 'Introduction. Réseaux et institution faible', in: D. de Marneffe en B. Denis (eds.), *Les réseaux littéraires* (Brussel 2006), pp. 10-14.
- 60 L. Kuitert, 'Schrijver van beroep. De professionalisering van de literaire auteur in de negentiende eeuw', in: *Boekmancahier*, (2001) p. 23. Deze factoren worden ook aangehaald in: D. Baldwin, 'The tardy evolution of the British short story', in: *Studies in Short Fiction*, 30 (1993) pp. 23-33 en V. Bonham-Carter, *Authors by profession* (Londen 1978), 251 p.
- 61 Over de professionalisering, beroepsverenigingen en de strijd voor het auteursrecht, zie: M.-Cl. Genet-Delacroix, 'Professionnalisation et institutionnalisation: artistes et état aux XIXe et XXe siècles', in: M. Trebitsch en N. Racine (eds.), *Sociabilités intellectuelles. Lieux, milieux, réseaux*, (1992), 20, pp. 56-57.
- 62 Zie hiervoor bijvoorbeeld: Cl. Dubar en Y. Lucas, *Genèse et dynamique des groupes professionnels* (Rijssel 1994), p. 25.
- 63 N. Heinich, 'Statuts d'artistes', in: *Passages*, (2000) pp. 4-8.
- 64 A.L. Mok, *Arbeid, bedrijven maatschappij* (Houten 1999), p. 222.
- 65 R. Laermans, 'Rationalisatie van de leefwereld (2): civilisatie en normalisatie', in: J. van Hoof en J. van Ruysseveldt (eds.), *Sociologie en de moderne samenleving* (Amsterdam 1996), pp. 332-333.
- 66 Voor de beroepsvorming van schilders in de Renaissance verwijst ik graag naar het uitstekende boek van Bram Kempers, *Kunst, macht en mecenaat. Het beroep van schilder in sociale verhoudingen, 1250-1600* (Amsterdam 1987), pp. 309-337.
- 67 G. Sapiro, 'Entre individualisme et corporatisme: les écrivains dans la première moitié du XXe siècle', in: S. Kaplan en P. Minard (eds.), *La France, malade du corporatisme? XVIIIe-XXe siècles* (Parijs 2004), pp. 279-280 en G. Sapiro, 'Les professions intellectuelles entre l'État, l'entrepreneuriat et l'industrie', in: *Mouvement Social*, (2006) 214, pp. 3-18.
- 68 R. Torstendahl, 'Introduction: promotion and strategies of knowledge-based groups', in: M. Burrage (ed.), *The formation of professions: knowledge, state and strategy* (Londen 1990), pp. 1-10.
- 69 W. Conze en J. Kocka, 'Einleitung', in: W. Conze en J. Kocka (eds.), *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert. Teil I. Bildungssystem und Professionalisierung im internationalen Vergleich* (Stuttgart 1992), pp. 5-19.
- 70 J. Evetts, 'Professionalism beyond the nation-state: international systems of professional regulation in Europe', in: *International journal of sociology and social policy*, 18 (1998) pp. 61-77.

- 71 Zie bijvoorbeeld: M. Aldridge en J. Evetts, 'Rethinking the concept of professionalism: the case of journalism', in: *British Journal of Sociology*, 54 (2003) pp. 547-564 en V. Fournier, 'The appeal to "professionalism" as a disciplinary mechanism', in: *Sociological review*, 47 (1999) pp. 280-307.
- 72 G. Sapiro, 'Entre individualisme et corporatisme', p. 279; P. Bourdieu, 'Effet de champ et effet de corps', in: *Actes de la recherche en sciences sociales*, (1985) p. 73. Christophe Charle heeft het in dit verband over een 'overgesimplificeerde' benadering, zie: C. Charle, 'Contemporary French social history: Crisis or hidden renewal?', in: *Journal of Social History*, 37 (2003) p. 59.
- 73 T. van Kalmthout, 'Naar een volwaardige broodwinning. De moeizame professionalisering van Nederlandse en Vlaamse Literatoren 1875-1914', in: *Boekmancahier*, (2001) p. 35.
- 74 A.L. Mok, *Arbeid, bedrijf en maatschappij* (Houten 1999), p. 177.
- 75 Voor het verschil tussen politiek en economisch corporatisme en de vele varianten, zie D. Luyten, 'Ontstaansvoorwaarden voor het corporatisme. Het model van het neocorporatisme in het licht van de Belgische ervaring uit de jaren dertig', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 19 (1993) pp. 316-338; D. Luyten, *Ideologisch debat en politieke strijd over het corporatisme tijdens het interbellum in België* (Brussel 1996), 240 p.
- 76 Voor een overzicht van mogelijke benaderingen: N. Heinich, *Etre écrivain: création et identité* (Parijs 2000), 367 p.
- 77 J.-P. Sartre, *Wat is literatuur?* (Amsterdam 1968), 240 p. Zie ook: P. Dirx, *Sociologie de la littérature*, pp. 95-103.
- 78 A. Viala, *Naissance de l'écrivain: sociologie de la littérature à l'âge classique* (Parijs 1985), 317 p. en P. Bénichou, *Le sacre de l'écrivain: 1750-1830: essai sur l'avènement d'un pouvoir spirituel laïque dans la France moderne* (Parijs 1996), 492 p (eerste uitgave in 1973).
- 79 J. Dumolyn, "'Het kind en het badwater?'" Het kritisch-realisme als postpositivistische filosofie voor historici', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 34 (2004) pp. 134-155.
- 80 Marc Jacobs verwoordde dit treffend in: M. Jacobs, 'Gereedchapskisten en cultuur. Repertoires, netwerken en praktijken', pp. 21-53. Hij baseerde zich hiervoor op een studie van Philippe Corcuff, zie: Ph. Corcuff, *Les nouvelles sociologies: constructions de la réalité sociale* (Parijs 2004), 126 p.
- 81 M. de Coster, et al., *Introduction à la sociologie* (Brussel 2001), pp. 87-91.
- 82 Voor een vergelijking tussen Giddens en Bourdieu, zie: D. Jacobs, 'Het structuralisme als synthese van handelings- en systeemtheorie', in: *Tijdschrift voor Sociologie*, 14 (1993) pp. 335-360. Jacobs besluit dat het veldbegrip mogelijkheden biedt om het dialectisch gegeven structuur-handelen te overstijgen.
- 83 Voor een introductie op Elias, zie: R. Laermans, 'Rationalisatie van de leefwereld (2): civilisatie en normalisatie', in: J. van Hoof en J. van Ruysseveldt (eds.), *Sociologie en de moderne samenleving* (Amsterdam 1996), pp. 314-325 en S. Quilley en S. Loyal, 'Eliasian sociology as a "central theory" for the human sciences', in: *Current sociology*, 53 (2005) pp. 807-828.
- 84 Ik hertaal en resumeer hier een definitie uit: P. Bourdieu en L.J.D. Wacquant, *Argumenten voor een reflexieve maatschappijwetenschap* (Amsterdam 1992), pp. 72-73 en passim.
- 85 C.J. van Rees en G.J. Dorleijn, 'The eighteenth-century literary field in Western Europe: the interdependence of material and symbolic production and consumption', in: *Poetics: Journal of Empirical Research on Culture, the Media and the Arts*, 28 (2001) pp. 331-348.
- 86 Zoals onder meer betoogd in E. Fuchs, 'Networks and the history of education', in: *Paedagogica Historica*, 43 (2007) 2, pp. 185-197.
- 87 Voor een omstandige uiteenzetting, zie: C. Verbruggen, 'Combining social network analysis and prosopography', in: K. Keats-Rohan, *Guide to the Principals and Practice of Prosopography* (Oxford 2007), pp. 579-601. E. Roldan Vera en T. Schupp, 'Network analysis in comparative social sciences', in: *Comparative Education*, 42 (2006) 3, pp. 405-430. Voor een introductie op SNA als methode, zie: S. Wasserman en K. Faust, *Social network analysis methods and applications* (Cambridge 1994), 825 p.; J. Scott, *Social network analysis a handbook* (Londen 1992), 208 p.; J. Scott, et al. (eds.), *Models and methods in social network analysis* (Cambridge 2005), 328 p. URL's van online cursussen, bio-bibliografieën en dergelijke zijn te vinden op de website van het International Network for Social Network Analysis (INSNA, <http://www.insna.org/>).

- 88** De meest gebruikte software voor een sociocentrische analyse zijn UCINET (S.P. Borgatti, M.G. Everett en L.C. Freeman, 2002. *Ucinet for Windows: Software for Social Network Analysis*, Harvard, MA, Analytic Technologies) en PAJEK. Beide pakketten zijn online beschikbaar (<http://www.analytictech.com/> en <http://vlado.fmf.uni-lj.si/pub/networks/pajek/>) met handleiding. De handleiding van PAJEK is uitgegeven, zie: W. de Nooy, et al., *Exploratory network analysis with Pajek* (Cambridge 2004), 334 p.
- 89** C. Wetherell, 'Historical social network analysis', p. 125.
- 90** B.H. Erickson, 'Social Networks and History', pp. 149-158.
- 91** Voor een kritische doorlichting van de netwerktheorieën, zie: M. Emirbayer en J. Goodwin, 'Network analysis, culture, and the problem of agency', in: *American Journal of Sociology*, 99 (1994) pp. 1411-1449.
- 92** L. Boltanski en E. Chiapello zien de resultaten van een sociale-netwerkanalyse als een *explicandum* of document dat op zich niet verklaart. Voor een overzicht, zie: F. Claisse, 'De quelques avatars de la notion de réseau en sociologie', in: D. de Marneffe en B. Denis (eds.), *Les réseaux littéraires* (Brussel 2006), pp. 21-43. Ook Bibiane Fréché en Björn Olav Dozo gebruiken dit onderscheid, zie: B. Fréché en B.O. Dozo, 'Réseaux et bases de données', in: *Ibidem*, pp. 88-89.
- 93** Voor een overzicht, zie: D. Broady, 'French prosopography: definition and suggested readings', in: *Poetics*, (2002) pp. 381-385.
- 94** P. Bourdieu, *Homo academicus* (Parijs 1984), 302 p.
- 95** Ik volg dan ook de definitie van L. Stone: 'Prosopography is the investigation of the common background characteristics of a group of actors in history by means of a collective study of their lives'. Zie ook: K.S.B. Keats-Rohan, *Progress or Perversion: Current Issues in Prosopography*, 28 juni 2003 (www.linacre.ox.ac.uk/prosopo.html).
- 96** Zie onder meer: W. de Nooy, 'The dynamics of artistic prestige', in: *Poetics*, (2002) pp. 147-167.
- 97** H. Anheier en J. Gerhards, 'Literary myths and social structure', in: *Social Forces*, 63 (1991) pp. 811-830 en H. Anheier en J. Gerhards, 'Forms of capital and social structure in cultural fields: examining Bourdieu's social topography', in: *American Journal of Sociology*, 100 (1995) pp. 859-903.
- 98** Het beste voorbeeld hiervan is het onderzoek van Gisèle Sapiro, zie: G. Sapiro, 'The structure of the French literary field during the German occupation (1940-1944): a multiple correspondence analysis', in: *Poetics*, 30 (2002) pp. 387-402 en G. Sapiro, 'The literary field between the state and the market', in: *Poetics*, 31 (2003) pp. 441-464. Daan Vandenhoute gebruikt ook correspondentieanalyse in zijn onderzoek, zie: D. Vandenhoute, 'A working class hero is something to be. Sociale bestaansvoorwaarden van literaire loopbanen. Een case-study', in: *La Lotta continua? Literatuur en klasse* (Leuven 2004), pp. 7-20.
- 99** W. de Nooy, 'Fields and networks: correspondence analysis and social network analysis in the framework of field theory', in: *Poetics*, 31 (2003) pp. 305-327.
- 100** K. Faust, 'Using correspondance analysis for joint displays of affiliation networks', in: P. Carrington, J. Scott en S. Wasserman (eds.), *Models and methods in Social Network Analysis* (Cambridge 2005), pp. 117-147.
- 101** Voor een pleidooi om SNA enkel als methode en niet als theoretisch kader te gebruiken, zie: G. Sapiro, 'Réseaux, institution(s) et champ', in: D. de Marneffe en B. Denis (eds.), *Les réseaux littéraires* (Brussel 2006), pp. 44-57.
- 102** Al is niet iedereen deze mening toegedaan: "attributions [in a prosopography, CV] do not map structure and attribute analysis is not a substitute in a structural analysis", in: B.H. Erickson, 'Social Networks and History', p. 150.
- 103** M.G.J. Duijvendak en A.J.A. Felling, *Longitudinal network analysis, prosopography and narrative: the rise of a roman catholic elite in a Dutch region 1800-1920* (Groningen 1993), p. 4.
- 104** Deze problemen werden eerder geopperd in: L. Stone, 'Prosopography', in: *Daedalus*, (1971) pp. 46-79.
- 105** Een goed voorbeeld van dit probleem is een onderzoek van Thierry Rentet, zie: T. Rentet, 'Network mapping: ties of fidelity and dependency among the major domestic officers of Anne de Montmorency', in: *French History*, 17 (2003) pp. 109-126. Een vergelijkbare aanpak vinden we ook in: C. Macdonald en K. Hansen, 'Gendered spheres. Visiting patterns in nineteenth century New England', in: *Social Science History*, 25 (2001) pp. 536-561.

I Materiële en morele belangen: de auteursverenigingen

- 1 August Vermeylen aan Georges Rency, 24 juni 1912 (AML, nr. 760/761).
- 2 C. Schriks, *Het kopijrecht: 16de tot 19de eeuw* (Zutphen 2004), 768 p. Zie ook: C. Schriks, 'Nadruk, geoorloofd of diefstal? Frederik Muller en het letterkundig eigendomsrecht', in: M. Keyser (ed.), *Frederik Muller (1817-1881). Leven & werken* (Zutphen 1996), pp. 127-143. Voor een uitstekende en uitvoerige bespreking van zijn ideeën over auteursrecht, zie: D. Sagot-Duvauroux, 'Introduction', in: D. Sagot-Duvauroux (ed.), *La propriété intellectuelle, c'est le vol! Les majorats littéraires de Proudhon et autres textes* (Dijon 2002), 283 p.
- 3 D. Sagot-Duvauroux, 'Quels auteurs pour quels droits? Les enjeux économiques de la définition de l'auteur', in: *Revue d'Economie industrielle*, (2002) p. 33.
- 4 Voor verdere details, zie: C. Schriks, *Het kopijrecht: 16de tot 19de eeuw*, pp. 75-114.
- 5 *Ibidem*, pp. 181-184. Dit was bijvoorbeeld het geval tijdens de Franse overheersing in Nederland, *Ibidem*, pp. 359-362.
- 6 V. Bonham-Carter, *Authors by profession* (Londen 1978), p. 16 en L.R. Patterson, *Copyright in historical perspective*, pp. 27-30.
- 7 Niet iedereen deelt deze mening, zie bijvoorbeeld: D. Saunders en I. Hunter, 'Lessons from the "literary": how to historicise authorship', in: *Critical Inquiry*, 17 (1991) pp. 479-509 en D. Saunders, 'Approaches to the Historical Relations of the Legal and the Aesthetic', in: *New Literary History*, 23 (1992) pp. 555-521.
- 8 Viala onderscheidt vier morele rechten: "le droit de paternité" impliceert dat een tekst wel degelijk van deze of gene auteur is; "le droit de publication" waardoor de auteur het recht behoudt een tekst al dan niet te publiceren; "le droit de repentir" dat de auteur het alleenrecht geeft (ook na een eerdere publicatie) een tekst aan te passen; en ten slotte "le droit au respect" dat impliceert dat een tekst correct moet worden gepubliceerd of geciteerd. Zie: A. Viala, 'Propriété Littéraire', in: P. Aron, et al (eds.), *Le dictionnaire du littéraire* (Parijs 2002), pp. 491-492.
- 9 Martha Woodmansee argumenteert heel overtuigend dat wat Kant bijdroeg tot het concept van het 'genie' in het verlengde lag van wat een grote groep achttiende-eeuwse Duitse auteurs als invulling gaf aan het auteurschap. Om inkomsten uit hun arbeid te kunnen innen, startten ze met de herdefiniëring van het auteurschap en de implementatie van het geniebegrip. M. Woodmansee, 'The genius and the copyright: economic and legal conditions of the emergence of the "author"', in: *Eighteenth-Century Studies*, 17 (1984) p. 126.
- 10 Voor de invloed van Locke op de Franse decreten, zie: A. Strowel, *Droit d'auteur et copyright. Divergences et convergences? Etude de droit comparé* (Brussel 1993), pp. 185-187.
- 11 Onder andere geciteerd in: D. Sagot-Duvauroux, 'Controverse sur le "monautopole"', p. 34. De wet van 1793 had betrekking op de eigendomsrechten van componisten, beeldende kunstenaars en auteurs. Er werd geen onderscheid gemaakt tussen genres.
- 12 G. Brown, 'After the fall: the chute of a play, droits d'auteurs, and literary property in the old regime', in: *French Historical Studies*, 22 (1999) p. 466.
- 13 M.C. Dock, *Etude sur le droit d'auteur* (Parijs 1963), pp 127-140.
- 14 J. Boncompain, 'Les deux cents ans de la Société des Auteurs et Compositeurs Dramatiques', in: *Revue d'Histoire du Théâtre*, 29 (1977) pp. 64-67.
- 15 G. Brown, 'After the fall: the chute of a play, droits d'auteurs', pp. 487-491. We kunnen ons wel afvragen of hier niet dezelfde mechanismen werkzaam waren die in de achttiende-eeuwse Duitse ruimte werden vastgesteld door Martha Woodmansee, namelijk door de introductie van een vorm van een 'geniebegrip', werd het makkelijker om de eigendom in Lockeiaanse zin te rechtvaardigen.
- 16 Beaumarchais organiseerde in 1791 een petitie die ondertekend werd door alle belangrijke Parijse toneelauteurs. Zie J. Boncompain, *La révolution des auteurs, 1773-1815* (Parijs 2001), pp.74-117 en p. 308. Ook: M.C. Dock, *Etude sur le droit d'auteur*, pp. 143-155.
- 17 J. Boncompain, *La révolution des auteurs, 1773-1815*, pp. 284-288.
- 18 C. Schriks, 'Nadruk, geoorloofd of diefstal?', p. 130.

- 19 H. Dopp, *La contrefaçon des livres français en Belgique (1815-1852)* (Leuven 1932), pp. 6-14.
- 20 Voor een comparatief overzicht van de negentiende-eeuwse wetgeving, zie: A. Strowel, *Droit d'auteur et copyright. Divergences et convergences? Etude de droit comparé* (Brussel 1993), pp. 503-515.
- 21 E. Montagne, *Histoire de la Société des Gens de Lettres de France* (Parijs 1889), p. v.
- 22 M.-P. Le Hirr, 'The Société des Gens de Lettres and French socialism. Association as resistance to the industrialization and Censorship of the Press', in: *Nineteenth Century French Studies*, 24 (1996) p. 307.
- 23 *Ibidem*, pp. 309-310. Voor het ontstaan van de SGDL, zie ook: A. Prassoloff, 'La Société des Gens de Lettres', in: R. Chartier en H.J. Martin (eds.), *Histoire de l'édition française. Le temps des éditeurs: du Romanisme à la belle époque* (Parijs 1985), pp. 148-151 en 'Historique de la société', in: SGDL (ed.), *Le centenaire de la Société des gens de lettres de France (1838-1938)* (Parijs 1938), pp. 6-15.
- 24 G. Rency, 'Balzac et les Gens de Lettres', 1930 (AMVC, Knipsels Georges Rency, R 364).
- 25 E. Montagne, *Histoire de la Société des Gens de Lettres de France*, pp. 3-5.
- 26 M.-P. Le Hirr, 'The Société des Gens de Lettres and French socialism', p. 312. Dat de specifieke achtergrond van deze vrouwen de doorslag gaf voor hun engagement in de SGDL werd later ook door andere onderzoekers bevestigd. Zie: E.-C. Muelsch, 'George Sand and her sisters: women in the Société des Gens de Lettres (1838-1848)', in: *George Sand Studies*, (1997) pp. 97-108.
- 27 Zie: N. Felkay, 'Balzac, Desnoyers et la Société des Gens de Lettres', in: *Le Courrier balzacien*, (1986) pp. 7-12 en J.Y. Mollier, 'L'édition en Europe avant 1850: Balzac et la propriété littéraire internationale', in: *L'Année balzacienne*, 13 (1992) pp. 157-173.
- 28 J. Claretie, 'Introduction', in: E. Montagne, *Histoire de la Société des Gens de Lettres de France*, p. xi.
- 29 L. de Royaumont, *Balzac et la Société des Gens de Lettres (1833-1913)* (Parijs 1914), 4 p.
- 30 M.-P. Le Hirr, 'The Société des Gens de Lettres and French socialism', p. 313.
- 31 Bijvoorbeeld baron Taylor (zelf literair actief) die als dank voor 'eeuwig' als eerste vermeld zou worden op de lijst van de erevoorzitters. E. Montagne, *Histoire de la Société des Gens de Lettres de France*, p. 178.
- 32 J. Perrin, 'La Société des Gens de Lettres 1838-1920', in: *Société des Gens de Lettres de France. Statuts et règlement* (Parijs 1922), pp. 6-7.
- 33 De eerste diners werden georganiseerd door baron Taylor en waren aanvankelijk bestemd voor een select gezelschap. Pas vanaf 1890 werden het druk bijgewoonde letterkundige 'handelsbeurzen'. Zie: A. Cim, *Le Dîner des Gens de Lettres. Souvenirs littéraires* (Parijs 1903), pp. 1-9.
- 34 De peters moesten bovendien een rapport opstellen over de "antécédents littéraires et moraux" van de kandidaat. E. Montagne, *Histoire de la Société des Gens de Lettres de France*, p. 60.
- 35 *Annuaire des Gens de Lettres et des Dessinateurs* (Parijs 1905), p. 176. Vandaag maakt de SGDL het onderscheid tussen drie categorieën: "Avec une œuvre publiée l'auteur est stagiaire. Avec trois œuvres publiées l'auteur est adhérent. Avec six œuvres publiées l'auteur est sociétaire." Zie: www.sgdl.org/fr_ad.htm (8 oktober 2005).
- 36 V. Bonham-Carter, *Authors by profession*, p. 120. Voor de volledigheid kan ook de in 1825 opgerichte Royal Society of Literature worden vermeld. Deze vereniging streefde naar de vrijwaring van de "purity of the English language".
- 37 *Ibidem*, p. 122.
- 38 R.A. Colby, 'Harnessing Pegasus: Walter Besant, the author and the profession of authorship', in: *Victorian Periodicals Review*, 23 (1990) p. 113.
- 39 *Ibidem*, p. 115.
- 40 In het naslagwerk over Duitse literair-culturele verenigingen worden de "berufsständischen Vertretungen von Schriftstellern" niet besproken omdat ze een "eigene Kategorie bilden", zie: W. Wülfing, et al., *Handbuch literarisch kultureller Vereine, Gruppen und Bünde (1825-1933)* (Stuttgart 1998), p. xiv. Voor een gedetailleerd overzicht van alle andere Duitse initiatieven om beroepsverenigingen op te richten, zie: F. Kron, *Schriftsteller und Schriftstellerverbände Schriftstellerberuf und Interessenpolitik (1842-1973)* (Stuttgart 1976), 505 p.
- 41 C. Charle, *Les intellectuels en Europe au XIXe siècle: essai d'histoire comparée* (Parijs 1996), p. 240.
- 42 *Ibidem*, p. 68.
- 43 *Statuts de la Société des Gens de Lettres Belges* (Brussel, 1849), p. 1.

- 44 Bijvoorbeeld de Association Nationale pour l'Encouragement et le Développement de la Littérature en Belgique (opgericht in 1835), zie: M. Michaux, 'La difficile conquête de l'autonomie', in: C. Angelet (ed.), *Littératures belges de langue française (1830-2000). Histoire et perspectives* (Brussel 2000), pp. 21-22. Ook het Nederduitsch Taalverbond is een goed voorbeeld van een dergelijk genootschap, zie: E. Witte, 'De negentiende-eeuwse Vlaamse Literator en de maatschappelijk-politieke aspecten van zijn tijd', in: W. Gobbers en A. Deprez (eds.), *Hoofdstukken uit de geschiedenis van de Vlaamse letterkunde. Deel 3* (Gent 2003), p. 40.
- 45 Er zijn minstens vier werken uitgegeven door de Société des Gens de Lettres Belges, waaronder een reisverhaal van Eugène van Bommel (1849) en een postume bloemlezing uit het werk van Charles Lavry (1851). Uiteindelijk gaf de vereniging één Nederlandstalig werk uit: Het Klaverblad, een dichtbundel van Prudens van Duyse (Brussel 1848). Van Bommel stond op de 'Vlaamse taalrol' maar zijn reisverhaal was in het Frans geschreven: E. van Bommel, *Voyage à travers champs* (Brussel 1849).
- 46 Michaux onderscheidt drie Franstalige generaties: de ouderen, met Adolphe Quételet als boegbeeld, een tussengeneratie waar bijvoorbeeld André van Hasselt deel van uitmaakte en ten slotte jongeren zoals Eugène van Bommel. Zie: M. Michaux, 'La difficile conquête de l'autonomie', in: C. Angelet (ed.), *Littératures belges de langue française (1830-2000). Histoire et perspectives* (Brussel 2000), p. 29.
- 47 Zie: L. Picard, *Geschiedenis van de Vlaamse en Groot-Nederlandse beweging* (Antwerpen 1942), pp. 257-258. Voor een uitvoerige studie van het leven en werk van Jottrand, zie: H. Strijpens, *Lucien Jottrand (1804-1877). Republikein, flamingant en strijder voor de federale staten van Europa* (Gent 1980). De bestrijding van "het nefaste van een te grote Franse invloed op onze cultuur" zou volgens hem de belangrijkste drijfveer van Jottrand geweest zijn (*Ibidem*, pp. 145-146).
- 48 L. Jottrand, *À propos des Gens de Lettres Belges* (Brussel 1849), p. 4.
- 49 *Ibidem*, p. 21. Zie ook: M. Michaux, *Entre politique et littérature: les écrivains belges du réel (1850-1880)*, pp. 47-48.
- 50 E. Witte, 'De negentiende-eeuwse Vlaamse Literator en de maatschappelijk-politieke aspecten van zijn tijd', pp. 71-74. Zie ook: M. Oukhow, 'Sociale belangstelling in de Vlaamse Letterkunde 1848-1885', in: J. Dhondt (ed.), *Geschiedenis van de socialistische arbeidsbeweging* (Antwerpen 1960), pp. 151-168.
- 51 De eerste degelijke studie over de Franse contrefaçon verscheen in 1932 en was van de hand van Herman Dopp. H. Dopp, *La contrefaçon des livres français en Belgique (1815-1852)* (Leuven 1932), 250 p. Nadien volgden nog een reeks andere studies, maar de inventarisatie is nog steeds niet afgerond, zie: J. Hellemans, 'Production et offre de livres en Belgique durant la première moitié du XIXe siècle. Etude des sources, aperçu de la méthodologie adoptée et état d'avancement du projet', in: J.Y. Mollier (ed.), *Le Commerce de la librairie en France au XIXe siècle (1798-1914)* (Parijs 1997), pp. 307-315. Zie ook: A. Deprez, 'De Franse en Nederlandse nadruk in België. "La nation la moins littéraire du monde, puisqu'elle copie tout et ne produit rien"?', in: A. Deprez en W. Gobbers (eds.), *Vlaamse literatuur van de negentiende eeuw. Dertien verkenningen* (Utrecht 1990), pp. 120-141.
- 52 J.Y. Mollier, 'Ambigüités et réalités du commerce des livres entre la France et la Belgique au XIXe siècle', in: *France-Belgique: 1848-1914. Affinités-ambigüités* (Brussel 1997), pp. 53-54.
- 53 Hierbij werd het internationale netwerk van correspondenten ingeschakeld, zie: T. Loué, 'La Revue des Deux Mondes et ses libraires étrangères dans la lutte contre la contrefaçon belge (1848-1852)', in: J.Y. Mollier (ed.), *Le Commerce de la librairie en France au XIXe siècle (1798-1914)* (Parijs 1997), pp. 317-327.
- 54 "Une initiative aussi honorable qu'intelligente vient d'être prise en Belgique sur une question importante", in: *Bibliographie de la France* (1849) p. 152. *Bulletin des Gens de Lettres Belges* (1851) p. 105.
- 55 H. Dopp, *La contrefaçon des livres français en Belgique*, pp. 200-202.
- 56 In zijn studie over artistieke en literaire eigendom zette Edouard Romberg een aantal cijfers op een rijtje. Hieruit moest blijken dat de export van boeken pas na 1852 goed op gang kwam en exponentieel toenam. E. Romberg, *Études sur la propriété artistique et littéraire* (Brussel/Parijs 1892), p. 54.
- 57 De discussies werden reeds uitvoerig toegelicht door Simons, zie: L. Simons, 'De congressen 1849-1869 en de belangen des boekhandels', in: *De Negentiende Eeuw*, 5 (1981) pp. 104-113. Achteraf overgenomen in: L. Simons, *Geschiedenis van de uitgeverij in Vlaanderen. Deel 1: de negentiende eeuw* (Tielt 1984), pp. 131-155. Zie ook: *Verslag van de werkzaamheden van de afgevaardigden der Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels op het Congres van Letterkundigen te Gent* (1849).

- 58 A. Deprez, 'De Franse en Nederlandse nadruk in België', p. 137. Zoals Ludo Simons terecht opmerkt, werd pas in 1929 een beroepsorganisatie van uitgevers en boekhandelaars opgericht. Toch mogen we niet uit het oog verliezen dat de meeste Vlaamse boekhandelaars en uitgevers lid waren van de Cercle de la Librairie Belge, opgericht in 1883.
- 59 Brief aan de leden van het parlement en de senaat, 1 december 1849 (UGent, Collectie VB, 11 P 23).
- 60 L. Simons, *Geschiedenis van de uitgeverij in Vlaanderen. Deel I*, pp. 111-112.
- 61 C. Lavry, 'Exposé des travaux de la Société pendant l'année 1848-1849', in: *Compte Rendu de la séance du 11 novembre 1849* (Brussel 1849), p. 5.
- 62 J. Cavalli, *La genèse de la convention de Berne pour la protection des œuvres littéraires et artistiques du 9 septembre 1886* (Lausanne 1986), pp. 89-115.
- 63 R.C. Bakhuizen van den Brink, *Congres over den letterkundigen eigendom te Brussel* (Amsterdam 1858), p. 8 en pp. 39-40 [overdruk uit: *Algemeene Kunst en Letterbode*, 42-51 (1858)].
- 64 Enkele Franse tijdschriften drukten de uitnodiging en de gestelde vragen zelfs integraal af, bijvoorbeeld in *Revue des études historiques*, 3 (1858) pp. 187-190. Zie ook: E. Romberg, *Compte Rendu des congrès de la propriété littéraire et artistique* (Brussel 1859), pp. 7-9.
- 65 E. Montagne, *Histoire de la Société des Gens de Lettres de France*, pp. 147-150.
- 66 Er waren meer dan 1000 uitnodigingen verstuurd. E. Gressin-Dumoulin, *Compte rendu des travaux du congrès artistique d'Anvers* (Antwerpen 1862), p. XIV. Er daagden 9 Britten, 1 Spanjaard, 3 Italianen, 45 Fransen, 56 Duitsers, 30 Nederlanders en 193 Belgen op, zie: *Ibidem*, pp. 11-38. In vergelijking met het congres in Brussel valt de grote Duitse delegatie op, wat niet verbazingwekkend is, of zoals Mirbeau het in 1907 formuleerde: "Anvers est une grande ville, ce serait même la seule véritable grande ville belge, si ce n'était, en réalité, une ville allemande", in: O. Mirbeau, *La 628-E8* (Parijs 1908), p. 146.
- 67 Zie bijvoorbeeld de interventies van de voorzitter van het congres (Eugène van Bemmel): "Nos compatriotes néerlandais possèdent depuis bien des années leurs réunions de ce genre; ils avaient pour eux l'appui de leurs frères du Nord, et de cette heureuse entente est né un mouvement littéraire." (in: E. Gressin-Dumoulin, *Compte rendu des travaux du congrès artistique d'Anvers*, p. 12).
- 68 J.L. Hasse, *Compte rendu du Congrès artistique de 1877, organisé par le Cercle artistique, littéraire et scientifique d'Anvers, sous le patronage de S. M. le Roi et avec le concours de l'administration communale de la ville d'Anvers* (Antwerpen 1878), p. 5.
- 69 Jules Carlier poneerde dat België bestond uit "deux races diverses". "Il y aura chez nous des écrivains flamands, procédant du génie germanique, en même temps que des écrivains wallons, se rattachant aux tendances gauloises." Volgens Carlier hadden de Nederlandstalige schrijvers toegang tot de Noord-Nederlandse markt terwijl de Franstalige schrijvers geen toegang kregen tot de Frans markt, wat bijdroeg tot een florissante Nederlandstalige literatuurproductie in België (*Ibidem*, pp. 44-45).
- 70 *Ibidem*, p. 18.
- 71 *Ibidem*, p. 40.
- 72 *Ibidem*, pp. 47-49.
- 73 Het ging niet zozeer om het onderscheid met de eerdere Société des Gens de Lettres Belges. (Zoals geponeerd in: M. Michaux, *Entre politique et littérature*, p. 370). Men wilde vooral het onderscheid maken met de Franse S.G.D.L.
- 74 Omzendbrief Union Littéraire (bewaard in UGent, Fonds VB, 1 B 180).
- 75 Paul Aron beschouwt Camille Lemonnier als "le leader charismatique" van de generatie van *La Jeune Belgique* die wél "homme de lettres, rien qu'homme de lettres" wilde zijn. Andere beroepen of opdrachten stonden ten dienste van hun eerste en enige missie: schrijven, zie: P. Aron, *Les écrivains belges et le socialisme (1880-1913). L'expérience de l'art social: d'Edmond Picard à Emile Verhaeren* (Brussel 1985), p. 134. Een belangrijke nuance is wel dat Lemonnier zijn studies niet voltooide en hierdoor ook weinig kans maakte om een carrière buiten de literaire wereld op te bouwen. Zie ook: M. Biron, *La modernité belge. Littérature et société* (Brussel 1994), pp. 112-113.
- 76 C. Lemonnier, 'Le Denier de la Littérature', in: *L'Artiste*, 2 (1877) pp. 408-411.
- 77 E. Montagne, *Histoire de la Société des Gens de Lettres de France*, p. 443. In november 1877 werd hij aanvaard als lid.

78 *Ibidem*, p. 408.

79 E. Dognée, 'L'Union Littéraire', in: *L'Artiste*, 3 (1878) pp. 63-64.

80 G. Eekhoud, 'Témoignages et souvenirs. Theodore Hannon', in: *Mercure de France*, (1920) p. 400. *Bulletin de l'Union Syndicale de Bruxelles*, 6 (1881) pp. 1-2.

81 M. Michaux, *Entre politique et littérature: les écrivains belges du réel (1850-1880)*, p. 375.

82 De Belgische "sociétés savantes" en literaire kringen werden uitgenodigd om deel te nemen aan het congres. Aanvankelijk waren er drie sessies gepland: over het auteursrecht, over de positie van de schrijver en over de rol van de literatuur in de intellectuele emancipatie. Omzendbrief Union Littéraire, 29 november 1879 (UGent, Fonds VB, 1 B 180). Zie ook: 'Chronique', in: *L'Athenaeum Belge*, 1 juni 1880, p. 135.

83 Marianne Michaux citeert in dit verband een brief aan Charles Potvin waaruit moet blijken dat de Union door *La Jeune Belgique* gezien werd als "l'incarnation d'un état du champ qu'ils jugeaient dépassé", zie: M. Michaux, *Entre politique et littérature: les écrivains belges du réel (1850-1880)*, p. 376.

84 *Union littéraire belge, concours 1884-1885: rapports et œuvres couronnées* (Brussel 1885), 312 p. Zie ook: F. Vermeulen, *Edmond Picard et le réveil des lettres belges: 1881-1888* (Brussel 1935), p. 48.

85 De jury bestond uit Emile Greyson, Emile Seville, Henri Nizet en Alphonse van Camp. Omzendbrief Union Littéraire, 10 augustus 1891 (UGent, Fonds VB, 1 B 180).

86 De verslaggever was de jonge Luikenaar Gustave Rahlenbeck (1864-1922), zie: G. Rahlenbeck, *Union Littéraire. Concours de romans et de nouvelles* (Brussel 1891), p. 1 (UGent, Fonds VB, 1 B 180).

87 Omzendbrief Union Littéraire, 15 juni 1886 (UGent, Fonds VB, 1 B 180). De andere leden waren Edouard de Ligne, Henri Merzbach, Adolphe Prins, Alphonse van Camp en Frédéric Descamps. Descamps, de toenmalige secretaris van de Union, was ook secretaris van het comité.

88 F. Vermeulen, *Edmond Picard et le réveil des lettres belges: 1881-1888* (Brussel 1935), p. 50. François Vermeulen wijst erop dat de andere leden van het comité "fort peu littéraires" waren. Het klopt dat de leden bijna allemaal juristen waren, maar gezien de opdracht van het comité kon het ook moeilijk anders.

89 G. Vanwelkenhuyzen, *Vocations littéraires: Camille Lemonnier, Georges Eekhoud, Emile Verhaeren, Georges Rodenbach, Maurice Maeterlinck* (Genève 1959), pp. 43-44.

90 M. Biron, 'Littérature et banquet', in: *Textyles*, 15 (1998) pp. 142-143. Michel Biron beweert dat de autonomisering van de Belgische literatuur niet zozeer wordt gekenmerkt door een verzet tegen een literatuur onderworpen aan de commercie, maar wel door een dynamiek tégen de staat. M. Biron, *La modernité belge. Littérature et société* (Brussel 1994), p. 404.

91 Ook Paul Aron is deze mening toegedaan, zie: P. Aron, *Les écrivains belges et le socialisme (1880-1913)*, p. 155.

92 Het bekendste voorbeeld hiervan is de uitgave van een door de staat gefinancierde bloemlezing die Edmond Picard in 1887 samenstelde en waarin bijdragen werden opgenomen van Camille Lemonnier, Emile Verhaeren en Georges Rodenbach. Het initiatief werd door *La Jeune Belgique* onthaald als een echt verraad. Toch aanvaardde Picard de opdracht (en het geld) pas nadat hij van de katholieke regering de garantie gekregen had dat er op geen enkele manier invloed zou worden uitgeoefend op de samenstelling. Zie: F. Vermeulen, *Edmond Picard et le réveil des lettres belges: 1881-1888*, p. 54.

93 'Le banquet Lemonnier. 27 mai 1883', in: *La Jeune Belgique*, 2 (1882-1883) 7, pp. 249-270. Rodenbach plaatste de "marchands de latin et des marchands de français avarié" tegenover "vrais écrivains" en omschreef de Académie als het Hôtel des Invalides (*Ibidem*, p. 254), Lemonnier zelf had het over "notre profession sacrée" (*Ibidem*, p. 172) en ook Georges Eekhoud maakte het onderscheid tussen "vrais écrivains" en personen die gerekruteerd werden in de meest uiteenlopende professionele mid-dens (*Ibidem*, p. 270).

94 G. Eekhoud, 'Témoignages et souvenirs. Théodore Hannon', in: *Mercure de France*, (1920) p. 400.

95 Zoals te lezen in: M. Michaux, *Entre politique et littérature*, p. 378.

96 J.-P. Barrière, 'Entre corporatisme et sociabilité: les chambres de discipline notariales au XIXe siècle (L'exemple de la Haute-Garonne)', in: H. Leuwers (ed.), *Elites et sociabilité au XIXe siècle. Héritage, identités* (Rijssel 2001), pp. 127-152.

97 M. Biron, *La modernité belge. Littérature et société* (Brussel 1994), p. 53.

- 98 “Nous voulons être libres, et, pour être libre, il faut être indépendant. Il n’y a plus de mécènes pour les lettres, et d’ailleurs, tout mécène est un maître, et pour se faire respecter aujourd’hui, il faut pouvoir vivre de son instrument de travail.” Geciteerd in: J. Cavalli, *La genèse de la convention de Berne pour la protection des œuvres littéraires et artistiques du 9 septembre 1886* (Lausanne 1986), p. 119.
- 99 Volgens een van de Nederlandse vertegenwoordigers (Conrad Busken Huet) was dit een signaal dat de overheid het congres niet al te hoog inschatte en geen ‘officiële’ ruimte ter beschikking wilde stellen, zie: C. Busken Huet, ‘Het Internationaal Letterkundig Kongres van Parijs’, in: *Litterarische fantasien en kritieken* (Haarlem 1881), p. 106. De Franse overheid liet zich echter vertegenwoordigen door een aantal topambtenaren en er waren een twintigtal senatoren en parlementsleden aanwezig. Zie: *Congrès Littéraire International de Paris* (1878) pp. 5-9.
- 100 De secretaris van de Union Littéraire, Georges Eekhoud, kondigde in een brief aan de SGDL ook de komst aan van onder meer Charles Potvin, Théodore Hannon en zichzelf, maar ze lieten alle drie verstek gaan. Georges Eekhoud aan SGDL, 20 mei 1878, geciteerd in: *Congrès Littéraire International de Paris* (1878). *Présidence de Victor Hugo. Compte rendu in extenso et documents* (Parijs 1878), pp. x-xiv.
- 101 *Congrès Littéraire International de Paris* (1878). *Présidence de Victor Hugo. Compte rendu in extenso et documents* (Parijs 1878), pp. 127-128.
- 102 Tegenstanders van het eeuwigdurende auteursrecht wezen steevast op het sociale nut van een creatie. Scheppend werk hoorde na de publicatie toe aan het “domaine public”, zie: D. Sagot-Duvauroux, ‘Introduction’, p. 2.
- 103 *Congrès Littéraire International de Paris* (1878), pp. 276-277.
- 104 *Ibidem*, p. 369.
- 105 Vooral de Fransen vonden dat er veel progressie gemaakt was, *Ibidem*, p. 190.
- 106 Busken Huet leefde in 1878 al tien jaar niet meer in Nederland, zie: T. van Kalmthout, *Muzentempels: multidisciplinaire kunstkringen in Nederland tussen 1880 en 1914* (Hilversum 1998), p. 659.
- 107 *Congrès Littéraire International de Paris* (1878), pp. 68-69. Drie jaar later publiceerde hij de integrale toespraak: C. Busken Huet, ‘Het Internationaal Letterkundig Kongres van Parijs’, pp. 115-121.
- 108 *Congrès Littéraire International de Paris* (1878), p. 360.
- 109 In de aanloop van de Berner Conventie werden druk bijgewoonde congressen georganiseerd in Londen (1879), Lissabon (1880), Wenen (1881), Rome (1882), Amsterdam (1883), Brussel (1884) en Antwerpen (1885). Van de meeste congressen werd een verslag opgenomen in het *Bulletin de l’Association Littéraire Internationale* (1879-1883), voortgezet als: *Bulletin de l’Association Littéraire et Artistique Internationale*.
- 110 *Handelingen Taal- en Letterkundig Congres* 1879, pp. 112-141. De discussie komt aan bod in 2.3.2.
- 111 ‘Huitième congrès – Anvers 1885. Comte rendu’, in: *Bulletin de l’Association littéraire et artistique internationale*, 2 (1885) p. 114. De andere vaste Nederlandse vertegenwoordigers waren G.A. van Hamel en A. Wertheim.
- 112 Jules Carlier en Eugène Dognée woonden in het begin van de jaren 1880 de congressen bij als vertegenwoordigers van de Union Littéraire, zie: ‘Chronique’, in: *L’Atheneum Belge*, (1881) p. 260.
- 113 ‘Huitième congrès – Anvers 1885. Compte rendu’, pp. 116-117.
- 114 Op congressen zoals die van Antwerpen in 1885 kregen diplomaten en politici de kans van gedachten te wisselen met juridische autoriteiten als Eugène Pouillet (1835-1905). Deze Franse jurist had een bijzonder grote invloed op de genese van de auteurswetgeving. Sommigen bestempelen de Belgische wet van 1886 als de wet Pouillet. Zie: A. Strowel, *Droit d’auteur et copyright. Divergences et convergences*, p. 503. Pouillet was van 1890 tot 1905 ook voorzitter van de ALAI. De ALAI bestaat vandaag nog steeds en tracht belanghebbenden en juristen met elkaar in contact te houden.
- 115 Voor een uitgebreide bespreking van de voorafgaande debatten op de Conventie zelf, zie: J. Cavalli, *La genèse de la convention de Berne*, pp. 158-197.
- 116 B.P.M. Dongelmans, ‘Gepatenteerde roverij versus goed fatsoen. De Berner Conventie als spiegel van en spltijzwam in de Nederlandse boekenwereld 1888-1912’, in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis*, 11 (2004) p. 180. Een aanvulling op zijn artikel is dat niet de Groningse uitgever Noordhof, maar wel A.W. Sijthoff het verzet leidde (UGent, Fonds VB, I P 99).

- 117** Voor een vergelijking tussen Nederland en Groot-Brittannië, zie: A. van der Weel, 'Nineteenth-century Dutch attitudes to international copyright', in: *Publishing History* 47 (2000) pp. 31-44.
- 118** Cercle belge de la librairie, *xxve anniversaire (1883-1908)*, p. 76.
- 119** E. Romberg, *Etudes sur la propriété artistique et littéraire*, pp. 54-55. Tot het begin van de twintigste eeuw bleef België de grootste importeur van boeken in Frankrijk en vice versa, zie: J.Y. Mollier, 'Ambigüités et réalités du commerce des livres entre la France et la Belgique au XIXe siècle', in: *France-Belgique: 1848-1914. Affinités-ambigüités* (Brussel 1997), pp. 61-64.
- 120** Het wetsvoorstel was van de liberale journalist, literator en politicus Louis Hymans en nam bijna letterlijk de congresbesluiten van 1858 over. 'Rapport du comité de législation sur le projet de loi relatif à la propriété artistique et littéraire', in: *Documents parlementaires. Session de 1877-1878*, nr. 81, pp. 15-23.
- 121** 'Propriété littéraire et artistique. Rapport fait par Jules de Borchgrave', in: *Documents parlementaires. Session de 1884-1885*, nr. 191, pp. 4-5. Ook tijdens de parlementaire debatten werd verwezen naar de druk van de (Franse) auteursverenigingen, zie ook: omzendbrieven aan kunst- en letterkundige kringen (UGent, Fonds VB, II P 69).
- 122** 'Propriété littéraire et artistique. Rapport fait par Jules de Borchgrave', pp. 8-12.
- 123** "Droit d'auteur" werd in het wetsvoorstel gedefinieerd als een "droit intellectuel en vertu duquel l'auteur a la faculté, à l'exclusion de tous autres, d'exploiter son œuvre pendant un temps déterminé et d'en tirer tous les profits qu'elle importe", in: 'Propriété littéraire et artistique. Rapport fait par Jules de Borchgrave', p. 17.
- 124** *Annales Parlementaires. Session de 1885-1886, séances de 18 novembre 1885, 19 novembre, 20 novembre, 24 novembre, 25 novembre, 27 novembre, 1 décembre et 9 décembre (adoption)*.
- 125** *Annales Parlementaires. Session de 1885-1886, séance de 25 novembre 1885*, pp. 69-72.
- 126** M. Kufferath, *Les abus de la société des auteurs, compositeurs et éditeurs de musique* (Brussel 1897), p. 25.
- 127** J. Cavalli, *La genèse de la convention de Berne*, p. 34. Alain Strowel ziet in de wet van 1886 vooral een onvolkomen invulling van het begrip "droit moral", zie: A. Strowel, *Droit d'auteur et copyright. Divergences et convergences*, pp. 503-504.
- 128** Omzendbrief 20 maart 1886 (UGent, Fonds VB, I P 99).
- 129** Van Kalmthout analyseerde eerder de discussies in deze sectie vanuit een vergelijkbare vraagstelling. Hij besprak drie 'stoffelijke belangen': de creatie van een grotere afzetmarkt, de honorering van de schrijver en de erkenning van het auteursrecht. T. van Kalmthout, 'Naar een volwaardige broodwinning. De moeizame professionalisering van Nederlandse en Vlaamse Literatoren 1875-1914', pp. 37-38.
- 130** *Handelingen Nederlandsch Taal en Letterkundige Congres 1879* (Mechelen 1880), p. 116.
- 131** *Handelingen Nederlandsch Taal en Letterkundige Congres 1880* (Breda 1881), p. 144.
- 132** Taco de Beer aan Max Rooses, juli 1883 (AMVC, B 361, nr. 2499).
- 133** H.J. Schimmel, H. de Veer en Taco de Beer schreven de statuten. Max Rooses was het enige Vlaamse lid van de Commissie van Voorbereiding (AMVC, s 4995).
- 134** Vereniging van Nederlandsche Letterkundigen, *Derde Jaarverslag en Naamlijst der Leden* (Amsterdam 1888), pp. 3-4 en p. 17.
- 135** Max Rooses aan Taco de Beer, 23 juli 1883, geciteerd in: M. Somers, *Max Rooses 1839-1914. Liberaal in de Vlaamse Cultuurwereld* (Gent 1978), p. 103.
- 136** Voorstel van L. Simons, 'Verslag der Algemeene vergadering 14 juni 1887', in: *Vereniging van Nederlandsche Letterkundigen, Derde Jaarverslag*, pp. 5-6.
- 137** 'Verslag der Algemeene vergadering juni 1888', in: *Ibidem*, pp. 11-12.
- 138** Na de ontbinding van de Vereniging werd de kas overgedragen aan de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. *Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, over het jaar 1891-1892* (Leiden 1892), p. 47.
- 139** *Handelingen Nederlandsch Taal en Letterkundige Congres 1906* (Brussel 1908), pp. 30-31.
- 140** S. Hoogvorst, *Beroep: letterkundige. Een geschiedenis van de Vereniging van Letterkundigen, 1905-1945* (Amsterdam 1985), p. 9. Onder andere belangen verstaat Hoogvorst de "literair esthetische".
- 141** T. van Kalmthout, 'Naar een volwaardige broodwinning', p. 46.
- 142** Deze maatschappij bestaat nog steeds en werd in 1923 omgedoopt tot de Koninklijk Zuidneder-

- landse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis zie: A. Welkenhuysen, 'Honderdtwintig jaar "Zuidnederlandse"', in: *Handelingen van de KZMTLG*, 43 (1989) pp. 427-437.
- 143** Voor een omstandig relaas over de oprichting van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal en Letterkunde, zie: W. Rombauts, *De Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal en Letterkunde (1886-1914). Haar geschiedenis en haar rol in het Vlaamse cultuurleven. Deel 1.* (Gent 1979), pp. 1-108.
- 144** De zeldzame katholieken in de rangen van het Taalverbond waren vrij jong, bijvoorbeeld Prosper van Langendonck.
- 145** Paul Fredericq aan Max Rooses, 26 februari 1887 (AMVC, F 466, nr. 31390).
- 146** Pol de Mont aan Max Rooses, februari 1887, geciteerd in: Luc Jonckheere, *Het Taalverbond 1887-ca.1895* (Gent 1981), pp. 56-57.
- 147** *Jaarboek van het Taalverbond* (Gent, 1889), p. VI.
- 148** José Verschaeren, 'Het Taalverbond', in: *NEVB*, pp. 3043-3045.
- 149** W. Rombauts, *De Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal en Letterkunde (1886-1914)*, pp. 97-98. Pol de Mont zag meer heil in een samenwerking met de Leidense Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, waar in 1887 onder meer Paul Fredericq, Julius Vuylsteke en De Mont zelf lid van waren.
- 150** Het Taalverbond werd in september 1887 op de hoogte gebracht van de beslissing [Vereeniging van Nederlansche Letterkundigen aan Taalverbond, 12 september 1887 (AMVC, V 37333/B)]. Voor de motivatie, zie: 'Verslag algemene vergadering 9 juni 1888', in: *Vereeniging van Nederlandsche Letterkundigen, Derde Jaarverslag*, p. 14. Taco de Beer was een grote voorstander van een Noord-Zuidtoenadering en betreurde de beslissing. Taco de Beer aan Max Rooses, 16 april 1888 (AMVC, B 361, nr. 31388/91).
- 151** *Jaarboek van het Taalverbond* (Gent, 1889), p. x. Hij doelde op de door Charles Rogier opgerichte Caisse Centrale des Artistes Belges. Ik kom daar verder op terug.
- 152** 'Vergadering Antwerpse Groep 2 mei 1890', in: *Jaarboek van het Taalverbond* (Gent, 1890), p. 26.
- 153** 'Verslag van de algemene vergadering 30 maart 1891', in: *Maandblad van het Taalverbond*, 2 (1891) p. 3.
- 154** Deze lezingen worden bewaard in: UGent, HS, Archief van het Taalverbond, tak Gent, 1887-1894.
- 155** Lid en uitgever Julius Vuylsteke kreeg de voorkeur boven Adolf Hoste, die eveneens lid was van het Taalverbond. Deze reageerde furieus, zie: Adolf Hoste aan Max Rooses, 20 oktober 1888 (AMVC, H 825, nr. 31392/28).
- 156** Paul Fredericq aan Pol Anri, december 1889 (UGent, HS, Archief van het Taalverbond).
- 157** 'Verslag algemene vergadering 8 april 1890', in: *Maandblad van het Taalverbond*, 1 (1890) p. 10.
- 158** *Ibidem*, p. 19. Reimond Stijns vond dat rechtstreekse ondersteuning van auteurs wél de taak was van het Willemsfonds.
- 159** *Maandblad van het Taalverbond*, 1 (1890) p. 34.
- 160** "Het doel der Maatschappij is: onze schrijvers aan te moedigen, onze uitgevers te steunen en de verspreiding hunner werken en uitgaven te bevorderen", in: 'Grondslagen der Maatschappij ter Bevordering der Nederlandsche Letterkunde, gesticht den 10e mei 1890' (UGent, HS, Archief van het Taalverbond).
- 161** Het was op de activiteiten van het Taalverbond dat August Vermeylen, Emmanuel de Bom, Prosper van Langendonck, Huibert Langerock en anderen elkaar leerden kennen en in contact kwamen met Pol de Mont en Cyriel Buysse. Zie hiervoor: M. Rutten, 'De voorgeschiedens van Van Nu en Straks, 1888-1893', in: M. Rutten en J. Weisgerber (eds.), *Van arm Vlaanderen tot de voorstad groeit. De opbloei van de Vlaamse literatuur van Teirlinck-Stijns tot L. P. Boon (1888-1946)* (Antwerpen 1988), p. 58. Toen ook bleek dat steeds meer leden van het Taalverbond actie voerden tegen het "modernisme", zagen zij hun ontslag als de enige optie.
- 162** *Maandblad van het Taalverbond*, 1 (1890) pp. 49-51.
- 163** L. Jonckheere, *Het taalverbond 1887-ca. 1895*, p. 193.
- 164** Frans van Cuyck aan Pol Anri, 13 maart 1895 (UGent, HS, Archief van het Taalverbond).
- 165** *Idem*, 18 mei 1895 (UGent, HS, Archief van het Taalverbond).
- 166** Max Rooses aan Domien Sleeckx, 18 mei 1895 (AMVC, R 704, nr. 62274/2).
- 167** A. Viala, 'Sociétés d'Auteurs', in: P. Aron, et al., *Le dictionnaire du littéraire* (Parijs 2002), pp. 576-577.
- 168** M. Kufferath, *Les abus de la société des auteurs, compositeurs et éditeurs de musique*, pp. 40-41.

- 169** Zie: E. Bertol-Graivil, 'La Société des auteurs Dramatiques et les stagiaires', in: *Revue d'Art Dramatique*, 6 (1887) pp. 74-82 en *Annuaire des Gens de Lettres et des Dessinateurs* (Parijs 1905), p. 192.
- 170** J. Boncopain, 'Les deux cents ans de la Société des Auteurs et Compositeurs Dramatiques', p. 67.
- 171** Een overzicht van de geïnde rechten werd jaarlijks gepubliceerd in de *Annuaire de la Société des Auteurs et Compositeurs Dramatiques* (1869-). Verder: *Annuaire de la SACD*.
- 172** Berekening gebaseerd op gegevens aangeboden door het Institut National de la Statistique et des Etudes Economiques (INSEE), www.insee.fr/en/indicateur/pouvoir_achat.pdf (oktober 2005). Alle andere berekeningen steunen eveneens op deze gegevens.
- 173** De café-concerts worden veelal als een typisch Frans en bijna exclusief Parijs fenomeen beschreven, zie bijvoorbeeld: W. Barthelmess, *Das Café-Concert als Thema der französischen Malerei und Graphik des ausgehenden 19. Jahrhunderts* (Berlijn 1987), pp. 2-6.
- 174** F.W.J. Hemmings, *Theatre and state in France, 1760-1905* (Cambridge 1994), pp. 202-203.
- 175** Voor een bespreking van het Alcazar, zie: D. Colard, et al., *Nachtraven. Het uitgangsleven in Brussel van 1830 tot 1940* (Brussel 1987), pp. 55-57. Volgens Lionel Renieu vielen Brusselse theaters terug op het café-concert (als genre) toen de financiële balans negatief oversloeg. L. Renieu, *Histoire des théâtres de Bruxelles depuis leur origine jusqu'à ce jour* (Parijs 1928), p. 65.
- 176** *Rapport présenté a l'Assemblée du 9 avril 1892* (UGent, Fonds VB, II p 69). De federatie zocht ook toenadering tot het Franse Syndicat des Sociétés Musicales om zich beter te kunnen wapenen tegen de SACEM.
- 177** M. Kufferath, *Les abus de la société des auteurs, compositeurs et éditeurs de musique*, pp. 26-27.
- 178** *Ibidem*, pp. 30-62.
- 179** Nadat Nederland in 1912 de Berner Conventie onderschreef, slaagde de SACEM erin ook in Nederland haar monopoliepositie verder op te bouwen. Na de Eerste Wereldoorlog viel de Amsterdamse agent van de SACEM ten prooi aan vergelijkbare verdachtmakingen. Of hij daadwerkelijk veroordeeld is voor fraude kon niet worden vastgesteld. Zie: *Een ernstige beschuldiging aan het adres der Société des Auteurs, Compositeurs et Editeurs de Musique te Parijs terzake van hare houding in Nederland* (Amsterdam 1925), 52 p.
- 180** NAVEA, *Beschouwingen over de auteursrechtkwestie* (Brussel 1945), pp. 6-7.
- 181** Deze debatten werden uitgegeven en geannoteerd door Kufferath, *Ibidem*, pp. 61-77.
- 182** Zie: J. Corbet, 'Nationale Vereeniging voor Auteursrecht (NAVEA)', in: *NEVB*, pp. 2156-2157; P. Delforge, 'Société du Mouvement Wallon du Droit d'Auteur', in: *EMW*, p. 1435 en A. van Durme, *Navea 1922-1942* (Gent 1942), pp. 1-7.
- 183** Zie: F. Peeters, "'Te zijn of niet te zijn": Toneelletterkunde en theaterpraktijk als manifestatie van burgerlijke beschaving', in: A. Deprez en W. Gobbers (eds.), *Hoofdstukken uit de geschiedenis van de Vlaamse letterkunde in de negentiende eeuw. Deel 3* (Gent 2003), pp. 263-264 en C. Tindemans, 'Het Nederlandsch Tooneelverbond. Een mislukt experiment in Nederlandse toneelsamenwerking', in: *Ons Erfdeel*, 15 (1972) pp. 41-58.
- 184** Voor de rol van Vuylsteke in het Tooneelverbond, zie: J. Verschaeren, *Julius Vuylsteke (1836-1903). Klauwaard en geus* (Kortrijk 1984), pp. 187-196. Vuylsteke zag het toneel als "aanvullend onderwijs voor het volk" (*Ibidem*, p. 188).
- 185** Voor de Gentse afdeling, zie ook: J. van Schoor, *Een huis voor Vlaanderen: honderd jaar Nederlands beroepstoneel te Gent* (Gent 1972), pp. 43-45.
- 186** C. Tindemans, 'Het Nederlandsch Tooneelverbond', p. 58. Het succes van de Nederlandse afdelingen moet wel gerelativeerd worden. Zie: P. Post, "'Zoo zitten we hier midden in den vicieuzen cirkel!' De afdeling Haarlem van het Nederlandsch Tooneelverbond, 1879-1900", in: T. van Kalmthout en W. van den Berg (eds.), *Haarlemse kringen: vijftien verkenningen naar het literair-culturele leven in een negentiende-eeuwse stad* (Hilversum 1993), pp. 163-174.
- 187** Omzendbrief Tooneelverbond Gent, 11 januari 1890 (UGent, HS 2798, Archief van den Tooneelschrijversbond).
- 188** Omzendbrief, januari 1890 (UGent, Archief van den Tooneelschrijversbond).
- 189** Achille Gallet-Miry aan Isidoor Albert, 23 januari 1890 (UGent, Archief van den Tooneelschrijversbond). Deze brief is geschreven op briefpapier van de SACEM, 'Agence des Deux Flandres'.

- 190 August Hendrickx aan Isidoor Albert, 24 april 1890 (Idem).
- 191 August Hendrickx aan Isidoor Albert, 7 juni 1890 (Idem). Ook De Tière vond een toelage van de staat en de inning van schrijversrecht onverenigbaar. Nestor de Tière aan Isidoor Albert, 19 juni 1890 (Idem).
- 192 Oscar Roels aan Isidoor Albert, 21 mei 1890 (Idem).
- 193 *Handelingen Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres 1891* (Gent 1892), p. 242. Lodewijk (Louis) H. Chrispijn werd op het congres niet vermeld, maar ook hij sloot zich in december 1890 aan bij de Bond. Zie: Lodewijk H. Chrispijn aan Isidoor Albert, 24 december 1890 (UGent, Archief van den Tooneelschrijversbond).
- 194 Zie: M. Kemperink, 'Het Nederlands naturalistisch toneel (1890-1900)', in: *De Nieuwe Taalgids*, 84 (1991) pp. 209-226. Voor Chrispijn, zie: H.O. Westbroek, 'Chrispijn, Louis Hendricus (1854-1926)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland* (http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN_05-09-2003).
- 195 *Handelingen Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres 1891*, p. 244.
- 196 Voor Emmanuel van Driessche, zie: F. Peeters, "'Te zijn of niet te zijn': Toneelletterkunde en theaterpraktijk als manifestatie van burgerlijke beschaving', pp. 306-307 en M. de Metsenaere, 'Driessche Emmanuel, van', in: *NEVB*, pp. 986-987.
- 197 *Ibidem*, p. 256.
- 198 Er zijn verschillende brieven van hem bewaard waarin hij deze oproep herhaalt. Zie bijvoorbeeld Emmanuel van Driessche aan Isidoor Albert, 2 augustus 1890 (UGent, HS, Archief van den Tooneelschrijversbond). Leo Simons antwoordde dat het voorbeeld van Ibsen aantoonde dat het wél mogelijk was om van de pen te leven. *Handelingen Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres 1891*, p. 257.
- 199 Emmanuel van Driessche aan Isidoor Albert, 2 augustus 1890 (Idem).
- 200 De Tooneelschrijversbond werd een afdeling van het Taalverbond. Pol Anri aan Isidoor Albert, 3 mei 1890 (Idem). Het voorstel werd aangenomen in de jaarvergadering van 1890, zie: *Maandblad van het Taalverbond*, 1 (1890), p. 31.
- 201 Bestuursvergadering 24 december 1891, verslagboek afdeling Gent (Idem).
- 202 August Hendrickx aan Emmanuel van Driessche, 1 juni 1893 (Idem).
- 203 Nestor de Tière aan Emmanuel van Driessche, 30 mei 1893 (Idem).
- 204 *Handelingen Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres 1896*, pp. 382-387. In 1892 deed hij een vergelijkbaar voorstel in het Taalverbond, zie: *Maandblad van het Taalverbond*, 3 (1892) pp. 15-16. In 1896 stuurde de Tooneelschrijversbond ook een petitie naar de Belgische regering.
- 205 *Handelingen Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres 1896*, p. 391.
- 206 Auteur Jan van Droogenbroeck, ambtenaar en vertegenwoordiger van de Belgische regering was de enige die tegen stemde. Het had geen zin iets goed te keuren wat praktisch onhaalbaar was. *Ibidem*, pp. 396-398.
- 207 Achille Gallet-Miry aan Pieter Geiregat, 4 april 1891. Het bestuur aanvaardde het ontslag (*Verslagboek Tooneelschrijversbond*, UGent, HS, Archief van den Tooneelschrijversbond). Enkele weken later diende ook zijn schoonbroer, auteur en boekhandelaar Julius de Bruyne-Miry zijn ontslag in (idem).
- 208 'Verslag van den Algemeene Agent 25 december 1895', in: *Verslagboek Tooneelschrijversbond* (idem).
- 209 Jan Verschuieren aan de leden van de Tooneelschrijversbond, 26 oktober 1893 (idem).
- 210 Deze gegevens zijn slechts een indicatie van 'populariteit' omdat niet alle opvoeringen werden opgenomen, zie: UGent, HS, Archief van den Tooneelschrijversbond.
- 211 Rosier Faassen was ook in Nederland een erg populaire auteur van 'populistische' en vroeg-naturalistische toneelstukken. Zie: M. Kemperink, 'Het Nederlands naturalistisch toneel (1890-1900)', p. 222.
- 212 Deze cijfers konden niet geverifieerd worden, zie: 'Schrijversrechten voor tooneel- en toondichters in België', omzendbrief aan Vlaamse toneelmaatschappijen, 15 april 1893 (UGent, Fonds VB, II P 69).
- 213 Pieter Geiregat aan Nestor de Tière, 27 mei 1896 (AMVC, G 245, nr. 60569).
- 214 In het archief van de Tooneelschrijversbond is een aantal brieven bewaard uit 1904 die aantonen dat de vereniging nog steeds rechten inde. Th. Vanhauwermeiren aan Jan Verschuieren, 26 februari 1904 (Idem). Ook Lodewijk Scheltjens en Gustaaf de Lattin lieten zich zeker tot in 1904 vertegenwoordigen door de Tooneelschrijversbond, zie: Gustaaf de Lattin aan Jan Verschuieren, 26 januari 1904 (Idem). Tot 1914 werd de Tooneelschrijversbond ook vermeld in de *Wegwijzer van Gent*. Verschuieren bleef tot dan "algemeen agent".

- 215 Zie hiervoor onder meer: H. Vandevoorde, 'De Bom en de theatervernieuwing in het Zuiden. Een voorlopige balans', in: *Verslagen en Mededelingen van de KVATL*, (2003) pp. 307-319.
- 216 Onder meer door te ijveren voor de opvoering van Nederlandse stukken in de schouwburgen. Gustaaf de Lattin aan Isidoor Albert, 27 juni 1891 (UGent, HS, Archief van den Tooneelschrijversbond).
- 217 De nieuwe reeks van *Het Antwerpsch Toneel* werd opgevolgd door *Lucifer* dat tot de Eerste Wereldoorlog verscheen, zie: F. Peeters, 'Wij drinken bier en laten u de thee. De Zuid-Nederlandsche Tooneelbond, een tweede mislukt experiment in Nederlandse toneelsamenwerking', in: *Wewend aan het Verleden. Liber amicorum O. Mus* (Veurne 1992), p. 185. Peeters laat de Tooneelschrijversbond (die nochtans ook toenadering zocht tot Nederland) onbesproken.
- 218 Geciteerd in: *Ibidem*, p. 189.
- 219 *Ibidem*, p. 193.
- 220 *Handelingen Taal en Letterkundig Congres 1906*, 2 (Brussel 1908), pp. 37-44.
- 221 L. Scheltjens, *Geschiedenis van onzen bond* (s.l., 1930) [typoscript AMVC, B 7118]. De andere stichtende leden waren Frans Gittens, Louis de Schutter, Raf Verhulst, Emiel Schiltz, René Vermandere, Gustaaf Springael, Gust Janssens en Lodewijk Krinkels.
- 222 'Bond der Vlaamsche Tooneelschrijvers', in: *Het Nationaal Toneelverbond*, 6 (1930) 24, p. 1.
- 223 *Ibidem*.
- 224 Statuten Bond der Vlaamsche Tooneelschrijvers (AMVC, B 7118).
- 225 Ledenlijst Bond der Vlaamsche Tooneelschrijvers 1912 (AMVC, B 7118).
- 226 Nestor de Tière en Edward Plouvier in naam van de Bond van Vlaamsche Tooneelschrijvers, 'De Vlaamsche tooneelschrijvers en het schrijversrecht', omzendbrief november 1911 (AMVC, B 7118).
- 227 'De Vlaamsche Tooneelschrijvers bemoeien zich met de stadsprijskampen', in: *De Gazet/Lucifer*, 6 april 1912.
- 228 In 1913 gaf de minister van Wetenschappen en Kunsten gehoor aan de verzoekschriften van de Bond en van de Vereniging van Letterkundigen om na te denken over de toekomst van de Vlaamse toneelletterkunde. De leden van deze commissie waren Nestor de Tière (voorzitter), Eugène van Oye, Lodewijk Dösfel, Jan Persyn, August Vermeylen, Hendrik Colassin en Lodewijk Scharpé (Ministerieel Besluit, nr. 587 22 maart 1913, Algemeen Rijksarchief, T 52) De Eerste Wereldoorlog zorgde ervoor dat het rapport niet kon worden besproken en/of in beleidsdaden omgezet. Bovendien stond de werking van de Bond na de oorlog op een laag pitje, zie: L. Scheltjens, *Geschiedenis van onzen bond*, p. 3.
- 229 C. Charle, 'Le champ de la production littéraire', in: R. Chartier en H.-J. Martin (eds.), *Histoire de l'édition française* (Parijs 1985), pp. 127-128.
- 230 Geciteerd in: P. Aron, *Les écrivains belges et le socialisme (1880-1913)*, pp. 134-135.
- 231 Voor een uitgebreid relaas van deze discussies, zie: D. Janowski, *Etude des débats qui ont précédé et commenté la création de L'Académie Royale de Langue et Littérature françaises (1883-1921)* (Brussel 1995), 119 p. [OLV]. Zijn promotor Paul Aron merkt op dat het niet *La Jeune Belgique* maar wel *Durendal* was dat het initiatief nam in de strijd voor een eigen Académie. *La Jeune Belgique* zou een te problematische verhouding gehad hebben met officiële overheidsinstanties, zie: P. Aron, 'Questions académiques', in: J.M. Klinkenberg (ed.), *L'institution littéraire. Numéro spécial Textyles* (Brussel 1998), pp. 132-133.
- 232 Er waren vier klassen binnen de Académie Libre de Belgique: recht, letteren, sociale wetenschappen en schone kunsten. Picard zelf zag zijn initiatief niet zozeer als een tegenpool van de bestaande academie, maar wel als een complementaire instelling. Zie: *Ibidem*, p. 134.
- 233 G. Leroy en J. Bertrand Sabiani, *La vie littéraire à la belle époque* (Parijs 1998), pp. 183-185.
- 234 G. Eekhoud, 'Chronique de Bruxelles', in: *Mercure de France*, 9 (1902) p. 806. Tijdens de zomermaanden van 1902 verschenen er over "la vie du littérateur en Belgique" artikels in *Le Thyrsé*, de *Nieuwe Gazet*, *La Flandre Libérale* en nog een aantal andere kranten.
- 235 M. des Ombiaux, *Rapport sur la situation des écrivains belges* (Luik 1903), pp. 22-37. Zijn rapport verscheen op 10 augustus 1902 in *Le Messager de Bruxelles*. Voor een aantal andere enquêtes over de toestand en het karakter van de Belgische letterkunde, zie: S. Gross en J. Thomas, *Les concepts nationaux de la littérature. L'exemple de la Belgique francophone. Tome 11* (Aken 1989), 404 p.
- 236 *Ibidem*, p. 25.

- 237 *Ibidem*, p. 27.
- 238 *Ibidem*, p. 31.
- 239 G. Rency, 'Historique de l'Association des Ecrivains de langue française, 1902-1949', in: *Le Matin*, 1 mei 1949. Hij keerde de zaken om: "La Jeune Belgique n'eut duré que dix-sept ans."
- 240 M. des Ombiaux, *Rapport sur la situation des écrivains belges*, p. 34.
- 241 'A l'Académie Libre de Belgique', in: *L'Art Moderne*, (1902) p. 364.
- 242 Zie hiervoor: M. Dragnet, 'Les Vingt et le pouvoir. La Mythologie des ruptures à l'épreuve des faits (1883-1893)', in: G. Kurgan-van Hentenryk en V. Montens (eds.), *L'argent des arts* (Brussel 2001), pp. 99-112.
- 243 G. Rency, *Souvenirs de ma vie littéraire* (Brussel 1940), p. 123.
- 244 Zie ook: G. Rency, 'Historique de l'Association des Ecrivains de langue française, 1902-1949', s.p.
- 245 'Statuts de l'origine de l'AEB' (AML, nr. 751). De stichtende leden waren Iwan Gilkin, Josée Perrée, Edmond Glesener, Georges Marlow, Marius Renard, Léopold Rosy, Gaston Heux, Georges Rens, Franz Mahutte, Gustave van Zype, André Ruyters, Octave Maus, Maurice Belval, Maurice Wilmotte, Louis Dumont-Wilden, Maurice des Ombiaux, Sander Pierron, Fernand Larcier, Robert Sand en Paul André. Bijna alle stichtende leden waren Brusselaars. Volgens Jean Lacroix zou ook Maeterlinck lid geworden zijn, maar hiervoor heb ik geen bewijzen gevonden. Zie: Jean Lacroix, '1902: une naissance tumultueuse', in: A.E.B. (ed.), *Association des écrivains belges: 1902-2002. Cent ans au service des lettres* (Brussel 2002), p. 14. Maeterlinck was lid van de Franse SACD. De documentaire bijdrage van Lacroix is tot nu toe het enige artikel over de AEB.
- 246 Ledenlijst AEB 1902-1904 (AML, nr. 751). Bijlage *Le Samedi littéraire et artistique*, november 1907.
- 247 In deze anthologie werden bijdragen opgenomen van alle leden, zie: *Association des écrivains belges, 1902-1912: pages choisies* (Brussel 1913), 318 p.
- 248 *Annales Parlementaires*. Session de 1903-1904, séance du 24 novembre 1903, pp. 146-147. Zie ook: D. Janowski, *Etude des débats qui ont précédé et commenté la création de l'Académie*, pp. 36-38. Carton de Wiart vroeg onder meer ondersteuning voor jonge schrijvers, een job als conservator voor gerenommeerde schrijvers en meer literaire prijzen. Ook Raymond Trousson publiceerde in 1999 de debatten die aan de oprichting van de Académie Royale de Langue et de Littérature Françaises de Belgique voorafgingen; R. Trousson, *Petite histoire de l'Académie* (Brussel 1999), 223 p.
- 249 J. Lacroix, '1902: une naissance tumultueuse', pp. 10-12.
- 250 Octave Maus aan Georges Rency, 9 mei 1905 (AML, nr. 751). Robert Sand "était trop occupé".
- 251 Voor een uitvoerige documentatie, zie opnieuw: D. Janowski, *Etude des débats qui ont précédé et commenté la création de l'Académie*, pp. 39-45 en R. Trousson, *Petite histoire de l'Académie* (Brussel 1999), pp. 75-100.
- 252 "Enfin, il y a des littérateurs qui ont consenti à prêter le concours de leur lien au gouvernement pour cette glorification de notre indépendance, par dilettantisme et plaisir d'écrire", E. Demolder, 'La littérature et le Gouvernement clérical', in: *Le Petit Bleu*, 19 april 1905.
- 253 Georges Eekhoud becommentarieerde deze discussie uitvoerig in *Le Mercure de France*. Hij steunde Eugène Demolder. Zie: 'Chronique de Bruxelles', in: *Mercure de France*, 55 (1905) p. 298.
- 254 Eugène Demolder in *Le Petit Bleu*, geciteerd in: D. Janowski, *Etude des débats qui ont précédé et commenté la création de l'Académie*, p. 44.
- 255 *Compte rendu de la Section Littéraire du Congrès international pour l'Extension et la Culture de la Langue Française*, p. 91.
- 256 In 1905 slaagde de Cercle er tot grote verbazing van Eekhoud in om 6000 loterijbiljetten aan de man te brengen. G. Eekhoud, 'Chronique de Bruxelles', in: *Mercure de France*, 54 (1905) p. 620.
- 257 Voor het belang van dit loterijstelsel, zie: I. Willems, *De verkoop van kunst op de Antwerpse en Gentse driejaarlijkse salons, 1880-1914* (Gent 2004). [OLV]
- 258 J.F. Potelle, 'Association Internationale pour La Culture et L'extension de la Langue Française', in: *EMW*, p. 75. Er werden congressen georganiseerd in Luik (1905), Aarlen (1908) en Gent (1913).
- 259 Edmond Picard en Henry Carton de Wiart deelden het voorzitterschap, zie: R. Trousson, *Petite histoire de l'Académie*, p. 116.
- 260 De Association Internationale pour La Culture et L'extension de la Langue Française en de AEB werkten nauw samen, zie: 'Notes', in: *Antée*, 2 (1906) 1, p. 75.

- 261 'le Vœu des Ecrivains', open brief van Georges Rency en Octave Maus, 28 februari 1906 (AML, nr. 751)
- 262 G. Rency, 'L'Académie et Les Littérateurs, lettre ouverte', in: *Le Thyrsé*. Geciteerd in: D. Janowski, *Etude des débats qui ont précédé et commenté la création de L'Académie*, p. 85.
- 263 Léon Paschal aan Georges Rency, 19 november 1906 (AML, nr. 756). Paschal had voordien al kritiek op de AEB geuit. Sinds hij zich lid maakte, had hij niets van de AEB vernomen. Het had volgens hem weinig zin dat het bestuurscomité onderhandelde met uitgevers om voordelen te bekomen voor leden zonder hierover te communiceren [Léon Paschal aan Georges Rency, 19 oktober 1905 (AML, nr. 756)]. In 1912 was Paschal niet langer lid van de AEB.
- 264 Léon Paschal aan Georges Rency, 16 november 1906 (AML, nr. 756).
- 265 Rency was in 1905 directeur geworden van dit tijdschrift. *Le Samedi* werd opgericht door de abbé Vander Elst. Het weekblad was complementair met *Durendal*. Zie: G. Rency, *Mes souvenirs littéraires*, pp. 137-142. Voor documentatie over de campagne in *Le Samedi* – waarin steeds dezelfde argumenten in een andere volgorde werden gebruikt – en de reacties in andere tijdschriften, zie: D. Janowski, *Etude des débats qui ont précédé et commenté la création de L'Académie*, pp. 73-111.
- 266 In juni verklaarde Edmond Picard aan *Antée* in het algemeen en Henri Vandeputte in het bijzonder "de oorlog". Zie: 'Notes', in: *Antée*, 2 (1906) 2, pp. 277-278. In *Antée* werd elke gelegenheid te baat genomen om een sneer in de richting van Picard te geven. Vooral zijn "belgeosisme" moest het ontgelden.
- 267 H. Vandeputte, 'A l'instar de Paris', in: *Antée*, (1906) pp. 352-354.
- 268 In 1906 werden er minstens tien pogingen gedaan om de banden aan te halen, aldus Georges Rency. G. Rency, *Mes souvenirs littéraires*, p. 144.
- 269 *Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences Morales et de la Classe des Beaux-Arts*, (1906) 7, p. 351.
- 270 Ernest Discailles aan Georges Rency, 11 juni 1906 (AML, nr. 746).
- 271 Karel van de Woestijne opperde schertsend dat de "Fransche schrijvers" meer dan de "Vlaamsche broeders" Belgen waren en leden aan de 'vergader-ziekte' en de 'ziekte-der naäperij'. K. van de Woestijne, 'Nog eene academie', in: *N.R.C.*, 18 augustus 1906 (geciteerd in: A. Deprez (ed.), *Verzameld journalistiek werk Karel van de Woestijne*, p. 67).
- 272 "Cet organisme existe déjà, et l'association coopérative des écrivains belges est toute désignée pour cette tâche", in: 'L'Académie de Belgique et ses écrivains', niet-geïdentificeerde krantenknipsels [juli 1906] (AML, 207 A, 22/25).
- 273 'Notes', in: *Antée*, 3 (1907) 1, pp. 195-196.
- 274 D. Janowski, *Etude des débats qui ont précédé et commenté la création de L'Académie*, pp. 114-117.
- 275 Op de inaugurale zitting werd uitgebreid teruggeblikt op de heroïsche tijden van *La Jeune Belgique*. Zie: *L'Académie Royale de Langue et de Littérature Françaises de Belgique* (Brussel 1921), 67 p.
- 276 G. Rency, 'La nomination de Fernand Séverin', in: *Le Samedi*, 12 oktober 1907, pp. 1-4.
- 277 Brief Maurice Wilmotte en reactie Rency: 'Correspondance', in: *Le Samedi*, 26 oktober 1907, pp. 7-10. Impliciet schuldde achter de "berustende" reactie van Wilmotte een grote ontgoocheling in het gebrek aan steun van zijn collega's: "Qui donc a ouvert la Revue de Belgique à la plupart de nos littérateurs, à vous [Rency] comme à d'autres?". Zie ook: J. Banova-Verbeeck, et al., *Louis Dumont-Wilden: le centenaire de sa naissance* (Brussel 1975), p. 80. Echo's van deze discussie weerklonken ook bij de benoeming van Karel van de Woestijne: Zie: P. Theunynck, "In den rug geschoten?" Hoe Karel van de Woestijne, door de rivaliteit tussen Leo van Puyvelde en August Vermeylen, docent kon worden aan de universiteit van Gent (1920), in: *Wetenschappelijke tijdingen*, 62 (2003) pp. 112-136.
- 278 D. Janowski, *Etude des débats qui ont précédé et commenté la création de L'Académie*, p. 118; R. Trousson, *Petite histoire de l'Académie*, pp. 111-116. Descamps was de eerste minister van Wetenschappen en Kunsten, een zelfstandig ministerie dat pas in 1907 werd opgericht (zie verder).
- 279 'Echos', in: *Le Samedi*, 9 november 1907, p. 14.
- 280 Henry Carton de Wiart aan Georges Rency, 9 januari 1906 (AML, nr. 743); August Beernaert aan Georges Rency, 14 januari 1906 (AML, nr. 743).
- 281 In zijn memoires schreef Rency een ode aan zijn vriend Théodore Rouvez, onderdirecteur van het Ministerie van Wetenschappen en Kunsten. Hij beschouwde hem als de eerste Belgische ambtenaar

- “qui aima les Lettres et qui s’honora de les servir”, in: G. Rency, *Mes souvenirs littéraires*, p. 154. Rouvez was zelf actief als auteur.
- 282** ARA, T 52: Koninklijke, ministeriële en andere besluiten voorbereid door het Bestuur van het Hoger Onderwijs, Wetenschappen en Letteren (1900-1922).
- 283** Voor een overzicht van deze publicaties, zie: R. Foulon, ‘Cent années allegro vivace’, in: *Association des écrivains belges: 1902-2002. Cent ans au service des lettres* (Brussel 2002), pp. 21-25.
- 284** G. Rency, ‘Historique de l’Association des Ecrivains de langue française, 1902-1949’.
- 285** ‘Etablissement d’une Caisse Centrale pour les artistes, donné le 10 janvier 1849’, in: *Bulletin Administratif du Ministère de L’intérieur* (1849) pp. 10-14.
- 286** D. van Damme, ‘Industrialisering en sociale politiek’, in: D. van Damme, C. Lis en H. Soly (eds.), *Op vrije voeten? Sociale politiek in West-Europa (1840-1915)* (Leuven 1985), pp. 178-179.
- 287** R. Darquenne, *A la conquête de notre sécurité sociale, 1780-1980* (Haine-Saint-Pierre 1990), 201 p. Samen met zeelui vormden de mijnwerkers een uitzondering op de regel dat vooral de middenklasse in een vroeg stadium dergelijke systemen creëerde. Voor arbeiders was het meestal onmogelijk maandelijks een bedrag opzij te zetten.
- 288** Dit werd ook vastgelegd in de statuten: ‘Etablissement d’une Caisse Centrale pour les artistes, donné le 10 janvier 1849’, pp. 11-12.
- 289** J. Ogonovsky, ‘Mécène interposé d’un art national’, in: G. Kurgan-van Hentenryk en V. Montens (eds.), *L’argent des arts* (Brussel 2001), pp. 63-71.
- 290** C. Dupont, ‘Gens d’art et gens d’argent. Artistes et patrons en Belgique au dix-neuvième siècle’, in: S. Jaumain en K. Bertrams (eds.), *Patrons, gens d’affaires et banquiers. Hommages à Ginette Kurgan-van Hentenryk* (Brussel 2004), pp. 404-405.
- 291** ‘Etat des opérations de la Caisse Centrale des artistes belges’, p. 1.
- 292** Zie: S. Pierron, ‘Henri Van Cutsem’, in: C. Steffens en S. Le Bailly de Tillegem (eds.), *Ensur en Les xx aan de kust* (Brussel 1985), pp. 7-13.
- 293** De term is ontleend aan Helleke van de Braber: H. van den Braber, *Geven om te krijgen. Literair mece-naat in Nederland tussen 1900 en 1940* (Nijmegen 2004), p. 44.
- 294** ‘Etat des opérations de la Caisse Centrale des artistes belges’, p. 1.
- 295** R. Darquenne, *A la conquête de notre sécurité sociale, 1780-1980*, p. 21.
- 296** Een deel van het archief van de Gentse afdeling wordt bewaard in de Universiteitsbibliotheek: UGent, Fonds VB, I C 6-16. Ferdinand van der Haeghen was tot zijn overlijden de secretaris van de Gentse afdeling en werd opgevolgd door Georges Hulin de Loo.
- 297** Zie: H. Vermander, *Société des Beaux-Arts Gent (1808-1858)* (Gent 1998), 157 p. [OLV] en F. de Clercq, *Spanningsvelden tussen traditionalisme en modernisme* (Gent 1982), pp. 139-146.
- 298** De beroepsgegevens uit de volkstellingen worden verder geanalyseerd in het volgende hoofdstuk.
- 299** Jules Lefèvre aan Ferdinand van der Haeghen, 10 december 1897 (UGent, Fonds VB, I C 6-16).
- 300** Edmond Marchal aan Ferdinand van der Haeghen, 25 januari 1898 (Idem).
- 301** ‘Exposé de la situation de la Caisse Centrale des Artistes. Rapport sur l’exercice de 1902’, in: *Annuaire de l’Académie* (1903) pp. 274-275.
- 302** Deze syndicaten waren aanvankelijk lokaal. In Gent waren er de Association des Artistes Musiciens de Gand en de Association Syndicale des Artistes-musiciens du Théâtre Royal de Gand. In 1897 ontstond er ook een Nationaal Syndicaat (UGent, Fonds VB, I A 76-21). Kort na 1900 kwam in Gent onder het voorzitterschap van Florimond van Duyse een maatschappij van onderlinge bijstand tot stand, de ‘Verbroedering’. [Dubbele wegwijzer der stad Gent 1909 (Gent 1909), p. 336].
- 303** R. Darquenne, *A la conquête de notre sécurité sociale, 1780-1980*, p. 28.
- 304** *Règlement de l’Union des artistes gantois. Caisse d’art et de secours fondée le 18 juin 1887* (Gent 1887) 15 p.
- 305** Voor een uitgebreide bespreking van de plaats van de Coopérative Artistique binnen het Belgische symbolisme, zie: S. Clerbois, *Contribution à l’étude du mouvement symboliste: l’influence de l’occultisme français sur la peinture belge (1883-1905)* (Brussel 1999), pp. 227-237. De Société Coopérative Artistique bestaat vandaag nog steeds.
- 306** *Ibidem*, p. 231.

- 307 Omzendbrief m.b.t. tot de oprichting van een Fédération Syndicale des Arts et Métiers d'Art, in de schoot van de Société Coopérative Artistique, 21 juni 1897 (UGent, Fonds VB, I B 166).
- 308 'Appel aux artistes', omzendbrief 4 mei 1894 (UGent, Fonds VB, I S 32).
- 309 De beeldende kunstenaars die zich achter het project schaalden waren schilders Constant Montald, Jules de Wette, Gustave Michel en Valerius de Saedeleer en de beeldhouwers Hippolyte Le Roy en George Minne. De auteurs die zich richtten tot hun Gentse "confrères" waren Maurice Maeterlinck, Rodrique Sérasquier (pseudoniem van Louis de Busscher), Lucien de Busscher, Frédéric Friche (pseudoniem van Albert Guéquier), een zekere Edgard Teurlings en ten slotte de Nederlandstalige auteurs Cyriel Buysse en Gustaaf d'Hondt.
- 310 Zie: F. de Clercq, *Spanningsvelden tussen traditionalisme en modernisme*, pp. 53-56.
- 311 In 1893 vestigde hij zich samen met Minne een eerste keer in Latem, maar besteedde het gros van zijn tijd aan het bijwonen van anarchiserende bijeenkomsten. R. de Booser, *Valerius De Saedeleer en George Minne samen te Latem van 1893 tot 1908* (Sint-Martens-Latem 1992), 80 p. en J. Moulaert, *Rood en zwart. De anarchistische beweging in België 1880-1914* (Leuven 1995), p. 193.
- 312 *Essai de théâtre belge: organisation, résultats, 1912-1913* (Brussel 1913), pp. 5-6.
- 313 Voorzitter van de commissie was Picard, in zijn hoedanigheid van voorzitter van Les Amis de la Littérature. Andere leden waren Georges Doutrepoint, Iwan Gilkin, Georges Rency (als vertegenwoordiger van de AEB), Gustave van Zype. 'Arrêté ministériel instituant une commission, 10 février 1912', in: *Ibidem*, p. 8.
- 314 'Rapport de la commission, 12 juin 1912', in: *Ibidem*, p. 9.
- 315 Zie onder meer: P. Aron, 'Les vingt premières années du siècle: en quête de divertissement', in: *Un siècle en cinq actes. Les grandes tendances du théâtre belge francophone au xxe siècle* (Brussel 2003), pp. 9-34.
- 316 In Gent was Le Grand Théâtre Français (huidige Vlaamse Opera) gehuisvest in een gebouw dat was opgetrokken op kosten van de stad. De jaarlijkse subsidie van de stad Gent bedroeg tussen 1880 en 1914 gemiddeld ongeveer 50.000 frank (*Bulletin Administratif de la ville de Gand*). Het Nederlands theater kreeg na veel aandringen de helft. De Brusselse Muntchouwborg kreeg van de stad Brussel ongeveer het dubbele. Zie: R. van der Hoeven, 'Monnaie et deniers publics. Les subventions publiques et le théâtre royal de la Monnaie', in: G. Kurgan-van Hentenryk en V. Montens (eds.), *L'argent des arts* (Brussel 2001), pp. 113-130.
- 317 Als organisator kreeg Picard wel meer bijval dan als toneelauteur, al ontving hij in 1906 wel de staatsprijs. Zie: R. Trousson, 'Edmond Picard et son "nouveau théâtre"', in: G. Debusscher en A. van Crugten (eds.), *Théâtre de toujours d'Aristote à Kalisky: hommages à Paul Delsemme* (Brussel 1983), pp. 183-196.
- 318 'Rapport de la commission, 12 juin 1912', in: *Essai de théâtre belge: organisation, résultats, 1912-1913*, pp. 10-11.
- 319 *Ibidem*, pp. 13-14. De commissie boog zich vervolgens over de verbetering van het premiestelsel. Het merendeel van de auteurs die deelnamen aan de enquête, was een voorstander van het behoud van de subsidies, maar wilde wel dat het systeem werd veranderd.
- 320 *Ibidem*, pp. 24-25. Ook in het Comité de Patronage zaten vertegenwoordigers van de schrijvers, namelijk Georges Rency en Iwan Gilkin.
- 321 I. Gilkin, 'Rapport du Comité de patronage de l'Essai du Théâtre belge, 15 juillet 1913', in: *Ibidem*, pp. 23-27. Gilkin, die er tien jaar eerder nog prat op ging dat *La Jeune Belgique* geen staatssteun had gekregen, begon zijn rapport met te stellen dat "L'expérience a montré que la littérature dramatique ne peut se développer sans l'aide des pouvoirs publics."
- 322 A. de Rudder, 'Rapport du Comité de lecture', in: *Ibidem*, pp. 28-31.
- 323 G. Le Roy, 'Brieven uit Fransch België', in: *De Boomgaard*, 1 (1910) p. 323.
- 324 Silas [pseudoniem Dumont-Wilden], 'Protectionnisme rétrospectif', in: *Le Soir*, 19 juni 1907.
- 325 L. Dumont-Wilden, 'Un essai de théâtre belge', in: *La Chronique*, 14 augustus 1913.
- 326 Syndicat des Auteurs Dramatiques aan Edmond Picard, 27 januari 1914 (AML, nr. 712). De brief was ondertekend door Valère Gille, Paul André, Charles Henry, Charles Desbonnet, Albert Bailly, Henri Liebrecht, Georges Rens, August Vierset, Paul Max en Paul Lageye.
- 327 Ergaste [pseudoniem Dumont-Wilden], 'La vie à Bruxelles', in: *La Chronique*, 26 januari 1914. Zie

- ook: L. Dumont-Wilden, 'La leçon du théâtre belge', in: *La Chronique*, 31 januari 1914. Dumont-Wilden was net zoals Séverin kandidaat voor het docentschap Franse literatuur aan de Gentse universiteit, maar door gebrek aan steun van onder meer de AEB greep hij naast de benoeming.
- 328 A. Vierset, 'Une Mise au point nécessaire', in: *La Plume*, 13 februari 1914.
- 329 Ergaste [pseudoniem Dumont-Wilden], 'La vie à Bruxelles', in: *La Chronique*, 2 februari 1914. Het citaat van Alfred Capus kwam uit zijn boek *To the happy Few* (Parijs 1913), pp. 85-86. Capus viseerde vooral de SACD, dat haar ledenbestand op vijftientig jaar tijd had zien verdubbelen.
- 330 C. Michel, 'De la prime au subside. L'intervention des pouvoirs publics en faveur des théâtres de comédie durant l'entre-deux-guerres', in: G. Kurgan-van Hentenryk en V. Montens (eds.), *L'argent des arts* (Brussel 2001), p. 222.
- 331 G. van Zype, 'Le théâtre français en Belgique', redevoering gehouden op het Congrès de l'Entente franco-belge, Luik, 27-30 september 1930 (AML, MLT 1822).
- 332 De vroege geschiedenis van de Nederlandse vvl was het voorwerp van een doctoraalscriptie, S. Hoogervorst, *Beroep: letterkundige. Een geschiedenis van de Vereniging van Letterkundigen, 1905-1945* (Amsterdam 1985), 100 p. De vvl kwam ook uitgebreid ter sprake in de doctoraatsverhandeling van H. van den Braber, *Geven om te krijgen. Literair mecenaat in Nederland tussen 1900 en 1940* (Nijmegen 2004), 411 p. Zij besteedt merkwaardig genoeg nauwelijks of geen aandacht aan de verhoudingen met Vlaanderen.
- 333 B.P.M. Dongelmans, 'Gepatenteerde roverij versus goed fatsoen', pp. 172-178.
- 334 'Aan de letterkundigen en schrijvers in Nederland en België', in: *Mededeelingen*, (1905) 1, pp. 1-2.
- 335 E. d'Oliveira, *De jongere generatie. Gesprekken met vertegenwoordigers van de nieuwere richting in onze literatuur* (Amsterdam 1913), pp. 101-102.
- 336 Over deze uitspraak en de verkeerde interpretaties, zie: W. Krul, 'Opbouwende ascese. Thorbeckes adagium van staatsonthouding als zedelijk beginsel', in: *Boekmancahier*, 50 (2001) pp. 447-459.
- 337 Voorzitter van het Antwerps comitee was Frans Gittens. Omzendbrief 5 juli 1905 (UGent, Fonds VB, II P 99). Ongeveer 450 personen schreven zich in, zie: *Congrès international de la propriété littéraire et artistique, 18-24 septembre 1905* (Luik 1905), 31 p.
- 338 Het ging om Richard de Cneudt, Gustaaf d'Hondt en Lode Baekelmans.
- 339 Herman Robbers aan Lode Baekelmans, 30 augustus 1905 (AMVC, R 544, nr. 92362/62).
- 340 Lode Baekelmans aan Herman Robbers, 5 september 1906 (AMVC, R 544 (B2), nr. 118713/1).
- 341 Naast de eerder geciteerde leden traden ook Ary Delen, Jan Eelen, Victor de Meyere, Richard de Cneudt, Lodewijl Ontrop, Herman Teirlinck, Karel van de Woestijne toe (allen in 1906). Stijn Streuvels, Gustaaf Vermeersch en Frans Verschoren volgden in 1907.
- 342 Emmanuel de Bom aan Herman Robbers, 1 juni 1906 (AMVC, B 708 96866/4).
- 343 'Verslag van de Jaarlijkse Algemeene Vergadering 4 juni 1906', in: *Mededeelingen*, (1906) 5, p. 5. Auteurs werden in België volgens De Bom nog te veel beschouwd als amateurs: "Wij in Vlaanderen verdienen met ons schrijven al bitter weinig, omdat in ons land een schrijver wordt beschouwd als een liefhebbend wezen, dat blaadjes papier bekrielt in plaats van te werken."
- 344 Karel van de Woestijne aan Fernand Toussaint, juni 1906 (AMVC, W 803, nr. 40505/39a).
- 345 'Verslag van de Jaarlijkse Algemeene Vergadering juni 1907', in: *Mededeelingen*, (1907) 8, pp. 1-5.
- 346 Voor een documentatie over de geschiedenis van de vvl, zie: E. Willekens, *Schrijvenderwijs. Vijfentwintig jaar Vereniging van Vlaamse letterkundigen (1907-1982)* (Antwerpen 1982), 323 p.
- 347 Emmanuel de Bom aan Herman Robbers, 18 juli 1907 (AMVC, B 708, nr. 93263/1a-b). Twee weken eerder had De Bom van Van de Woestijne de raad gekregen katholieken en vrijzinnigen "in eender getal" te behandelen (Karel van de Woestijne aan Emmanuel de Bom, 9 juli 1907, originele brief in: E. Willekens, *Schrijvenderwijs*, pp. 41-42).
- 348 Georges Rency aan Emmanuel de Bom, 31 augustus 1907 (AMVC, R 364, (B)84635/54a-b).
- 349 Emmanuel de Bom aan Herman Robbers, 27 augustus 1907 (AMVC, R 544-B2).
- 350 Omzendbrief Vereniging van Letterkundigen, Vlaamsche afdeling (reproductie van brief in: E. Willekens, *Schrijvenderwijs*, p. 33).
- 351 H. Robbers, 'Bij het vijf-en twintig-jaar-bestaan van de Vlaamsche Vereeniging van Letterkundigen', in: *Het Boek in Vlaanderen* (1932), p. 7.

- 352 Dit was onder meer het geval bij het ontslag van Jan Persijn in 1911. Karel van den Oever aan Fernand Toussain, 29 november 1911 (AMVC, O 155, nr. 38596/168).
- 353 K. van de Woestijne, 'De Vlaamsche Vereeniging van Letterkundigen', in: N.R.C., 24 april 1908.
- 354 'Statuten', in: *Mededeelingen*, (1908) 10, pp. 3-4.
- 355 Van de Woestijne verzette zich in 1907 tegen de opname van Marie Belpaire in het bestuur omdat men dan verplicht zou zijn ook de liberaal Max Rooses op te nemen. Zie: G. Reymenants, *Vrouweninvloed in het literaire veld. De medewerking van vrouwen aan katholieke Vlaamse tijdschriften, weekbladen en kranten (1900-1940)* (Gent 2005), pp. 400-401.
- 356 'Statuten', in: *Mededeelingen*, (1908) 10, p. 3.
- 357 'Over de Vlaamsche groep', in: *Mededeelingen*, (1908) 10, p. 1.
- 358 'Verslag van de Jaarlijkse Algemeene Vergadering 1 juni 1908', in: *Mededeelingen*, (1908) 12, s.p.
- 359 Fernand Toussaint aan Herman Robbers, 8 december 1907 (AMVC, T 394, nr. 160733/15b).
- 360 Fernand Toussaint aan Herman Robbers, 25 maart 1908 (AMVC, T 394, nr. 118783/17a).
- 361 Fernand Toussaint aan Herman Robbers, 25 december 1908 (AMVC, T 394, nr. 118783/12a).
- 362 In 1912 dreigde Van den Oever met zijn ontslag indien de vvl er niet in slaagde een subsidie voor hem te verkrijgen bij het Ministerie: "wanneer ik nu ondervinden zal dat er in de bedoelingen der 'vereeniging' meer grootspraak is dan praktische uitvoerbaarheid, kan het niet anders of ik wordt verplicht tot ontslag." Karel van den Oever aan Fernand Toussaint, 15 november 1912 en 7 december 1912 (AMVC, O 155, zonder nr.). Toussaint antwoordde dat de vvl hoogstens een aanbeveling kon doen, maar geen bindend advies kon geven. Het verkrijgen van rechtspersoonlijkheid zou een belangrijk strijdpunt worden waarvoor men een alliantie aanging met de AEB (zie verder).
- 363 'Verslag over de buitengewone algemeene ledenvergadering van den Bond van Noord- en Zuid-Nederlandsche letterkundigen op 19 december te Antwerpen', in: *Mededeelingen*, (1909) 18, p. 2.
- 364 Leden van de vvl waren automatisch lid van het Fonds. 'Statuten voor het ondersteuningsfonds van de (Zuid-Nederlandsche) Vereeniging van Letterkundigen', in: *Mededeelingen*, (1911) 23, pp. 5-8. Het fonds was geen succes omdat het uiteindelijk toch niet door de overheid werd erkend. Na de Eerste Wereldoorlog zou men het opnieuw proberen. P. Kenis, 'Verslag van de werkzaamheden in 1924', in: *Jaarboek 1925 der Vereeniging van Letterkundigen (Antwerpen 1925)*, p. 4.
- 365 De rol van de Nederlandse vvl kan hier niet onderschat worden. Zie: B.P.M. Dongelmans, 'Gepatenteerde roverij versus goed fatsoen', pp. 178-179.
- 366 'Jaarlijkse algemeene vergadering van de Vlaamsche Letterkundigen, 23 juni 1912 te Gent', in: *Mededeelingen*, (1913) 28, p. 2.
- 367 'Jaarlijkse algemeene vergadering van de Vlaamsche Letterkundigen, 29 juni 1913 te Gent', in: *Mededeelingen*, (1913) 31, p. 6.
- 368 Zie bijvoorbeeld het relaas van de ontmoeting tussen Paul Kenis en August Vermeylen, die elkaar voor het eerst zagen op een vergadering van de vvl en plannen smeedden om een nieuw tijdschrift op te richten. Paul Kenis aan André de Ridder (AMVC, K 3024, nr. 69150).
- 369 Geciteerd in: E. Willekens, *Schrijverderwijs*, pp. 59-60.
- 370 Zie hiervoor L. Baekelmans, 'De drie hefbomen', in: *De Nieuwe Gazet* [1908], gereproduceerd in: E. Willekens, *Schrijverderwijs*, pp. 61-64. Baekelmans formuleerde drie hefbomen: de ontwikkeling van het bibliotheekwezen, propaganda en de verspreiding van "Goede en goedkope boeken".
- 371 Paul Kenis aan André de Ridder, 20 juni 1912 (AMVC, K 3024, nr. 69158).
- 372 'Jaarlijkse algemeene vergadering van de Vlaamsche Letterkundigen 23 juni 1912 te Gent', in: *Mededeelingen*, (1913) 28, pp. 1-2.
- 373 August Vermeylen in *De Week* van 27 november 1909. Geciteerd in: E. Willekens, *Schrijverderwijs*, p. 71.
- 374 Dit betekent niet dat katholieken afzijdig bleven bij de huldiging van bijvoorbeeld Loveling. Belpaire en Persyn tekenden in en schonken ook geld voor een geschenk. Zie: Frans Thiry aan Karel van den Oever, 6 oktober 1912 (AMVC, T 2861, nr. 98966/7).
- 375 Dit tot ergernis van sommige waarnemers. Paul Fredericq stoorde zich aan de toe-eigening van Virginie Loveling door een aantal in zijn ogen minderwaardige schrijvers. "Het zijn allemaal jongens

- van de eerste broek”, schreef hij aan Rooses, zie: Paul Fredericq aan Max Rooses, 29 januari 1912 (AMVC, F 466 nr. 30979/156).
- 376 Frans Thiry aan Karel van den Oever, 17 januari 1912 (AMVC, T 2861, nr. 98966/14).
- 377 Frans Thiry aan Karel van den Oever, 24 januari 1912 (AMVC, T 2861, nr. 98966/36).
- 378 Paul Kenis aan André de Ridder, 21 januari 1912 (AMVC, K 3024, nr. 69151).
- 379 Voor een omstandig verslag, zie: R. de Cneudt, ‘Brieven uit Gent’, in: *De Week*, 25 november 1911.
- 380 Zie: ‘Verslag van de jaarlijkse algemene ledenvergadering van de Zuid-Nederlandsche Vereeniging van letterkundigen, 16 juli te Gent’, in: *Mededeelingen*, (1911) 23, pp. 2-3.
- 381 R. de Cneudt, *Vlaanderens Kunsttag* (perscommuniqué) (AMVC, documenten Vlaanderens Kunsttag, K 978).
- 382 “de Gentsche kunstenaars die hun Vlaamsche Kunstbroeders naar de Arteveldestad hebben uitgenodigd”, in: *De Witte Kaproen Feestnummer juli 1911*.
- 383 K. van de Woestijne, ‘De begroting van Kunsten en Wetenschappen en de Letterkundigen’, in: *N.R.C.*, 15 februari 1908, geciteerd in: A. Deprez (ed.), *Verzameld journalistiek werk Karel van de Woestijne*, pp. 318-321.
- 384 E. Willekens, *Schrijverderwijs*, p. 71.
- 385 Via zijn vriend en parlamentslid Louis Franck bewam Baekelmans in 1912 dat het Ministerie in 1912 100 exemplaren kocht van zijn boek *Tille*. Prosper Pouillet aan Louis Franck, 20 november 1912 (AMVC, P 7954, nr. 92518/43) en Prosper Pouillet aan Louis Franck, 31 december 1912 (AMVC, P 7954, nr. 92518/40).
- 386 ‘Verslag over de buitengewone ledenvergadering van Zuid-Nederlandsche Vereeniging van Letterkundigen op 19 december te Antwerpen’, in: *Mededeelingen*, (1909) 18, p. 3.
- 387 *Annales Parlementaires. Session de 1910-1911, séance du 14 juillet 1911*, pp. 1897-1906. Frans van Cauwelaert kreeg in het parlement steun van de parlamentsleden Camille Huysmans en Pieter Daens en Edward Anseele. Minister Pouillet vroeg aan Van Cauwelaert een rapport te schrijven dat kon worden gebruikt als basis bij de opmaak van de begroting van 1913. De discussie ging vervolgens over een subsidie van 20.000 fr. die zou worden toegekend aan de Association de la Vulgarisation de la Langue Française. Anseele toonde zich andermaal een groot voorstander van Franse lessen voor de arbeiders die hij vertegenwoordigde. Huysmans greep terug naar de interventie van Van Cauwelaert en vroeg meer aandacht te besteden aan de openbare bibliotheken en te streven naar een boekenaanbod waarin Franstalige en Nederlandstalige werken evenredig waren verdeeld.
- 388 ‘Verslag van de jaarlijkse algemeene ledenvergadering van Zuid-Nederlandsche Vereeniging van Letterkundigen op 16 juli 1911 te Gent’, in: *Mededeelingen*, (1911) 23, p. 3.
- 389 ‘Jaarverslag van den secretaris’, in: *Mededeelingen*, (1912) 24, pp. 1-2.
- 390 De katholieke regering had op 31 maart 1898 de rechtspersoonlijkheid, structuur en opdracht van beroepsverenigingen bij wet geregeld. De socialistische vakbonden daarentegen probeerden net te ontsnappen aan een dergelijke erkenning en richtten daarom de Syndicale Commissie op (de voorloper van het ABVV). In de wet van 1898 werd de opdracht van de erkende beroepsverenigingen als volgt omschreven (artikel 2): “pour l’étude, la protection et le développement de leurs intérêts professionnels entre personnes exerçant dans l’industrie, le commerce, l’agriculture ou les professions libérales” [Pasinomie, 93 (31 maart 1898) pp. 50-54]. Behoudens een aantal wijzigingen bestaat de wet vandaag nog steeds. De Syndicale Commissie van de BWP werd opgericht uit schrik voor de mogelijk gevolgen van staatsbemoeienis. Jaarverslagen, statuten en ledenlijsten moesten immers verplicht worden bijgehouden. Zie: E. Leclercq en L. Musin, ‘De syndikale Commissie 1898 – 1914’, in: L. Peiren en J.-J. Messiaen (eds.), *Een eeuw solidariteit 1898-1998. Geschiedenis van de socialistische vakbeweging* (Gent 1997). De BWP maakte evenwel van de nood een deugd en greep dit momentum aan om de disparate syndicaten te centraliseren. Toen in 1898 de wet op de beroepsverenigingen in het parlement werd besproken, ontspon zich een discussie of intellectuele beroepen al dan niet dienden opgenomen te worden. Voor een uitgebreide bespreking van het parlementaire debat, zie: H. de Smaele, *Henry Carton de Wiart: aristocraat en christen-democraat (1895-1905)*, pp. 136-148.

- 391 'Verslag der algemeene ledenvergadering op zondag 19 november 1911 te Antwerpen', in: *Mede-deelingen*, (1912) 24, pp. 1-2.
- 392 August Vermeylen aan Georges Rency, 20 juni 1912 (AML, nr. 760/761).
- 393 August Vermeylen aan Georges Rency, 24 juni 1912 (AML, nr. 760/761).
- 394 PEN is een acroniem voor 'Poets Playwrights, Publishers, Essayists, Editors en Novelists'. Elke auteur die een boek gepubliceerd had, kon lid worden. Voor de geschiedenis van de PEN-club tijdens de Tweede Wereldoorlog en een korte situering van het ontstaan, zie: R.A. Wilford, 'The PEN-club, 1930-1950', in: *Journal of Contemporary History*, 14 (1979) pp. 99-116.
- 395 Interview met Louis Piérard in: 'Le 25e anniversaire de la section belge du PEN-club'.
- 396 'Au club des écrivains belges. Réception de trois écrivains français', in: *Le Soir*, 5 juli 1923 en 'Le 25e anniversaire de la section belge du PEN-club', in: *La Dernière Heure*, 10 februari 1947.
- 397 Zie bijvoorbeeld: R. Vervliet, 'Vermeylen, August', in: *NEVB*, pp. 3264-3269.
- 398 August Vermeylen aan Raymond Limbosch, 19 maart 1923 (AML, ML 2055).
- 399 'Club des Ecrivains Belges (CEB). Statuts, le premier octobre 1922' (AML, ML 2055).
- 400 Herman Teirlinck aan Raymond Limbosch, 2 mei 1922 (AML, ML 2055).
- 401 'Les écrivains belges fêtés à Paris', in: *Le Peuple*, 19 mei 1923.
- 402 In de correspondentie van Raymond Limbosch (bewaard in AML) zijn verschillende, tot nu toe onbekende brieven van Cyriel Buysse terug te vinden waaruit blijkt dit hij zijn 'engagement' in de PEN-club serieus nam.
- 403 Interview met Louis Piérard in: 'Le 25e anniversaire de la section belge du PEN-club', in: *La Dernière Heure*, 10 februari 1947. De splitsing was mogelijk door een statutenwijziging die de oprichting van meerdere afdelingen in één land mogelijk maakte. Het congres waarop dit beslist werd, vond trouwens plaats in Brussel. Zie: R.A. Wilford, 'The PEN-club, 1930-1950', pp. 99-100.
- 404 Dit blijkt onder meer uit de lijst van deelnemers aan het Congres in Brussel: *Ive Congrès International des P. E. N. Clubs, Bruxelles, 19 au 23 juin 1927* (AML, ML 2055).
- 405 J. Clère, 'Rapport sur la candidature de M. Maurice Wilmotte', 17 december 1915 (AN, 454 AP/450).
- 406 Een mooi voorbeeld is de omstandige en uitstekende biografie van Emile Verhaeren, zie: J. Marx, *Verhaeren: biographie d'une œuvre* (Brussel 1996), 675 p. Er wordt met geen woord gerept over auteursverenigingen waarin Verhaeren actief was.
- 407 Een interessant detail is een door Maurice Maeterlinck ingevulde inlichtingenfiche van de SGDL waarin hij verklaarde dat hij niet wilde dat zijn privé- en andere correspondentie ooit zou worden uitgegeven of geciteerd: "non, non, non, jamais." Maurice Maeterlinck aan de SGDL, 1 maart 1948 (AN 454 AP/263).
- 408 Lemonnier werd voorgedragen door Emmanuel Gonzales en Paulin Niboyet. *Chronique de la SGDL* (1877) 139, pp. 125-126. Lemonnier ontving vanaf 1904 effectief een pensioen: 'Décès', in: *Chronique de la SGDL*, (1913) p. 176.
- 409 M. Biron, *La modernité belge. Littérature et société*, p. 53. P. Bourdieu, 'Existe-t-il une littérature belge?', p. 3.
- 410 J. Hanse, 'Octave Pirmez', in: *Histoire illustrée des lettres Françaises de Belgique* (Brussel 1958), pp. 321-332.
- 411 In 1913 werd Henry Carton de Wiart verkozen tot "sociétaire", zie: G. Py, *Ephéméride de la Société des Gens de Lettres de France de 1888 à 1987* (Parijs 1988), p. 98.
- 412 Henry Carton de Wiart had van in zijn jeugd uitstekende contacten met literair Parijs. Hij ontmoette er in 1889 auteurs als Léon Bloy, Paul Verlaine en J.K. Huysmans die hem sterkten in de overtuiging dat het katholicisme verenigbaar was met vernieuwende literatuur. Zie hiervoor: H. de Smaele, *Henry Carton de Wiart: aristocraat en christen-democraat (1895-1905)* (Leuven 1992), pp. 31-33.
- 413 *Chronique de la SGDL*, (1913-1916).
- 414 *Ibidem*, (1920) p. 177.
- 415 Pierre Mortier was de rapporteur van dienst (AN, 454 AP/205).
- 416 In 1891 vocht hij nog een hevige pennentwist uit met de SGDL. Een anarchistische vriend van Mirbeau had het aangedurfd teksten van onder meer Emile Zola (1840-1902), toenmalig voorzitter van de SGDL, en Guy de Maupassant (1850-1993) zonder toestemming van de Société te publiceren. De SGDL

- startte een gerechtelijke procedure, wat op een storm van protest uitdraaide. Zie: P. Michel, 'Mirbeau et Zola: entre mépris et vénération', in: *Les Cahiers-Naturalistes*, 34 (1990) pp. 64-70. *Annuaire des Gens de Lettres et des Dessinateurs* (Parijs 1905), p. 182.
- 417 Ook na 1889-1890 sprong Mirbeau in theaterkritieken regelmatig in de bres voor Maeterlinck, zie: A. Ubersfeld, 'Maeterlinck en France', in: M. Quaghebeur en N. Savy (eds.), *France-Belgique (1848-1914). Affinités-ambiguïtés* (Brussel 1997), pp. 335-346.
- 418 J.H. Rosny aan de Commission de la SGDL, 9 december 1907 (AN, 454 AP/263).
- 419 De Régnier was korter in zijn éloge, in vriendschap verwelkomde hij Verhaeren in "notre société" (AN, 454 AP/334).
- 420 Louis Forest aan de SGDL, 15 november 1921 (AN, 454 AP/331). In 1921 werd Delchevalerie "sociétaire".
- 421 Voor een bespreking van de Amitiés Françaises, zie: C. Kesteloot, 'Amitiés françaises', in: *EMW*, pp. 43-45.
- 422 *Chronique de la SGDL*, (1910), 4, p. 118.
- 423 C. Charle, 'The intellectual networks of two leading universities: Paris and Berlin 1890-1930', in: C. Charle, J. Schriever en P. Wagner (eds.), *Transnational intellectual networks. Forms of academic knowledge and the search for cultural identities* (Frankfurt/New York 2005), p. 496.
- 424 A. Colignon, 'Wilmotte Maurice', in: *EMW*, p. 1677.
- 425 Zijn peters waren Georges Lecomte (de voorzitter van de SGDL), Edmond Harancourt, Pierre Mille en J.H. Rosny [aanbevelingsbrief aan de SGDL, 16 december 1915 (AN, 454 AP/450)]
- 426 Maurice Wilmotte aan de SGDL, 16 december 1915 (AN, 454 AP/450).
- 427 Voorbeelden van prominente Belgische leden waren Camille Lemonnier (die bijna een halve eeuw lid was van de SGDL, prijzen gewonnen had en Frankrijk als zijn "patrie littéraire" beschouwde), "le glorieux Maurice Maeterlinck", "le puissant poète Verhaeren" en ten slotte "le délicat romancier Carton de Wiart", in: J. Clère, 'Rapport sur la candidature de M. Maurice Wilmotte', 17 december 1915 (AN, 454 AP/450).
- 428 Ook Pierre Nothomb werd dezelfde dag op voorspraak van Carton de Wiart als lid aanvaard; *Chronique de la SGDL*, (1916) p. 88.
- 429 Carton de Wiart was een notoire tegenstander van regionale ééntaligheid en werd tijdens de Eerste Wereldoorlog door flaminganten gewantrouwd omwille van zijn francofiële relaties. Zie: G. Provoost, 'Carton de Wiart, graaf Henry', in: *NEVB*, p. 689.
- 430 *Chronique de la SGDL*, (april 1916) 4, pp. 92-97. De Vlaamse componisten Armand Limnander de Nieuwenhove, Albert Grisar en François-Auguste Gevaert veroverden tussen 1840 en 1850 een vooraanstaande plaats op de Parijse operascene. Na hen probeerden velen dit na te doen, maar zonder succes. Zie: J. Dewilde, *Me voici à Paris. Parijse brieven (1859-1863) van Peter Benoit* (Antwerpen 2001), p. 13.
- 431 André Fontainas aan de SGDL, 13 oktober 1916 (AN, 454 AP/156).
- 432 André Fontainas aan de SGDL, 15 december 1916 (AN, 454 AP/156).
- 433 Py, *Ephéméride des Gens de Lettres*, p. 94
- 434 F. van den Kerckhove, 'Emile Verhaeren et Richard Dehmel', in: E. Leonardy en H. Roland (eds.), *Deutsch-belgische Beziehungen im kulturellen und literarischen Bereich 1890-1940* (Frankfurt am Main 1999), pp. 94-96.
- 435 Over de laatste levensjaren van Verhaeren in Parijs is in vergelijking met de rest van zijn leven weinig gepubliceerd (afgezien van zijn merkwaardige en onverwachte overlijden). Meestal wordt 1914 als terminus ad quem gehanteerd. Zie bijvoorbeeld V. Nachtergaele, 'Emile Verhaeren et les milieux littéraires parisiens, 1880-1914', in: R. Trousson (ed.), *Les relations franco-belges de 1890 à 1914* (Brussel 1984), pp. 77-84.
- 436 Py, *Ephéméride des Gens de Lettres*, p. 107.
- 437 *Liste des journaux qui ont un traité avec la Société des Gens de Lettres au 31 janvier 1891.*
- 438 *Liste des journaux qui ont un traité avec la Société des Gens de Lettres au 31 janvier 1912, supplément de la Chronique de février 1912.* Vooruit sloot dit contract af samen met *De Werker* (Antwerpen).
- 439 *Catalogue général des romans, nouvelles, articles littéraires et scientifiques de la Société des Gens de Lettres, supplément de la Chronique d'octobre 1889*, p. 130.

- 440 *Chronique de la SGDL*, (1911) p. 214.
- 441 Maurice des Ombiaux aan de SGDL, ongedateerde brief uit 1913 (AN, 454 AP/311).
- 442 Voor Des Ombiaux was het niet altijd even duidelijk welke kranten het recht hadden zijn werk te reproduceren en wat hij hiervoor zou ontvangen (AN, 454 AP/311).
- 443 Georges Eekhoud aan de SGDL, 13 december 1925 (AN, 454 AP/140).
- 444 Louis Delattre aan de SGDL, 18 januari 1929 (AN, 454 AP/110).
- 445 SGDL aan Georges Rency, 27 januari 1931 (AML, nr. 764).
- 446 Georges Rency aan de SGDL, 29 juni 1931 (AN 454 AP/354).
- 447 'Un groupement des écrivains de langue française', in: *Bulletin officiel de l'association des écrivains belges et de l'association des auteurs et compositeurs dramatiques belges de langue française*, (1931) pp. 136-153. Geciteerd in: S. Gross en J. Thomas, *Les concepts nationaux de la littérature. L'exemple de la Belgique francophone*. Tome II (Aken 1989), pp. 177-178.
- 448 L. Dumont-Wilden, 'Les écrivains étrangers de langue française et les gens de lettres', in: *Bulletin officiel de l'AEB*, (1931) p. 54. Geciteerd in: *Ibidem*.
- 449 Jules Clère aan Camille Lemonnier, 16 december 1903 (Maison Camille Lemonnier, met dank aan Philippe Roy voor een afschrift van deze brief). Lemonnier kreeg toch de belangrijkste van negentien geldprijzen, "le prix de trois mille francs de la Société des Gens de Lettres". *Annuaire des Gens de Lettres*, p. 10.
- 450 G. Sapiro, 'Entre individualisme et corporatisme: les écrivains dans la première moitié du xxe siècle', in: S. Kaplan en P. Minard (eds.), *La France, malade du corporatisme? XVIIIe-xxe siècles* (Parijs 2004), p. 288.
- 451 *Ibidem*.
- 452 M. Kufferath, *Les abus de la société des auteurs, compositeurs et éditeurs de musique*, p. 39.
- 453 Baron Armand Limnander de Nieuwenhove en François-Auguste Gevaert waren componisten, Gustave Oppelt was schrijver en toneelauteur. *Annuaire de la SACD*, 1880, pp. 140-142.
- 454 J. Bayet, *La Société des Auteurs et Compositeurs dramatiques* (Parijs 1908), pp. 198-201.
- 455 G. Leroy en J. Bertrand Sabiani, *La vie littéraire à la belle époque* (Parijs 1998), pp. 55-93.
- 456 *Ibidem*, p. 65.
- 457 J. Bayet, *La Société des Auteurs et Compositeurs dramatiques* (Parijs 1908), pp. 491-493.
- 458 C. Baudet, *Grandeur et misères d'un éditeur belge: Henry Kistemaekers (1851-1934)* (Brussel 1986), pp. 74-75.
- 459 *Annuaire de la SACD* (1912) p. 748.
- 460 'Assemblée Générale des stagiaires du 5 decembre 1912', in: *Annuaire de la SACD*, (1912) pp. 748-756.
- 461 *Ibidem*, p. 757.
- 462 *Idem*.
- 463 G. Sapiro, 'Entre individualisme et corporatisme', p. 289.
- 464 Hij werd aanvaard als "sociétaire" op 14 september 1894. Zijn peters waren Alexandre Dumas jr. en Ludovic Halévy (*Annuaire de la SACD*, 1895, p. 116).
- 465 G. Leroy en J. Bertrand Sabiani, *La vie littéraire à la belle époque*, p. 93.
- 466 Van een aantal auteurs (waarschijnlijk enkel de "sociétaires") zouden individuele rekeningen bevaard zijn. Het archief van de SACD is nog niet geïnventariseerd.
- 467 In 1913 had de première van *Le sacre du printemps* nog een van de grootste schandalen uit de Parijse muziekgeschiedenis veroorzaakt. In de meest recente en exhaustieve biografie van Stravinsky is de SACD onbesproken gelaten. De SACEM, waar hij ook lid van was, wordt slechts een enkele keer vermeld. S. Walsh, *Igor Stravinsky: a creative spring: Russia and France, 1882-1934* (Londen 2002), 696 p.
- 468 *Annuaire de la SACD*, (1903) p. 700. Zijn andere peter was succesauteur Paul Hervieu. Hervieu en Materlinck behoorden tot de vaakst besproken en meest opgehemelde auteurs in het kritisch (journalistiek) werk van Mirbeau. Zie: C. Hertzfeld, 'Première approche de l'imaginaire mirbellien à travers sa critique littéraire', in: *Cahiers Octave Mirbeau*, 1 (1994) pp. 104-114.
- 469 D. Grayson, 'Debussy on stage', in: S. Trezise (ed.), *The Cambridge companion to Debussy* (Cambridge 2003), p. 79. Ook over de rechten en de rolbezetting van *Pelléas et Mélisande* hadden Debussy en Mae-

terlinck conflicten. Zie: A. Kolbus, *Maeterlinck, Debussy, Schönberg und andere: Pelléas et Mélisande. Zur musikalischen Rezeption eines symbolistischen Dramas* (Marburg 2001), p. 122.

470 In 1906 trachtte hij te bemiddelen om Charles van Lerberghe als ‘membre stagiaire’ te laten aannemen. Zie: Maurice Maeterlinck aan Albert Mockel, zomer 1906 (Stad Gent, Fonds Maurice Maeterlinck). De zieke Charles van Lerberghe overleed nog voor hij lid kon worden.

471 Er zijn voor zover bekend geen afzonderlijke lijsten van Belgische leden. Het archief van de Belgische vertegenwoordiger is waarschijnlijk verlorengegaan. Aangezien in de *Annuaire* van de SACD tussen 1880 en 1914 geen adressen worden vermeld, was ik verplicht de duizenden namen te overlopen en de auteurs eruit te halen waarvan ik wist dat ze de Belgische nationaliteit hadden. Door deze werkwijze zijn mij ongetwijfeld verschillende auteurs ontgaan.

472 Zo wijdde de tweetalige Brusselaar Jef Verbeeck in 1893 een artikelenreeks aan Nestor de Tière in het Brusselse Rozenkruiserstijdschrift *Le Mouvement Littéraire*. Verbeeck zou in in 1910 ook *Rose Kate. Het treurspel der smeden* (verschenen in 1902) in het Frans vertalen.

473 Blockx was binnen de Vlaamse beweging een gecontesteerd figuur. *La Fiancée de la Mer* werd uitgegeven door de bekende Parijse muziekuitgever Heugel en ging eerst in première in De Munt-La Monnaie. Edward Keurvels (net als Blockx een leerling van Peter Benoit) greep dit aan om een campagne tegen Blockx op te zetten. Zie: Jan de Wilde, ‘Blockx, Jan’, in: *NEVB*, pp. 514-515. In tegenstelling tot Keurvels en Benoit dichtte hij de Vlaamse muziek geen volksoepvoedende taak toe. Dat Blockx uitstekende contacten had met Franstalig België staat buiten kijf. Hij was actief in de Union Littéraire en was een van de aanwezigen op het befaamde Banquet Lemonnier, georganiseerd door *La Jeune Belgique*. ‘Le banquet Lemonnier. 27 mai 1883’, in: *La Jeune Belgique*, (1882-1883) pp. 249-270.

474 Karel van Ryn, Herman Teirlinck, Jan Bruylants jr., Alfred Bogaerd, Edmond Roeland, Jan Verbeeck en nog een aantal anderen sloten zich toen aan. Ook Lodewijk Scheltjens, de voorzitter van de Bond der Vlaamsche Tooneelschrijvers wachtte de stichting van een eigen, Vlaamse collectieve inrichtingsmaatschappij niet af en koos eieren voor zijn geld bij de SACD. In 1914 volgden nog Maurits Sabbe, Ferdinand Rodenbach en zelfs de notoire Vlaamsgezinde priester Cyriel Verschaeve.

475 Het ging onder meer om Marguerite Duterme, Charles Frappart, Georges Dwelshauvers (1866-1937) en de Belgische *La Jeune Belgique*-auteurs Iwan Gilkin en Valère Gille.

476 Hij deed deze uitspraak in de Senaat, citaat in: R. Trousson, ‘Edmond Picard et son “nouveau théâtre”’, in: G. Debusscher en A. van Crugten (eds.), *Théâtre de toujours d’Aristote à Kalisky: hommages à Paul Delsemme*, p. 188. Picard voegde de daad bij het woord en schreef tussen 1902 en 1907 negen toneelstukken.

477 T. van Kalmthout, ‘Naar een volwaardige broodwinning. De moeizame professionalisering van Nederlandse en Vlaamse Literatoren 1875-1914’, p. 46.

II De schrijver-intellectueel

1 Geciteerd in: R.A. Colby, ‘Harnessing Pegasus: Walter Besant, the author and the profession of authorship’, in: *Victorian Periodicals Review*, 23 (1990) p. 111.

2 Zie: V. Devillez, *Kunst aan de orde. Kunst en politiek in België (1918-1945)* (Gent 2003), pp. 50-58 en pp. 347-349.

3 Dit was ook in andere landen ‘aan de orde’. Zie o.m. L. Bertrand Dorleac, ‘L’ordre des artistes et l’utopie corporatiste: les tentatives de régir la scène artistique française: 1940-1944’, in: *Revue d’Histoire Moderne et Contemporaine*, (1990). Voor het corporatisme van schrijvers tijdens het Vichy-régime, zie: G. Sapiro, ‘Entre individualisme et corporatisme: les écrivains dans la première moitié du xxe siècle’, pp. 279-314.

4 V. Devillez, *Kunst aan de orde. Kunst en politiek in België (1918-1945)*, p. 348.

5 E. Durkheim, *De la division du travail social* (Parijs 1910), p. 3.

- 6 Ministère de l'Intérieur, *Population: recensement général, 1846-1920*, vanaf 1930: Office Central de Statistique, *Population: recensement général- Bevolking: algemeene telling*.
- 7 E. Vanhaute, 'Bevolking, arbeid en inkomen', in: E. Vanhaute en J. Art (eds.), *Inleiding tot de lokale geschiedenis van de 19de en 20ste eeuw* (Gent 2003), p. 139. Andere problemen zijn de diffuse grenzen tussen de verschillende sectoren, de optekening van de beroepen volgens domicilie (niet de werkplaats) en dergelijke meer. Zie: G. de Brabander, *De regionaal-sectoriële verdeling van de economische activiteit in België* (1846-1979): een kritische studie van het bronnenmateriaal (Leuven 1984), 290 p.
- 8 N. Bracke, *Bronnen voor de industriële geschiedenis: gids voor Oost-Vlaanderen (1750-1945)* (Gent 2000), p. 204.
- 9 P. van den Eeckhout, 'De gemeenten en de lokale openbare instellingen', in: P. van den Eeckhout en G. Vanthemsche (eds.), *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België, 19de-20ste eeuw* (Brussel 1999), pp. 68-69. Het comparatieve onderzoek naar socio-professionele nomenclaturen vertoont vandaag nog heel wat hiaten. Nele Bracke werkt momenteel aan een comparatief onderzoek naar het ontstaan ervan. Voor een projectomschrijving en oriënterende literatuurlijst, zie: <http://www.flwi.UGent.be/modernhistory/onderzoek/nbo.htm>.
- 10 Bijvoorbeeld onderzoek naar de aanwezigheid van vrouwen in literaire periodieken. De institutionele benadering lijkt dus veel vrouwelijke auteurs onzichtbaar te houden. Zie: G. Reymanants, *Vrouwenvloed in het literaire veld. De medewerking van vrouwen aan katholieke Vlaamse tijdschriften, weekbladen en kranten (1900-1940)* (Gent 2005), p. 429.
- 11 E. Vanhaute, 'Breadwinner models and historical models. Transitions in labour relations and labour markets in Belgium, 19th-20th centuries', in: H. Hensen (ed.), *The welfare state. Past, present, future* (Pisa 2002), p. 64.
- 12 C. Charle, *Les intellectuels en Europe au XIXe siècle: essai d'histoire comparée* (Parijs 1996), p. 151. Charle verzamelde cijfers voor Duitsland, Frankrijk, Oostenrijk, Hongarije, Spanje, Italië en Rusland. Kleine landen als België, Nederland en Zwitserland "qui auraient mérité d'être développés" liet hij in zijn comparatief onderzoek achterwege (*Ibidem*, p. 22).
- 13 Architecten werden pas vanaf 1900 gerekend tot personen die een artistiek of literair beroep uitoefenden en zijn niet opgenomen in de grafiek.
- 14 Voor een algemeen kader, zie: P. Heyrman, 'Vrouwen en zelfstandige arbeid in de 19de en 20ste eeuw. Een kwantitatieve duiding', in: L. van Molle en P. Heyrman (eds.), *Vrouwenzaken-zakenvrouwen: facetten van vrouwelijk zelfstandig ondernemerschap in Vlaanderen, 1800-2000* (Gent 2001), pp. 49-93 en voor wat betreft de vrije beroepen pp. 71-72.
- 15 Vrouwelijke acteurs zijn natuurlijk geen uitvinding van de negentiende eeuw. Van in de Oudheid kampen ze met een gebrek aan status. Zie in dit verband ook: K. Schneider, 'Etre comédienne au tournant du XIXe siècle. Le conservatoire de Bruxelles', in: Sextant. *Femmes artistes* (2) (Brussel 1999), pp. 59-86.
- 16 J.-C. Bourquin, 'National influences on international scientific activity: the case of the French "missions littéraires" in Europe, 1842-1914', in: C. Charle, J. Schriever en P. Wagner (eds.), *Transnational intellectual networks. Forms of academic knowledge and the search for cultural identities* (Frankfurt/New York 2005), pp. 451-471.
- 17 Hij stelt onder meer vast dat Franse wetenschappers eerder naar België trokken dan bijvoorbeeld de Verenigde Staten of Groot-Brittannië. Zie: C. Charle, 'The intellectual networks of two leading universities: Paris and Berlin 1890-1930', in: *Ibidem*, p. 449.
- 18 In 1910 migreerden in totaal 3300 personen met een vrij of intellectueel beroep naar België (waaronder 325 Belgen die 'terugkeerden'. In datzelfde jaar emigreerden 2098 personen met een vrij of intellectueel beroep (waaronder 726 met de Belgische nationaliteit). Ministère de l'Intérieur, *Annuaire Statistique de la Belgique et du Congo Belge* (Brussel 1912) pp. 128-131.
- 19 Op het einde van de negentiende eeuw woonde 65% van alle Franse journalisten en auteurs in Parijs. Engeland had een veel minder gecentraliseerde organisatie. In 1910 woonde slechts 32% van de beroepsactieve journalisten en auteurs in Londen. C. Charle, *Les intellectuels en Europe au XIXe siècle: essai d'histoire comparée* (Parijs 1996), p. 160. Het is onduidelijk of in deze cijfers ook de aangrenzende gemeenten en voorsteden inbegrepen zijn.
- 20 Zonder grondig onderzoek kan Elsene op het einde van de negentiende eeuw beschouwd worden

als het artistieke kloppende hart van (maar naast) Brussel. Een precieze topografische situering van de woonplaatsen van schrijvers is op basis van de telling onmogelijk. Enkel de grote steden en gemeenten en de beroepsgroepen met aantallen boven 100 werden vermeld. Bij de sociale situering van Franse auteurs in de negentiende eeuw kon Christophe Charle zich beperken tot Parijs. Zie: C. Charle, 'Situation spatiale et position sociale. Essai de géographie sociale du champ littéraire à la fin du 19e siècle', in: *Actes de la recherche en sciences sociales*, (1977) pp. 45-59. Mutatis mutandis kan Elsene beschouwd worden als een Brussels 'arrondissement'.

21 Er zijn geen ledenlijsten van de AEB bewaard voor de periode tussen eind 1907 en 1912 (zie boven). In deze berekeningen zijn enkel de lidmaatschappen tot en met 1907 verwerkt. Bij de analyse van de beroepen is gebruikgemaakt van de ledenlijst van 1912.

22 P. Coppé en L. Pirsoul, *Dictionnaire bio-bibliographique des littérateurs d'expression wallonne, 1622 à 1950* (Gembloux 1951), 415 p.

23 Zie: A. Pirotte, *L'apport des courants régionalistes et dialectaux au mouvement wallon naissant: une enquête dans les publications d'action wallonne de 1890 à 1914* (Louvain-la-Neuve 1997), 328 p. Pirotte vergelijkt deze vereniging met het Willemsfonds. Zie ook: A. Pirotte, 'Société liégeoise de littérature wallonne', in: *EMW*, p. 403.

24 H. Vandevoorde, *Latems leven: Karel van de Woestijne en Sint-Martens-Latem* (Antwerpen 2007) en H. Vandevoorde, "'Zielevreë en nervositeit". Prosper van Langendonck tussen stad en platteland', in *Zangers der Groene Waranden. Beelden van de literair-historische groene rand rond Brussel* (Leuven 2006), pp. 71-88.

25 Een goed voorbeeld is kunstenaar Emile Claus, die in Astene aan de Leie woonde. Zijn sociale en culturele leven speelde zich voor een groot deel af in Gent. Omgekeerd speelde een klein maar invloedrijk deel van het Gentse culturele leven zich af tijdens de talrijke bijeenkomsten in Villa Zonneschijn te Astene. J. de Smet, *Emile Claus (1849-1924)* (Brussel 1997), pp. 22-23. Ook de Latemse exodus met Karel van de Woestijne moet in die zin worden genuanceerd.

26 *Annuaire Illustré de la Presse Belge*, (1908) p. 191.

27 Verslag over de vijfjaarlijkse wedstrijd in Nederlandse letterkunde, tijdvak 1905-1909, in: *Moniteur belge*, 16 augustus 1911, p. 4736.

28 Voor de periode die de vijfjaarlijkse prijs van 1905-1909 voorafging, zijn wel dergelijke lijsten ter beschikking. Ze worden bewaard in de archieven van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.

29 Driejaarlijkse prijskamp voor Nederlandse toneelletterkunde, tijdvak 1905-1907, in: *Moniteur belge*, 22 november 1907, pp. 6350-6351 en Idem, tijdvak 1907-1909, in: *Moniteur belge*, 15 december 1910, pp. 7651-7652.

30 Door de bank genomen waren enkel de verslagen van de jury voor Franstalige toneelliteratuur erg negatief. "La matière soumise à notre examen se trouvait être, dans son ensemble à la fois abondante et assez maigre", schreef de jury onder leiding van Charles Tardieu in 1906 ('Concours triennal de littérature dramatique en langue française, période 1903-1905', in: *Moniteur belge*, 24 januari 1907, p. 378).

31 L. Baekelmans en E. de Bom, 'Aankoop door de regeering van boeken bestemd voor de openbare boekerijen', in: *Verslag uitgebracht in buitengewone vergadering van Zuid-Nederlandsche Vereeniging van Letterkundigen op 19 december te Antwerpen* (Antwerpen 1910), p. 6.

32 Cijfers geciteerd in: D. de Weerd, *En de vrouwen? Vrouw, vrouwenbeweging en feminisme in België 1830-1960* (Gent 1980), p. 28.

33 E. Vanhoute, 'Het debat dat er geen was. Sociale stratificatie in de geschiedschrijving', in: J. Art en L. François (eds.), *Docendo discimus. Liber amicorum Romain Van Eenoo* (Gent 1999), p. 239. Binnen de hedendaagse sociologie wordt het klassenconcept niet als een statisch maar als een relationeel en dialectisch gegeven beschouwd. Dit is een inzicht waarvoor Charles Tilly als belangrijkste inspiratiebron kan worden geciteerd: C. Tilly, *Durable inequality* (Berkeley 1998), 299 p.

34 De bronnen waarop ik mij baseerde zijn auteursbiografieën en de biografische hulpmiddelen. Slechts in een aantal gevallen was ik verplicht mij te wenden tot primaire bronnen, bijvoorbeeld correspondentie.

35 De Nederlandstalige auteurs die ik (in 1910) als beroepsschrijver beschouw zijn Stijn Streuvels, Karel van de Woestijne, Herman Teirlinck, Nestor de Tière, Cyriel Buysse.

- 36 E. Vanhaute, 'Bevolking, arbeid en inkomen', in: E. Vanhaute en J. Art (eds.), *Inleiding tot de lokale geschiedenis van de 19de en 20ste eeuw* (Gent 2003), p. 149.
- 37 Zie bijvoorbeeld het biografisch repertorium in: J.-L. de Paepe, *La Réforme: organe de la démocratie libérale, 1884-1907* (Leuven 1972), 178 p. en L. Bertelson, *Dictionnaire des journalistes-écrivains de Belgique* (Brussel 1960), 130 p.
- 38 M. Qaeghebeur en M. Rebérioux, 'Intellectuels en Belgique et en France: "piliers", citoyenneté, état', in: *Le mouvement social*, (1997) pp. 108-111.
- 39 G. Vanwelkenhuyzen, *Les années Gantoises de Maurice Maeterlinck* (Brussel 1961), 35 p.
- 40 Zie voor wat betreft de Gentse universiteit: L. Vandersteene, *Geschiedenis van de faculteit rechtsgeleerdheid*, www.law.UGent.be/decaan/geschiedenis/ (november 2005).
- 41 In mindere mate waren ook de Gentse en Antwerpse balie actief als promotor van beeldende en andere kunsten, zie: J. Block, *Belgium, the golden decades 1880-1914* (New York (N.Y.) 1997), 264 p.
- 42 S. Vanderlinden, *De malaise in de letterkundige wereld. Sociologische enquête naar de positie van de Vlaamse Schrijver* (Leuven/Leiden 1974), pp. 40-41.
- 43 H. Gaus, 'Literatuur en Kunst, 1844-1895', in: D.P. Blok en W. Prevenier (eds.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (Haarlem 1977), p. 198.
- 44 In het begin van de jaren 1970 had 3,7% (eigen berekening) van de Nederlandstalige auteurs een betrekking in het lager onderwijs, tegenover 13% in 1910. S. Vanderlinden, *De malaise in de letterkundige wereld*, p. 41.
- 45 Karel van de Woestijne aan August van Cauwelaert, 11 januari 1911 (AMVC, w 806, nr. 113580/1a).
- 46 "Karel van de Woestijne, een jong dichter van 'Nu en Straks', schrijft me om te weten of het waar is dat er in het ministerie van geldzaken eene plaats van vertaler open is", Karel Lybaert aan Theophile Coopman, 8 december 1901 (AMVC, L 982, nr. 44666/397).
- 47 "Firmin Van Hecke is katholiek, want hij is secretaris van het Davidsfonds. Uitmuntende studieën gedaan bij de Jezuiten te Turnhout." Karel van de Woestijne aan Fernand Toussaint, medio 1911 (AMVC, w 806, nr. 40505/18). Van Hecke werd pas in 1920 opsteller bij het Ministerie van Openbaar Onderwijs. In 1921 werd hij redacteur van het Nederlandstalig beknopt verslag van de Senaat. In 1923 werd hij ten slotte onderdirecteur van het departement Schone Kunsten en Letteren. Zie: B. Decorte, *Firmin Van Hecke* (Antwerpen 1964), 42 p.
- 48 Pol de Mont aan Jan Bols, 13 januari 1895 (AMVC, B 707, nr. 91755/7).
- 49 Het citaat komt van Amand de Vos die in 1899 Frans van de Weghe aanbeval: Amand de Vos aan Théophile Coopman, 26 april 1899 (AMVC, v 853, nr. 44700/308).
- 50 Richard de Cneudt aan Nestor de Tière, 31 augustus 1912 (AMVC, c 306, nr. 60566/8).
- 51 Zie bv. Richard de Cneudt aan Nestor de Tière, 22 juli 1914 (AMVC, c 306, nr. 60566/9). De Tière gaf hem tips om een job te bemachtigen op het ministerie, maar hij excuseerde zich voor het feit dat hij niet op zijn vraag kon ingaan. Inmiddels had De Cneudt echter een loonsverhoging gekregen van het Gentse stadsbestuur. Hij bleef onderwijzer.
- 52 Voor Du Bois, zie: J. Delmelle, *Albert du Bois: artiste, doctrinaire et prophète* (Gilly 1969), 66 p. en Ph. Muret, 'Albert du Bois', in: *BN*, 36, pp. 124-132. Du Bois was ervan overtuigd dat de Walen in alle opzichten verschilden van de Vlamingen: taal, ras en geschiedenis.
- 53 In 1911 publiceerde Chot in Parijs een kritische analyse van Du Bois' toneelstukken.
- 54 Ook Pierre van Dungen biedt geen pasklaar antwoord, zie: P. van Dungen, 'Un milieu de femmes de lettres francophones au tournant du xxe siècle', in: *Femmes artistes* (Brussel 1999) en P. van Dungen, 'Parcours singuliers de femmes en lettres. Marie Closset, Blanche Rousseau et Marie Gaspar', in: *Femmes de culture et de pouvoir* (Brussel 2000), pp. 189-209.
- 55 Over May de Rudder kon weinig meer achterhaald worden dan dat ze werk van Gezelle vertaalde en correspondeerde met Georges Eekhoud.
- 56 Lyrische en beeldende kunstenaars waren wel beter vertegenwoordigd dan schrijvende vrouwen. Iets meer dan 6,5% van de lemma's (22 van de 335) had betrekking op een vrouw. Daarmee waren vrouwen beter bedeed dan Nederlandstaligen, die (een aantal politici buiten beschouwing gelaten) schijnbaar geen deel uitmaakten van het literaire, artistieke en politieke kruim van België, zie: *Nos Con-*

- temporains. *Portraits et biographies des personnalités belges ou résidant en Belgique, connues par l'œuvre littéraire, artistique ou scientifique, ou par l'action politique par l'influence morale ou sociale* (Brussel 1905), 500 p.
- 57 Wauthy is een grote onbekende in de literatuurgeschiedenis. Hij is wel opgenomen in: C. Hanlet, *Les écrivains belges contemporains de langue française 1800-1946* (Luik 1946), p. 661.
- 58 Eekhoud startte in 1897 met de vertalingen van een aantal volksromans geschreven door Julius Hoste. Zelf omschreef hij dit werk als "farrago" of een mengelmoes van stijlen. Over de literaire waarde spreek ik mij niet uit, maar cultuurhistorisch waren ze wel van belang. Zijn roman over de Boerenkrijg (geschreven met Hoste) paste bijvoorbeeld in een ideologische strijd om de erfenis van deze opstand tegen de Fransen in 1898 te claimen. Zie hiervoor: C. Verbruggen, et al., 'De Boerenkrijg, twee eeuwen fictie', in: L. François (ed.), *De Boerenkrijg, twee eeuwen feiten en fictie* (Leuven 1998), pp. 119-192.
- 59 J.-L. de Paepe, *La Réforme: organe de la démocratie libérale, 1884-1907* (Leuven 1972), p. 140.
- 60 De drie andere prozaschrijvers die hij aankaartte waren Blanche Rousseau, Hubert Krains en Eugène Demolder, zie: A. Fontainas, 'Quatre prosateurs belges', in: *Mercure de France*, (1904) 8, pp. 345-370.
- 61 E. Picard en A. Giraud, 'Rapport fait au nom du jury', in: *Moniteur belge*, 23 januari 1909, p. 460.
- 62 C. Granier, 'Nous sommes des briseurs de formules'. *Les écrivains anarchistes en France à la fin du dix-neuvième siècle* (Parijs 2003). [ODV] Te consulteren op: <http://raforum.apinc.org/> (april 2006).
- 63 In Frankrijk verscheen onlangs een verzamelwerk met een status quaestionis: M.-E. Thérenty en A. Vaillant (eds.), *Presse et plumes: journalisme et littérature au XIXe siècle* (Parijs 2004), 583 p.
- 64 R. Vervliet, 'Literatuur en lezerspubliek. Receptiesociologie als bijdrage tot de sociale geschiedenis', in: R. Vervliet (ed.), *Literatuur als woord en daad*, pp. 127-156.
- 65 H. Gaus, *Pers, kerk en geschreven fictie: groeiproblemen en conflicten in een democratiseringsproces (Gent 1836-1860)* (Brugge 1975), 235 p.
- 66 Zie: L. Minnaert, 'Waarom Buysse nooit de Vlaamse Zola werd: Cyriel Buysse en het Vlaamse socialistische feuilleton rond de eeuwwisseling', in: *Mededelingen van het Cyriel Buysse Genootschap*, 17 (2001) pp. 141-158 en vooral de licentiaatsverhandeling van B. de Nil, *Leest, leert, denkt en ontspan u!!: de Vlaamse sociaal-democratie en de roman* (Gent 1997), 219 p. Paul Aron onderzocht de feuilletons in *Le Peuple* (1885-1914), zie: P. Aron, *Les écrivains belges et le socialisme (1880-1913). L'Expérience de l'art social: d'Edmond Picard à Emile Verhaeren* (Brussel 1985), pp. 45-49 en pp. 251-252. Hij kon enkel verwijzen naar vergelijkbaar Frans onderzoek.
- 67 Zie o.m.: L. Queffélec, *Le roman-feuilleton français au XIXe siècle* (Parijs 1989), 127 p. en H.U. Jost, et al., *Littérature "bas de page". Literatur "unter dem Strich": Funktionen des Feuilletons in der Gesellschaft des 19. und 20. Jahrhunderts* (Lausanne 1996), 191 p. Charles Johanningsmeier richtte zijn aandacht op de merkwaardige rol van de Amerikaanse perssyndicaten (commerciële bedrijven) die auteurs engageerden om onder meer feuilletons te leveren aan kranten, zie: C. Johanningsmeier, *Fiction and the American literary marketplace: the role of newspaper syndicates, 1860-1900* (Cambridge 1997), 284 p.
- 68 L. Brake, *Subjugated knowledges: journalism, gender and literature in the nineteenth century* (Basingstoke 1994), pp. 3-6. Zie ook: J.K. Chalaby, *The invention of journalism* (Basingstoke 1998), 212 p. Ook Chalaby situeert de 'uitvinding' van de hedendaagse journalistiek in de tweede helft van de negentiende eeuw.
- 69 R. Dion, 'Journalisme', in: P. Aron, et. al (eds.), *Le dictionnaire du littéraire* (Parijs 2002), pp. 328-329; C. Charle, *Le siècle de la presse: 1830-1939* (Parijs 2004), 399 p. en J.Y. Mollier, 'Littérature et presse du trottoir à la belle époque', in: *Etudes françaises*, 36 (2000) pp. 81-94.
- 70 'Memento', in: *La Jeune Belgique*, (1892) 5, p. 226.
- 71 Zie bijvoorbeeld: 'Memento', in: *La Jeune Belgique*, (1892) 11, p. 423.
- 72 August Vermeylen aan Emmanuel de Bom, 26 maart 1891, in: L. van Dijk, et al., *Het ontstaan van Van Nu en Straks I*, p. 74.
- 73 En dit tot ergernis van de concurrentie en de Duitse zaakgelastigden in Brussel, zie: M.-TH. Bitsch, *La Belgique entre la France et l'Allemagne 1905-1914* (Parijs 1994), pp. 276-277 en J. Willequet, *Documents pour servir à l'histoire de la presse belge, 1887-1914* (Leuven 1961), pp. 35-79.
- 74 G. Harry, *Mes mémoires. Tome 11. Le Legs de cinquante ans d'expérience journalistique et littéraire* (Brussel 1928-1929), p. 346.

- 75 G. Harry, *Mes mémoires. Tome III. Spectacle, figures...* (Brussel 1929), pp. 290-291. In dit verband citeerde hij Edward Anseele: "L'ajusteur est beaucoup mieux rémunéré que l'ingénieur", *Ibidem*, p. 291.
- 76 Zie: "Comment je devins l'ami de Maeterlinck", *Ibidem*, pp. 233-263 en M. Maeterlinck, 'Préface', in: G. Harry, *Mes mémoires. Tome I. Chapitre liminaire* (Brussel 1927), pp. I-VIII.
- 77 R.O.J. van Nuffel, 'Inventaire des documents du Cabinet M. Maeterlinck IV', in: *Annales de la Fondation Maurice Maeterlinck*, 4 (1958) p. 37. In het kabinet Maeterlinck worden 200 brieven bewaard die hij schreef aan Gérard Harry.
- 78 Na zijn tussenkomsst werkten ook Albert Guéquier en Lucien de Busscher (de drijvende krachten achter het tijdschrift *Le Réveil*, zie verder) geregeld mee aan de literaire bijlagen van *L'Indépendance Belge*. Zie: *Ibidem*, p. 48.
- 79 E. Meuwissen, 'Le Petit Bleu de Gérard Harry (1894-1908)', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 15 (1984) pp. 137-164.
- 80 Voor de herinneringen van Garnir, zie: G. Garnir, *Souvenirs d'un journaliste* (Brussel 1959), 82 p.
- 81 Hij stond onder meer in voor een culturele kroniek, zie: J. Hunin, *Het enfant terrible Camille Huysmans, 1871-1968* (Amsterdam 1999), p. 58. Hij ziet zijn medewerking als het "levende bewijs van de samenwerking tussen liberalen en socialisten", *Ibidem*, p. 60. Ik kom daar verder op terug.
- 82 Rapport van de Duitse zaakgelastigde in Brussel, in: J. Willequet, *Documents pour servir à l'histoire de la presse belge, 1887-1914*, p. 42.
- 83 E. Meuwissen, 'Le Petit Bleu de Gérard Harry (1894-1908)', p. 145.
- 84 G. Rency, 'La critique littéraire en Belgique', in: *Notre Pays*, (1920) pp. 29-30 en G. Rency, *Souvenirs de ma vie littéraire* (Brussel 1940), p. 82.
- 85 *Le Petit Bleu* werd wel betoelaagd door Kongo Vrijstaat. E. Meuwissen, 'Le Petit Bleu de Gérard Harry (1894-1908)', pp. 156-161.
- 86 Voor een bespreking van dit werk, zie: H. Vandevoorde, 'Nawoord', in: *Georges Rodenbach. De beiaardier* (Antwerpen 2003), pp. 285-300.
- 87 Voor *Le Patriote*, zie: P. Stéphany, *La libre Belgique: histoire d'un journal libre (1884-1996)* (Louvain-la-Neuve 1996), 576 p.
- 88 H. Gaus, 'Literatuur en Kunst, 1844-1895', in: D.P. Blok en W. Prevenier (eds.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (Haarlem 1977), p. 198.
- 89 M. Gauchez, 'Les journalistes belges écrivains', in: *La presse: livre commémoratif. De pers: gedenkboek* (Brussel 1949), pp. 53-98.
- 90 F. van den Bosch 'Le journalisme et la littérature', in: *Les lettres et la vie* (Brussel 1912), p. 199.
- 91 Dit toneelstuk was voor hem de aanleiding om lid te worden van de SACD.
- 92 Herman Teirlinck aan Herman Robbers, juni 1909 (AMVC, R 544 (B2), nr. 118738/2).
- 93 In de biografieën van Teirlinck wordt 1906 als beginjaar gegeven van zijn werk als correspondent voor het *Algemeen Handelsblad* (voor synthese, zie: R. Vervliet, 'Teirlinck, Herman', in: *NEVB*, pp. 3050-3051). Deze brieven spreken dit tegen. Hij werd pas in 1909 vast correspondent.
- 94 Herman Teirlinck aan Herman Robbers, juni 1909 (AMVC, R 544 (B2), nr. 118738/3a).
- 95 Zie o.m. B. de Volder, *Paul Gustave Van Hecke: leven en werk* (Gent 1983), 269 p. [OLV]. Van Hecke werd in 1885 geboren in Gent en groeide op in een socialistisch arbeidersmilieu. Hij ontpopte zich als een artistieke duizendpoot en was actief als schrijver, journalist, acteur, regisseur en kunstcriticus. Van Hecke speelde na de Eerste Wereldoorlog een niet onbelangrijke rol in de verspreiding en aanvaarding van de expressionistische en vooral surrealistische schilderkunst.
- 96 G. Vanschoenbeek, *De wortels van de sociaaldemocratie in Vlaanderen. 'Le monde socialiste gantois' en de Gentse socialisten vóór de Eerste Wereldoorlog* (Gent 1992), p. 822. [ODV].
- 97 Paul-Gustave van Hecke aan Emmanuel de Bom, 27 april 1909 (AMVC, H 3832, nr. 103518/7). Als toneelspeler was hij onder meer actief in de Vlaamsche vereniging voor toneel- en voordrachtskunst, in 1909 opgericht door Oscar de Gruyter. De vereniging was een expliciet instrument voor volksverheffing en betekende een radicale breuk met het burgerlijke schouwburgtoneel.
- 98 Paul-Gustave van Hecke aan Emmanuel de Bom, 1 mei 1909 (AMVC, H 3832, nr. 103518/41).

- 99 Lodewijk van Deyssel aan August Vermeylen, 4 mei 1908 (AMVC, D 398, nr. 117563/9).
- 100 P. van Dungen, *Milieu de presse et journalistes en Belgique (1828-1914)* (Brussel, 2005) 562 p. Voor Frankrijk, zie: C. Delporte, *Les journalistes en France (1880-1950): naissance et construction d'une profession* (Parijs 1999), 449 p.
- 101 Niet iedereen is het hierover eens. Denis Ruellan situeert de opkomst en de legitimatie van de professionele journalistiek in Frankrijk tijdens het interbellum. D. Ruellan, 'Groupe professionnel et marché de travail du journalisme', in: *Réseaux* (1997), www.enssib.fr/autres-sites/reseaux-cnet/81/08-ruell.pdf (oktober 2005). Ik ben het hier niet mee eens. Wat in het interbellum kan worden waargenomen is niet meer dan een bestendiging van een evolutie die al langer ingezet was en al voor de Eerste Wereldoorlog tot volle wasdom was gekomen.
- 102 C. Charle, *Les intellectuels en Europe au XIXe siècle: essai d'histoire comparée* (Parijs 1996), p. 240. De Duitse vereniging was een samenvoeging van 18 bestaande verenigingen met als doel de sociale belangen van auteurs en journalisten ("der Standesgenossen") te verdedigen. In de praktijk hadden ze dezelfde strijdpunten als andere Europese beroepsverenigingen: de bescherming van het auteursrecht, en van algemene beroepsbelangen ("allgemeiner Standesfragen"), zie: D. Schuster, *Chronologie der deutschen Gewerkschaftsbewegung von den Anfängen bis 1918* (Bonn 2000). Elektronische editie Frederich Elbert Stiftung, <http://library.fes.de>.
- 103 Omzendbrief Arthur Goemaere, 24 oktober 1885, in: 'Fondation de l'association de la presse belge', in: *Association de la presse belge, 1885-1892* (Antwerpen 1892), pp. 6-8.
- 104 *Ibidem*, p. 15.
- 105 Art. 8: "...il faut appartenir à un journal d'au moins un an d'existence si le journal est un quotidien, et deux ans s'il n'est pas quotidien, et y collaborer assidûment et avec rémunération".
- 106 Dit is de centrale these in: C. Delporte, *Les journalistes en France (1880-1950)*, passim.
- 107 'Fondation de l'association de la presse belge', pp. 19-22 en 'L'association de la presse belge', in: *Répertoire général de la presse belge* (Brussel 1895), pp. 7-9.
- 108 'Société coopérative de l'Association de la presse Belge. Statuts', in: *Ibidem*, pp. 9-12.
- 109 Huub Wijffes gaat ervan uit dat in België "veel minder journalisten werkzaam waren" en besluit dat de organisatiegraad in Nederland lager lag dan in België. H. Wijffes, *Journalistiek in Nederland, 1850-2000. Beroep, cultuur en organisatie* (Amsterdam 2004), p. 76. In België waren er in 1908 exact 68 kranten die dagelijks verschenen en een eigen redactie hadden (waarvan 14 Nederlandstalige), tegenover 70 in Nederland. *Ibidem*, p. 558 en 'La presse quotidienne de Belgique', in: *Annuaire Illustré de la Presse Belge*, (1908) pp. 100-136.
- 110 Dit was onder meer ook het geval in Engeland, zie: M. Hampton, 'Defining journalists in late-nineteenth century Britain', in: *Critical Studies in Media Communication*, 22 (2005) pp. 149-152.
- 111 De bestuursvergaderingen van de Afdeling Vlaanderen (waarvan de verslagen bewaard zijn) zijn een aaneenschakeling van besprekingen over de organisatie van activiteiten (UGent, Vakgroep Nieuwste Geschiedenis, Archief van de APB-section des Flandres, schenking aan prof. dr. R. van Eenoo).
- 112 Voor een reeks bijdragen over de vele facetten van zijn leven, zie: M. Bots en R. Desmed, *Vader Hoste* (Gent 1989), 131 p.
- 113 Hij had volgens zijn zoon ook een bijzonder losse band met de journalisten die hij tewerkstelde. Zie: D. Lambrette, *Le journal La Meuse, 1855-1955* (Leuven/Parijs 1969), p. 54.
- 114 Bijvoorbeeld Georges Lorand (cf. infra), zie: J.-L. de Paepe, *La Réforme: organe de la démocratie libérale, 1884-1907* (Leuven 1972), pp. 131-133 en p. 153.
- 115 C. Camps, *Monografie van La Flandre Libérale (1874-1899)* (Gent 1977), bijlagen pp. IV-V. [OLV]
- 116 D. D'hondt, *La Flandre Libérale (1900-1920)* (Gent 1978), pp. 33-34.
- 117 P. van Dungen, *Milieu de presse et journalistes en Belgique*, p. 432.
- 118 R. Aerts, 'Het tijdschrift als culturele factor en als historische bron', in: *Groniek*, 30 (1996) p. 176 en C. Charle, *Le siècle de la presse: 1830-1939* (Parijs 2004), pp. 184-185.
- 119 'L'Union de la Presse Belge', in: *Répertoire général de la Presse Belge* (Brussel 1895), pp. 1-5.
- 120 'Union de la Presse Périodique Belge', in: *La Presse Universelle*, 1 (1897) 2, pp. 41-43.
- 121 *Idem*, 4 (1900) 1, p. 148.

- 122 Ook op lokaal niveau waren er weinig problemen. De verslagen van de Gentse afdeling werden beurtelings in het Frans en in het Nederlands opgesteld (UGent, Vakgroep Nieuwste Geschiedenis, Archief van de APB-section des Flandres).
- 123 Zie: 'Historiek AVBB/VJJ', www.agjpb.be/vvj/vereniging_detail.php?subcategorie=historiek (november 2005).
- 124 'Association des journaux Périodiques Belges', in: *Répertoire général de la Presse Belge* (1904) pp. 45-47.
- 125 Ook de Union de la Presse Périodique Belge bestaat vandaag nog altijd.
- 126 'Statuts du syndicat de la presse d'information, révisés en Assemblée générale du 24 décembre 1898', in: *Répertoire général de la Presse Belge* (Brussel 1904), pp. 21-24.
- 127 Informatie over de aanleiding voor de oprichting zie: H. Lejeune, 'La Naissance de l'Union de la Presse Théâtrale', in: *Annuaire Officiel de la Presse Belge 1837-1838*, pp. 235-237. De samenwerking kunst- en literatuurcritici werd geformaliseerd in 1930 en was een onderafdeling van de Fédération Internationale de la Critique, op haar beurt een onderafdeling van de Coopération des Travailleurs Intellectuels. Zie: G. Sapiro, 'Entre individualisme et corporatisme: les écrivains dans la première moitié du XXe siècle', in: S. Kaplan en P. Minard (eds.), *La France, malade du corporatisme? XVIIIe-XXe siècles* (Parijs 2004), pp. 1898-290.
- 128 'Extraits des procès-verbaux des séances de la section des Flandres de L'Association de la Presse Belge. Séance du 7 mars 1893', pp. 1-11 (UGent, Vakgroep Nieuwste Geschiedenis, Archief van de APB-section des Flandres).
- 129 'Section bruxelloise fondée en 1888', in: *Répertoire général de la Presse Belge* (Brussel 1895), p. 17.
- 130 Omzendbrief Charles Tardieu, voorzitter van de APB, 12 april 1894 (UGent, Vakgroep Nieuwste Geschiedenis, Archief van de APB-section des Flandres).
- 131 'Cercle de la presse du littoral. Union des correspondants de journaux quotidiens belges et étrangers', in: *Ibidem*, pp. 31-32.
- 132 In de *Annuaire illustré de la Presse Belge* van 1910 worden ze niet meer vermeld.
- 133 C. Tardieu, 'Rapport au comité général', in *Annuaire de la Presse Belge*, (1899) pp. 97-107.
- 134 'Dispositions approuvées par l'Assemblée générale du 19 avril 1914', in: *Annuaire Officiel de la Presse Belge 1929-1930*, p. 65.
- 135 C. Charle, *Le siècle de la presse: 1830-1939* (Parijs 2004), pp. 150-151. Er werden beroepsverenigingen opgericht van onder meer republikeinse en monarchistische journalisten.
- 136 H. Wijffjes, *Journalistiek in Nederland, 1850-2000*, p. 26.
- 137 G. Vanschoenbeek, *Novecento in Gent de wortels van de sociaaldemocratie in Vlaanderen* (Antwerpen 1995), pp. 241-242.
- 138 'Zitting van 20 november 1908' (UGent, Vakgroep Nieuwste Geschiedenis, Archief van de APB-section des Flandres).
- 139 Zij waren ook aanwezig op vergaderingen en activiteiten. Voor een ledenoverzicht van de Gentse afdeling, zie: J. de Ceuster, *De professionalisering van de Belgische journalistiek*, pp. 47-55.
- 140 'L'Association de la presse belge, son XXVe anniversaire', in: *Annuaire Officiel de la Presse Belge 1910-1911*, p. 42. 'Historique', in: *Annuaire de la Presse Belge*, (1933) p. 40.
- 141 R. Tack, 'La section Bruxelloise de l'Association générale de la presse belge', in: *La Presse-De pers* (Brussel 1949), p. 8.
- 142 'Statuts adoptés en assemblée générale à Bruxelles, le 21 novembre 1904', in: *Annuaire Officiel Illustré de la Presse Belge, 1re année* (Brussel 1908), p. 65.
- 143 'Association des journalistes catholiques', in: *La Presse Universelle*, 2 (1898) p. 132.
- 144 'Statuts adoptés dans l'assemblée générale des fondateurs le 23 janvier 1910', in: *Annuaire Officiel Illustré de la Presse Belge, 1910-1911* (Brussel 1910), pp. 58-60.
- 145 'Syndicat des journalistes socialistes de Belgique, statuts adoptés le 15 novembre 1925', in: *Annuaire Officiel de la Presse Belge*, (1930) p. 125.
- 146 G. Candar, 'Jaurès et les journalistes socialistes', in: M. Rebiérioux en G. Candar (eds.), *Jaurès et les intellectuels* (Parijs 1994), pp. 63-76.

- 147 *Ibidem*, p. 127.
- 148 Nog voor de oprichting van de Franse Cercle de la Librairie in 1847, hadden Parijse boekhandelaars in 1829 de wens uitgedrukt te kunnen beschikken over een eigen lokaal. Tot dan vergaderden ze in leeskabinetten “mais ils ont cru de la dignité de leur profession d’avoir à eux un local vaste et disposé convenablement”. Geciteerd in: M. Agulhon, *Le cercle dans la France bourgeoise, 1810-1848: étude d’une mutation de sociabilité* (Parijs 1977), p. 55.
- 149 L. Mallié, ‘Rapport’, in: *Annuaire de la Presse Belge*, (1901) p. 90. Er was nog een ander wetsartikel dat de APB in de ban hield. Het belangrijke artikel 1382 van het Burgerlijk Wetboek verplicht degene door wiens schuld, hoe gering ook, aan een ander schade wordt veroorzaakt, deze te vergoeden. Zie: ‘Deel 2: De pers. Hfdst. 1: Journalisten. Afd. 2: Recht en deontologie. 1: De juridische normen’, in: *Vademecum pers en gerecht*. www.pers-gerecht.be (november 2005) en B. Hansez, ‘Een orde van journalisten?’, in: *Jura Falconis* (2001), s.p. Zie: www.law.kuleuven.ac.be/jura/ (november 2005).
- 150 ‘Année sociale’, in: *Annuaire de la Presse Belge*, (1900) pp. 66-67.
- 151 G. des Essarts, ‘Rapport’, in: *Annuaire de la Presse Belge*, (1914) p. 70.
- 152 ‘Union professionnelle de la presse belge’, in: *Annuaire de la Presse Belge*, (1914) pp. 70-103.
- 153 Van Dungen spreekt in dit verband van “convergences internationales”: P. van Dungen, *Milieux de presse et journalistes en Belgique*, p. 405.
- 154 M. Hampton, ‘Journalists and the “professional ideal” in Britain: the Institute of Journalists, 1884-1907’, in: *Historical Research*, 72 (1999) pp. 183-201 en M. Hampton, ‘Defining journalists in late-nineteenth century Britain’, in: *Critical Studies in Media Communication*, 22 (2005) pp. 138-155.
- 155 ‘Les congrès de presse’, in: *Annuaire de la Presse Belge*, (1899) pp. 117.
- 156 Een aantal Engelsen richtte in 1896 de British International Association of Journalists op. Zij geloofden wel in internationale samenwerking, zie: W. Layton, ‘Rapport de la conférence de l’Institute of journalists à Dublin’, in: *Annuaire de la Presse Belge*, (1906) pp. 84-99.
- 157 De eerste Ecole Supérieure du Journalisme in Parijs ging van start in 1899. Een jaar later werd het een onderdeel van de Ecole des Hautes Etudes Sociales. Een van de lesgevers was Jules Claretie, de voorzitter van de SGDL, zie: C. Delporte, *Histoire du journalisme et des journalistes en France*, p. 40.
- 158 ‘Rapport du congrès international de Berne’, in: *Annuaire de la Presse Belge*, (1903) p. 83.
- 159 ‘Institut pour journalistes de Belgique’, in: *Annuaire de la Presse Belge*, (1921) pp. 110-113.
- 160 In 1909 werd aan de Parijse universiteit een doctoraalproefschrift met deze titel verdedigd. De promovendus dichtte in de toekomst een belangrijke rol toe aan syndicaten van journalisten en was ook het idee van een collectieve arbeidsovereenkomst genegen. M. Buzot, *Les droits et obligations des directeurs de journaux vis-à-vis des journalistes* (Parijs 1909), 160 p.
- 161 G. des Essarts, ‘Rapport’, in: *Annuaire de la Presse Belge*, (1914) p. 66.
- 162 Geciteerd in: M. Hanotiau, ‘Les journalistes sont-ils des employés?’, in: *Journal des tribunaux du travail*, (1972), 19 p.
- 163 ‘Année sociale’, in: *Annuaire de la Presse Belge*, (1900) pp. 77-79.
- 164 ‘Le congrès international de Berlin 1908’, in: *Annuaire Officiel Illustré de la Presse Belge*, (1910) pp. 216-220.
- 165 Het centrale consigne van de journalist was “la vérité, rien que la vérité”. Er werd onder meer vermeld dat de journalist zijn bronnen diende te toetsen aan een andere bron. Zie: ‘Gazettes et Gazetiers’, in: *Annuaire Illustré de la Presse Belge*, (1908) pp. 97-99.
- 166 Meer bepaald in 1921. “Le conseil de discipline de l’association de la presse belge statue sur les faits contraires à la dignité professionnelle ou à la confraternité.” Zie onder meer: ‘Conseil de discipline’, in: *Annuaire Officiel de la Presse Belge*, (1930) p. 79.
- 167 P. Deltour, ‘Journalistieke zelfregulering in een modern kledje: de Vlaamse Raad voor de Journalistiek’ (2003), pp. 1-11. Zie: www.agjpb.be/vvj (november 2005).
- 168 Nog voor de oorlog verwaterde de werking van deze nieuwe Union. Het zou tot 1926 duren vóórleer opnieuw een Fédération Internationale des Journalistes werd opgericht. Wellicht had dit te maken met de weigering van Fransen en Belgen om met de Duitsers samen te werken. H. Wijffjes, *Journalistiek in Nederland, 1850-2000*, p. 209.

- 169 'Rapport du délégué au Bureau central des associations de presse', in: *Annuaire de la Presse Belge*, (1909) p. 75.
- 170 N. Racine, 'Le Pen Club international ou la solidarité entre écrivains (1945-1986)', in: J. Gotovitch en A. Morelli (eds.), *Les solidarités internationales. Histoires et perspectives* (Brussel 2003), pp. 153-163.
- 171 M. Martin, 'Les journalistes, un nouveau milieu professionnel', in: M. Rebérioux en G. Candar (eds.), *Jaurès et les intellectuels* (Parijs 1994), p. 57.
- 172 P. Hymans, 'L'esprit public et la presse Belge', in: *Annuaire Illustré de la Presse Belge*, (1908) p. 14.
- 173 Dit onderzoek wordt gestuurd door de Groupe de Recherche des Intellectuels, onder het voorzitterschap van Michel Trebitsch en Nicole Racine (www.ihtp.cnrs.fr/Trebitsch/grhi.html, november 2005). Zij schreven volgend standaardwerk: M. Trebitsch en N. Racine, *Sociabilités intellectuelles. Lieux, milieux, réseaux* (Parijs 1992), 220 p. Christophe Charle is de gangmaker van het internationaal comparatief onderzoek.
- 174 P. Bourdieu, 'Universal corporatism: the role of the intellectuals in the modern world', in: *Telos*, 81 (1989) pp. 99-110
- 175 C. Kurzman en L. Owens, 'The sociology of intellectuals', in: *Annual Review of Sociology*, 28 (2002) pp. 63-90.
- 176 P. Aron, 'La vie intellectuelle en Belgique à la fin du XIXe siècle', in: *Les prémisses du Mundaneum. Cent ans de l'Office international de bibliographie* (Bergen 1995), pp. 17-32; M. Qaeghebeur en M. Rebérioux, 'Intellectuels en Belgique et en France: "piliers", citoyeneté, état', in: *Le mouvement social*, (1997) pp. 89-115 en P. Aron, 'Jaurès en Belgique', in: M. Rebérioux en G. Candar (eds.), *Jaurès et les intellectuels* (Parijs 1994), pp. 267-278.
- 177 *Ibidem*, p. 277. Een goed voorbeeld is de Landdag in februari 1897. Intellectuelen van alle strekkingen (ook 'vulgarisateur' Anseele) zetten toen een orgelpunt op de campagne die voorafging aan de goedkeuring van de Gelijkheidswet, zie: G. Deneckere, 'Nieuwe geschiedenis van België, 1878-1905', in: *Nieuwe geschiedenis van België, 1830-1905*, pp. 632-633.
- 178 Prospectus *La Belgique Artistique et littéraire. Revue nationale du mouvement intellectuel*, oktober 2005 (UGent, Fonds vB, 11 J 18). Het tijdschrift wordt in het derde hoofdstuk grondig besproken.
- 179 'Banquet du xe anniversaire de la Jeune Belgique', in: *La Jeune Belgique*, (1891) pp. 97-100.
- 180 De andere leden in 1907 waren de juristen Alexandre Braun, Charles de Jongh, Paul Otlet en Octave Maus, de beeldend kunstenaars James Ensor, Emile Claus, Henri de Groux, Léon Frédéric, Victor Rousseau en Charles Vanderstappen, de componist Erasme Raway, de architect Victor Horta en de auteurs/journalisten Georges Virrès, Maurice Maeterlinck, Emile Verhaeren, Camille Lemonnier, Georges Eekhoud, Gustave van Zype, Eugène Demolder en Maurice des Ombiaux. Marie Closset (die schreef onder het pseudoniem Jean Dominique) was het enige vrouwelijke lid. De bestuursleden waren Jacques des Cressonnières, Léon Hennebicq en Charles Gheude, drie juristen en vertrouwelingen van Edmond Picard. ('Le Prix Nobel 1908', in: *La Fédération Artistique*, 30 augustus 1908. De Académie had Emile Verhaeren en Maurice Maeterlinck voorgedragen voor de Nobelprijs).
- 181 G. Leroy, *Batailles d'écrivains. Littérature et politique, 1870-1914* (Parijs 2003), pp. 278-281. Onder meer Charles Péguy klaagde de wantoestanden in Afrika aan.
- 182 Vandervelde meende dat de inwoners van Congo gebaat waren bij een Belgische annexatie. De BWP meende prioriteit te moeten geven aan de Belgische arbeiders. Zie: G. Vanthemsche, 'De Belgische socialist en Congo 1895-1960', in: *Brood en Rozen*, 4 (1999) pp. 31-66.
- 183 Via Carton de Wiart (een fervent monarchist en broer van een koloniaal) bereikte de antiekoloniale propaganda, de leestafel van Leopold II. Het waren geen humanitaire redenen die ten grondslag lagen aan zijn visie dat Congo door België moest worden geannexeerd. Zie: H. de Smaele, *Henry Carton de Wiart: aristocraat en christen-democraat (1895-1905)* (Leuven 1992), p. 81 en J. de Maeyer, *Arthur Verhaegen (1847-1917). De rode baron* (Leuven 1994), pp. 467-469.
- 184 H. Dons, 'La presse belge depuis la révolution', in: *Annuaire de la Presse Belge*, (1933) p. 14.
- 185 Voor het belang van stakingen en straatagitatie bij de uitbreiding van het stemrecht, zie: G. Deneckere, *Sire, het volk mort: sociaal protest in België, 1831-1918* (Antwerpen 1997), pp. 262-363.
- 186 P. Hymans, 'L'esprit public et la presse Belge', in: *Annuaire Illustré de la Presse Belge*, (1908) pp. 12-14.

- 187 Voor Gérard Leclerc is het vage onderscheid tussen beide categorieën een verplichte stap in de analyse van de intellectueel. G. Leclerc, *Sociologie des intellectuels*, p. 49.
- 188 Over de evolutie van het begrip 'massa' en de negatieve connotaties, zie: I. Cieraad, *De elitaire verbeelding van volk en massa een studie over cultuur* (Muiderberg 1988), 162 p.
- 189 Geciteerd in: G. Deneckere, 'Nieuwe geschiedenis van België, 1878-1905', p. 652.
- 190 *Ibidem*, p. 657.
- 191 'Allocution de M. Gustave Lemaire', in: *Annuaire de la Presse Belge*, (1902) pp. 77-79.
- 192 'Statuts de L'union professionnelle de la presse', in: *Répertoire général de la Presse Belge*, (1904) pp. 33-41.
- 193 De toelichtingsnota bij de statuten begon met een schets van de erbarmelijke maatschappelijke status van 'de journalist'. 'Union professionnelle de la presse', in: *La Presse universelle*, 7 (1903) pp. 6-8.
- 194 M. Rebérioux, 'Politique et société dans l'histoire de la Ligue des droits de l'homme', in: *Le Mouvement Social*, (1998) p. 26.
- 195 H. Serry, *Naissance de l'intellectuel catholique* (Parijs 2004), pp. 54-56.
- 196 W.E. Perry, *Remembering Dreyfus: The Ligue des droits de l'homme and the making of the modern french human rights movement* (Chapel Hill 1998), pp. xvii-xviii.
- 197 *Livre d'hommage des lettres françaises à Emile Zola* (Brussel 1898), 256 p.
- 198 Zie onder meer: J. Stengers, 'La Belgique et l'Affaire Dreyfus', in: *Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques de l'Académie Royale de Belgique*, 6 (1995) pp. 69-105.
- 199 Voor een situering van de Dreyfusaffaire in de Belgische belle époque, zie: G. Deneckere, 'Nieuwe geschiedenis van België, 1878-1905', pp. 651-657.
- 200 Zie: H. de Smaele, *Henry Carton de Wiart: aristocraat en christen-democraat*, p. 38 en p. 272.
- 201 *Livre d'hommage des lettres françaises à Emile Zola*, p. 64.
- 202 Charles van Lerberghe aan Albert Mockel, 18 februari 1898, geciteerd in: R. Debever en R. Mortier, *Lettres à Albert Mockel (1887-1906)* (Brussel 1986), p. 208. Zie ook: R. Galand, 'Charles Van Lerberghe et le procès Zola', in: *Bulletin de l'Académie Royale de Langue et Littérature Françaises*, 42 (1964) pp. 187-208 en R. Trousson, *Charles Van Lerberghe, le poète au crayon d'or* (Brussel 2001), pp. 176-180. Dat de symbolist Van Lerberghe zich als de meest geëngageerde schrijver manifesteerde is perfect te verklaren. Hij was naar Brussel verhuisd en studeerde aan de Brusselse universiteit. Hij kwam in de invloedssfeer van prominente vrijzinnige intellectuelen als E. Monseur en H. Pergameni, zie: J. Detemmerman, 'Charles Van Lerberghe à l'université libre de Bruxelles', in: J. Herman (ed.), *Littératures en contact. Mélanges offerts à Vic Nachtergaele* (Leuven 2003), pp. 123-134.
- 203 Teirlinck staat tussen een lange lijst van de Brusselse Cercle Universitaire. Ook in Gent was hij net zoals zijn vader actief in Franstalige studentenkringen (UGent, Fonds VB, 1 B 29). In de *Almanach de l'Université de Gand* verschenen in 1899 een novelle en in 1900 een aantal gedichten van zijn hand.
- 204 Geciteerd in: F. Ringelheim, *Edmond Picard: jurisconsulte de Race*, pp. 91-92.
- 205 G. Thirion, *La fondation de la Ligue Belge des Droits de l'Homme. Consécration d'idées humanistes. Etude axée sur les relations qu'entretenaient ses différents membres avec le monde culturel artistique* (Brussel 2001), 112 p. [OLV]
- 206 Voor Monseur, zie: A. Despy-De Meyer, 'Monseur, Eugène', in: *NBN*, 1 (1988) pp. 275-277.
- 207 Omzendbrief 19 december 1899 (Mundaneum, Papiers Henri La Fontaine, HLF 082). De eerste omzendbrieven werden ook ondertekend door Fernand Cocq (1861-1940), advocaat en liberaal politicus, Emile van Praag (een handelaar) en Georges Petré.
- 208 'Projet de statuts', 15 januari 1901 in *Ligue Belge des droits de l'homme. Exposé de projet* (Brussel 1901) 4 p. (Mundaneum, Papiers Henri La Fontaine, HLF 082).
- 209 Voor deze periode uit Huysmans' lange leven, zie: J. Hunin, *Het enfant terrible Camille Huysmans, 1871-1968*, pp. 61-65.
- 210 Het instituut was aangehecht aan de Université Nouvelle. A. Despy-Meyer, 'Un laboratoire d'idées: l'Université nouvelle de Bruxelles (1894-1914)', in: G. Kurgan-van Hentenryk (ed.), *Laboratoires et réseaux de diffusion des idées en Belgique (XIXe-XXe siècles)* (Brussel 1994), pp. 51-54.

- 211 De andere bestuursleden waren journalist en socialistisch politicus Franz Fischer (1875-1949), advocaat en liberaal politicus Alphonse Huisman-van den Nest (1869-1937), auteur en arbeidsrecht-specialist Ernest Mahaim (1865-1938), Emile van Praag, George Petré, Eugène Monseur en Ernest Rousseau.
- 212 Rousseau was de zwager van Théo Hannon en was onder meer bevriend met James Ensor en Elisée Reclus. Zijn jongere vrouw (de zus van Hannon) was de “onbereikbare liefde” en muze van Ensor, zie: D. Lesko, *James Ensor: the creative years* (Princeton 1985), 173 p.
- 213 J. Stengers, ‘La Belgique et l’Affaire Dreyfus’, in: *Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques de l’Académie Royale de Belgique*, 6 (1995) p. 101.
- 214 Behoudens het voorlopige bestuur werd uitgepakt met 68 personen die zich aanmeldden als lid, zie: ‘Premiers adhérents’, omzendbrief 21 februari 1901 (Mundaneum, Papiers Henri La Fontaine, HLF 082).
- 215 Voor de Frans-Belgische samenwerking, zie: J. Lalouette, ‘Approche comparative de la libre pensée belge et française’, in: M. Quaghebeur en N. Savy (eds.), *France-Belgique (1848-1914). Affinités-ambiguïtés* (Brussel 1997), pp. 67-86.
- 216 *Congrès de la libre pensée à Rome, 1904: compte-rendu officiel* (Gent 1905), p. 1, zie ook: H. Hasquin, *Histoire de la laïcité principalement en Belgique et en France* (Brussel 1979), 333 p. De federatie wordt soms aangeduid met L’Internationale de la Libre Pensée. De link met de ‘andere’ Internationale is duidelijk.
- 217 ‘Pour les droits de l’homme’, in: *Le Peuple*, 22 april 1901.
- 218 H. van Velthoven en G. van Goethem, ‘Terwange, Modest’, in: *NEVB*, p. 3056. Terwange was ook actief in de internationale vrijdenkersfederatie.
- 219 *Ligue Belge des droits de l’homme. Exposé de projet*, p. 3.
- 220 *Idem*, p. 4.
- 221 Artikel 13, ‘Projet de statuts’.
- 222 *Ibidem*, p. 1.
- 223 Op de eerste feministische golf en het stemrecht voor vrouwen kom ik terug in het volgende hoofdstuk.
- 224 Zie hiervoor: *Liber Memorialis des fêtes du Cinquantenaire de la fondation de la Libre Pensée de Bruxelles* (Brussel 1913), pp. 43-44 en S. Vergara, *Le culte de Francisco Ferrer en Belgique* (Brussel 1986), pp. 124-143. Zie ook: <http://www.laic.org/cat/fig/monument/monument.htm> (maart 2006).
- 225 J. Moulaert, *Anarchie, que ton règne arrive. De anarchistische beweging in België 1880-1914*, pp. 342-345 en J. Moulaert, *Ontwaking en De Kapel* (Leuven 1979), pp. 381-386. [OLV]
- 226 W. Ressler en B. Suykerbuyk, *Dynamiet voor de sultan: Carolus Eduard Joris in Konstantinopel* (Antwerpen 1997), 194 p.
- 227 Voor een uitgebreide biografie, zie: *Ibidem*, pp. 13-41.
- 228 Het doel van deze naamloze vennootschap was de verspreiding van Nederlandstalige literatuur in Vlaanderen. Aanvankelijk lag de nadruk vooral op de import uit Nederland, zie: L. Simons, *Geschiedenis van de uitgeverij in Vlaanderen. Deel 1: de negentiende eeuw* (Tielt 1984), pp. 145-155.
- 229 Clémenceau zou tijdens de vredesconferentie van Versailles (1919) wel de beloften breken die hij aan de Armeniërs gedaan had. Zie: R. Suny, ‘Religion, ethnicity, and nationalism: Armenians, Turks, and the end of the Ottoman Empire’, in: O. Bartov en P. Mack (eds.), *In god’s name. Genocide and religion in the twentieth century* (Oxford 2001), pp. 23-61 en A. Yair, ‘Zionist and Israeli attitudes toward the Armenian genocide’, in: *Ibidem*, p. 269.
- 230 Zie: Ph. Oriol, *Bernard Lazare, anarchiste et nationaliste juif* (Parijs 1999), p. 13 en *passim*.
- 231 Geciteerd in: W. Ressler en B. Suykerbuyk, *Dynamiet voor de sultan*, p. 20.
- 232 In Frankrijk hebben socialistische, republikeinse en rechts-katholieke politici zich voor de Eerste Wereldoorlog overigens samen het lot van de Armeniërs aangetrokken.
- 233 Georges Lorand aan Catharina Joris, 4 september 1905 (geciteerd in: *Ibidem*, p. 77).
- 234 André Mater aan Georges Lorand, 20 december 1905 (in: W. Ressler en B. Suykerbuyk, *Dynamiet voor de sultan*, p. 90).

- 235 Christian Cornelissen aan Victor Ressler, 19 oktober 1907 (*Ibidem*, pp. 160-181).
- 236 E. de Bom, *De zaak Edward Joris* (Antwerpen 1906), pp. 8-9.
- 237 *Ibidem*, p. 15.
- 238 *Ibidem*, p. 23.
- 239 W. Ressler en B. Suykerbuyk, *Dynamiet voor de sultan*, p. 86.
- 240 Het gaat wel degelijk om Pieter de Bruyne en niet om Camiel de Bruyne (*Ibidem*, p. 24).
- 241 E. de Bom, *De zaak Edward Joris*, p. 11.
- 242 De bijeenkomst ging door in de Brasserie Flamande, tevens de locatie waar in 1899 de eerste bijeenkomst georganiseerd werd die leidde tot de oprichting van de Ligue.
- 243 Niet te verwarren met Juliaan Delbeke (1859-1919), eveneens katholiek parlamentslid, toneelacteur en lid van de vvl.
- 244 Deze opinie formuleerde hij in een polemiek met Karel van de Woestijne, gepubliceerd in de *Vlaamse Gazet*, 23 november 1908. Gereproduceerd in: E. Willekens, *Schrijverderwijs*, pp. 56-66.
- 245 Zie: R. de Schryver, 'Castillon, Léonce du', in: *NEVB*, pp. 690-691 en J. de Maeyer, *Arthur Verhaegen* (1847-1917). *De rode baron*, pp. 302-303. Na de Eerste Wereldoorlog vergleed hij naar de Groot-Belgische beweging van Pierre Nothomb.
- 246 En dit tot ongenoegen van de 'echte' anarchisten. Zie: J. Moulaert, *Anarchie, que ton règne arrive*, p. 343.
- 247 Victor Ressler aan Lode Baekelmans, 4 maart 1907 (AMVC, R 243, nr. 128354/22).
- 248 Jan Moulaert, *Anarchie, que ton règne arrive*, p. 271 en *passim*.
- 249 Georges Lorand aan Victor Ressler, 23 december 1907 (W. Ressler en B. Suykerbuyk, *Dynamiet voor de sultan*, p. 164).
- 250 *L'Etoile Belge*, 8 januari 1906. De verslaggever maakt gewag van duizend aanwezigen. Geciteerd in: *Ibidem*, p. 24.
- 251 In het fonds Vliegende Bladen wordt een tweetalige omzendbrief bewaard waarin Bruggeman de Gentenaars oproept zich aan te sluiten bij de lokale afdeling. De brief, met het eerste artikel uit de statuten, is niet gedateerd (UGent, Fonds VB, II L 63).
- 252 Zie onder meer: *Dubbele wegwijzer 1915* (Gent 1915), p. 428. In 1915 woonde Limbosch nochtans niet langer in Gent, maar in Sint-Genesius-Rode (zie verder).
- 253 Edward Joris aan Raymond Limbosch, 30 november 1911 (AML, ML 2021/261).
- 254 J. Jurt, 'Zur Geschichte der Intellektuellen in Frankreich', in: *Internationales Archiv für Sozialgeschichte der Deutschen Literatur*, 24 (1999) pp. 234-152.
- 255 J. Moulaert, 'Kunst, anarchisme en socialisme in het fin de siècle', in: H. Vandevoorde en D. Gulentops (eds.), *Anarchisten rond Emile Verhaeren* (Brussel 2005), p. 31.
- 256 P. Aron, *Les écrivains belges et le socialisme (1880-1913)*, p. 219.
- 257 J. Moulaert, *Anarchie, que ton règne arrive*, pp. 172-173.
- 258 Zie hiervoor: L. Colinet, *Les débuts poétiques de Raymond Limbosch* (Leuven 1966), pp. 1-3.
- 259 Na de Eerste Wereldoorlog maakte hij carrière in het Ministerie van Arbeid en werd vertegenwoordiger bij de ILO. Zie: S. Decoster, 'Fuss, Henri Paul, in: *Biographie Nationale*, suppl. XII, pp. 300-304.
- 260 F. Haus, 'Emile Allard', in: *Liber memorialis de l'Université de Liège*. Tome III (Luik 1967), pp. 794-798.
- 261 P. Reclus, 'A few recollections on the brothers Elie and Elisée Reclus', in: J. Ishill (ed.), *Elisée and Elie Reclus: In Memoriam* (Berkeley Heights 1927), pp. 1-25. Bouny was de zoon van de notaris in Sainte Foy La Grande (Gironde). Een van de zussen van Elisée Reclus was getrouwd met deze notaris.
- 262 Raymond Limbosch aan "chère camarade", 5 september 1902 (AML, ML 2056). Deze brief behoorde toe aan François Bouny en Vera Tordeur.
- 263 *Certificat d'instruction Ecole Pratique d'Agriculture du Chesnoy*, 12 augustus 1904 (AML, ML 2450).
- 264 M. Trebitsch, 'Correspondances d'intellectuels. Le cas des lettres d'Henri Lefebvre à Norbert Guerman (1935-1947)', in: M. Trebitsch en N. Racine (eds.), *Sociabilités intellectuelles. Lieux, milieux, réseaux* (Parijs 1992), pp. 70-84.
- 265 Louise Dumesnil en Elisée Reclus aan Raymond Limbosch, 10 december 1903 (AML, ML 2056).

- 266** Voor een analyse van de sociologie van Guillaume de Greef, zie: S. Deckmyn, *Tussen Comte en Spencer: Guillaume De Greef, Emile Vandervelde en het sociaal darwinisme* (Gent 2002), 142 p. [OLV]
- 267** P. de Bie, 'Les débuts de la sociologie en Belgique. La fondation du premier Institut de Sociologie Solvay', in: *Recherches Sociologiques*, 14 (1983) pp. 109-140.
- 268** Kropotkins maatschappijmodel is gebaseerd op de wederzijdse hulp. Individuen zouden vrijwillige groepen vormen om samen te werken aan gemeenschappelijke doeleinden. Het boek waarin hij zijn invloedrijke visie op landbouw uiteenzette was *Fields, factories and workshops, or: Industry combined with agriculture and brain work with manual work* (1899). Een van de casussen die Kropotkin in dit boek uitwerkte was Oost-Vlaanderen.
- 269** Peter Kropotkin aan Raymond Limbosch, 23 april 1904 (AML, ML 2449).
- 270** Raymond Limbosch aan "chère camarade", 17 mei 1904 (AML, ML 2449). Céline Dangotte classificeerde deze brief in de bundel met brieven van François Douny en Vera Tordeur.
- 271** A.-M. van der Meersch, *De eerste generaties meisjesstudenten aan de Rijksuniversiteit te Gent* (Gent 1982), p. 228.
- 272** Van 18 oktober tot 20 mei werkte hij in Bloemisterij de Smet in Ledeborg. Zie: P. van Oye, *George Sartton, de mens en zijn werk uit brieven aan vrienden en kennissen* (Brussel 1965), p. 23.
- 273** P. van Dungen, 'Parcours singuliers de femmes en lettres. Marie Closset, Blanche Rousseau et Marie Gaspar', pp. 201-202.
- 274** 'Cercle des étudiants rationalistes', in: *Almanach de L'Université de Gand*, (1903) pp. 65-66. Na een jaar had de vereniging reeds zestig leden. Samen met de Socialistische Vrijdenkersbond en de Libre Pensée Gantoise maakte deze studentenvereniging deel uit van de tweetalige Fédération des Sociétés Gantoises de Libre Pensée (UGent, Fonds VB, II L 40).
- 275** H. Fuss, 'Allons au peuple', in: *L'Utopie*, 15 november 1904, p. 1.
- 276** Onuitgegeven brief van Elisée Reclus aan Raymond Limbosch, 1904 (AML, ML 2056). De brief werd door Louise Dumesnil opgetekend in opdracht van een zieke Reclus.
- 277** Raymond Limbosch aan Vera Tordeur, 25 januari 1906 (AML, ML 2056).
- 278** Raymond Limbosch aan Vera Tordeur, 19 februari 1906 (AML, ML 2056).
- 279** Irénée van der Ghinst aan Raymond Limbosch, 4 maart 1906 (AML, ML 2056).
- 280** Van der Ghinst, (leger)arts, pacifist, vrijmetselaar en vrijdenker was goed bevriend met August Vermeylen, Emile Vandervelde en Hendrik de Man. Hij was ook een overtuigd Europees federalist. G. Duchenne, *Visions et projets belges pour l'Europe: de la belle époque au traité de Rome, 1900-1957* (Brussel 2001), pp. 59-71.
- 281** "Je suis humain avant d'être social, social parce que humain contre la société. Je devins révolutionnaire parce que la société moderne contrarie mon rêve d'humanité progressive. Mais que l'idéal révolutionnaire usurpe les droits de l'idéal humain, que le socialisme écrase l'humanisme, tu me verras anti-révolutionnaire, même anti-socialiste." Emmanuel Tesch aan Raymond Limbosch, 1 augustus 1906 (AML, ML 2056).
- 282** Emmanuel Tesch aan Raymond Limbosch, 28 januari 1907 (AML, ML 2056). Zeker tot in 1911 bleef Tesch actief binnen het Brusselse anarchisme, zie: L. Peiren, *Lijst Brusselse anarchisten: (opgesteld rond 1911)* (Gent 1994), s.p.
- 283** Voor het studieparcours dat Van der Ghinst aflegde, zie: P. Spehl, 'Notice sur la vie et les travaux de I.-J. van der Ghinst', in: *Université Libre de Bruxelles. Rapport de l'année académique 1949-1950* (1950) pp. 169-172.
- 284** A.-J.-H. Houtin, *Un prêtre symboliste: Marcel Hébert, 1851-1916* (Parijs 1925), 346 p. Voor zijn polemische geschriften over de modernisering van het christendom, zie: B. Joassart en R. Aubert, *Hippolyte Delehaye: hagiographie critique et modernisme* (Brussel 2000), p. 372 en pp. 386-391.
- 285** J. Delvolvé, *L'Organisation de la conscience morale. Esquisse d'un art moral positif* (Parijs 1906), 174 p. Voor Delvolvé, zie: J.-F. Marchat, 'La monographie, enjeu épistémologique de la science de l'éducation au tournant du XIXème et du XXème siècles', in: *Les études sociales*, (2001) pp. 5-25.
- 286** Voor Sartton, zie: L. Pyenson, *The passion of George Sartton: a modern marriage and its discipline* (Philadelphia 2008).

- 287 P. Delsemme, *Les écrivains francs-maçons de Belgique* (Brussel 2004), 566 p.
- 288 Voor een dergelijke benadering en de bespreking van 'vrijmetselaarspoëzie', zie: P.J. Hanou, 'Literatuur van vrijmetselaars in de loge Vicit Vim Virtus voor 1830', in: T. van Kalmthout (ed.), *Haarlemse kringen. Vijftien verkenningen naar het literair-culturele leven in een negentiende-eeuwse stad* (Hilversum 1993), pp. 27-46.
- 289 Voor de relatie tussen het anarchisme en de Belgische vrijmetselarij, zie: J. Tyssens, 'Vrijmetselarij en anarchisme ten tijde van Verhaeren', in: H. Vandevoorde en D. Gullentops (eds.), *Anarchisten rond Emile Verhaeren* (Brussel 2005), pp. 111-123.
- 290 G. Deneckere, 'Een vrouwenvoet tussen de tempeldeur. Het "kleine verschil" in de vrijmetselarij van de 19de een 20e eeuw', in: J. Tyssens (ed.), *Van wijsheid met vreugd gepaard. Twee eeuwen vrijmetselarij in Gent en Antwerpen* (Gent 2004), pp. 126-127 en C. Piérard, 'Henri La Fontaine et l'ordre maçonnique mixte international de droit humain. La Fontaine, franc-maçon et féministe', in: *Les prémisses du Mundaneum. Cent ans de l'Office international de bibliographie* (Bergen 1995), pp. 113-135.
- 291 De achtbare meester van Les Amis Philantropes was toen Henri La Fontaine (Meesterdiploma Raymond Limbosch, 6 juli 1908, in: AML, ML 2450). In 1920 werd hij op de ledenlijst van La Liberté vermeld als 'membre en sommeil', waarvan men vermoedde dat ze aangesloten waren bij een andere loge.
- 292 Hij werd ingewijd in 1900 (Antwoorden Cyriel Buysse, 17 januari 1900, in: CEDOM, Fonds Moskou, 'Documents relatifs aux initiations', 114-1-620). Op vraag van twee vrienden die hij bijzonder hoog inschatte stelde Buysse in 1900 zijn kandidatuur om ingewijd te worden in de Gentse loge La Liberté. Wie die vrienden waren is niet duidelijk, in zijn persoonlijke correspondentie zijn daar geen sporen van terug te vinden. Mogelijk waren het Albert Guéquier (1870-1901) en Charles Doudelet (1861-1938), twee vrienden die hij deelde met Maurice Maeterlinck.
- 293 George Sarton aan Raymond Limbosch, 16 februari 1906 (AML, ML 2056). Ook geciteerd in: P. van Oye, *George Sarton, de mens en zijn werk uit brieven aan vrienden en kennissen*, pp. 46-47.
- 294 Raymond Limbosch aan Vera Tordeur, 24 maart 1906 (AML, ML 2056).
- 295 Francis Chevallier aan Raymond Limbosch, 3 augustus 1907 (AML, ML 2056).
- 296 M. Depaep, *De pedagogisering achterna: aanzet tot een genealogie van de pedagogische mentaliteit in de voorbije 250 jaar* (Leuven 2002), p. 132.
- 297 Zie onder meer: Emmanuel Tesch aan Raymond Limbosch, 28 mei 1906 (AML, ML 2056).
- 298 Louise Dumesnil en Elisée Reclus aan Raymond Limbosch, 10 december 1903 (AML, ML 2056).
- 299 Voor een introductie op Céline Dangotte, zie: C. Verbruggen, "'Vrouwelijke" intellectuelen en het Belgische feminisme in de belle époque', in: *Verslagen van het Centrum voor Genderstudies*, 16 (2008) pp. 9-27.
- 300 P. van Oye, *George Sarton, de mens en zijn werk uit brieven aan vrienden en kennissen*, p. 24.
- 301 Moulart omschrijft het proces als een knap staaltje van klassenjustitie. J. Moulart, *Anarchie, que ton règne arrive*, pp. 288-289.
- 302 Verslag eerste herdenkingsplechtigheid Raymond Limbosch, 2 juli 1955 (AML, ML 2448).
- 303 C. Granier, 'Nous sommes des briseurs de formules'. *Les écrivains anarchistes en France à la fin du dix-neuvième siècle*. Thèse de doctorat de l'Université Paris (2003). Te consulteren op: <http://raforum.apinc.org/> (april 2006).
- 304 Voor de Belgische symbolisten en de sociale kunst, zie: P. Aron, 'Le symbolisme belge et la tentation de l'art social: une logique littéraire de l'engagement politique', in: *Le Centenaire du Symbolisme en Belgique. Lettres romanes*, XL (1986) pp. 307-317.
- 305 J. Moulart, 'Kunst, anarchisme en socialisme in het fin de siècle', p. 21.
- 306 Voor deze periode, zie: P. Aron, *Les écrivains belges et le socialisme (1880-1913)*, 278 p. en M. Holsbeke, 'Socialisme en kunst: een fin de siècle droom?', in: *Amsab-tijdingen*, (1986), pp. 23-32 en *Ibidem* (1987) pp. 3-23.
- 307 P. Aron, 'Le symbolisme belge et la tentation de l'art social: une logique littéraire de l'engagement politique', XL (1986), p. 318.
- 308 Over het bestaan van een socialistische (tegen)cultuur in Vlaanderen is al veel inkt gevloeid. Een vaak geciteerde stelling is deze van Marc Reynebeau: de sociaaldemocraten bewandelden de weg die was uitgestippeld door de progressieve liberalen. Zie: M. Reynebeau, *Apollo's klacht: over cultuur in Vlaan-*

- deren en elders (Leuven 1988), p. 69. Voor wat betreft het Gentse socialisme voor 1914 is Guy Vanschoenbeek ook duidelijk. Er werden geen pogingen ondernomen om “een alternatieve socialistische cultuur te ontwikkelen”, zie: G. Vanschoenbeek, *Novecento in Gent de wortels van de sociaaldemocratie in Vlaanderen* (Antwerpen 1995), p. 140. Aanklachten als deze van Clara Zetkin dat socialistische kunst zich op geen enkele manier onderscheidde van de burgerlijke kunst bevestigden dit. ‘Kunst en proletariaat’ werd vertaald door Avanti en uitgegeven in de *Germinal*-reeks, zie: K. Zetkin, *Kunst en proletariaat* (Gent 1912), 24 p.
- 309 Gita Deneckere heeft het over “de dualiteit tussen het streven naar volksverheffing en de nood aan klantvriendelijkheid”. Zie: G. Deneckere, ‘Nieuwe geschiedenis van België, 1878-1905’, p. 470.
- 310 G. van Noorden, ‘Over proletarische kunst’, in: *Nieuw Leven*, 1 (1907) 5, p. 46.
- 311 Steven Prenau aan ‘Posthumus’, 1 december 1907 (AMVC, P 843, nr. 38408/11).
- 312 B. de Nil, ‘De feuilletonroman in het dagblad Vooruit: een peiling naar het leeturaanbod in een socialistische krant (1884-1914)’, in: J. Art, B. de Nil en M. Jacobs (eds.), *Een mens leeft niet van brood alleen. Bouwstenen voor een culturele arbeidersgeschiedenis (1800-1940)* (Gent 2005), pp. 187-189.
- 313 Voor deze ‘partij-intellectuelen’, zie: B. de Nil, “‘Als een sterke eik te midden der dorre heide.’ Steven Prenau alias Steven Boersen (1866-1929): facetten van een Limburgse socialist’, in: *Brood en Rozen* (1999), pp. 101-109.
- 314 J. Destrée, ‘Préoccupations intellectuelles, esthétiques et morales du parti socialiste Belge’, in: *La Revue Socialiste*, (1897), p. 329.
- 315 G. Vanschoenbeek, *De wortels van de sociaal-democratie in Vlaanderen*, p. 820.
- 316 Voor Herreman en Roelants was hij een mentor. Zie: Maurice Roelants aan Paul Kenis, 4 mei 1914 (AMVC, R 5845 nr. 160280/2a).
- 317 Paul Kenis aan André de Ridder, 21 juli 1911 (AMVC, K 3024 nr. 69068/305).
- 318 Deze artikelenreeks werd achteraf gepubliceerd onder de titel *Vooruit en de Vlaamse Beweging*, Gent 1913.
- 319 J. Moulart, ‘Kunst, anarchisme en socialisme in het fin de siècle’, p. 42.
- 320 M. van Ginderachter, *Het rode vaderland*, p. 345.
- 321 Geciteerd in: H. Defoort, ‘Edward Anseele’, in: *Gent Literair* (<http://www.literair.gent.be>).
- 322 L. Colinet, *Les débuts poétiques de Raymond Limbosch*, p. 14.
- 323 De brieven aan zijn broers bevatten verschillende gedichten (AML, ML 2446).
- 324 De eerste bewaarde brief van Du Chartain aan Limbosch dateert van 27 maart 1910, enkele maanden voor de publicatie van *L'Enclos* (AML, ML 2056).
- 325 J. Moulart, ‘Kunst, anarchisme en socialisme in het fin de siècle’, p. 33.
- 326 R. Limbosch, ‘Arbeid’, in: *De Waarheid*, (1905) 1, pp. 23-24.
- 327 R. Limbosch, ‘Louise’, in: *L'Utopie*, 7 februari 1905 en R. Limbosch, ‘Arbeid’, in: *De Waarheid*, (1905) 2, pp. 37-38 (met de vermelding, “Naar het fransch van R. Limbosch”).
- 328 F. Bouny aan Raymond Limbosch, 1909 (AML, ML 2056).
- 329 Edward Joris aan Raymond Limbosch, 30 november 1911 (AML, ML 2021/261). In mei 1912 stond Joris nog steeds voor 2000 frank in het krijt bij Limbosch, zie: Edward Joris aan Raymond Limbosch, 30 mei 1912 (AML, ML 2021/263). Zijn brief was geschreven op briefpapier van de Vereeniging voor de Rechten van den Mensch.
- 330 Zie: L. Simons, *Geschiedenis van de uitgeverij in Vlaanderen. Deel 1*, pp. 156-168.
- 331 Drukkerij Plantyn aan Raymond Limbosch, 15 september 1910 (AML, ML 2021/259).
- 332 Edward Joris aan Raymond Limbosch, 10 november 1911 (AML, ML 2021/232).
- 333 ‘Un jeune poète belge’, in: *L'Echo Français. Journal bimensuel pour l'étude de la langue, de la littérature et de la vie française*, 31 (1911) 10, pp. 147-148.
- 334 Jules Destrée aan Raymond Limbosch, 1911 (AML, ML 2020/10).
- 335 *L'Art Moderne*, 7 mei 1911.
- 336 Edward Joris aan Raymond Limbosch, 24 september 1911 (AML, ML 2021/260).
- 337 Ministère des Sciences et des Arts aan Raymond Limbosch, 4 januari 1911 (AML, ML 2020/285).
- 338 R. Limbosch, ‘Les trois flamands’, in: *L'Enclos* (Antwerpen 1910), p. 69.

- 339 D. Gullentops, 'Anthologie van Verhaerens anarchiserende gedichten en geschriften', in: H. Vandevoorde en D. Gullentops (eds.), *Anarchisten rond Emile Verhaeren* (Brussel 2005), p. 171.
- 340 Emile Verhaeren aan Raymond Limbosch, begin 1911 (AML, ML 2020.230).
- 341 H. van Gelder, "'Social realism" then and now', pp. 71-72.
- 342 R. Limbosch, 'A la mémoire de Malwida de Meysenbug', in: *L'Enclos*, p. 48.
- 343 Zie: J. Le Rider, *Malwida von Meysenbug (1816-1903): une Européenne du XIXe siècle* (Parijs 2005), 606 p. Von Meysenbug was een "authentiek Europeaan en geëngageerd intellectueel".
- 344 R. Limbosch, 'Comprends mieux', in: *L'Enclos*, pp. 101-102.
- 345 *La Flandre Libérale*, 31 maart 1914. Onder meer Guillaume Appolinaire (1880-1919) en Albert Gleizes (1881-1953) publiceerden bij Figuière. Figuière had enkele jaren eerder naam gemaakt met de uitgave van theoretisch-literaire werken over het kubisme.
- 346 Figuière had ook in Brussel een bijhuis [zie: Imprimerie des Arts et des Métiers aan Céline Dangotte, 31 maart 1914 (AML, ML 2089/44)]. Edward Joris zette zich nog steeds in om de boeken van Limbosch te verspreiden Hij vroeg aan Limbosch 150 inschrijvingskaarten die hij met veel plezier zou verspreiden [Edward Joris aan Raymond Limbosch, 13 maart 1914 (AML, ML 2022/430)]. Zijn tweede dichtbundel, *Le bois d'oliviers* (1911) werd op 300 exemplaren gedrukt. Zie: J.E. Buschmann aan Raymond Limbosch, 25 september 1911 (AML, ML 2021/264) en idem, 31 december 1911 (AML, ML 2021/266).
- 347 In 1914 waren er 300 exemplaren in depot achtergelaten, en hij had recht op 38% van de brutoprijs van elk verkocht exemplaar. Kon Figuière hem een afrekening bezorgen? Zie: Raymond Limbosch aan Maison d'Édition Figuière, 20 oktober 1919 (AML, ML 2022/437). In 1921 ging Maison d'Édition Figuière overkop.
- 348 Céline Dangotte had een contract met het Franse *L'Argus de la Presse* en het Belgische *L'Intermédiaire de la Presse*. Alle signaleringen en besprekingen van Limbosch' dichtbundels werden tegen betaling bijgehouden. De knipsels worden bewaard in het AML.
- 349 Zie bijvoorbeeld: "paganisme" ('Poèmes', in: *La Chronique*, 24 mei 1914), "panthéïsme" ('Arquelinade', in: *Le Thyrsé*, juni 1914).
- 350 W. Hanegraaff, 'Introductory remarks on the study of western esotericism', in: *Groniek*, 38 (2005) p. 228.
- 351 M.K. Louis, 'Gods and mysteries: the revival of paganism and the remaking of mythography through the nineteenth century', in: *Victorian studies*, 47 (2005) pp. 329-361.
- 352 Raymond Limbosch aan Vera Tordeur, 19 februari 1906 (AML, ML 2056).
- 353 R. de Bont, 'Een poëzie van lagere rang. De Van Nu en Straksers en de wetenschap', in: H. Vandevoorde, et al. (eds.), *Niet onder één vlag. Van Nu en Straks en de paradoxen van het fin de siècle* (Gent 2005), pp. 173-175.
- 354 W. Hanegraaff, 'Introductory remarks on the study of western esotericism', pp. 229-230.
- 355 Vermeer vat het goed samen als ze schrijft dat de "kleine geloven" als een "essentieel onderdeel van het moderniseringsproces" moeten worden beschouwd en dat hierover een relatief grote consensus bestaat in cultuurhistorisch en godsdienstwetenschappelijk onderzoek. Zie: L. Vermeer, "'Alles is mystiek.'" Literaire spiritisten over natuurwetenschap in het Nederlandse fin de siècle', in: *Groniek*, 38 (2005) p. 278.
- 356 In zijn testament bevestigde Limbosch dat hij niet gelovig was geweest tijdens zijn leven, met uitzondering van een aantal maanden tijdens zijn jeugd. Hij wilde gecremeerd worden. Zijn "disparition" mocht op geen enkele manier de aanleiding zijn voor iets dat leek op "une cérémonie funèbre". Testament Raymond Limbosch, 18 april 1948 (AML, ML 2442).
- 357 R. Limbosch, 'Avant-propos', in: *Le Bois d'oliviers* (Antwerpen 1911), pp. I-II.
- 358 A.-J.-H. Houtin, *Un prêtre symboliste: Marcel Hébert, 1851-1916*, p. 88 en passim.
- 359 M. Hébert, 'Faunesques', in: *Le Peuple*, 4 juni 1914. Hébert staft dit met te citeren uit het gedicht 'Tu t'en iras, poète' [Faunesques (Parijs 1914), pp. 58-59]. Limbosch heeft het hierin inderdaad over "L'espérance chrétienne et l'ivresse de Pan". Zie ook: M. Hébert, 'Le bois d'oliviers', in: *Le Peuple*, 6 december 1911.

- 360 L'Eventail, 13 april 1914 (AML, ML 2022/312).
- 361 Hugo Verriest aan Raymond Limbosch, 26 september 1913 (AML, ML 2022/272).
- 362 “Dommage que je ne sache pas mieux dire, mais je vous remercie”, Hugo Verriest aan Raymond Limbosch, 8 april 1914 (AML, ML 2022/274).
- 363 Zie: P.L. Day, *An anti-symbolist movement in late nineteenth-century French poetry: 'Le naturisme' of Saint-Georges de Bouhelier* (Tulane 1993) 256 p. [ODV, te consulteren op: ProQuest Digital Dissertations]; V. Datta, *Birth of a national icon: the literary avant-garde and the origins of the intellectual in France* (Albany (N.Y.) 1999), p. 28 en M. Décaudin, *La crise des valeurs symbolistes vingt ans de poésie française (1895-1914)* (Toulouse 1960), p. 55.
- 364 Ze vonden elkaar in het tijdschrift *Antée* en *La Nouvelle Revue Française* (cf. infra). Zie ook de bijdragen in: R. Trousson (ed.), *Les relations littéraires franco-belges de 1890 à 1914* (Brussel 1984), 99 p.
- 365 Voor deze benadering, zie: J. Jurt, ‘Les mécanismes de constitution de groupes littéraires: L'exemple du Symbolisme’, in: *Neophilologus*, 70 (1986) pp. 20-33.
- 366 L. Colinet, *Les débuts poétiques de Raymond Limbosch*, p. 8.
- 367 *Les Marges*, 15 mei 1914. *Les Marges* was na een conflict tussen André Gide en Eugène Montfort (1857-1940) heropgericht. Beide tijdschriften lagen geregeld met elkaar in de clinch, zie o.m.: M.-N. Koffeman-Bijman, *Entre classicisme et modernité. La Nouvelle Revue Française dans le champ littéraire de la belle époque* (Amsterdam 2003), p. 77 en volgende.

III Het tijdschriftenveld

- 1 August Vermeylen aan Emmanuel de Bom, 2 juli 1891, in: L. van Dijk et al., *Het ontstaan van Van Nu en Straks. Een briefeditie 1890-1894. Deel I: teksten* (Antwerpen 1988), pp. 117-119. In het begin van de jaren 1890 organiseerden onder meer de gebroeders Dwelshauvers en August Vermeylen elke laatste donderdag of vrijdag van de maand een souper, naar analogie met de befaamde Franse ‘Dîners Magny’. Schrijvers, componisten en beeldende kunstenaars als Emile Verhaeren, Georges Eekhoud, Théo van Rysselberghe, Erasme Raway, Louis Kéfer en later ook James Ensor vonden hun weg naar deze bijeenkomsten. Het is onduidelijk wanneer deze bijeenkomsten (althans onder de noemer ‘Dîner Magny’) werden stopgezet.
- 2 Voor het tijdschrift als vorm van sociabiliteit, zie: M. Trebitsch, ‘Avant-propos: la chapelle, le clan et le microcosme’, in: M. Trebitsch en N. Racine (eds.), *Sociabilités intellectuelles. Lieux, milieux, réseaux* (Parijs 1992), pp. 12-21 en J. Pluet-Despatin, ‘Une contribution à l’histoire des intellectuels: les revues’, in: *Ibidem*, pp. 125-136.
- 3 Het gebruik van de termen ‘netwerk’ of ‘kring’ is volgens Philippe Dujardin niet vrijblijvend. Netwerken impliceren een inperking van de individuele autonomie terwijl bij de analyse van ‘kringen’ de structuralistische invalshoek minder nadrukkelijk aanwezig is. Ph. Dujardin, ‘De l’histoire à la sociologie: tours, détours, retours?’, in: M. Trebitsch en N. Racine (eds.), *Sociabilités intellectuelles*, pp. 22-34. Kringen en netwerken kunnen natuurlijk ook als synoniem gebruikt worden. Zie ook: H. Bots en S. Levie, ‘Inleiding. Een adequate nieuwsvoorziening’ in: idem (eds.), *Periodieken en hun kringen: een verkenning van tijdschriften en netwerken in de laatste drie eeuwen* (Nijmegen 2006), pp. 7-18.
- 4 Voor wat betreft het Nederlandstalige tijdschriftenveld, zie bijvoorbeeld het overzichtsartikel: A.-M. Musschoot, ‘Het verloop van Van Nu en Straks, 1903-1916’, in: M. Rutten en J. Weisgerber (eds.), *Van arm Vlaanderen tot de voorstad groeit. De opbloei van de Vlaamse literatuur van Teirlinck-Stijns tot L.P. Boon (1888-1946)* (Antwerpen 1988), pp. 226-267.
- 5 Vervliet stelde het als volgt: “Cette mentalité [pluralisme], à peu près générale au début du renouveau, ne se maintiendra cependant que dans quelques revues”, in: R. Vervliet, ‘Lever le rideau: les précurseurs’, in: J. Weisgerber (ed.), *Les avant-gardes littéraires en Belgique. Au confluent des arts et des langues* (Brussel 1991), p. 41.
- 6 M. Décaudin, *La crise des valeurs symbolistes: vingt ans de poésie française*, pp. 34-38.

- 7 S. Clerbois, 'L'influence de la pensée occultiste sur le symbolisme belge. Bilan critique d'une 'affinité spirituelle' à la fin du 19e siècle', in: *Aries*, 2 (2002) pp. 173-194.
- 8 H. Braet, *L'accueil fait au symbolisme en Belgique (1885-1900). Contribution à l'étude du mouvement et de la critique symbolistes* (Brussel 1967), pp. 32-36.
- 9 J. Janssens en A. Kuipers, 'Van kleinschalige netwerken en institutionele verstrengeling. Vlaamse dichters in Nederland tussen 1910 en 1940', in: *Nederlandse Letterkunde*, 4 (1999) pp. 138-161.
- 10 Zie hiervoor ook: C. Angelet, 'André Gide et la Belgique fin de siècle', in: M. Quaghebeur en N. Savy (eds.), *France-Belgique (1848-1914). Affinités-ambiguïtés* (Brussel 1997), pp. 485-409. Angelet wees erop dat Gide niet zozeer geïnteresseerd was in België maar in 'buitenlandse' literatuur in het algemeen.
- 11 A. Fontainas, *Mes souvenirs du symbolisme* (Brussel 1991), p. 21.
- 12 H. Mazel, 'L'Ermitage', in: *Le Mouvement Littéraire*, (1893) pp. 190-192.
- 13 Citaat in: R. Aerts, 'Het tijdschrift als culturele factor en als historische bron', in: *Groniek*, 30 (1996) p. 178.
- 14 Voor een introductie op het Belgische tijdschriftenveld, zie: P.Y. Soucy en P. Aron, *Les revues littéraires belges de langue française de 1830 à nos jours. Essai de répertoire* (Brussel 1993), pp. 7-30 en R. Vervliet, 'Lever le rideau: les précurseurs', in: J. Weisgerber (ed.), *Les avant-gardes littéraires en Belgique. Au confluent des arts et des langues* (Brussel 1991), pp. 27-90.
- 15 Zie nog steeds: J. Hanse en C. Lequeux, *La Jeune Revue littéraire et La Jeune Belgique. Tables générales des matières* (Brussel 1964), 150 p. en V. Gille, *La Jeune-Belgique: au hasard des souvenirs* (Brussel 1943), 96 p.
- 16 J. Hanse, 'La Jeune Belgique et L'Art Moderne', in: J. Hanse (ed.), *Naissance d'une littérature* (Brussel 1992), pp. 120-122. Na de dood van Waller in 1889 werden de conflicten even bijgelegd.
- 17 Ook internationaal speelde de beweging een rol van betekenis. Zie hierover: J. Block, *Les XX and Belgian avant-gardism (1868-1894)* (Ann Arbor 1984), 185 p.
- 18 Tilman gaf les aan het atheneum van Leuven en was de leerkracht van Albert Giraud, een van de leidende figuren binnen *La Jeune Belgique*. Hij was ook recensent van *La Revue Générale*, zie: J. Hanse, 'La Jeune Belgique et L'Art Moderne', p. 124 en F. Chatelain, *Une revue catholique au tournant du siècle: Durendal 1894-1914* (Brussel 1978), p. 14.
- 19 J. Hanse, 'Polémiques littéraires en 1890. Lettres d'Albert Mockel et de Valère Gille', in: *Regards sur les lettres françaises de Belgique* (Brussel 1976), pp. 157-167.
- 20 Voor de geschiedenis van *La Wallonie*, zie: A. Mathews, *La Wallonie (1886-1892): the symbolist movement in Belgium* (New York 1947), 115 p.
- 21 "Mais la revue ne doit pas sa gloire à son wallonisme en soi mais bien à son universalité littéraire qui l'inscrit dans l'histoire de la poésie française", schreef Paul Delforge in de *Encyclopédie du Mouvement Wallon*, zie: P. Delforge, 'Mockel, Albert', in: *EMW*, pp. 1108-1109. Voor ruimer kader, zie: A. Pirotte, *L'apport des courants régionalistes et dialectaux au mouvement wallon naissant: une enquête dans les publications d'action wallonne de 1890 à 1914* (Louvain-la-Neuve 1997), 328 p. Zie ook: O.J. van Nuffel, 'Fernand Séverin et la Wallonie', in: M. Otten (ed.), *Etudes de littérature française de Belgique* (Brussel 1978), pp. 151-163 en A. Mathews, *La Wallonie (1886-1892)*.
- 22 M. Biron, *La modernité belge. Littérature et société* (Brussel 1994).
- 23 'Floréal', in: *Le Mouvement Littéraire*, (1893) p. 257.
- 24 Getuige hiervan het tijdschrift *Le Saint Graal* (cf. infra).
- 25 Voor deze tijdschriften, zie: S. Clerbois, *Contribution à l'étude du mouvement symboliste: l'influence de l'occultisme français sur la peinture belge (1883-1905)* (Brussel 1999), pp. 150-170.
- 26 Initiatiefnemers waren Ray Nyst, Fernand Roussel (1862-1900) en Léon Donnay (1864-?). Er was een directe lijn tussen het tijdschrift en de Rozenkruisersloge Kumris. Nyst en Roussel hielden bovendien een salon dat in Brusselse progressieve, literaire en artistieke middens erg populair was.
- 27 De feministe Elise Nyst-Soyer was de vrouw van Ray Nyst. Voor een biografische nota, zie: *Sextant*, (1996) 5, pp. 119-166.
- 28 P. van Dungen, 'Un milieu de femmes de lettres francophones au tournant du xxe siècle', in: *Femmes artistes* (Brussel 1999), p. 144.
- 29 N. Piepers, *La Revue générale de 1865 à 1940. Essai d'analyse du contenu* (Leuven 1968), p. 25.
- 30 M. Bots, *Bibliografie van de liberale tijdschriften: Revue de Belgique (1869-1914)* (Gent 1995), 409 p.

- 31 Het tijdschrift is verder niet in de netwerkanalyse opgenomen omdat er slechts enkele nummers van verschenen. Voor *Le Mouvement Social* en andere tijdschriften die de steun kregen van de (Brusselse) BWP, zie: P. Aron, *Les écrivains belges et le socialisme (1880-1913)*, pp. 166-169.
- 32 'La Revue Rouge', in: *Le Mouvement Littéraire*, (1893) p. 206.
- 33 'Banquet du xe anniversaire de la Jeune Belgique', in: *La Jeune Belgique*, 10 (1891) I, p. 100.
- 34 'Une statistique', in: *L'Art Moderne*, (1892) p. 29.
- 35 I. Gilkin, 'La Jeune Belgique', in: *Le Mouvement Littéraire*, (1893) p. 192.
- 36 I. Gilkin, 'Déclarations', in: *La Jeune Belgique*, (1893) pp. 5-10. "Les nouvelles recrues littéraires ont révélé les tristes drapeaux que nous avons foulés aux pieds: La Revue Rouge s'inféoda à l'art social-démocratique, l'Avenir social et Le Drapeau préchent l'art social chrétien."
- 37 'L'Art pour l'art au congrès de Malines', in: *La Jeune Belgique*, (1891) pp. 325-326.
- 38 Zie: F. Hallyn, 'La revue "Le réveil" et les mouvements littéraires à la fin du XIXe siècle', in: *Annales de la Fondation M. Maeterlinck*, xxvii (1989) p. 19. Ik kom verder uitgebreid terug op *Le Réveil*.
- 39 'Liste des souscripteurs au Banquet Eekhoud', in: *La Revue Rouge*, (1893) II, pp. 51-52.
- 40 R. Vervliet, 'Lever le rideau: les précurseurs', pp. 64-65 en P.Y. Soucy en P. Aron, *Les revues littéraires belges de langue française de 1830 à nos jours*, p. 27. Voor *Le Coq Rouge*, zie: M. Lucien, 'Le Coq rouge, un boute-feu bruxellois', in: *La revue des revues*, (1993) pp. 42-53.
- 41 Citaat in: R. Trousson, *Iwan Gilkin, poète de la nuit: biographie*, p. 164.
- 42 Voor een vergelijkbare aanpak, zie: N. Rosenthal, et al., 'Social movements and network analysis. A case-study of 19th-century womens reform in New-York State', in: *American journal of sociology*, 90 (1985) pp. 1022-1054. De onderzoekers gebruikten biografische woordenboeken om de affiliaties tussen vrouwen en organisaties in New York tussen 1840 en 1914 in kaart te brengen.
- 43 P.Y. Soucy en P. Aron, *Les revues littéraires belges de langue française de 1830 à nos jours*, p. 211. Aron en M. Biron suggereren een verband tussen economische recessie en het ritme waaraan tijdschriften werden opgericht. Een hoogtepunt werd bereikt tussen 1885 en 1895, maar de precieze relatie met de economie blijft onduidelijk, zie: P. Aron, 'Les revues littéraires, média privilégiés de l'identité culturelle?', in: P. Gorceix (ed.), *L'identité culturelle de la Belgique et de la Suisse francophones. Actes du colloque international de Soleure (juin 1993) (Parijs 1997)*, pp. 110-111.
- 44 W. de Nooy, *Richtingen en lichtingen. Literaire classificaties, netwerken, instituties* (s.l. 1993), p. 62.
- 45 *Ibidem*, p. 61.
- 46 Hiervoor werd gebruikgemaakt van het softwarepakket UCINET, zie: S.P. Borgatti, M.G. Everett en L.C. Freeman, *Ucinet for Windows: Software for Social Network Analysis* (Harvard 2002).
- 47 Voor andere grafische technieken en een omstandige uitleg over de mogelijkheden van MDS, zie: L.C. Freeman, 'Graphic techniques for exploring social network data', in: P.J. Carrington, J. Scott en S. Wasserman (eds.), *Models and methods in social network analysis* (Cambridge 2005), pp. 248-269.
- 48 Gemiddeld kon 25% van de bijdragen niet worden meegeteld, omdat het pseudoniem niet kon worden verklaard of omdat de termini van de auteur in kwestie niet beschikbaar waren.
- 49 Voor dit onderscheid: D. Vandenhaute, 'A working class hero is something to be. Sociale bestaansvoorwaarden van literaire loopbanen. Een case-study', in: *La Lotta continua? Littérature en classe* (Leuven 2004), p. 10 en P. Bourdieu, *Les règles de l'art: genèse et structure du champ littéraire* (Parijs 1992), pp. 297-300.
- 50 Zie hiervoor ook: W. de Nooy, 'The dynamics of artistic prestige', in: *Poetics*, (2002) pp. 147-167.
- 51 N. van Dijk, 'Neither the top nor the literary fringe: the careers and reputations of middle group authors', in: *Poetics*, 26 (1999) pp. 405-421.
- 52 W.J. van den Akker en G.L. Dorleijn, 'Over de geschiedschrijving van de moderne Nederlandse poëzie; problemen, getallen en suggesties', in: *Nederlandse Letterkunde*, 1 (1996) p. 9. Deze stellinging werd reeds gedeeltelijk weerlegd door Mathijs Sanders, maar blijft het overwegen waard, zie: M. Sanders, *Het spiegelend venster. Katholieken in de Nederlandse literatuur, 1870-1940* (Nijmegen 2002), pp. 20-21.
- 53 Zie onder meer: G. Vanwelkenhuyzen, 'Maurice Maeterlinck au Collège Sainte-Barbe', in: G. Vanwelkenhuyzen (ed.), *Vocations littéraires* (Genève 1959), pp. 141-157, O.J. van Nuffel, 'Charles van Lerberghe et Maurice Maeterlinck', in: *Annales de la Fondation M. Maeterlinck*, xiv (1969) pp. 7-25 en Gustave Vanwelkenhuyzen, *Les années Gantoises de Maurice Maeterlinck* (Brussel 1961), 35 p.

- 54 Maeterlinck is nooit erg duidelijk geweest in zijn kortstondige flirt met het Belgische socialisme, dit in tegenstelling tot Verhaeren, zie: P. Aron, *Les écrivains belges et le socialisme (1880-1913)*, pp. 217-224 en J. Moulart, 'Kunst, anarchisme en socialisme in het fin de siècle', in: H. Vandevoorde en D. Gullentops (eds.), *Anarchisten rond Emile Verhaeren* (Brussel 2005), pp. 21-44.
- 55 F. Chatelain, *Une revue catholique au tournant du siècle: Durendal 1894-1914* (Brussel 1978), pp. 12-15.
- 56 *Le Magasin* profileerde zich als een strijdbaar katholiek tijdschrift dat zich onvoorwaardelijk inzette voor "la vérité catholique" en het origineel denken, zie: F. van den Bosch, 'L'équipe du "Magasin littéraire et artistique"', in: *La Libre Belgique*, 19 oktober 1938, Conrardy, Firmin van den Bosch: *ce diable d'homme* (Brussel 1948), p. 75 en J. de Maeyer, Arthur Verhaegen (1847-1917). *De rode baron* (Leuven 1994), p. 458.
- 57 F. van den Bosch, *Ceux que j'ai connus* (Parijs 1940), p. 97.
- 58 Het waren Herman de Baets (later lid van de Académie Libre) en Hector Hoornaert die de opening maakten. Ook Maurice Dullaert werd in de redactie opgenomen. Het tijdschrift heette vanaf 1891 kortweg *Le Magasin Littéraire*, zie: *Ibidem*.
- 59 Voor de congressen vóór 1909, zie: Ph. Defossez, 'Jeune droite et vieille droite avant le congrès catholique de 1909', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 3 (1972) pp. 285-332.
- 60 'Banquet du xe anniversaire de la Jeune Belgique', in: *La Jeune Belgique*, 10 (1891) 1, p. 100.
- 61 Voor deze kring, zie: F. van den Bosch, 'Carnet d'un vieux Gantois', in: *Ceux que j'ai connus*, pp. 82-86.
- 62 De redactieleden waren Maurice Bekaert, Edgard Bonnehil, Henry Carton de Wiart, Victor Denyn en Paul Gérardy. Van den Bosch werd directeur. Voor *Le Drapeau* en *La Jeune Droite*, zie ook: C. Vanderpepen-Diagre, *Ecrire en Belgique sous le regard de Dieu: la littérature catholique belge dans l'entre-deux-guerres* (Brussel 2004), pp. 25-35.
- 63 F. van den Bosch, 'Le Drapeau', in: *Le Mouvement Littéraire*, (1893) p. 232.
- 64 Hoornaert had de titel "Conseiller moral" van *Le Magasin Littéraire*, zie: 'Hoornaert, Hector', in: *NBN*, 2, pp. 223-226.
- 65 F. van den Bosch, 'Un Moine-Ecrivain. Dom Bruno Destrée', in: *Les Lettres et la Vie* (Brussel 1912), pp. 107-116 en I. van Houtryve, 'Destrée, P.O.', in: *BN*, 33, p. 249.
- 66 Ook in Frankrijk waren er met Joris-Karl Huysmans en Léon Bloy in dezelfde periode een aantal "bekeerlingen", zie: H. Serry, *Naissance de l'intellectuel catholique* (Parijs 2004), p. 48. Huysmans onderhield uitstekend contacten met Belgische literatoren, zie: G. Vanwelkenhuyzen, *Insurgés de lettres. Paul Verlaine, Leon Bloy, J.K. Huysmans* (Brussel 1953), 162 p.
- 67 Voor deze periode, zie: H. Carton de Wiart, *Souvenirs littéraires* (Brussel 1938), pp. 73-118. Des Ombiaux bleef actief in socialistische middens. Hij speelde een rol van belang bij de oprichting van *Le Coq Rouge*, zie: M. Lucien, 'Le Coq rouge, un boute-feu bruxellois', in: *La revue des revues*, (1993) pp. 42-52.
- 68 P. Delforge, 'Des Ombiaux, Maurice', in: *EMW*, p. 478-479.
- 69 "Les jeunes du Congrès de Malines fondent une revue journal catholique et moderne. Van den Bosch a écrit à Paul, ça lui va à lui. Je t'en parlerai." Edmond Rassenfosse aan Léon Paschal, september 1892 (AML, ML 127/2). Luikenaar Edmond Rassenfosse was de minder getalenteerde broer van illustrator Armand Rassenfosse (1862-1934). Hij was bevriend met Charles van Lerberghe en Albert Mockel, zie: R. Debever en R. Mortier, *Charles Van Lerberghe: Lettres à Albert Mockel (1887-1906)* (Brussel 1986), p. 72.
- 70 Deze gedeelde medewerker was Charles Sarolea (1870-1953), een student filologie en later professor en gecontesteerd diplomaat in Edinburgh.
- 71 C. Tilman, 'Avis', in: *La Revue Belge*, 5 (1893) 117, p. 1.
- 72 Silva is de Latijnse benaming voor 'Bosch'.
- 73 In het eerste nummer in augustus 1892, zette de redactie het 'raison d'être' van het tijdschrift uiteen. "Nous ne préférons aucune école, parce que nous est avis que tout système est la négation de l'évolution artistique. [...] Nous tendons la main aux jeunes, espérant qu'ils répondront à notre loyale et sincère confraternité." Zie: *Brouilles d'Art*, (1892) pp. 1-2.
- 74 S. Clerbois, *Contribution à l'étude du mouvement symboliste*, p. 64.
- 75 'Notre programme' en 'Chronique Littéraire', in: *L'Aube*, (1892) 1, p. 1. De correspondent in Oostende was dichter en journalist Emile Mathy (1874-1918). Deze publiceerde ook in *La Revue Belge*.

- 76 Voor Verlant, zie: S. Orloff, 'Verlant, Ernest', in: *NBN*, 6, pp. 384-387.
- 77 Jules Fréson wordt niet vermeld in het onderzoek naar de Wagner-receptie in Vlaanderen, maar publiceerde zowel in Berlijn als in Parijs aan het begin van de jaren 1890 een Wagnerstudie. Voor Wagner in Vlaanderen, zie: K. Wauters, *Wagner en Vlaanderen, 1844-1914. Een cultuurhistorische studie* (Gent 1983), 539 p.
- 78 Nog steeds volgens de criticus van *L'Art Moderne* (Verhaeren?) vormde *Le Réveil* samen met *Le Magazine Littéraire* en *Le Drapeau* "la trinité des revues gantoises". Maar daar hield de vergelijking met deze andere tijdschriften op, zie: 'Les Revues', in: *L'Art Moderne*, (1893) p. 383.
- 79 'Cercle Littéraire Français, extrait du règlement', in: *Essais publiés par le Cercle Littéraire Français*, I (januari 1891) p. 2.
- 80 Guéquier was een goede vriend van Maurice Maeterlinck, Cyriel Buysse en Karel van de Woestijne. Zie: R.O.J. van Nuffel, 'Guéquier, Albert', in: *BN*, 44 (1986) pp. 583-590.
- 81 Lucien de Busscher, die een tijdlang publiceerde onder het pseudoniem Jean Novis, was de kleinzoon van drukker en archivaris Edmond de Busscher. Samen met zijn broer Lucien liep hij school op het internaat van het Lycée de Valanciennes. Zie: R. de Vriend-Mores, 'Een genealogische studie. Prof. dr. J. de Busscher, een familieportret', in: *Psychoanalytische Perspectieven*, (1999) pp. 46-47.
- 82 De levensloop van Louis de Busscher (pseudoniem Rodrique Sérasquier) vertoont tot 1900 veel parallellen met de levensloop van zijn broer. Ze studeerden aan hetzelfde atheneum in Frankrijk, zaten in dezelfde redacties, zie: *Ibidem*.
- 83 R. Sérasquier, 'Nos revues Littéraires', in: *Almanach de L'Université de Gand*, 1896, p. 210.
- 84 In 1901 vertaalde De Geynst onder meer de novelle *De Kapelaan van Bardelo* van de Nederlandse auteur Emile Seipgens (1837-1896). Hierin wordt de geschiedenis verteld van een dorpspriester die zijn geloof verliest.
- 85 Géo Meunier aan de redactie van de *Almanach de L'Université de Gand*, 5 januari 1893 (*AML*, 7139/14). Op basis van deze brief kon zijn pseudoniem worden verklaard.
- 86 *Essais publiés par le Cercle Littéraire Français* (1891) p. 193. In 1891 was in Leuven al een periodiek opgericht met de naam *Le Réveil, Journal Artistique et Littéraire*, maar er was voor zover geweten geen verband tussen beide tijdschriften. Het Leuvense tijdschrift bestond slechts enkele maanden, zie: *La Presse Universelle*, 4 (1900) 7-9, pp. 122-123.
- 87 H. Braet, *L'accueil fait au symbolisme en Belgique (1885-1900)*, p. 202. Onder meer Vervliet noemt *Le Réveil* consequent het "tijdschrift van Le Roy", zie o.a. R. Vervliet, 'Lever le rideau: les précurseurs', p. 70.
- 88 Voor biografische gegevens van Le Roy moeten we ons behelpen met de 'notice' van R.O.J. van Nuffel in: *NBN*, 4 (1997) pp. 252-256 en M.J. Jacob, *La vie et les débuts poétiques de Grégoire Le Roy* (Leuven 1964) 177 p. [OLV].
- 89 K. van de Woestijne, *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 13 november 1911.
- 90 Maeterlinck schakelde hiervoor zijn 'functionele vriend' Gérard Harry in, zie boven.
- 91 Zie R.O.J. van Nuffel, 'Guéquier, Albert', pp. 583-590 en de verder geciteerde correspondentie.
- 92 'Liste des souscripteurs au Banquet Eekhoud', in: *La Revue Rouge*, (1893) 11, pp. 51-52.
- 93 R. Sérasquier, 'Nos revues Littéraires', p. 212.
- 94 F. Hallyn, 'La revue "Le Réveil" et les mouvements littéraires à la fin du XIXe siècle', pp. 17-27.
- 95 Albert Arnay was het pseudoniem van L.R. Arnauds. Hij was vanaf het einde van de jaren 1880 bevriend met Van Lerberghe, zie: R. Debever en R. Mortier, *Charles Van Lerberghe: Lettres à Albert Mockel (1887-1906)*, dl. 2, p. 29. Arnay studeerde samen met Van Lerberghe aan de Brusselse universiteit en debuteerde in *La Pléiade*.
- 96 Zie R. Sérasquier, 'Nos revues Littéraires', p. 212.
- 97 Albert Guéquier aan Max Elskamp, 5 december 1893 (*AML*, FS XII 154/128).
- 98 C. Lemonnier, 'La vie belge', in: P. Gorceix, *La Belgique fin de siècle: romans, nouvelles, théâtre* (Brussel 1997), p. 103.
- 99 Zie: August Vermeylen aan Gustaaf Schamelhout, 30 december 1894, in: L. van Dijk, et al., *Het ontstaan van Van Nu en Straks*, pp. 450-455 en R. Sérasquier, 'Nos revues Littéraires', p. 208.

- 100 Zo maakte Van Lerberghe op deze vergaderingen kennis met Georges Marlow, die een uitstekende vriend werd, zie: R. Trousson, *Charles Van Lerberghe, le poète au crayon d'or* (Brussel 2001), p. 149.
- 101 Albert Guéquier aan Max Elskamp, 13 december 1893 (AML, FS XII, 154/129).
- 102 Het redactiecomité bestond uit Albert Arnay, Lucien de Busscher, Charles Delchevalerie, Max Elskamp, Frédéric Friche, Paul Gérardy, Edmond Glesener, Richard Ledent, Maurice Maeterlinck, Henri Maubel, Albert Mockel, Pierre M. Olin, Edmond Rassenfosse, Henri de Régnier, Stéphanne Richelle, Grégoire Le Roy, Rodrique Sérasquier, Charles van Lerberghe en Emile Verhaeren.
- 103 'Reuves', in: *Le Mouvement Littéraire*, (1893) p. 338.
- 104 A. Fontainas, *Edmond Deman éditeur (1857-1918): art et édition au tournant du siècle* (Brussel 1997), p. 175. In de reeks verscheen ook werk van Fernand Roussel, Henry Maubel en Georges Marlow. Al het administratieve werk dat hierbij kwam kijken werd gedaan door Albert Guéquier en Louis de Busscher. Zie: briefwisseling Guéquier en De Busscher in AML.
- 105 Dit was het laatste artikel van een contract tussen *Le Réveil* en Deman dat opgesteld werd naar aanleiding van de publicatie van *Les villages illusoires* van Verhaeren. Alle andere afspraken vinden we ook terug in het contract dat Guéquier opstuurde aan Verhaeren [Albert Guéquier aan Emile Verhaeren, 12 december 1895 (AML, FS XVI, 145/7)].
- 106 Zie o.m. Léon Paschal aan Georges Marlow, 28 december 1894 (AML, ML 780/2). Paschal maakte zich zorgen omdat er geen enkele 'Liégeois' naar de redactievergadering in de Prince of Wales kon gaan.
- 107 Voor een goede beschrijving van *La Société Nouvelle*, zie: P. Delseemme, 'La Société Nouvelle, revue internationale (1e série, 1884-1897)', in: A. Nivelles en J.M. D'Heur (eds.), *Autour de Paul Gérardy: médiateurs et médiateurs littéraires et artistiques à l'époque du Symbolisme entre l'Allemagne, la Belgique et la France* (Nijvel 1984), pp. 113-114.
- 108 Zie E. Defoort, *Neel Doff, leven na Keetje Tippel* (Antwerpen 1993), pp. 32-39 en Emile van Heurck aan Julius Péé, 22 januari 1894 (AMVC, H 585).
- 109 Albert Guéquier aan Emile Verhaeren, 19 december 1894 (AML, FS XVI, 145/6).
- 110 R. Sérasquier, 'Nos revues Littéraires', p. 209.
- 111 R.O.J. van Nuffel, 'Guéquier, Albert', pp. 583-590
- 112 *Le Réveil*, (1895) oktober-november-december, p. 233. Guéquier beschouwde Arnay als "un très cher ami", wat ook blijkt uit het grote aantal gedichten dat hij aan hem opdroeg.
- 113 R. Sérasquier, 'Nos revues Littéraires', p. 214.
- 114 Emile Verhaeren aan Albert Guéquier, 8 juli 1895 (AML, 2090/5). Voor de zoektocht naar bijdragen voor *Le Coq Rouge*, zie ook: Camille Mauclair aan Emile Verhaeren, april 1895 (AML, 2589, III, 72).
- 115 Getuige hiervan de ongedateerde brief van Verhaeren aan Toorop waarin hij vraagt aan Jolles voor te stellen een maandelijks kroniek te schrijven voor *Le Réveil*, "la jeune revue Belge". Emile Verhaeren aan Jan Toorop, s.d., (AMVC, v 385- 89907/44a.).
- 116 Camille Lemonnier aan Julien Poll, 21 november 1893 (AML, 7139/29).
- 117 *Le Réveil*, (1895) p. 212.
- 118 Eugène Demolder aan Edmond Deman, 1 maart 1897, geciteerd in: A. Fontainas, *Edmond Deman éditeur*, p. 178.
- 119 R. Sérasquier, 'Maurice Maeterlinck', in: *La Coupe*, (1895) p. 27.
- 120 Deze uitgave van Armand Heins bevatte onder meer ook bijdragen van Maurice des Ombiaux, Camille Lemonnier, George Rency en Cyriel Buysse (in het Frans).
- 121 'In memoriam Dr. Louis de Busscher (1873-1952)', *Cahiers de La Biloque*, (1952) pp. 241-248.
- 122 A. Verbessens, *Le barreau de Gand* (Gent 1912), p. 63 en p. 129.
- 123 S. Lilar, *Une enfance gantoise* (Parijs 1976), pp. 36-39.
- 124 Karel van de Woestijne aan Pol de Mont, 17 februari 1901 (AMVC, w 807, nr. 112908/3). Zie ook: A. van Elslander, 'Een vriend van Cyriel Buysse, Maurice Maeterlinck en Karel van den Woestijne: Albert Frederic Guéquier (1870-1901)', in: *Mededelingen van het Cyriel Buysse Genootschap*, I (1985) pp. 41-52.
- 125 C. Lemonnier, 'La vie belge', p. 140.

- 126 M. Biron, *La modernité belge. Littérature et société* (Brussel 1994), p. 53. P. Bourdieu, 'Existe-t-il une littérature belge? Limites d'un champ et frontières politiques', in: *Etudes de Lettres. Revue de la Faculté des lettres de l'université de Lausanne* (1985) p. 3.
- 127 T. Rodange, 'Mirbeau vu par les lecteurs de L'Ermitage', in: *Cahiers Octave Mirbeau*, (2001) p. 1 (zie: <http://bu.univ-angers.fr/EXTRANET/OctaveMIRBEAU/cahiersmirbeau/cahiers.html>).
- 128 De Amerikaans literatuurwetenschapper Pamela Genova trachtte klaarheid te scheppen in de pleiade van kleine tijdschriften en talloze symbolistische cenakels. Ze toonde overtuigend en verhelderend het belang van deze tijdschriften aan als forum voor intense culturele activiteiten. P.A. Genova, *Symbolist journals. A culture of correspondence* (Aldershot 2002), 352 p.
- 129 R. Jouanny, 'Les orientations étrangères au 'Mercure de France' (1890-1895)', in: *Revue d'Histoire Littéraire de la France*, (1992) pp. 56-72. Voor *La Revue Blanche*, dat overigens in België werd opgericht, zie: A.B. Jackson, *La Revue blanche 1889-1903: origine, influence, bibliographie* (Parijs 1960), 327 p.
- 130 Gérardy wordt als persoon vaak opgevoerd als zijnde exemplarisch voor de toenadering tussen Duitse en Franse auteurs aan het einde van de negentiende eeuw, zie: M. Gsteiger, 'Paul Gérardy: poète symboliste entre deux littératures', in: A. Nivelles en J.M. d'Heur (eds.), *Autour de Paul Gérardy: médiateurs et médiations littéraires et artistiques à l'époque du Symbolisme entre l'Allemagne, la Belgique et la France* (Nijvel 1984), pp. 55-63.
- 131 Uit het tijdschriftenonderzoek van Geneva komt Mallarmé eveneens als de "Chef d'école" naar voren, zie: P.A. Genova, *Symbolist journals. A culture of correspondence*, pp. 90-103.
- 132 Zie: H. Mondor en F. Ruchon, *L'amitié de Stéphanie Mallarmé et de Georges Rodenbach: lettres et textes inédits, 1887-1898* (Genève 1949), 173 p. Ook Verhaeren mocht zichzelf rekenen tot de intimi van Mallarmé, zie: M. Lisse, "'Ces Miroirs placés les uns en face des autres..." Mallarmé et Verhaeren', in: *Correspondance*, (1993) pp. 71-76. Voor Mallarmé België, zie: G. Vanwelkenhuyzen, *Mallarmé et la Belgique* (Brussel 1953), 15 p.
- 133 P.A. Genova, *Symbolist journals. A culture of correspondence*, pp. 104-126.
- 134 Het tijdschrift stond in België nochtans hoog aangeschreven. Eerder hadden Georges Eekhoud, Emile Verhaeren en Georges Rodenbach hun medewerking verleend, maar in 1892-1893 was er geen enkele Belgische medewerker.
- 135 *Le Banquet* werd geanimeerd door de vrienden rond Fernand Gregh (1873-1960). Het staat vooral bekend als het tijdschrift waarin Marcel Proust (1871-1922) debuteerde. J. Deguy, 'Le Banquet', in: J.-M. Place en A. Vasseur (eds.), *Bibliographie des revues et journaux littéraires des XIXe et XXe siècles. Tome 3* (Parijs 1977), pp. 196-207.
- 136 M. Décaudin, *La crise des valeurs symbolistes: vingt ans de poésie française (1895-1914)* (Toulouse 1960), pp. 34-38.
- 137 Voor *Le Saint Graal*, zie: J.-M. Place, 'Le Saint-Graal', in: J.-M. Place en A. Vasseur (eds.), *Bibliographie des revues et journaux littéraires des XIXe et XXe siècles*, pp. 272-289.
- 138 F. Chatelain, *Une revue catholique au tournant du siècle: Durendal 1894-1914*, p. 19.
- 139 C. Charle, *Le siècle de la presse: 1830-1939* (Parijs 2004), pp. 170-172.
- 140 J. Casier, 'Le Magasin Littéraire', in: *Le Mouvement Littéraire*, (1893) p. 232.
- 141 Conrardy, Firmin van den Bosch: *ce diable d'homme*, p. 60.
- 142 Zie: G. Vanwelkenhuyzen, *Paul Verlaine en Belgique* (Brussel 1945), pp. 198-204. Zie ook: F. van den Bosch, 'Jean Casier, † à Gand, le 24 mars 1897', in: *Le spectateur catholique*, (1897) pp. 299-300.
- 143 H. Carton de Wiart, *Paul Verlaine en Belgique. Souvenirs et documents inédits* (Brussel 1931), 15 p.
- 144 Voor Léon Bloy en België, zie ook: G. Vanwelkenhuyzen, *Insurgés de lettres. Paul Verlaine, Léon Bloy, J.K. Huysmans* (Brussel 1953), 162 p.
- 145 Voor William Ritter, zie: H. Dorra, *Symbolist art theories: a critical anthology* (Berkeley 1994), pp. 71-75 en X. Galmiche, 'Europe centrale et patries personnelles chez William Ritter', in: *Cultures d'Europe centrale*, (2003) s.p. (www.circe.paris4.sorbonne.fr/cec3_galmiche.html).
- 146 Dit is de algemene conclusie in: H. Serry, *Naissance de l'intellectuel catholique*, 371 p.
- 147 Een van de Canadese tijdschriften die gevolgd werden in België was *L'Echo des Jeunes*, zie: A. Gerbée, 'L'Echo des jeunes', in: *Le Mouvement Littéraire*, (1893) p. 249. De vergelijking tussen Zwitserland en Bel-

gië kon eerder al op belangstelling van literatuurhistorici rekenen, zie onder meer: P. Aron, 'Les revues littéraires, média privilégié de l'identité culturelle?', in: P. Gorceix (ed.), *L'identité culturelle de la Belgique et de la Suisse francophones* (Parijs 1997), pp. 108-120.

148 De auteurs die in Frankrijk publiceerden waren (geordend volgens leeftijd): Edmond Picard, Camille Lemonnier, Georges Eekhoud, Georges Rodenbach, Emile Verhaeren, Grégoire Le Roy, Maurice Maeterlinck, Ray Nyst, Auguste Vierset, André Fontainas, Pierre M. Olin, Henry de Groux, Albert Mockel, Charles Sluyts, Jean Delville, Albert Arnay, Paul Gérardy, Albert Guéquier (Fr. Friche), José Hennebicq, Joseph de Geynst (Joseph Desgenêts), Emile van Heurck, Charles Frappart, Géó Mauvère, Lucien de Busscher, Charles Delchevalerie, Rodrigue Sérasquier (Louis de Busscher), Mathias Robert en Albert Thonnar.

149 S. Janssen, 'Side-roads to success: the effect of sideline activities on the status of writers', pp. 265-280.

150 Albert Mockel deed in 1892-1893 hetzelfde door afwisselend in Luik en Parijs te verblijven. Voor een brievendocumentatie van Mockel en de sterke vriendschap met De Régnier, zie: J. Warmoes en H. Lavachery, *Albert Mockel: le centenaire de sa naissance* (Brussel 1966), 158 p.

151 Voor deze periode, zie: G. Vanwelkenhuyzen, *Les années Gantoises de Maurice Maeterlinck* (Brussel 1961), 35 p.

152 Idem voor Van Lerberghe, zie: R. Trousson, Charles Van Lerberghe, *le poète au crayon d'or biographie*, pp. 31-76.

153 Zie: N. Davenport, 'Christ aux outrages by Henry de Groux: Fin de Siecle religion, art criticism and the sociology of the crowd', in: *Religion & the Arts*, 7 (2003) pp. 275-299. De Groux was goed bevriend met Leon Bloy, met wie hij een voorkeur deelde voor de combinatie van mystiek en wreedheid.

154 J. Verbeeck, 'A propos de la littérature française en Belgique', in: *Le Mouvement Littéraire*, (1892) 15, pp. 115-116.

155 'Questions du jour', in: *La Jeune Belgique*, (1892) pp. 362-363.

156 Zie: R. van Nuffel, 'Une Lettre d'Albert Arnay sur Les Sept Princesses', in: *Annales de la Fondation M. Maeterlinck*, 1 (1955) pp. 91-95.

157 Voor deze periode, zie: J. Detemmerman, 'Charles Van Lerberghe à l'université libre de Bruxelles', in: J. Herman (ed.), *Littératures en contact. Mélanges offerts à Vic Nachtergaele* (Leuven 2003), pp. 123-134.

158 J. Delville, 'Autobiographie', opgenomen in bijlagen van S. Clerbois, *Contribution à l'étude du mouvement symboliste*, p. 886.

159 Hier kunnen Henri Bérenger (1867-1952), auteur en politicus, Marc Legrand (1865-?) en Philippe Vachal opgesomd worden, zie: 'Les sociétés d'étudiants', in: *Almanach de l'Université de Gand* 1892, pp. 79-100. Op zijn beurt bracht Legrand de redactie van de *Almanach* in contact met Alexandre Boutique (1851-?), zie: Alexandre Boutique aan Julien Poll, 30 november 1893 (AML, 7139/55). Ook Paul Masson werkte mee door de bemiddeling van Parijse medestudenten, zie: Paul Masson aan Julien Poll, 19 mei 1893 (AML, 7139/48).

160 'Associations des étudiants, Montpellier', in: *Almanach de l'Université de Gand* 1890, pp. 123-129.

161 'Banquet du xe anniversaire de la Jeune Belgique', in: *La Jeune Belgique*, 10 (1891) 1, pp. 98-100. Zie ook: J. Hanse, 'La Jeune Belgique et L'Art Moderne', in: J. Hanse en G. Charlier (eds.), *Histoire illustrée des lettres françaises de Belgique* (Brussel 1958), p. 349. Het was Albert Giraud, na de dood van Max Waller (1889) co-eigenaar van *La Jeune Belgique*, die Lacomblez wist te overhalen

162 Zie de rubrieken 'A travers les revues', in: *Essais publiés par le Cercle littéraire français* (1891). Eind 1891 werd een bijvoegsel opgenomen in *Chimère* (niet gedateerd, collectie BNF)

163 P. Coppé en L. Pirsoul, *Dictionnaire bio-bibliographique des littérateurs d'expression wallonne*, 1622 à 1950 (Gembloux 1951), p. 180.

164 *Ibidem*, p. 397.

165 Louis D.B., 'A travers les revues', in: *Essais publiés par le Cercle littéraire français*, (1891) 11, p. 160.

166 Zie: J. Wright, *The regionalist movement in France, 1890-1914: Jean Charles-Brun and French political thought* (Oxford 2003), p. 55.

167 Zie ook: R. Miallet, *André Gide et Paul Valéry. Correspondance (1890-1942)* (Parijs 1955), p. 71.

- 168 Durocher, die publiceerde onder het pseudoniem Léon Dequillebecq was in 1892-1893 actief in het rondreizende literaire cabaret Le Chat Noir.
- 169 Ook Loubet was een intieme vriend van Jean Charles-Brun, *Ibidem* p. 47.
- 170 J. Wright, *The regionalist movement in France, 1890-1914*, p. XI.
- 171 Zie bijvoorbeeld: R. Cardailhac, 'Chronique Littéraire', in: *Essais de Jeunes*, (1892) 6, pp. 39-40.
- 172 P. Redonnel, 'Chimère', in: *Le Mouvement Littéraire*, (1893) pp. 205-206.
- 173 'A travers des Revues', in: *Le Réveil*, (1893) 2, p. 94.
- 174 Eric Defoort situeert het "oudste teruggevonden spoor van Belgische aandacht voor het literair-kritische facet bij Maurras" in 1903, met name een bespreking van Louis Dumont-Wilden, zie: E. Defoort, *Charles Maurras en de Action française in België* (Nijmegen 1978), p. 45.
- 175 P.Y. Soucy en P. Aron, *Les revues littéraires belges de langue française de 1830 à nos jours*, p. 137.
- 176 'Banquet du xe anniversaire de la Jeune Belgique', in: *La Jeune Belgique*, 10 (1891) 1, p. 98.
- 177 Het redactieadres van *Les Jeunes* bleef ongewijzigd, maar de persoon die er woonde had de ene keer de naam Géo Mauvère en de andere keer Georges Angelroth. Angelroth staat ook op de medewerkerslijst van *Les Heures-Art de Wallon* (1897), een tijdschrift uitgegeven in Verviers. De andere medewerkers van dit tijdschrift waren Paul André, Paul Gérardy, Albert Mockel, Emile Verhaeren én Tristan Klingsor.
- 178 Léon Paschal en Georges Angelroth werkten vanaf 1891 ook mee aan de *Almanach de l'Université de Gand* waar in het literaire gedeelte gestreefd werd naar een mix van gevestigde waarden en jong talent onder de Belgische en Franse studentenpopulatie. Paschal, amper 18 jaar oud, en Angelroth behoorden tot deze tweede categorie. Voor een aantal van deze Almanachs traden hun makkers uit *Le Réveil* (Friche en Sérasquier) op als redacteur.
- 179 Zie: L.J. Pronger, *La poésie de Tristan Klingsor (1890-1960)* (Parijs 1965), pp. 13-37. Ook Pronger kon Mauvère, "un poète oublié" niet identificeren, zie: *Ibidem*, p. 23. Klingsor geniet bekendheid als tekstschrijver van Ravel.
- 180 "G.M. Namur, attend art. de vos collaborateurs. Bien sympt." in: 'Boîte aux lettres', *Chimère*, (1892) 2, s.p.
- 181 J. Lesaffre, 'La Coupe', in: J.-M. Place en A. Vasseur (eds.), *Bibliographie des revues et journaux littéraires des XIXe et XXe siècles*, pp. 333-343.
- 182 G. Rency, *Souvenirs de ma vie littéraire* (Brussel 1940), 182 p. en P. Prist, *1900: souvenirs littéraires* (Brussel 1949), 82 p.
- 183 *Ibidem*, p. 3.
- 184 *Ibidem*, p. 13.
- 185 Rosy werd in 1919 vrijmetselaar. Voor een biografie, zie: P. Delsemme, *Les écrivains francs-maçons de Belgique* (Brussel 2004), pp. 233-235.
- 186 Zie: A. Baillon, 'Les soirées du Thyrsé', in: *Les cahiers André Baillon*, (1935) 1, pp. 65-71.
- 187 Voor een biografie van Baillon, zie: F. Denissen, *De gigolo van Irma Ideaal: André Baillon, of een geschreven leven* (Amsterdam 1998), 315 p. en P. Aron, 'Portrait de l'artiste en chapeau mou et lavallière', in: *Textyles*, (1989) pp. 7-16.
- 188 F. Denissen, *De gigolo van Irma Ideaal*, p. 89.
- 189 P. Prist, *1900: souvenirs littéraires*, p. 29.
- 190 F. Denissen, *De gigolo van Irma Ideaal*, pp. 92-93.
- 191 M. Kemperink, 'De ultieme stad. Parijs in de Nederlandse literatuur van het fin de siècle', in: R. de Bont en T. Verschaffel (eds.), *Het verderf van Parijs* (Leuven 2004), pp. 63-80.
- 192 Verschaffel verwijst in dit verband op een 'Parijs-haat' die hij kon vaststellen bij beeldende kunstenaars. Zij die faalden in Parijs keerden terug met een ambivalent gevoel. T. Verschaffel en R. de Bont, 'Het riool van Europa. Inleiding', in: *Ibidem*, p. 28.
- 193 G. Le Roy, 'Brieven uit Frans België', in: *De Boomgaard*, 1 (1910) p. 323.
- 194 P. Prist, *1900: souvenirs littéraires*, p. 69.
- 195 Prospectus *La Belgique Artistique et Littéraire*, oktober 1905 (UGent, Fonds VB, II J 18).
- 196 P.Y. Soucy en P. Aron, *Les revues littéraires belges de langue française de 1830 à nos jours*, p. 88.

- 197 Omzendbrief *La Belgique Artistique et Littéraire*, 1910 (UGent, Fonds VB, II J 18).
- 198 Onder meer Fernand Séverin, Firmin van den Bosch, Jules Sottiaux, Edmond Picard, Marie van Ellegem en François-Charles Morisseaux publiceerden in de reeks. *La Belgique Artistique et Littéraire* gaf ook de eerste omvangrijke studie over *La Jeune Belgique* uit: O. Thiry, *La miraculeuse aventure des Jeunes Belges* (1880-1896) (Brussel 1910), 275 p.
- 199 Voor *La Nouvelle Revue Française*, zie: M. Koffeman-Bijman, *Entre classicisme et modernité. La Nouvelle Revue Française dans le champ littéraire de la belle époque* (Amsterdam 2003), 294 p.
- 200 Zie ook de getuigenis in: M. Pierson-Piérard, *Trois cents trente-deux lettres à Louis Piérard: précédées de Mémoires extérieurs* (Parijs 1971), 357 p.
- 201 In 1913 werd Les Editions Gallimard uit Parijs hoofdaandeelhouder van de vennootschap, zie: A. Vandenaabeele, 'Arthur Herbert, maison d'édition à Bruges', in: *Textyles*, (2003) pp. 95-101.
- 202 Zie: M. Koffeman-Bijman, *Entre classicisme et modernité. La Nouvelle Revue Française dans le champ littéraire de la belle époque*, pp. 34-36.
- 203 In de reeks verschenen boeken van de Franse auteurs André Gide, Francis de Miomandre (1880-1959) en Saint Georges de Bouhéliér (1876-1947), een vertaling van Oscar Wilde gemaakt door Paul Grosfils, twee boeken van de Brit Arthur Symons (1865-1945) en ten slotte ook de publicaties van Christian Beck, Louis Piérard, Henri Vandeputte en André Ruyters.
- 204 Albert Mockel aan Anatole France, 18 maart 1907, geciteerd in: J. M. d'Heur, 'Sur une lettre inédite d'Albert Mockel à Anatole France au sujet d'Antée (1907)', in: *Le Centenaire du Symbolisme en Belgique. Lettres romanes*, XL (1986) pp. 305-306.
- 205 Bots merkt wel op dat het tijdschrift niet altijd de partijlijn volgde, zie: M. Bots, *Bibliografie van de liberale tijdschriften: Le Flambeau (1918-1976)* (Gent 1996), pp. 1-25. *Le Flambeau* toonde zich onder meer welwillend ten opzichte van plannen die Pierre Nothomb koesterde voor een 'Groot-België' en de annexatie van grondgebied van Nederland en Luxemburg.
- 206 *Durendal*, (1895) I, p. 2.
- 207 Voor een verdere analyse, zie: F. Chatelain, *Une revue catholique au tournant du siècle: Durendal 1894-1914*, 90 p.
- 208 Zie: *L'abbé Moeller et le Cercle littéraire de Durendal: une esquisse* (Mechelen 1919), pp. 14-20.
- 209 Blijkbaar naar het voorbeeld van het Davidsfonds. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd de reeks met goeddunken van de Duitse bezetter verdergezet. Zie: C. Vanderpelen-Diagre, *Ecrire en Belgique sous le regard de Dieu*, p. 93.
- 210 Nothomb deed zijn stage in het advocatenbureau van Carton de Wiart. Voor zijn Groot-Belgische dromen en flirt met het fascisme, zie: C. Vanderpelen-Diagre, *Ecrire en Belgique sous le regard de Dieu*, pp. 35-35 en E. Defoort, *Charles Maurras en de Action française in België*, p. 79.
- 211 "à l'art corrupteur, nous opposons l'art régénérateur; à l'art matérialiste, nous opposons l'art Chrétien, à l'art pour l'art, nous opposons l'art pour l'homme par Dieu." Citaat in: E. Baussart 'Prolégomènes', in: *L'Annonciateur*, (1907) I, pp. 1-2.
- 212 M. Libon, 'Baussart, Elie', in: *EMW*, pp. 129-131.
- 213 Wauthy had eerder al een poging gedaan om een tijdschrift uit de grond te stampen, *La Revue Moderne*, uitgegeven door L'Édition Artistique: Paris et Liège. Hij kreeg daarvoor de (papieren) steun van Emile Verhaeren, Paul André, Arthur Daxhelet en Maurice des Ombiaux, zie: P. Gérin en M.-L. Warnotte, *La presse liégeoise de 1850 à 1914: répertoire général* (Leuven 1971), p. 505.
- 214 *Le Spectateur Catholique* werd door De Bruyn opgericht in 1897. Spiritualistisch en mystiek dichter Victor Kinon (1873-1953) was de redactiesecretaris. Er waren ook secretariaten in Parijs, Wenen en Madrid. De Franse dichter Marius André vertegenwoordigde het tijdschrift in Madrid. De vertegenwoordiger in Wenen was eveneens een oude bekende: William Ritter. Reeds in 1898 hield *Le Spectateur Catholique* op te bestaan.
- 215 G. Rency, *Souvenirs de ma vie littéraire*, p. 142.
- 216 Toch hoopte hij nog steeds op een 'bekering': "M. Georges Rency n'est pas hostile à l'idée religieuse, mais comme écrivain et comme critique, il prétend l'ignorer", schreef Firmin van den Bosch in 1906, zie: F. Chatelain, *Une revue catholique au tournant du siècle: Durendal 1894-1914*, p. 75.

- 217 “Puisque le généreux concours financier d’un de mes amis, le mécène Raymond Hottat, me permettait de dédaigner la chasse à l’abonné, je résolu de faire du Samedi un organe purement littéraire, un journal pour lettrés. C’était me condamner d’avance aux petits tirages, mais peu m’importait. J’y ferais au moins une besogne qui me plairait.” (G. Rency, *Souvenirs de ma vie littéraire*, p. 142).
- 218 R.O.J. van Nuffel, ‘L’essai, la critique et histoire’, in: *Histoire illustrée des lettres françaises de Belgique* (Brussel 1958), p. 552.
- 219 De boekenreeks uitgegeven door Editions de La Vie Intellectuelle kwam er wel pas in de jaren 1920, zie: P. Prist, 1900: *souvenirs littéraires*, pp. 5-6.
- 220 L. Piérard, *Trois cents trente-deux lettres à Louis Piérard*, p. 32.
- 221 I. Rens en W. Ossipow, *Histoire d’un autre socialisme. L’école colinsienne 1840-1940* (Québec 1997), p. 59 (elektronische editie, <http://classiques.uqac.ca/>, mei 2004).
- 222 Voor een bespreking en een overzicht van de medewerkers, zie: F. Wilvers, “La Société Nouvelle” et “L’Humanité Nouvelle”, *deux revues cosmopolites et pluralistes* (Brussel 2002), pp. 102-108 (elektronische editie, www.colinsdeham.ch, mei 2004).
- 223 *Ibidem*, p. 81. Het redactieadres was Lousbergskaaï 79, tevens het adres van de gebroeders Van Roy, twee oud-leden van Ter Waarheid.
- 224 ‘A nos lecteurs’, in: *La Société Nouvelle*, (1907) 1, pp. 5-7.
- 225 Voor Hamon, zie: D. Le Page, ‘De Paris à la Bretagne: Augustin Hamon’, in: *Le Mouvement Social*, (1992) pp. 99-124.
- 226 Bonnet was een vriend van Frédéric Borde, een oud-legerofficier en socialistisch politicus. Borde was betrokken bij de eerste reeks van *La Société Nouvelle* en een vriend van Fernand Brouez. Hij was de grote bezieler van *La Philosophie de l’avenir. Revue du socialisme rationnel* (1875-1914), zie: I. Rens en W. Ossipow, *Histoire d’un autre socialisme*, passim.
- 227 Dit evenwicht was in *L’Humanité Nouvelle* verstoord, waardoor literatoren in conflict kwamen met de andere medewerkers, zie: K. Wils, ‘Der Wettstreit der Utopiesoldaten. Augustin Hamon: Wissenschaft, Literatur und Anarchismus’, in: J. Grave, P. Sprengel en H. Vandevoorde (eds.), *Anarchismus und Utopie in der Literatur um 1900. Deutschland, Flandern und die Niederlande* (Würzburg 2005), pp. 120-138.
- 228 A. Janmart, ‘Marie Gevers et Max Elskamp: de la rue Saint-Paul aux arbres de Missebourg’, in: *Textyles*, (1997), s.p.
- 229 Voor het literaire leven (Nederlandstalig en Franstalig) tijdens de negentiende eeuw, zie: J. van Gerven, ‘Literatuur en burgerlijke emancipatie in de negentiende eeuw: een Antwerpse terreinverkenning’, in: *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 65 (1991) pp. 145-174.
- 230 In 1911 was Cornette ook betrokken bij de oprichting van *La Licorne*, een avant-gardistisch Frans-talig tijdschrift dat het levenslicht zag in Antwerpen, zie: P.Y. Soucy en P. Aron, *Les revues littéraires belges de langue française de 1830 à nos jours*, p. 143 en J. Weisgerber, *De Vlaamse literatuur op onbegane wegen. Het experiment van “de Boomgaard” (1909-1920)* (Antwerpen 1956), p. 141.
- 231 In 1885 verhuisde de redactie naar Brussel, zie: H. de Borger, *Bijdrage tot de geschiedenis van de Antwerpse pers: repertorium (1794-1914)* (Leuven 1968), pp. 295-297. In 1892 was een van de medewerkers de schilder Jules Dujardin (1863-1940). Omdat *La Fédération* hem aanvankelijk niet het forum gaf om zijn occulte visie op de kunst te verkondigen, schaarde hij zich mee achter de oprichting van *Brouittes d’Art*, zie: C. Mahieu, ‘Jules Du Jardin l’Idéaliste (1863-1940): Itinéraire d’une désillusion’, in: *Memoires*, september 2003, s.p. (<http://www.art-memoires.com/lmter/l3739/37dujardin.htm>).
- 232 Zie: J. Jurt, ‘Les mécanismes de constitution de groupes littéraires: L’exemple du Symbolisme’, in: *Neophilologus*, 70 (1986) pp. 20-33 en M. Décaudin, *La crise des valeurs symbolistes: vingt ans de poésie française*, passim.
- 233 Zie: P. Day, *An anti-symbolist movement in late nineteenth-century French poetry: ‘Le naturisme’ of Saint-Georges de Bouhelier* (Tulane 1993) 256 p. [ODV]
- 234 V. Datta, *Birth of a national icon: the literary avant-garde and the origins of the intellectual in France* (Albany 1999), p. 28.

- 235 Van Nuffel nuanceert wel door er aan toe te voegen dat *Le Thyrsé* alle tendensen trachtte te verenigen, maar dat de invloed beperkt bleef. Een structurele analyse kan hieromtrent duidelijkheid scheppen. Zie: R.O.J. van Nuffel, 'L'essai, la critique et histoire', p. 552.
- 236 Symons was de auteur van het invloedrijke *The symbolist movement in literature* (1899). Hij had uitstekende contacten met de Belgische en Franse symbolisten. Voor Symons, zie: K. Beckson, *Arthur Symons: a life* (Oxford 1987), 402 p.
- 237 Ook een zekere Marie Sirtaine publiceerde in *L'Art Moderne*. Marie Sirtaine woonde in Verviers.
- 238 Gaspar was vooral actief als publiciste van pedagogische studies. Voor een uitgebreide studie, zie: P. van Dungen, 'Parcours singuliers de femmes en lettres. Marie Closset, Blanche Rousseau et Marie Gaspar', pp. 189-209.
- 239 Bijvoorbeeld Emma Lambotte-Protin (1876-1936), vriendin van Limbosch en Dangotte, zie: 'Un milieu de femmes de lettres francophones au tournant du xxe siècle', p. 154-155 en R.O.J. van Nuffel, 'Lambotte, Emma', in: *NBN*, 6, pp. 212-125. Lambotte was actief in Antwerpen.
- 240 Dit wordt gesuggereerd door Pierre van Dungen, zie: *Ibidem*, p. 154.
- 241 De Miomandre was het pseudoniem van François Durand.
- 242 P. van Dungen, 'Parcours singuliers de femmes en lettres. Marie Closset, Blanche Rousseau et Marie Gaspar', p. 203.
- 243 G. Leroy en J. Bertrand Sabiani, *La vie littéraire à la belle époque* (Parijs 1998), p. 188.
- 244 M. Koffeman-Bijman, *Entre classicisme et modernité. La Nouvelle Revue Française*, p. 51.
- 245 Onder meer Georges Ramaeckers, Albert Mockel, Emile Verhaeren en Isi Collin werkten op geregelde basis mee aan *Le Beffroi*.
- 246 België telde er twee: Isi Collin ("Liège et La Wallonie") en Théo Varlet ("Bruxelles et les Flandres"). Théo Varlet (1878-1938) was een Franse journalist die in Brussel correspondent was van een aantal Franse kranten. Hij publiceerde in 1907-1908 in *La Société Nouvelle* en *Le Thyrsé*.
- 247 'Enquête sur les poètes et la poésie', in: *Le Beffroi. Art et littérature modernes*, (1904) pp. 249- passim.
- 248 De Belgische respondenten waren Paul André, Georges Ramaeckers, Georges Rency, Christian Beck, Théo Varlet, Isi Collin, Albert Mockel, Maurice des Ombiaux, Louis Piérard, Henri Vandeputte, André Fontainas en Charles van Lerberghe. Franz Ansel antwoordde in naam van "poètes de Durendal".
- 249 G. Leroy en J. Bertrand Sabiani, *La vie littéraire à la belle époque*, p. 185.
- 250 Voor een uitgebreide bio- en bibliografie van Louis Thomas, zie: A. van den Abeele, *Louis Thomas ou le voisinage du Capitole et de la roche tarpéienne*, 52 p. (te consulteren op: <http://www.remydegourmont.org/vupar/rub1/louisthomas/notice.htm>).
- 251 M. Pierson-Piérard, *Trois cents trente-deux lettres à Louis Piérard*, p. 27.
- 252 P. Aron, *Les écrivains belges et le socialisme (1880-1913)*, p. 259.
- 253 Vanaf begin 1907 zond De Ridder Le Roy zijn kritieken in de Antwerpse krant *La Métropole*.
- 254 A. de Ridder, *Les lettres flamandes d'aujourd'hui* (Antwerpen 1909), 58 p. Na de Eerste Wereldoorlog publiceerde De Ridder een anthologie, een herwerkte versie van zijn in 1909 verschenen studie, zie: A. de Ridder, *La littérature flamande contemporaine (1890-1923)* (Antwerpen 1923), 223 p.
- 255 "Pendant qu'en Hollande le Nieuwe Gids devenait ainsi le centre d'un mouvement de révolution littéraire, La Jeune Belgique, dans notre pays même, enfantait une âme littéraire nationale." In: A. de Ridder, 'Les lettres flamandes d'aujourd'hui', in: *La Revue Générale* (1908), p. 838.
- 256 A. de Ridder, 'Les lettres flamandes d'aujourd'hui', p. 835.
- 257 Voor een overzicht van de geschiedschrijving van *Van Nu en Straks*, zie: H. Vandevoorde, 'Inleiding. Eenheid en verscheidenheid in *Van Nu en Straks*', in: H. Vandevoorde, et al. (eds.), *Niet onder één vlag. Van Nu en Straks en de paradoxen van het fin de siècle* (Gent 2005), pp. 1-24. Baanbrekend is ongetwijfeld het proefschrift van Raymond Vervliet geweest, zie: R. Vervliet, *De literaire manifesten van het fin de siècle in de Zuidnederlandse periodieken (1878-1914)* (Wetteren 1982).
- 258 De Ridder was redacteur van *Vlaamsche Arbeid*. Le Roy zou uiteindelijk in *De Boomgaard* publiceren.
- 259 H. Vandevoorde, "'En ce temps de chevaleresque idéologie." Het erotische anarchisme van Georges Eekhoud', pp. 142-147.
- 260 A. de Ridder, 'Les lettres flamandes d'aujourd'hui', in: *La Revue Générale*, (1908).

- 261 J. Janssens, *De weifelende ezel*, pp. 48-51.
- 262 M. Beyen, 'De strijd van de Van Nu en Strakserfgenamen tegen het etnocentrisme', in: H. Vandevoorde, et al. (eds.), *Niet onder één vlag* (Gent 2005), pp. 265-282.
- 263 Deze afkeer van het literaire provincialisme uit zich vooral in de thematiek van hun literaire productie, vooral het genre van de stadsroman was bon ton bij De Ridder en zijn generatiegenoten. Hiermee distancierden ze zich onder meer van de 'boerenromans' van Stijn Streuvels.
- 264 Voor De Ridder, zie ook: H. Vanheertum, *André De Ridder (1888-1961). Europeeër voor alles, Vlaming bij dezelfde gelegenheid* (Gent 1977), 228 p. [OLV]
- 265 Pas na een studie van Jean Weisgerber kregen ze definitief een plaats in de literaire geschiedschrijving. J. Weisgerber, *De Vlaamse literatuur op onbegane wegen. Het experiment van "de Boomgaard" (1909-1920)* (Antwerpen 1956), p. 146. Vijftientig jaar eerder had Paul Kenis nochtans een poging gedaan om zichzelf en zijn leeftijdgenoten een grotere rol toe te dichten, zie: P. Kenis en R. Roemans, *Een overzicht van de Vlaamse letterkunde na Van Nu en Straks* (Amsterdam 1930), 365 p. René Lissens' studie moet hier ook worden vermeld: R.F. Lissens, *De Vlaamse letterkunde van 1780 tot heden* (Brussel 1953), pp. 138-142. Ook hij sprak over "schakeringen" die de Boomgaarders aanbrachten.
- 266 R. Vervliet, 'Lever le rideau: les précurseurs', p. 41.
- 267 Voor het tijdschrift *Vlaanderen*, zie: G.H. 's Gravesande, *De geschiedenis van het tijdschrift Vlaanderen: brieven en documenten* (Brussel 1962), 140 p. en L. Jansen en J. Robert, *Altijd maar bijeenblijven: brieven aan C.A.J. van Dishoeck, 1903-1929* ('s-Gravenhage 1997), 272 p.
- 268 Karel van de Woestijne aan Alfons de Cock, 9 april 1908 (AMVC, w 806, nr. 45394/a).
- 269 L. Jansen en J. Robert, *Altijd maar bijeenblijven: brieven aan C.A.J. van Dishoeck*, p. 84.
- 270 J. Janssens en A. Kuipers, 'Van kleinschalige netwerken en institutionele verstrengeling', pp. 138-161.
- 271 J. Janssens, *De weifelende ezel*, pp. 91-95.
- 272 W.J. van den Akker en G.L. Dorleijn, 'Consensus en conflict. Over de literatuurgeschiedschrijving van Nederland en Vlaanderen', in: *Nederlandse Letterkunde*, 4 (1999) p. 204.
- 273 Zie: A.M. Musschoot, 'Het verloop van Van Nu en Straks, 1903-1916', in: M. Rutten en J. Weisgerber (eds.), *Van arm vlaanderen tot de voorstad groeit. De opbloei van de Vlaamse literatuur van Teirlinck-Stijns tot L.P. Boon (1888-1946)* (Antwerpen 1988), p. 227. In deze opsomming wordt *Neerlandia* (°1896) verbondspierodiek van het Algemeen-Nederlands Verbond buiten beschouwing gelaten omdat hierin vooral taalkundige kwesties werden belicht. Voor een oriënterende maar wat gedateerde introductie en bibliografie van *Groot Nederland*, zie: S. Bakker, *Literaire tijdschriften van 1885 tot heden* (Amsterdam 1985), 495 p.
- 274 Voor Buyse, zie bijvoorbeeld: J. Bel, *Nederlandse literatuur in het fin de siècle: een receptie-historisch overzicht van het proza tussen 1885 en 1900* (Amsterdam 1993), pp. 113-114 en passim.
- 275 *Prospectus De Arbeid*, "maandschrift voor Nederland en België" (UGent, Fonds VB, II J 14).
- 276 Eind 1894 beval een tiental personen, onder wie Virginie Loveling en priester Claeys, *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* "uit volle overtuiging bij hunne Vlaamsche landgenooten" aan. *Prospectus Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift*, 1894 (UGent, Fonds VB, II J 14). Het fonds bevat tal van andere voorbeelden van dergelijke prospectussen en promotiemateriaal.
- 277 Onder anderen André de Ridder, Paul Kenis, Cyriel Buysse en Gustaaf Vermeersch verleenden hun medewerking aan het tijdschrift.
- 278 In zijn anarchistische jaren (later zou hij in het uiterst rechtse kamp van de Action Française terecht komen) vond hij een tijdlang onderdak in Gent, waar hij als journalist van Vooruit werd tewerkgesteld. Het was de periode waarin Anseele nog op goede voet stond met Domela Nieuwenhuis, zie: R. Spoor, 'Cohen, Jozef Alexander', in: *BWSA*, 4 (1990) pp. 29-33.
- 279 De informele sociabiliteit gaande van cafébezoeken tot schaatspartijen lag ook ten grondslag aan een band tussen *Le Réveil* en Van Nu en Straks, zie: C. Verbruggen, 'Van Nu en Straks ontmoet Le Réveil. Gentse kunstkringen en netwerken in het fin-de-siècle', pp. 75-108.
- 280 *De Wandelende Jood* van August Vermeylen werd bijvoorbeeld omstandig besproken door Eekhoud en door een zekere H. Messet, zie: 'Lettres néerlandaises', in: *Mercure de France*, (1907) 8, pp. 564-568.
- 281 G. Eekhoud, 'Chronique de Brussel', in: *Mercure de France*, (1 maart 1905) p. 141. In de voorafgaande

aline'a's besprak hij werk van Vermeylen, Streuvels en Teirlinck en verschillende andere Nederlandstalige auteurs.

282 Grégoire Le Roy aan André de Ridder, 18 februari 1907 (AMVC, R 783, nr. 68573/139).

283 Grégoire Le Roy aan André de Ridder, 22 februari 1907 (AMVC, R 783, nr. 68573/137).

284 In 1934 publiceerde Le Roy de Nederlandstalige roman *Fierleijn*, het verhaal van een Gentse arbeiderszoon die na een omweg via Parijs koos voor een bohémienleven en uiteindelijk in zijn geboortestad verzandde in een anoniem bestaan als schoenlapper.

285 M. Kemperink, 'De ultieme stad. Parijs in de Nederlandse literatuur van het fin de siècle', pp. 78-80.

286 Zie: S. van Faassen, 'Cyriel Buysse en de Nederlandse uitgever C.A.J. van Dishoeck', in: *Mededelingen van het Cyriel Buysse Genootschap*, 5 (1988) pp. 35-66.

287 Zie: P. Theunynck, 'Wij sterven niet schoon. Het einde van een vriendschap, de dood en de wederopstanding van Van Nu en Straks', in: *Spiegel der Letteren*, 43 (2001) p. 328.

288 Voor het onderzoek naar de wisselwerking tussen de Franstalige en Nederlandstalige literatuur in het Belgische fin de siècle, zie: E. Leijnse, 'Le Symbolisme de Maurice Maeterlinck à la lumière de la situation socio-linguistique belge à la fin du XIXe siècle', in: R. Bauer en D. Fokkema (eds.), *Proceedings of the XIth Congress of the International Comparative Literature* (München 1988), pp. 132-138; L. Tack, 'Relations interculturelles belges dans les revues littéraires (1869-1899)', in: *Revue de Littérature Comparée*, (2001) pp. 279-396; R. Vervliet, 'Un couple non-cohabitant: les littératures francophone et néerlandophone en Belgique à la fin du dix-neuvième siècle', in: J. Herman (ed.), *Littératures en contact. Mélanges offerts à Vic Nachtergaele* (Leuven 2003), pp. 209-219 en C. Berg, 'La Fin-de-Siècle en Belgique comme Polysystème', in: S. Tötösy de Zepetnek, M.V. Dimic en I. Sywenky (eds.), *Comparative literature now: theories and practice* (Parijs 1999), pp. 70-81.

289 V. Nachtergaele, 'La réception du symbolisme franco-belge en Flandre', in: *Euvres et Critiques*, 17 (1992) pp. 713-732.

290 Zoals betoogd in: M. Beyen, 'De strijd van de Van Nu en Straks-erfgenamen tegen het etnocentrisme', p. 278.

291 Eerder schreef hij nochtans dat hij niemand van de redactie persoonlijk kende, maar hij zou zijn best doen. Grégoire Le Roy aan André de Ridder, 10 maart 1908 (AMVC, R 783, nr. 68573/138). Le Roy nodigde hem ook uit naar het estaminee waar hij dagelijks zijn koffie dronk, zie: Grégoire Le Roy aan André de Ridder, 21 mei 1908 (AMVC, R 783, nr. 68573/139).

292 August Vermeylen aan Cornelis van Dishoeck, 20 november 1907, geciteerd in: G.H. s'Gravesande, *De geschiedenis van het tijdschrift Vlaanderen*, p. 128.

293 Ik kom daar verder op terug. Voor De Cneudt en zijn Nederlandse contacten, zie: A. Kuipers, "'Een naam dien het publiek zal hebben te onthouden.'" Richard de Cneudt in Nederland', in: *ZL, literair-historisch tijdschrift*, 2 (2003) pp. 32-47.

294 Enkel Vermeylen stond sceptisch tegenover nieuwe tijdschriften als *Iris*, maar het ontbrak hem aan tijd en energie om *Vlaanderen* voort te zetten. Voor het einde van *Vlaanderen*, zie: G.H. s'Gravesande, *De geschiedenis van het tijdschrift Vlaanderen*, pp. 127-140.

295 Zie het meest geciteerde en uitstekende overzicht van de Vlaamse literaire tijdschriften tussen 1900 en 1916: A.M. Musschoot, 'Het verloop van Van Nu en Straks, 1903-1916', in: M. Rutten en J. Weisgerber (eds.), *Van arm vlaanderen tot de voorstad groeit. De opbloei van de Vlaamse literatuur van Teirlinck-Stijns tot l.p. Boon (1888-1946)* (Antwerpen 1988), pp. 226-267.

296 S. van den Bossche, 'Ik ben zo wee van al dat geliteratuur. De peripetieën in de eerste jaargangen van het tijdschrift "De Vlaamsche Arbeid" (1905-1910)', in: *Wetenschappelijke tijdingen*, 62 (2003) pp. 247-269.

297 Dit was ook de reden waarom Van den Oever *Vlaamsche Arbeid* oprichtte: "Voeg daar aan toe de studentierigheid van 'Jong Dietschland', de particuliere West-Vlaamsheid van 'Biekorf' de 'onzydigheid' van 'Vlaanderen', de onbenulligheid van een paar zeer-oude Vlaamsche tijdschriftjes [...] Herinner U dan vooral hoe achterlijk het katholiek-letterkundig gebaar stond bij den jongen armzwaai der Van Nu en Straksers en Vlaanderen-mannen. Vlaamsche Arbeid was dan ook een onmiddellijke reactie tegen het ouwivachtig gepeuter en gekleuter der Dietsche Warande dat alle jonge inzichten verlamde en van

den wijs bracht." In: 'Het programmaverraad in Vlaamsche arbeid', ongedateerde brief aan Jozef Muls in copybook Karel van den Oever (nr. 45) (AMVC, O 155, B2).

298 Voor Jong Dietschland, onder meer een kwantitatieve inhoudsanalyse en sociale categorisering van de medewerkers, zie: Dirk Matthys, *Jong Dietschland (1898-1914). Jongeren en kunst omstreeks de eeuwwisseling* (Leuven 1994), 179 p. [OLV]

299 *Hooger Leven* is niet in de netwerkanalyse opgenomen omdat er te veel anonieme bijdragen werden opgenomen en al bij al weinig auteurs hun medewerking verleenden in de steekproefperiode 1907-1908. Voor *Hooger Leven*, zie onder meer: J. Bladt en J. Olaerts, 'Het katholiek weekblad "Hooger Leven" (1906-1914) en de Vlaamse Beweging', in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, 34 (1975) pp. 133-144.

300 Voor het ontstaan van *Vlaamsche Arbeid*, zie: G. Reymenants, *Vrouweninvloed in het literaire veld*, pp. 133-137.

301 De problemen binnen de redactie van *Vlaamsche Arbeid* worden uitvoerig besproken in: S. van den Bossche, 'Ik ben zo wee van al dat geliteratuur. De peripetieën in de eerste jaargangen van het tijdschrift "De Vlaamsche Arbeid" (1905-1910)', in: *Wetenschappelijke tijdingen*, 62 (2003) pp. 249-269.

302 Andere toenmalige studenten waren Omer de Laey, Frans van Cauwelaert, Desiderius Stracke, Jozef van Mierlo en Reimond Speleers, zie: J. Dedeurwaerder, *Professor Speleers: een biografie* (Antwerpen 2002), pp. 33-74.

303 J. Persyn, *De wording van het tijdschrift Dietsche Warande en Belfort en zijn ontwikkeling onder de redactie van Em. Vliebergh en Jul. Persyn (1900-1924)* (Gent 1963), p. 56.

304 De rol van De Clercq bij de Rodenbach's Vrienden is reeds uitvoerig belicht in: K. Hulpiau, *René de Clercq (1877-1932). Een monografie* (Gent 1986), pp. 35-36.

305 Ze organiseerden verschillende publieke lezingen van Hugo Verriest en slaagden erin om voor de eerste jaargang van hun jaarboek (1898) de medewerking te krijgen van Guido Gezelle. Voor de lezingen, zie: *Jaarboek Rodenbach's Vrienden*, 3 (1900) pp. 10-11. In het jaarboek van 1898 publiceerde Gezelle twee gedichten: 'Jantje' en 'Hosannah', in: *Jaarboek Rodenbach's Vrienden*, 1 (1898) pp. 33-35.

306 Zoals eerder betoogd in: C. Verbruggen, 'Van Nu en Straks ontmoet Le Réveil. Gentse kunstkringen en netwerken in het fin-de-siècle', pp. 75-108.

307 De literaire manifesten van het fin de siècle in de Zuid-Nederlandse periodieken, p. 214.

308 Bram Delbecke onderscheidde terecht twee 'type' katholieke intellectuelen die grosso modo dezelfde waren in Franstalig en Nederlandstalig België. Hij onderscheidde de intellectueel die bovenal katholiek bleef en de intellectueel die een bredere en meer geëngageerde kijk op de wereld had. Figuren als Henry Carton de Wiart en Frans van Cauwelaert situeert hij op basis van een analyse van het discours in de katholieke tijdschriften in de tweede groep. De antithetische visie op katholicisme en moderniteit kwam meer en meer onder druk. Het moment waarop Persyn redactiesecretaris werd van *Dietsche Warande* ziet Delbecke als een van de eindpunten van deze evolutie, zie: B. Delbecke, 'Naar een nieuwe tijd. Het afscheid van de traditionele Weltanschauung bij katholieke intellectuelen en kunstenaars in Vlaanderen en Brussel (1891-1909)', in: *Trajecta*, 14 (2005) pp. 25-47.

309 Jammer genoeg is er voor wat betreft deze periode nauwelijks correspondentie tussen Persyn en Belpaire, waardoor het moeilijk te bepalen is of er zich autoriteitsconflicten hebben voorgedaan, zie: G. Reymenants, *Vrouweninvloed in het literaire veld*, pp. 99-100. *Dietsche Warande* en Belpaire zijn de 'rode draad' in de studie van Reymenants.

310 Zie: A. Deprez en L. Troch, *Nederlandsch museum 1874-1894* (Gent 1986), 238 p.

311 Reeds in 1902 nam Rooses contact op met Vermeylen om "het tijdschrift van Vlaanderen" te stichten, zie: Max Rooses aan August Vermeylen, 11 oktober 1902 (AMVC, R 704, nr. 117802). Eind 1904 deed hij een nieuwe poging, andermaal zonder succes, zie: Max Rooses aan Emmanuel de Bom, 20 december 1904 (AMVC, R 704, nr. 91723/67). Zie ook: P. Theunynck, "'Wij sterven niet schoen.'" Het einde van een vriendschap, de dood en de wederopstanding van Van Nu en Straks', p. 327.

312 Het was een Nederlandse afdeling van het Willemsfonds die aandrong op meer belletrie. Ze werden hierin bijgetreden door Hubert Melis (1872-1949), zie: *Verslag over de Buitengewone Algemene Vergadering van het Willemsfonds*, 25 mei 1895.

313 A.M. Musschoot, 'Het verloop van Van Nu en Straks', p. 243.

- 314** Somers en Van Brabant stellen dan weer dat er in *De Vlaamsche Gids* van bij de aanvang “grote openheid” bestond “voor Vlaamsgezinden van diverse strekkingen”, zie: P. van Brabant, ‘Vlaamse Gids, de’, in: *NEVB*, pp. 3452-3453 en Marc Somers, ‘Het ontstaan van De Vlaamsche Gids’, in: *De Vlaamsche Gids*, 71 (1976) pp. 64-71.
- 315** *Prospectus Vlaamsche Gids*, 1905 (UGent, Fonds vB, I R 33).
- 316** Geciteerd in: A.M. Musschoot, ‘Het verloop van Van Nu en Straks’, p. 243.
- 317** P.[ieter] D.[e] B.[ruyne], ‘Ons doel’, in: *De Waarheid*, (1903) I, pp. 1-6.
- 318** Voor het anarchisme bij Van Nu en Straks en Van de Woestijne in het bijzonder, zie: H. Vandevoorde, ‘Een aristo-anarchist. Karel van de Woestijne en het anarchisme’, pp. 7-27.
- 319** Voor een uitgebreide bespreking van *Ontwaking*, zie: J. Moulaert, *Ontwaking en De Kapel*, pp. 163-468.
- 320** Vervliet haalde *De Zaaier* wel kort aan, maar aangezien het eerste nummer blijkbaar nergens bewaard is, kon hij het ‘literaire manifest’ niet bespreken, zie: R. Vervliet, *De literaire manifesten van het fin de siècle in de Zuidnederlandse periodieken*, p. 540.
- 321** Zie: F. Peeters, ‘Wij drinken bier en laten u de thee. De Zuid-Nederlandsche Tooneelbond, een tweede mislukt experiment in Nederlandse toneelsamenwerking’, in: *Liber amicorum O. Mus* (Veurne 1992), p. 185.
- 322** Lucifer fuseerde met het Gentse tijdschrift *Het Kunstblad*. “De medewerkers van het Kunstblad zullen voorzeker naar Lucifer overkomen indien zij hun proza geplaatst vinden, daar zorg ik wel voor.” Gustaaf d’Hondt aan Jan Bruylants, 27 december 1902 (AMVC, H 754, nr. 90998/45).
- 323** Jan Bruylants aan Hendrik Coopman, 9 december 1902 (AMVC, H 754, nr. 56086/452).
- 324** Pieter Jan d’Hoedt aan Jan Bruylants, 9 maart 1907 (AMVC, H 679, nr. 91378/75).
- 325** Pinkhof trouwde in 1914 met Hendrika David, beter bekend als de variété-artiste Heintje Davids, zie: W. Ibo, ‘David, Hendrika (1888-1975)’, in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, (1989).
- 326** Inschrijvingsstrook *De Zaaier*, (1908) 1.
- 327** Frans van den Weghe was medeoprichter van De Heremans’ Zonen. Hij richtte in Oostende een afdeling op van het Algemeen-Nederlands Verbond. Voor *Onze Stam*, zie ook: R. Roemans, *Bibliographie van de moderne Vlaamsche literatuur 1893-1930. 1: De Vlaamsche tijdschriften* (Kortrijk 1930), pp. 653-670.
- 328** Geraldine Reymanants ziet in de aanwezigheid van vrouwen in *Dietsche Warande* eerder een bevestiging dan wel een breuk met het heersende genderdiscours, zie: G. Reymanants, “‘Den invloed der vrouw in de samenleving’”. *Waarom vrouwen in Van Nu en Straks ontbreken*’, pp. 195-209.
- 329** Voor een grondig onderzoek naar de aanwezigheid van vrouwen in niet-katholieke tijdschriften waarin Fanny Delvaux als casus wordt uitgewerkt, zie: L. Vandebussche, *Het veld der verbeelding: het aandeel en de receptie van niet-confessionele publicistes in Vlaamse, literaire en algemeen-culturele tijdschriften, 1870-1914* (Gent 2006). [ODV]
- 330** J. van Parys, ‘Niet van Straks (1894-1895)’, in: *Mededelingen van het Cyriel Buysse Genootschap*, 18 (2002) pp. 7-68.
- 331** M. Rutten, ‘De voorgeschiedens van Van Nu en Straks, 1888-1893’, in: M. Rutten en J. Weisgerber (eds.), *Van arm vlaanderen tot de voorstad groeit. De opbloei van de Vlaamse literatuur van Teirlinck-Stijns tot L.P. Boon (1888-1946)* (Antwerpen 1988), p. 68.
- 332** Voor Lambrecht Lambrechts, zie: G.P. Michiels, *Lambrecht Lambrechts: leven en werk*, bibliografie (Hoeselt 1982), 408 p.
- 333** Vervliet beschrijft zijn werk als sterk geïnspireerd door Streuvels, maar “naïef didactisch en sentimenteel bewogen”. Zie: R. Vervliet, ‘Van Nu en Straks, 1893-1901’, p. 190.
- 334** Richard de Cneudt werd na de Eerste Wereldoorlog bij verstek ter dood veroordeeld omwille van zijn activisme. Hierdoor raakte hij verder gemarginaliseerd, zie: W. Blockmans, ‘De Cneudt, Richard’, in: *NEVB*, pp. 753-754.
- 335** Frère was naast dichter en toneelschrijver ook folklorist en volkskundige. Voor Jules Frère, zie: G.J. van Bork, ‘Frère, Jules’, in: *Schrijvers en dichters* (www.dbnl.org, 2004).
- 336** B. de Nil, “‘Als een sterke eik te midden der dorre heide.’ Steven Prenau alias Steven Boersen (1866-1929): facetten van een Limburgse socialist’, in: *Brood en Rozen*, (1999) p. 102. Jules Frère was van

in zijn studententijd actief in de Tongerse BWP, zie: S. Telen, *Onder de toren: Limburgs socialistisch personeel tijdens het interbellum* (Gent 2002), 163 p. [OLV]

337 Gustaaf d'Hondt aan Edward Anseele, 7 juli 1909 (AMVC, H 754, J 268). "Steppenbach is een pseudoniem. Zijn eigenlijke naam is Camiel Balliën. Hij woont in Tongeren. Men zegt mij dat hij het was die, drie jaar geleden, de Tongerse afdeling van het Willemsfonds weer in 't leven riep."

338 De oorspronkelijke versie van dit onderdeel is verschenen als: C. Verbruggen, "Tijdschriften en literaire strategieën na Van Nu en Straks. Carrièreplannen met Iris (1908) en Nieuw Leven (1907-1910)", in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 83 (2005) pp. 1261-1286.

339 P. Bourdieu, *De regels van de kunst. Wording en structuur van het literaire veld* (Amsterdam 1994), pp. 329-330.

340 E. Hitters, *Patronen van patronage, mecenaat, protectoraat en markt in de kunstwereld* (Utrecht 1996), p. 33.

341 V. van den Bergh, 'Het studententijdschrift "De Goedendag"', in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, 31 (1972) pp. 141-152.

342 Paul-Gustave van Hecke aan Emmanuel de Bom, 1 september 1907 (AMVC, H 3832, nr. 84647/98).

343 Paul-Gustave van Hecke aan Lode Baekelmans, 22 september 1907 (AMVC, H 3832, nr. 128081/1).

344 Paul-Gustave van Hecke aan Lode Baekelmans, 22 september 1907 (AMVC, H 3832, nr. 71503/4)

en Paul-Gustave van Hecke aan Emmanuel de Bom, 1 september 1907 (AMVC, H 3832, nr. 84647/98).

345 Paul-Gustave van Hecke aan Lode Baekelmans, 3 december 1907 (AMVC, H 3832, nr. 71503/5).

346 C. Verbruggen, 'Van Nu en Straks ontmoet Le Réveil. Gentse kunstkringen en netwerken in het fin-de-siècle', pp. 75-108.

347 Gent was voor de toekomstige redacteurs van *Van Nu en Straks* een zorgenkind. Met onder andere Paul Janson "heerschten" ze over de Franstalige pers. De Bom zou de Antwerpse scene voor zijn rekening nemen. Maar op de vraag "kent ge iemand die prop[aganda] zou kunnen maken in Gent?", volgde in de correspondentie, een oorverdovende stilte (August Vermeylen aan Emmanuel de Bom, 26 maart 1891, in: L. van Dijk, et al., *Het ontstaan van Van Nu en Straks*, I, p. 74).

348 Papens werd in 1883 geboren in Wachtebeke. In oktober 1910 verhuisde hij naar Schaarbeek (Stad Gent, Dienst Bevolking en Burgerlijke Stand, *Bevolkingsregisters Gent, 1901-1910*).

349 "De belhamel is Richard de Cneudt, middelmatig sonnettendichter en onderwijzer, die de specialiteit heeft van schulden te maken en geld af te troggelen onder bedreiging van zelfmoord." Paul Fredericq aan Max Rooses, 29 januari 1912 (AMVC, F 466, nr. 30979/156). Paul Fredericq was erg bedreven in het beschimpen en roddelen, maar voor wat betref De Cneudt stond hij zeker niet alleen.

350 Voor een levensschets, zie: C. Verbruggen, 'De kronkelige paden van Gerard Ceunis', in: *Zuurvrij*, (2007) 12, pp. 29-35.

351 "Ten bewijze: voor sociologie werken wij met prof. Ingels (Rome) Sergi (Parijs), Isard (New York), Kovalensky (Petersburg), De Greef (Brussel), G. Papens (Gent). Voor kunst: Emile Claus, George Buysse, De Bruycker, Delvin, Miss Mabel Elwes, August Vermeylen, Georges Eeckhout (sic), G. Ceunis." Zie: Richard de Cneudt aan Lode Baekelmans, 28 oktober 1908 (AMVC, C 306, nr. 121917/3).

352 Bij de oprichting van het Kunstverbond van Vlaanderen in 1897 hoopten de initiatiefnemers dat hij "zijn naam als een onzer uitstekendste vlaamsche schilders" gaarne ter beschikking zou stellen "ten dienste der maatschappij en der Vlaamsche Kunst". Hij werd verkozen als voorzitter, maar naar de vergaderingen hoefde hij niet te komen. Claus stemde toe, zie: Gustaaf d'Hondt aan Emile Claus, 7 mei 1897 (AMVC, H 754, nr. 121888).

353 In een aantal notitieboekjes, bewaard in de nalatenschap van Ceunis, staan passages die hij uit *La Revue Bleue* overpene (Collectie Tessa Cathcart).

354 Emmanuel de Bom aan Emile Claus, 16 maart 1908 (Archief voor Hedendaagse Kunst, Correspondentie Emile Claus, nr. 34732).

355 Richard de Cneudt aan Lode Baekelmans, 2 november 1907 (AMVC, C 306, nr. 121917/2).

356 Gustaaf Vermeersch aan Lode Baekelmans, 24 juni 1907 (AMVC, V 455, nr. 128578/28).

357 Gustaaf Vermeersch aan Lode Baekelmans, 5 november 1907 (AMVC, V 455, nr. 128578/38).

358 Lode Baekelmans aan Gustaaf Vermeersch, 7 november 1907 (AMVC, B 1333, nr. 59868/461).

359 Hij verkoos redacteur te worden van *Nieuw Leven*. Vermeersch beweerde dat de redactie van *Iris* hem

- “zonderling behandeld had”. Gustaaf Vermeersch aan André de Ridder, 27 februari 1908 (AMVC, H 3832, nr. 69068/13).
- 360 Gustaaf Vermeersch aan Lode Baekelmans, 8 december 1907 (AMVC, v 455, nr. 128578/45).
- 361 Dat de initiatiefnemers van *Iris* zijn “daden laken, waar zij zelf nooit iets deden”, dat konden de redacteurs van *Nieuw Leven* tolereren, maar “dat ze gaan ’t vaarwater bevuilen, waarin wij hoopten dat U e.a. mee zoudt varen, dat dulden wij niet”, schreef Van Hecke medio november 1907 aan Baekelmans [Paul-Gustave van Hecke aan Lode Baekelmans, november 1907, AMVC, H 3832, nr. 71503/6]. Baekelmans begreep niet wat hij met de Gentse “vete” te maken had en foeterde dat ze zijn “lastig verworven rust” verstoorden. Lode Baekemans aan Gustaaf Vermeersch, 5 december 1907 (AMVC, B 1333, nr. 56898/466L).
- 362 Gerard Ceunis aan André de Ridder, 19 mei 1909 (AMVC, C 209, nr. 68562/878).
- 363 De driehoeksrelatie tussen Alice van Damme, Gerard Ceunis en Paul-Gustave van Hecke komt mooi tot uiting in het dagboek van Ceunis en Van Damme. *Dagboek Gerard Ceunis en Alice Van Damme*, eind 1906 (collectie Tessa Cathcart).
- 364 Zo gaf Vermeersch in december 1908 zijn ontslag: hij had last met de “kleine blaffertjes” [Gustaaf Vermeersch aan Lode Baekelmans, 28 december 1908 (AMVC, v 455, nr. 128578/12)]. Hij wachtte wel om zijn ontslag te geven tot hij de bevestiging kreeg dat het Antwerpse anarchistische tijdschrift *Ontwaking* bereid was zijn bijdragen te publiceren [Gustaaf Vermeersch aan Lode Baekelmans, 14 oktober 1908 (AMVC, v 455, nr. 128578/6)]. Ary Delen die eerder door Baekelmans in de redactie was geïntroduceerd, werd om onduidelijke redenen uit de redactie gezet.
- 365 Gerard Ceunis aan André de Ridder, januari 1909 (AMVC, C 209, nr. 68562/876).
- 366 Paul-Gustave van Hecke aan André de Ridder, mei 1909 (AMVC, H 3832, nr. 69068/11).
- 367 J. Weisgerber, *De Vlaamse literatuur op onbegane wegen. Het experiment van de Boomgaard*, pp. 22-28.
- 368 Paul-Gustave van Hecke aan Emmanuel de Bom, 29 mei 1909 (AMVC, H 3832, nr. 103518/11).
- 369 Gerard Ceunis aan André de Ridder, mei 1909 (AMVC, C 209, nr. 68562/882).
- 370 Paul-Gustave van Hecke aan André de Ridder, 22 september 1909 (AMVC, H 3832, nr. 69068/11).
- 371 P. Theunynck, ‘Cherchez la femme. Karel van de Woestijne en de valse start van de Boomgaard’, in: *ZL, literair-historisch tijdschrift*, 2 (2002) pp. 3-27.
- 372 Reimond Kimpe aan André de Ridder, 11 oktober 1909 (AMVC, K 414, nr. 68573/97).
- 373 Adolf Herckenrath aan André de Ridder, 9 januari 1910 (AMVC, H 525, nr. 68562/1055).
- 374 Zie: Adolf Herckenrath aan André de Ridder, 9 januari 1910 (AMVC, H 525, nr. 68562/1055) en Frans Thiry aan Jozef Muls, mei 1910 (AMVC, T 2861, nr. 39959/420).
- 375 René Verdeyen aan Lode Baekelmans, 12 juni 1910 (AMVC, v 362, nr. 92368/33a).
- 376 ‘Aan den Lezer’, in: *Ontwaking en Nieuw Leven*, pp. 1-2.
- 377 René Verdeyen aan Lode Baekelmans, 12 juni 1910 (AMVC, v 362, nr. 92368/33a).
- 378 Gerard Ceunis aan André de Ridder, december 1907 (AMVC, C 209, nr. 68562/882).
- 379 Paul-Gustave van Hecke aan André de Ridder, 27 februari 1908 (AMVC, H 3832, nr. 69068/13). Uiteindelijk werd ‘De kus’ in *Nieuw Leven* gepubliceerd en schreef De Ridder voor *Iris* een kortverhaal.
- 380 Mogelijkerwijs was het via de bemiddeling van Claus dat de internationaal gerenommeerde sombere luminist Albert Baertsoen een tekening maakte voor het derde nummer. Voor een andere tekening die in *Iris* verscheen (getekend: Jules de Bruycker) had Ceunis de hulp van Claus niet nodig.
- 381 Reimond Kimpe aan Edmond van Offel, 26 november 1908 (AMVC, K 414, nr. 56916).
- 382 Katholieke onderwijzer. Werd in 1908 huismeester van de Rijksmiddelbare Normalschool in Gent, zie: G. Durnez, ‘Thiry, Antoon’, in *NEVB*, pp. 3062-3963.
- 383 Frans Thiry aan Karel van den Oever, 6 mei 1907 (AMVC, T 2861, nr. 98966/14).
- 384 Frans Thiry aan Karel van den Oever, 9 december 1910 (AMVC, T 2861, nr. 98966/13).
- 385 “We zijn o! zo weinig letterkundigen die hier elkander kennen: ik ken niemand anders dan Herckenrath en Thiry en soms gaan er weken voorbij eer ik één van beiden ontmoet. Maar ja! Ik bevind mij in eene hachelijke positie. Herckenrath en Kimpe zijn mijne vrienden zowel als jij en Van Hecke en ik heb evenmin reden om met hen af te breken dan met U. Is het dan onmogelijk voor mij loyaal tussen U beiden te staan?” Zie: Paul Kenis aan André de Ridder, 21 september 1910 (AMVC, K 3024, nr. 68562/329).

- 386 Paul Kenis aan André de Ridder, 21 september 1910 (AMVC, K 3024, nr. 68562/329).
- 387 K. van den Oever, 'De bijzonderste Vlaamsche tijdschriften sinds 1878', in: idem (ed.), *Kritische Opstellen* (Antwerpen 1913), pp. 262-272.
- 388 Leo van Puyvelde aan André de Ridder, juli 1908 (AMVC, P 978, nr. 69053/142).
- 389 Paul-Gustave van Hecke aan André de Ridder, 1909 (AMVC, H 383, nr. 68562/1072).
- 390 R. Vervliet, 'The increasing autonomy of literary institutions in Belgium in the late nineteenth century', in: A. Rigney en D. Fokkema (eds.), *Cultural Participation. Trends since the Middle Ages* (Amsterdam 1993), pp. 125-135.
- 391 Gustaaf Vermeersch aan Lode Baekelmans, 13 november 1907 (AMVC, V 455, nr. 128578/41).
- 392 Gustaaf Vermeersch aan André de Ridder, 7 januari 1908 (AMVC, V 455, nr. 62145/5).
- 393 *Nieuw Leven*, 1 (1907) 1, p. 1.
- 394 H. Abbing, *Why are artists poor? The relentless economy of the arts* (Amsterdam 2002), pp. 181-205.
- 395 Dit was trouwens ook het geval met tijdschriften als *La Jeune Belgique*, *La Société Nouvelle* en *L'Art Moderne*, die enkel konden overleven dankzij de investering van grote geldsommen door de medewerkers en redactieleden, zie: M. des Ombiaux, *Rapport sur la situation des écrivains de Belgique*, p. 6.
- 396 Paul-Gustave van Hecke aan Lode Baekelmans, 22 september 1907 (AMVC, H 3832, nr. 128081/1).
- 397 Vervliet gebruikt deze term ook. Hij doelt hiermee echter op de markt die kunst en literatuur mogelijk maakte. R. Vervliet, 'The increasing autonomy', p. 132.
- 398 Van *Iris* en *Nieuw Leven* zijn geen abonneelijsten bewaard, maar dit blijkt onder meer uit de abonneelijsten van Van Nu en Straks, zie: C. Verbruggen, 'Van Nu en Straks ontmoet Le Réveil. Gentse kunstkringen en netwerken in het fin-de-siècle', pp. 75-108.
- 399 Paul Fredericq aan Max Rooses, 22 december 1905 (AMVC, F 466, nr. 31533/1).
- 400 De term 'collectief mecenaat' is ontleend aan Helleke van den Braber die het literair mecenaat in Nederland tussen 1900 en 1940 bestudeerde, zie: H. van den Braber, *Geven om te krijgen*, 411 p.
- 401 Gustaaf Vermeersch aan Lode Baekelmans, 8 december 1907 (AMVC, V 455, nr. 128578/45).
- 402 Paul-Gustave van Hecke aan André de Ridder, 20 december 1909 (AMVC, H 3832, nr. 69068).
- 403 Gerard Ceunis aan André de Ridder, 19 mei 1909 (AMVC, C 209, nr. 68562/894).
- 404 Zijn functie bestond erin exclusief voor *Iris* abonnees te werven en recensie-exemplaren te verspreiden. Voor Boogaardt en zijn Vlaamse contacten, zie: A. Kuipers en J. Janssen, 'Van kleinschalige netwerken en institutionele verstremgeling. Vlaamse dichters in Nederland tussen 1910 en 1940', pp. 138-161. Na het opdoeken van *Iris* trad hij op als agent van *Vlaamsche Arbeid*. Hij meende in Nederland 250 exemplaren van dit blad te kunnen verkopen. Zie: Meindert Boogaardt aan Karel van den Oever, 9 januari 1909 (AMVC, B 7199, nr. 22502/46).
- 405 Gustaaf Vermeersch aan Lode Baekelmans, 8 december 1907 (AMVC, V 455, nr. 128578/45).
- 406 Edward Verbeke aan Gerard Ceunis, 12 mei 1909 (AMVC, C 209, nr. 68562/894).
- 407 Kon hij geen "invloedrijke personen aanspreken om die subsidie te krijgen?", zie: Frans Thiry aan Jozef Muls, 2 mei 1910 (AMVC, T 2861, nr. 39959/420).
- 408 "Jammer dat die subsidie ook naar de Vlaamse Arbeid moest gaan. Enfin, in 't algemeen zijn die subsidies reeds slechter verdeeld geworden dan dit jaar." Paul Kenis aan André de Ridder, 31 december 1911 (AMVC, K 3024, nr. 69068/308).
- 409 Gerard Ceunis aan André de Ridder, 9 juni 1909 (AMVC, C 209, nr. 68562/880).
- 410 Onder meer voor de oprichting van een toneelvereniging deinsde de vrijzinnige Paul-Gustave van Hecke er niet voor terug katholieke verenigingen aan te schrijven om financieel te participeren. Zie: Paul-Gustave van Hecke aan Jozef Muls, 16 mei 1911 (AMVC, H 3832, nr. 39583/14).
- 411 Paul Kenis aan André de Ridder, 7 november 1910 (AMVC, K 3024, nr. 69068/327).
- 412 Termen ontleend aan: P. Gielen, *Kunst in netwerken. Artistieke selecties in de hedendaagse dans en beeldende kunst* (Tielt 2003), p. 52.

BIBLIOGRAFIE

1 Onuitgegeven bronnen

ALGEMEEN RIJKSARCHIEF (BRUSSEL)

T 266. Koninklijke, ministeriële en andere besluiten voorbereid door het Bestuur van het Hoger Onderwijs, Wetenschappen en Letteren (1900-1922).

T 280. Koninklijke, ministeriële en andere besluiten voorbereid door het Bestuur van het Hoger Onderwijs, Wetenschappen en Letteren (1877-1899).

ARCHIVES NATIONALES DE FRANCE (PARIJS)

454 AP. Fonds de la Société des Gens de Lettres.

PROVINCIAAL ARCHIEF OOST-VLAANDEREN (GENT)

o/531/I-4. Enquête verenigingen periode 1876-1910.

STADSARCHIEF (GENT)

Modern Stadsarchief, reeks T. Stukken over schone kunsten: subsidies aan kunstenaars en ondersteuning van culturele initiatieven (-1914).

Modern Stadsarchief, reeks U. Stukken over onderwijs, giften en legaten (-1914).

Modern Stadsarchief, reeks W. Stukken over maatschappijen en erkenningen (-1914).

Diverse stukken.

Fonds Academie voor Schone Kunsten (1870-1950)

Fonds Oscar Van de Voorde

Fonds Société L'Union

Fonds Société La Concorde

BIBLIOGRAFIE

AMSAB-INSTITUUT VOOR SOCIALE GESCHIEDENIS (GENT)

- Nr. 0. Los Archief: literatuur, Steven Boersen, Aimé Bogaerts.
Nr. 17. Fonds Samenwerkende Maatschappij Het Licht.
Nr. 47. Fonds Socialistische Vrijdenkersbond Gent.
Nr. 52. Fonds Avanti [Oscar Roelants].

BIBLIOTHEEK UGENT (GENT)

Handschriften (selectief)

Algemeen Nederlands Verbond
Anri, Paul
Bergmans, Paul
Cercle des Conférences
Cercle Littéraire des Etudiants
Claeys, Prosper
De Ceuleneer, Adolph
De Taal is Gansch het Volk
D'Hondt, Gustaaf
Fredericq, Paul
Gent Voorwaarts
Journal de Gand
Liebaert, Karel
Loving, Virginie
Nederlandsch Tooneelverbond
Snellaertskring
Société Littéraire de Gand
Société Littéraire Gantoise
Taal- en Letterkundige Congressen
Taalverbond
Tooneelschrijversbond
Wagener, Auguste

FONDS VLIEGENDE BLADEN (SELECTIEF)

Association des Ecrivains Belges
Association Internationale Artistique
Broedermin en Taalijver
Caisse Centrale des Artistes
Cercle Artistique et Littéraire
Cercle Catholique
Droit d'Auteur
Ecrivains
Fonds Frédéric De Smet
Imprimeurs
Kunst en Kennis
Reiner Leven
Société Coopérative Artistique
Société des Gens de Lettres

Société Littéraire Concorde
 Union des Femmes Gantoises
 Union Littéraire

AMVC-LETTERENHUIS (ANTWERPEN)

Documenten en correspondentie van:

A 141	van den Abeele, Albijn
A 1418	Abel, Gustave
A 2473	Albert, Isidoor
A 253	Anri, Pol
B 117	De Backer, Franz
B 1333	Baekelmans, Lode
B 1375	Baertsoen, Albert
B 1377	Baes, Edgard
B 13847	De Baets, Herman
B 2075	du Bar, Louis
B 213	Barbier, Karel
B 277	Basse, Maurits
B 4142	Van Belle, Karel
B 4675	van den Berghe, Frits
B 475	Bergmans, Paul
B 575	van Biesbroeck, Jul. jr.
B 64	Vlaamsch Blok
B 6557	Boddaert, Henri
B 675	Boens, Daan
B 686	Bogaerts, Aimé
B 708	De Bom, Emmanuel
B 7199	Boogaardt, Meindert
B 75348	Van den Bosch, Firmin
B 828	Braun, Emile
B 885	Buysse, Cyriel
B 92905	de Bruyne, Camille
B 9945	Buysse, Arthur
B 995	Buysse, Cyriel
BB 137	van Biesbroeck, Lod.
BB 4	Buysse, Georges
C 193	Cauterman, Cecile
C 207	de Ceuleneer, Adolf
C 209	Ceunis, Gerard
C 2753	Claus, Emile
C 2843	de Clercq, René
C 306	de Cneudt, Richard
C 31214	de Cock, Xavier
C 3265	Cogen, Felix
C 327	Cogen-Ledeganck, Clara
C 33142	Colbrandt, Oscar
CC 205	Casier, Joseph
D 295	Delen, Ary
D 3166	Delvin, Jean

BIBLIOGRAFIE

D 3565	Dessenis, Alfons
D 724	Doudelet, Charles
D 875	Duflou, Guillaume
D 9651	Van Duyse, Florimond
D 9701	Den Duyts, Gustaaf
E 143	Eeckhout, Joris
E 475	Eylenbosch, Gustaaf
F 1023	Fabri, Edmond
F 30	Flachet, Karel
F 309	Flandria's
F 466	Fredericq, Paul
G 245	Geiregat, Pieter
G 3694	van den Gheyn, Jozef
G 36959	Vander Ghinst, Irénée
G 3745	<i>De Vlaamse Gids</i>
G 45	God en Vaderland
G 4781	<i>De Goedendag</i>
G 547	Gondry, August
G 563	Goossenaerts, Jozef
G 953	De Guchtenaere, Hip.
G 957	Guéquier, Georges
H 16	Heins, Armand
H 1428	Vander Haeghen, Ferd.
H 194	Haller von Ziegesar, J
H 268	Hardyns, Ferdinand
H 3575	Van Hauwaert, Julius
H 358	Van Hauwaert, Oscar
H 383	Van Hecke, Firmin
H 3832	Van Hecke, Paul G.
H 474	Hellens, Franz
H 525	Herckenrath, Adolf
H 5341	Heremans' Zonen
H 585	Van Heurck, Emile
H 591	van den Heuvel, Arie
H 5911	van den Heuvel, Jules
H 6749	van Hoecke-Dessel A.
H 679	d'Hoedt, Pieter J.
H 754	d'Hondt, Gustave
H 796	Van Hoorde, Jozef
H 81515	Horenbrant, Jozef
H 825	Hoste, Adolf
H 8547	de Hovre, Frans
H 8552	De Hovre, Willem
H 904	Hulin de Loo, Georges
H 961	Huys, Modest
I 65	Iris
K 186	De Witte Kaproen
K 263	de Keghel, Désiré H.P.
K 3024	Kenis, Paul
K 377	Keurvels, Hendrik
K 414	Kimpe, Reimond

K 978	Vlaanderens Kunstdag
K 9844	Cercle Art. et Littéraire
L 1606	Lambotte, Paul
L 162	Lambrechts, Lambrecht
L 3652	Lefèvre, Johan
L 52	L'honeux, Joseph
L 57525	De Lille, Victor
L 705	Logeman, Hendrik
L 706	Logeman, Dina
L 783	Le Roy, Grégoire
L 91	Lutifer
L 982	Lybaert, Karel
L 983	Lybaert, Theophiel
M 1505	MacLeod, Julius
M 1572	Maeterlinck, Louis
M 219	Mansion, Joseph
M 2191	Mansion, Paul
M 2465	De Marez, Hendrik
M 385	Meert, Hippolliet
M 5714	de Mey, Gustaaf
M 653	Minnaert, Gillis
M 655	Minne, George
M 665	Miry, Karel
M 762	De Mont, Pol
M 7635	Montald, Constant
M 896	Muls, Jozef
O 109	Obrie, Julius
O 152	Van Oest, Gustaaf
O 155	Van den Oever, Karel
P 231	Pauli, Adolphe
P 242	de Pauw, Napoleon
P 254	Pée, Julius
P 342	Permele, Constant
P 452	Picard, Antoon
P 5545	Plantyn
P 787	de Potter, Frans
P 8257	de Praetere, Jules
P 843	Prenau, Steven
P 978	Van Puyvelde, Leo
R 245	Reddingius, Joannes
R 364	Rency, Georges
R 444	Robbers, Herman
R 462	De Ridder, André
R 56478	Rodenbach's Vrienden
R 5833	Roelandts, Oscar
R 5955	Roels, Oscar
R 645	Rolin-Jacquemyns, G.
R 701	Van Roosbroeck, Gust
R 704	Rooses, Max
S 1155	de Saedeleer, Valerius
S 255	Scharpé, Lodewijk

BIBLIOGRAFIE

S 4995	Schrijversbond
S 5565	Scribe, Fernand
S 592	Sevens, Alfons
S 611	Siffer, Alfons
S 6867	de Smet, Gust
S 8103	Staal, Jan
S 846	Stegers, Oktaaf
S 856	Seghers, Oktaaf
T 2256	Ter Waarheid [Ver.]
T 2837	Thierry, Michel
T 2861	Thiry, Frans
T 394	Toussaint, Fernand
V 34056	Verbanck, Geo
V 358	Vercouillie, Jozef
V 362	Verdeyen, René
V 455	Vermeersch, Gustaaf
V 492	Verschueren, Jan
V 595	de Vigne, Julius
V 5955	de Vigne, Paul
V 853	de Vos, Amand
V 898	De Vreese, Willem
V 915	de Vriese, Lodewijk
V 982	Vuylsteke, Julius
W 1498	Van Waesberghe, A.
W 253	Wagener, Auguste
W 3565	de Weert, Anna
W 383	Van den Weghe, Jan Fr.
W 516	van Werveke, Alfons
W 803	Van de Woestijne, Karel

ARCHIEF VOOR HEDENDAAGSE KUNST (BRUSSEL)

Documenten en correspondentie van:

Baertsoen, Albert
 Baes, Firmin
 Claus, Emile
 Delvin, Jean
 De Bruycker, Jules
 De Praetere, Jules
 Doudelet, Charles
 Dujardin, Jules
 Maus, Octave
 Minne, Georges
 Morren, George
 Van Hecke, Paul Gustave

ARCHIVES ET MUSÉE DE LA LITTÉRATURE (BRUSSEL)

Documenten en correspondentie van:

Almanach de L'Université de Gand
Carton de Wiart, Henry
De Bruycker, Jules
Gille, Valère
Gilkin, Iwan
Guéquier, Albert
Le Roy, Grégoire
Limbosch, Raymond
Maeterlinck, Maurice
Maus, Octave
Picard, Edmond
Rency, Georges
Sand, Robert
Van Lerberghe, Charles
Van der Ghinst, Irénée
Verhaeren, Emile

MINISTERIE VAN DE VLAAMSE GEMEENSCHAP – DEPARTEMENT CULTUUR (BRUSSEL)

Dossiers literaire prijzen.
Subsidiedossiers (1880-).

MUNDANEUM (BERGEN)

Papiers Henri La Fontaine.

CENTRE DE DOCUMENTATION MAÇONNIQUE (BRUSSEL)

114/1/638-648. Fonds Moskou, Septentrion, verslagboeken.
114/1/540-545. Fonds Moskou, La Liberté, verslagboeken en documenten over initiaties.
Fonds Grootoosten, ledenlijsten 1910/1920.

STAD GENT

Bevolkingsregisters en Akten van de Burgerlijke Stand, 1880-1914.

HOUGHTON LIBRARY, CAMBRIDGE UNIVERSITY (BOSTON)

Series AM 1803. Fonds George Sarton.

BIBLIOGRAFIE

ARCHIEF UGENT

Inschrijvingsregisters 1882-1914.

PRIVÉARCHIEVEN

Herckenrath, Adolph (familie Herckenrath, Sint-Martens-Latem).

Ceunis, Gerard (familie Cathcart, Royston, Verenigd Koninkrijk).

Hoste, Adolf (familie Hebbelynck, Gent-Lochristi).

Septentrion (Septentrion, Gent).

2 Uitgegeven bronnen

BRONNENUITGAVEN

CHARLIER, G., *Lettres à une jeune fille. Charles van Lerberghe et Gabrielle Max* (Brussel 1954).

DEBEVER, R. en MORTIER, R., *Charles Van Lerberghe: lettres à Albert Mockel (1887-1906)* (Brussel 1986).

DEWILDE, J., *Me voici à Paris. Parijse brieven (1859-1863) van Peter Benoit* (Antwerpen 2001).

DIJCK, L. VAN, et al., *Het ontstaan van Van Nu en Straks: een brieveneditie, 1890-1894* (Antwerpen 1988).

GORCEIX, P., *La Belgique fin de siècle: romans, nouvelles, théâtre* (Brussel 1997).

GROSS, S. en THOMAS, J., *Les concepts nationaux de la littérature. L'exemple de la Belgique francophone. Tome II* (Aken 1989).

JANSEN, L. en ROBERT, J., *Altijd maar bijeenblijven: brieven aan C.A.J. van Dishoeck, 1903-1929 ('s-Gravenhage 1997)*.

MIALLET, R., *André Gide et Paul Valéry (1890-1942)* (Parijs 1955).

NUFFEL, R. VAN, 'Une Lettre d'Albert Arnay sur Les Sept Princesses', in: *Annales de la Fondation M. Maeterlinck*, I (1955) pp. 91-95.

NUFFEL, R.O.J. VAN, 'Inventaire des documents du Cabinet M. Maeterlinck IV', in: *Annales de la Fondation Maurice Maeterlinck*, 4 (1958) pp. 36-60.

NUFFEL, R.O.J. VAN, 'Charles van Lerberghe et Maurice Maeterlinck', in: *Annales de la Fondation M. Maeterlinck*, XIV (1969) pp. 7-25.

PIERSON-PIÉRARD, M., *Trois cent trente-deux lettres à Louis Piérard: précédées de Mémoires extérieurs* (Parijs, 1971).

PY, G., *Ephéméride de la Société des Gens de Lettres de France de 1888 à 1987* (Parijs 1988).

RECLUS, E., *Correspondance. Tome III et dernier, septembre 1889-juliet 1905* (Parijs 1925).

SOYER, E., 'Historique du féminisme en Belgique. Documentation', in: *Femmes en lettres. Sextant*, 6 (1996) pp. 145-185.

VANWELKENHUYZEN, G., *Insurgés de lettres. Paul Verlaine, Leon Bloy, J.K. Huysmans* (Brussel 1953).

WILLEQUET, J., *Documents pour servir à l'histoire de la presse belge, 1887-1914* (Leuven 1961).

WOESTIJNE, K. VAN DE, *Verzameld journalistiek werk* (Gent 1986-1995).

CONTEMPORAINE GESCHRIFTEN EN MEMOIRES

Annuaire des Gens de Lettres et des Dessinateurs (Parijs 1905).

Association des écrivains belges, 1902-1912: pages choisies (Brussel 1913).

AVANTI, *Een terugblik: bijdrage tot de geschiedenis der Gentsche arbeidersbeweging* (Gent 1935).

BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, R.C., *Congres over den letterkundigen eigendom te Brussel* (Amsterdam 1858).
 BAYET, J., *La Société des Auteurs et Compositeurs Dramatiques* (Parijs 1908).
 BERTRAND, L., *Histoire de la démocratie & du socialisme en Belgique depuis 1830. Tome premier* (Brussel 1906).
 BOM, E. DE, *De zaak Edward Joris* (Antwerpen 1906).
 BOSCH, F. VAN DEN, *Ceux que j'ai connus* (Parijs 1940).
 BUSKEN HUET, C., 'Het Internationaal Letterkundig Kongres van Parijs', in: *Litterarische fantasien en kritieken* (Haarlem 1881), pp. 106-124.
 BUZOT, M., *Les droits et obligations des directeurs de journaux vis-à-vis des journalistes* (Parijs 1909).

CAPUS, A., *To the happy few* (Parijs 1913).
 CARTON DE WIART, H., *Paul Verlaine en Belgique. Souvenirs et documents inédits* (Brussel 1931).
 CARTON DE WIART, H., *Souvenirs littéraires* (Brussel 1938).
 CERCLE BELGE DE LA LIBRAIRIE, *XXVe anniversaire (1883-1908)* (Brussel 1909).
 CEUNIS, G., *Het individualisme* (Gent 1908).
 CHAPELIER, E., *Une colonie communiste. Préface D'Emmanuel Tesch* (s.l. 1906).
 CIM, A., *Le Dîner des Gens de Lettres. Souvenirs littéraires* (Parijs 1903).
Congrès de la libre pensée à Rome, 1904: compte-rendu officiel (Gent 1905).
Congrès international de la propriété littéraire et artistique, 18-24 septembre 1905 (Luik 1905).
Congrès Littéraire Internationale de Paris (1878). Présidence du Victor Hugo. Comte rendu in extenso et documents (Parijs 1878).

DAISNE, J., 'Het verhaal van Tantelle', in: *Handel en ambacht*, 9 (1955) pp. 393-396.
 DAISNE, J., *Lago Maggiore: de roman van een man, de roman van een vrouw* (Brussel 1956).
De Socialistische volksdrukkerij en hare vijanden (Gent 1905).
Een ernstige beschuldiging aan het adres der Société des Auteurs, Compositeurs et Editeurs de Musique te Parijs terzake van hare houding in Nederland (Amsterdam 1925).
Essai de théâtre belge: organisation, résultats, 1912-1913 (Brussel 1913).

GARNIR, G., *Souvenirs d'un journaliste* (Brussel 1959).
 GILLE, V., *La Jeune-Belgique: au hasard des souvenirs* (Brussel 1943).
 GOZLAN, L., *Balzac intime: Balzac en pantoufles, Balzac chez lui* (Parijs 1886).
 GRESSIN-DUMOULIN, E., *Compte rendu des travaux du congrès artistique d'Anvers* (Antwerpen 1862).

HASSE, J.L., *Compte rendu du Congrès artistique de 1877, organisé par le Cercle artistique, littéraire et scientifique d'Anvers, sous le patronage de S.M. le Roi et avec le concours de l'administration communale de la ville d'Anvers* (Antwerpen 1878).

HELLENS, F., *Documents secrets: 1905-1931* (Brussel 1932).
 HOUTIN, A.-J.-H., *Un prêtre symboliste: Marcel Hébert, 1851-1916* (Parijs 1925).

JOTTRAND, L., *A propos des Gens de Lettres Belges* (Brussel 1849).

KRUSEMAN, A.C., *Bouwstoffen voor een geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel, gedurende de halve eeuw 1830-1880* (Amsterdam 1886).
 KUFFERATH, M., *Les abus de la Société des auteurs, compositeurs et éditeurs de musique* (Brussel 1897).

L'abbé Moeller et le Cercle littéraire de Durendal: une esquisse (Mechelen 1919).
L'Académie Royale de Langue et de Littérature Françaises de Belgique (Brussel 1921).
 LEMONNIER, C., *La Vie belge* (Brussel 1905).
 LEMONNIER, C., *Une vie d'écrivain: mes souvenirs* (Brussel 1945).
L'Œuvre de la Confédération internationale des travailleurs intellectuels. Le congrès de 1925 (Parijs 1925).

BIBLIOGRAFIE

- Le centenaire de la société des Gens de Lettres de France (1838-1938)* (Parijs 1938), pp. 6-15.
Liber Mémorialis des fêtes du Cinquantenaire de la fondation de la Libre Pensée de Bruxelles (Brussel 1913).
LILAR, S., *Une enfance gantoise* (Parijs 1976).
LIMBOSCH, R., *L'Enclos* (Antwerpen 1910).
LIMBOSCH, R., *Le Bois d'Oliviers* (Antwerpen 1911).
LIMBOSCH, R., *Faunesques* (Parijs 1914).
Livre d'hommage des lettres françaises à Emile Zola (Brussel 1898).
- MAN, H. DE, *Autobiografie* (Antwerpen 1974).
MIRBEAU, O., *La 628-E8* (Parijs 1908).
MONTAGNE, E., *Histoire de la Société des Gens de Lettres de France* (Parijs 1889).
- NAVEA, *Beschouwingen over de auteursrecht kwestie* (Brussel 1945).
- OEVER, K. VAN DEN, *Kritische Opstellen* (Antwerpen 1913), pp. 262-272.
OLIVEIRA, E. D', *De jongere generatie. Gesprekken met vertegenwoordigers van de nieuwere richting in onze literatuur* (Amsterdam 1913).
OMBIAUX, M. DES, *Rapport sur la situation des écrivains belges* (Luik 1903).
- PIÉRARD, C., 'Henri La Fontaine et l'ordre maçonnique mixte international le droit humain. La Fontaine, franc-maçon et féministe', in: *Les prémisses du Mundaneum. Cents ans de l'Office international de bibliographie* (Bergen 1995), pp. 113-135.
PIERON, S., 'Henri Van Cutsem', in: C. Steffens en S. Le Bailly de Tillegem (eds.), *Ensor en Les XX aan de kust* (Brussel 1985), pp. 7-13.
PRIST, P., *1900: souvenirs littéraires* (Brussel 1949).
- RENCY, G., *Souvenirs de ma vie littéraire* (Brussel 1940).
RIDDER, A. DE, *Les lettres flamandes d'aujourd'hui* (Antwerpen 1909).
RIDDER, A. DE, *La littérature flamande contemporaine (1890-1923)* (Antwerpen 1923).
ROMBERG, E., *Compte rendu des congrès de la propriété littéraire et artistique* (Brussel 1859).
ROMBERG, E., *Etudes sur la propriété artistique et littéraire* (Brussel/Parijs 1892).
ROYAUMONT, L. DE, *Balzac et la Société des Gens de Lettres (1833-1913)* (Parijs 1914).
- SARTON, G., *La chaîne d'or* (Bergen/Parijs 1909).
SARTON, G., *Une vie de poète* (Gent 1909).
SARTON, M., *I Knew a Phoenix: sketches for an autobiography* (New York 1959).
SEVENS, A., *Edward Anseele en de bende van Vooruit* (Gent 1912).
SEVEREN, G. VAN en HELLENS, F., *Soixante années de vulgarisation de la langue française en Flandre* (Gent 1958).
Société des Gens de Lettres de France. Statuts et règlement (Parijs 1922).
Statuts de la Société des Gens de Lettres Belges (Brussel 1849).
- Union Littéraire Belge, concours 1884-1885: rapports et œuvres couronnées* (Brussel 1885).
- VELDE, H. VAN DE, *Récit de ma vie: Anvers, Bruxelles, Paris, Berlin (1863-1900)* (Brussel 1992).
VERBESSEM, A., *Le barreau de Gand* (Gent 1912).
Vereeniging van Nederlandsche Letterkundigen, Derde Jaarverslag en Naamlijst der Leden (Amsterdam 1888).
Verslag van de werkzaamheden van de afgevaardigden der Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels op het Congres van Letterkundigen te Gent (1849).
- ZETKIN, K., *Kunst en proletariaat* (Gent 1912).

PERIODIEKEN

De doorgenomen jaargangen staan tussen haakjes.

- Almanach de l'Université de Gand (1885-1914)
 Annonciateur, L' (1907-1908)
 Annuaire de l'Association de la Presse Belge (1899-1914)
 Annuaire de la SACD (1875-1920)
 Annuaire Illustré de la Presse Belge (1908-1911)
 Antée (1905-1908)
 Arbeid, De (1901-1903)
 Art Littéraire, L' (1892-1893)
 Art Moderne, L' (1891-1914)
 Artiste, L' (1877-1880)
 Asselsch Blad (1909-1914)
 Athenaeum Belge, L' (1877-1880)
 Aube, L' (1892)
 Banquet, Le (1892-1893)
 Belgique Artistique et Littéraire, La (1905-1914)
 Boomgaard, De (1909-1911)
 Broutilles d'Art (1892-1893)
 Bulletin Administratif de la Ville de Gand (1880-1914)
 Bulletin de l'ALAIL (1879-1883)
 Bulletin de la SGDL Belges (1850-1851)
 Bulletin du Grand Orient de Belgique (1882-1914)
 Chimère (1891-1893)
 Chronique de la SGDL (1875-1919)
 Cocq Rouge, Le (1895-1896)
 Coupe, La (1895-1896)
 Dietsche Warande en Belfort (1900-1914)
 Drapeau, Le (1892-1893)
 Drukpers, De (1905-1914)
 Durendal (1907-1908)
 Entretiens politiques et littéraires (1892-1893)
 Ermitage, L' (1892-1893)
 Essais de Jeunes (1892-1893)
 Essais publiés par le Cercle Littéraire (1891)
 Fédération Artistique, La (1892-1893 en 1907-1908)
 Floréal (1892-1893)
 Florilège, Le (1907-1908)
 Fureteur, Le (1904-1911)
 Gentsche Studentenalmanak (1898-1914)
 Handelingen Ned. Taal- en Let. Congres (1870-1914)
 Het boek in Vlaanderen (1932)
 Hooger Leven (1906-1908)
 Ibis, Les (1894)
 Idée Libre, L' (1892-1893)
 Iris (1908)
 Jaarboek Rodenbach's Vrienden (1899-1901)
 Jaarboek van het Willemsfonds (1890-1895)
 Jeune Belgique, La (1891-1897)
 Jeunes, Les (1890)

BIBLIOGRAFIE

Jong Dietschland (1898-1910)
 Jong Vlaanderen (1900-1902)
 Kunst en Kennis (1897)
 Kunst en Kennis (1903-1906)
 Libre Critique, La (1891-1893)
 Ligue, La (1907-1914)
 Livre Le- Het Boek (1901-1914)
 Lucifer (1901-1908)
 Maandblad van het Taalverbond (1890-1895)
 Magasin Littéraire et Scientifique, La (1891-1893)
 Mededeelingen (1905-1925)
 Mercure de France (1892-1914)
 Moniteur Belge. Belgisch Staatsblad (1890-1914)
 Mouvement Intellectuel, Le (1894)
 Mouvement Littéraire, Le (1892-1894)
 Mouvement Social, Le (1892)
 Nervie, La (1893)
 Nieuw Leven (1907-1910)
 Ontwaking (1901-1910)
 Onze Stam (1907-1908)
 Petite Revue Illustrée de l'Art (1900-1904)
 Plume, La (1892-1893)
 Presse Universelle, La (1897-1905)
 Réveil, Le (1892-1896)
 Revue Belge, La (1892-1893)
 Revue Blanche, La (1892-1893)
 Revue Bleue, La (1903-1908)
 Revue de Belgique, La (1892-1893 en 1907-1908)
 Revue Générale, La (1892-1893 en 1907-1908)
 Revue Indépendante, La (1892-1893)
 Revue Rouge, La (1892-1893)
 Revue-Journal (1892-1893)
 Rouen Artiste (1892-1893)
 Saint-Graal, Le (1892-1893)
 Samedi, Le (1904-1907)
 Société Nouvelle, La (1892-1893 en 1907-1913)
 Syrinx, La (1892-1894)
 Thyrse, Le (1907-1908)
 Tijd, De (1913-1914)
 Tijdschrift van het Willemsfonds (1896-1904)
 Utopie, L' (1904-1905)
 Van Nu en Straks (1893-1901)
 Vie Intellectuelle, La (1908-1909)
 Vlaamsche Arbeid, De (1907-1908)
 Vlaamsche Gids, De (1905-1908)
 Vlaanderen (1903 en 1907)
 Waarheid, De (1903-1907)
 Wallonie, La (1891-1892)
 Wegwijzer van Gent (1880-1932)
 Witte Kaproen, De (1910)
 Zaaier, De (1903-1908)

3 Literatuur (selectief)

BIOGRAFISCHE HULPMIDDELEN

- Académie Royale des sciences, des lettres et des beaux-arts. *Annuaire. Notices biographiques* (Brussel 1847-1919).
- BÉNÉZIT, E., *Dictionnaire des peintres, sculpteurs, dessinateurs et graveurs* (Parijs 1999).
- Biographie Coloniale Belge. Belgische Koloniale Biografie* (Brussel 1948).
- Biographie Nationale* (Brussel 1866-1938).
- CLOSSET, Fr., et al., *Dictionnaire des littérateurs* (Brussel 1946).
- COPPÉ, P. en PIRSOUL, L., *Dictionnaire biobibliographique des littérateurs d'expression wallonne: 1622 à 1950* (Gembloux 1951).
- COURT, J.V., *Le Dictionnaire des anonymes et pseudonymes (XVe siècle-1900)* (Brussel, 1960).
- DELFORGE, P., et al., *Encyclopédie du Mouvement wallon* (Charleroi 2000-2001).
- DHONT, J. en VERVAECK, S., *Instruments biographiques pour l'histoire contemporaine de la Belgique* (Leuven/Parijs, 1960).
- Dictionnaire biographique illustré des artistes en Belgique depuis 1830* (Brussel 1987).
- Dictionnaire des peintres* (Brussel S.D.).
- EEMANS, M., *Biografisch woordenboek der Belgische kunstenaars: van 1830 tot 1970* (Brussel 1979).
- HANLET, C., *Les écrivains belges contemporains de langue française 1800-1946* (Luik 1946).
- HAZEU, W., *Het literair pseudoniemen boek* (Den Haag 1987).
- KEMPENAER, A., *De Vermomde Nederlandsche en Vlaamsche schrijvers* (Leiden 1928).
- Le dictionnaire des peintres belges* (Brussel 1995).
- LUYCKX, H. (ed.), *Winkler Prins Lexicon van de Nederlandse Letterkunde. Auteurs. Anonieme werken. Periodieken* (Amsterdam/Brussel 1986).
- MAEYER, J. DE, *De Sint-Lucasscholen en de neogotiek 1862-1914* (Leuven 1988).
- Moderne Encyclopedie van de Wereldliteratuur* (Gent 1963-1977).
- MONTAGNE, V.A. dela, *Vlaamsche pseudoniemen. Bibliografische opzoekingen* (Roesselare 1884).
- Nationaal Biografisch Woordenboek. Volume 1-16* (Brussel 1964-).
- Nouvelle Biographie Nationale. Tomes 1-6* (Brussel 1988-).
- PIRON, P., *De Belgische Beeldende Kunstenaars uit de 19de en 20ste eeuw* (Brussel 2000).
- SCHRYVER, R. DE, et al. (eds.), *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* (Tielt 1998).
- SEYN, E. DE, *Dictionnaire biographique des sciences, des lettres et des arts en Belgique* (Brussel, 1935).
- SOURIE, L., *Vlaams Letterkundig Lexicon* (s.l. 1951).

BIOGRAFISCHE DATABANKEN

- Agrippa. Databank AMVC-Letterenhuis:
http://museum.antwerpen.be/amvc_letterenhuis/agrippa.html
- ARTO. Biografisch Lexicon Plastische Kunst in België: [/www.arto.be](http://www.arto.be)
- Biografisch Woordenboek van Nederland: <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN>
- Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland:
www.iisg.nl/bwsa/
- Catalogue Bn-Opale Plus. Bibliothèque Nationale de France: <http://catalogue.bnf.fr>
- Digitale bibliotheek voor de Nederlandse Letteren: www.dbnl.org/
- Grove Art Online: www.groveart.com/index.html
- Levensberichten leden Maatschappij der Nederlandse Letterkunde:
www.leidenuniv.nl/host/mnl/levens/
- Liste d'auteurs belges d'expression française: www.lingue.unibo.it/centrobelga/ecrivains.htm
- Onderzoekssteunpunt en Databank Intermediaire Structuren: www.odis.be/

SECUNDAIRE LITERATUUR

- ABBING, H., *Why are artists poor? The relentless economy of the arts* (Amsterdam 2002).
- ACCAMPO, E.A., 'The gendered nature of contraception in France: neo-malthusianism, 1900-1920', in: *Journal of Interdisciplinary History*, 34 (2003) pp. 235-262.
- AERTS, R., 'Het tijdschrift als culturele factor en als historische bron', in: *Groniek*, 30 (1996) pp. 170-183.
- AGULHON, M., *Le cercle dans la France bourgeoise, 1810-1848: étude d'une mutation de sociabilité* (Parijs 1977).
- AKKER, W.J. VAN DEN en DORLEIJN, G.L., 'Consensus en conflict. Over de literatuurgeschiedschrijving van Nederland en Vlaanderen', in: *Nederlandse Letterkunde*, 4 (1999) pp. 191-210.
- AKKER, W.J. VAN DEN en DORLEIJN, G.L., 'Poetica en geschiedschrijving van de moderne Nederlandse poëzie; problemen, getallen en suggesties', in: *Nederlandse Letterkunde*, 1 (1996) pp. 2-29.
- ALDRIDGE, M. en EVETTS, J., 'Rethinking the concept of professionalism: the case of journalism', in: *British Journal of Sociology*, 54 (2003) pp. 547-564.
- ALEXANDER, M. en DANOWSKI, J.A., 'Analysis of an ancient network: personal communication and the study of social structure in a past society', in: *Social Networks*, 12 (1990) pp. 313-335.
- ANGELET, C., 'André Gide et la Belgique fin de siècle', in: M. Quaghebeur en N. Savy (eds.), *France-Belgique (1848-1914). Affinités-ambiguïtés* (Brussel 1997), pp. 385-409.
- ANGENOT, M., *Colins et le socialisme rationnel* (Montréal 1999).
- ANHEIER, H. en GERHARDS, J., 'Literary myths and social structure', in: *Social Forces*, 63 (1991) pp. 811-830.
- ANHEIER, H. en GERHARDS, J., 'Forms of capital and social structure in cultural fields: examining Bourdieu's social topography', in: *American Journal of Sociology*, 100 (1995) pp. 859-903.
- ARON, P., *Les écrivains belges et le socialisme (1880-1913). L'Expérience de l'art social: d'Edmond Picard à Emile Verhaeren* (Brussel 1985).
- ARON, P., 'Le symbolisme belge et la tentation de l'art social: une logique littéraire de l'engagement politique', in: *Le Centenaire du Symbolisme en Belgique. Lettres romanes*, XL (1986) pp. 307-317.
- ARON, P., 'Portrait de l'artiste en chapeau mou et lavallière', in: *Textyles*, (1989) pp. 7-15.
- ARON, P., 'Jaurès en Belgique', in: M. Rebérioux en G. Candar (eds.), *Jaurès et les intellectuels* (Parijs 1994), pp. 267-278.
- ARON, P., 'Pour une sociologie des revues littéraires', in: D. Béatrice en M.-C. Ropars (eds.), *Revue et Recherche* (Parijs 1994), pp. 55-69.
- ARON, P., 'La vie intellectuelle en Belgique à la fin du XIXe siècle', in: *Les prémisses du Mundaneum. Cents ans de l'Office international de bibliographie* (Bergen 1995), pp. 17-32.
- ARON, P., 'Les revues littéraires, média privilégié de l'identité culturelle?', in: P. Gorceix (ed.), *L'identité culturelle de la Belgique et de la Suisse francophones. Actes du colloque international de Soleure (juin 1993)*. (Parijs 1997), pp. 108-120.
- ARON, P., 'Questions académiques', in: J.M. Klinkenberg (ed.), *L'institution littéraire. Numéro spéciale Textyles* (Brussel 1998), pp. 132-141.
- ARON, P. en MICHAUX, M., 'L'aide aux lettres. De la fondation de la Belgique à celle de l'Académie', in: G. Kurgan-van Hentenryk en V. Montens (eds.), *L'argent des arts* (Brussel 2001), pp. 131-146.
- ARON, P., et al., *Le dictionnaire du littéraire* (Parijs 2002).
- ARON, P., 'Les vingt premières années du siècle: en quête de diversement', in: *Un siècle en cinq actes. Les grandes tendances du théâtre belge francophone au XXe siècle* (Brussel 2003).
- ARON, P., 'L'Histoire des revues littéraires en Belgique. Bilan historiographique et perspectives', in: H. Vandevoorde, et al. (eds.), *Niet onder één vlag* (Gent 2005), pp. 307-314.
- ARON, P. en DENIS, B., 'Introduction. Réseaux et institution faible', in: D. de Marneffe en B. Denis (eds.), *Les réseaux littéraires* (Brussel 2006), pp. 7-18.
- ART, J., 'Sociocultureel leven in de Zuidelijke Nederlanden 1815-circa 1840', in: D.P. Blok en W. Prevenier (eds.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (Haarlem 1977), pp. 145-156.

- ART, J., 'Religion and secularization: the continuing iconoclastic fury', in: *Accounting for the Past: 1650-2000* (Assen 2004), pp. 93-III.
- ASSELBERGS, V., 'De kunstzinnige opvoeding tussen 1870 en 1940. Tussen pedagogisering van de kunst en esthetisering van de opvoeding', in: J.J.H. Dekker en M. de Vroede (eds.), *Pedagogisch werk in de samenleving. De ontwikkeling van professionele opvoeding in Nederland en België in de 19de en 20ste eeuw* (Leuven 1987), pp. 207-221.
- BACCHETTA, P. en POWER, M., *Right-wing women: from conservatives to extremists around the world* (New York 2002).
- BACK, K.W. en POLISAR, D., 'Salons und Kaffeehäuser', in: *Kölner Zeitung für Soziologie und Sozialpsychologie*, (1983) pp. 276-286.
- BAGGERMAN, A. en DEKKER, R., "'De gevaarlijkste van alle bronnen." Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven', in: *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, 1 (2004) pp. 3-22.
- BAKER, A.R.H., *Fraternity among the French peasantry sociability and voluntary associations in the Loire Valley 1815-1914* (Cambridge 1999).
- BAKKER, S., *Literaire tijdschriften van 1885 tot heden* (Amsterdam 1985).
- BALDWIN, D., 'The tardy evolution of the British short story', in: *Studies in Short Fiction*, 30 (1993) pp. 23-33.
- BALTHAZAR, H., 'Inleiding bij: Een debat in Ons Huis', in: *Hendrik de Man. Persoon en ideeën* (Antwerpen 1976), pp. 35-39.
- BALTHAZAR, H., *Het taalminnend studentengenootschap 't Zal wel gaan (1852-1977)* (Gent 1977).
- BALTHAZAR, H., *De weg naar de vernederlandsing van de R.U.G.* (Gent 1980).
- BANK, J., et al., 1900: hoogtij van burgerlijke cultuur (Den Haag 2000).
- BANOVA-VERBEECK, J., et al., *Louis Dumont-Wilden: le centenaire de sa naissance* (Brussel 1975).
- BARNES, J.A., 'Class and committees in a Norwegian Parish', in: *Human Relations*, (1965) pp. 39-57.
- BARRIÈRE, J.-P., 'Entre corporatisme et sociabilité: les chambres de discipline notariales au XIXe siècle (L'exemple de la Haute-Garonne)', in: H. Leuwers (ed.), *Elites et sociabilité au XIXe siècle: heritage, identités* (Rijssel 2001), pp. 127-152.
- BARTHELMESS, W., *Das Café-Concert als Thema der französischen Malerei und Graphik des ausgehenden 19. Jahrhunderts* (Berlijn 1987).
- BAUDET, C., *Grandeur et misères d'un éditeur belge: Henry Kistemaeckers (1851-1934)* (Brussel 1986).
- BEARMAN, P.S., *Relations into rhetorics. Local elite social structure in Norfolk, England, 1540-1640* (New Brunswick (N. J.) 1993).
- BECKSON, K., *Arthur Symons: a life* (Oxford 1987).
- BEL, J., *Nederlandse literatuur in het fin de siècle: een receptie-historisch overzicht van het proza tussen 1885 en 1900* (Amsterdam 1993).
- BEMMEL, E. VAN, *Voyage à travers champs* (Brussel 1849).
- BÉNICHOU, P., *Le sacre de l'écrivain: 1750-1830: essai sur l'avènement d'un pouvoir spirituel laïque dans la France moderne* (Parijs 1996).
- BENOIT, G., 'Eugène Morel and children's libraries in France', in: *Journal of Library History*, 20 (1985) pp. 267-286.
- BENS, E. DE, *De pers in België: het verhaal van de Belgische dagbladvijvers gisteren, vandaag en morgen* (Tielt 2001).
- BERG, C., 'Vlaamse academici en hun bijdrage tot de Franse taal- en letterkunde', in: G. Verbeke (ed.), *De weg naar eigen academiën (1772-1938)* (Brussel 1983), pp. 154-178.
- BERG, C., 'Le fin du XIXe siècle en France et en Belgique. Prolégomènes à une approche systématique des champs littéraires', in: *France-Belgique: 1848-1914. Affinités-ambiguïtés* (Brussel 1997), pp. 461-475.
- BERG, C., 'La Fin-de-Siècle en Belgique comme Polysystème', in: S. Tötösy de Zepetnek, et al. (eds.), *Comparative literature now: theories and practice* (Parijs 1999), pp. 70-81.
- BERG, C., 'De Frans-Belgische literatuur en haar "Vlaamse" school (1830-1880)', in: W. Gobbers en A. Deprez (eds.), *Hoofdstukken uit de geschiedenis van de Vlaamse Letterkunde in de negentiende eeuw. Deel 2* (Gent 2001), pp. 89-132.

- BERG, W. VAN DEN, 'Sociabiliteit, genootschappelijkheid en de orale cultus', in: M. Spies (ed.), *Historische letterkunde. Facetten van vakbeoefening* (Groningen 1984), pp. 151-170.
- BERGER, L., *Les femmes poètes de la Belgique; la vie littéraire et sociale des femmes belges* (Parijs 1925).
- BERGH, V. VAN DEN, 'Het studententijdschrift "De Goedendag"', in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, 31 (1972) pp. 141-152.
- BERLANSTEIN, L.R., 'Cultural change and the acting conservatory in late nineteenth century France', in: *The historical journal*, 46 (2003) pp. 583-597.
- BERTELSON, L., *Dictionnaire des journalistes-écrivains de Belgique* (Brussel 1960).
- BERTRAND DORLEAC, L., 'L'ordre des artistes et l'utopie corporatiste: les tentatives de regir la scène artistique française: 1940-1944', in: *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*, (1990) pp. 64-85.
- BEYEN, M., 'De strijd van de Van Nu en Straks-erfgenamen tegen het etnocentrisme', in: H. Vandevoorde, et al. (eds.), *Niet onder één vlag* (Gent 2005), pp. 265-282.
- BIE, P. DE, 'Les débuts de la sociologie en Belgique. La fondation du premier Institut de Sociologie Solvay', in: *Recherches Sociologiques*, 14 (1983) pp. 109-140.
- BILLIET, J. (ed.), *Tussen bescherming en verovering: sociologen en historici over zuilvorming* (Leuven 1988).
- BIRON, M., *La modernité belge. Littérature et Société* (Brussel 1994).
- BIRON, M., 'Littérature et banquet', in: *Textyles*, 15 (1998) pp. 142-149.
- BITSCH, M.-T., *La Belgique entre la France et l'Allemagne 1905-1914* (Parijs 1994).
- BLADT, J. en OLAERTS, J., 'Het katholiek weekblad "Hooger Leven" (1906-1914) en de Vlaamse Beweging', in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, 34 (1975) pp. 133-144.
- BLOCK, J., *Les XX and Belgian avant-gardism (1868-1894)* (Ann Arbor 1984).
- BLOCK, J., *Belgium, the golden decades 1880-1914* (New York (N.Y.) 1997).
- BLONDEEL, K., *Vrouwelijke schilders in Gent (1880-1914)* (s.l. 2003). [OLV]
- BODDAERT, J. en BUYST, R. DE, *Oeuvrecatalogus Jan Frans De Boever* (Gent 1993).
- BOISSEVAIN, J., *Friends of friends networks, manipulators and coalitions* (Oxford 1974).
- BONCOMPAIN, J., *La révolution des auteurs, 1773-1815* (Parijs 2001).
- BONCOPAIN, J., 'Les deux cents ans de la Société des Auteurs et Compositeurs Dramatiques', in: *Revue d'Histoire du Théâtre*, 29 (1977) pp. 57-70.
- BONHAM-CARTER, V., *Authors by profession* (Londen 1978).
- BONNELL, V.E. en HUNT, L., *Beyond the cultural turn: new directions in the study of society and culture* (Berkeley 1999).
- BONT, R. DE en VERSCHAFFEL, T., *Het verderf van Parijs* (Leuven 2004).
- BONT, R. DE, 'Een poëzie van lageren rang. De Van Nu en Straksers en de wetenschap', in: H. Vandevoorde, et al. (eds.), *Niet onder één vlag* (Gent 2005), pp. 165-194.
- BOOSER, R. DE, *Valerius De Saedeleer en George Minne samen te Latem van 1893 tot 1908* (Sint-Martens-Latem 1992).
- BORGATTI, S.P. en EVERETT, M.G., 'Network Measures of Social Capital', in: *Connections*, 21 (1998) pp. 1-36.
- BORGER, H. DE, *Bijdrage tot de geschiedenis van de Antwerpse pers: repertorium (1794-1914)* (Leuven 1968).
- BOSSAERT, H., *Julius Mac Leod en de vervlaamsing* (Gent 1977).
- BOSSCHE, S. VAN DEN, 'De flamboyante verschijning van Ary Delen (1883-1960). "Ik heb de pest aan het literatuurtje-spelen van sommige hol-klinkende vaten"', in: *Nieuw Letterkundig Magazijn*, 21 (2003) pp. 19-21.
- BOSSCHE, S. VAN DEN, 'Ik ben zo wee van al dat geliteratuur. De peripetieën in de eerste jaargangen van het tijdschrift. De Vlaamsche Arbeid (1905-1910)', in: *Wetenschappelijke tijdingen*, 62 (2003) pp. 247-269.
- BOTS, H. en LEVIE, S., 'Inleiding. Een adequate nieuwsvoorziening', in: H. Bots en S. Levie (eds.), *Periodieken en hun kringen: een verkenning van tijdschriften en netwerken in de laatste drie eeuwen* (Nijmegen 2006), pp. 7-17.
- BOTS, M. en DESMED, R., *Vader Hoste* (Gent 1989).
- BOTS, M., *Bibliografie van de liberale tijdschriften: Revue de Belgique (1869-1914)* (Gent 1995).

- BOTS, M., *Bibliografie van de liberale tijdschriften: Le Flambeau (1918-1976)* (Gent 1996).
- BOURDIEU, P., *Homo academicus* (Parijs 1984).
- BOURDIEU, P., 'Existe-t-il une littérature belge? Limites d'un champ et frontières politiques', in: *Etudes de Lettres. Revue de la Faculté des lettres de l'université de Lausanne*, (1985) pp. 3-6.
- BOURDIEU, P., 'Effet de champ et effet de corps', in: *Actes de la recherche en sciences sociales*, (1985) pp. 73.
- BOURDIEU, P., 'Vive la crise', in: D. Pels (ed.), *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip* (Amsterdam 1989), pp. 64-65.
- BOURDIEU, P., 'Universal corporatism: the role of the intellectuals in the modern world', in: *Telos*, 81 (1989) pp. 99-110.
- BOURDIEU, P., *Les règles de l'art: genèse et structure du champ littéraire* (Parijs 1992).
- BOURDIEU, P. en WACQUANT, L.J.D., *Argumenten voor een reflexieve maatschappijwetenschap* (Amsterdam 1992).
- BOURDIEU, P., *De regels van de kunst. Wording en structuur van het literaire veld* (Amsterdam 1994).
- BOURDIEU, P., *Masculine domination* (Cambridge 2001).
- BOURQUIN, J.-C., 'National influences on international scientific activity: the case of the French "missions littéraires" in Europe, 1842-1914', in: C. Charle, et al. (eds.), *Transnational intellectual networks. Forms of academic knowledge and the search for cultural identities* (Frankfurt/New York 2005), pp. 451-471.
- BOYENS, P., et al., *Frits Van den Berghe 1883-1939* (Antwerpen 1999).
- BRABANDER, G. DE, *De regionaal-sectoriële verdeling van de economische activiteit in België (1846-1979): een kritische studie van het bronnenmateriaal* (Leuven 1984).
- BRABER, H. VAN DEN, *Geven om te krijgen. Literair mecenaat in Nederland tussen 1900 en 1940* (Nijmegen 2004).
- BRACKE, N., 'De BWP en de relatie tussen geslacht en politiek. De erkenning en de reglementering van de vrouwenarbeid (1885-1914)', in: D. de Weerd (ed.), *Begeerte heeft ons aangeraakt* (Gent 1999), pp. 113-128.
- BRACKE, N., *Bronnen voor de industriële geschiedenis: gids voor Oost-Vlaanderen (1750-1945)* (Gent 2000).
- BRAET, H., *L'accueil fait au symbolisme en Belgique (1885-1900). Contribution à l'étude du mouvement et de la critique symbolistes* (Brussel 1967).
- BRAKE, L., *Subjugated knowledges: journalism, gender and literature in the nineteenth century* (Basingstoke 1994).
- BROADY, D., 'French prosopography: definition and suggested readings', in: *Poetics: Journal of Empirical Research on Culture, the Media and the Arts*, (2002) pp. 381-385.
- BROWN, G., 'After the fall: the chute of a play, droits d'auteurs, and literary property in the old regime', in: *French Historical Studies*, 22 (1999) pp. 465-491.
- BRULEZ, W., *Cultuur en getal. Aspecten van de relatie economie, maatschappij en cultuur in Europa tussen 1400 en 1800* (Amsterdam 1986).
- BRUWIER, M. en PIROTTE, M.-L., 'Le rôle de la loge "Les Amis Philanthropes" dans la création du "Droit Humain" en Belgique, 1910-1912', in: H. Hasquin (ed.), *Visages de la franc-maçonnerie belge du XVIIIe au XXe siècle* (Brussel 1983), pp. 257-271.
- BRUYKER, C. DE, *De geschiedenis van de Multatulikring Gent van zijn stichting af tot 1940* (Gent 1965).
- BUEGER-VAN LIERDE, F. DE, 'La Ligue Belge du droit des femmes', in: *Sextant*, (1993) pp. 11-21.
- BUEGER-VAN LIERDE, F. DE, 'Louis Frank, pionnier du mouvement féministe belge', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 4 (1973) pp. 377-392.
- BUNING, L., *Het strijdbare leven van J.D. Domela Nieuwenhuis Nyegaard* (Buitenpost 1976).
- BUNING, L., 'Alfons van Roy, flamingant, grootnederlander, balling', in: *Het Pennoen*, 19 (1970) pp. 3-4.
- BURKE, P., *Varieties of cultural history* (Cambridge 1997).
- BURKE, P., *What is cultural history?* (Cambridge 2004).

- CALABRESE, T., *George Morren, 1868-1941. Monographie générale suivie du catalogue raisonné de l'œuvre* (Antwerpen 2000).
- CALCOEN, R., 'George Sarton', in: *Handelingen Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, (1980) pp. 181-191.
- CALLIAUW, A.C., *De betekenis van Jan Wannijn voor de English Club te Gent* (Gent 1986). [OLV]
- CAMBIER, G., 'Robert Aerens, een ingetogen schilder', in: *Heemkring Scheldeveld*, 23 (1994) pp. 143-153.
- CAMPS, C., *Monografie van La Flandre Libérale (1874-1899)* (Gent 1977). [OLV]
- CANDAR, G., 'Jaurès et les journalistes socialistes', in: M. Rebérioux en G. Candar (eds.), *Jaurès et les intellectuels* (Parijs 1994), pp. 63-76.
- CARLIER, M. en DEPRez, A., *Jong Vlaanderen 1889-1890 [...] en andere tijdschrifteninitiatieven aan de rug en de Vlaamse athenea* (Gent 1990).
- CASANOVA, P., *The world republic of letters* (Cambridge 2004).
- CASPERS, T., *De geschiedenis van de natuurbescherming in Vlaanderen van 1910-1940* (Helmond 1992).
- CASTEELE, J. VAN DE, 'De strijdbare Van Roy's uit Nevele', in: *Het Land van Nevele*, 15 (1984) pp. 107-144.
- CAVALLI, J., *La genèse de la convention de Berne pour la protection des œuvres littéraires et artistiques du 9 septembre 1886* (Lausanne 1986).
- CHALABY, J.K., *The invention of journalism* (Basingstoke 1998).
- CHALINE, J.-P., *Sociabilité et érudition. Les Sociétés savantes en France: XIXe-XXe siècles* (Parijs 1995).
- CHARLE, C., 'Situation spatiale et position sociale. Essai de géographie sociale du champ littéraire à la fin du 19e siècle', in: *Actes de la recherche en sciences sociales*, (1977) pp. 45-59.
- CHARLE, C., 'Le champ de la production littéraire', in: R. Chartier en H.-J. Martin (eds.), *Histoire de l'édition française* (Parijs 1985), pp. 127-157.
- CHARLE, C., *Naissance des intellectuels, 1880-1900* (Parijs 1990).
- CHARLE, C., *Les intellectuels en Europe au XIXe siècle: essai d'histoire comparée* (Parijs 1996).
- CHARLE, C., 'Contemporary French social history: Crisis or hidden renewal?', in: *Journal of Social History*, 37 (2003) pp. 57-68.
- CHARLE, C., *Le siècle de la presse: 1830-1939* (Parijs 2004).
- CHARLE, C., 'The intellectual networks of two leading universities: Paris and Berlin 1890-1930', in: C. Charle, et al. (eds.), *Transnational intellectual networks. Forms of academic knowledge and the search for cultural identities* (Frankfurt/New York 2005), pp. 401-450.
- CHARTIER, R., 'Le monde comme représentation', in: *Annales*, (1989) pp. 1505-1520.
- CHATELAIN, F., *Une revue catholique au tournant du siècle: Durendal 1894-1914* (Brussel 1978).
- CIERAAD, I., *De elitaire verbeelding van volk en massa: een studie over cultuur* (Muidersberg 1988).
- CLARK, J.P., 'Elisée Reclus et Emile Masson: prendre conscience de soi-même', in: M. Giraud (ed.), *Emile Masson, prophète et rebelle* (Rennes 2005), pp. 107-115.
- CLERBOIS, S., *Contribution à l'étude du mouvement symboliste: l'influence de l'occultisme français sur la peinture belge (1883-1905)* (Brussel 1999).
- CLAISSE, F., 'De quelques avatars de la notion de réseau en sociologie', in: D. de Marneffe en B. Denis (eds.), *Les réseaux littéraires* (Brussel 2006), pp. 21-43.
- CLERBOIS, S., 'Symbolisme et Franc-maçonnerie en Belgique (1880-1900)', in: L. Reggiani (ed.), *Massoneria e cultura. Il contributo della Massoneria alla formazione della cultura nel Belgio Francofono (1830-1914)* (Bologna 2000), pp. 117-137.
- CLERBOIS, S., 'L'influence de la pensée occultiste sur le symbolisme belge. Bilan critique d'une "afinité spirituelle" à la fin du 19e siècle', in: *Aries*, 2 (2002) pp. 173-192.
- CLERBOIS, S., 'The influence of theosophy on Belgian artists, between symbolism and the avant-garde (1890-1910)', in: *Nineteenth-century art worldwide*, 1 (2002) s.p.
- CLERCK, K. DE, *Kroniek van de strijd voor de vernederlandsing van de Gentse universiteit* (Beveren 1980).
- CLERCQ, F. DE, *Spanningsvelden tussen traditionalisme en modernisme* (Gent 1982). [OLV]
- CODDE, P., 'Polysystem theory revisited: a new comparative introduction', in: *Poetics Today*, 24 (2003) pp. 91-126.

- COEYER, F. DE, et al., *Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van het T.L.G. De Heremans' Zonen (1885-1935)* (Gent 1936).
- COLARD, D., et al., *Nachtraven. Het uitgangsleven in Brussel van 1830 tot 1940* (Brussel 1987).
- COLBY, R.A., 'Harnessing Pegasus: Walter Besant, the author and the profession of authorship', in: *Victorian Periodicals Review*, 23 (1990) pp. 111-120.
- COLIGNON, A., 'Wilmotte Maurice', in: *EMW*, p. 1677.
- COLINET, L., *Les débuts poétiques de Raymond Limbosch* (Leuven 1966). [OLV]
- COLLINI, S., et al., *Victorian thinkers: Carlyle, Ruskin, Arnold, Morris* (Oxford 1993).
- CONRARDY, Firmin van den Bosch: *ce diable d'homme* (Brussel 1948).
- CONZE, W. en KOCKA, J., 'Einleitung', in: W. Conze en J. Kocka (eds.), *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert. Teil I. Bildungssystem und Professionalisierung im internationalen Vergleich* (Stuttgart 1992), pp. 9-26.
- COOPER, S.E., 'Peace as a human right. The invasion of women into the world of high international politics', in: *Journal of women's history*, 14 (2002) pp. 9-25.
- COPPENS, E.C., *Paul Fredericq* (Gent 1990).
- CORCUFF, P., *Les nouvelles sociologies: constructions de la réalité sociale* (Parijs 2004).
- COSTER, M.D., et al., *Introduction à la sociologie* (Brussel 2001).
- CROSSLEY, N. en ROBERTS, J.M., 'Introduction', in: N. Crossley en J.M. Roberts (eds.), *After Habermas: new perspectives on the public sphere* (Londen 2004), pp. 1-27.
- DAELE, J. VAN, 'Engineering social peace: networks, ideas, and the founding of the International labour organisation', in: *International review of social history*, 50 (2005) pp. 435-466.
- DAELE, J. VAN, *Van Gent tot Genève: Louis Varlez: een biografie* (Gent 2002).
- DAELMAN, J., 'De volksbibliotheken van het Willemsfonds', in: M. Bots, et al. (eds.), *Het Willemsfonds van 1851 tot 1914* (Gent 1993), pp. 223-250.
- DAMME, D. VAN, 'Industrialisering en sociale politiek', in: D. Van Damme, et al. (eds.), *Op vrije voeten? Sociale politiek in West-Europa (1840-1915)* (Leuven 1985), pp. 129-204.
- DARQUENNE, R., *A la conquête de notre sécurité sociale, 1780-1980* (Haine-Saint-Pierre 1990).
- DATTA, V., *Birth of a national icon: the literary avant-garde and the origins of the intellectual in France* (Albany (N.Y.) 1999).
- DAVENPORT, N., 'Christ aux outrages by Henry de Groux: Fin de Siecle religion, art criticism and the sociology of the crowd', in: *Religion & the Arts*, 7 (2003) pp. 275-299.
- DÉCAUDIN, M., *La crise des valeurs symbolistes: vingt ans de poésie française (1895-1914)* (Toulouse 1960).
- DECKMYN, S., *Tussen Comte en Spencer: Guillaume De Greef, Emile Vandervelde en het sociaaldarwinisme* (Gent 2002). [OLV]
- DECORTE, B., *Firmin Van Hecke* (Antwerpen 1964).
- DEDEURWAERDER, J., *Professor Speleers: een biografie* (Antwerpen 2002).
- DEFOORT, E., *Charles Maurras en de Action française in België* (Nijmegen 1978).
- DEFOORT, E., *Neel Doff, leven na Keetje Tippel* (Antwerpen 1993).
- DEFOORT, H., "'Sterft gij oude vormen en gedachten?'" Een essay over de historiografie van de socialistische arbeidersbeweging', in: G. Deneckere en B. De Wever (eds.), *Geschiedenis maken. Liber amicorum Herman Balthazar* (Gent 2003), pp. 91-110.
- DEFOSSEZ, P., 'Jeune droite et vieille droite avant le congrès catholique de 1909', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 3 (1972) pp. 285-332.
- DEGUY, J., 'Le Banquet', in: J.-M. Place en A. Vasseur (eds.), *Bibliographie des revues et journaux littéraires des XIXe et XXe siècles. Tome 3* (Parijs 1977), pp. 196-207.
- DELBECKE, B., 'Naar een nieuwe tijd. Het afscheid van de traditionele Weltanschauung bij katholieke intellectuelen en kunstenaars in Vlaanderen en Brussel (1891-1909)', in: *Trajecta*, 14 (2005) pp. 25-47.
- DELMELLE, J., *Albert du Bois: artiste, doctrinaire et prophète* (Gilly 1969).
- DELPORTE, C., *Les journalistes en France (1880-1950): naissance et construction d'une profession* (Parijs 1999).

- DELSEMMÉ, P., 'La Société Nouvelle, revue internationale (1e série, 1884-1897)', in: A. Nivelles en J.M. d'Heur (eds.), *Autour de Paul Gérardy: médiateurs et médiations littéraires et artistiques à l'époque du Symbolisme entre l'Allemagne, la Belgique et la France* (Nijvel 1984), pp. 101-120.
- DELSEMMÉ, P., *Les écrivains francs-maçons de Belgique* (Brussel 2004).
- DEMEY, A., *Oscar Van de Voorde, architect (1871-1938)* (Gent 1997).
- DEMUYNCK, C., 'De socialistische vrijdenkersorganisaties in Vlaanderen, 1880-1930', in: H. Dethier en H. Vandenbossche (eds.), *Woordenboek van Belgische en Nederlandse vrijdenkers* (Brussel 1979), pp. 237-254.
- DENECKERE, G., *Sire, het volk mort: sociaal protest in België, 1831-1918* (Antwerpen 1997).
- DENECKERE, G., 'Een vrouwenvoet tussen de tempeldeur. Het "kleine verschil" in de vrijmetselarij van de 19de een 20e eeuw', in: J. Tyssens (ed.), *Van wijsheid met vreugd gepaard. Twee eeuwen vrijmetselarij in Gent en Antwerpen* (Gent 2004), pp. 117-139.
- DENECKERE, G., 'Nieuwe geschiedenis van België, 1878-1905', in: *Nieuwe geschiedenis van België, 1830-1905* (Tielt 2005), pp. 447-657.
- DENIS, B. en KLINKENBERG, J.-M., *La littérature belge: précis d'histoire sociale* (Brussel 2005).
- DENISSEN, F., *De gigolo van Irma Ideaal: André Baillon, of een geschreven leven* (Amsterdam 1998).
- DEPAEPE, M., *De pedagogisering achterna: aanzet tot een genealogie van de pedagogische mentaliteit in de voorbije 250 jaar* (Leuven 2002).
- DEPAEPE, M., et al., 'The canonization of Ovide Decroly as a "Saint" of the New Education', in: *History of Education Quarterly*, 43 (2003) pp. 224-249.
- DEPREZ, A., *Een idylle in de late negentiende eeuw: Rosa Rooses' brieven aan Cyriel Buysse* (Gent 1982).
- DEPREZ, A. en TROCH, L., *Nederlandsch museum 1874-1894* (Gent 1986).
- DEPREZ, A., 'De Franse en Nederlandse nadruk in België. "La nation la moins littéraire du monde, puisqu'elle copie tout et ne produit rien"?'', in: A. Deprez en W. Gobbers (eds.), *Vlaamse literatuur van de negentiende eeuw. Dertien verkenningen* (Utrecht 1990), pp. 120-141.
- DEPREZ, A., *De Violier 1894-1902; Jaarboek van de Scalden 1897-1913* (Gent 2000).
- DEROLEZ, A., 'Twee Gentse hoofdbibliothecarissen: Ferdinand Vander Haeghen en Willem De Vreese', in: L. Pareyn en A. Verhulst (eds.), *Huldeboek Prof. dr. Marcel Bots. Een bundel historische en wijsgerige opstellen* (Gent 1995), pp. 85-105.
- DESEYN, G., 'Vier eeuwen sociale strijd in de drukkerswereld', in: G. Deseyn, et al. (eds.), *Indrukken. De Gentse drukkerswereld belicht* (Gent 1989), pp. 27-46.
- DESMED, R., 'Elisée Reclus, la franc-maçonnerie et la loge "Les amis Philanthropes"', in: *Elisée Reclus, Colloque organisé à Bruxelles les 1 et 2 février 1985* (Brussel 1985), pp. 9-21.
- DESMET, J., *De natuur als aspeoester, leven en werken van Michel Thierry* (Brugge 1988).
- DESPY-MEYER, A., 'Un laboratoire d'idées: l'Université nouvelle de Bruxelles (1894-1914)', in: G. Kurgan-van Hentenryk (ed.), *Laboratoires et réseaux de diffusion des idées en Belgique (xixe-xxe siècles)* (Brussel 1994), pp. 51-54.
- DESROUSSEAUX, A.M. en BROUCKÈRE, L. DE, *Louis De Brouckère. Œuvres choisies. II* (Brussel 1954).
- DETEMMERMAN, J., 'Charles Van Lerberghe à l'université libre de Bruxelles', in: J. Herman (ed.), *Littératures en contact. Mélanges offerts à Vic Nachtergaele* (Leuven 2003), pp. 123-134.
- DEVILLEZ, V., *Kunst aan de orde. Kunst en politiek in België (1918-1945)* (Gent 2003).
- DEVOLDER, K., *Gij die door 't volk gekozen zijt... De Gentse gemeenteraad en haar leden, 1830-1914* (Gent 1994).
- DEYANOV, S., 'La Ligue Bulgare à travers les archives de la Ligue française', in: S. Combe en G. Cingal (eds.), *Retour de Moscou. Les archives de la Ligue des droits de l'homme, 1898-1940* (Parijs 2004), pp. 71-82.
- D'HONDT, D., *La Flandre Libérale (1900-1920)* (Gent 1978). [OLV]
- DIAZ, J.-L., 'Intellectual', in: P. Aron, et al. (eds.), *Le dictionnaire du littéraire* (Parijs 2002), pp. 311-312.
- DIJK, N. VAN, 'Neither the top nor the literary fringe: the careers and reputations of middle group authors', in: *Poetics*, 26 (1999) pp. 405-421.
- DI MAGGIO, P. en HIRSCH, P.M., 'Production organizations in the arts', in: *American Behavioral Scientist*, 19 (1976) pp. 735-752.

- DIMAGGIO, P., 'Cultural entrepreneurship in 19th-century Boston. The creation of an organizational base for high culture in America', in: *Media Culture & Society*, 4 (1982) pp. 33-50.
- DION, R., 'Journalisme', in: P. Aron, et al. (eds.), *Le dictionnaire du littéraire* (Parijs 2002), pp. 328-329.
- DIRKX, P., *Sociologie de la littérature* (Parijs 2000).
- DIRKX, P., *Les amis belges: presse littéraire et franco-universalisme* (Rennes 2006).
- DOCK, M.C., *Etude sur le droit d'auteur* (Parijs 1963).
- DONGELMANS, B.P.M., 'Gepatenteerde roverij versus goed fatsoen. De Berner Conventie als spiegel van en splijtzwam in de Nederlandse boekenwereld 1888-1912', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis*, 11 (2004) pp. 163-180.
- DOORSLAER, R. VAN, *Kinderen van het getto: Joodse revolutionairen in België 1925-1940* (Antwerpen 1995).
- DOPP, H., *La contrefaçon des livres français en Belgique (1815-1852)* (Leuven 1932).
- DOREIAN, P., et al., 'Optimizational approach to blockmodeling', in: *Journal of computing and information technology*, (1996) pp. 63-90.
- DOREIAN, P., et al., *Generalized blockmodeling* (Cambridge 2004).
- DORLEIJN, G. en REES, C.J. VAN, *De productie van literatuur: het literaire veld in Nederland 1800-2000* (Nijmegen 2006).
- DORRA, H., *Symbolist art theories: a critical anthology* (Berkeley 1994).
- DRAGUET, M., 'Les Vingt et le pouvoir. La Mythologie des ruptures à l'épreuve des faits (1883-1893)', in: G. Kurgan-van Hentenryk en V. Montens (eds.), *L'argent des arts* (Brussel 2001), pp. 99-112.
- DRAYE, G., *Laboratoria van de natie: Nederlandstalige literaire genootschappen in Vlaanderen over politiek, literatuur en identiteit 1830-1914* (Leuven 2007/Nijmegen 2009). [ODV]
- DUBAR, C. en LUCAS, Y., *Genèse et dynamique des groupes professionnels* (Rijsel 1994).
- DUBOIS, J., *L'institution de la littérature: introduction à une sociologie* (Parijs 1986).
- DUBOIS, M., *Albert Van Huffel: 1877-1935* (Gent 1983).
- DUIJVENDAK, M.G.J., *Eliteonderzoek: rijkdom, macht en status in het verleden* (Zutphen 1993).
- DUIJVENDAK, M.G.J. en FELLING, A.J.A., *Longitudinal network analysis, prosopography and narrative: the rise of a roman catholic elite in a Dutch region 1800-1920* (Groningen 1993).
- DUJARDIN, P., 'De l'histoire à la sociologie: tours, détours, retours?', in: M. Trebitsch en N. Racine (eds.), *Sociabilités intellectuelles. Lieux, milieux, réseaux* (Parijs 1992), pp. 22-34.
- DUMOLYN, J., "'Het kind en het badwater?'" Het kritisch-realistisme als postpositivistische filosofie voor historici', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 34 (2004) pp. 133-155.
- DUNGEN, P. VAN, 'Parcours singuliers de femmes en lettres. Marie Closset, Blanche Rousseau et Marie Gaspar', in: *Femmes de culture et de pouvoir* (Brussel 2000), pp. 189-209.
- DUNGEN, P. VAN, 'Un milieu de femmes de lettres francophones au tournant du xxe siècle', in: *Femmes artistes* (Brussel 1999), pp. 135-166.
- DUNGEN, P. VAN, *Milieux de presse et journalistes en Belgique (1828-1914)* (Brussel 2005).
- DUPONT-BOUCHAT, M.-S., 'Femmes philanthropes. Les femmes dans la protection de l'enfance en Belgique', in: *Sextant. Femmes de culture et de pouvoir*, (2000) pp. 81-117.
- DUPONT, C., 'Gens d'art et gens d'argent. Artistes et patrons en Belgique au dix-neuvième siècle', in: S. Jaumain en K. Bertrams (eds.), *Patrons, gens d'affaires et banquiers. Hommages à Ginette Kurgan-van Hentenryk* (Brussel 2004), pp. 395-405.
- DURME, A. VAN, *NAVEA 1922-1942* (Gent 1942).
- DURNEZ, E., *L'Association Flamande pour la Vulgarisation de la Langue Française. Een verzetsbeweging tegen de vernederlandising van de Rijksuniversiteit te Gent* (Gent 1974). [OLV]
- DURNEZ, E., 'Latem rond 1900', in: M. Somers en E. Durnez (eds.), *Latemse memoires: herinneringen van mevrouw Karel van de Woestijne en Julius de Praetere* (Antwerpen 1995), pp. 99-186.
- DUYVENDAK, L. en HEUSDEN, B. VAN, *Literaire cultuur. Casusboek* (Nijmegen 2001).
- DYHOUSE, C., 'Working class mothers and infant mortality in England, 1895-1914', in: C. Webster en L. Roper (eds.), *Biology, Medicine and Society 1840-1940* (Cambridge 2003), pp. 73-99.

- ECKHOUT, P. VAN DEN en SCHOLLIERS, P., 'Social history in Belgium: old habits and new perspectives', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, (1997) pp. 147-181.
- ECKHOUT, P. VAN DEN, 'De gemeenten en de lokale openbare instellingen', in: P. Van Den Eeckhout en G. Vanthemsche (eds.), *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België, 19de-20ste eeuw* (Brussel 1999), pp. 49-118.
- ECKHOUT, P. VAN DEN, 'Facing history. Verslag van een colloquium over de relatie tussen literatuur en geschiedenis', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 38 (1998) pp. 278-285.
- EENOO, R. VAN, 'Pers en periodieken', in: P. Van Den Eeckhout en G. Vanthemsche (eds.), *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België, 19de-20ste eeuw* (Brussel 1999), pp. 1155-1198.
- ELIAS, H.J., *Geschiedenis van de Vlaamse Gedachte. Taalbeweging en cultuurflamingantisme. De Groei van het Vlaamse bewustzijn* (Antwerpen 1971).
- ELIAS, N., *Mozart. De sociologie van een genie* (Amsterdam 1991).
- ELKHADEM, H., 'Sarton and Irénée van der Ghinst', in: *Isis*, 75 (1984) pp. 33-38.
- ELSLANDER, A. VAN, 'Een vriend van Cyriel Buysse, Maurice Maeterlinck en Karel Van den Woestijne: Albert Frederic Guéquier (1870-1901)', in: *Mededelingen van het Cyriel Buysse Genootschap*, 1 (1985) pp. 41-52.
- ELSLANDER, A. VAN, 'Literatuur', in: J. Decavele (ed.), *Gent: apologie van een rebelse stad: geschiedenis, kunst, cultuur* (Antwerpen 1989), pp. 397-438.
- EMIRBAYER, M. en GOODWIN, J., 'Network analysis, culture, and the problem of agency', in: *American Journal of Sociology*, 99 (1994) p. 1411.
- ERICKSON, B.H., 'Social Networks and History', in: *Historical Methods*, 30 (1997) pp. 149-174.
- EVERETT, M.G. en BORGATTI, S.P., 'Network analysis of 2-mode data', in: *Social Networks*, (1996) pp. 243-269.
- EVETTS, J., 'Professionalism beyond the nation-state: international systems of professional regulation in Europe', in: *International journal of sociology and social policy*, 18 (1998) pp. 61-77.
- FAASSEN, S. VAN, 'Cyriel Buysse en de Nederlandse uitgever C.A.J. van Dishoeck', in: *Mededelingen van het Cyriel Buysse Genootschap*, 5 (1988) pp. 35-66.
- FABRE, R., 'Francis de Pressensé', in: *Le Mouvement Social*, (1998) pp. 61-92.
- FASS, P.S., 'Cultural history/social history: Some reflections on a continuing dialogue', in: *Journal of Social History*, 37 (2003) pp. 39-46.
- FAUST, K., 'Using correspondance analysis for joint displays of affiliation networks', in: P. Carrington, et al. (eds.), *Models and methods in Social Network Analysis* (Cambridge 2005), pp. 117-147.
- FEATHER, J., *A history of British publishing* (Londen 1988).
- FELKAY, N., 'Balzac, Desnoyers et la Société des Gens de Lettres', in: *Le Courrier balazacien*, (1986) pp. 7-12.
- FISHER, D.J., *Romain Rolland and the politics of intellectual engagement* (Berkeley 1988).
- FONTAINAS, A., *Mes souvenirs du symbolisme* (Brussel 1991).
- FONTAINAS, A., et al., *Edmond Deman éditeur (1857-1918): art et édition au tournant du siècle* (Brussel 1997).
- FOUCAULT, M., 'On governmentality', in: *Ideology & Consciousness*, (1979) pp. 5-21.
- FOULON, R., 'Cent années *allegro vivace*', in: *Association des écrivains belges: 1902-2002. Cent ans au service des lettres* (Brussel 2002), pp. 21-41.
- FOURNIER, V., 'The appeal to 'professionalism' as a disciplinary mechanism', in: *Sociological review*, 47 (1999) pp. 280-307.
- FRANÇOIS, E. (ed.), *Sociabilité et Société bourgeoise en France, en Allemagne et en Suisse, 1750-1850* (Parijs 1986).
- FRANZOSI, R. en MOHR, J.W., 'New directions in formalisation and historical analysis', in: *Theory and Society*, 26 (1997) pp. 133-160.
- FRÉCHÉ, B. en DOZO, B.O., 'Réseaux et bases de données', in: D. de Marneffe en B. Denis (eds.), *Les réseaux littéraires* (Brussel 2006), pp. 88-89.

- FREEMAN, L.C., *The development of Social Network Analysis: a study in the sociology of science* (Vancouver 2004).
- FREEMAN, L.C., 'Graphic techniques for exploring social network data', in: P.J. Carrington, et al. (eds.), *Models and methods in social network analysis* (Cambridge 2005), pp. 248-269.
- FRICKX, R. en TROUSSON, R., *Lettres françaises de Belgique: dictionnaire des œuvres* (Parijs 1988).
- FRIJHOFF, W., 'Uneasy history: some reflections on ego, culture and social institutions', in: *NEHA-Jaarboek*, 64 (2001) pp. 86-107.
- FURNÉE, J.H., 'Beeld en ruimte en maatschappij. Nieuwe wegen in de Nederlandse stadsgeschiedschrijving', in: *Groniek*, (2004) pp. 9-27.
- GALAND, R., 'Charles Van Lerberghe et le procès Zola', in: *Bulletin de L'Académie Royale de Langue et Littérature Française*, 42 (1964) pp. 187-208.
- GAMM, G. en PUTNAM, R.D., 'The growth of voluntary associations in America, 1840-1940', in: *Journal of interdisciplinary history*, 39 (1999) pp. 511-557.
- GAUCHEZ, M., 'Les journalistes belges écrivains', in: *La presse: livre commémoratif. De pers: gedenkboek* (Brussel 1949), pp. 53-98.
- GAUS, H., *Pers, kerk en geschreven fictie: groeiproblemen en conflicten in een democratiseringsproces* (Gent 1836-1860) (Brugge 1975).
- GAUS, H., 'Literatuur en Kunst, 1844-1895', in: D.P. Blok en W. Prevenier (eds.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (Haarlem 1977), pp. 191-208.
- GAUTHIER, M.V., *Chanson, sociabilité et grivoiserie au XIXème siècle* (Parijs 1991).
- GEERTS, J., 'Pedagogische karakteristieken van Vlaamse katholiek geïnspireerde jeugdliteratuur uit de jaren 1920-1930', in: J.J.H. Dekker en M. De Vroede (eds.), *Pedagogisch werk in de samenleving. De ontwikkeling van professionele opvoeding in Nederland en België in de 19de en 20ste eeuw* (Leuven 1987), pp. 235-242.
- GEEST, D. DE en GORP, H. VAN, 'Literary genres from a systemic-functionalist perspective', in: *European Journal of English Studies*, 3 (1999) pp. 33-50.
- GEEST, D. DE, 'Literatuur in Vlaanderen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Een onderzoeksvoorstel voor een systemisch-functionalistische benadering', in: D. De Geest (ed.), *Literatuur als systeem, literatuur als vertoog. Bouwstenen voor een functionalistische benadering van literaire verschijnselen* (Leuven 1996), pp. 197-217.
- GEEST, D. DE, et al., 'Streekliteratuur in Vlaanderen en Nederland. Een probleemstelling', in: *Spiegel der Letteren*, 47 (2005) pp. 89-98.
- GELDER, H. VAN, 'Social realism then and now', in: H. Van Gelder (ed.), *Constantin Meunier: a dialogue with Allan Sekula* (Leuven 2005), pp. 71-91.
- GENET-DELACROIX, M.-C., 'Professionalisation et institutionnalisation: artistes et état aux XIXe et XXe siècles', in: M. Trebitsch en N. Racine (eds.), *Sociabilités intellectuelles. Lieux, milieux, réseaux* (Les Cahiers du IHTP, nr. 20) (Parijs 1992), pp. 52-62.
- GENOVA, P.A., *Symbolist journals. A culture of correspondence* (Aldershot 2002).
- GERARD, D. en ISIN, E., 'Introduction: reorienting historical sociology', in: D. Gerard en E. Isin (eds.), *Handbook for Historical Sociology* (Beverly Hills 2003), pp. 1-8.
- GÉRIN, P., 'Louise Van den Plas et les débuts du "Féminisme Chrétien de Belgique"', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, (1969) pp. 254-275.
- GÉRIN, P. en WARNOTTE, M.-L., *La presse liégeoise de 1850 à 1914: répertoire général* (Leuven 1971).
- GÉRIN, P., 'Aspects éducatifs de l'action de Sociétés ouvrières catholiques avant 1914', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 10 (1979) pp. 189-215.
- GERVEN, J. VAN, 'Literatuur en burgerlijke emancipatie in de negentiende eeuw: een Antwerpse reinverkenning', in: *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 65 (1991) pp. 145-174.
- GESQUIÈRE, I. en ROMPAEY, L. VAN, 'Het fenomeen dienstpersioneel, doorheen de tijd', in: J. De Maeyer en L. Van Rompaey (eds.), *Upstairs, downstairs. Dienstpersioneel in Vlaanderen, 1750-1995* (Gent 1996), pp. 19-95.

- GIELEN, P., *Kunst in netwerken. Artistieke selecties in de hedendaagse dans en beeldende kunst* (Tielt 2003).
- GILLIS, J., *Paul Mansion en George Sarton* (Brussel 1973).
- GINDERACHTER, M. VAN, 'De ongekroonde koningin van Vlaanderen. Rosa De Guchtenaere herdacht (1875-1942)', in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, 60 (2001) pp. 96-113.
- GINDERACHTER, M. VAN, *Het kraaien van de haan. Natie en nationalisme in Wallonië sinds 1880* (Gent 2005).
- GINDERACHTER, M. VAN, *Het rode vaderland. De vergeten geschiedenis van de communautaire spanningen in het Belgisch socialisme voor WO I* (Tielt 2005).
- GLAS, F. DE, 'Authors' oeuvres as the backbone of publishers' lists: studying the literary publishing house after Bourdieu', in: *Poetics*, 25 (1998) pp. 379-397.
- GODDART, S., 'Essay', in: S. Goddard (ed.), *An Eye of Flandres. The Graphic Art of Jules de Bruycker* (Kansas 1996), pp. 1-47.
- GORCEIX, P., *La Belgique fin de siècle: romans, nouvelles, théâtre* (Brussel 1997).
- GORCEIX, P., *Littérature francophone de Belgique et de Suisse* (Parijs 2000).
- GOROKHOFF, C., 'Paul Gérardy et les symbolistes du Réveil', in: J.M. d'Heur en A. Nivelles (eds.), *Autour de Paul Gérardy* (Luik 1983), pp. 29-37.
- GORP, H. VAN, *Lexicon van literaire termen* (Leuven 1991).
- GOULD, R., 'Multiple networks and mobilisation in the Paris Commune (1871)', in: *American Sociological Review*, 56 (1991) pp. 716-729.
- GOULD, R., 'Patron-client ties, state centralization, and the Whiskey Rebellion', in: *American Journal of Sociology*, 102 (1996) pp. 400-426.
- GRAYSON, D., 'Debussy on stage', in: S. Trezise (ed.), *The Cambridge companion to Debussy* (Cambridge 2003), pp. 61-83.
- GREVER, M. en WAALDIJK, B., *Feministische openbaarheid: de nationale tentoonstelling van vrouwenarbeid in 1898* (Amsterdam 1998).
- GSTEIGER, M., 'Paul Gérardy, poète symboliste entre deux littératures', in: A. Nivelles en J.M. d'Heur (eds.), *Autour de Paul Gérardy médiateurs et médiations littéraires et artistiques à l'époque du Symbolisme entre l'Allemagne, la Belgique et la France* (Nijvel 1984), pp. 55-63.
- GUBIN, E., et al., 'Les féministes belges et français de 1830 à 1914. Une approche comparée', in: *Le mouvement social*, (1997) pp. 36-68.
- GUCHT, R. VANDER, *La pensée socialiste de César De Paepe à Emile Vandervelde* (Brussel 1961).
- GUENON, R., *The Spiritist Fallacy* (Ghent, NY 2003).
- GULLENTOPS, D., 'Anthologie van Verhaerens anarchiserende gedichten en geschriften', in: H. Vandevoorde en D. Gullentops (eds.), *Anarchisten rond Emile Verhaeren* (Brussel 2005), pp. 171-210.
- GUNN, S., 'The spatial turn: changing histories of space and place', in: S. Gunn en R.J. Morris (eds.), *Identities in space, contested terrains in the western city since 1850* (Aldershot 2001), pp. 1-18.
- HABERMAS, J., *The structural transformation of the public sphere: an inquiry into a category of Bourgeois society* (Cambridge 1999).
- HALL, J., 'Cultural history is dead (long live the Hydra)', in: D. Gerard en E. Isin (eds.), *Handbook for Historical Sociology* (Beverly Hills 2003), pp. 151-167.
- HALLYN, F., 'La revue "Le Réveil" et les mouvements littéraires à la fin du XIXe siècle', in: *Annales de la Fondation M. Maeterlinck*, xxvii (1989) pp. 17-27.
- HAMPTON, M., 'Journalists and the "professional ideal" in Britain: the Institute of Journalists, 1884-1907', in: *Historical Research*, 72 (1999) pp. 183-201.
- HAMPTON, M., 'Defining journalists in late-nineteenth century Britain', in: *Critical Studies in Media Communication*, 22 (2005) pp. 138-155.
- HANEGRAAFF, W., 'Introductory remarks on the study of western esotericism', in: *Groniek*, 38 (2005) pp. 217-235.
- HANLET, C., *Les écrivains belges contemporains de langue française 1800-1946* (Luik 1946).
- HANOTIAU, M., 'Les journalistes sont-ils des employés?', in: *Journal des tribunaux du travail*, (1972) pp. 17-37.

- HANOU, P.J., 'Literatuur van vrijmetselaars in de loge Vicit Vim Virtus voor 1830', in: T. van Kalmt-hout (ed.), *Haarlemse kringen. Vijftien verkenningen naar het literair-culturele leven in een negentiende-eeuwse stad* (Hilversum 1993), pp. 27-46.
- HANSE, J., 'La Jeune Belgique et L'Art Moderne', in: J. Hanse en G. Charlier (eds.), *Histoire illustrée des lettres françaises de Belgique* (Brussel 1958), pp. 341-354.
- HANSE, J., 'Octave Pirmez', in: *Histoire illustrée des lettres françaises de Belgique* (Brussel 1958), pp. 321-332.
- HANSE, J. en LEQUEUX, C., *La Jeune Revue littéraire et La Jeune Belgique. Tables générales des matières* (Brussel 1964).
- HANSE, J., 'Polémiques littéraires en 1890. Lettres d'Albert Mockel et de Valère Gille', in: *Regards sur les lettres françaises de Belgique* (Brussel 1976), pp. 157-167.
- HANSE, J., 'La Jeune Belgique et L'Art Moderne', in: J. Hanse (ed.), *Naissance d'une littérature* (Brussel 1992), pp. 117-141.
- HANSEN, I., 'Vrouwelijke artsen', in: L. Van Molle en P. Heyrman (eds.), *Vrouwenzaken-zakenvrouwen. Facetten van vrouwelijk zelfstandig ondernemerschap in Vlaanderen, 1800-2000* (Gent 2001), pp. 157-180.
- HASQUIN, H., *Histoire de la laïcité principalement en Belgique et en France* (Brussel 1979).
- HEINEMANN, E., 'Gender identity in the Wandervogel movement', in: *German Studies Review*, 12 (1989) pp. 249-270.
- HEINICH, N., *Etre écrivain: création et identité* (Parijs 2000).
- HEINICH, N., 'Statuts d'artistes', in: *Passages*, (2000) pp. 4-8.
- HEINICH, N., *La sociologie de l'art* (Parijs 2004).
- HELLEMANS, J., *Essai bibliographique de la contrefaçon des revues françaises en Belgique (1815-1854)* (s.l. 1983).
- HELLEMANS, J., 'Production et offre de livres en Belgique durant la première moitié du XIXe siècle. Etude des sources, aperçu de la méthodologie adoptée et état d'avancement du projet', in: J.Y. Mollier (ed.), *Le Commerce de la librairie en France au XIXe siècle (1798-1914)* (Parijs 1997).
- HEMMINGS, F.W.J., *Theatre and state in France, 1760-1905* (Cambridge 1994).
- HERTZFELD, C., 'Première approche de l'imaginaire mirbellien à travers sa critique littéraire', in: *Cahiers Octave Mirbeau*, 1 (1994) pp. 104-114.
- HEUR, J.M.D., 'Sur une lettre inédite d'Albert Mockel à Anatole France au sujet d'Antée (1907)', in: *Le Centenaire du Symbolisme en Belgique. Lettres romanes*, XL (1986) pp. 297-306.
- HEYNDERS, O., 'Lijnen en geleidelijkheid: theorie en praktijk van de literatuurgeschiedschrijving in Nederland', in: 'Gij letterdames en gij letterheren'. *Nieuwe mogelijkheden voor taalkundig en letterkundig onderzoek in Nederland* (Amsterdam 2004), pp. 42-70.
- HEYRMAN, P., 'Vrouwen en zelfstandige arbeid in de 19de en 20ste eeuw. Een kwantitatieve duiding', in: L. Van Molle en P. Heyrman (eds.), *Vrouwenzaken-zakenvrouwen. Facetten van vrouwelijk zelfstandig ondernemerschap in Vlaanderen, 1800-2000* (Gent 2001), pp. 49-93.
- HEYSE, M., *Kulturele uitingen van socialisten in Gent (1885-1905)* (Gent 1974). [OLV]
- HIRR, M.-P. Le, 'The Société des Gens de Lettres and French socialism. Association as resistance to the industrialization and Censorship of the Press', in: *Nineteenth Century French Studies*, 24 (1996) pp. 306-318.
- HIRSH, S.L., *Symbolism and modern urban society* (Cambridge 2004).
- HITTERS, E., *Patronen van patronage mecenaat, protectoraat en markt in de kunstwereld* (Utrecht 1996).
- HOEVEN, R. VAN DER, 'Monnaie et deniers publics. Les subventions publiques et le théâtre royal de la Monnaie', in: G. Kurgan-van Hentenryk en V. Montens (eds.), *L'argent des arts* (Brussel 2001), pp. 113-130.
- HOFFMAN, M.-G., *Gustaaf D'Hondt: een onderzoek naar het leven en de werken van een Gents auteur* (Gent 1975). [OLV]
- HOGAN, R., 'Was wright wrong? High-class jobs and the professional earnings advantage', in: *Social Science Quarterly*, 86 (2005) pp. 645-663.
- HOLSBEKE, M., 'Socialisme en kunst: een fin de siècle droom?', in: *Amsab-tijdingen*, (1986) pp. 23-32.

- HOOGERVORST, S., *Beroep: letterkundige. Een geschiedenis van de Vereniging van Letterkundigen, 1905-1945* (Amsterdam 1985). [OLV]
- HOOGHE, M. en STOLLE, D., 'Introduction', in: M. Hooghe en D. Stolle (eds.), *Generating social capital: civil society and institutions in comparative perspective* (New York/Basingstoke 2003), pp. 1-19.
- HUBER, M. en LAUER, G., 'Neue Sozialgeschichte? Poetik, Kultur und Gesellschaft. Zum Forschungsprogramm der Literaturwissenschaft', in: *Nach der Sozialgeschichte. Konzepte für eine Literaturwissenschaft zwischen Historischer Anthropologie, Kulturgeschichte und Medientheorie* (Tübingen 2000), pp. I-II.
- HULPIAU, K., *René de Clercq (1877-1932). Een monografie* (Gent 1986).
- HUNIN, J., *Het enfant terrible Camille Huysmans, 1871-1968* (Amsterdam 1999).
- HUNT, L., 'Introduction: history, culture and text', in: L. Hunt en A. Biersack (eds.), *The new cultural history* (Berkeley 1989), pp. 1-22.
- HUVENNE, L., *Proeve tot typologie van de negentiende-eeuwse Gentse journalist* (Gent 1973). [OLV]
- HUYS, P., *Kunstschilder Victor Lorein, 1894-1954* (Gent 1965).
- HUYSE, L., 'Legal Experts in Belgium', in: R. Label en P.S.C. Lewis (eds.), *Lawyers in Society: An Overview* (Berkeley/Los Angeles/Oxford 1988), pp. 168-200.
- IMPE, E. VAN, 'Een blinde vlek in de studie van de Belgische Arts-and-craftsreceptie. Morris en Ruskin in katholieke tijdschriften', in: H. Vandevoorde, et al. (eds.), *Niet onder één vlag* (Gent 2005), pp. 283-306.
- JACHOWICZ, A., *Met de moedermelk ingezogen of met de papepel ingegeven: een onderzoek naar de houding tegenover borstvoeding in België tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw* (Gent 2002). [OLV]
- JACKSON, A.B., *La Revue blanche 1889-1903: origine, influence, bibliographie* (Parijs 1960).
- JACOBS, D., 'Het structurisme als synthese van handelings- en systeemtheorie', in: *Tijdschrift voor Sociologie*, 14 (1993) pp. 335-360.
- JACOBS, M., 'Gereedschapskisten en cultuur. Repertoires, netwerken en praktijken', in: J. Art, et al. (eds.), *Een mens leeft niet van brood alleen. Bouwstenen voor een culturele arbeidersgeschiedenis (1800-1940)* (Gent 2005), pp. 21-56.
- JANMART, A., 'Marie Gevers et Max Elskamp: de la rue Saint-Paul aux arbres de Missembourg', in: *Textyles*, (1997) pp. 137-143.
- JANOWSKI, D., *Etude des débats qui ont précédé et commenté la création de L'Académie royale de Langue et Littérature françaises (1883-1921)* (Brussel 1995). [OLV]
- JANSEN, H., 'Cultuur- en maatschappijgeschiedenis. Ideaaltypische theorie en historiografische praktijk', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, (2002) pp. 68-91.
- JANSSEN, S., 'Side-roads to success: the effect of sideline activities on the status of writers', in: *Poetics: Journal of Empirical Research on Culture, the Media and the Arts*, 25 (1998) pp. 265-280.
- JANSSENS, J. en KUIPERS, A., 'Van kleinschalige netwerken en institutionele verstrengeling. Vlaamse dichters in Nederland tussen 1910 en 1940', in: *Nederlandse Letterkunde*, 4 (1999) pp. 138-161.
- JANSSENS, J., *De Vlaamse natie voor een Hollandse spiegel. Beeldvorming over Nederlandse poëzie in Vlaamse literaire tijdschriften. 1910 en 1920 als brandpunten* (Leuven 2004). [ODV]
- JANSSENS, S., *Monografie Ferdinand François Dierkens* (Gent 1994).
- JENSEN, L., 'De Nederlandse vrouwenpers in een internationaal perspectief', in: *Nederlandse Letterkunde*, 6 (2001) pp. 219-239.
- JENSEN, R., *Marketing modernism in fin de siècle Europe* (Princeton (N.J.) 1994).
- JOASSART, B. en AUBERT, R., *Hippolyte Delehaye: hagiographie critique et modernisme* (Brussel 2000).
- JOHANNES, G.-J., et al., *Een groot verleden voor de boeg: cultuurhistorische opstellen voor Joost Kloek* (Leiden 2004).
- JOHANNINGSMEIER, C., *Fiction and the American literary marketplace: the role of newspaper syndicates, 1860-1900* (Cambridge 1997).
- JONCHEERE, L., *Het Taalverbond 1887-ca.1895* (Gent 1981). [OLV]

- JONES, H.S., 'Civil-rights for civil-servants. The Ligue des droits de l'homme and the problem of trade-unionism in the French public services (1905-1914)', in: *Historical Journal*, 31 (1988) pp. 899-920.
- JOST, H.U., et al., *Funktionen des Feuilletons in der Gesellschaft des 19. und 20. Jahrhunderts* (Lausanne 1996).
- JOUANNY, R., 'Les orientations étrangères au "Mercure de France" (1890-1895)', in: *Revue d'Histoire Littéraire de la France*, (1992) pp. 56-72.
- JURT, J., 'Les mécanismes de constitution de groupes littéraires: L'exemple du Symbolisme', in: *Neophilologus*, 70 (1986) pp. 20-33.
- JURT, J., 'Zur Geschichte der Intellektuellen in Frankreich', in: *Internationales Archiv für Sozialgeschichte der Deutschen Literatur*, 24 (1999) pp. 134-152.
- JURT, J., 'Autonomy and commitment in the French literary field: applying Pierre Bourdieu's approach', in: *International Journal of Contemporary Sociology*, 38 (2001) pp. 87-102.
- JURT, J., 'La théorie du champ littéraire et l'internationalisation de la littérature', in: B. Keunen (ed.), *Literature and society* (Brussel 2001), pp. 43-55.
- KADUSHIN, C., 'Networks and Circles in the Production of Culture', in: *American Behavioral Scientist*, 19 (1976) pp. 769-784.
- KALE, S.D., 'Women, the public sphere and the persistence of salons', in: *French Historical Studies*, 25 (2002) pp. 115-148.
- KALMTHOUT, T.B.G.M. VAN, *Muzentempels: multidisciplinaire kunstkringen in Nederland tussen 1880 en 1914* (Hilversum 1998).
- KALMTHOUT, T. VAN, 'Naar een volwaardige broodwinning. De moeizame professionalisering van Nederlandse en Vlaamse Literatoren 1875-1914', in: *Boekmancahier*, (2001) pp. 35-47.
- KAUFMAN, J. en WEINTRAUB, D., 'Social-capital formation and American fraternal association: new empirical evidence', in: *Journal of Interdisciplinary History*, 35 (2004) pp. 1-36.
- KEMPERINK, M., 'Het Nederlands naturalistisch toneel (1890-1900)', in: *De Nieuwe Taalgids*, 84 (1991) pp. 209-226.
- KEMPERINK, M., 'De ultieme stad. Parijs in de Nederlandse literatuur van het fin de siècle', in: R. de Bont en T. Verschaffel (eds.), *Het verderf van Parijs* (Leuven 2004), pp. 63-80.
- KEMPERS, B., *Kunst, macht en mecenaat. Het beroep van schilder in sociale verhoudingen, 1250-1600* (Amsterdam 1987).
- KENIS, P. en ROEMANS, R., *Een overzicht van de Vlaamse letterkunde na Van Nu en Straks* (Amsterdam 1930).
- KERCKHOVE, F. VAN DEN, 'Emile Verhaeren et Richard Dehmel', in: E. Leonardy en H. Roland (eds.), *Deutsch-belgische Beziehungen im kulturellen und literarischen Bereich 1890-1940* (Frankfurt am Main 1999), pp. 73-96.
- KESTELOOT, C., 'Amitiés françaises', in: *EMW*, pp. 43-45.
- KEYMOLEN, D. en MOLLE, L. VAN, 'Feminisme, vrouwenvraagstuk en dienstbodenvraagstuk', in: J. De Maeyer en L. Van Rompaey (eds.), *Upstairs, downstairs. Dienstpersoneel in Vlaanderen, 1750-1995* (Gent 1996), pp. 167-175.
- KLOEK, J. en MIJNHARDT, W.W., 'Sociabiliteit', in: *Ijkkpunt 1800. Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001), pp. 103-126.
- KLUVELD, A., 'Felix Ort: de kleine geloven als brug tussen wetenschap en geloof', in: *Negentiende Eeuw*, 25 (2001) pp. 137-146.
- KOCKA, J., 'Social history in Germany', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 23 (1997) pp. 137-146.
- KOFFEMAN-BIJMAN, M.-N., *Entre classicisme et modernité. La Nouvelle Revue Française dans le champ littéraire de la belle époque* (Amsterdam 2003).
- KOLBUS, A., *Maeterlinck, Debussy, Schönberg und andere: Pelléas et Mélisande. Zur musikalischen Rezeption eines symbolistischen Dramas* (Marburg 2001).
- KRON, F., *Schriftsteller und Schriftstellerverbände Schriftstellerberuf und Interessenpolitik (1842-1973)* (Stuttgart 1976).

- KRUL, W., 'Opbouwende ascese. Thorbeckes adagium van staatsonthouding als zedelijk beginsel', in: *Boekmancahier*, 50 (2001) pp. 447-459.
- KUIPERS, A., "'Een naam dien het publiek zal hebben te onthouden.'" Richard de Cneudt in Nederland', in: *ZL, literair-historisch tijdschrift*, 2 (2003) pp. 32-47.
- KUITERT, L., 'Schrijver van beroep. De professionalisering van de literaire auteur in de negentiende eeuw', in: *Boekmancahier*, (2001) pp. 23-33.
- KUITERT, L., *De waarde van woorden: over schrijverschap* (Amsterdam 2002).
- KURZMAN, C. en OWENS, L., 'The sociology of intellectuals', in: *Annual Review of Sociology*, 28 (2002) pp. 63-90.
- LACROIX, J., '1902: une naissance tumultueuse', in: A.E.B. (ed.), *Association des écrivains belges: 1902-2002. Cent ans au service des lettres* (Brussel 2002), pp. 9-18.
- LAERMANS, R., 'Een te grove sociologische borstel? Kanttekeningen bij Pierre Bourdieu's "les règles d'art"', in: *Boekmancahier*, (1994) pp. 6-25.
- LAERMANS, R., 'Rationalisatie van de leefwereld (2): civilisatie en normalisatie', in: J. Van Hoof en J. Van Ruyseveldt (eds.), *Sociologie en de moderne samenleving* (Amsterdam 1996), pp. 314-341.
- LAERMANS, R., 'Bij het overlijden van Pierre Bourdieu', in: *Tijdschrift voor Sociologie*, 22 (2001) pp. 211-216.
- LAERMANS, R., *Het cultureel regiem: cultuur en beleid in Vlaanderen* (Tielt 2002).
- LALOUETTE, J., 'Approche comparative de la libre pensée belge et française', in: M. Quaghebeur en N. Savy (eds.), *France-Belgique (1848-1914). Affinités-ambiguïtés* (Brussel 1997), pp. 67-86.
- LAMBERT, J., 'De verspreiding van Nederlandse literatuur in Frankrijk: enkele beschouwingen', in: *Ons Erfdeel*, 23 (1980) pp. 74-86.
- LAMBRETTE, D., *Le journal La Meuse, 1855-1955* (Leuven/Parijs 1969).
- LATOUR, B., *Reassembling the social: an introduction to actor-network theory* (Oxford 2005).
- LAUREYS, B., *Bibliotheken te Gent (1891-1921): structuur en betekenis, repertorium* (Gent 1986).
- LECLERC, G., *Sociologie des intellectuels* (Parijs 2003).
- LECLERCQ, E. en MUSIN, L., 'De syndikale Kommissie 1898-1914', in: L. Peiren en J.-J. Messiaen (eds.), *Een eeuw solidariteit 1898-1998. Geschiedenis van de socialistische vakbeweging* (Gent 1997).
- LEHOUCQ, N. en VALCKE, T., *De fonteinen van de Oranjeberg, politiek institutionele geschiedenis van de provincie Oost Vlaanderen van 1830 tot nu. 2: Biografisch repertorium* (Gent 1997).
- LEIJNSE, E., 'Le Symbolisme de Maurice Maeterlinck à la lumière de la situation socio-linguistique belge à la fin du XIXe siècle', in: R. Bauer en D. Fokkema (eds.), *Proceedings of the XIIth Congress of the International Comparative Literature Association* (München 1988), pp. 132-138.
- LEMAIRE, J., *La collaboration de Franz Hellens aux périodiques de 1899 à 1972: bibliographie descriptive* (Brussel 1978).
- LEROY, G. en BERTRAND SABIANI, J., *La vie littéraire à la belle époque* (Parijs 1998).
- LEROY, G., *Batailles d'écrivains. Littérature et politique, 1870-1914* (Parijs 2003).
- LESAFFRE, J., 'La Coupe', in: J.-M. Place en A. Vasseur (eds.), *Bibliographie des revues et journaux littéraires des XIXe et XXe siècles. Tome 3* (Parijs 1977), pp. 333-349.
- LESKO, D., *James Ensor: the creative years* (Princeton 1985).
- LEUWERS, H. (ed.), *Elites et sociabilité au XIXe siècle: héritages, identités* (Rijssel 2001).
- LEYMARIE, M. en STRINELLI, J.-F., *L'histoire des intellectuels aujourd'hui* (Parijs 2003).
- LIERDE, F. VAN, *Le Ligue belge du Droits de Femmes, 1892-1897* (Leuven 1971).
- LIKIN, M.A., *Defending civil society and the state: the Ligue des droits de l'homme in French and European politics, 1898-1948* (New Brunswick 2004).
- LISSE, M., "'Ces Miroirs placés les uns en face des autres...'" Mallarmé et Verhaeren', in: *Correspondance*, (1993) pp. 71-76.
- LISSENS, R.F., *De Vlaamse letterkunde van 1780 tot heden* (Brussel 1953).
- LOEWENSTEIN, J., *The author's due printing and the prehistory of copyright* (Chicago 2002).
- LOUÉ, T., 'La Revue des Deux Mondes et ses libraires étrangers dans la lutte contre la contrefaçon

- belge (1848-1852)', in: J.Y. Mollier (ed.), *Le Commerce de la librairie en France au XIXe siècle (1798-1914)* (Parijs 1997), pp. 317-327.
- LOUIS, M.K., 'Gods and mysteries: the revival of paganism and the remaking of mythology through the nineteenth century', in: *Victorian studies*, 47 (2005) pp. 329-361.
- LUBELSKI, N., 'Berha Von Suttner. Première femme Prix Nobel de la Paix', in: *Sextant. Femmes de culture et de pouvoir*, (2000) pp. 119-147.
- LUCIEN, M., 'Le Coq rouge, un boute-feu bruxellois', in: *La revue des revues*, (1993) pp. 42-53.
- LUCIEN, M., *Eekhoud le rauque* (Villeneuve d'Ascq 1999).
- LUNN, E., *Prophet of community: the romantic socialism of Gustav Landauer* (Berkeley (Calif.) 1973).
- LUYKX, T., *Evolutie van de communicatiemediën* (Brussel 1978).
- LUYTEN, D., 'Ontstaansvoorwaarden voor het corporatisme. Het model van het neocorporatisme in het licht van de Belgische ervaring uit de jaren dertig', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 19 (1993) pp. 316-338.
- LUYTEN, D., *Ideologisch debat en politieke strijd over het corporatisme tijdens het interbellum in België* (Brussel 1996).
- MAACK, M.N., 'L'heure joyeuse, the first children's library in France: its contribution to a new paradigm for public libraries', in: *Library Quarterly*, 63 (1993) pp. 257-281.
- MACDONALD, C. en HANSEN, K., 'Gendered spheres. Visiting patterns in nineteenth century New England', in: *Social Science History*, 25 (2001) pp. 536-561.
- MAETENS, D., 'De kritische theorie van Jürgen Habermas', in: J.C. Verhoeven (ed.), *Op zoek naar de samenleving. Antwoorden van sociologen* (Leuven 2003), pp. 262-307.
- MAEYER, J. DE, "'Les dames d'œuvres.'" 19de-eeuwse vrouwen van stand en hun zoektocht naar maatschappelijk engagement', in: L. van Molle en P. Heyrman (eds.), *Vrouwenzaken-zakenvrouwen. Facetten van vrouwelijk zelfstandig ondernemerschap in Vlaanderen, 1800-2000* (Gent 2001), pp. 109-127.
- MAEYER, J. DE, *Arthur Verhaegen (1847-1917). De rode baron* (Leuven 1994).
- MAGITS, L., 'Commentaar bij "Psychologie van het socialisme"', in: *Hendrik de Man. Personen en ideeën II. Psychologie van het socialisme, opbouwend socialisme* (Antwerpen 1974), pp. 9-49.
- MALINGUE, M., 'La naissance du syndicalisme dans la librairie', in: J.Y. Mollier (ed.), *Le commerce de la librairie en France au XIXe siècle (1798-1914)* (Parijs 1997), pp. 211-215.
- MARCHAT, J.-F., 'La monographie, enjeu épistémologique de la science de l'éducation au tournant du XIXe et du XXe siècles', in: *Les Etudes Sociales*, (2001) pp. 5-25.
- MARTIN, M., 'Les journalistes, un nouveau milieu professionnel', in: M. Rebérioux en G. Candar (eds.), *Jaurès et les intellectuels* (Parijs 1994), pp. 41-61.
- MARTYN, G., 'Evoluties en revoluties in de Belgische advocatuur', in: D. Heirbaut, et al. (eds.), *Politieke en sociale geschiedenis van justitie in België van 1830 tot heden. Histoire politique et sociale de la justice en Belgique de 1830 à nos jours* (Brugge 2004), pp. 227-255.
- MARX, J., *Verhaeren: biographie d'une œuvre* (Brussel 1996).
- MATHEWS, A., *La Wallonie (1886-1892): the symbolist movement in Belgium* (New York 1947).
- MATHIJSEN, M., *Het literaire leven in de negentiende eeuw* (Leiden 1987).
- MATTHYS, D., *Jong Duitsland (1898-1914). Jongeren en kunst omstreeks de eeuwwisseling* (Leuven 1994). [OLV]
- MCGUIGAN, J., 'The cultural public sphere', in: *European Journal of Cultural Studies*, 8 (2005) pp. 427-443.
- MCLAUGHLIN, L., 'Feminism and the political economy of transnational public space', in: N. Crossley en J.M. Roberts (eds.), *After Habermas: new perspectives on the public sphere* (Londen 2004), pp. 156-175.
- McMILLAN, J.F., 'Clericals, anticlericals and the Women's movement in France under the third republic', in: *The historical journal*, 24 (1981) pp. 361-376.
- MEERSCH, A. M. VAN DER, 'La carrière des femmes à l'université de Gand. Un plafond verre?', in: *Sextant. Femmes de culture et de pouvoir*, (2000) pp. 272-292.
- MEERSCH, A.M. VAN DER, *De eerste generaties meisjesstudenten aan de Rijksuniversiteit te Gent (1882/1883 tot 1929/1930)* (Gent 1982).

- MEERSCH, A.-M. VAN DER en LANGENDRIES, E., *175 jaar Universiteit Gent: een verhaal in beeld* (Gent 1992).
- MERTENS, M., 'Boven alles de verdediging onzer groote liberale principes van vrijheid...' Aspecten van het Gentse (georganiseerde) liberalisme tijdens het interbellum (Gent 2005). [OLV]
- MEULEN, D. VAN DER, *Multatuli: leven en werk van Eduard Douwes Dekker* (Nijmegen 2002).
- MEUWISSEN, E., 'Le Petit Bleu de Gérard Harry (1894-1908)', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 15 (1984) pp. 137-164.
- MEY, M. DE, 'Sarton's earliest ambitions at the University of Ghent', in: *Isis*, 75 (1984) pp. 39-45.
- MICHAUX, M., 'Femmes de lettres belges 1850-1880. Dette idéologique, ruse symbolique', in: *Sextant. Femmes en lettres*, (1996) pp. 31-52.
- MICHAUX, M., *Entre politique et littérature: les écrivains belges du réel (1850-1880)* (Brussel 1997). [ODV]
- MICHAUX, M., 'La difficile conquête de l'autonomie', in: C. Angelet (ed.), *Littératures belges de langue française (1830-2000). Histoire et perspectives* (Brussel 2000), pp. 17-56.
- MICHEL, C., 'De la prime au subside. L'intervention des pouvoirs publics en faveur des théâtres de comédie durant l'entre-deux-guerres', in: G. Kurgan-van Hentenryk en V. Montens (eds.), *L'argent des arts* (Brussel 2001), pp. 221-235.
- MICHEL, P., 'Mirbeau et Zola: entre mépris et vénération', in: *Les Cahiers-Naturalistes*, 34 (1990) pp. 47-77.
- MICHIELS, G.P., *Lambrecht Lambrechts: leven en werk, bibliografie* (Hoeselt 1982).
- MIJNHARDT, W.W., *Tot heil van 't menschdom: culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815* (Amsterdam 1988).
- MINNAERT, L., 'Waarom Buysse nooit de Vlaamse Zola werd: Cyriel Buysse en het Vlaamse socialistische feuilleton rond de eeuwwisseling', in: *Mededelingen van het Cyriel Buysse Genootschap*, 17 (2001) pp. 141-158.
- MOK, A.L., *Arbeid, bedrijf en maatschappij* (Houten 1999).
- MOLENAAR, L., *Marcel Minnaert astrofysicus 1893-1970: de rok van het universum* (Amsterdam 2003).
- MOLLIER, J.Y., 'L'édition en Europe avant 1850: Balzac et la propriété littéraire internationale', in: *L'Année balzacienne*, 13 (1992) pp. 157-173.
- MOLLIER, J.Y., 'Ambigüités et réalités du commerce des livres entre la France et la Belgique au XIXe siècle', in: *France-Belgique: 1848-1914. Affinités-ambigüités* (Brussel 1997), pp. 51-66.
- MOLLIER, J.Y., 'Littérature et presse du trottoir à la belle époque', in: *Etudes françaises*, 36 (2000) pp. 81-94.
- MONDOR, H. en RUCHON, F., *L'amitié de Stéphanie Mallarmé et de Georges Rodenbach. Lettres et textes inédits, 1887-1898* (Genève 1949).
- MONTEYNE, L., *De Sabbe's* (Antwerpen 1933).
- MORTELMANS, H., 'Hendrik De Man en het culturele discours binnen de arbeidersbeweging in Vlaanderen (1920-1940)', in: J. Art, et al. (eds.), *Een mens leeft niet van brood alleen. Bouwstenen voor een culturele arbeidersgeschiedenis (1800-1940)* (Gent 2005), pp. 211-241.
- MOULAERT, J., *Ontwaking en De Kapel* (Leuven 1979). [OLV]
- MOULAERT, J., 'Elisée Reclus et l'anarchisme en Belgique', in: *Colloque E. Reclus* (Brussel 1985), pp. 155-172.
- MOULAERT, J., *Anarchie, que ton règne arrive. De anarchistische beweging in België 1880-1914* (Leuven 1993).
- MOULAERT, J., *Rood en zwart. De anarchistische beweging in België 1880-1914* (Leuven 1995).
- MOULAERT, J., 'Kunst, anarchisme en socialisme in het fin de siècle', in: H. Vandevoorde en D. Gul-lentops (eds.), *Anarchisten rond Emile Verhaeren* (Brussel 2005), pp. 21-44.
- MUELSCH, E.-C., 'George Sand and her sisters: women in the Société des Gens de Lettres (1838-1848)', in: *George Sand Studies*, (1997) pp. 97-108.
- MUSSCHOOT, A.M., 'Het verloop van Van Nu en Straks, 1903-1916', in: M. Rutten en J. Weisgerber (eds.), *Van arm vlaanderen tot de voorstad groeit. De opbloei van de Vlaamse literatuur van Teirlinck-Stijns tot L.P. Boon (1888-1946)* (Antwerpen 1988), pp. 226-267.

- NACHTERGAELE, V., 'Emile Verhaeren et les milieux littéraires parisiens, 1880-1914', in: R. Trousson (ed.), *Les relations franco-belges de 1890 à 1914* (Brussel 1984), pp. 77-84.
- NACHTERGAELE, V., 'La réception du symbolisme franco-belge en Flandre', in: *Œuvres et Critiques*, 17 (1992) pp. 19-39.
- NADEAU, M., 'Romain Rolland', in: *Journal of Contemporary History*, 2 (1967) pp. 209-220.
- NIL, B. DE, "'Als een sterke eik te midden der dorre heide.'" Steven Prenau alias Steven Boersen (1866-1929): facetten van een Limburgse socialist', in: *Brood en Rozen*, (1999) pp. 101-109.
- NIL, B. DE, 'De feuilletonroman in het dagblad Vooruit: een peiling naar het leeturaanbod in een socialistische krant (1884-1914)', in: J. Art, et al. (eds.), *Een mens leeft niet van brood alleen. Bouwstenen voor een culturele arbeidersgeschiedenis (1800-1940)* (Gent 2005), pp. 175-207.
- NIL, B. DE, *Leest, leert, denkt en ontspan u!!: de Vlaamse sociaaldemocratie en de roman* (Gent 1997). [OLV]
- NOOY, W. DE, 'Fields and networks: correspondence analysis and social network analysis in the framework of field theory', in: *Poetics*, 31 (2003) pp. 305-327.
- NOOY, W. DE, 'Social Networks and the classification in literature', in: *Poetics*, 20 (1991) pp. 507-537.
- NOOY, W. DE, 'The dynamics of artistic prestige', in: *Poetics*, (2002) pp. 147-167.
- NOOY, W. DE, et al., *Exploratory network analysis with Pajek* (Cambridge 2004).
- NOOY, W. DE, *Richtingen en lichten. Literaire classificaties, netwerken, instituties* (s.l. 1993).
- NUFFEL, R.O.J. VAN, 'L'essai, la critique et 'histoire', in: *Histoire illustrée des lettres Françaises de Belgique* (Brussel 1958), pp. 549-557.
- OGONOVSKY, J., 'Mécène interposé d'un art national', in: G. Kurgan-Van Hentenryk en V. Montens (eds.), *L'argent des arts* (Brussel 2001), pp. 63-71.
- ORIOU, P., *Bernard Lazare, anarchiste et nationaliste juif* (Parijs 1999).
- ORT, C.M., 'Problems of interdisciplinary theory-formation in the social-history of literature', in: *Poetics*, 14 (1985) pp. 321-344.
- ORY, P., *L'histoire culturelle* (Parijs 2004).
- OUKHOW, M., 'Sociale belangstelling in de Vlaamse Letterkunde 1848-1885', in: J. Dhondt (ed.), *Geschiedenis van de socialistische arbeidersbeweging* (Antwerpen 1960), pp. 151-168.
- OYE, P. VAN en SARTON, G., *George Sarton, de mens en zijn werk uit brieven aan vrienden en kennissen* (Brussel 1965).
- OYE, P. VAN, 'Mac Leod's invloed op zijn studenten', in: *Wetenschap in Vlaanderen*, 1 (1935) pp. 31-34.
- PAEPE, J.-L. DE, *La Réforme: organe de la démocratie libérale, 1884-1907* (Leuven 1972).
- PAGE, D.L., 'De Paris à Bretagne: Augustin Hamon', in: *Le Mouvement Social*, (1992) pp. 99-124.
- PARYS, J. VAN, "'Toute la Flandre est en lui.'" Cyriel Buysse en de Franstalige Vlaamse literatuur', in: *Mededelingen van het Cyriel Buysse Genootschap*, 14 (1998) pp. 7-31.
- PARYS, J. VAN, 'Dat moeten wij absoluut spelen. Bij de honderdste verjaardag van Het gezin van Paemel (1903-2003)', in: *Brood en Rozen*, (2003) pp. 7-25.
- PARYS, J. VAN, 'Niet van Straks (1894-1895)', in: *Mededelingen van het Cyriel Buysse Genootschap*, 18 (2002) pp. 7-68.
- PARYS, J. VAN, *Masereel: een biografie* (Antwerpen 1995).
- PATTERSON, L.R., *Copyright in historical perspective* (Nashville (Tenn.) 1968).
- PEASE, E.R. en COLE, M., *The history of the Fabian Society* (Londen 1963).
- PEETERS, E., 'Degeneratie en dressuur. Natuurgeneeswijze, vegetarisme en naturisme als ontwerpen voor een moderne samenleving, 1890-1950', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 119 (2004) pp. 329-357.
- PEETERS, E., 'De anarchie als zelfkritiek. Burgers, levenshervormers en "vrije kolonies"', in: H. Vandevoorde, et al. (eds.), *Niet onder één vlag* (Gent 2005), pp. 233-244.
- PEETERS, E., 'Het lichaam van de moderniteit. Lebensreform en socialisme in de stad van Emile Verhaeren', in: H. Vandevoorde en D. Gullentops (eds.), *Anarchisten rond Emile Verhaeren* (Brussel 2005), pp. 153-169.

- PEETERS, F., 'Wij drinken bier en laten u de thee. De Zuid-Nederlandsche Tooneelbond, een tweede mislukt experiment in Nederlandse toneelsamenwerking', in: *Wevend aan het Verleden. Liber amicorum O. Mus* (Veurne 1992), pp. 183-194.
- PEETERS, F., "'Te zijn of niet te zijn." Toneelletterkunde en theaterpraktijk als manifestatie van burgerlijke beschaving', in: A. Deprez en W. Gobbers (eds.), *Hoofdstukken uit de geschiedenis van de Vlaamse letterkunde in de negentiende eeuw. Deel 3* (Gent 2003), pp. 227-323.
- PEIREN, L., *Lijst Brusselse anarchisten* (Gent 1994).
- PEIREN, L., 'Socialisme en vrouwen(beweging) in de tweede helft van de 19de eeuw', in: D. de Weerdt (ed.), *Begeerte heeft ons aangeraakt* (Gent 1999), pp. 61-78.
- PEIREN, L., *De kinderen van Gutenberg: geschiedenis van de grafische vakbeweging in België vóór 1975* (Brussel 2004). [ODV]
- PELLISSIER, C., *Loisirs et sociabilités des notables lyonnais au XIXe siècle* (Lyon 1997).
- PELS, D., *The intellectual as stranger* (Londen 2001).
- PERRY, W.E., *Remembering Dreyfus: The Ligue des droits de l'homme and the making of the modern french human rights movement* (Chapel Hill 1998).
- PERSYN, J., *De wording van het tijdschrift Dietsche Warande en Belfort en zijn ontwikkeling onder de redactie van Em. Vliebergh en Jul. Persyn (1900-1924)* (Gent 1963).
- PETEGHEM, S. VAN, *Alida Wynanda Sanders van Loo (1860-1939): de biografie van een vergeten schrijfster, journaliste en vertaalster. Deel I* (Gent 1994). [ODV]
- PETERS, M., *May Sarton. A biography* (New York 1997).
- PYENSON, L.R., 'Ecrire et réagir. Emile Masson, ami et correspondant de George Sarton', in: M. Giraud (ed.), *Emile Masson, prophète et rebelle* (Rennes 2005), pp. 173-189.
- PYENSON, L., *The passion of George Sarton: a modern marriage and its discipline* (Philadelphia 2008).
- PICARD, L., *Geschiedenis van de Vlaamse en Groot-Nederlandse beweging* (Antwerpen 1942).
- PICARD, L., *Geschiedenis van de Vlaamse en Groot-Nederlandse beweging II* (Antwerpen 1959).
- PIEPERS, N., *La Revue générale de 1865 à 1940. Essai d'analyse du contenu* (Leuven 1968).
- PIÉRARD, C., 'Henri La Fontaine et l'ordre maçonnique mixte international le droit humain. La Fontaine, franc-maçon et féministe', in: *Les prémisses du Mundaneum. Cents ans de l'Office international de bibliographie* (Bergen 1995), pp. 113-135.
- PIETERS, J., 'Normality, deviancy and critique. Toward a "governmental" reading of Shakespeare's Measure for Measure', in: M. Boone en M. Demoor (eds.), *Charles V in context: the making of a European identity* (Brussel 2003), pp. 189-205.
- PIETERS, J. en VANDEVOORDE, H., 'De armoede van de praktijk. Over de moeizame relatie tussen literatuuronderzoek en cultuurgeschiedenis', in: *Feit en Fictie*, 5 (2003) pp. 8-15.
- PROTTE, A., *L'apport des courants régionalistes et dialectaux au mouvement wallon naissant: une enquête dans les publications d'action wallonne de 1890 à 1914* (Louvain-la-Neuve 1997).
- PITTOVILS, K., 'Tussen repressie en permissiviteit. Socialisme, socialisten, prostitutie en geslachtsziekten (eind 19de eeuw-1997)', in: D. de Weerdt (ed.), *Begeerte heeft ons aangeraakt* (Gent 1999), pp. 209-235.
- PLACE, J.-M., 'Le Saint-Graal', in: J.-M. Place en A. Vasseur (eds.), *Bibliographie des revues et journaux littéraires des XIXe et XXe siècles. Tome 3* (Parijs 1977), pp. 272-289.
- PLUET-DESPATIN, J., 'Une contribution à l'histoire des intellectuels: les revues', in: M. Trebitsch en N. Racine (eds.), *Sociabilités intellectuelles. Lieux, milieux, réseaux* (Parijs 1992), pp. 125-136.
- POIRRIER, P., *Les enjeux de l'histoire culturelle* (Parijs 2004).
- PORTES, A., 'Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology', in: *Annual Review of Sociology*, 24 (1998) pp. 1-24.
- PORTNOY, S.A., *Henryk Erlich and Victor Alter: Two Heroes and Martyrs for Jewish Socialism* (New York 1990).
- POST, P., "'Zoo zitten we hier midden in den viciëuzen cirkel!" De afdeling Haarlem van het Nederlandsch Tooneelverbond, 1879-1900', in: A.B.G.M. van Kalmthout en W. van den Berg (eds.), *Haarlemse kringen: vijftien verkenningen naar het literair-culturele leven in een negentiende-eeuwse stad* (Hilversum 1993), pp. 163-174.

- PRAAG, P. VAN, 'The development of neo-malthusianism in Flanders', in: *Population Studies*, 32 (1978) pp. 467-480.
- PRASSOLOFF, A., 'La Société des Gens de Lettres', in: R. Chartier en H.J. Martin (eds.), *Histoire de l'édition française 3. Le temps des éditeurs: du Romantisme à la belle époque* (Parijs 1985), pp. 148-150.
- PRELL, C., 'Community Networking and social capital: early investigations', in: *Journal of Computer-Mediated Communication*, 8 (2003) pp. 1-22.
- PRIST, P., *Maurice des Ombiaux ou 'La chanson de l'Entre-Sambre-et-Meuse': 1868-1943* (Brussel 1945).
- PRONGER, L.J., *La poésie de Tristan Klingsor (1890-1960)* (Parijs 1965).
- QAEGHEBEUR, M. en REBÉRIOUX, M., 'Intellectuels en Belgique et en France: "piliers", citoyen-neté, état', in: *Le mouvement social*, (1997) pp. 89-115.
- QUEFFÉLEC, L., *Le roman-feuilleton français au XIXe siècle* (Parijs 1989).
- QUILLEY, S. en LOYAL, S., 'Eliasiian sociology as a 'central theory' for the human sciences', in: *Current Sociology*, 53 (2005) pp. 807-828.
- RACINE, N., 'Le Pen Club internationale ou la solidarité entre écrivains (1945-1986)', in: J. Gotovitch en A. Morelli (eds.), *Les solidarités internationales. Histoires et perspectives* (Brussel 2003), pp. 153-163.
- RAYWARD, B., 'Knowledge organisation and a new world polity: the rise and fall and rise of the ideas of Paul Otlet', in: *Transnational Associations*, 12 (2003) pp. 4-15.
- REBÉRIOUX, M., 'Politique et Société dans l'histoire de la Ligue des droits de l'homme', in: *Le Mouvement Social*, (1998) pp. 3-26.
- RECLUS, P., 'A few recollections on the brothers Elie and Elisée Reclus', in: J. Ishill (ed.), *Elisée and Elie Reclus: In Memoriam* (Berkeley Heights 1927), pp. 1-25.
- REES, C.J. VAN en DORLEIJN, G.J., 'The eighteenth-century literary field in Western Europe: the interdependence of material and symbolic production and consumption', in: *Poetics*, 28 (2001) pp. 331-348.
- REES, C.J. VAN en DORLEIJN, G.J., *De impact van literatuuroopvattingen in het literaire veld ('s-Gravenhage 1993)*.
- RENDALL, J., 'Women and the public sphere', in: *Gender and History*, 11 (1999) pp. 475-488.
- RENIEU, L., *Histoire des théâtres de Bruxelles depuis leur origine jusqu'à ce jour* (Parijs 1928).
- RENOLLET, J.-J., *L'UNESCO oubliée. La Société des nations et la coopération intellectuelle (1919-1946)* (Parijs 2000).
- RENS, I., *Philosophie colinsienne ou les fondements rationalistes d'un socialisme de l'ordre moral* (Brussel 1967).
- RENS, I. en OSSIPOW, W., *Histoire d'un autre socialisme. L'école colinsienne 1840-1940* (Québec 1997).
- RENTET, T., 'Network mapping: ties of fidelity and dependency among the major domestic officers of Anne de Montmorency', in: *French History*, 17 (2003) pp. 109-126.
- RESSLER, W. en SUYKERBUYK, B., *Dynamiet voor de sultan: Eduard Joris in Konstantinopel* (Antwerpen 1997).
- REYMANANTS, G., "'Den invloed der vrouw in de samenleving.' Waarom vrouwen in Van Nu en Straks ontbreken', in: H. Vandevoorde, et al. (eds.), *Niet onder één vlag* (Gent 2005), pp. 195-209.
- REYMANANTS, G., *Vrouweninvloed in het literaire veld. De medewerking van vrouwen aan katholieke Vlaamse tijdschriften, weekbladen en kranten (1900-1940)* (Gent 2005). [ODV]
- REYNEBEAU, M., *Apollo's klacht: over cultuur in Vlaanderen en elders* (Leuven 1988).
- RIDER, J. LE, *Malwida von Meysenbug (1816-1903): une Européenne du XIXe siècle* (Parijs 2005).
- RIETBERGEN, P., 'Wat is toch cultuurgeschiedenis?', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 115 (2002) pp. 68-75.
- RIGHART, H., *De katholieke zuil in Europa: een vergelijkend onderzoek naar het ontstaan van verzuiling onder katholieken in Oostenrijk, Zwitserland, België en Nederland* (Meppel 1986).
- RODANGE, T., 'Mirbeau vu par les lecteurs de L'Ermitage', in: *Cahiers Octave Mirbeau*, (2001) pp. 1-12.

- ROEMANS, R., *Bibliographie van de moderne Vlaamsche literatuur 1893-1930. 1: De Vlaamsche tijdschriften (Kortrijk 1930)*.
- ROMBAUTS, W., *De Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal en Letterkunde (1886-1914). Haar geschiedenis en haar rol in het Vlaamse cultuurleven. Deel I (Gent 1979)*.
- ROMEIN, J., *Op het breukvlak van twee eeuwen (Amsterdam 1976)*.
- ROOY, P. DE, 'Een hevige gewarrel. Humanitair idealisme en socialisme in Nederland rond de eeuwwisseling', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, (1991) pp. 626-640.
- ROOY, W. VAN, 'Jacques Mesnil, een vergeten Belgisch anarchist', in: *Socialistische Standpunten*, 32 (1985) pp. 109-119.
- ROSENTHAL, N., et al., 'Social movements and network analysis. A case-study of 19th-century womens reform in New-York State', in: *American Journal of Sociology*, 90 (1985) pp. 1022-1054.
- ROSSEEL, E., *Ethisch socialisme in Vlaanderen: de 20ste eeuw overbrugd (Brussel 1996)*.
- RUELLAN, D., 'Groupe professionnel et marché de travail du journalisme', in: *Réseaux*, (1997) pp. 135-151.
- RUTTEN, M., 'De voorgeschiedens van Van Nu en Straks, 1888-1893', in: M. Rutten en J. Weisgerber (eds.), *Van arm vlaanderen tot de voorstad groeit. De opbloei van de Vlaamse literatuur van Teirlinck-Stijns tot L.P. Boon (1888-1946) (Antwerpen 1988)*, pp. 11-77.
- SABBE, M., *Het proza in de Vlaamsche letterkunde (Bussum 1909)*.
- SAGOT-DUVAUROUX, D., 'Quels auteurs pour quels droits ? Les enjeux économiques de la définition de l'auteur', in: *Revue d'Economie industrielle*, (2002) pp. 33-48.
- SAGOT-DUVAUROUX, D., 'Controverse sur le "monautopole", Jules Dupuit face au droit d'auteur', in: J.P. Simonin (ed.), *L'œuvre multiple de Jules Dupuit (1804-1866) (Angers 2002)*, pp. 1-12.
- SAGOT-DUVAUROUX, D., 'Introduction', in: D. Sagot-Duvauroux (ed.), *La propriété intellectuelle, c'est le vol ! Les majorats littéraires de Proudhon et autres textes (Dijon 2002)*, p. 283.
- SANDERS, M., *Het spiegeland venster. Katholieken in de Nederlandse literatuur, 1870-1940 (Nijmegen 2002)*.
- SAPIRO, G., 'The structure of the French literary field during the German occupation (1940-1944): a multiple correspondence analysis', in: *Poetics*, 30 (2002) pp. 387-402.
- SAPIRO, G., 'The literary field between the state and the market', in: *Poetics*, 31 (2003) pp. 441-464.
- SAPIRO, G., 'Entre individualisme et corporatisme: les écrivains dans la première moitié du xxe siècle', in: S. Kaplan en P. Minard (eds.), *La France, malade du corporatisme? XVIIIe-XXe siècles (Parijs 2004)*, pp. 279-314.
- SAPIRO, G., 'Forms of politicization in the French literary field', in: *Theory and Society*, 32 (2003) 5-6, pp. 633-655.
- SAPIRO, G., 'Les professions intellectuelles entre l'Etat, l'entrepreneuriat et l'industrie', in: *Mouvement Social* (2006) 214, pp. 3-18.
- SAPIRO, G., 'Réseaux, institution(s) et champ', in: D. de Marneffe en B. Denis (eds.), *Les réseaux littéraires (Brussel 2006)*, pp. 44-57.
- SARTRE, J.-P., *Wat is literatuur (Amsterdam 1968)*.
- SAUNDERS, D. en HUNTER, I., 'Lessons from the "literatory": how to historicise authorship', in: *Critical Inquiry*, 17 (1991) pp. 479-509.
- SAUNDERS, D., 'Approaches to the Historical Relations of the Legal and the Aesthetic', in: *New Literary History*, 23 (1992) pp. 555-521.
- SCHAEPDRIJVER, S. DE, 'Occupation, propaganda and the idea of Belgium', in: A. Roshwald en R. Stites (eds.), *European culture in the Great War: the arts, entertainment, and propaganda, 1914-1918 (Cambridge 1999)*, pp. 267-294.
- SCHANDEVYL, E., 'Intellectuele geschiedenis in België: lange tijd een magere oogst', in: G. Vanthemsche, M. De Metsenaere en J.-C. Burgelman (eds.), *De tuin van het heden (Brussel 2007)*, pp. 299-319.
- SCHNEIDER, K., 'Etre comédienne au tournant du xxe siècle. Le conservatoire de Bruxelles', in: *Sextant. Femmes artistes (2) (Brussel 1999)*, pp. 59-86.

- SCHOOR, J. VAN, *Een huis voor Vlaanderen honderd jaar Nederlands beroepstoneel te Gent* (Gent 1972).
- SCHRIKS, C., 'Nadruk, geoorloofd of diefstal? Frederik Muller en het letterkundig eigendomsrecht', in: M. Keyser (ed.), *Frederik Muller (1817-1881). Leven & werken* (Zutphen 1996), pp. 127-143.
- SCHRIKS, C., *Het kopijrecht: 16de tot 19de eeuw* (Zutphen 2004).
- SCHWARTZ, V.R., *Spectacular realities. Early mass culture in fin de siècle Paris* (Berkeley 1998).
- SCOTT, J., *Social network analysis a handbook* (Londen 1992).
- SCOTT, J., et al. (eds.), *Models and methods in social network analysis* (Cambridge 2005).
- SERRY, H., *Naissance de l'intellectuel catholique* (Parijs 2004).
- SERTYN, M., 'Het socialistisch activisme tijdens de Eerste Wereldoorlog', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 7 (1976) pp. 169-195.
- SEWELL, W.H., 'The concept(s) of culture', in: V.E. Bonnell en L. Hunt (eds.), *Beyond the cultural turn: new directions in the study of society and culture* (Berkeley 1999), pp. 35-61.
- 'S GRAVESANDE, G.H., *De geschiedenis van het tijdschrift Vlaanderen: brieven en documenten* (Brussel 1962).
- SILVERMAN, D.L., *Art nouveau in fin-de-siècle France: politics, psychology and style* (Berkeley (Calif.) 1989).
- SIMMEL, G., 'The sociology of sociability', in: *American Journal of Sociology*, 55 (1949) pp. 254-261.
- SIMON-RORIVE, M., *La presse socialiste et révolutionnaire en Wallonie et à Bruxelles de 1918 à 1940* (Leuven 1974).
- SIMON, F., *De Belgische leerkracht en zijn beroepsvereniging 1857-1895. Een politiseringsproces* (Gent 1980). [ODV]
- SIMONS, L., 'De congressen 1849-1869 en de belangen des boekhandels', in: *De Negentiende Eeuw*, 5 (1981) pp. 104-113.
- SIMONS, L., *Geschiedenis van de uitgeverij in Vlaanderen. Deel I: de negentiende eeuw* (Tielt 1984).
- SMAELE, H. DE, *Henry Carton de Wiart: aristocraat en christen-democraat (1895-1905)* (Leuven 1992). [OLV]
- SMEDT, R. DE, 'Franz Hellenz et Jules de Bruycker', in: V. Nachtergaele (ed.), *Franz Hellens entre mythe et réalité* (Leuven 1990), pp. 155-173.
- SMET, J. DE, *Emile Claus (1849-1924)* (Brussel 1997).
- SMET, J. DE, *Sint-Martens-Latem en de kunst aan de Leie 1870-1970* (Tielt 2000).
- SMISMANS, L., *Victor Verougstraete. Kunstschilder in de voetsporen van Van Nu en Straks* (Antwerpen 1999).
- SMITH-ALLEN, J., 'Sisters of another sort: freemason women in modern France, 1726-1940', in: *Journal of Modern History*, 75 (2003) pp. 783-835.
- SMITH, M.M., 'Making sense of social history', in: *Journal of Social History*, 37 (2003) pp. 165-186.
- SNIJDERS, T.A.B., 'Models for longitudinal network data', in: P. Carrington, et al. (eds.), *Models and methods in Social Network Analysis* (Cambridge 2005), pp. 215-247.
- SOMERS, M., 'Het ontstaan van De Vlaamsche Gids', in: *De Vlaamsche Gids*, 71 (1976) pp. 64-71.
- SOMERS, M., *Max Rooses in de vervlaamsingsstrijd om de Gentse universiteit* (Gent 1978).
- SOMERS, M., *Max Rooses 1739-1914. Liberaal in de Vlaamse Cultuurwereld* (Gent 1978).
- SOUCY, P.Y. en ARON, P., *Les revues littéraires belges de langue française de 1830 à nos jours. Essai de répertoire* (Brussel 1993).
- SPINOY, E., 'De samenwerking van Hendrik Conscience en Octave Delepiere. Het literaire systeem in België', in: *Spiegel der Letteren*, 30 (1998) pp. 143-160.
- STEARNS, P.N., 'Social history present and future', in: *Journal of Social History*, 37 (2003) pp. 9-20.
- STEEL, R., *Anna De Weert. Dame de Ter Neuve* (Gent 2001).
- STEELS, M., *Geschiedenis van het stedelijk onderwijs te Gent: 1828-1914* (Gent 1978).
- STENGERS, J., 'La Belgique et l'Affaire Dreyfus', in: *Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques de l'Académie Royale de Belgique*, 6 (1995) pp. 69-105.
- STÉPHANY, P., *La libre Belgique: histoire d'un journal libre (1884-1996)* (Louvain-la-Neuve 1996).
- STERCKX, M., 'Vrouwelijke beeldende kunstenaars ca. 1800-1950: geen sinecure', in: L. van Molle en P. Heynman (eds.), *Vrouwenzaken-zakenvrouwen. Facetten van vrouwelijk zelfstandig ondernemerschap in Vlaanderen, 1800-2000* (Gent 2001), pp. 181-198.
- STICHELE, A. VANDER en LAERMANS, R., 'Cultural participation in Flanders: Testing the cultural omnivore thesis with population data', in: *Poetics*, 34 (2006) pp. 45-64.

- STONE, L., 'Prosopography', in: *Daedalus*, (1971) pp. 46-79.
- STRIJPENS, H., Lucien Jottrand (1804-1877). Republikein, flamingant en strijder voor de federale staten van Europa (Gent 1980). [ODV]
- STROWEL, A., *Droit d'auteur et copyright. Divergences et convergences? Etude de droit comparé* (Brussel 1993).
- SUNY, R., 'Religion, ethnicity, and nationalism: Armenians, Turks, and the end of the Ottoman Empire', in: O. Bartov en P. Mack (eds.), *In god's name. Genocide and religion in the twentieth century* (Oxford 2001), pp. 23-61.
- SUPIOT, A., 'Actualité de Durkheim. Notes sur le néo-coporatisme en France', in: *Droit et Société*, 6 (1987) pp. 175-192.
- SWAAN, A. DE, *Kwaliteit is klasse. De sociale wording en werking van het cultureel smaakverschil* (Amsterdam 1986).
- TACK, L., 'Relations interculturelles belges dans les revues littéraires (1869-1899)', in: *Revue de Littérature Comparée*, (2001) pp. 279-396.
- TELEN, S., *Onder de toren: Limburgs socialistisch personeel tijdens het interbellum* (Gent 2002).
- THÉRENTY, M.-E. en VAILLANT, A. (eds.), *Presse et plumes: journalisme et littérature au XIXe siècle* (Parijs 2004).
- THEUNYNCK, P., "'Wij sterven niet schoon.'" Het einde van een vriendschap, de dood en de wederopstanding van Van Nu en Straks', in: *Spiegel der Letteren*, 43 (2001) pp. 310-332
- THEUNYNCK, P., 'Cherchez la femme. Karel van de Woestijne en de valse start van de Boomgaard', in: *ZL, literair-historisch tijdschrift*, 2 (2002) pp. 3-27.
- THEUNYNCK, P., "'In den rug geschoten?'" Hoe Karel van de Woestijne, door de rivaliteit tussen Leo van Puyvelde en August Vermeylen, docent kon worden aan de universiteit van Gent (1920)', in: *Wetenschappelijke tijdingen*, 62 (2003) pp. 112-136.
- THEYS, H., *Mo(u)vements kunstenaarsbewegingen in België van 1880 tot 2000* (Antwerpen 2000).
- THIERS, P., *n.v. De Praetere s.a. Kroniek van een mislukking* (Wildert 2004).
- THIRION, G., *La fondation de la Lique Belge des Droits de l'Homme. Consécration d'idées humanistes. Etude axée sur les relations qu'entretenaient ses différents membres avec le monde culturel artistique* (Brussel 2001). [OLV]
- THOMAS, M., 'Anarcho-Feminism in late Victorian and Edwardian Britain, 1880-1914', in: *International review of social history*, 47 (2002) pp. 1-31.
- THOMPSON, E.P., *The making of the English working class* (Londen 1963).
- THORUN, W., *Deutsche Sozialpädagogen. Sie schrieben auch Gedichte* (Norderstedt 2001).
- TIBBE, E.P., "'Nieuws uit Nergensoord": natuursymboliek en de receptie van William Morris in Nederland en België", in: *De negentiende eeuw*, 25 (2001) pp. 233-251.
- TILLY, C., *Durable inequality* (Berkeley 1998).
- TINDEMANS, C., 'Het Nederlandsch Toneelverbond. Een mislukt eksperiment in Nederlandse toneelsamenwerking', in: *Ons Erfdeel*, 15 (1972) pp. 41-58.
- TOLLEBEEK, J., *Degeneratie in België 1860-1940: een geschiedenis van ideeën en praktijken* (Leuven 2003).
- TORSTENDAHL, R., 'Introduction: promotion and strategies of knowledge-based groups', in: R. Torstendahl en M. Burrage (eds.), *The formation of professions: knowledge, state and strategy* (Londen 1990), pp. 1-10.
- TREBITSCH, M., 'Correspondances d'intellectuels. Le cas des lettres d'Henri Lefebvre à Norbert Guterman (1935-1947)', in: M. Trebitsch en N. Racine (eds.), *Sociabilités intellectuelles. Lieux, milieux, réseaux* (Parijs 1992), pp. 70-84.
- TREBITSCH, M., 'Avant-propos: la chapelle, le clan et le microcosme', in: M. Trebitsche en N. Racine (eds.), *Sociabilités intellectuelles. Lieux, milieux, réseaux* (Parijs 1992), pp. 12-21.
- TREBITSCH, M. en RACINE, N. (eds.), *Sociabilités intellectuelles. Lieux, milieux, réseaux* (Parijs 1992).
- TREBITSCH, M., et al., (eds.), *Pour une histoire comparée des intellectuels* (Brussel 1998).
- TROUSSON, R., 'Edmond Picard et son "nouveau théâtre"', in: G. Debusscher en A. Van Crugten (eds.), *Théâtre de toujours d'Aristote à Kalisky: hommages à Paul Delsemme* (Brussel 1983), pp. 183-196.
- TROUSSON, R. (ed.), *Les relations littéraires franco-belges de 1890 à 1914* (Brussel 1984).

- TROUSSON, R., *Iwan Gilkin, poète de la nuit: biographie* (Brussel 1999).
- TROUSSON, R., *Petite histoire de l'Académie* (Brussel 1999).
- TROUSSON, R., *Charles Van Lerberghe, le poète au crayon d'or* (Brussel 2001).
- TRUYEN, A., *Socio-economische invloeden op kunstenaarscarrières in Gent (1880-1914)* (Gent 2003). [OLV]
- TYSENS, J., *Sous le signe du progrès. Une Histoire de la loge gantoise 'La Liberté n°4'* (Gent 1991).
- TYSENS, J., 'Vrijmetselarij in Gent, 1763-1940', in: L. Pareyn en A. Verhulst (eds.), *Huldeboek Prof. dr. Marcel Bots. Een bundel historische en wijsgerige opstellen* (Gent 1995), pp. 237-261.
- TYSENS, J., 'Henri La Fontaine et l'Idée de la paix internationale', in: *Les prémisses du Mundaneum. Cent ans de l'Office international de bibliographie* (Bergen 1995), pp. 83-111.
- TYSENS, J., 'Het Willemsfonds als sociaal-culturele organisatie', in: H. Van Velthoven en J. Tyssens (eds.), *Vlaamsch van taal, kunst en zin* (Gent 2001), pp. 185-210.
- TYSENS, J., "'Par la parole et par les actes." Vrijmetselarij en de emancipatie van de arbeiders', in: *Van wijsheid met vreugd gepaard. Twee eeuwen vrijmetselarij in Gent en Antwerpen* (Brussel 2003), pp. 177-198.
- TYSENS, J., 'Vrijmetselarij en anarchisme ten tijde van Verhaeren', in: H. Vandevoorde en D. Gullentops (eds.), *Anarchisten rond Emile Verhaeren* (Brussel 2005), pp. 111-123.
- UBERSFELD, A., 'Maeterlinck en France', in: M. Quaghebeur en N. Savy (eds.), *France-Belgique (1848-1914). Affinités-ambiguïtés* (Brussel 1997), pp. 335-246.
- VANACKER, D., *Het activistisch avontuur* (Gent 1991).
- VANDENABEELE, A., 'Arthur Herbert, maison d'édition à Bruges', in: *Textyles*, (2003) pp. 95-101.
- VANDEBUSSCHE, L., *Het veld der verbeelding: het aandeel en de receptie van niet-confessionele publicistes in Vlaamse, literaire en algemeen-culturele tijdschriften, 1870-1914* (Gent 2006). [ODV]
- VANDENHAUTE, D., 'A working class hero is something to be. Sociale bestaansvoorwaarden van literaire loopbanen. Een case-study', in: *La Lotta continua? Literatuur en klasse* (Leuven 2004), pp. 7-20.
- VANDERLINDEN, S., *De malaise in de letterkundige wereld. Sociologische enquête naar de positie van de Vlaamse Schrijver* (Leuven/Leiden 1974).
- VANDERPELEN-DIAGRE, C., *Ecrire en Belgique sous le regard de Dieu: la littérature catholique belge dans l'entre-deux-guerres* (Brussel 2004).
- VANDEVOORDE, H., 'Een aristo-anarchist. Karel van de Woestijne en het anarchisme', in: *Brood en Rozen*, (1999) pp. 7-27.
- VANDEVOORDE, H., "'Een dichter van straks." De verhouding van Karel Van de Woestijne tot het tijdschrift Van Nu en Straks', in: *Spiegel der Letteren*, 43 (2001) pp. 279-307.
- VANDEVOORDE, H., 'De Bom en de theatervernieuwing in het Zuiden. Een voorlopige balans', in: *Verslagen en Mededelingen van de KVATL*, (2003) pp. 307-319.
- VANDEVOORDE, H., 'Toch nog altijd een beetje verdacht. Karel van de Woestijne en Maurice Maeterlinck', in: *Maeterlinck in de Nederlanden. Annales de la Fondation Maurice Maeterlinck xxxiii* (Gent 2003), pp. 55-82.
- VANDEVOORDE, H., 'Nawoord', in: *Georges Rodenbach. De beiaardier* (Antwerpen 2003), pp. 385-300.
- VANDEVOORDE, H., 'Amazones in niemandsland. Vrouwen op de wereldtentoonstellingen tussen 1894-1913', in: *Verslagen van het centrum voor genderstudies-UGent*, (2004) pp. 75-94.
- VANDEVOORDE, H., 'Inleiding. Eenheid en verscheidenheid in Van Nu en Straks', in: H. Vandevoorde, et al. (eds.), *Niet onder één vlag. Van Nu en Straks en de paradoxen van het fin de siècle* (Gent 2005), pp. 1-24.
- VANDEVOORDE, H., "'En ce temps de chevaleresque idéologie." Het erotisch anarchisme van Georges Eekhoud', in: H. Vandevoorde en D. Gullentops (eds.), *Anarchisten rond Emile Verhaeren* (Brussel 2005), pp. 125-152.
- VANDEVOORDE, H., "'Zielevreë en nervositeit." Prosper Van Langendonck tussen stad en platteland', in: *Zangers der Groene Waranden. Beelden van de literair-historische groene rand rond Brussel* (Leuven 2006), pp. 71-88.

- VANDEWEYER, L., 'De katholieke vredesbeweging', in: S. Lecocq, et al. (eds.), *Le pacifisme est-il une valeur universelle?* (Bergen 2001), pp. 49-58.
- VANHAUTE, E., 'Het debat dat er geen was. Sociale stratificatie in de geschiedschrijving', in: J. Art en L. François (eds.), *Docendo discimus. Liber amicorum Romain Van Eenoo* (Gent 1999), pp. 229-240.
- VANHAUTE, E., 'Breadwinner models and historical models. Transitions in labour relations and labour markets in Belgium, 19th-20th centuries', in: H. Hensen (ed.), *The welfare state. Past, present, future* (Pisa 2002), pp. 59-76.
- VANHAUTE, E., 'Bevolking, arbeid en inkomen', in: E. Vanhaute en J. Art (eds.), *Inleiding tot de lokale geschiedenis van de 19de en 20ste eeuw* (Gent 2003), pp. 113-206.
- VANHEERTUM, H., *André De Ridder (1888-1961). Europeëer voor alles, Vlaming bij dezelfde gelegenheid* (Gent 1977). [OLV]
- VANSCHOENBEEK, G., *Ontstaan, situering en karakterisering van de socialistische jonge wacht 1886-1914: bijdrage tot de studie van politieke jongerenbewegingen* (Gent 1978). [OLV]
- VANSCHOENBEEK, G., *Onroerend rood. Het Gentse oeuvre au Rouge: wandeling langsheen de bouwkundige geschiedenis van het socialistische Gent* (Gent 1991).
- VANSCHOENBEEK, G., *De wortels van de sociaaldemocratie in Vlaanderen. 'Le monde socialiste gantois' en de Gentse socialisten vóór de Eerste Wereldoorlog* (Gent 1992). [ODV]
- VANSCHOENBEEK, G., *Novecento in Gent de wortels van de sociaaldemocratie in Vlaanderen* (Antwerpen 1995).
- VANTHEMSCHE, G., 'De Belgische socialisten en Congo 1895-1960', in: *Brood en Rozen*, 4 (1999) pp. 31-66.
- VANWELKENHUYZEN, G., *Mallarmé et la Belgique* (Brussel 1953).
- VANWELKENHUYZEN, G., 'Maurice Maeterlinck au Collège Sainte-Barbe', in: G. Vanwelkenhuyzen (ed.), *Vocations littéraires* (Parijs 1959), pp. 141-157.
- VANWELKENHUYZEN, G., *Les années gantoises de Maurice Maeterlinck* (Brussel 1961).
- VANWELKENHUYZEN, G., *Paul Verlaine en Belgique* (Brussel 1945).
- VANWELKENHUYZEN, G., *Vocations littéraires: Camille Lemonnier, Georges Eekhoud, Emile Verhaeren, Georges Rodenbach, Maurice Maeterlinck* (Genève 1959).
- VELLE, K., 'Juridische beroepen in België (19de-20e eeuw). Een inleiding', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 28 (1998) pp. 7-30.
- VELTHOVEN, H. VAN en TYSENS, J., *Vlaamsch van taal, van kunst en zin. 150 jaar Willemsfonds (1851-2001)* (Gent 2001).
- VERAVERBEKE, E., *Frédéric de Smet (1876-1948) en de Gentse kunstscène: Bijdrage tot het onderzoek van de Gentse kunstmiddens in de late 19de eerste helft 20ste eeuw* (Gent 1999). [OLV]
- VERBOEKET, K. en DONK, H. VAN DEN, *De gulden middenweg. Reimond Kimpe, 1885-1917* (Laren 1997).
- VERBRUGGEN, C. en VANDEVOORDE, H., "'Le palais du livre.'" Het Gentse boekwezen in en rond de Veldstraat', in: H. Defoort (ed.), *Veldstraat/Gent* (Tielt 2005), pp. 70-79.
- VERBRUGGEN, C., 'Combining social network analysis and prosopography' in: K. Keats-Rohan (ed.), *Guide to the Principals and Practice of Prosopography* (Oxford 2007), pp. 579-601.
- VERBRUGGEN, C., 'De kronkelige paden van Gerard Ceunis', in: *Zuurvrij*, (2007) 12, pp. 29-35.
- VERBRUGGEN, C., 'Tijdschriften en literaire strategieën na Van Nu en Straks. Carrièreplannen met Iris (1908) en Nieuw Leven (1907-1910)', in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 83 (2005) 4, pp. 1261-1286.
- VERDAASDONK, H. en ZOLBERG, V., 'Special issue: the legacy of Pierre Bourdieu to the sociology of culture. Foreword', in: *Poetics*, 31 (2003) pp. 301-303.
- VERGARA, S., *Le culte de Francisco Ferrer en Belgique* (Brussel 1986). [OLV]
- VERKINDEREN, D., *Het Van Crombrughe's genootschap van 1857 tot 1875* (Gent 1988).
- VERMANDER, H., *Société des Beaux Arts Gent (1808-1858)* (Gent 1998).
- VERMEER, L., "'Alles is mystiek.'" Literaire spiritisten over natuurwetenschap in het Nederlandse fin de siècle', in: *Groniek*, 38 (2005) pp. 277-294.

- VERMEULEN, F., *Edmond Picard et le réveil des lettres belges: 1881-1888* (Brussel 1935).
- VERSCHAEREN, J., 'La Flandre Libérale en de Vlaamse Beweging', in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, 43 (1984) pp. 129-141.
- VERSCHAEREN, J., *Julius Vuylsteke (1836-1903). Klauwaard en geus* (Kortrijk 1984).
- VERSCHAFFEL, T. en BONT, R. DE, 'Het riool van Europa. Inleiding', in: R. De Bont en T. Verschaffel (eds.), *Het verderf van Parijs* (Leuven 2004), pp. 11-30.
- VERVLIET, R., *De literaire manifesten van het fin de siècle in de Zuidnederlandse periodieken (1878-1914)* (Wet-teren 1982).
- VERVLIET, R., 'Van Nu en Straks, 1893-1901', in: M. Rutten en J. Weisgerber (eds.), *Van arm vlaanderen tot de voorstad groeit. De opbloei van de Vlaamse literatuur van Teirlinck-Stijns tot L.P. Boon (1888 1946)* (Antwerpen 1988), pp. 78-225.
- VERVLIET, R., 'Lever le rideau: les précurseurs', in: J. Weisgerber (ed.), *Les avant-gardes littéraires en Belgique. Au confluent des arts et des langues* (Brussel 1991), pp. 27-90.
- VERVLIET, R., 'The increasing autonomy of literary institutions in Belgium in the late nineteenth century', in: A. Rigney en D. Fokkema (eds.), *Cultural Participation. Trends since the Middle Ages* (Amsterdam 1993), pp. 125-135.
- VERVLIET, R., 'Begrenzing en benaming van de periode van het fin de siècle', in: R. Vervliet (ed.), *Literatuur als woord en daad. Opstellen over tekst en context in de late 19de eeuw* (Brussel 2000), pp. 27-41.
- VERVLIET, R., 'Literatuur en lezerspubliek. Receptiesociologie als bijdrage tot de sociale geschiedenis', in: *Literatuur als woord en daad. Opstellen over tekst en context in de late 19de eeuw* (Brussel 2000), pp. 127-156.
- VERVLIET, R., 'Un couple non-cohabitant: les littératures francophone et néerlandophone en Belgique à la fin du dix-neuvième siècle', in: J. Herman (ed.), *Littératures en contact. Mélanges offerts à Vic Nachtergaele* (Leuven 2003), pp. 209-219.
- VIALA, A., *Naissance de l'écrivain: sociologie de la littérature à l'âge classique* (Parijs 1985).
- VIALA, A., 'Propriété Littéraire', in: P. Aron, et al. (eds.), *Le dictionnaire du littéraire* (Parijs 2002), pp. 491-492.
- VILLEPIN, P. DE, Victor Margueritte. *La vie scandaleuse de l'auteur de 'La garçonne'* (Parijs 1991).
- VLASSELAERS, J., *Literair bewustzijn in Vlaanderen, 1840-1893. Een codereconstructie* (Leuven 1985).
- VLASSELAERS, J., 'De romanpoëtica in Vlaanderen (1840-1880): een onderzoek naar de functionaliteit van een genre', in: A. Deprez en W. Gobbers (eds.), *Vlaamse literatuur van de negentiende eeuw. Dertien verkenningen* (Utrecht 1990), pp. 142-155.
- VOLDER, B. DE, Paul Gustave Van Hecke: *leven en werk* (Gent 1983). [OLV]
- VRIES, A. DE, *Wat heten goede kinderboeken? Opvattingen over kinderland in Nederland sinds 1880* (Amsterdam 1989).
- VROEDE, M. DE en BOSMANS-HERMANS, A., *Bijdragen tot de geschiedenis van het pedagogisch leven in België in de 19de en 20ste eeuw. De periodieken 1896-1914* (Leuven 1978).
- VROEDE, M. DE, 'Hogeschooluitbreidingen en volksuniversiteiten', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 10 (1979) pp. 255-278.
- WALSH, S., *Igor Stravinsky: a creative spring: Russia and France, 1882-1934* (Londen 2002).
- WARMOES, J. en LAVACHERY, H., *Albert Mockel: le centenaire de sa naissance* (Brussel 1966).
- WASSERMAN, S. en FAUST, K., *Social network analysis methods and applications* (Cambridge 1994).
- WAUTERS, K., *Wagner in Vlaanderen, 1844-1914. Een cultuurhistorische studie* (Gent 1983).
- WEBER, E., *Peasants into Frenchmen: the modernization of rural France, 1870-1914* (Londen 1979).
- WEEL, A. VAN DER, 'Nineteenth-century Dutch attitudes to international copyright', in: *Publishing History*, 47 (2000) pp. 31-44.
- WEERDT, D. DE, 'De Gentse Goede Tempeliers', in: *Brood en Rozen*, (2005) pp. 23-55.
- WEERDT, D. DE, 'De Sartons en België', in: *Brood en Rozen*, (1999) pp. 53-72.
- WEERDT, D. DE, *De vrouwen van de Eerste Wereldoorlog* (Gent 1993).
- WEERDT, D. DE, *En de vrouwen? Vrouw, vrouwenbeweging en feminisme in België 1830-1960* (Gent 1980).

BIBLIOGRAFIE

- WEISGERBER, J., *De Vlaamse literatuur op onbegane wegen. Het experiment van "de Boomgaard" (1909-1920)* (Antwerpen 1956).
- WELKENHUYSEN, A., 'Honderdtwintig jaar "Zuidnederlandse"', in: *Handelingen van de KZMTLG*, 43 (1989) pp. 427-437.
- WELLMAN, B. en WETHERELL, C., 'Social network analysis of historical communities', in: *History of the Family*, (1996) pp. 97-121.
- WETHERELL, C., et al., 'Social networks, kinship and community in Eastern-Europe', in: *Journal of Interdisciplinary History*, 24 (1994) pp. 639-663.
- WETHERELL, C., 'Historical social network analysis', in: M. Van Der Linden en L.J. Griffin (eds.), *New methods for social history* (Cambridge 1999), pp. 125-144.
- WETHERELL, C., 'Households and kinship networks: the costs and benefits of contextualization', in: *Continuity and Change*, 18 (2003) pp. 49-76.
- WHITE, H.C. en WHITE, C.A., *Canvases and careers; institutional change in the French painting world* (Londen 1993).
- WIJFJES, H., *Journalistiek in Nederland, 1850-2000. Beroep, cultuur en organisatie* (Amsterdam 2004).
- WILFORD, R.A., 'The PEN-club, 1930-1950', in: *Journal of Contemporary History*, 14 (1979) pp. 99-116.
- WILHOLT, N., 'Alexander A.M. Stols. De uitgever als netwerker', in: *Literatuur*, 18 (2001) pp. 308-314.
- WILLEKENS, E., *Schrijverderwijs. Vijfenzeventig jaar Vereniging van Vlaamse letterkundigen (1907-1982)* (Antwerpen 1982).
- WILLEMS, I., *De verkoop van kunst op de Antwerpse en Gentse driejaarlijkse salons, 1880-1914* (Gent 2004). [OLV]
- WILS, K., 'Der Wettstreit der Utopiesoldaten. Augustin Hamon: Wissenschaft, Literatur und Anarchismus', in: J. Grave, et al. (eds.), *Anarchismus und Utopie in der Literatur um 1900. Deutschland, Flandern und die Niederlande* (Würzburg 2005), pp. 120-138.
- WILTERDINK, N., 'De status van Bourdieu', in: *Boekmancahier*, (2002) pp. 219-223.
- WILVERS, F., 'La Société Nouvelle' et 'L'Humanité Nouvelle', *deux revues cosmopolites et pluralistes* (Brussel 2002). [OLV]
- WINOCK, M., *La belle époque: la France de 1900 à 1914* (Parijs 2002).
- WITTE, E., CRAEYBECKX, J. en MEYNEN, A., *Politieke geschiedenis van België van 1830 tot heden* (Antwerpen 1997).
- WITTE, E., 'De negentiende-eeuwse Vlaamse Literator en de maatschappelijk-politieke aspecten van zijn tijd', in: W. Gobbers en A. Deprez (eds.), *Hoofdstukken uit de geschiedenis van de Vlaamse letterkunde. Deel 3* (Gent 2003), pp. 1-92.
- WITTE, E., 'De negentiende-eeuwse Vlaamse literator en de maatschappelijk-politieke aspecten van zijn tijd. De geschiedenis van een hoofdstuk', in: P. Delsaerd en M. De Schepper (eds.), *Letters in de boeken. Liber amicorum Ludo Simons* (Kapellen 2004), pp. 302-309.
- WOODMANSEE, M., 'The genius and the copyright: economic and legal conditions of the emergence of the "author"', in: *Eighteenth-Century Studies*, 17 (1984) pp. 425-448.
- WOOLLS, B., 'Children's Libraries and Librarians', in: M. Drake (ed.), *Encyclopedia of library and information science. Vol I* (New York 2003), pp. 522-530.
- WRIGHT, J., *The regionalist movement in France, 1890-1914: Jean Charles-Brun and French political thought* (Oxford 2003).
- WÜLFING, W., et al., *Handbuch literarisch kultureller Vereine, Gruppen und Bünde (1825-1933)* (Stuttgart 1998).

REGISTER

PERSONEN

- Abel, Gustave 66, 140, 160
Agulhon, Maurice 15, 109, 299, 300, 334
Alberdingk Thijm, Joseph 46
Albert, Isidoor 59, 61, 64, 313-315
Albert, koning der Belgen 79
Albert, kroonprins 70
Allard, Emile 168, 179, 338
Alter, Victor 168, 394
Alter-Iwinska, Esther 168, 179
Ameye, Cecilia 85
Amore, Anne 168
André, Marius 236, 352
André, Paul 230, 233, 234, 316, 319, 351, 352, 354
Angelroth, Georges (alias Geo Mauvère) 230, 351
Anseele, Edward 72, 89, 164, 177, 263, 322, 331, 335, 341, 355, 359
Ansel, Franz 79, 354
Arnay, Albert 211, 214, 227, 228, 347, 348, 350
Aron, Paul 17, 20, 153, 154, 175, 300-302, 305, 308, 309, 312, 315, 330, 335, 338, 340, 344-346, 350, 351, 353, 354
Arschot de Schoonhoven, Guillaume graaf d' 98
Avenel, G. Vicomte d' 103
- Baekelmans, Lode 83, 84, 88, 91, 92, 125, 159, 163, 258, 265, 268, 277, 320-322, 328, 338, 359-361,
Baes, Edgar 202, 204, 206, 238
Baets, Herman de 67, 68, 155, 158, 346
Bailliën, Camille (alias Leo Steppenbach) 263
Baillon, André 233, 351
Baland, Arthur 238, 242
Balzac, Honoré de 31, 33, 306
Barrès, Maurice 157
Barrière, Jean-Paul 43, 309
Baussart, Elie 236, 352
Bayet, Jean 103, 325
Beaumarchais, Pierre-Augustin Caron de 29, 305
Beck, Christian (alias Joseph Bossi) 131, 234, 241, 352, 354
Beer, Taco de 46, 49, 50, 52, 311, 312
Beernaert, August 51, 72, 155, 317
Beers, Jan van 46, 51, 226
Belpaire, Maria 85, 257, 321, 357
Bemmel, Eugène van 38, 40, 43, 307, 308
- Bénichou, Paul 22, 303
Benoit, Peter 51, 102, 324, 326
Besant, Annie 194
Besant, Walter 32, 113, 306, 326
Blockx, Jan 106, 326
Bloy, Leon 222, 323, 346, 349, 350
Boens, Daan 177
Bogaerd, Alfred 326
Bogaerts, Aimé 106, 145, 260
Bois, Adolphe du 129
Bois, Albert du 104, 129, 329
Bois, Jules 96
Bols, Jan 128, 329
Bom, Emmanuel de 53, 83-85, 88, 91, 92, 125, 133, 136, 163-165, 177, 257, 261, 265, 268, 295, 312, 315, 320, 328, 330, 331, 338, 343, 357, 359, 360
Boogaerd, Meindert 253, 279, 361
Borchgrave, Jules de 47, 48, 311
Bordeaux, Henry 96, 243
Bosboom-Toussaint, Anna 45
Bosch, Firmin van den 65, 67, 69, 135, 204, 205, 207, 235, 236, 331, 346, 349, 352
Bouchez, Phillippe 30
Boué, Maurice 233
Bouny, François 168, 170, 179, 338, 341
Brink, Jan ten 46, 49
Brouckère, Louis de 174
Brouez, Fernand 141, 213, 353
Bruggeman, Auguste 164, 166, 338
Bruylants jr., Jan 258, 259, 326, 358
Bruyn, Edmond de 142, 236, 352
Bruyne, Pieter de 158, 164, 338, 358
Buisseret, Georges 238, 242
Burke, Peter 13, 299
Busscher, Edmond de 75, 347
Busscher, Louis de (alias Rodrigue Sérasquier) 208, 211, 213-216, 319, 347, 348, 350
Busscher, Lucien de (alias Jean Novis) 132, 208, 211, 215, 319, 331, 347, 348, 350
Buysse, Cyriel 61, 64, 70, 77, 82, 89, 94, 158, 173, 212, 215, 251, 253, 255, 261, 312, 319, 323, 328, 330, 340, 347, 348, 355, 356, 358
- Cambier, Felix 170
Cantré, Jozef 177

REGISTER

- Capus, Alfred 81, 105, 320
 Cardonnel, Louis Le 221
 Carton de Wiart, Edmond 162
 Carton de Wiart, Henry 58, 65, 69, 72, 73, 91, 96, 98,
 99, 102, 108, 126, 154, 155, 162, 204, 205, 207,
 222, 235, 291, 316, 317, 322-324, 335, 336, 346,
 349, 352, 357
 Casier, Jean 204, 222, 349
 Castillon, Leonce du 164, 165, 338
 Cauwelaert, Frans van 89, 90, 92, 128, 322, 357
 Ceunis, Gerard 266-271, 273, 274, 277, 279, 283,
 359-361
 Chainaye, Hector 140
 Charle, Christophe 14, 24, 32, 116, 119, 138, 300,
 302, 303, 306, 315, 324, 327, 328, 330, 332, 333,
 335, 349
 Charles-Brun, Jean 228, 350, 351
 Chastain, Albert du 178, 195
 Chot, Joseph 129, 329
 Claretie, Jules 31, 156, 306, 334
 Claus, Emile 268, 279, 328, 335, 359, 360
 Clemenceau, Georges 158, 159, 162, 165, 337
 Clément, Hélène 130
 Clercq, René de 251, 256, 273, 357
 Clère, Jules 95, 99, 101, 102, 323-325
 Closset, Marie 73, 170, 241, 242, 244, 329, 335, 339,
 354
 Cneudt, Richard de 90, 128, 255, 263, 266, 268-270,
 274, 320, 322, 329, 356, 358, 359
 Cohen, Alexander 252, 355
 Conscience, Hendrik 89, 247
 Coopman, Hendrik 258, 358
 Coopman, Theophile 128, 329
 Coppin (de Grinchamps), José de 96
 Coppin, Liévin 157
 Coppin, Marguerite 41, 129, 242
 Cornelissen, Christian 163, 338
 Cornette sr., Arthur 49
 Cornette, Arthur 238, 353
 Coster, Charles de 227
 Couperus, Louis 253
 Courouble, Leopold 126, 130, 131
 Cuppens, August 127
 Cutsem, Henri van 74, 318
- Daens, Pieter 164, 322
 Dangotte, Céline 5, 174, 178, 185, 339, 340, 342, 354
 Dautzenberg, Johan 89
 Davignon, Henri 96, 184, 230
 Davroy, Henry D. 97
 Dawson Scott, C. A. 93
 Daxhelet, Arthur 79, 352
 Debussy, Claude 106, 325, 326
 Decourcelle, Pierre 104
 Delattre, Louis 101, 325
 Delbeke, Auguste 164
- Delbousquet, Emmanuel 229
 Delchevalerie, Charles 97, 98, 228, 324, 348, 350
 Delen, Ary 263, 269, 270, 320, 360
 Delsemme, Paul 173, 319, 326, 340, 348, 351
 Delvaux, Fanny (alias Siska van Daelen) 260, 358
 Delville, Jean 77, 207, 223, 227, 228, 350
 Delvolvé, Jean 172, 184, 339
 Deman, Edmond 212, 214, 348
 Demolder, Eugène 69, 126, 164, 212, 214, 219, 316,
 330, 335, 348
 Denis, Hector 159
 Descamps, Edouard 72, 73, 91, 309, 317
 Desgenêts, Joseph 208, 212, 350
 Desnoyers, Louis 30, 306
 Destrée, Jules 72, 154, 176, 180, 205, 263, 291, 341
 Destrée, Olivier G. 205
 Deswarte, Albéric 164
 Devoluy, Pierre 229, 230
 Deyssel, Lodewijk van 82, 83, 137, 164, 332
 Dickens, Charles 32
 Discailles, Ernest 40, 72, 73, 317
 Dishoeck, Cornelis van 253-255, 355, 356
 Dognée, Eugène 39, 40, 44, 45, 309, 310
 Dominique, Jean (ps. van Marie Closset) 170, 241, 335
 Dons, Herman (alias Paul Sainte-Brigitte) 147, 155,
 195, 335
 Dosfel, Lodewijk 256, 263, 315
 Doucet, Camille 55
 Doudelet, Charles 210, 340
 Dreyfus, Alfred 159, 182, 336
 Driessche, Emmanuel van 60, 61, 314
 Dujardin, Jules 77, 353
 Dumas, Alexandre 57, 325
 Dumesnil, Louise 174, 338-340
 Dumesnil-Reclus, Louise 168
 Dumont-Wilden, Louis 80, 81, 98, 316, 317, 319, 320,
 325, 351
 Durkheim Emile 114, 169, 186, 268, 295, 326, 398
 Durocher, Léon 229, 351
 Duterme, Marguerite 80, 326
 Dutry, Albert 207
 Dwelshauvers, Georges 174, 213, 238, 326, 343
 Dwelshauvers, Jacques (alias Jacques Mesnil) 213, 343
- Eeden, Frederik van 106
 Eekhoud, Georges 39, 40, 50, 51, 66, 69, 71, 101,
 107, 119, 130, 131, 164, 175, 196, 210, 212, 216, 226,
 227, 234, 246, 248, 251-253, 295, 309, 310, 315,
 316, 325, 329, 330, 335, 343, 345, 347, 349, 350,
 354, 355
 Elst, Abbé van der 236, 317
 Elwes, Mabel 179, 180, 359
 Emants, Marcellus 60, 63
 Estrange, Gabriel d' 130
 Eyck, Pieter Nicolaas van 272

- Faassen, Rosier 60., 61, 314, 356
 Felling, A. J. A. 25, 304
 Ferrer, Francisco 161, 165, 173, 174, 337
 Figuière, Eugène 182, 342
 Fontainas, André 72, 97, 99, 130, 192, 224, 241, 243,
 324, 330, 344, 348, 350, 354
 Fontaine, Henri La 159, 160, 173, 336, 337, 340
 Framery, Nicolas Etienne 29
 France, Anatole 162, 352
 Franck, Louis 89, 90, 150, 322
 Frappart, Charles 228, 326, 350
 Fredericq, Paul 49, 51, 53, 92, 312, 321, 322, 359, 361
 Frère, Julius 263, 358
 Fréson, Jules 207, 347
 Friche, Frédéric (ps. van Albert Guéquier) 208, 210,
 213-215, 225, 319, 348, 350, 351
 Frijhoff, Willem 14, 300
 Fuss, Henri 168, 170, 174, 338, 339
- Gallait, Louis 74
 Gallet-Miry, Achille 59, 61, 313, 314
 Galsworthy, John 93
 Garnir, Georges 41, 104, 134, 135, 143, 331
 Gaspar, Marie 241, 329, 339, 354
 Gatti de Gammond, Isabelle 168, 241
 Geelhand, baron Louis de 34
 Geens, Aimé (alias Aimé Pfinder) 213
 Geiregat, Pieter 59, 60, 314
 Georges, Eugène 141
 Gérardy, Paul 206, 211, 212, 219, 223, 228, 346, 348,
 351
 Gevaert, François August 102, 324, 325
 Gevers, Marie 238, 353
 Geynst, Joseph de 132, 208, 347, 350
 Geyter, Julius De 50
 Gezelle, Caesar 127
 Gezelle, Guido 184, 247, 301, 329, 357
 Ghinst, Irénée van der 171, 172, 245, 339
 Gide, André 98, 229, 235, 244, 263, 264, 279, 343,
 344, 350, 352
 Gilbert, Eugène 98, 205, 257
 Gilkin, Iwan 66, 67, 72, 78-80, 91, 196, 212, 214,
 242, 316, 319, 326, 345
 Gille, Valère 319, 326, 344
 Giraud, Albert 130, 131, 330, 344, 350
 Gittée, August 136
 Gittens, Frans 63, 315, 320
 Godenne, Leopold 228
 Goemaere, Arthur 138, 332
 Goes, Frank Van der 50
 Golesco, Hélène de 195
 Gourmont, Rémy de 97, 217
 Granier, Caroline 131, 174, 330, 340
 Greef, Guillaume de 169, 339, 359
 Greyson, Emile 40, 309
 Groux, Henry de 224, 225, 335, 350
- Guéquier, Albert 208, 211-215, 319, 331, 340, 347,
 348, 350
- Hall, John 12, 299
 Hallet, Max 154
 Hamon, Augustin 237, 353
 Hannon, Théo(dore) 40, 41, 43, 107, 138, 143, 309,
 310, 337
 Haraucourt, Edmond 105
 Harry, Gérard 133, 134, 140, 300, 330, 331, 347
 Hasselt, André van 73, 307
 Hayes, Emmanuel des 129
 Hébert, Marcel 172, 180, 184, 245, 339, 342
 Hecke, Firmin van 128, 329
 Hecke, Paul-Gustave van 136, 137, 176-178, 254,
 264, 265, 268-271, 274, 275, 277, 278, 280, 283,
 331, 359, 361
 Heijermans, Herman 82
 Heik, Krede Ben 272
 Heinzman-Savino 151
 Hello, Ernest 236
 Hendrickx, August 59, 314
 Hendrixx, Edmond 61
 Hennebicq, José 97, 227, 228, 350
 Hennequin, Maurice 103
 Herbert, Arthur 235, 352
 Herckenrath, Adolf 365, 270, 271, 274, 277, 278, 360
 Herreman, Raymond 177, 341
 Heurck, Emile van 213, 216, 224, 348, 350
 Hoedt, P. J. d' 176, 258-260, 262, 358
 Hondt, Gustaaf d' 258, 263, 319, 320, 332, 358, 359
 Hoornaert, Hector 205, 346
 Hoste sr., Julius 130, 140, 143, 147, 330, 332
 Hottat, Raymond 237, 353
 Hugo, Victor 33, 44, 45, 289, 310
 Hullebroeck, Emiel 58
 Hulzen, Gerard van 82
 Huysmans, Camille 89, 90, 134, 159, 322, 331, 336
 Huysmans, J. K. 207, 323, 346, 349
 Hymans, Paul 73, 96, 102, 152, 154-156, 173, 291, 335
- Iwinska-Alter, Esther 168, 179
- Janson, Paul 133, 154, 168, 359
 Jaurès, Jean 153, 162, 333, 335
 Joris, Edward 161-167, 174, 179, 180, 187, 295, 337,
 338, 341, 342
 Jottrand, Lucien 34, 35, 307
- Kant, Immanuel 28, 305
 Kenis, Paul 177, 178, 263, 270, 274, 280, 321, 322,
 341, 355, 360, 361
 Keurvels, Edward 107, 326
 Keyser, Edouard de 96
 Kimpe, Reimond 88, 264, 271, 274, 360
 Kistemaeckers, Henri 80, 103, 119, 325

- Klingsor, Tristan (ps. van Léon Leclère) 230, 231, 251
 Kloos, Willem 164
 Kropotkin, Peter 169, 172, 339
 Kufferath, Maurice 57, 58, 62, 107, 141, 311-313, 325
- Lacomblez, Paul 227, 231, 350
 Lagye, Gustave 238
 Lambrechts, Lambrecht 63, 262, 273, 358
 Langendonck, Prosper van 84, 85, 91, 249, 255, 312, 328
 Larcier, Fernand 234, 316
 Larmandie, Léonce de 96
 Lattin, Gustaaf de 61, 62, 314, 315
 Laveleye, Emile de 44
 Lazare, Bernard 162, 337
 Lecomte, Georges 98, 99, 324
 Lefebvre, Henri 169, 338
 Lefèvre, Johan 258, 269
 Lefèvre, Jules 150
 Legrave, Léon 237
 Lekeu, Jules 150
 Lemaître, Gustave 156
 Lemmen, Georges 213
 Lemonnier, Camille 39, 40, 42-44, 65, 67, 69, 79, 95, 96, 98, 100, 101, 119, 130, 131, 146, 154, 209, 214, 216, 219, 224, 226, 246, 251, 283, 292, 308, 309, 323-326, 335, 347, 348
 Leopold I, koning der Belgen 74
 Lerberghe, Charles van 69, 106, 158, 203, 210, 215, 216, 224, 227, 231, 238, 245, 326, 336, 345-348, 350, 354
 Lièvre, Pierre 185
 Ligy, Arthur 58
 Lilar, Suzanne 215, 348
 Limbosch, Raymond 5, 94, 114, 166-174, 178-185, 187, 195, 239, 264, 323, 338-343, 354
 Locke, John 28, 305
 Lorand, Georges 145, 159, 162-166, 332, 337, 338
 Louant, Clémentine 130
 Loubet, Joseph 229, 231, 351
 Loveling, Virginie 85, 89, 226, 251, 321, 335
- Maeterlinck, Maurice 66, 67, 77, 80, 97, 100, 106, 126, 129, 131, 133, 158, 180, 210, 212, 214-216, 222, 224, 226, 227, 231, 238, 245, 246, 309, 316, 319, 323-326, 329, 331, 335, 340, 345-348, 350, 356
 Maldange, Tristan 228
 Mallarmé, Stéphane 97, 219, 220, 245, 349
 Mallié, Léon 145, 334
 Mannheim, Karl 152
 Mare, Eline 260
 Marinetti, F. T. 245
 Masereel, Frans 177
 Mauclair, Camille 214
 Maus, Octave 68, 69, 138, 141, 154, 175, 193, 196, 244, 316, 317, 335
- Mauvère, Geo (ps. van Georges Angelroth) 228, 230, 231, 351
 Mazel, Henri 97, 192, 344
 Mercelis, Lodewijk 127
 Merrill, Stuart 244, 245
 Mesnil, Jacques 213
 Metz-Koning, Marie 272, 273
 Meunier, Constantin 180, 181
 Meunier, Géo 209, 212, 347
 Meysenbug, Malwida von 182, 342
 Micheels, Jan 49
 Mijnsen, Frans 85, 164
 Minne, George 78, 319
 Miomandre, Francis de 241, 244, 246, 352, 354
 Mirbeau, Octave 97, 105, 106, 131, 158, 210, 308, 323-325, 349
 Mockel, Albert 70-72, 97, 98, 194, 214, 235, 326, 336, 344, 346-348, 350-352, 354
 Moeller, Henri 142, 205, 235, 236, 352
 Monseur, Eugène 159, 241, 336, 337
 Mont, Pol de 51, 52, 84, 85, 128, 215, 312, 329, 348
 Montagne, Victor A. Dela 89, 93
 Moréas, Jean 245
 Moolaert, Jan 161, 168, 177, 319, 337, 338, 340, 341, 346, 358
 Mulder, Georges de 209
 Muls, Josef 256, 279, 357, 360, 361
 Multatuli 213, 224
 Mussche, Achiel 177
- Nautet, Francis 192
 Nietzsche, Friederich 172, 182
 Nion, François de 226
 Noailles, Comtesse de 245
 Noël, Jules 237
 Nollée de Noduwez, Jules 96
 Nothomb, Pierre 96, 230, 236, 324, 338, 352
 Nottret, Virginie 96
 Novis, Jean (ps. van Lucien De Busscher) 208, 346
 Nuffel, R.O. Van 239, 331, 344, 345, 347, 348, 353, 354
 Nuffel, Robert van 133, 350
 Nyst, Ray 194, 344, 350
- Oever, Karel van den 257, 274, 275, 321, 322, 356, 357, 360, 361
 Olin, P. M. 211, 348, 350
 Ombiaux, Maurice des 66, 67, 92, 97, 98, 100, 141, 205, 206, 219, 315, 316, 325, 335, 346, 348, 352, 354, 361
 Ontrop, Lodewijk 84, 320
 Otlet, Paul 141, 335
 Oye, Paul van 174, 339, 340
- Pansaers, Clément 259
 Papens, Georges 266, 359

- Parent, Marie 159
 Paschal, Léon 70, 71, 203, 206, 228, 317, 346, 348, 351
 Pée, Julius 213, 348
 Peellaert, baron Auguste de 34
 Peeters, Frank 63, 313-315, 358
 Péladan, Joséphin 'Sar' 194, 201, 207
 Persyn, Jan 256, 257, 321, 357
 Persyn, Jules 264
 Petitjean, Achiel 264
 Pfinder, Aimé 213, 216
 Picard, Edmond 41, 42, 47, 52, 66, 68, 71, 79, 91, 98,
 107, 125, 130, 131, 154, 158, 159, 162, 175, 193, 196,
 202, 224, 225, 230, 234, 244, 282, 301, 308, 309,
 315-317, 319, 326, 330, 335, 336, 350, 352
 Pichon, Stephen 165
 Piérard, Louis 94, 234, 237, 244, 245, 323, 340, 352-
 354
 Pierron, Sander 97, 149, 195, 316, 318
 Pilon, Edmond 244
 Pinkhof, Philip 259, 358
 Pirenne, Henri 149
 Pirmez, Octave 48, 96, 323
 Poirrier, Philippe 13, 14, 299, 300
 Ponton, Remy 24
 Poortere, Karel de 160
 Potvin, Charles 38, 40, 241, 309, 310
 Pouillet, Prosper 78, 79, 322
 Prenau, Steven 176, 258, 262, 263, 341, 358
 Pressensé, Francis de 162, 163
 Prins, Ary 50
 Prist, Paul 232, 233, 351, 353
 Puyvelde, Leo van 275, 317, 361
- Querido, Israël 272, 273
 Quetelet, Adolph 35, 367
 Quillard, Pierre 162, 163
- Rahlenbeck, Gustave 41, 309
 Rassenfosse, Edmond 206, 346, 348
 Reclus, Elie 338
 Reclus, Elisée 159, 168-170, 172-175, 178, 179, 242,
 245, 258, 337-340
 Reclus, Paul 338
 Reddingius, Joannes 272
 Redonnel, Paul- 228-231, 351
 Régnier, Henri de 97, 184, 212, 214, 219, 220, 244,
 245, 253, 324, 348, 350
 Rency, Georges 67-71, 73, 84, 92, 93, 101, 134, 149,
 232, 236, 237, 304-306, 316-320, 323, 325, 331,
 348, 351-354
 Resselers, Victor 159, 162-165, 258, 260, 338
 Ridder, André de 149, 234, 238, 247-249, 252, 254,
 256, 263, 268, 270, 271, 273-275, 279, 321, 322,
 341, 354-356, 360, 361
 Ritter, Willam 222, 349, 352,
- Robbers, Herman 82, 83, 85, 136, 164, 253, 262,
 320, 321, 331
 Rodenbach, Ferdinand 326
 Rodenbach, Georges 40-42, 48, 105, 134, 135, 203,
 209, 214, 215, 219, 225, 231, 309, 331, 349, 350
 Roeland, Edmond 326
 Roels, Oscar 59, 107, 314
 Rogier, Charles 35, 59, 74, 312
 Roland Holst, Henriëtte 164, 324
 Rolin-Jacquemyns, Gustave 215
 Rolland, Romain 182, 294
 Rooses, Max 50-53, 58, 89, 165, 257, 311, 312, 321,
 322, 357, 359, 361
 Rosny, J.H. 97, 324
 Rosy, Léopold 233, 316, 351
 Rousseau, Blanche 73, 130, 241, 242, 329, 330, 339,
 354
 Rousseau, Ernest 159, 337
 Roussel, Fernand 212, 227, 228, 344, 348
 Roy, Grégoire Le 79, 80, 203, 210, 212, 215, 216, 224,
 233, 247, 248, 252, 254, 319, 347, 348, 350, 351,
 354, 356
 Rudder, Arthur de 79, 213
 Rudder, May de 130, 329
 Ruyters, André 234, 235, 316, 352
 Ryn, Alphonse van 238
 Ryn, Karel van 326
- Sabbe, Maurits 258, 326
 Saedeleer, Valerius de 78, 319
 Sainte-Brigitte, Paul (ps. van Herman Dons) 195
 Saint-Genois, baron Jules de 34, 75
 Saint-Georges de Bouhelier 184, 238, 244, 343, 353
 Sand, George 30, 306
 Sand, Robert 69, 316
 Sardou, Victorien 57
 Sarton, George 5, 172, 173, 339, 340
 Scharpé, Lodewijk 256, 315
 Scheltjens, Lodewijk 314, 315, 326
 Schoonen, Louis (ps. van baron Louis de Geelhand)
 34
 Sérasquier, Rodrigue (ps. Louis De Busscher) 208,
 210, 211, 214-216, 225, 228, 231, 319, 347, 348,
 350, 351
 Sevens, Alfons 89, 106, 256
 Séverin, Fernand 73, 158, 209, 227, 228, 242, 317,
 320, 344, 352
 Siffer, Alfons 222
 Signoret, Emmanuel 220, 229
 Simon, Jules 44
 Simons, Ludo 17, 301, 307, 308, 311, 314, 337, 341
 Sleeckx, Domien 40, 43, 51, 53, 60, 61, 312
 Smet, Germaine de 96
 Smith, Marc M. 13, 299
 Snieders, August 48

REGISTER

- Solvay, Ernest 134
 Solvay, Lucien 138, 147
 Sougenet, Léon 66
 Spaak, Paul 104, 288
 Staal, Jan 258
 Steen de Jehay, gravin van den 96
 Steghers, Oktaaf 263, 264
 Stiermet, Hubert 73
 Stravinsky, Igor 105, 325
 Streuvels, Stijn 84, 164, 234, 247, 249, 252, 263, 320, 328, 355, 356, 358
 Sury Charels 125
 Symons, Arthur 241, 245, 279, 352, 354
- Tardieu, Charles 134, 328, 333
 Taylor, baron 96, 306
 Teirlinck, Herman 83, 86, 94, 136, 137, 158, 255, 262, 265, 312, 320, 323, 326, 328, 331, 336, 343, 355, 356, 358
 Teirlinck, Isidoor 61
 Terwange, Modest 160, 337
 Tesch, Emmanuel 172, 339, 340
 Thier, Maurice de 140
 Thiry, Antoon 88, 273, 274, 360
 Thiry, Frans 273, 274, 279, 321, 322, 360, 361
 Thomas, Louis 244-246, 354
 Thompson, E.P. 13
 Thorbecke, Johan Rudolf 83, 320
 Thylienne, Léon Marie (ps. van Léon Wauthy) 130, 236
 Tière, Nestor de 59-64, 82, 106, 107, 128, 288, 314, 315, 326, 328, 329
 Tilman, Charles 193, 206, 344, 346
 Timmermans, Felix 88, 94, 273, 274
 Tordeur, Vera 170, 338-340, 342
 Touchard, Georges 228
 Toussaint, Fernand 83, 86, 88, 94, 128, 320, 321, 329, 368
- Vandeputte, Henri 71, 98, 131, 234, 236, 317, 352, 354
 Vandervelde, Emile 73, 94, 96, 102, 154, 155, 162, 172, 173, 291, 335, 339
 Vanloo, Albert 103
 Varlez, Louis 154
 Véhenne, Louis 208
 Verbeeck, Jan 326
 Verbeeck, Jef 326
 Verbeeck, Joseph 226, 227, 248
 Verbeke, Edouard 235, 278, 279
 Verderyn, René 272, 360
- Verhaeren, Emile 69, 72, 80, 97-100, 105, 158, 175, 180-182, 184, 185, 203, 210, 212-214, 216, 224-226, 231, 238, 242, 245, 251, 253, 283, 301, 308, 309, 323, 324, 330, 335, 338, 340, 342, 343, 346-352, 354
 Verhulst, Raf 62, 85, 315
 Verhuyck, Maria 85
 Verlaine, Paul 184, 222, 323, 346, 349
 Verlant, Ernest 204, 207, 347
 Vermeersch, Gustaaf 128, 268-270, 277, 320, 355, 359-361
 Vermeylen, August 27, 53, 83, 85, 87, 89, 91-94, 111, 127, 133, 137, 177, 189, 233, 234, 253, 254, 261, 263, 305, 312, 315, 317, 321, 323, 330, 332, 339, 343, 347, 355-357, 359
 Verriest, Hugo 89, 127, 184, 247, 343, 357
 Verschaeve, Cyriel 64, 326
 Verschoren, Frans 262, 320
 Versnaeyen, Karel 52
 Vervliet, Raymond 17, 132, 190, 276, 301, 323, 330, 331, 343-345, 347, 354-356, 358, 361
 Verwest, Jules 264
 Verwey, Albert 82, 253
 Vielé-Griffin, Francis 97, 214, 219
 Vierset, Auguste 81, 228, 319, 320, 350
 Vlasselaars, Joris 16
 Vliebergh, Emiel 256, 357
- Wagner, Richard 182, 347
 Walter, André (ps. van André Gide) 229
 Wannyn, Jan 52
 Wauthy, Léon (alias Leon-Marie Thylienne) 129, 130, 236, 330, 352
 Weghe, Frans van den 259, 329, 358
 Wiele, Marguerite van de 130
 Willem I, koning van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden 35
 Willems, Raphaëlle 130
 Wilmotte, Maurice 70-73, 98, 99, 101, 316, 317, 323, 324
 Woeste, Charles 48, 58
 Woestijne, Karel van de 72, 83, 85, 86, 90, 91, 94, 128, 137, 177, 210, 215, 249, 255, 257, 262, 265, 270, 271, 317, 320-322, 328, 329, 338, 347, 348, 355, 358, 360
 Wright, Julian 229, 350, 351
- Zee, Daan van der 272
 Zola, Emile 33, 147, 158, 159, 192, 294, 323, 324, 330, 336
 Zweig, Stefan 100
 Zype, Gustave van 92, 104, 316, 319, 320, 335

REGISTER

VERENIGINGEN EN ORGANISATIES

- Académie Française 32, 104, 245, 289
Académie Goncourt 66, 206, 241, 244, 245
Académie Libre 66-68, 79, 154, 155, 158, 190, 206, 241, 294, 315, 316, 346
Académie Picard, zie Académie Libre
Académie Royale de Langue et de Littérature Française 72, 101, 102, 315-317, 336
Action Française 157, 228, 230, 351, 352, 355
Algemeen Nederlands Verbond 250, 355, 358
Allgemeine Deutsche Schriftsteller-Verband 32
Amis de la Littérature, Les 70, 79, 85, 92, 290, 319
Amis Philanthropes, Les 173, 340
Amitiés Françaises 97, 324
Association de la Presse Belge (APB) 48, 121, 135, 138-153, 155, 156, 164, 186, 332-334
Association des Ecrivains Belges (AEB) 64, 65, 68-73, 78-81, 84, 85, 89, 91-94, 101, 108-111, 113, 121-124, 127-131, 134, 138, 146, 153, 155, 190, 224, 230, 233, 234, 236-238, 250, 288, 289, 291, 292, 298, 302, 316, 318-321, 325, 328
Association des Journalistes Catholiques de Belgique 145, 148, 333
Association des Journalistes Libéraux 145, 148
Association des Journalistes Périodiques Belges et Etrangers 142, 148
Association des Journaux Périodiques Belges 142, 148, 333
Association Flamande pour la Vulgarisation de la Langue Française 106
Association Internationale des Ecrivains de Langue Française 101
Association Internationale pour la Culture et l'Extension de la Langue Française 70, 316
Association Littéraire et Artistique Internationale (ALAIL) 44-46, 83, 111, 289, 310
Belgische Werkliedenpartij (BWP) 12, 42, 145, 171, 172, 175, 177, 263, 322, 335, 345, 359
Bond der Vlaamsche Tooneelschrijvers (BVT) 62-64, 82, 107-109, 121-124, 164, 315, 316
Bond van Noord- en Zuid-Nederlandsche Letterkundigen (BVNZL) 84, 86, 110, 321
Bureau Central des Associations de Presse 148, 149, 335
Bureau voor Auteursrecht 87
Caisse Centrale de Prévoyance des Artistes et Littérateurs Belges 75
Caisse Centrale des Artistes Belges 73, 75, 140, 312, 318
Centraal Comité der Schoone Letteren 91
Centrale voor Arbeidersopvoeding 263
Cercle Artistique et Littéraire (Antwerpen) 37, 38, 46
Cercle Artistique et Littéraire (Brussel) 42, 46
Cercle Artistique et Littéraire (Gent) 76
Cercle Catholique 205, 207
Cercle de la Librairie Belge 46, 308, 334
Cercle de Lecture 70
Cercle Littéraire de Durendal 235, 352
Cercle Littéraire Français 208, 228, 347, 350
Club des Ecrivains Belges 94, 323
Comité de Lecture 79, 80, 319
Comité de Patronage 79, 319
Comité Général des Associations de la Presse Française 144
Commisson Syndicale 145
Confédération des Travailleurs Intellectuels Belges 292
Coopération de la Presse Belge 143
Coopérative Artistique 77, 318, 319
Daensistische Christene Volkspartij 165
Deutsche Schriftsteller-Verband 32
Disciplinaire Commissie 151
Ecole Pratique d'Agriculture van Montargis 169
Etudiants Rationalistes 170, 339
Federatie van Muziekmaatschappijen 57
Fédération Internationale pour l'Extension et la Culture de la Langue Française 98
Fédération Nationale des Sociétés de Libre Pensée 159
Fédération Syndicale des Artistes Belges 77
Fédération Syndicale des Arts et Métiers d'Art 77, 319
Félibrige, Le 228, 229, 231
Gentse Propagandaclub 258
Gentse Vrijdenkersbond 160
Guernsey Growers Association 169
Grootoosten van Frankrijk 44

- Heremans' Zonen, De 264, 358
- Institut Dupuich, L' 168
- Institut pour Journalistes de Belgique 148, 149, 334
- Institute of Journalists, The 33, 147, 149, 334
- International Labour Organisation (ILO) 168, 338
- Jeune Belgique Catholique, La 205
- Jeune Barreau de Bruxelles 126, 127
- Jeune Droite, La 127, 154, 191, 203-207, 222, 294, 346
- Joodse Bund 168
- Kapel, De 177, 337, 358
- Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal en Letterkunde 65, 92, 312
- Kumris 223, 344
- Liberté, La 173, 340
- Liga voor de Mensenrechten 157, 161, 163, 166, 237
- Ligue Belge des Droits de l'Homme 159, 166, 336, 337
- Ligue des Amis de la Littérature 70
- Ligue des Droits de l'Homme 114, 157, 158, 163, 164, 166, 174, 185, 241, 295, 336
- Ligue pour la Défense de la Patrie Française 157
- Ligue pour la Nationalisation du Sol 237
- Nationale Vereniging voor Auteursrecht (NAVEA) 58, 87, 93, 94, 313
- Nationale Vrouwenraad 242
- Nederlandsch Tooneelverbond 63, 313
- Nederlandsche Schrijversbond 49
- Orde van Advocaten 146, 151
- PEN-club 93, 94, 111, 289, 323
- Raad voor de Journalistiek 151, 334
- Reiner Leven 183
- Rodenbach's Vrienden, De 256, 357
- Section d'Art van het Maison du Peuple 167, 172, 175, 176, 245
- Socialistische Jonge Wacht(en) 136, 170, 265
- Société Anonyme de la Presse Libérale Gantoise 140
- Société Coopérative 144, 148, 332
- Société Coopérative Artistique 318, 319
- Société Coopérative Intellectuelle 77
- Société des Auteurs et Compositeurs Dramatiques (SACD) 29, 31, 33, 48, 54-58, 61-64, 87, 95, 102-107, 109, 129, 144, 233, 289, 305, 313, 316, 320, 325, 326, 331
- Société des Auteurs, Compositeurs et Editeurs de Musique (SACEM) 54-59, 61, 62, 102, 106, 107, 109, 311-313, 325
- Société des Gens de Lettres (SGDL) 30-39, 42, 44-46, 50-52, 54, 68, 71, 81, 87, 95-106, 109, 110, 129, 131, 134, 135, 155, 156, 206, 236, 250, 289, 306, 308, 310, 323-325, 334
- Société des Gens de Lettres Belges 33, 38, 43, 49, 51, 306-308
- Société des Mélomanes 57
- Société Liégeoise de Littérature Wallone 122, 328
- Société Mutualiste 144, 148
- Société Royale des Beaux Arts et de Littérature 75
- Society of Authors 32
- St-Catherine Press 235, 278
- Syndicat de la Presse d'Information 142, 333
- Syndicat des Auteurs Dramatiques (SAD) 64, 79-81, 104, 107-109, 121, 292, 319
- Syndicat des Journalistes Socialistes 145, 148, 333
- Taalverbond 51-54, 60, 66, 109, 110, 288, 307, 312, 314
- Ter Waarheid 263, 264, 353
- Théâtre National 292
- Theresiaanse Académie 65, 66, 70-72, 109, 287, 290, 294
- Tooneelschrijversbond 54, 58-64, 107, 258, 313-315
- Union Amicale Universelle des Journalistes 151
- Union de la Presse Périodique Belge 138, 141, 148, 153, 157, 332, 333
- Union Internationale des Associations de Presse 148, 151
- Union Littéraire (Belge) 38-44, 46, 49-53, 60, 65, 68, 72, 108-110, 113, 129, 130, 138, 288, 308-310, 326
- Union Professionnelle 146-148, 157, 334, 336
- Université Libre de Bruxelles (ULB) 153, 159, 174, 336, 350
- Université Nouvelle 169, 172, 242, 245, 246, 336
- Verband Deutscher Journalisten- und Schriftsteller-vereine 138
- Verbond van Belgische Schrijvers 93
- Vereeniging van Letterkundigen (vvl) 81, 82-94, 108-111, 121-124, 127-130, 137, 146, 152, 153, 164, 190, 249, 250, 253, 262, 265, 268, 288-291, 298, 311, 315, 320-322, 328, 338
- Vereeniging van Nederlandsche Letterkundigen (vnl) 49, 50, 52-54, 81, 109, 311, 312
- Vingt, Les 68, 98, 193, 316, 319
- Wij Willen 78
- Willemsfonds 34, 53, 257, 262, 263, 312, 328, 357, 359
- Zuid-Nederlandsche Tooneelbond 63, 315, 358
- Zuid-Nederlandse Maatschappij van Taalkunde 51

REGISTER

KRANTEN EN TIJDSCHRIFTEN

- Action Régionaliste 228
Algemeen Handelsblad 136, 331
Almanach de L'Université de Gand 213, 336, 339, 347, 350
Annociateur, L' 236, 243, 352
Antée 71, 72, 233-237, 239-246, 251, 263, 278, 279, 281, 282, 316, 317, 343
Antwerpsch Tooneel, Het 258
Arbeid, De 251, 355
Art Moderne, L' 40, 65, 98, 133, 141, 154, 180, 192, 193-195, 198-200, 202, 204, 205, 208, 220, 221, 225, 235, 240, 241, 243-245, 258, 316, 341, 344, 345, 347, 350, 354, 361
Artiste, L' 39, 40, 65, 95, 308, 309
Aube, L' 207, 346
Aurore, L' 159
Author, The 32
- Banquet, Le 220, 221, 349
Basoche, La 140, 197
Beffroi, Le 241, 244, 245, 251, 354
Belgique Artistique et Littéraire, La 92, 154, 180, 190, 197, 233-235, 239, 240, 242, 243, 246, 247, 249, 250, 261, 271, 280, 293, 296, 335, 351, 352
Biekorf 247, 356
Bien Public, Le 204
Boomgaard, De 80, 253, 270, 272, 274, 279, 280, 319, 351, 353, 354, 355, 360
Broutilles d'Art 194, 199, 200, 202, 204, 207, 211, 221, 346, 353
- Carillonneur, Le 135
Chimère 216, 220, 221, 223, 226-231, 236, 251, 350, 351
Coq Rouge, Le 141, 196, 213, 214, 236, 241, 345, 346, 348
Coupe, La 215, 231, 348, 351
Courier de Bruxelles 145
- Dietsche Warande en Belfort 255, 256, 259, 260, 261, 357, 358
Drapeau, Le 195, 199-201, 204-207, 220-222, 235, 240, 345-347
Durendal 65, 142, 195, 205, 207, 235, 240, 241, 243, 261, 315, 317, 344, 396, 349, 352, 354
- Echo Français, L' 180, 341
Ermitage, L' 192, 220, 221, 229, 235, 344, 349
Escout, L' 134
Essais de Jeunes 208, 209, 228
Essais, Les 208, 209, 228
- Fédération Artistique, La 238, 240, 242, 243, 335
Figaro, Le 131, 140, 226
Flambeau, Le 235, 352
Flandre Libérale, La 132, 134, 140, 315, 332, 342
Floréal 194, 199-201, 206, 210-213, 219, 220, 227, 230, 344
Florilège Artistique et Littéraire, La 238, 240, 242, 243
- Goedendag 264, 359
Groene Linde, De 255
Groot Nederland 251, 253, 355
Guide Musical 141
Gulden Winckel, Den 251
- Handelsblad 164
Hooger Leven 256, 357
Humanité Nouvelle, L' 237, 353
- Indépendance Belge, L' 133-135, 140, 210, 331
Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur 16, 300, 338
Iris 247, 249, 255, 260-264, 266-273, 275-281, 283, 297, 356, 359-361
- Jeune Belgique, La 40-42, 65, 67, 80, 91, 132, 133, 154, 155, 190-197, 199, 201, 204, 205, 207, 208, 210, 213, 214, 226-228, 230-232, 239, 240, 246, 247, 256, 261, 280-282, 293, 308, 309, 315-317, 319, 326, 330, 335, 344-346, 350-352, 354, 361
Jeune France, La 193
Jeunes, Les 228, 230, 351
Jong Dietschland 247, 255, 260, 261, 356, 357
Jong Holland 251
Jong Vlaanderen 256
Journal de Gand, Le 132, 208, 209
Journal of Social History 13, 299, 300, 303
Justice Sociale, La 155

REGISTER

- Laatste Nieuws, Het 140
 Libre Belgique, La 135, 331, 346
 Libre Critique, La 141, 194, 195, 199-201, 204, 219, 221, 239
 Lucifer 258-262, 315, 358

 Magasin Littéraire, Le 195, 199, 204, 205, 221, 222, 346, 347, 349
 Marges, Les 185, 343
 Mercure de France, Le 130, 218, 220, 221, 224, 234, 238, 252, 309, 315, 316, 330, 349, 355
 Messenger de Bruxelles, Le 66, 315
 Métropole, La 164, 354
 Mouvement Littéraire, Le 194, 196, 199-201, 204, 207, 212, 220, 221, 226, 229, 229, 238, 248, 326, 344-346, 348-351
 Mouvement Social, Le 153, 195, 300, 302, 329, 335, 336, 345, 353

 Namur-Jeunes, zie Les Jeunes
 Nederlandsch Museum 257, 357
 Nederlandsch Tooneel, Het 58, 62
 Nieuw Leven 176, 247, 249, 255, 260-266, 268-281, 283, 297, 341, 359-361
 Nieuwe Arbeid 251
 Nieuwe Gids, De 50, 247, 354
 Nouvelle Revue Française, La 234, 263, 343, 352, 354
 NRC 91

 Ontwaking 161, 163, 258-261, 263, 271, 272, 274, 278, 327, 358, 360
 Onze Stam 259-262, 358
 Onze Vlagge 159, 161

 Patriote, Le 135, 331
 Petit Bleu, Le 69, 130, 134, 140, 159, 316, 331
 Peuple, Le 145, 150, 155, 159, 180, 184, 263, 323, 330, 337, 342
 Pleiade, La 224, 227, 228, 347
 Plume, La 80, 81, 220, 221, 229, 239, 320
 Pro Armenia 162, 163

 Réforme, La 130, 133, 140, 145, 155, 159, 329, 330, 332
 Réveil, Le 194, 196, 197, 199-201, 203, 204, 206, 208-216, 219-221, 223, 227, 228, 230, 231, 239, 281, 283, 297, 331, 345, 347, 348, 351, 355, 357, 359, 361
 Revue Belge, La 193, 199, 201, 204, 206, 221, 346, 348
 Revue Blanche, La 212, 218, 220, 221, 235, 349
 Revue Bleue, La 268, 359
 Revue de Belgique, La 195, 198-201, 204, 206, 207, 221, 235, 239-241, 243, 245, 317, 344

 Revue des Deux Mondes, La 35, 222, 307
 Revue Générale, La 69, 195, 198-201, 204, 205, 207, 221, 222, 235, 240, 243, 247-249, 256, 257, 270, 344, 354
 Revue Indépendante, La 220, 221
 Revue Rouge, La 195, 196, 199-201, 213, 221, 345, 347
 Roseau Vert, Le 172
 Rouen Artiste 221, 222

 Saint Graal, Le 220, 221, 229, 344, 349
 Samedi Littéraire et Artistique, Le 71, 72, 236, 316
 Siècle, Le 30
 Société Nouvelle, La 98, 141, 192, 196, 199, 200, 202, 204, 213, 218, 220, 236, 237, 240, 241, 243, 251, 252, 258, 348, 353, 354, 361
 Spectateur Catholique, Le 142, 349, 352
 Standaard, De 88
 Stella 236
 Syrix 220, 221

 Thyrsé, Le 72, 180, 197, 232, 233, 239, 240, 242, 243, 245, 246, 280, 315, 317, 342, 351, 354
 Tijdschrift voor het Willemsfonds 257
 Tooneel, Het 58
 Tweemaandelijks tijdschrift 251

 Utopie, L' 170, 172, 178, 339, 341

 Vaderland, Het 136
 Van Nu en Straks 17, 95, 88, 89, 91, 133, 158, 190, 212, 247-249, 251, 253-258, 265, 275, 280, 301, 312, 330, 342, 343, 347, 354-359, 361
 Vie Intellectuelle, La 237, 239, 240, 243, 245, 335, 353
 Vlaamsche Arbeid 247, 255, 257, 260, 261, 265, 267, 271, 274, 275, 278, 279, 354, 356, 357, 361
 Vlaamsche Gazet 140, 338
 Vlaamsche Gids, De 257, 258, 260-262, 280, 358
 Vlaamsche Kunstbode 265
 Vlaanderen 92, 247, 249, 250, 251, 259-262, 265, 268, 271, 273, 275, 280, 296, 355, 356
 Vooruit 100, 145, 150, 176, 177, 324, 355
 Vrije Tribune, De 253

 Waarheid, De 136, 176, 178, 258, 260-262, 341, 358
 Wallonie, La 41, 140, 193, 194, 197, 199-201, 206, 209, 210, 219-221, 228, 230, 344, 354
 Witte Kaproen, De 90, 322

 xxe eeuw 291

 Zaaier, De 258-262, 358
 Zweep, De 140

LIJST VAN AFKORTINGEN

AEB	Association des Ecrivains Belges
ALAIL	Association Littéraire et Artistique Internationale
AML	Archives et Musée de la Littérature
AN	Archives Nationales de France
APB	Association de la Presse Belge
BN	Biographie Nationale
BNZNL	Bond van Noord- en Zuid-Nederlandsche Letterkundigen
BVT	Bond der Vlaamsche Tooneelschrijvers
BWP	Belgische Werkliedenpartij
BWSA	Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland
CEDOM	Centre de Documentation Maçonnique
CITI	Confédération Internationale des Travailleurs Intellectuels
EMW	Encyclopédie du Mouvement Wallon
HS	Handschriften
ILO	International Labour Organisation
LDH	Ligue des Droits de l'Homme
MDS	Multidimensional Scaling
NAVEA	Nationale Vereniging voor Auteursrechten
NBN	Nouvelle Biographie Nationale
NBW	Nationaal Biografisch Woordenboek
NEVB	Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging
ODIS	Onderzoekssteunpunt en Databank Intermediaire Structuren
ODV	Onuitgegeven doctoraatsverhandeling
OLV	Onuitgegeven licentiaatsverhandeling
PEN-club	Poets, Essayists and Novelists
SACD	Société des Auteurs et Compositeurs Dramatiques [Frankrijk]
SACEM	Société des Auteurs, Compositeurs et Editeurs de Musique [Frankrijk]
SAD	Syndicat des Auteurs Dramatiques Belges
SDAP	Sociaal-Democratische Arbeiderspartij [Nederland]
SGDL	Société des Gens de Lettres [Frankrijk]
SJW	Socialistische Jonge Wacht
SNA	Sociale-netwerkanalyse
ULB	Université Libre de Bruxelles
VNL	Vereeniging van Nederlandsche Letterkundigen
VVL	Vereniging voor Letterkundigen

De ginkgo-boom, ook wel eens Japanse notenboom of waaierboom genoemd, werd terecht een 'levend fossiel' genoemd (Charles Darwin, 1859): de soort bestond reeds toen de continenten nog niet gescheiden waren en (onder meer) bevolkt werden door de dinosaurïërs. Als uitgestorven beschouwd werd de ginkgo 'herontdekt' in het Japan van de vroege achttiende eeuw en via de Verenigde Oost-Indische Compagnie opnieuw geïntroduceerd in Europa en Amerika. Het verbaast dus niet dat de ginkgo symbool staat voor levenskracht en flexibiliteit onder zeer verscheiden omstandigheden.

Aan (extracten van) de ginkgo worden sinds de zestiende eeuw in China allerlei geneeskundige kwaliteiten toegeschreven, het bevorderen van de bloedsomloop bijvoorbeeld of van het geheugen, meer in het algemeen het stimuleren van de hersenactiviteit.

Het blad wordt traditioneel ook als bladlegger gebruikt, niet alleen uit esthetische overwegingen, maar omdat het schade aan boeken door ongedierte zou tegen gaan.

De aantrekkelijke waaivorm van het blad heeft vele kunstenaars geïnspireerd in China en Japan, maar ook in de Art Nouveau-beweging bijvoorbeeld. Misschien het meest bekend is Johann Wolfgang Goethes pleidooi (1815) om in het tweelobbig blad eenheid in tweehed te zien, een ideaal van liefde op hoog niveau. Bij uitbreiding staat Ginkgo voor intellectuele gemeenschap, voor eenheid in kwaliteit, met respect voor de verscheidenheid in disciplines en uitdrukkingsvormen.

Om al deze redenen heeft Academia Press Ginkgo gekozen voor haar aparte imprint, symbool voor haar engagement als *gatekeeper*. Dit label staat borg voor een hoogstaande wetenschappelijke kwaliteit en is het resultaat van een wetenschappelijke selectie- en opvolgingsprocedure (met onder andere externe peer review en begeleiding door de verantwoordelijke wetenschappelijke kwaliteitsbewaking van Academia Press). Het Ginkgo-fonds richt zich in eerste instantie op onderzoek in de humane en sociale wetenschappen. Onderzoekers worden bij deze uitgenodigd om hun voorstellen in te dienen volgens de procedure beschreven op www.academiapress.be.

Eerder verschenen in dit fonds:

- B. Biebuyck, G. Buelens, K. De Moor, B. Keunen, G. Martens, D. Praet, A. Roose & W.M. Verbaal, *Negen muzen, tien geboden. Historische en methodologische gevalstudies over de interactie tussen literatuur en ethiek*, 2005.
- Nathalie Gontier & Katrien Mondt, *De nieuwe taalwetenschappen. Dynamisch inter(- en trans)disciplinair taalonderzoek*, 2005.
- Peter Tom Jones & Roger Jacobs, *Terra Incognita. Globalisering, ecologie en rechtvaardige duurzaamheid*, 2006. (Tweede editie, 2007)
- Isabelle Devos, *Allemaal beestjes. Mortaliteit en Morbiditeit in Vlaanderen, 18de-20ste eeuw*, Reeks Historische Economie en Ecologie, 2006.
- Pieter Borghart, *In het spoor van Emile Zola. De narratologische code(s) van het Europese naturalisme*, 2006.
- Arthur Cools, Sabine Hillen, Vivian Liska & Erik Oger (reds), *De macht van de sirene. Kennis en verleiding in de moderniteit*, 2007.
- Nele Bracke, *Een monument voor het land. Overheidsstatistiek in België 1795-1870*, 2008.
- Thomas Crombez, *Het Antitheater van Antonin Artaud. Een onderzoek naar de veralgemeende artistieke transgressie. Toegepast op het werk van Romeo Castellucci en de Società Raffaello Sanzio*, 2008.
- Tineke De Pauw, Matthias Lefebvre en Jacques Van Keymeulen, *Woordenboek van de Vlaamse Dialecten. Algemene Woordenschat, Aflevering 6: School en Kinderspelen*, 2008.
- Tim Soens, *De spade in de dijk? Waterbeheer en rurale samenleving in de Vlaamse kustvlakte (1280-1580)*, 2009.